SOSYAL VE BEŞERÎ

BİLİMLERDE ULUSLARARASI ARAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRMELER

Aralık 2024

EDİTÖRLER

PROF. DR. İRFAN YILDIZ

DOÇ. DR. SALİH BATAL

SERÜVEN YAYINEVİ

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Aralık 2024

ISBN • 978-625-5955-21-0

© copyright
Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.
The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing
Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak
Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA
Telefon / Phone: 05437675765
web: www.seruvenyayinevi.com
e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume
Sertifika / Certificate No: 47083

SOSYAL VE BEŞERÎ BİLİMLERDE

Uluslararası Araştırma ve Değerlendirmeler

ARALIK 2024

EDİTÖRLER

PROF. DR. İRFAN YILDIZ
DOÇ. DR. SALİH BATAL

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1
EDEBİYAT VE TOPLUM İLİŞKİSİ ÜZERİNE
Metin DEMİRAĞAÇ ***1***
Aydın GÖRMEZ ***1***

BÖLÜM 2
YÜKSEKÖĞRETİMDE CHATGPT'NİN BENİMSENMESİ: UTAUT ODAKLI ÇALIŞMALARA YÖNELİK SİSTEMATİK BİR ANALİZ
Ersin ARIKAN ***15***
Ramazan GÜZEL ***15***

BÖLÜM 3
DEAVİ NEZARETİNİN ESHAM DEVRİNDEKİ ROLÜ
Adem ÇAKIR ***31***

BÖLÜM 4
ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞININ ÖNÜNDEKİ ENGEL "ÖRGÜTSEL SESSİZLİK"
Bora YENİHAN ***47***
Kaan BALLIK ***47***

BÖLÜM 5
BASIM ENDÜSTRİSİNDE RİSK FAKTÖRLERİ
Samed Ayhan ÖZSOY ***61***
Semiha YENİDOĞAN ***61***
Cem AYDEMİR ***61***

BÖLÜM 6
BİREYSEL EMEKLİLİK SİSTEMİ VE SİSTEME İLİŞKİN YENİ DÜZENLEMELER*
Özlem DEMİR ***87***

BÖLÜM 7
İSTİHDAM EDİLEBİLİRLİK ÜZERİNE KAVRAMSAL BİR İNCELEME
Osman DABAN ***101***
Hüseyin ŞATIRER ***101***

BÖLÜM 8
TÜRKİYE'DE BAZI GIDA GRUPLARINA YAPILAN HARCAMALARI ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN EKONOMETRİK ANALİZİ
Nilgün DOĞAN ***115***

BÖLÜM 9
HASTANE İŞLETMELERİNDE SAĞLIK HİZMETİ MALİYETİ
İbrahim YÜKSEL ***131***

BÖLÜM 10
GÖÇÜN GELİR EŞİTSİZLİĞİ ÜZERİNDEKİ ÇOK BOYUTLU ETKİLERİ
Hale KIRER SILVA LECUNA ***155***

BÖLÜM 11
"DİJİTAL ÇAĞDA BOŞ ZAMAN: EKRAN BAŞINDA GEÇİRİLEN ZAMANIN AKTİF REKREASYONLA DENGELENMESİ"
Erhan Nuh ÖZTÜRK ***171***

BÖLÜM 12
1990'LARDAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'NİN ENFLASYON SÜRECİ VE ENFLASYONLA MÜCADELE YOLLARI
Hamza CULHALAR ***185***
Emek Aslı CİNEL ***185***

BÖLÜM 13
SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA BAĞLAMINDA GÜNÜMÜZ TÜKETİM ANLAYIŞI
Aslı KARATAŞ ***219***

BÖLÜM 14
AZ GELİŞMİŞ VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE DOĞAL AFETLER VE DIŞ YARDIM İLİŞKİSİNİN ANALİZİ: DİNAMİK PANEL VERİ YAKLAŞIMLARI
Hikmet AKYOL ***233***
Şeyma AKÇİÇEK ***233***
Aynur KAYA ***233***

BÖLÜM 15
R PROGRAMLAMA İLE VERİ ANALİZİ, İSTATİSTİKSEL HESAPLAMA VE MAKİNE ÖĞRENMESİNE GENEL BAKIŞ
Hakan YÜKSEL ***251***

BÖLÜM 16
BİLGİ TEKNOLOJİLERİNİN ORGANİZASYONLARDA VE TEDARİK ZİNCİRİNDE KULLANIMI: AMAZON.COM ÖRNEĞİ
Fatmanur AVAR ÇALIŞKAN ***265***

BÖLÜM 17
SANAYİ DEVRİMİ SONRASI İNGİLTERE'DE KADIN HAKLARI:JOHN STUART MİLL ÖRNEĞİ
Tuğba Torun ***281***
KİRA SÖZLEŞMESİNDEN KAYNAKLANAN ÜÇLÜ BORÇ İLİŞKİLERİ
Zeynep Berfin İBİŞ ***297***

BÖLÜM 18
SOSYAL SERMAYENİN TOPLUMSAL İŞLEVLERİ
Yasin ERDURAK ***311***

BÖLÜM 19
SERİ ÜRETİMDE MONTAJ HATTI DENGELEME UYGULAMASI
Mustafa GERŞİL ***327***

BÖLÜM 20
OSMANLI'DA MEKÂN VE KİMLİK: DEFTERDAR İBRAHİM PAŞA CAMİİ İNCELEMESİ
İzzet İsmail DUR ***351***

BÖLÜM 21
SINIRDA KARBON DÜZENLEME MEKANİZMASININ DEMİR-ÇELİK VE ÇİMENTO SEKTÖRLERİ ÜZERİNE OLASI ETKİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ
Eren DURMUŞ- ÖZDEMİR ***371***
Adnan DÖNMEZ ***371***

BÖLÜM 22
BALDIRAN ÇAYI HAVZASI'NDA (ORDU-MESUDİYE) POTANSİYEL EROZYON DURUMUNUN TESPİT EDİLMESİ
Murat FIÇICI ***385***

BÖLÜM 23
DEVLET ÜNİVERSİTELERİ PERFORMANSLARININ ENTROPİ TABANLI EATWIOS YÖNTEMİYLE DEĞERLENDİRİLMESİ
Yusuf ŞAHİN ***407***

BÖLÜM 24
"KÜRESEL SERA GAZI SORUNU VE BASKI ENDÜSTRİSİNDE KARBON AYAK İZİ AZALTMA STRATEJİLERİ"
Özlem YURTSEVER ***439***
Gülhan ACAR BÜYÜKPEHLİVAN ***439***

BÖLÜM 25
GİRİŞİMCİLİK EKOSİSTEMİNİN DİJİTAL PLATFORMU: E-TİCARET
Esra GÜRBÜZ ***463***

BÖLÜM 26
ÖZEL GEREKSİNİMLİ ÇOCUĞA SAHİP OLMANIN AİLE ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ VE SOSYAL POLİTİKA ÖNCELİKLERİ
Çetin Çoban ***473***
Abdullah Işık ***473***

BÖLÜM 27
ÖZEL GEREKSİNİMLİ ÇOCUĞU OLAN AİLELERİN AFETLERDE YAŞADIKLARI GÜÇLÜKLER
Samet DİNÇER ***483***

BÖLÜM 28
ARDAHAN KENT İMGESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ
Mustafa ŞENEL ***495***
Kuttusi ZORLU ***495***
Volkan DEDE ***495***

BÖLÜM 29
ASBEST İLE YAPILAN ÇALIŞMALARIN MEVZUAT VE İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ BAKIMINDAN İRDELENMESİ*
Özlem ALTINTAŞ ***527***
Şenol YAVUZ ***527***

BÖLÜM 30
AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NİN TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ VE STRATEJİK BİR ENTEGRASYON MODELİ OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ
Ubeydullah ŞENER ***559***
Cengiz BUYAR ***559***

BÖLÜM 31
OECD KURUCU ÜLKELERİNİN DİJİTAL GELİŞİM DÜZEYLERİNİN LODECI VE EDAS YÖNTEMLERİ İLE İNCELENMESİ
Serdar YARLIKAŞ ***575***

BÖLÜM 32
SAĞLIK TURİZMİ GİRİŞİMCİLİĞİ:
KÜTAHYA ÖRNEĞİ
Uğur SAYLAN ***591***

BÖLÜM 33
SOSYAL MEDYANIN TÜKETİCİLERİN YEMEK SEÇİMİNDEKİ KARAR VERMELERİNE ETKİLERİ
Dursun Can ŞAHİN ***607***

BÖLÜM 34
SAĞLIK TURİZMİNE DİASPORA PERSPEKTİFİNDEN HUKUKİ VE ETİK BAKIŞ
Ahmet ÖNAL ***619***

BÖLÜM 35
EKOTURİZM KAPSAMINDA AÇIK ALAN REKREASYONU
Ebru BARAKAZI ***633***

BÖLÜM 36
TURİZM SEKTÖRÜNDE PSİKOLOJİK SAHİPLENME VE İŞE BAĞLILIK
Mehmet SAĞIR ***643***
Gülsen FELEK ***643***

BÖLÜM 37
ANTİK YUNAN'DA ESTETİK ANLAYIŞININ SPORCU YONTU İKONOGRAFİSİNE YANSIMASI
Laleş USLU AZARAK ***661***

BÖLÜM 38
DİYARBAKIR İÇKALE ARTUKLU SARAYI 2020 YILI KAZISI
İrfan YILDIZ ***675***

BÖLÜM 39
PALEOİKLİMSEL VE PALEOOKYANUSAL KOŞULLARIN BELİRLENMESİNDE FOSİL FORAMİNİFERLER
Aziz ÖREN ***697***

BÖLÜM 40
EBEVEYNLEŞME YAŞANTISININ PSİKOLOJİK BELİRTİLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ
Tuğba TOPALOĞLU ***713***

BÖLÜM 41
DOĞUM SIRASI KAVRAMININ KİŞİLİK ÖZELLİKLERİ, AİLE VE TOPLUMSAL BAĞLAM BAKIMINDAN GÖZDEN GEÇİRİLMESİ
Beytiye Nur TURHAN ***727***
Demet VURAL YÜZBAŞI ***727***

BÖLÜM 42
MAHATMA GANDHİ'NİN HAYATI VE ERİKSON'UN PSİKOSOSYAL GELİŞİM KURAMINA GÖRE YORUMLANMASI
Gamze BOZCAN ***747***

BÖLÜM 1

EDEBİYAT VE TOPLUM İLİŞKİSİ ÜZERİNE[1]

Metin DEMİRAĞAÇ[2]

Aydın GÖRMEZ[3]

1 Bu çalışma Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İngiliz Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Prof. Dr. Aydın Görmez Danışmanlığında Metin Demirağaç tarafından yazılan *Edgar Allan Poe'nun Kızıl Ölümün Maskesi ve Aksak Kurbağa Hikayelerinde Sınıf Mücadelesinin Yansıması* adlı yüksek lisans tezinden derlenmiştir.

2 Metin Demirağaç, yüzüncü Yıl üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans öğrencisi.demiragacmetin@gmail.com 0000-0003-1302-7934

3 Prof. Dr. Aydın Görmez, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı öğretim üyesi aydingormez@hotmail.com0000-0001-7148-9630

Giriş

Edebiyat ile toplum arasındaki ilişki tarih boyunca birçok düşünür tarafından ele alınan bir konudur. Edebiyat ve toplum arasındaki bu ilişki çok derin ve karmaşıktır. Edebiyat ve toplum arasındaki bu ilişkide edebiyatın rolü genel anlamda bir "ayna" olarak ele alınmıştır. Ancak, edebiyat toplumun salt bir yansıması olarak ele alınamaz, zira edebiyatın toplum üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu ve önemli bir işleve sahip olduğu da bilinmektedir. Bu bağlamda edebiyatın işlevi, yalnızca bir eğlence aracı olmak değildir. Aksine, edebiyat, toplumsal kimliğin oluşmasında, toplumun değişim ve dönüşmesinde, toplumda farkındalık yaratmada önemli bir rol oynar. Bu nedenle, edebiyat ve toplum arasındaki ilişki, edebiyatın işlevlerini de anlamamıza yardımcı olur(Eagleton, 2022).

Toplum ile edebiyat arasındaki ilişki gibi, toplumsal kurumlar ile edebiyat arasındaki ilişkide oldukça karmaşık bir ilişkidir. Toplumsal kurumlar edebiyatın meydana gelmesinde ve edebi eserlerin içeriklerinin belirlenmesinde etkin bir rol oynadıkları bilinmektedir. Diğer yandan, edebiyat, toplumsal kurumları eleştirebilir, sorgulayabilir hatta dönemin toplumsal değer ve normlarına karşı çıkabilir. Örneğin, toplumsal baskı ve sansür gibi faktörler, edebi eserlerin içeriği üzerinde ya da edebi eserlerin yayınlanıp yayınlanmaması üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Buna rağmen, edebiyatın asıl işlevinin, bu tür engelleri aşmak ve toplumsal değişim ve dönüşüme katkı sağlamak olduğu ileri sürülebilir(Eagleton, 2022).

Edebi eserlerin birçoğu, içinde bulundukları toplumsal dönemin ruhunu ve değerlerini yansıtırlar. Başka bir deyişle, içinde bulundukları dönemin toplumsal, ekonomik, politik sorunlarını ele alır ve yansıtırlar. George Orwell'in *1984* adlı romanı, bunun en önemli örneklerinden biri olarak gösterilebilir. *1984* adlı roman, bir yandan bireysel özgürlük mücadelesini ve toplumsal kontrolü ele alırken, diğer yandan totaliter bir toplumun karanlık yüzünü de gözler önüne serer. Bu eser, günümüzün toplumsal endişelerini ele almakla birlikte, yazıldığı dönemin siyasi atmosferini de yansıtmaktadır (Müftüoğlu ve Özbay, 2015).

Edebiyatın toplumdaki işlevi, yalnızca bir "ayna" olmakla sınırlı değildir. Bunula birlikte, edebiyat, toplumsal değişim ve dönüşümün de öncü güçlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Ulusal kimliğin biçimlenmesinden, insanların deneyimlerini anlamaya ve farklı bakış açılarına sahip olmaya kadar edebiyat etkin bir rol almaktadır. Bununla birlikte, edebiyat toplumda meydana gelen adaletsizlikler ve toplumsal sorunlar hakkında bir bilinçlenme de sağlar. Bu bağlamda, edebiyat, toplumsal değişimlerin ve hareketlerin tetikleyici gücü olarak nitelenebilir. Edebiyatın ya da edebi eserlerin bu işlevi, toplumsal değişim ve dönüşüm için bir zemin hazırlar (Jusdanis, 2022).

Edebiyat ve toplum arasındaki bu dinamik ilişki, hem toplumun hem de edebiyatın değişmesi ve dönüşmesi üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Tarih boyunca, edebiyatın, toplumsal değişimin meydan gelmesinde ve toplumsal gerçekliğin anlaşılmasında büyük bir katkısı olmuştur. Edebiyatın bu işlevini günümüzde de aktif bir şekilde sürdürdüğünü de söylemek mümkündür.

Edebiyat-Toplum İlişkisi

Toplum ile edebiyat arasında oldukça derin ve karmaşık bir ilişkinin olduğu bilinir. Bu yüzden, toplum ile edebiyatı bütünüyle birbirinden ayırmak mümkün değildir. Ancak, bu ayrıştırmanın mümkün olamayışı sadece edebiyatın içeriği ile ilgili bir husus olamadığını da vurgulamak gerekir. Edebiyat toplumun kendisine ait bir uğraştır. Bu bağlamda, her toplumun bir edebiyata sahip olduğu söylenebilir. Bu edebiyat, yazılı olabileceği gibi sözlü bir edebiyat da olabilir. Hangi şartlar altında meydana geldiğine bakmaksızın, edebiyatın yönü her zaman içinde oluşturulduğu topluma doğru olmuştur. Dolayısıyla, edebiyat ile toplum arasındaki ilişkinin varoluşsal bir ilişki olduğu ileri sürülebilir. O halde, edebiyatın toplumsal bir ortamda şekillendiğini ve içinde bulunduğu toplum ile de sıkı bir ilişki içinde olduğunu söylemek mümkündür(Sapiro, 2019).

Gustave Lanson, edebiyatın toplumun yansıması olduğunu ileri sürer ve toplum ile edebiyat arasındaki ilişki üzerinde önemle durur. Edebiyatın toplumsal değişim ve dönüşüm üzerindeki rolüne vurgu yapan Lanson, Fransız devriminin meydana gelmesinde edebiyatın önemli bir rol oynadığını ileri sürer(Sapiro, 2019). Aydın ise, estetik açıdan seçilmiş olmalarına rağmen ve oldukça karmaşık olmalarına rağmen, edebi eserlerdeki sözcüklerin bir dönemin toplumunu ve kültürünü etkilediğini vurgular. Bu da edebiyat ve toplum arasındaki ilişkinin nasıl koparılamaz bir ilişki olduğunu gösterir(Aydın, 1999: 360).

Sanatın sanat için mi yoksa toplum için mi olduğu tartışması, edebiyat bilimcileri arasında da uzun süredir varlığını sürdürmektedir. Bu tartışmanın sonucunun ne olacağına bakmaksızın, edebiyatın meydana gelmesi sürecinde toplumun ve toplumsal kurumların oynadığı rol görmezden gelinmemelidir. Çünkü edebiyat ve toplum birbirinden koparılamaz (Gülveren, 2015: 58).

Her insani eylemde olduğu gibi, edebiyat da toplumsal ilişki ağının bir sonucu olarak ortaya çıkar. Başka bir deyişle, edebiyat toplumsal üretimin bir sonucu olarak da değerlendirilebilir. Bu nedenle, edebiyatın toplumsal ilişkilerden etkilenmesi kaçınılmazdır. Edebiyat bu toplumsal ilişkileri işler ve bunları yansıtmaya çalışır (Sapiro, 2019). İlhan ise, edebiyat ve toplum arasındaki bu ilişkiyi şöyle aktarır:

Edebiyatın toplumdan, toplumun edebiyattan beslenmesi, onun sadece estetik bir disiplin olmadığını, toplumun değişmesi ve dönüşmesi noktasında bir aktör olduğu gerçeğini de göz önüne getirir. Bu sosyal-kültürel eğilimi, toplumsal gerçekleri yansıtmada edebiyata "ayna", "taklit", "tanık" ve "belge" gibi kavramları yüklemekle zamanın ve ulusun ruhunu ifade etmede önemli bir yer verir (İlhan, 2015: 107).

"Edebiyat toplumun ifadesidir" görüşü edebiyat-toplum ilişkisi açısından en fazla tartışılan konuların başında gelmektedir. Edebiyat da diğer toplumsal kurumlar gibi edebiyat da toplumsal toplumun ifadesidir. Ancak, edebiyat bunu kendi ruhsal yapısı içinde dile getirmektedir(Alver, 2004: 41).

Toplum ya da toplumsal yapının analizinde edebi eserlerden de yararlanmak da mümkündür. Başka bir deyişle toplumsal yapının analizinde edebi eserlerden yararlanmak tamamen meşru bir yöntemdir. Ancak, toplumsal yapının analizinde edebi eserlerden yararlanırken dikkatli olmak gerekir, zira edebi olan ile gerçek olan arasında her zaman bir bağ bulunmayabilir. Edebi metinler, toplumsal yapıyı yansıtabildiği gibi, bunun tamamen karşıtı olanları da yansıtabilir. Bu nedenle, toplum ve edebiyat ilişkisi analiz edilirken bu hususa da dikkat etmek gerekir. Edebiyat toplumun ayrılmaz bir parçası olduğu için, bir toplumu anlamaya çalışırken, o toplumun edebiyatından da yararlanılabilir. Edebi eserlerden hareket ederek bir toplumu okumak ve anlamaya çalışmak, edebiyat-toplum ilişkisini anlamada önemli bir yöntem olabilir(Sapiro, 2019).

"Kimlik oluşumunda edebiyatın rolü nedir?" sorusu da edebiyat-toplum ilişki incelenirken üzerinde durulan bir diğer konudur. Alver bu konu hakkındaki görüşlerini de şu ifadelerle dile getirmektedir:

Edebiyat-toplum ilişkisinin bir başka boyutu kimlik meselesidir. Edebiyatın kimlik oluşturma ve yeni bir kimlik inşa etme gücü, pek çok kez tekrar edilen, yeni araştırmalarla desteklenen bir husustur. Bu literatüre bakıldığında edebiyatın, bir kimlik oluşturma ve inşa etme becerisi olduğu görülmektedir. Bu anlamda he-men hemen bütün modern toplumlardan örnekler bulmak mümkündür. Yakın zamanda, Jusdanis Yunan kimliği özelinde edebiyatın katkısını araştırır. Ona göre "millet inşasının başlangıç aşamasında milliyetçiliğin taşıyıcıları, bir milli bilinç belirleyip kodlayacak kurumlar kurmak isterler. Edebiyat bu tür kurumlardan biridir… bütün sanatlar arasında millet oluşumuna en güçlü bir biçimde edebiyat iştirak eder… Edebiyat kolektif kimliğin aynası olarak hizmet verir ve aynı zamanda onun hikâyesini anlatır (Alver, 2004: 41).

Edebiyatın toplumsal bilincin inşasında ve ortak bir kimliğin meydana getirilmesinde önemli bir işleve sahip olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, Jusdanis'in çalışması ilgi çekici olduğu söylenebilir. Edebiyatın "yansıtma-anlatma-oluşturma" özellikleri ortak kimliğin meydana gelmesinde ve somut bir şekle bürünmesinde önemli rol oynarlar. Jusdanis Yunan kimliği özelinde bu durumu şöyle özetler:

Edebiyat, bireylerin "millet" olma deneyimlerini yaşamasına, yani ortak bir kimlik edinmelerine olanak sağlayan iletişim araçlarından biri olarak hizmet verir. Edebiyatın varoluş nedeni belli başlı faktörlere indirgenemeyecek kadar farklılık gösterir. Bu yüzden, edebi eserlerin farklı bir analiz ve okuma süzgecinden geçirilmesi, ne tür faktörlerin bu eserlerin oluşturulmasında katkı sağladığını belirlemede yardımcı olabilir (Jusdanis, 2022: 195-200).

Sonuç olarak edebiyat, sanatsal ya da söylem biçimiyle olsun, toplumsal yapının ve edebiyat-toplum ilişkisinin incelenmesinde önemli bir yere sahiptir. Toplumsal yapının yorumlanması ve anlaşılması açısından edebiyat önemli bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Edebiyat yalnızca toplumsal yapının anlaşılmasında değil, aynı zamanda insanı ve insanlığı anlamak içinde önemli bir metot olarak görülebilir. Kısacası toplumsal gerçekliğin anlaşılmasını hedef edinen bütün sosyal araştırmalar ve araştırmacılar edebiyatı bir kaynak olarak kullanabilir.

Toplum İle Edebiyat İlişkisinde Yazarın Rolü

Toplum ve edebiyat arasındaki bu koparılamaz ilişkiyi yazar açısından da incelemek mümkündür. Escarpit'e göre, edebi eserlerin daha iyi kavranmasının yolu, o edebi eseri meydana getiren yazarın bilinmesiyle mümkündür, zira edebi eser ile yazar ayrılamaz bir bütünlük oluştururlar. Yazarın hakkında, içinde bulunduğu sosyal çevreden yapmış olduğu mesleğe kadar, her şeyin bilinmesi gerekir. Ancak bu şekilde yazarın içinde bulunduğu toplumu yansıtıp yansıtmadığı anlaşılabilir(Escarpit, 1992: 19). Sanat ya da edebiyat eserini meydana getiren kişi, aynı zamanda yaşadığı toplumun bir parçasıdır. Bu yüzden, toplumsal koşulların hem yazarlar üzerinde hem de edebi eserler üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Ancak, bu etkinin boyutlarının farklı olabileceği de unutulmamalıdır(Görmez ve Karakuş, 2021). Bay Gülveren'in yazar, eser ve toplum hakkındaki değerlendirmesi konun anlaşılması açısından önemlidir:

Yazarlar, şairler ve sanatçılar, eserlerini yaratırken yaşadıkları toplumun etkisi altında kalırlar. Buna bağlı olarak da ortaya çıkan eserde toplumun doğrudan katkısı bulunmakta, sanatçının düşünce ve duygu dünyasında toplumun etkileri açık bir şekilde görülmekte ve anlaşılmaktadır. Bu yüzden, her edebi eserin toplumsal bir sembol olduğu söylenebilir. Zaten böyle olmazsa edebiyat yapmak da mümkün olmayacaktır (akt. Bay Gülveren, 2015).

Denilebilir ki, birçok yazar, herhangi bir toplumsal problemi ele alırken, toplum araştırmacılarından daha hassas ve daha titizdir. Yazarlar, içinde bulundukları toplumsal koşullarla iç içe kaldıkları sürece, eserlerinde toplumsal bağlamı daha derin biçimde aktarabilir ve betimleyebilirler. Yazarlar edebi eserlerini meydana getirirken, toplumsal değişim ve dönüşümlerden etkilenirler ve bu değişim dönüşümleri eserlerine yansıtmaya çalışırlar. Böylece edebi eserler, içinde oluşturuldukları toplumun ve çevrenin yansımalarını taşıyan bir

belge niteliği taşırlar. Ancak şu unutulmamalıdır; edebi eserler birer fotoğraf makinesi değildir ve toplumu olduğu gibi yansıtmazlar (Bay Gülveren, 2015).

Yazarlar, içinde yaşadıkları ve etkisi altında kaldıkları toplumsal koşullardan bağımsız olarak düşünülemezler. Bu nedenle, yazarların oluşturdukları edebi eserler incelenirken, o dönemin sosyal ve tarihsel arka planı da göz önüne alınmalıdır. Edebi eserler ile içinde meydan geldikleri dönem arasında koparılamaz bir bütünlük mevcuttur. Hatta denilebilir ki; edebi eserler bir toplumun geleceğini, geçmişini ve şimdisini ele alır, yani edebi eserler bir nevi bir toplumun günlüğünü oluşturur(Erol, 2013: s. 882).

Edebiyat-toplum ilişkisinin temel belirleyenlerinden birisi de yazarlardır. Yazarlar sosyal varlıklardır ve içinde bulundukları toplumsal yapıdan ayrı olarak düşünülemezler. Buna rağmen bir edebi eseri yalnızca yazarın sosyo-kültürel bir uzantısı olarak görmemek gerekir, zira böyle bir bakışla edebiyatı ele almak, edebiyatın doğasını bozar ve edebiyatın anlamını da daraltır. Edebi eserler ile onları oluşturan yazarlar arasında güçlü bir bağlantı vardır, ancak edebi eserleri yaratıcılarının birer kopyası olarak algılamamak gerekir. Bunu temel nedeni ise şudur: yazar genelde kurguladığı hayatı eserlerinde yansıtmaya çalışır. Yazar gerçek hayatta karşılığı olmayan bir şeyi de anlatabilir ya da içinde yaşadığı toplumsal yapının gerçeklerini olduğu gibi yansıtmamayı tercih edebilir. Hatta, toplumsal gerçekliği çarpıtabilir. Tüm bunlara rağmen, yazar içinde bulunduğu toplumu meydana getireceği eseri için bir arka plan olarak kullanır(Wellek-Warren, 1983: 27).

Yazar toplumsal gerçekliği farklı bir dil ile ifade etmeye çalışsa da, toplumda yapmış olduğu gözlemlerden ve toplumun sunduğu malzemeden yaralanmaktadır. Bu yüzden, yazar sosyo-kültürel alanın etkisi altındadır. Yazarlar içinden yaşadıkları toplumsal yapının birer üyeleridirler ve toplumla kurmuş oldukları ilişki sayesinde bir kimliğe sahip olurlar. Bu durum edebiyat-toplum ilişkisini daha iyi anlamada önemli bir imkan sağlamaktadır. Edebiyatın tek başına var olamayacağı açıktır, yani edebiyatı meydana getiren bir el, bir dil söz konusudur. Bunlar da sosyo-kültürel ortamla doğrudan ilişkilidir. Yine de, yazar eserde neyi yansıtıp yansıtmayacağına kendisi karar verir. Buna yönelik herhangi bir kısıtlamanın olduğu söylenemez. Edebi eserlerde yansıtılan şey psikolojik bir durum olabileceği gibi, toplum-birey çatışması ya da toplumsal yapıyı ilgilendiren siyasi meselelerde olabilir. (Sapiro, 2019).

Edebiyatın toplumdaki işlevi

"Edebiyatın toplumdaki işlevi nedir?" sorusu, hem edebiyat bilimcileri hem de sosyal bilimciler arasında en çok tartışılan sorulardan biri olmuştur. Edebiyatın toplumdaki işlevinin ne olduğu sorusuna verilecek cevap, edebiyat-toplum ilişkisinin anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Diğer sosyal bilim alanlarında olduğu gibi, edebiyatın da kendisine has temel işlevleri ve yan işlevleri olduğunu belirtmek gerekir. Edebiyatı asıl işlevi kendisine ait

yapıları ve özellikleri göz önünde bulundurup yazıldığı dilin inşasını sağlamaktır. Bunu yaparken de bir eseri oluşturup, kelimeler aracılığıyla bunu bir düşünce biçimine dönüştürmektir. Edebiyatın bir diğer önemli işlevi ise, kendi dinamiklerinin kullanarak oluşturduğu edebi eserin farklı perspektiflerden değerlendirilmesine ve analiz edilmesine olanak tanımaktır. Bu bağlamda, edebiyatın sosyolojik olarak incelenebilme olanağı, edebiyatın kendisine de bir çıkış yolu kazandırdığını söylemek mümkündür(Swingewood, 1972).

Lowenthal'in edebiyatın işlevi sorusu üzerine yapmış olduğu açıklamalar konunun daha kapsayıcı biçimde anlaşılmasına yardımcı olabilir. Lowenthal'a göre, edebiyat toplumsallaşma ve sosyal oluşumların meydana gelmesinde tamamlayıcı bir rol ve işleve sahiptir. Bu nedenle, toplumsal yapının ve toplumsal sınıfların incelenmesinde edebiyat önemli bir işlev görebilir. Lowenthal'a göre edebiyat, toplumsal değerlerin, normların, kurumların ve toplumsal geleneklerin yorumlanabilmesi için bir "kapı" işlevini görür. Dolasıyla, edebiyatın birçok işleve sahip olduğu söylenebilir. Buna rağmen, edebiyatın doğasındaki bu çok işlevsellik edebiyatın asıl işlevini önemsiz kılmaz ve edebiyatın önemini azaltmaz. Bununla birlikte, edebiyatın yan işlevleri de karşımızda durmaktadır. Edebiyat-toplum ilişkisinin anlaşılması açısından, edebiyat sosyolojisi bunu bir çıkış yolu olarak görmektedir(Lowenthal, 2006: 141-145).

Edebiyattan toplumsal sorunların çözümlenmesi adına herhangi bir öneri sunması beklenmemelidir, zira edebiyatın böylesi bir görevi ve işlevi yoktur. Edebiyatın asıl işlevi, üretilen edebi eserlerin farklı argümanlar kullanarak yorumlanmasına olanak tanımak ve bu yolla sosyal bilimcilere bir çıkış yolu sağlamaktır. Bunlara ek olarak, edebiyatın asıl işlevinin dışında kalan birçok unsurun olduğunu da söylemek mümkündür. Ancak bu unsurlar, edebiyatın asıl işlevinin zorunlu olmadığı durumlarda meydana geldiği ve başka nedenlerden kaynakladığı belirtilebilir(Wellek-Warren, 1983: 31).

Edebiyatın asıl işlevinin yalnızca edebi ve estetik endişeleri öne çıkarmak olduğunu düşünmemek gerekir. Edebiyat toplumsal kurumların oluşmasında ve şekillenmesinde de önemli bir işleve sahiptir. Bu nedenle, edebiyatı toplumsal kurumların oluşmasında da önemli bir işleve sahip olduğunu ve önemli bir aktör olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir. Sadece haz çerçevesinde düşünülen edebiyatın aslında çok farklı işlevlere sahip olduğunu ve anlam haritalarını meydana getirmede de etkin bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra, edebiyatın ortak bir kimliğin oluşmasında, toplumsal bilincin gelişmesinde ve toplumsal bütünlüğün sağlanabilmesinde de önemli bir işleve sahiptir(Jusdanis, 2022: 195-200).

Edebiyat-toplum ilişkisi bakımından edebiyatın işlevi tartışması, genel olarak "ayna" işlevi etrafında yoğunlaşır. Yazarlar, edebi eserlerde içinde bulundukları toplumu yansıtma eğilimindedirler. Bu nedenle, eserde ele alınan toplumsal olay ve olgular okuyucu için bir ayna işlevi görmektedir. Başka bir

deyişle, edebi eserler birer aynadır ve bu ayna toplumun değerlerinin, normlarını ve göreneklerini yansıtır. Bu bağlamda, edebi eserlerin, toplumsal değişim ve dönüşümlere karşı bir farkındalık yarattığını da söylemek mümkündür. Bu da edebiyatın bir diğer işlevi olarak görülebilir. (Swingewood, 1972: 17). Jusdanis bu durumu şöyle açıklar: "Ayna kavramının tartışmaların merkezinde olmasının bir sebebi eserin yansıtma temelinin merkezinde olmasıdır. Çünkü eser haklılaştırma sorunları, politika yapma, toplumsal ruh, ortak kimlik gibi şeylerin aynası olarak da hizmet vermektedir." (Jusdanis, 2022: 10- 20).

Edebiyatın "ayna" işlevini görmesi, kendisi için konu olan ya da konu olabilecek toplumsal yapı ve olayın temsilciliğini yapmasına da sebep olmuştur. Edebiyatın "içinde oluşturulduğu toplumun yansıması" olduğu düşüncesi de bundan kaynaklanmaktadır. Edebiyat sosyologları da bu durumdan faydalanarak edebi eserleri kendi çalışmaları için bir veri olarak kabul görmektedirler. Bu veriyi edebiyat- toplum ilişkisi açısından inceleyerek, edebiyat sosyolojisi için de bir temel oluşturmaktadırlar. Bu nedenle, "edebiyat toplumun ifadesidir" fikri, edebiyat sosyolojisinin temel yasalarından bir olmayı başarmıştır (Swingewood, 1972).

Sonuç olarak edebiyat-toplum ilişkisi açısından edebi eserlerin incelenmesi, sosyolojik çözümlemenin daha bütüncül olmasına da olanak tanımaktadır. Edebi eserler sosyolojik incelemeler için oldukça zengin kaynaklar olarak kabul edilirler. Yine de, edebi eserlerden alınan bu malzemenin sosyolojik bilgi haline gelebilmesi, ancak sosyolojik yöntemleri kullanmakla mümkündür. Bu nedenle, sosyolojinin edebiyat-toplum ilişkini anlaması için, edebiyattan aldığı bu malzemeyi temel olarak görmelidir. Ancak bunu yaparken de edebiyatın kendine has özellik ve yöntemlerinin de göz ardı etmemelidir.

Edebiyat Ve Toplumsal Kurumlar Arasındaki İlişki

Birincil toplumsal kurum olarak nitelen din, eğitim, aile, siyaset ekonomi gibi kurumlar sosyal bilimcilerin odak noktasını oluşturmaktadır. Bunun bir sonucu olarak edebiyat, daha çok ikincil sayılabilecek bir toplumsal kurum hüviyetine bürünmüştür. Buna rağmen, edebiyat ile toplum ilişkisi düşünüldüğünde, edebi faaliyetleri toplumsal faaliyetlerinden bağımsız olarak ele almak mümkün görünmemektedir. Toplumsal dönüşüm ve hareketliliğin edebiyatı da bir dönüşüm ve hareketliliğe sevk ettiği bilinmektedir. Bu yüzden edebi faaliyetler toplumsal faaliyetlerden farklı düşünülemez. Edebiyat-toplum ilişkisi edebiyat ile toplumsal kurumlar arasındaki ilişkinin de incelenmesini mecburi kılmaktadır. Tarih boyunca edebiyatın toplumun farklı kurumlarıyla ilişki içerisinde olduğu bilinmektedir ve bu ilişkiler günümüzde de devam etmektedir. Aile, eğitim, din, siyaset, ekonomi gibi toplumsal kurumların kavranması ve yorumlanmasında edebiyatın katkıları göz ardı edilemez (Bay Gülveren, 2015).

Edebiyat ve Din İlişkisi: Din edebiyatın ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Din-edebiyat ilişkisi tarih boyunca var olmuştur ve toplum

bilimciler de her zaman din ile edebiyat arasındaki ilişkiyi inceleme konusu olarak görmüşlerdir. Birçok edebi eserde bir toplumun inançları ve dini ritüelleri görülebilir. Yine de, din ile edebiyat arasındaki ilişkinin karşılıklı bir ilişki olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Edebiyat bazı dönemlerde dinin hizmeti altına girebilir. Bu dönemlerde edebiyat, genel olarak dini yüceltme ve dinin ritüelleri topluma aktarma misyonunu üstlenir. Bununla birlikte, edebiyatın dini ritüelleri ve inançları eleştirdiği pozisyonlara girdiği dönemler de mevcuttur. Buna rağmen, din-edebiyat ilişkisi varlığını sürdürmekte ve güncelliğini de korumaktadır. Bu ilişkideki en önemli hususlardan bir tanesi ise, edebiyatın ortaya çıkmasında dinin oynadığı etkin roldür. Dinin toplumsal bir kurum olması nedeniyle, edebi eserlerin ortay çıkmasında bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Bu nedenle edebiyat dini de içerir (Demir, 2018).

Edebiyat ve Aile İlişkisi: toplumsal kurumların en önemlisi belki de ailedir. Edebiyat-aile ilişkisi farklı boyutlarda incelenebilecek bir ilişkidir. Edebiyat toplumu yansıtırken, toplumun en küçük yapısı olarak kabul edilen aileyi de yansıtır. Edebiyatın öğretilmesi ve öğrenilmesinde ailenin rolü önemlidir. Diğer toplumsal kurumlar gibi, ailede edebiyatın içinde kendisine yer bulur. Aile edebiyatın yaratılmasında, yansıtılmasında, öğretilmesinde ve aktarılmasında önemli bir işleve sahiptir(Torlak, 2012).

Edebiyat ve Eğitim İlişkisi: Eğitim de önemli toplumsal kurumlardan bir tanesidir ve edebiyat ile güçlü bir ilişkiye sahiptir. Eğitimin toplumsal değerlerin, normların ve geleneklerin sonraki kuşaklara aktarılmasında ve benimsetilmesinde edebiyat ile beraber önemli bir rol aldığı söylenebilir. Edebiyatın toplum üzerinde yaratmış olduğu etkiyi yansıtan en önemli araçlardan birisi de eğitim kurumudur. Bu nedenle, edebiyatın yaratmış olduğu bu etki en iyi şekilde eğitim yoluyla gözlemlenebilir ve incelenebilir. Edebiyat eğitim sürecinin bir yansıması olduğu için, kendisini bir "eğitim kurumu" olarak da nitelemek mümkündür. Öğretenler ve öğrenenler, yani eğitim sürecinin karşılıklı tarafları, edebiyatın eğitim işlevini yerine getirmesine olanak sağlamaktadır(-Sapiro, 2019).

Edebiyat ve Siyaset İlişkisi: Edebiyatın yakın ilişki içerisinde olduğu bir diğer toplumsal kurum ise siyaset kurumudur. Diğer toplumsal kurumlarla olan ilişkide olduğu gibi, siyaset-edebiyat ilişkisi de karşılıklı bir ilişkidir. Edebiyat siyasetin dilini belirlerken, siyaset de edebiyatın içeriğini şekillendirmede önemli bir rol oynar. Hatta, edebiyat, herhangi bir toplumdaki siyaseti meşrulaştırma işlevini de görebilir. Bununla birlikte, edebiyat, toplumdaki siyasi algıyı değiştirme, eleştirme hatta tersine döndürebilme gücüne de sahiptir. Genel olarak siyaset sosyal ilişkilerin merkezinde yer alan bir toplumsal kurumdur. Bu nedenle, edebiyat siyaset kurumunun dışında tutulamaz. Edebiyatın eleştirel işlevi düşünüldüğünde, bu durumun özellikle siyaset kurumu ile ilişkisinde ortaya çıktığı söylenebilir(Çoşkun, 2007)

Edebiyat ve Ekonomi İlişkisi: Edebiyat ve ekonomi arasındaki ilişki de diğer kurumların edebiyat ile olan ilişkisi gibi karşılıklı bir ilişkidir. Edebiyat ekonomiyi etkileyebilir, benzer şekilde edebiyatın kendisi de ekonomiden etkilenebilir. Edebiyatın ekonomide bir "piyasa" oluşturabilme gücüne sahip olduğu bilinmektedir. Edebi eserlerin üretilmesinden okuyucuya ulaşmasına kadar, ekonomi oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Başka bir deyişle bu sürecin kendisi ekonomi kurumun içinde meydana gelir. Bu nedenle, edebiyat ticari ilişkilere olanak sağlamaktadır (Özdemir, 2011).

Kısacası edebiyatın yaratılmasında edebiyatın toplumsal kurumlarla olan ilişkisi oldukça önemli bir yer tutar. Sosyoloji gibi edebiyatın da temel olarak insanı ve insanın toplumsal yapıyla kurmuş olduğu uyumu ele almaktadır. Bu nedenle, edebiyat-toplum ilişkisi birbirinden ayrılmayan ve birbirini tamamlayan bir ilişki olduğu söylenebilir.

Sonuç

Genel olarak edebiyat "toplumun aynası" olarak kabul edilmektedir çünkü edebi eserler toplumun düşünce, deneyim ve duygularını yansıtmaktadır. Yazarlar ortaya koydukları edebi eserler aracılığıyla, toplumun norm ve değerlerini yansıtır ve okuyucunu dikkatini bu norm ve değerlere çekerler. Başka bir deyişle, edebiyat bu süreçte bir araç görevi görür. Bu sürecin işlemesinde yazarlar aktif bir rol oynamaktadır.

Edebiyat-toplum ilişkisinde yazarların kilit bir role sahip oldukları söylenebilir. Yaşadıkları dönemdeki toplumsal koşulları ele alan yazarlar, okuyucuya farklı bakış açıları sunabilmektedir. Bununla birlikte, yazarlar ortaya koydukları edebi eserler aracılığıyla, toplumsal değişim ve dönüşümü teşvik edebilir. Hatta, yazarlar toplumsal değişim ve dönüşümün öncüsü de olabilir. Edebiyat toplumun duygusal ve zihinsel dünyasını etkileyebilen önemli bir araç olarak kabul edilmektedir. Yazarlar da, bu aracı etkin bir şekilde kullanarak toplumsal bilincin oluşmasında ve şekillenmesinde aktif bir rol oynamaktadırlar.

Edebiyat-toplum ilişkisi açısından ele alındığında, edebiyatın farklı işlevlere sahip olduğu açıktır. Edebiyatın toplumdaki işlevi eğlendirici olabildiği gibi eğitici de olabilmektedir. Toplumsal değerleri, normları ve tarihi olayları aktaran edebiyat, toplumsal belliğin korunmasında önemli bir yere sahiptir. Bunun yanı sıra, edebiyat toplumun zihinsel ve duygusal gelişimi üzerinde de etkiye sahiptir. Toplumsal bağların güçlenmesinde de edebiyatın önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Toplumsal kurumlar ve edebiyat arasında karşılıklı ve güçlü bir ilişkinin olduğu bilinir. Edebiyat toplumsal kurumların işleyişini etkileyebildiği gibi, toplumsal kurumlarda edebiyatın içeriğini etkileyebilir. Edebi eserler toplumun ekonomik, siyasi, ve kültürel yapılarını eleştirir ve sorgular. Benzer şekilde, toplumdaki sansür araçları, ideolojik baskılar ve çeşitli kısıtlamalar da

edebiyatın toplumdaki konumunu ve rolünü şekillendirebilmektedir.

Sonuç olarak, toplum-edebiyat ilişkisinin çok yönlü ve karmaşık bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Toplum eve edebiyat arasındaki bu ilişki, tarih boyunca süregelmiştir. Bu nedenle de, edebi eserlerin toplumsal yapı üzerindeki etkisini anlamak ve toplumu edebiyat aracılığıyla analiz etmek daima ilgi çekmiştir. Edebiyat-toplum ilişkisi sürekli değişen ve evrim geçiren bir ilişkidir. Dolayısıyla, bu ilişkinin daime yeniden ele alınması ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, edebiyat-toplum ilişkisinin anlaşılması adına, edebiyatın toplumdaki işlevi, edebiyat-toplum ilişkisinde yazarın rolü, toplumsal kurumlar ile edebiyat arasındaki ilişki gibi konular oldukça önemlidir.

Kaynakça

Alver, K. (2004). *Edebiyatın Sosyolojik İmkânı*. K. Alver (Ed.), *Edebiyat Sosyolojisi* (s. 13-22). Ankara: Hece Yayınları.

Aydın, E. (1999). *Edebiyat Sosyolojisine Bakışta Türk Edebiyatı. Edebiyat Ve Toplum Sempozyumu Bildirileri* (s. 360). Gaziantep: Üniversite Yayını.

Bay Gülveren, Ö. (2015). *Edebiyat Sosyolojisi Bağlamında Toplumsal Gerçekliğin Edebi Esere Yansıması:" Safahat" Örneği*. Journal of International Social Research, 8(39).

Coşkun, S. (2007). *Edebiyatın Siyasetle İmtihanı Tanzimat Sonrasında Siyaset Edebiyat İlişkisi Üzerine Bir Çözümleme*. Muhafazakar Düşünce Dergisi, 4(13-14), 95-108.

Demir, Z. (2018). *Sosyolojik Açıdan Edebiyat Ve Din*. Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi, (1), 13-30.

Eagleton, T. (2022). *Edebiyat Kuramı*. (7. Basım). (T. Birkan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Erol, K. (2013). *Kemal Tahir'in Köyün Kamburu Romanına Edebiyat Sosyolojisi Açısından Bir Bakış*, The Journal of Academic Social Science Studies. Cilt: 6, Sayı 3: 879-903.

Escarpit, R. (1992). *Edebiyat sosyolojisi*. (H. Portakal, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Görmez, A., & Karakuş, M. (2021). *Sanat Eserlerinin Yaratılma Süreci*. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 18(2), 111-122. https://doi.org/10.33711/yyuefd.998262.

İlhan, N. (2015). Edebiyat Sosyolojisi Açısından Abbas Sayar'ın Romanlarını İnceleme. *Folklor/Edebiyat*, (81), 107.

Jusdanis, G. (2022). *Gecikmiş Modernlik Ve Estetik Kültür Milli Edebiyatın İcat Edilişi*. (T. Birkan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Lowenthal, L. (2006). *Edebiyat Sosyolojisi Üzerine*. (Ö. Salih, Çev.). Ankara: Hece Yayınları.

Müftüoğlu, M. C., & Özbay, F. (2015). *18.Gündelik Hayatta Totalitarizm: George Orwell'ın 1984 Adlı Distopya Romanında İdeal Toplum Tasavvurları*. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi(44).

Özdemir, N. (2011). *Edebiyat Ve Ekonomi Kültürel Ekonomik Bir Alan Olarak Edebiyat*. (s. 101-114).

Sapiro, G. (2019). *Edebiyat Sosyolojisi*. (E. C. Gürcan, Çev.). DOĞUBATI Yayınları.

Swingewood, A. (1972). *Introduction: Sociology And Literature*. In D. Laurenson & A. Swingewood (Eds.), *The Sociology Of Literature* (s. 11-22). London: Granada Publishing.

Torlak, Ö. (2012). *Modernleşme Kurgusu Olarak Ailenin Türk Romanına Yansıması*. Muhafazakar Düşünce Dergisi, 8(31), 137-153.

Wellek, R., & Warren, A. (1983). *Edebiyat Biliminin Temelleri*. (U. Ahmet Edip, Çev.). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

BÖLÜM 2

YÜKSEKÖĞRETİMDE CHATGPT'NİN BENİMSENMESİ: UTAUT ODAKLI ÇALIŞMALARA YÖNELİK SİSTEMATİK BİR ANALİZ[1]

Ersin ARIKAN

Ramazan GÜZEL

1 Ersin ARIKAN
Doç. Dr., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Turizm Fakültesi, arikanersin@gmail.com, 0000-0002-6171-1813
Ramazan GÜZEL, Öğr. Gör, Sinop Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, rguzel@sinop.edu.tr, 0000-0002-0622-0894

GİRİŞ

UTAUT (Unified Theory of Acceptance and Use of Technology- Birleştirilmiş Teknoloji Kabulü ve Kullanımı Teorisi) teknoloji kabulünü ve kullanımını açıklamak amacıyla geliştirilmiş bir teoridir (Venkatesh vd., 2003). UTAUT'tan önce bile, insanların bilgi sistemlerini neden kullandığını açıklayan birçok teori alan yazında yer almaktaydı. Ancak teoriler insanların bilgi sistemlerini neden kullandığını açıklamakta sınırlıydı. İnsanların bilgi sistemlerini kullanma nedenlerinin sadece bazı kısımlarını açıklayabilmekteydi (Agarwal ve Karahanna, 2000).

Venkatesh ve diğerleri (2003), önceki modellerin yetersiz kaldığı kullanıcı davranışlarını daha kapsamlı bir şekilde anlamak ve öngörmek amacıyla Birleşik Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisi (UTAUT) modelini geliştirmişlerdir. Bu model, bireylerin davranışsal niyetlerini veya kullanım davranışlarını etkileyen dört temel bağımsız yapı üzerine (Performans beklentisi, Çaba beklentisi, Sosyal etki, Kolaylaştırıcı koşullar) inşa edilmiştir. Kısaca bu boyutlar;

• Performans beklentisi, bir bireyin sistemin kullanımının iş performansında iyileşme sağlayacağına olan inanç düzeyidir.

• Çaba beklentisi, bir sistemin kullanımının ne kadar kolay olduğuna dair algılanan düzeydir.

• Sosyal etki, bir bireyin önemli kişiler tarafından yeni bir sistemi kullanmasının gerektiğine dair algıladığı sosyal baskı düzeyidir.

• Kolaylaştırıcı koşullar, bir bireyin sistemi kullanmayı desteklemek için yeterli organizasyonel ve teknik altyapının var olduğuna dair inanç düzeyidir.

UTAUT teorisi, teknoloji kabul ve kullanımını açıklamaya yönelik sekiz baskın teori ve modelin gözden geçirilmesi ve bütünleştirilmesi yoluyla geliştirilmiştir. Bu teoriler ve modeller şunlardır: Akılcı Eylem Teorisi (TRA), Teknoloji Kabul Modeli (TAM), Motivasyonel Model, Planlı Davranış Teorisi (TPB), birleşik TBP/TAM, Bilgisayar Kullanım Modeli, Yenilik Yayılma Teorisi (IDT) ve Sosyal Bilişsel Teori (SCT). Bu katkıda bulunan teoriler, teknoloji veya yenilik benimseme ve yayılımına ilişkin çeşitli disiplinlerde özellikle bilgi sistemleri, pazarlama, sosyal psikoloji ve yönetim geniş çapta uygulanmış ve başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Teorilerin bu şekilde bir araya getirilmesi, UTAUT'un kullanıcı davranışlarını daha kapsamlı ve bütüncül bir yaklaşımla öngörebilme kapasitesini artırmıştır (Williams, Rana & Dwiyedi, 2015).

Venkatesh, Thong ve Xu (2012), UTAUT modelini tüketici odaklı hale getirmek amacıyla genişletmiş ve modele yeni boyutlar ekleyerek Genişletilmiş Birleşik Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisi'ni (UTAUT2) geliştirmişlerdir. Bu genişleme, orijinal UTAUT modelinde yer alan performans beklentisi, çaba beklentisi, kolaylaştırıcı koşullar ve sosyal etki faktörlerine ek olarak, hedonik

motivasyon, alışkanlık ve fiyat değeri gibi yeni boyutların dahil edilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Böylelikle, UTAUT2 modeli, tüketici davranışlarını daha kapsamlı bir şekilde açıklayabilen ve teknoloji benimseme sürecini tüketici perspektifinden değerlendiren bir yapı haline gelmiştir. UTAUT2, literatürde sıklıkla incelenen ve özellikle tüketici açısından teknoloji benimseme süreçlerinde önemli bir model olarak kabul edilmektedir (Karaoğlan, 2022).

Yapay Zekâ (YZ), son birkaç yılda önemli ilerlemeler kaydederek hayatımızın birçok alanında yaygın bir kullanım alanına sahiptir. YZ, bilgisayar sistemlerinin öğrenme, muhakeme, problem çözme ve karar verme gibi genellikle insan zekasını içeren görevleri yerine getirme kapasitesini temsil etmektedir. Makinelerin verileri işlemesine ve analiz etmesine, kalıpları tanımlamasına ve mevcut bilgilere göre tahminlerde bulunmasına veya kararlar almasına olanak tanıyan hesaplamalı modeller ve algoritmalar oluşturabilmektedir (Minkkinen & Mäntymäki, 2023). Bu kapsamda, OpenAI (Açık Yapay Zekâ) tarafından geliştirilen ChatGPT (Sohbet Üretken Önceden Eğitimli Dönüştürücü), dikkat çekici bir çıkış yaparak Kasım 2022'de benzeri görülmemiş metin üretme yetenekleriyle dünyada deneme noktasında karşılık bulmuştur. İnsanlar ChatGPT'nin dil anlama ve soru cevaplama konusundaki mükemmel sonuçları karşısında heyacanlanmışlardır (Shangying, Shuangci ve Jiang, 2024).

GPT-1'den ChatGPT'ye kadar, modelin yetenekleri kademeli olarak genişletilmiştir. ChatGPT artık metin özetleme, hikâye oluşturma, hata teşhisi, makale yazma, bilgi sorgulama ve rol yapma vb. gibi birçok işi etkili bir şekilde tamamlayabilmektedir. Ayrıca, ChatGPT yalnızca düşük kaynaklı dilleri değil aynı zamanda bilgisayar dillerini de anlayabilen çok dilli bir modeldir. Ayrıca, ChatGPT sağlık, finans, biyoloji, işletme, matematik vb. gibi hemen hemen tüm bilgi alanlarına sahiptir (Shangying, Shuangci ve Jiang, 2024). ChatGPT 2018'de GPT-1'den 2019'da GPT-2'ye (1,5 milyar eğitim parametresi) ve 2020'de GPT-3'e (175 milyar eğitim parametresi) kadar çeşitli yinelemelerden geçmiştir. Daha yakın zaman içerisinde yer alan Kasım 2022'de ChatGPT-3.5'e ve Mart 2023'te ChatGPT-4'e geçilen bu süreçte bir milyardan fazla kullanıcıya ulaşmıştır (Ting, Tan ve Ting, 2024).

Eğitim alanında ChatGPT'nin ve benzeri sohbet botlarının kullanımı birtakım tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Öğrencilerin, sınavlarda kopya çekmek veya ödevleri bu araçlarla yapmak amacıyla bu araçlara yönelmeleri eğitim sisteminin bütünlüğüne yönelik tartışmalara yol açmaktadır. Özellikle eğitim sisteminin bütünlüğü kapsamında bu araçlara erişimi olmayan öğrenciler dezavantajlı duruma da düşebilirler. Yapay zekanın eğitimdeki kullanımı konusunda bu bağlamda bir fikir birliği bulunmamaktadır. Adam Stevens, ChatGPT'nin yalnızca eğitim sisteminin bilgi yerine puan odaklı olduğu durumlarda tehlikeli olduğunu belirtmektedir (Hirsh-Pasek ve Blinkoff, 2023). ChatGPT'nin eğitim alanında kullanılması veya yasaklanması gerektiğine yönelik farklı görüşlere rağmen, ChatGPT, belirli bir konuya ilişkin bilgi

ve kaynak sağlayarak henüz keşfedilmemiş boyutları önererek ve yeni araştırma konularını tanıtarak öğrencilerin araştırma becerilerini geliştirmelerine katkı sağladığı bilinmektedir. Bu amaçla bir kullanım, öğrencilerin konuyu daha derinlemesine anlamalarını ve değerlendirme yetkinliklerini artırmalarını destekleyebileceği söylenebilir (Kasneci ve ark., 2023).

YÖNTEM

ChatGPT'yi yüksek öğrenimde kullanmanın bazı zorlukları vardır. AI modelinde belirli kişilere veya gruplara karşı adil olmayan muameleye yol açabilecek önyargı olasılığı, endişenin ana nedenlerinden biridir. ChatGPT'yi kullanmak için önemli miktarda kişisel verinin toplanması ve depolanması gerekliliği nedeniyle, gizlilik ve güvenlik endişeleri de en önemli önceliktir. ChatGPT'nin amaçlandığı şekilde kullanıldığını ve öğrenciler veya eğitmenler üzerinde istenmeyen olumsuz etkileri olmadığını göstermek gerekecektir, bu nedenle kullanımında hesap verebilirlik ve şeffaflığın sağlanması çok önemlidir (Rawas, 2024).

Bu araştırmada, sistematik literatür taraması yöntemi kullanılarak öğrencilerin yapay zekâ araçlarını teknoloji kabul ve kullanım çerçevesinde nasıl ele aldığı incelenmiştir. Çalışmaya dahil edilecek makaleler, yalnızca Scopus, ScienceDirect [Elsevier], Web of Science ve EmeraldInsight gibi prestijli veri tabanlarından seçilmiştir. Tarama işlemi, 2023-2024 yılları arasındaki güncel literatüre odaklanarak gerçekleştirilmiş olup, yalnızca İngilizce yayımlanmış makaleler incelenmiştir. Araştırmanın odak noktası eğitim bilimleri olup, taramalar başlık, özet ve anahtar kelimeler üzerinden yapılmıştır. Bu süreçte kullanılan anahtar kelimeler ise "UTAUT", "ChatGPT", "Student" ve "Artificial Intelligence Tools (AI Tools)" olarak belirlenmiştir.

Araştırmaya dahil etme kriteri olarak, UTAUT modeli kapsamında öğrencilerin yapay zekâ araçlarını kullanımını inceleyen çalışmalar seçilmiştir. Bu bağlamda, yalnızca öğrencileri evren-örneklem olarak ele alan çalışmalar değerlendirmeye alınmıştır; eğitmenleri ya da hem öğrencileri hem de eğitmenleri birlikte inceleyen araştırmalar hariç tutulmuştur. Araştırmanın amacı, UTAUT modeline dayanarak öğrencilerin yapay zekâ araçlarını, özellikle ChatGPT'yi nasıl kabul ettiklerini ve bu teknolojiyi nasıl kullandıklarını anlamaktır.

Tablo 1. *Dahil Edilme ve Hariç Tutma Kriterleri*

Araştırma Yöntemi	Sistematik inceleme
Araştırma Yapılan Veri Tabanları	Scopus, ScienceDirect [Elsevier], Web of Science ve EmeraldInsight
Araştırma Türü	Araştırma kalitesi için sadece makale türü ile sınırlandırılmıştır

Dil	Sadece İngilizce makaleler
Tarih aralığı	Güncel olması adına son 2 yıl (2023-2024 yıllar arası yayınlar)
Arama alanları	Başlık, özet ve anahtar kelimeler
Alan temelli arama kategorileri	Eğitim Bilimleri
Aranan anahtar kelimeler	"UTAUT", "ChatGPT", "Öğrenci (Student)", Artifical intelligence Araçları (Ai Tools)
Dahil etme kriteri	UTAUT modeline göre öğrencilerin Yapay Zekâ araçları kullanımı
Hariç tutma kriteri	Eğitmenler, Eğitmenler ve Öğrencileri evren-örneklem olarak bir arada değerlendiren çalışmalar

Literatür taraması sonucunda, yapay zekâ ile ilgili olduğu belirlenen 322 makale tespit edilmiştir. İlk aşamada, tekrarlayan 27 makale çıkarılmış ve geriye kalan 295 makale detaylı incelemeye dahil edilmiştir. İkinci aşamada ise makalelerin başlıkları ve özetleri değerlendirilmiş, bu süreçte 194 makalenin konusunun veya yönteminin uygun olmadığı veya araştırmanın özel bir konuyu incelediği tespit edilmiştir. Ayrıca, 9 makalenin İngilizce dışındaki dillerde yayımlandığı anlaşılmış ve bu makaleler inceleme dışı bırakılmıştır. Bu eleme işlemlerinin ardından, kalan 92 makale tam metinleri üzerinden uygunluk açısından daha ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Son aşamada, ChatGPT'nin Birleşik Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisi (UTAUT) çerçevesinde nicel araştırma yöntemleri ile ele alındığı çalışmalar odak noktası olmuştur. Sadece öğrenciler üzerine yapılmış ve tam metinlerine erişilebilen 10 makale, detaylı değerlendirmeye tabi tutulmuş ve incelemenin nihai kısmı bu çalışmalar üzerinden yapılmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde, çalışmaların incelenen özelliklerine ilişkin analizler sunulmuştur. Lai vd. (2024) tarafından Hong Kong'da yapılan çalışmada lisans öğrencilerinin ChatGPT kullanım niyetini etkileyen motivasyonları ve engelleri, genişletişmiş UTUAT modeli, yapısal eşitlik modeli yaklaşımını kullanarak test etmişlerdir. 483 lisans öğrencisinden elde edilen veriler ışığında ChatGPT'yi kullanımında güvenin en güçlü belirleyici olduğunu, ahlaki yükümlülük ve algılanan riskin ise öğrencilerin değerlendirmelerde ChatGPT'yi kabul etmelerinin önündeki başlıca engeller olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmada algılanan riskin, güven ile öğrencilerin davranışsal niyeti arasındaki ilişkiye aracılık ettiği saptanmıştır. Hem performans beklentisi hem de çaba beklentisi, değerlendirme desteği için ChatGPT'yi kullanmaya yönelik davranışsal niyeti olumlu yönde etkilediği belirlenmiştir. Ancak, sosyal etki istatistiksel olarak

önemsiz bulunmuştur.

Nawaz ve ark. (2024) Sri Lanka'da 17 devlet üniversitesinde okuyan 500 lisans öğrencisinin ChatGPT'yi eğitim amaçlı kullanımını incelemişlerdir. Öğrencilerin yeniliklere açıklık düzeylerinin ChatGPT kullanımını nasıl etkilediği ve UTAUT2 modelindeki ilişkileri nasıl düzenlediğini araştıran çalışma, Yapısal Eşitlik Modellemesi (SEM) ve Yapay Sinir Ağları (ANN) yöntemleri birleştirilerek, değişkenler arasındaki karmaşık ilişkileri kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Elde edilen veriler, davranışsal niyetin en önemli belirleyicilerinin alışkanlık ve performans beklentisi olduğunu gösterirken, bunları hedonik motivasyon ve algılanan kullanım kolaylığı takip etmiştir. Kullanım davranışının hem davranışsal niyetten hem de kişisel yenilikçilikten yüksek oranda etkilendiği saptanmıştır. Kişisel yenilikçilik (PI) bir moderatör olarak önerilmesine rağmen anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Pakistan'ın Sindh eyaletinde akademide ChatGPT kullanımın benimsenmesini etkileyen temel faktörleri araştıran Shah ve ark. (2024) 497 kişi üzerinde yaptıkları çalışmada UTAUT modelin genişletilmiş bir versiyonunu uygulamışlardır. ChatGPT kullanımını etkileyen tüm faktörlerin (Dijital beceriler, etkileşim, performans beklentisi, çaba beklentisi, sosyal etki, kolaylaştırıcı koşullar) öğrencilerin davranışsal niyetleri üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.

Endonezya Mikroskil Üniversitesinde yaptıkları çalışmada Sinaga ve ark. (2024) öğrencilerin ChatGPT kullanma niyet ve davranışlarını etkileyen faktörleri belirlemeye çalışmışlardır. Araştırmada merak değişkeninin de eklendiği Birleşik Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisidir (UTAUT2) yöntemi kullanılmıştır. Analiz edilen diğer değişkenler arasında performans beklentileri, çaba beklentileri, sosyal etki, kolaylaştırıcı koşullar, hedonik motivasyon, fiyat değeri ve alışkanlık yer almaktadır. Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM) kullanılarak yapılan veri analizi sonucu çeşitli faktörlerin ChatGPT kullanma niyeti ve davranışı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu saptanmıştır. Hedonik motivasyon, alışkanlık ve merakın ChatGPT kullanma niyetini yönlendiren ana faktörler olarak bulunmuştur. Kolaylaştırıcı koşulların da teknolojinin kullanımına katkıda bulunduğu, bazı değişkenlerin ise kullanım niyeti üzerinde önemli bir etki göstermediği saptanmıştır. Performans beklentisi, çaba beklentisi, sosyal etki ve fiyat değeri bu kategoriye girmektedir. Bulgular, teknoloji kullanımını yönlendiren faktörlerin farklılık gösterebileceğini ortaya koymakta ve yükseköğretim ortamlarında yeni teknolojilerin benimsenmesinde merak ve kişisel motivasyonun önemini vurgulamıştır.

Budhathoki ve ark. (2024) Birleşik Krallık ve Nepal'de bulunan iki yükseköğretim kurumunda öğrenim gören üniversite öğrencilerinin ChatGPT'yi benimseme niyetlerini araştırmak için kaygı değişkenini de ekleyerek Birleşik Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisine (UTAUT) dayalı teorik bir model geliş-

tirmişlerdir. Nepal'den 239, Birleşik Krallık'tan 226 verinin elde edildiği çalışmada Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM) kullanılarak veriler analiz edilmiştir. Elde edilen veriler, performans beklentisi, çaba beklentisi ve sosyal etkinin her iki ülke için de ChatGPT'nin benimsenme niyetini önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymuştur. Ancak, kaygının etkisi Nepal ve Birleşik Krallık arasında farklılık göstermiştir. Nepal'de kaygının kullanım davranışı üzerinde önemli bir etkisi bulunmazken, Birleşik Krallık'ta kaygı davranışsal niyeti olumsuz etkilemiş ancak kullanım davranışını etkilememiştir. Bu durum, Birleşik Krallık'taki öğrencilerin kaygı nedeniyle tereddüt edebileceklerini, ancak algılanan yararlılık ve sosyal teşvik gibi diğer faktörlerin kaygı kaynaklı tereddütten daha ağır basması nedeniyle bunun fiili kullanımı mutlaka engellemediğini göstermektedir. Sonuçlar, dil modellerinin dünya çapında kullanılabilirliğini artırmayı amaçlayan teknoloji şirketleri için çıkarımlarda bulunmuştur.

Supianto ve ark. (2024) yaptıkları çalışmada Yükseköğretimde öğrencilerin ChatGPT'yi kabul etmelerini ve kullanmalarını şekillendiren faktörlerin anlaşılmasında bir boşluk bulunduğundan bahsetmekte ve çalışmalarında bu faktörleri araştırarak ve ChatGPT'nin yükseköğretimde benimsenmesini artırmaya yönelik içgörüler sunarak bu boşluğu gidermeyi amaçladıklarını belirtmişlerdir. Araştırma verileri Endonezya'da altı üniversiteden rastgele seçilen 293 lisans ve yüksek lisans öğrencisinden toplanmış, UTAUT modelinden yararlanılarak, Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM) kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırma sonunda performans beklentisi, çaba beklentisi, sosyal etki ve kolaylaştırıcı koşullar gibi değişkenler ile ChatGPT'ye ilişkin Davranışsal Niyet ve Kullanıcı Davranışı arasında anlamlı ilişkiler olduğu saptanmıştır. Elde edilen sonuçlar, yükseköğretim kurumlarının, öğrencilerin ChatGPT kabulünü ve kullanımını etkileyen psikososyal faktörlere odaklanarak yapay zekâ teknolojisi entegrasyonu için stratejiler formüle etmelerinin önemini vurgulamaktadır.

Suudi Arabistan Yükseköğretiminde öğrencilerin ChatGPT'yi kabul etme ve kullanma durumlarını Birleşik Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisi (UTAUT2) temel alınarak, inceleyen Sobaih vd., (2024) 520 öğrenciden verileri anket yoluyla toplamıştır. Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) kullanılarak yapılan analiz sonucunda, performans beklentisi, sosyal etki ve çaba beklentisinin ChatGPT kullanımına yönelik davranışsal niyet üzerinde önemli doğrudan etkisi olduğu saptanmıştır. Araştırma sonuçları kolaylaştırıcı koşullar ile hem davranışsal niyet hem de ChatGPT'nin fiili kullanımı arasındaki doğrudan ilişkiyle ilgili olarak daha önceki araştırmaları desteklememiş, ilk ilişkide negatif, ikincisinde ise anlamsız bulunmuştur. Çalışmada elde edilen bulguların, ChatGPT'nin kullanımıyla ilgili olarak dış kaynaklardan kaynak, destek ve yardım alınmamasından kaynaklandığı vurgulanırken, ayrıca performans beklentisi, sosyal etki ve kolaylaştırıcı koşullar ile ChatGPT'nin fiili kullanımı arasındaki bağlantıda kullanım niyetinin kısmi aracılık yaptığını ve çaba bek-

lentisi ile ChatGPT'nin fiili kullanımı arasındaki bağlantıda kullanım niyetinin tam aracılık yaptığını göstermiştir.

Goyal ve ark. (2023) "ChatGPT Kabul Etkenleri: Punjab'daki Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Çalışma" başlıklı araştırmalarında 249 üniversite öğrencisinden veri toplamış ve toplanan birincil veriler, SmartPLS 4.0 kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmanın sonuçları, çaba beklentisinin ve kolaylaştırıcı koşulların, kullanıcıların niyetini hem doğrudan hem de algılanan güvenilirlik ve tutum aracılığıyla dolaylı olarak önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymuştur. Araştırma sonuçları öğrencilerin bu teknolojik yeniliğin eğitim sektörüne entegre edilmesinden yana olduklarını ortaya koymuştur. Çalışmada eğitim kurumları ve teknoloji geliştiricileri tarafından ChatGPT'yi akademik alana entegre etmek için kullanılabileceğinden bahsedilmiştir.

Eğitim ortamlarında ChatGPT'nin kullanıcı kabulü ve benimsenme dinamiklerini araştıran Bazelais ve Ark. (2024) çalışmalarında 138 veri toplamışlardır. Elde edilen veriler Teknolojiyi Kabul ve Kullanımın Birleşik Teorisi (UTAUT) modeline dayalı bir yapısal eşitlik modeli test edilmiştir. Yapılan analizler, performans beklentisinin, kullanım niyetiyle ilişkili olduğu ve kullanım niyetinin de ChatGPT kullanımını etkilediğini ortaya koymuştur. Ayrıca çalışmada ChatGPT'nin kitleler tarafından benimsenmesi, eğitim-öğretim süreçlerindeki fırsatlar ve zorluklar bağlamında ele alınmıştır. Araştırmanın bulguları, öğrencilerin ChatGPT kullanımına bakış açısıyla, teknoloji kabul kararlarının anlaşılmasına dair ampirik bir temel sunmakta ve durumsal faktörlerin teknoloji kabulü üzerindeki etkisini daha geniş bir bağlamda değerlendirmektedir.

Strzelecki (2023) tarafından Polonya'daki 534 öğrenciden elde edilen verilerle yürütülen çalışmada, ChatGPT'nin benimsenmesinde en güçlü belirleyici faktörler arasında alışkanlık, performans beklentisi ve hedonik motivasyonun olduğu belirlenmiştir. Davranışsal niyet üzerinde en güçlü etkiyi alışkanlık gösterirken, bu faktörü performans beklentisi ve hedonik motivasyon izlemektedir. Ayrıca, davranışsal niyet, kullanım davranışını etkileyen en önemli belirleyici faktör olarak tespit edilmiştir. Çalışma, öğrencilerin ChatGPT'yi işlevsel, eğlenceli ve alışkanlık oluşturabilecek bir araç olarak gördüğü sonucuna ulaşılmaktadır.

İncelenen Çalışmalara yönelik yazar, yıl bilgisi, kapsam ve çalışmalarda kullanılan yöntemlere ilişkin bilgiler Tablo 2'de verilmiştir. UTAUT modeline göre ChatGPT kabulüne yönelik bilgiler de söz konusu tabloda yer almaktadır.

Tablo 2. İncelenen Çalışmalara İlişkin Yazar, Kapsam, Yöntem ve Sonuçlara İlişkin Bulgular

Yazar (lar) ve Yıl	**Kapsam**	**Yöntem**	**UTAUT modeline Göre ChatGPT Kabulüne Yönelik Bulgular**
Lai, Cheung, Chan & Law (2024)	Hong Kong'daki üniversite öğrencilerinin ChatGPT'yi akademik değerlendirme desteği olarak kabul etmelerini etkileyen faktörleri araştırmak için genişletilmiş bir UTAUT modeli kullanmaktadır.	Nicel 483 lisans öğrencisi Yapısal Eşitlik modellemesi (SEM)	Bulgular, güvenin en güçlü belirleyici olduğunu, ahlaki yükümlülük ve algılanan riskin ise öğrencilerin değerlendirmelerde ChatGPT'yi kabul etmelerinin önündeki başlıca engeller olduğunu ortaya koymaktadır. Algılanan risk, güven ile öğrencilerin davranışsal niyeti arasındaki ilişkiye aracılık etmemektedir. Hem performans beklentisi hem de çaba beklentisi, değerlendirme desteği için ChatGPT'yi kullanmaya yönelik davranışsal niyeti olumlu yönde etkilemektedir. Ancak, sosyal etki istatistiksel olarak önemsiz bulunmuştur.
Nawaz, Sanjeetha, Murshidi, Riyath, Yamin & Mohamed (2024)	Sri Lanka'daki devlet üniversitelerindeki öğrencilerin ChatGPT'yi eğitim amaçlı kullanma niyetlerini incelemek için UTAUT2 modelini temel almıştır.	Nicel 500 üniversite öğrencisi Yapısal Eşitlik modellemesi (SEM Yapay Sinir Ağı	Analiz sonuçları, önerilen dokuz hipotezden sekizinin doğrulandığını ortaya koymuştur. Davranışsal niyetin en önemli belirleyicileri alışkanlık ve performans beklentisi olurken, bunları hedonik motivasyon ve algılanan kullanım kolaylığı takip etmiştir. Kullanım davranışı hem davranışsal niyetten hem de kişisel yenilikçilikten yüksek oranda etkilenmiştir. Kişisel yenilikçilik (PI) bir moderatör olarak önerilsede, ilişki anlamlı bulunmamıştır.
Shah, Dharejo, Mahar, Nazeer, Khoso, Shah (2024)	Bu çalışma, üniversitelerde ChatGPT kullanımını etkileyen faktörleri araştırmak için genişletilmiş UTAUT modelini kullanmaktadır. Araştırma, öğrencilerin ChatGPT'yi akademik ortamlarda kullanma niyetlerini etkileyen ana faktörleri incelemektedir.	Nicel 497 üniversite öğrencisi Yapısal Eşitlik modellemesi (SEM)	ChatGPT kullanımını etkileyen tüm faktörlerin (Dijital beceriler, Etkileşim, Performans beklentisi, kolaylık beklentisi Sosyal etki, Kolaylaştırıcı koşullar) öğrencilerin davranışsal niyetleri üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Öğrencilerin dijital becerileri ve ChatGPT ile olan etkileşimleri, teknolojiyi benimsemelerinde kritik rol oynamıştır.

Sinaga, Panjaitan, Nurjanah (2024)	Bu çalışma, üniversite öğrencilerinin ChatGPT kullanımını etkileyen faktörleri incelemek amacıyla yapılmıştır ve UTAUT2 modeli temel alınarak analiz edilmiştir.	Nicel 328 öğrenci Yapısal Eşitlik modellemesi (SEM)	Sonuçlar, çeşitli faktörlerin ChatGPT kullanma niyeti ve davranışı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Hedonik Motivasyon, Alışkanlık ve Merak ChatGPT kullanma niyetini yönlendiren ana faktörler olarak bulunmuştur. Kolaylaştırıcı Koşullar da teknolojinin kullanımına katkıda bulunmuştur. Öte yandan, bazı değişkenler kullanım niyeti üzerinde önemli bir etki göstermemiştir. Performans Beklentisi, Çaba Beklentisi, Sosyal Etki ve Fiyat Değeri bu kategoriye girmektedir. Bu bulgular, teknoloji kullanımını yönlendiren faktörlerin farklılık gösterebileceğini ortaya koymakta ve yükseköğretim ortamlarında yeni teknolojilerin benimsenmesinde merak ve kişisel motivasyonun önemini vurgulamaktadır.
Budhathoki, Zirar, Njoya & Timsina (2024).	Bu çalışma, İngiltere ve Nepal'deki üniversite öğrencileri arasında ChatGPT'nin benimsenmesini incelemek amacıyla yapılmıştır. Birleşik Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisi (UTAUT) modeli kullanılarak yapılan bu araştırma, ChatGPT kullanımını etkileyen çeşitli faktörlerin karşılaştırmalı analizini sunmaktadır.	Nicel 465 öğrenci Yapısal Eşitlik modellemesi (SEM)	Sonuçlar, performans beklentisi, çaba beklentisi ve sosyal etkinin her iki ülke için de ChatGPT'nin benimsenme niyetini önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymaktadır. Ancak, kaygının etkisi Nepal ve Birleşik Krallık arasında farklılık göstermiştir. UTAUT'nin ülkeler arası karşılaştırmalı bir yaklaşımla bütünleştirilmesi, ChatGPT'nin alımının farklı yükseköğretim bağlamları arasında nasıl farklılaştığına dair içgörüler sağlamaktadır.
Supianto, Widyaningrum, Wulandari, Zainudin, Athiyallah (2024)	Bu çalışma, ChatGPT'nin üniversite öğrencileri tarafından kabul edilmesini incelemek için UTAUT modeli çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Araştırma, performans beklentisi, çaba beklentisi, sosyal etki ve kolaylaştırıcı koşullar gibi faktörlerin öğrencilerin ChatGPT'yi benimseme ve kullanma niyetlerini nasıl etkilediğini analiz etmektedir	Nicel 293 üniversite ve yüksek lisans öğrencisi Yapısal Eşitlik modellemesi (SEM)	Bulgular, Performans Beklentisi, Çaba Beklentisi, Sosyal Etki ve Kolaylaştırıcı Koşullar gibi değişkenler ile ChatGPT'ye ilişkin Davranışsal Niyet ve Kullanıcı Davranışı arasında anlamlı ilişkiler olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, yükseköğretim kurumlarının, öğrencilerin kabulünü ve kullanımını etkileyen psikososyal faktörlere odaklanarak yapay zeka teknolojisi entegrasyonu için stratejiler formüle etmelerinin önemini vurgulamaktadır.

Sobaih, Elshaer, Hasanein (2024).	Bu çalışma, yükseköğretim öğrencilerinin ChatGPT'yi benimseme ve kullanma niyetlerini analiz etmek amacıyla UTAUT modeli çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Araştırma, öğrencilerin ChatGPT'yi kabul etme süreçlerinde etkili olan temel faktörleri incelemiş ve bu teknolojinin eğitim alanındaki rolünü anlamaya çalışmıştır.	Nicel 520 öğrenci Yapısal Eşitlik Modeli (PLS-SEM)	Yapısal eşitlik modellemesinin bulguları, performans beklentisi (PE), sosyal etki (SI) ve çaba beklentisinin (EE) ChatGPT kullanımına yönelik davranışsal niyet (BI) üzerindeki önemli doğrudan etkisi ve PE, SI ve BI'nın ChatGPT'nin fiili kullanımı üzerindeki önemli doğrudan etkisi ile ilgili olarak UTAUT'yi ve önceki araştırmaları kısmen desteklemiştir. Bununla birlikte, sonuçlar, kolaylaştırıcı koşullar (FC'ler) ile hem BI hem de ChatGPT'nin fiili kullanımı arasındaki doğrudan ilişkiyle ilgili olarak daha önceki araştırmaları desteklememiş, ilk ilişkide negatif, ikincisinde ise anlamsız bulunmuştur. Bu bulgular, ChatGPT'nin kullanımıyla ilgili olarak dış kaynaklardan kaynak, destek ve yardım alınmamasından kaynaklanmaktadır. Sonuçlar, PE, SI ve FC ile eğitimde ChatGPT'nin fiili kullanımı arasındaki bağlantıda BI'nin kısmi aracılık yaptığını ve EE ile eğitimde ChatGPT'nin fiili kullanımı arasındaki bağlantıda BI'nin tam aracılık yaptığını göstermiştir.
Goyal, Kaur, Mago (2023)	Bu çalışma, üniversite öğrencilerinin ChatGPT'yi kullanma niyetini etkileyen faktörleri incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırma, üniversite öğrencilerinin ChatGPT'yi benimsemelerini ve eğitimde kullanma niyetlerini etkileyen unsurları analiz etmek için UTAUT2 modelini temel almıştır.	Nicel 149 öğrenci Yapısal eşitlik modellemesi (PLS-SEM)	Çalışmanın sonuçları, çaba beklentisi ve kolaylaştırıcı koşulların kullanıcıların niyetini doğrudan ve algılanan güvenilirlik ve tutum yoluyla dolaylı olarak önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymuştur. Son olarak, araştırma öğrencilerin bu teknolojik yeniliğin eğitim sektörüne entegre edilmesinden yana olduklarını ortaya koymuştur.
Bazelais, Lemay, Doleck (2024)	Bu çalışmada, ChatGPT'nin eğitim ortamlarında öğrenci kabulü ve benimsenme dinamikleri incelenmiştir. Araştırma, özellikle UTAUT (Birleşik Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisi) modeli kullanılarak, öğrencilerin ChatGPT'yi kabul etme ve kullanma niyetlerini etkileyen faktörleri analiz etmeye odaklanmıştır	Nicel 138 öğrenci Yapısal Eşitlik Modeli (PLS-SEM)	Çalışma, performans beklentisinin davranışsal niyetle, bunun da ChatGPT kullanımıyla ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular, kitlesel benimseme ve öğretme ve öğrenme için zorluklar ve fırsatlar bağlamında tartışılmaktadır. Bulgular, öğrencilerin ChatGPT kullanımı merceğinden teknoloji kabul kararlarının anlaşılmasını desteklemek için ampirik temeller sağlamakta ve durumsal faktörlerin teknoloji kabulü üzerindeki etkisini daha geniş bir şekilde belgelemektedir.

Strzelecki (2023)	bu çalışma, ChatGPT'nin yükseköğretimde kabulünü ve kullanımını anlamaya yönelik yapılmıştır. Araştırmanın amacı, öğrencilerin ChatGPT'yi nasıl kabul ettiğini ve bu teknolojiyi kullanma niyetlerini etkileyen faktörleri incelemektir. Çalışmada, UTAUT2 (Birleşik Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisi) modeli temel alınarak, ChatGPT'nin kullanımını etkileyen yedi temel faktör analiz edilmiştir	Nicel 534 öğrenci Yapısal Eşitlik Modeli	Önerilen on hipotezden dokuzu doğrulanmıştır. Alışkanlık, davranışsal niyetin en iyi yordayıcısı olarak bulunmuş, bunu performans beklentisi ve hedonik motivasyon izlemiştir. Kullanım davranışının baskın belirleyicisi davranışsal niyet olmuş, bunu kişisel yenilikçilik izlemiştir. Araştırma, yapay zeka araçlarının öğrenme ve öğretmede nasıl benimsenebileceğine dair daha fazla inceleme yapılması gerektiğini vurgulamaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, üniversite öğrencilerinin ChatGPT'yi kabul etme ve kullanma niyetlerini etkileyen faktörler, Birleşik Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisi (UTAUT) ve genişletilmiş modelleri kapsamında incelenmiştir. Farklı ülkelerde ve kültürel bağlamlarda yapılan araştırmalar, ChatGPT'nin yükseköğretimde benimsenmesinde çeşitli etkenlerin rol oynadığını göstermektedir.

Genel olarak, UTAUT modelinin temel bileşenleri olan performans beklentisi, çaba beklentisi, sosyal etki ve kolaylaştırıcı koşulların, öğrencilerin teknolojiye yönelik davranışsal niyetlerini önemli ölçüde etkilediği belirlenmiştir. Ayrıca, hedonik motivasyon, alışkanlık ve merak gibi ek faktörlerin de öğrencilerin ChatGPT kullanımını etkilediği görülmüştür. Öğrencilerin teknolojiyi kullanma konusundaki güvenleri ve algıladıkları risk düzeyi de kullanım niyetleri üzerinde belirleyici olmaktadır.

Kültürel ve coğrafi farklılıklar, bu faktörlerin etkisini değiştirebilmektedir. Örneğin, Hong Kong ve Nepal'de kaygı ve algılanan risk teknoloji kullanımının önünde engel oluştururken, Sri Lanka ve Pakistan'da bu faktörlerin etkisi daha sınırlı kalmaktadır. Ayrıca, Sri Lanka ve Pakistan'da alışkanlık ve performans beklentisi gibi faktörlerin daha baskın olduğu gözlemlenirken, Endonezya'da hedonik motivasyon ve merakın kullanım niyetini güçlü bir şekilde etkilediği saptanmıştır. Suudi Arabistan'da ise performans beklentisi, sosyal etki ve çaba beklentisinin davranışsal niyet üzerinde önemli doğrudan etkileri olduğu belirlenmiştir.

Bu bulgular, UTAUT modeli kapsamında, yükseköğretim kurumlarının yapay zekâ teknolojilerini entegrasyonunda öğrencilerin ihtiyaçlarını ve algılarını dikkate almalarının önemini vurgulamaktadır. Teknolojinin başarılı bir şekilde benimsenmesi için güven artırıcı önlemlerin alınması, öğrencilerin merakını ve hedonik motivasyonunu teşvik eden uygulamaların geliştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca, kültürel farklılıkların göz önünde bulundurulması ve

teknoloji kullanımına yönelik özelleştirilmiş stratejilerin oluşturulması önem taşımaktadır.

Gelecekteki çalışmaların, UTAUT modeli ve genişletilmiş versiyonları çerçevesinde farklı disiplinler ve eğitim seviyelerinde ChatGPT ve benzeri teknolojilerin kullanımını etkileyen faktörleri daha derinlemesine incelemesi faydalı olacaktır. Uzun vadede bu teknolojilerin eğitim sonuçları, öğrenme deneyimleri ve akademik başarı üzerindeki etkilerinin araştırılması, eğitim teknolojilerinin geliştirilmesi ve entegrasyonunda daha etkili politikaların ve uygulamaların oluşturulmasına katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Agarwal, R. & Karahanna, E. (2000). Time Flies When You're Having Fun: Cognitive Absorption and Beliefs About Information Technology Usage, *MIS Quarterly*, 24 (4), 665–694. https://doi.org/10.2307/3250951.

Bazelais, P., Lemay, D. J., & Doleck, T. (2024). User Acceptance and Adoption Dynamics of Chatgpt in Educational Settings. EURASIA Journal of Mathematics, *Science and Technology Education*, 20 (2), 2393. https://doi.org/10.29333/ejmste/14151 .

Budhathoki, T., Zirar, A., Njoya, E. T., & Timsina, A. (2024). ChatGPT Adoption and Anxiety: A Cross-Country Analysis Utilising the Unified Theory of Acceptance and use of technology (UTAUT), *Studies in Higher Education*,49(5),831846. https://doi.org/10.1080/03075079.2024.2333937.

Hirsh-Pasek, K. & Blinkoff, E., 2023. *ChatGPT: Educational Friend or Foe?*, Brookings Institution. United States of America. https://coilink.org/20.500.12592/7rh6t8, COI: 20.500.12592/7rh6t8.

Goyal, N., Kaur, H. & Mago, M. (2023). Chatgpt Acceptance Drivers: A Study of University Students in Punjab, *Internatıonal Journal of Progressive Research in Engineering Management and Science*, 3 (11), 43-54.

Karaoğlan, S. (2022). Mobil Alışveriş Uygulamalarına Yönelik Davranışsal Niyetin vve Kullanım Davranışının Utaut2 Modeli ile İncelenmesi, *Journal of Yasar University*, 17 (68), 930-948.

Kasneci, E., Seßler, K., Küchemann, S., Bannert, M., Dementieva, D., Fischer, F., Gasser, U., Groh, G., Günnemann, S., Hüllermeier, E., Krusche, S., Kutyniok, G., Michaeli, T., Nerdel, C., Pfeffer, J., Poquet, O., Sailer, M., Schmidt, A., Seidel, T., …, & Kasneci, G. (2023). Chatgpt for Good? On Opportunities and Challenges of Large Language Models for Education, *Learning and Individual Differences*, 103, https://doi.org/10.1016/j.lindif.2023.102274.

Lai, C. Y., Cheung, K. Y., Chan, C. S. & Law, K. K. (2024). Integrating the Adapted UTAUT Model With Moral Obligation, Trust and Perceived Risk to Predict ChatGPT Adoption for Assessment Support: A Survey with Students, *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 6, https://doi.org/10.1016/j.caeai.2024.100246.

Minkkinen, M., & Mäntymäki, M. (2023). Discerning Between the "Easy" and "Hard" Problems of AI Governance, *IEEE Transactions on Technology and Society*, 4(2), 188–194. https://doi.org/10.1109/TTS.2023.3267382.

Rawas, S. (2024). ChatGPT: Empowering Lifelong Learning in the Digital Age of Higher Education, *Education and Information Technologies*, 29, 6895–6908. https://doi.org/10.1007/s10639-023-12114-8.

Sabraz Nawaz, S., Fathima Sanjeetha, M.B., Al Murshidi, G., Mohamed Riyath, M.I., Mat Yamin, F.B. and Mohamed, R. (2024). Acceptance of Chatgpt by Undergraduates in Sri Lanka: A Hybrid Approach of SEM-ANN", *Interactive Technology and Smart Education*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. https://doi.

org/10.1108/ITSE-11-2023-0227.

Shah, M.H.A., Dharejo N, Mahar Z. A,, Nazeer, M.I., Khoso, IA, Shah, A. (2024). Significant Predictors Influencing the Adoption of ChatGPT Usage in the Academia in Sindh, Pakistan: Extension of UTAUT Model. *Pegem Journal of Education and Instruction*, 14 (4),135-145.

Shangying,H, Shuangci, J., & Shengyi, J. (2024).The Limitations and Ethical Considerations of ChatGPT. *Data Intelligence*, 6 (1): 201–239. Doi: https://doi.org/10.1162/dint_a_00243.

Sinaga, J. N., Panjaitan, E. S. & Nurjanah, S. (2024). Analysis of Factors Affecting the Use of ChatGPT at Mikroskil University: A Study Based on the Extended UTAUT2 Model. *Brilliance: Research of Artificial Intelligence*, 4 (1), 151-161. https://doi.org/10.47709/brilliance.v4i1.3862.

Sobaih, A.E.E., Elshaer, I.A. & Hasanein, A.M. (2024). Examining Students' Acceptance and Use of ChatGPT in Saudi Arabian Higher Education. *European Journal of Investigation in Health Psychology and Education*, 14, 709–721. https://doi.org/ 10.3390/ejihpe14030047.

Strzelecki, A. (2023). To Use or not to Use ChatGPT in Higher Education? A Study of Students' Acceptance and Use of Technology, *Interactive Learning Environments*, 32(9), 5142–5155. https://doi.org/10.1080/10494820.2023.2209881

Supianto, Widyaningrum, R., Wulandari, F., Zainudin, M., Athiyallah, A., & Rizqa, M. (2024). Exploring the Factors Affecting Chatgpt Acceptance Among University Students, *Multidisciplinary Science Journal*, 6 (12), 2024273. https://doi.org/10.31893/multiscience.2024273.

Ting, D.S.J., Tan, T.F. & Ting, D.S.W. ChatGPT in Ophthalmology: The Dawn of a New Era?. *Eye*, 38, 4–7 (2024). https://doi.org/10.1038/s41433-023-02619-4.

Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B. & Davis, F. D. (2003). User Acceptance of Information Technology: Toward a Unified View, *MIS Quarterly*, 27 (3), 425-478.

Venkatesh, V., Thong, J. Y.L. & Xu, X. (2012). Consumer Acceptance and Use of Information Technology: Extending the Unified Theory of Acceptance and Use of Technology, *MIS Quarterly*, 36 (1),157-178, SSRN: https://ssrn.com/abstract=2002388.

Williams, M.D., Rana, N.P. & Dwivedi, Y.K. (2015). The Unified Theory of Acceptance and Use of Technology (UTAUT): A Literature Review, *Journal of Enterprise Information Management*, 28 (3), 443-488. https://doi.org/10.1108/JEIM-09-2014-0088.

BÖLÜM 3

DEAVİ NEZARETİNİN ESHAM DEVRİNDEKİ ROLÜ

Adem ÇAKIR[1]

1 Araştırma Görevlisi, Adem ÇAKIR
Kırıkkale Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku (Hukuk Tarihi ABD).

Giriş

Arapça sehm (sehim) kelimesinin çoğulu olan esham; hisseler, paylar, kısımlar gibi anlamlara gelmektedir.(Pakalın, 1993: 552). Terim anlamıyla ilk kez 1775 senesinde yürürlüğe konulmuş olan esham sistemi, belirli bir vergi kaynağının (mukataa) belirli bir kısmının (faiz) belirli bir meblağı haiz payının (sehm) halka *muaccelle* denilen peşin bir ücret karşılığında kaydıhayat şartıyla –ber vech-i malikane- satılmak ve sahiplerine yaşadıkları müddetçe belirli döngülerde faiz ödemek üzerine inşa edilmiş bir iç borçlanma yöntemidir(Cezar, 1986: 79-80; Tabakoğlu, 2016: 195, Aydın, 2022: 56, Genç, 2007: 188). Esham sistemini doğuran olaylar ve süreç içerisinde yaşadığı değişimler konunun dışında olduğundan ilgili referans eserlere bakılmalıdır.

Esham sistemi doğasında kaynaklanan bazı temel özelliklere/unsurlara sahiptir. Bu özellikler, gelir kalemi; gelir kaleminin bir kısmının paylara (sehm: ç. esham) bölünmesi; sehmin peşin bir fiyat ile satılması; payı satın alan kişinin (mutasarrıf) sehmi kaydıhayat şartıyla alması; mutasarrıfın yaşadığı müddetçe sehim için belirlenen geliri (faiz) alması; sehmin el değiştirmesinin, kural olarak, mümkün olması; mutasarrıfı ölen sehmin devlete dönmesi(mahlul) şeklinde sıralanabilir. Makalenin omurgası sehmin el değiştirmesi olacağından diğer unsurlara kısaca değinilecektir.

Gelir kalemi(varidat); esham mutlaka bir gelir kalemine dayanılarak (karşılığı gösterilerek) çıkartılır. Bir gelir kalemine dayanması eshamın itibar kazanmasının ve *para bağlanmasının* en önemli şartıdır. Gelir kalemi olarak başlangıçta malikane şeklinde işletilip devlete dönen (mahlul) mukataalar (mukataat) kullanılmıştır. Zaman ilerledikçe başka gelir kalemleri de esham karşılığı olarak değerlendirilmiştir(1775-1793 yılları arasında eshama tahsis edilen gelir kaynaklarının listesi için bkz. Tabakoğlu, 2016: 606).

Gelir kaleminin bir kısmının paylara bölünmesi; bir mukataanın yıllık gelirinin bir kısmı mal kabul edilerek dokunulmaz sayıldıktan sonra gelir fazlası sayılabilecek olan üst tarafı (faiz) satışa çıkartılır.(Genç, 2007: 188.). Yani bir mukataanın tamamı eshama karşılık olarak belirlenmemiştir. Çıkartılacak esham adeti, mukataadan eshama karşılığı olarak ayrılan meblağ ile eshamın yıllık faizi olarak takdir edilen meblağın bölümüne eşittir.

Mutasarrıf eshamı muaccel denilen peşin bir bedel karşılığında satın alır(Genç, 2007: 189). Eshamın sisteminin başarısında/başarısızlığında mutasarrıfların bu eşiği aşıp aşmadıkları belirleyici olmaktadır. Şöyle ki; bir eshamın muacceli 6.000 kuruş iken yıllık faizi 1.000 kuruş olarak tespit edilmişse 6 yıl sonra hazinenin geliri ve gideri eşit seviyeye gelmektedir. Mutasarrıf eshamını hazineye iade ettiğinde muaccel olarak ödediği meblağı da geri alma hakkına sahiptir(Şeref, 1921: 128).

Esham, berat ile birlikte (İstisnai bir örnek için bkz. Lütfi, cilt 6, s.1069) verilir. Berat, çıkartılan eshamla ilgili bilgileri taşımanın yanında mutasarrıfına ilişkin bilgileri de içerir. Mutasarrıfın eshamı gerek başkasına gerekse hazineye devrettiği durumlarda berat ile vermesi gerekmektedir. Berata sahip olmak eshamın gerçek mutasarrıfı olunduğunun en bariz kanıtıdır. Beratta eshamın malikane veçhile verildiği notu bulunur.

Esham sahibi yaşadığı müddetçe sehimde öngörülmüş faizi alma hakkına sahiptir. Buradaki faiz ifadesi, bugünkü banka faizinden ziyade sigorta primine daha fazla benzemekte(Genç, 1995:376) ise de işlevdeki benzerlik göz ardı edilemez. Tedavüle çıkışta eshamın faizini maliye memurları belirlese de eshamın küçük parçalara bölünerek devredilmesi mümkün olduğu için her bir devirde faizlerin değişmesi olasılık dahilindedir.

Yukarıda sayılan unsurları gerçek rakamlarla kısaca açıklamak isteriz. 1775 yılında ilk esham tedavülüne girişildiğinde İstanbul tütün gümrüğü gelirinin 159.000 kuruş mal olarak üst tarafı olan 400.000 kuruş faiz olarak hesap edilerek yıllık faizi 2.5000 kuruştan 160 adet esham çıkartılmış ve bunların muacceli 12.5000 kuruş olarak tespit edilmiştir. (Cezar, 1986:81-82; Genç, 2007: 188-189). Her şeyden önce bu değerlere maliye memurları karar vermektedir. Esham adeti; mukataanın yıllık toplam faiz bölü her bir eshamın yıllık faizi (yani 160 tane) kadardır. Eshamın başa başnoktası; muaccel bedel bölü yıllık faiz olan 5 yıl olarak belirlenmiştir. İlk beş yıl içerisinde mahlul olan her esham devlet için gelir addedilir. Ancak bu süre geçildiğinde devletin zararı artmaktadır. Her esham için farklı öngörülebilen bu başa başnoktası 12 yıla kadar çıkabilmiştir(Genç, 2007: 189). Bu sürenin uzaması hem tek seferde alınan toplam muaccele bedelinin artması sağlar hem hazinenin zarara girme riskini azaltır.

Eshamın kaydıhayat şartıyla çıkartılması, sahibinin eshamda yazılı olan faizi ölünceye kadar alması anlamına gelir. Yani eshamın varislere intikali, kural olarak, kabul edilmemiştir(Şeref, 1921: 128). Esham sahibinin öldüğünün tespiti, karışıklık veya suiistimal ile fazla ödeme riskinin doğmaması adına, oldukça önemlidir. Bu riskin doğmasının ana nedeni, eshamın parçalara bölünerek el değiştirebilmesidir. Böylelikle, pek de bilinir bir kimse olmayan kişiler esham sahibi olabilmiş ve bunların hayatta olup olmadıklarının kontrolü güçleşmiştir.

Devletin buna yönelik çözümü genellikle idari bir birimi bu işle memur kılmak olmuştur. 19 Mayıs 1827 tarihli bir buyruldu[1] bu konuda önemli bil-

1 "*İstanbul kādısı fazîletlü efendi.*
Eshâm ve mukāta'a mahlûlâtının ihbâriyesine dâir emr-i âlîdir.
Ricâl ve nisvâna ber-vech-i mâlikâne fürûht olunu gelen envâ'-ı eshâmın ve yalnız zecriye rüsûmundan milel-i selâseye verilügelen eshâmın şürût-ı mer'iyye-i mîriyye üzere mahlûlâtın râci' olduğu mahallere zabt olunması husûsunda kemâliyle taharrî olunmakda ise de hasbe'l-iktizâ eshâmın kesret üzere fürûhtu takrîbiyle idâresi müte'assir ve eshâmı olan ricâl ve nisvândan ba'zıları kenar mahallerde bulunmak hasebiyle mahlûlâtı haber alınamayarak aralıkda hasâr-ı mîrî vukū'a gelmeden nâşî Askerî kassâmı efendi tarafından ricâl ve nisvândan

giler vermektedir. Bu tarihten önce devletin iki farklı denetim mekanizması devreye soktuğu anlaşılmaktadır. İlk olarak, İstanbul ve civarında ölen kimselerin terekelerini(muhallefat) taksim eden kassamlar, ölenin kimlik ve adres bilgilerini de ihtiva edene defterleri her ay defterdara sunarak içlerinde esham olanlar tespit edilecektir. Böylelikle, esham mahlul sayılarak ödemesi sonlandırılacaktır. İkinci olarak, bilinen veresesi olmayan kimselerin ölüm bilgileri bağlı bulundukları mahalle imamlarınca haber edilecektir. Bu iki denetim mekanizmasından ilki, beklenen faydayı sağlayamamıştır. Buyrulduda açıkça belirtilmemişse de bunun temel nedeni, tereke taksiminde devletin resmi organına ihtiyaç duyulmamasıdır. Zira İslam hukukuna göre varisler, kendiler aralarında anlaştığı takdirde devlete haber vermeden de paylaşımda bulunabilirler. Devlet de bu gerçeği fark ederek, tüm ölüm hadiselerinin mahalle imamlarınca defterdara bildirilmesi (ihbar) yönünde İstanbul ve diğer kadılıklara buyruldu göndermiştir.

Mutasarrıf, yaşadığı müddetçe esham üzerinde yazılı olan meblağı (senevi faiz) belirli dönemlerde ilgili mukataanın işleteninden (emin) alır(Cezar, 1986: 84). Faiz, mukataanın kendisinden bağımsız olup esham mahlul olana dek kesin (garanti) bir ödemeyi ifade eder. Mutasarrıfa yapılan bu ödemeler, hazinenin gideri olmaktadır. Zaman içerisinde giderin geliri aştığı net bir şekilde anlaşılmıştır.

Esham, kişiler arasında alım satıma (el değiştirme) konu olabilmektedir. El değiştirme, eshamın daha uzun sürelerle sahipli olmasına neden olabildi-

ne mikdâr muhallefât tahrîr olunur ise beher-mâh esâmî ve şöhretleri ve sâkin ve sâkine oldukları mahalleri tasrîhiyle defterleri tanzîm ve izzetlü Defterdâr efendi tarafına irsâl ile üzerlerinde eshâm ve mukāta'ât var ise kalemlerinden tahkīk ve mahlûle zabt olunmak üzere mûmâ-ileyh Kassâm efendi tarafına başka ve eshâm-ı mahlûlenin ihbârîyesi cânib-i mîrîden verilügelmekle Dersa'âdet ve civârında vâki' Haslar ve Galata ve Üsküdar ve tevâbi'âtında sâkin ve sâkine ricâl ve nisvândan fevt olanların tereke ve ba'zı husûsları vukū'unda taharrî olunmak için kezâlik isim ve şöhreti beyân ve defter olunarak cânib-i mîrîye ihbâr eylemeleri lâzım gelenlere tenbîh olunmak üzere bundan akdem iktizâ edenlere başka başka beyaz üzerine fermân-ı âlî ısdârıyla tenbîh ve muahharan tekîd olunmuş ve İstanbul ve tevâbi'i Emti'a gümrüğü mülhakātından olan Beytülmâl-ı âmme ve hâssa mukāta'ası gümrük-i mezbûrdan fek ile cânib-i mîrîden zabt ve idâre ve defterdâr-ı vakt bulunanlar taraflarından rü'yet olunmak üzere tanzîmine irâde-i seniyye ta'alluk ederek bilâ-vâris-i ma'rûf fevt olan vâris-i gāib olarak vefât edenleri ihbâr eylemeleri'çün bi'l-cümle mahallât imâmlarına tenbîh olunmak üzere kezâlik fermân-ı âlî ısdârıyla iktizâ edenlere tenbîh ve lâzım gelen mahallere ilmühaberleri i'tâ kılınmış ve ol vechile mûmâ-ileyh Kassâm efendi ve mehâkim-i sâireden bir müddet defterler gönderilerek nizâm-ı mezkûr icrâ olunmuş ise de ba'dehû terk olunarak meskûtün-anh kalmış olduğuna ve eshâmın kesretine ve vukū' bulan mahlûlâta nazaran mahlûlât lâyıkıyla haber alınamayarak mektûm kalmak ihtimâlinden gayr-ı ba'îd idiğine binâen fîmâ ba'd eshâm-ı mahlûle için cânib-i mîrîden verilügelen ihbârıyla âhar kimesnelere verilmeyip bi'l-cümle mahallât imâmlarına tahsîs kılınarak Dersa'âdet ve havâlîsinde olan Eyüb ve Galata ve Üsküdar ve Boğaziçi'nde ricâl ve nisvân ve sagīr ve kebîr ve hizmetkâr ve civârı ve re'âyâ her kim olur ise olsun mahallâtları hudûdunda fevt olanları Beytülmâl nizâmına tatbîkan isim ve şöhretiyle pusulasını getirip mûmâ-ileyh Defterdâr efendiye lede't-takdîm uhdelerinde eshâm bulunanların lâzım gelen ihbârîyesi haber veren mahallât imâmlarına ve bî-kes yetîmi olup evvelce haber verir ise fakat yetîme verilip âhar kimesneler mahlûl haber verdiklerinde ihbârîye verilmemek üzere tanzîmi tensîb olunmuş ve keyfiyet tarafımızdan Bilâd-ı selâse kādıları efendilere başka başka fermân-ı âlî ısdârıyla tenbîh kılınmış olmağla imdi siz dahi keyfiyeti ber-vech-i meşrûh eimme-i mahallâta tenbîh ve fîmâ ba'd ricâl ve nisvân sagīr ve kebîr ve hizmetkâr ve cevârî ve re'âyâ her kim olur ise olsun mahallâtları hudûdunda fevt olanları Beytülmâl nizâmına tatbîkan isim ve şöhretleriyle pusulasının mûmâ-ileyh Defterdâr efendi tarafına haber vermelerini gûş-ı hûşlarına telkīne mübâderet eyleyesin deyu" İstanbul Mahkemesi 154 Numaralı Sicil (H. 1237-1246 / M. 1822- 1831) cilt: 88, sayfa: 291 Hüküm no: 138 Fî 22 min-L sene 1242.

ğinden (örneğin yaşlı birisinin ölmezden evvel eshamı varisine verdiğinde eshamın mahlul olmasının gecikmesi ve hatta imkansızlaşması) devlet yaptığı ödeme artabilmektedir. Bunun önüne geçmek için el değiştirme işlemi, -el çekme- kasrıyed (kasr-ı yed) resmi isminde yüzde onluk(Genç, 2007: 189) bir vergiye tabi tutulmuştur. Bu bağlamda kasrıyed ve ferağ (füruht) kavramları, bazen ayrı ayrı bazen birlikte, devir işlemini ifade etmek üzere kullanılır. Esham tamamen devredilebileceği gibi kısmi olarak da devredilebilir. Örneğin, ilk çıkartıldığında senevi faizi 2000 kuruş olan eshamın 1000 kuruşu bir başkasına ferağ edilebilir ya da 1500 kuruşu bir kişiye 500 kuruşu başka bir kişiye devredilebilir.

Eshamın dayanağı olan mukataanın zarar etmesi nedeniyle faiz ödemeleri zaman zaman gecikmiştir(Cezar, 1986:84-85). Küçük parçalara ayrılabilme özelliği, eshamın halk arasında daha fazla tutulmasını sağlamakla birlikte bu çok sayıda insanın ölüp ölmediğinin tespitini güçleştirmiştir. Bunlardan başka bir takım kimselerin anne babalarının eshamını satıp kayıplara karışması gibi tatsız hadiselerin yaşandığı anlaşılmaktadır ("…*eshâm ve mukataatı peder ve velîlerinin vefât ve gıyâbmda satıp savıp tehî-dest kalmakda olduklarından bu mazarratların vuku'a gelmemesi içün verilecek berâtlarda kasr-ı yedi câiz olmamak kaydının umûmen dereme karar verildi.*" Lütfi cilt:7, s.1151). Bu tip zorluklar karşısında devlet, eshamın el değiştirmesini yasaklayabilmiştir. Yasak döneminde eshamını elden çıkartmak isteyen bir kimse, eshamını hazineye teslim ederek bedelini alır. Yasaklar çoğu kez devletin aldığı yeni bir kararla kaldırılmıştır.[2]

Mutasarrıf öldüğünde sahip olduğu esham devlete döner(mahlul). Mahlul olan esham için yeniden ödeme yapılmayacağı için hazinenin gideri azalmaktadır. Ancak mahlul olan eshamın devletten tarafından yeniden satılması, teoride, mümkündür.

---

2 "*Mukaddeme tab' olunan Takvim-i Vekayi nüshalarında zikir ve beyan kılındığı üzere ashab-ı esham ve mukataanın bazı vesile-i cezaiye ile ellerinde bulunan sehim ve mukataasını ahara füruht ve kasrıyed edip de sıfr'ul yed kalmamak ve bilahare zucret ve zarurete duçar olmamak mütalaasına mebni kasrıyed-i esham ve mukataat maddesi külliyen men olunmuş ise de o makule esham ve mukataat sahiplerinin hasbelkader zaruret-i kamile-i sahiha ve sair gûne maslahat-ı mühimmesi zuhuruyla tesviye-i iktizası mücerret uhdelerinde bulunan sehim ve mukataanın füruhtuna mevkuf iken memnuiyet-i muharrere bilakis kendilerini bir kat daha ıztıraba düşürmüş ve bu dahi mevhub-ı zat-ı hümayun-ı mülükane olan şiar-ı şefaat ve merhamet-i seniyeye münafi görünmüş olmasıyla muahharen bu husus bazı mertebe tadil olunarak maru'z-zikr ashab-ı esham ve mukataadan kendisine ihtiyaç-ı kamil ilca bulup da sehim ve mukataasını satmak isteyenlerin halleri ashab-ı vukuf taraflarından bil-ihbar zaruretleri sabit ve mütehakkık olduğu halde ahara füruht etmeyip hazain-i şahanenin hangisine müteallik ise nizamına tevfikan oraya füruht eylemeleri sureti istihsan ve keyfiyet Takvim-i Vekayiye derç ile neşir ve ilan kılınmıştı bu suretle dahi gerek dersaadette ve taşralarda kendisine halet-i zaruriyet ve naçarı müstevli olan kesan ve bazı aceze-i nisvan ispat-ı müddea için şuna buna iltica ile pek aşırı zahmet ve meşakkat çekmekte ve birazı dahi halini kimseye açamayarak giriftar-ı hayret olmakta oldukları istima' olunmuş… zikrolunan esham ve mukataat ashabı mutasarrıf oldukları sehim ve mukataalarını kemafis-sabık mukarrer olan usul ve nizamı dairesinde olmak üzere diledikleri kimselere füruht eylemelerine müsaade-i seniye-i şayan ve erzan birle men'-i kasrıyed-i esham ve mukataat maddesinin isticlab-ı hayırdua olunması hususuna irade-i merahim-ade-i cenab-ı padişahi sunuh ve sudur buyrulmuş…*" Takvim-i Vekayi 1261 Senesi Sayı 293 (1959 SC 66), s.79.

Eshama ilişkin bilgileri, tarafımızca günümüz harflerine aktarılan ve ek-1de yer alan berat üzerinden kısaca açıklamak isteriz. Gelir kalemi; *gümrük-i meyve-i ter-i İzmir ve tevabii mukataası*dır. Gelirin toplam faizi; *100.000 kuruş*tur. Her bir eshamın faizi; *4 kese*dir(2000 kuruş). Çıkartılan esham adeti; *50 tam esham*dır. Eshamın başa başnoktası; *9 yıl*dır. Eshamın muaccelesi; *18.000 kuruş*tur (mutasarrıf dört adet aldığından 72.000 kuruş ödemiş olacakken kendisi için indirim yapılarak başa başnoktası 8 yıla indirilmiş muaccel 4 tam sehim – 1 sehim 2.000 çarpı 8 yıldan 16.000 kuruş- için 64.000 kuruş ödemiştir). Mutasarrıf; *Mustafa Bey*dir. Kaydıhayat şartı; *hayatta oldukça tebiden*dir(ebeden). Faizin ödenmesi; *faizin nısfı*(yarı) *taksit-i evvel*(birinci taksit) *olarak (R. ve M.)Ağustos ayında ve diğer nısfı taksit-i sani* (ikinci taksit) *(R.) Teşrinisani* (Kasım) *ayında* iki taksit şeklinde ödenecektir. Beratın düzenlenme tarihi; (H.)11 Zilkade 1255 ve (M.) 16 Ocak 1840tır. Beratta kasrıyede ilişkin bir bilgi yoktur. Masrafları karşılamak üzere mutasarrıftan dellaliye resmi öngörülmüştür.

Esham uygulaması, başarısı kadar mali yükü de vardır. III. Selim döneminde ihdas edilen İrad-ı Cedit hazinesinin temel işlerinden biri esham sistemini ıslah etmek olmuştur(Yardımcı ve Ayvaz, 2017: 255). Hatta uzun vadede mali sisteme yük getirdiğinden tasfiyesine teşebbüs edilse de devletin sürekli bir darboğaz halinde olması, eshamı tasfiye etmek bir yana piyasaya yeni eshamlar sürülmesini gerektirmiştir. Yani maliyenin evdeki hesap çarşıya uymadığı gibi her sıkışıklıkta denize düşen yılana sarılır misali eshama başvurmuştur.

Eshamın El Değiştirmesinde Deavi Nezareti Vazifesi

Deavi Nezareti, 1836 yılında Çavuşbaşılık'ın ilgası üzerine kurulmuştur. 1868 yılına ait Deavi Nezareti nizamnamesinin on bir[3] on sekiz[4] ve yirmi dokuzuncu[5] maddeleri esham ve mukataa devrine ilişkindir. Deavi Nezareti evrakında 1840lı yılların ortalarından Deavi Nezaretinin ilga edildiği 1870 yılının Ağustos ayına kadar esham ve mukataaların el değiştirmesine ilişkin yüzlerce belge bulunmaktadır. Belgelerle ilgili teferruata geçmezden evvel nizamnamedeki maddelerin izahı gerekmektedir.

3 "*On birinci madde ba-berevat-ı şerife mukataat ve eshama mutasarrıf olanlardan kasr-ı yed murad edenler yedlerinde bulunan mahfuz tatbik mührüyle (resmi mühür) temhir ederek kasrıyed edilecek adamın isim ve şöhretini havi maliye nezaret-i celilesine bir kıta arzuhal takdim ile sakin olduğu mahallesinden verilmiş olan memhur vesikanın raptıyla muamele-i mutade-i kalemiyesi berat üzerine esham muhasebesinden derkenar olunduktan sonra deavi nezaretinden ilama havale edilip fariğ daire-i deaviye gelerek mutasarrıf olduğu hissenin muaccelesi mebaliği tamamen ahz eylediğini şifahen ifade ve beyan ve ol veçhile hayatta olduğunu mutazammın mahallesi imam ve muhtaran taraflarından verilen ilmühaber üzerine kasrıyed eylediği hissenin muaccelesi mebaliği tamamen ahz eylediklerini müş'ir tatbik mührüyle memhur bir kıta ilmühaberi alınır ve hasb'el icap fariğlerden gelemeyen olur ise ba-ilmühaber taraflarından gelen vekilin ihbarıyla canib-i nezaretten usul-i veçhile ilam olunur ve taşrada bulunup da kasrıyed edecek olanların dahi mahalli mazbatası üzerine muhasebe-i mezbure derkenarı mucibince muamelesi yürütülür*" ŞD.2392.17.

4 "*On sekizinci madde …esham kasrıyedi hakkında tastir buyrulacak evamirname-i sami için iktiza eden buyruldu…muavinlikler tarafından yazılarak kitabet odasında memur-ı mahsusuna irsal ile hülasasıyla beraber tobraya mevzuan liecli't-temhir makam-ı ali-i cenab-ı sadaret-penahiye takdim olunur*" ŞD.2392.17.

5 "*Yirmi dokuzuncu madde esham ve mukataat mutasarrıflarının muamele-i kalemiyeleri icra olunmuş berevat-ı şerifesi üzerine nezaret ilamları oda-yı mezkurda yazılır*" ŞD.2392.17.

Mukataa ve esham beratına sahip olup bundan el çekecek (kasrıyed) kimseler, beratlarını tatbik mührü (kendilerine ait olduğu tasdik edilmiş mühür) ile mühürlerler. Ayrıca, alacaklının isim ve şöhretini içeren dilekçeyi ve yaşadıkları yerden mühürlenmiş vesikayı berat ile birlikte Maliye Nezaretine sunarlar. Burada esham muhasebesi gerekli işlemleri yapar ve açıklamaları (derkenar) yazarak belgeleri ilam etmek üzere Deavi Nezaretine havale eder. Devreden(fariğ), hayatta olduğunu (ber hayat) gösteren ve mahallesinin imam ve muhtarlarınca mühürlenmiş ilmühaberin üzerine hissenin muaccel bedelini alığını yazar ve mühürler. Fariğ, bizzat gelemezse vekilinin bilgilendirmesi ve taşradaysa mahallinden gelen mazbata üzerine mezkur işlemler aynen yürütülür. İlamın yazılma işlemleri, kitabet odasınca (yazı işleri) yerine getirilir.

İlmühaberlerin muhteviyatı ve Deavi Nezaretine sunulması

Berat sahibi, Maliye Nezaretindeki işlerini tamamladıktan sonra ilmühaberle beraber Deavi Nezaretine gelir. İlmühaberler, çok büyük çoğunlukla, varaka-yı sahiha denilen damgalı kâğıtlar üzerine yazılmaktadır.

İlmühaberlerin muhteviyatları, bazı istisnalar dışında[6], yeknesak kabul edilebilir. İlmühabere giriş cümlesi olarak; "Darende-i ilmübaher budur ki", "Bais-i senet oldur ki", "Bais-i Nemika oldur ki" gibi kalıp ibareler kullanılmaktadır. Esas metin ise altı temel unsuru içerir. İlk dört unsur kendi arasında değişik kombinasyonlara sahip olabilir. Beşinci ve altıncı unsurlar daima en son gelir.

İlk unsur, eshamın mutasarrıfı olan kimseye ait bilgilere dairdir. Eshamını devretmek isteyen mutasarrıfın (fariğ); yaşadığı mahalle, kimliği, hisseye berat ile sahip olduğu, halen hayatta olduğu ve hisseyi devretmek (kasrıyed; füruht) istediği yazılır. Mutasarrıf yaşadığı mahalle, ilmühaberde mührü bulunan muhtar ve imamların görev yaptığı mahalledir. Mutasarrıfın ismi bazen babanın (örneğin; Abdülhalim Efendi kerimesi Şerife Fatıma hanım) bazen eşin (örneğin; İbrahim paşanın halilesi Hatice Servinaz hanım) bazen dedenin (Mehmet Raif Paşa hazretlerinin hafidi Ali Rasim bey) ismiyle irtibatlandırılarak; bazen de çalıştığı kurum (Evkaf-ı Hümayun müfettişi ketebesinden Ahmet Nuri efendi) üzerinden tarif edilir. Fariğe ilişkin diğer detaylar sonraki başlıkta ayrıca incelenecektir.

---

6 Örneğin iki ilmühaberde hissenin menşei, senelik faizi ve alacaklı bilgileri yoktur. Ancak kök bilgi sayılan mutasarrıfa dair bilgiler her zaman bulunur.
"Darende-i ilmühaber budur ki
mahallemiz sakinlerinden Halil Efendi'nin bir kıta ba-berat-ı Alişan mutasarrıf olduğu eshamını bu defa füruht etmek muradında olduğundan merkum elan hayatta mevcut olduğunu mütebeyyin ber muceb-i nizam mahallattan memhuren işbu ilmühaber ve deavi nazırı bey efendi tarafına tesyar kılındı fi 3 Recep sene 64 Muhtar-ı evvel mahalle-i Murat paşa kurb-ı Aksaray muhtar-ı sani mahalle-i Murat paşa kurb-ı Aksaray" DV 2.30.
"*Darende-i ilmühaber budur ki*
Mahallemiz sakinelerinden şerife aişe hanım ba-berat-ı alişan mutasarrıfe olduğu eshamını bu defa füruht murat eylediğinde merkume el-yevm hal-i hayatta olduğunu ve deavi nazırı bey efendi hazretleri tarafına işbu memhuren ilmühaber verildi. Fi 25 rebiyyülahir sene 64 Muhtar-ı sani mahalle-i hoca gıyaseddin muhtar-ı evvel mahalle-i hoca gıyaseddin" DV.2.51.

İkinci unsur, eshamı devralacak kimseye ilişkindir. Alacaklının[7] ismi bazen açıkça (örneğin; kerimesi Hürmüz hanım ibn-i İbrahim paşa ya da Antalya kaimmakamı esbak Mehmet Nazım bey mahdumları Mehmet Reşit bey Ahmet Sait beye) yazılırken bazen yalnızca "ahar"[8] şeklinde de bırakılabilir. Kimi ilmühaberlerde alacaklının yaşadığı yer bilgisi (örneğin; hor hor civarında akar çeşme kurbunda pir Mehmet efendi mahallesinde sakine Edirne valisi esbak merhum Arif paşanın kerimesi ve Babıali'de mezahip kalemi hulafasından Bahri beyin zevcesi Emine Nafia hanıma) de eklenerek yazılır. Fariğ ve alacaklı arasında bir akrabalık bağının bulunması devre engel olmadığı alacaklının birden fazla olması da mümkündür.

Üçüncü unsur, eshamın menşei olan gelir/vergi kalemidir. Eshamın dayandığı kalem, her ilmühaberde görünmez. Berat üzerinde yazdığı için buna gerek duyulmamış olabilir. Bilginin paylaşıldığı bir örnek "emtia gümrüğü eshamından 1281 kuruş" şeklindedir.

Dördüncü unsur, eshamın yıllık faizidir(senevi faiz). Bu unsur da nerdeyse tüm ilmühaberlerde yazılmaktadır. Esham tek parça halinde (yüzde yüz hisse) devredilebileceği gibi parça parça da devredilebilir. İlmühaberlerin üzerinde senevi faiz yazılsa da ödemeler, genellikle, iki taksit halinde yapılmaktadır.

Beşinci unsur, ilmühaberin teslim edileceği birimdir. İlmühaberler, Deavi Nezareti veya Deavi Nazırına verilmek (ita) üzere tanzim edilir. Bu bilginin hemen peşine tarih yazılır. Tarihlerde hicri takvim esas alınmıştır.

İlmühaberlerin son unsuru, ilmühaberi düzenleyene ilişkindir. Düzenleyenine ilişkin bilgi, genellikle, yazı ile değil metnin hemen altında yer alan mühürler ile anlaşılmaktadır. İlmühaberleri, genel olarak, mahalle muhtarları (muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sani) ve imamı mühürler. Bu görevliler, mutasarrıfın hali hazırda yaşadığı mahallelerde görev yapmaktadır. Yani mutasarrıf, yaşadığı mahalle haricinde herhangi bir mahalle muhtar ve imamına ilmühaber düzenletemez. Her bir mahallenin ismini ve bulunduğu mevkii gösteren mühürleri bulunmaktadır (örneğin; mahalle-i Murat paşa kurb-ı Aksaray). Sınırlı sayıda ilmühaber, resmi görevi haiz başka kimselerce hazırlanmış ve

7 Alacaklı sayısı birden fazla olabilir. Alacaklı iki kardeşin gelirlerini (faiz) yarı yarıya (münasefeten) aldıkları eshama dair ilmühaber;
"*Bais-i ilmühaber oldur ki*
On bir kıta berat-ı alişan mucebince senevi dört bin iki yüz sekiz kuruş faizli eshama mutasarrıf olan esbak sakız muhassılı el hac kadri ağa halilesi fatıma hanım bint-i el hac osman mutasarrıf olduğu esham-ı mezkuru Antalya kaimmakamı esbak Mehmet nazım bey mahdumları ***Mehmet reşit bey diğer Ahmet Sait beye münasafeten*** *kasrıyed etmekle mezbure fatıma hatun el-yevm ber hayat ve mahallemiz sakinelerinden idiği mübeyyin ber muceb-i nizam atufetlü deavi nazırı efendi hazretlerinin tarafına işbu memhur ilmühaber takdim kılındı fi 3 safer sene 66 muhtar-ı evvel mahalle-yi nahlbend kurb-ı sultan Ahmet"* DV.7.28

8 "*Bais-i nemika oldur ki*
İstanbul duhan gümrüğü eshamından ba-berat-ı alişan senevi altmış iki buçuk kuruş faizli hisseye mutasarrıfe olan Abdülhalim Efendi kerimesi şerife fatıma hanım el-yevm ber-hayat ve mahallemizde sakine olup sehimini ***ahara*** *kasrıyed edeceğini mübeyyin divan-ı deavi nazırı efendi hazretleri tarafına işbu memhur ilmühaber takdim kılındı"* DV.3.265.

Deavi Nezareti tarafına sunulmuştur.[9]

Nizamnamede açıkça yazılmamakla birlikte, ilmühaberlerin alınmasında deavi memurlarından biri fiili olarak denetlemektedir. Yani fariğ, ilmühaberleri Deavi Nezaretine sunduktan sonra memurlardan biri gidip belgenin sıhhatini kontrol ediyor olmalıdır. Aksi takdirde, birçok usulsüzlüğün yaşanacağı açıktır.

Deavi Nezaretinin Esham Devrindeki İşlemleri

Deavi Nezaretinin esham devrinde üç temel işlemi yerine getirir. Bunlar; ilmühaberin sıhhatini tahkik, devrin ispatı ve ilamın yazılması şeklinde sıralanabilir.

İşlemlerden ilki, fariğin devre konu hisseye gerçekten mutasarrıf olup olmadığını kontrol (tahkik) etmektir. Eshamın küçük parçalar halinde devredilebilmesi, esham sahipleri sayısını hızla artırmış ve mutasarrıfların kimliklerinin tespiti zorlaşmıştır. Hazinenin fazladan ödeme yapmaması için bu kontrol işlemi oldukça önemlidir.

İlmühaberdeki üç klişe ibare; "Mahallemiz sakinlerinden", "ber hayat olup" ve "ba-berat mutasarrıf olduğu" zikredilen kişinin beratın gerçek mutasarrıfı bulunduğunu, halen hayatta olduğunu ve mühür vuran görevlilerin mahallesinde yaşadığını ispat etmektedir.[10] Bu üç ibareden en az biri neredeyse tüm ilmühaberlerde bulunmaktadır.

15 Nisan 1857 tarihli bir irade[11] ile önemli bir değişiklik yapılmıştır.

9 Dahiliye kalemi katiplerinden Mehmet Kamil'in kendi sahip olduğu beratı için düzenlediği ilmühaber; "*Emtia gümrüğü malından olmak üzere ba-berat-ı ali mutasarrıf olduğum altı yüz otuz buçuk kuruş faizli sehmimi halilem hanım uhdesinde ferağ eyleyeceğimden hasbel-usul nezaret-i deaviden ilam buyrulmak üzere işbu ilmühaber temhir ve takdim kılındı fi 6 rebiyülahir sene 70* ***bende an-hacegan ve hulefa-yı kalem-i dahiliye es-seyyit Mehmet Kamil"*** DV.9.196.

10 Üç ibarenin peş peşe geldiği bir ilmühaber örneği;
"mahallemiz sakinelerinden mevkufat kiserdarı sabık müteveffa Hüsnü efendinin kerimesi nefise hanım baberat-ı alişan uhdesinde bulunan sehemlerini bu defa ahara kasrıyed edeceğinden ***hanım-ı mumaileyha el-yevm ber hayat ve mahallemizde sakine ve sehm-i mezkurun sahih-i mutasarrıfesi olduğunu mübeyyen*** *ber mucep-i nizam-ı müstahsene eda-yı şehadete dair muhtaran marifetiyle bit-temhir deavi nazırı atufetli bey efendi hazretleri tarafına işbu ilmühaber ita olundu fi 25 rebiyülevvel sene 274 Muhtar-ı evvel mahalle-i karaki hüseyin çelebi Muhtar-ı sani mahalle-i kareki hüseyin çelebi"* DV.2.36.

11 "*Atufetlü efendim hazretleri*
Kasrıyedi murat olunan esham ve mukataanın ashabı ber hayat olup olmadığının şimdiye kadar Deavi Nezareti marifetiyle bit-tahkik icabı icra olunmakta ise de bu maddenin pek de umur-ı deaviye cihet-i taalluk ve münasebeti olmayıp bunun badezin bab-ı zaptiyece icra-yı tahkikatı hususuna dair Maliye Nezaret-i celilesiyle muhabereyi şamil olan tezkire meclis-i muhasebeden kaleme alınan mazbata ile beraber manzur-ı ali-i cenab-ı padişahi buyrulmak için arz ve takdim kılınmış olmakla ol babda her veçhile irade-i seniye-i hazret-i şehriyari müteallik ve şeref sudur buyrulur ise ana göre hareket olunacağı beyanıyla tezkire-i senaveri terkim kılındı efendim fi 20 şaban sene 73
Maruz-ı çaker-i kemineleridir ki
Reside-i enamil-i tazim olan işbu tezkireye-i sami-i sadaret-penahileriyle zikrolunan tezkire ve mazbata manzur-ı şevket-mevfur-ı hazret-i padişahi buyrulmuş ve husus-ı mezburun ber minval-i muharrer icra-yı iktizası müteallik ve şeref sudur buyrulan emr u irade-i seniye-i cenab-ı tacdari mukteza-yı münifinden olarak mezkur tezkire ve mazbata yine savb-ı ali-i asafanelerine iade kılınmış olmakla ol babda Emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir fi 21 şaban sene 73" İ.DH.376.24863.

Buna göre, esham ve mukataa sahiplerinden bunları devretmek isteyenlerin yaşayıp yaşamadıklarının tahkikatı, o güne kadar, Deavi Nezaretince yapılıyorken bu görevin dava işlerinden olmamasından dolayı zaptiyeye havale edilmesi kararlaştırılmıştır. Alınan bu karar 28 Nisan 1857 tarihinde Zaptiye Müşirliğine, Maliye Nezaretine ve Deavi Nezaretine bildirilmiştir.[12] Zaptiye Müşirliği, berat sahiplerinin yaşayıp yaşamadıklarını kontrol etme işini kendisinden beklenen hızda görememiş bilakis işlerin yürütülmesinde geç kalmıştır. Mutasarrıf ve alacaklıların geç kalmadan kaynaklanan şikâyetleri artınca, yaklaşık 2 ay sonra, bu karardan dönülerek iş Deavi Nezareti uhdesine iade edilmiştir.[13]

Fariğ, devre dair işlemleri bizzat yapabileceği gibi bir vekil vasıtasıyla da yapabilir. Bunun için vekil olan kişinin vekil olduğunu ispatlar bir yazının Deavi Nezareti sunulması gerekmektedir. Sürecin vekil vasıtasıyla yürütüleceğine dair yazı, fariğ[14] veya fariğin yaşadığına ve gerçek mutasarrıf olduğuna ilişkin ilmühaberi tanzim edenler tarafından[15] bildirilebilir.

12 "*zaptiye müşiri hazretlerine ve maliye nezaret-i celilesine*
Kasrıyedi murat olunan esham ve mukataanın canib-i hazine-i celileden usulü üzere tatbiki icra ve muaccele ve faizi berevatı üzerine ihraç ve imla olunduktan sonra bir gûne fesat ve hile karışmamak için ashabının ber hayat olup olmadığının şimdiye kadar deavi nezaret-i behiyesi marifetiyle bit-tahkik icra olunmakta ise de bu maddenin umur-ı deaviye cihet-i müteallik ve münasebeti olmayıp bunun badeezin bab-ı zaptiyece icra-yı tahkikatı hususuna ve maliye nazırı devletlü paşa hazretleri ile olunan muhabere üzerine bil-istilzam irade-i seniye müteallik ve şeref-sudur buyrulmuş ve keyfiyet deavi nazırı atufetlü efendi hazretleri tarafından vuku bulan ifade ve zat-ı devletlerine olan muhabere üzerine bil- istizan irade-i seniye-i padişahi müteallik buyrulmuş ve icra-yı iktizası zaptiye müşiri devletlü paşa hazretlerine işar kılınmış olmakla badeezin ana göre icabının icrası hususuna himmet buyrulmaları siyakında tezkire hazretlerine bildirilmiş olmak ber- mucep-i irade-i seniye badeezin havale olunacak mevadın oraca icra-yı tahkikatı hususuna himmet buyurmaları siyakında tezkire-deavi nezaret-i behiyesine dahi ilmühaber fi 4 Ramazan 1273"A.MKT.NZD.222.23.

13 "*Maliye nezaretine*
Kasrıyedi murat olunan esham ve mukataatın canib-i hazine-i celileden usulü veçhile tatbiki icra ve muaccele ve faizi berevatı üzerine ihraç ve imla olunduktan sonra bir gûne fesat ve hile karışmamak için ashabının ber hayat olup olmadığının emniyet ve suhuleti mucip olacağı mütalaasıyla icra-yı tetkikatı canib-i zaptiyeye havale olunmuş ve sürat-i tesviyesi hakkında bazı mertebe ifadat-ı lazıme icra kılınmış ise de ilamatın tesviyesi bir iki mah uzamış ve bunların ashabı taraflarından badi-i şikayet bulunmuş olmasıyla işbu tetkikatın yine kemafis sabık deavi nezaretinden icra olunmak ve daha ziyade emniyeti müstelzim olmak üzere taraf-ı nezaretpenahilerinden dahi takayyüdat-ı lazıme ifa buyrulmak sureti münasip göründüğünden badeezin ol veçhile icabın icrası hususuna himmet buyurmaları siyakında tezekkür 27 Şevval 1273" A.MKT.NZD.226.48.1.
"Maliye nezaretine
Kasrıyedi murat olunan esham ve mukataatın canib-i hazine-i celileden usulü veçhile tatbiki icra ve muaccele ve faizi berevatı üzerine ihraç ve imla olunduktan sonra bir gûne fesat ve hile karışmamak için ashabının ber hayat olup olmadığının emniyet ve suhuleti mucip olacağı mütalaasıyla icra-yı tetkikatı canib-i zaptiyeye havale olunmuş ve sürat-i tesviyesi hakkında bazı mertebe ifadat-ı lazıme icra kılınmış ise de ilamatın tesviyesi bir iki mah uzamış ve bunların ashabı taraflarından badi-i şikayet bulunmuş olmasıyla işbu tetkikatın yine kemafis sabık deavi nezaretinden icra olunmak ve daha ziyade emniyeti müstelzim olmak üzere canib-i nezaret-i maliyeden dahi takayyüdat-ı lazıme ifa buyrulmuş sureti münasip göründüğünden badeezin ol veçhile icabın icrası hususuna himmet buyurmaları siyakında tezkire" A.MKT.NZD.226.48.2.

14 "*divan-ı deavi katibi izzetlü emin efendiye*
İzzetlü efendim
Ba-berat-ı alişan uhde-i acizide bulunan senevi iki yüz elli kuruş faizli sehmimi bu defa hüsn-i rızamla halilem hatice hanıma ferağ ve kasrıyed eylediğimden lazım gelen takrir-i acizanem için maiyet-i aciziden Nüzhet efendi bendelerini vekil eylemiş olduğumdan efendi-i mumaileyhin vekaletinin kabul olunması siyakında tezkire-i acizi tahririne ibtidar olunmakla ol babda irade efendim hazretlerinindir bende izzet katib-i varidat-ı evrak" DV.76.343.

15 "*Derun-ı ilmühaberde zikir olunan mazbatanın muaccelesini tamamen ahz u kabz eylediğini mübeyyin işbu balaya temhir kılındı Ali Galip*

Deavi Nezaretinin yerine getirdiği ikinci işlem, devir sözleşmesinin ispatına yöneliktir. Fariğ, yukarıda bahsedilen ilmühaberin üzerine eshamını devrettiğini ve eshamın muaccel bedelini tamamen[16] aldığını beyan ederek yazar ve mühürler. Fariğin parasını fiilen nerede aldığı açık esham ve para değişiminin Maliye Nezaretinde Esham Muhasebesi huzurunda gerçekleştiği söylenebilir.[17] Zira Deavi Nezareti evrakı içinde berat ve esham örnekleri de yoktur.

Deavi Nezareti evrakında yer alan ve Meclis-i Vala kararını ihtiva eden bir belge[18] devir işlemleri bakımından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Buna

Mahallemiz sakinlerinden Halebi Abdullah efendi-zade müderrisin-i kiramından Ali Galip efendi ba-berat-ı alişan mutasarrıf olduğu Haremeyn-i muhteremeyn hazinesi mukataası malından senevi iki bin seksen beş kuruş faizli bir kıta mukataa beratını kendi hüsn-i rızasıyla esham muhasebesi odacısı Raşid ağaya ferağ ve kasrıyed ile eylediğini mübeyyin efendi-i mumaileyh tarafından uşağı Tahir ağayı vekil eyleyip kendisi dahi el-yevm ber hayat olduğunu işbu ilmühaber divan-ı deavi nezaret-penahilerine takdim kılındı fi 5 safer sene 82" DV.60.302.

16 Eshamın kısmen devri de mümkün görünmektedir. Esham sahibinin yıllık faizi 625 kuruş olan eshamının 250 kuruşunu başkasına kasr-ı yed etmek; geri kalan 375 kuruşu kendi uhdesinde bırakmak talebini havi bir ilmühaber yazılmıştır. Kasr-ı yed edilecek kısım daha sonra iki kadına eşit olarak devredilmiştir.

"Darende-i tezkire

mahallemiz sakinlerinden Ayasofya-yı kebirde şehzade türbedarı Mehmet efendi ibni ebu bekir berhayat olup ba-berat-ı şerif-i alişan mutasarrıf olduğu eshamın 250 kuruşunu ahara kasrıyed edip 375 kuruşu kendi uhdesinde ibka olunması için atufetlü deavi nazırı efendi hazretlerine tarafına işbu memhur ilmühaber verildi ispat-ı vücut etmiştir 125 kuruş emine hanım ve 125 kuruşu akile hanım uhdesine ilam olunarak bakisi sahibi uhdesinden ibka kılındı 25 muharrem sene 71" DV.11.71

17 Esham faizi hazineden ödendiği için esham üzerinde bir tahdit uygulanacaksa Deavi Nezareti ilgili yazıyı Maliye Nezaretine gönderir.

"Maliye nezaret-i celilesine

Suret-i işar-ı valaları malum-ı senaveri olmuş meblağ-ı mezburun hanım-ı mumaileyhimanın uhdelerinde bulunan eshamın taksitlerinden bit-tevkif hazinece icra-yı mahpus…" A.MKT.DV.81.20.

18 *"Deavi nezaret-i behiyesine*

Ba-berevat-ı şerife mukataat ve eshama mutasarrıf olanlardan bil-icap kasrıyed murat edenler yedlerinde bulunan beratı hazine-i celilede mahfuz tatbik mührüyle temhir ederek füruht edeceği ademe teslim ile muamelat-ı mutade-i kalemiyesi berat-ı şerifin canib-i yeminine ba-bayruldu sual ve derkenar ve mevakı'-ı malumeden istilam ve istişar olunup harç beratı hesap ve teslim-i hazine kılındıktan sonra ve zahr-ı berata sadreyn-i muhtemereyn hazaratı imzalarıyla mümza hüccet-i şeriye tahrir ve makam-ı nezaret-i maliyeden telhis olunarak ferman-ı ali tastir buyrulduktan sonra alacak zat uhdesine bit-tevcih mücededen berat-ı şerif verilmek usul-i meriyesi iktizasından olmasıyla şimdiye kadar ol suretle icabı icra olunmakta ise de o makule kasrıyed kılınacak mukataat ve esham berevat-ı şerifesi hükümet-i seniyenin senedat-ı aliyesi bulunduğu ve tuğra-yı garra-yı hazret-i Şehinşahi ile müzeyyen ve müveşşah olduğu halde bunun üzerine alamet-i şerifenin ma-fevkine adi arzuhal gibi buyruldu tastiriyle kalemlerde ve şurada burada dolaştırılması muhil-i tazim ve hürmet ve menafi-i adap ve riayet ediğine ve muamelat-ı muharrerenin matbu arzuhalin varaka üstüne yürütülmesinde bir gûne mahzur görünmediğine mebni saye-i intizam-vaye-i hazret-i şehinşahide ıslah buyrulmuş olan sair muamelat-ı atika misillü bunun dahi ıslahı lazımeden olmaktan naşi badezin kasrıyed olunacak mukataat ve eshamını mutasarrıf-ı sabıkı her kime füruht edecek ise evvel emirde bir kıta matbu arzuhal kağıdıyla istida ve yedinde olan berat-ı alişanı rapt ve tatbik mührüyle temhir ederek satacağı adama teslim ve ita eyleyip kaydı arzuhale derkenar kılındığının üzerine berat-ı şerif-i mezkur esham muhasebecisi kalemiyle battal keşide olunduğunu müteakip muhasebe-i merkumede hıfz ve tevkif kılınmak ve bu ana değin berevat-ı şerifede yürütülen muamelat tamamıyla arzuhalde icra kılınmak üzere keyfiyetin muhasebe-i merkumeye kaydettirilip lazım mahallere ilmühaberlerinin itası ve münasip gibi varit-i hatar olmuş ise de ol babda irade-i aliye-i hazret-i sadaret-penahi her ne vechle müteaalik ve şeref sudur buyrulur ise ana icra-yı icabına ibtidar kılınacağı ba-takrir ledel-arz keyfiyet Meclis-i Vala'ya ledel-havale bu misillü muamelat-ı resmiyenin mutlaka evrak-ı sahiha üzerine cereyan eylemesi dahi geçende ba-irade-i seniye tesis buyrulan nizam iktizasından bulunmuş olmakla ber muceb-i takrir icra-yı icabı Meclis-i Vala'da dahi bit-tezekkür takrir-i mezkura zeyl kılınmış ve Meclis-i Vala'nın zeyli mucebince ifa-yı muktezasına himmet olunmak babında takrir-i mezkur balasına sadar olan ferman-ı ali mantunkunca tesviye-i iktizası esham muhasebesinden ledes-sual mukataat

göre, esham ve mukataa sahibi olanlar, bunları devretmek istediklerinde devrine ilişkin işlemler, tüm harç ödemeleriyle birlikte, beratın sağ tarafına yazılır ve arkası kazaskerlerce mühürlenir. Maliyeden alınan telhis üzerine yeni berat için ferman kaleme alınır. Tüm bu süreçlerin tamamlanması belirli bir vakit almakta dahası berat elden ele dolaşmaktadır. Ancak beratların üzerinde padişahın tuğrası bulunduğundan sıradan arzuhaller gibi muamele görmesi hoş görülmemiştir. Bunun önüne geçmek için devir işlemlerinin berat üzerinden yapılması sonlandırılacaktır. Esham ve mukataasını devretmek isteyen mutasarrıf matbu arzuhal üzerine devir talebini yazacak ve beratı buna ekleyerek esham muhasebesini götürecektir. Esham muhasebesinden eski berat battal yapılıp saklanacak ve yeni beratın yazımına geçilecektir. Yeni usulün ilgili tüm birimlere bildirilmesi adına bu ilmühaber Deavi Nezaretine gönderilmiştir. Nitekim 1868 tarihli nizamnamede de sürecin arzuhal üzerinden yürütüleceği anlaşılmaktadır. Arzuhal, Maliye Nezaretine verildiğinden Deavi Nezareti evrakında örneği yoktur.

Sürecin arzuhal üzerinden yürütülmesi berat üzerine bilgi notlarının yazılmasına mani değildir. İlmühaberde fariğ kendi mührü ile parasını aldığı beyan ettikten sonra mevcut beratının iptali gerekmektedir. Bunun için eshamın devredildiğine ilişkin detay beratın üzerine işlenir. Deavi Nezareti memurları beratın üzerine devir bilgisini yazıp beratın hıfz edilmesi için ilgili kuruma gönderir.

Deavi Nezaretinin üçüncü işlemi, devir işleminin ilamı yazmaktır. İlam, genel hatlarıyla, esham devrine ilişkin tüm aşamaların/sürecin başarıyla tamamlanmasıyla yeni sahibin ilanı işlemidir. Deavi fonunda ilmühaberler sıklıkla yer almakla birlikte ilam dair örnek oldukça azdır. Zira bu ilam beratın üzerine yazıldığı ve beratların saklanması vazifesi Deavi Nezaretinde olmadığı için buna dair bilgi olmaması normal karşılanmalıdır.

Deavi Nezareti evrakında yer alan, birkaç istisna hariç[19], devir işleminin

ve esham mutasarrıflarından bil-icap kasrıyed murat edenler olduğu halde cari olan muamelat-ı kalemiyesi şimdiye berat-ı alişan üzerine icra kılınmak ise de badezin matbu arzuhal kağıdıyla istida ve yedinde berat-ı alişan rapt ile kasrıyed hakkında icap edecek muamelat-ı kalemiye ve ilamat ve kasrıyediyle hüccec-i şer'iyesi tamamıyla arzuhalde icra kılınmak üzere sadreyn-i muhteremeyn hazaratıyla deavi nezaret-i behiyesine meclis-i muhasebeye ve keyfiyet malum olmak için varidat ve sergi muhasebeleriyle mektubi-i maliye odasına ilmühaberlerinin terkimiyle tesviye iktiza derkenar olunarak ilmühaber yazılmak ferman-ı sami buyrulmağın mucebince kaydolunup diğer ilmühaberleri verilmekle ber minval-i muharrer kasrıyed hakkında icap edecek ilamat-ı arzuhal icra kılınacağı malum olmak üzere deavi nezaret-i behiyesi tarafına dahi işbu ilmühaber verildi fi 26 ramazan sene 77 Mehmet Veysi" DV.33.26

19 Hüdaverdi isimli bir kadının gümrük emtia malından olan eshamını Mehmet Cemalettin isimli kişiye devretmiştir. Sırasıyla, Deavi Nezaretinin yazdığı ilam ve ilmühaber üzerinde fariğin yaşadığına gerçek mutasarrıf olduğuna gösteren ilmühaber ve eshamın bedelini aldığına dair fariğin kendi yazısı şu şekildedir; *"Mumaileyha hüdaverdi hanım deavi nezaretine gelip işbu ve diğer merbut bir kıta berat mucibince mutasarrıfe olduğu hisseleri Beşiktaş civarında Teşvikiye mahallesinde sakin erkan-ı harbiye miralaylarından ve mekteb-i fünun harbiye hocalarından izzetli Ahmet beyin mahdumu mektep-nişin Mehmet Cemaleddin beye ferağ ve kasrıyed eylediğini ifade eylemiş ve bu suret merbut istidasında dahi beyan olunup kendisinin el-yevm ber hayat ve hisse-i mezburelerin mütesarrife-i sahihası olduğu ve berat meclisinin merbut iki kıta mazbatası meallerinden anlaşılmakla iktizasının icrası babında emr u ferman"* DV.80.116.

"*Badi-i ilmühaber oldur ki*

Gümrük emtia malından olmak üzere senevi bin kuruş faizli eshamı bu defa hüsn-i rızamla Beşiktaş civarında

son aşamasında yaşanan bir sorun neticesinde haricen kaleme alınan ilamlardır. Böyle bir durumu gösteren ilamda[20], taraflar eshamın devrinde anlamış, ilam notu dahi yazılmıştır. Geri kalan yazı işleri devam ederken alıcı, vazgeçme (sarfınazar/nükul) iradesini esham muhasebesine sunmuş; bunun üzerine fariğ yeni bir alıcı için işlem başlatmıştır. Esham muhasebesinin derkenarı üzerine fariğ ve eski alıcı, Deavi Nezaretine gelerek alım satımdan vazgeçtikleri beyan etmişlerdir. Akabinde, yeni alıcı bakımından süreç tamamlanmış ve yeni ilam notu ihdas edilmiştir. Bir başka ilamda[21] ise, alacaklılardan biri ilam yazıldıktan sonra ölmüş ancak diğer işlemler bitmediği için eshamın fariğ uhdesinde kaldığına hükmedilmiştir. Bunun üzerine, sağ olan alacaklı, ölen alacaklının hissesini de almış ve bu hali izah eden bilgi notu yazılmıştır.

Sonuç

Osmanlı mali sisteminde yaşanan sıkıntıları aşmak adına icat edilen esham sistemi, kendine has avantaj ve dezavantajlarıyla uzunca bir dönem uygulanmıştır. Sistemin önemli özelliklerinden bir olan kasıyed, devletin üzerinde durduğu bir mesele olmuştur. 1840lı yılların ortalarından itibaren Deavi Nezareti, eshamını başkasına kasrıyed edecek kimselerin gerçek mutasarrıf olup olmadıklarını ve devir esnasında yaşayıp yaşamadıklarını kontrol etmekle görevlendirilmiştir. Mutasarrıf, eshamını devretmek istiyorsa mahalle

---

Teşvikiye mahallesinde sakin erkan-ı harp mir alaylarından ve mekteb-i fünuniye harbiye hocalarından izzetli Ahmet beyin mahdumu mektep-nişin Mehmet Cemaleddin bey uhdesine ferağ ve kasr-ı yed edip ve muaccelesi olan mebaliğ-i mezburu tamamen ahz etmiş olduğumdan ve mahallinden esham beratıyla merbutan gelen ber hayat mazbatasıyla beraber işbu senet bit-temhir deavi nezareti behiyesi tarafına verildi fi 23 rebiyülahir sene 86 ve fi 21 temmuz sene 285 Bende hüdaverdi mütesarrife-i eshamı mezbur

Derun-ı senette olan bin kuruş faizli eshamın Hüdaverdi hanım sahih-i mütesarrife olarak hüsn-i rızasıyla Mehmet Cemaleddin beye füruht eylemiş olmakla işbu mahale şerh ve temhir olundu fi 23 rebiyülahir sene 86 bende mutasarrıf-ı masarif muhasebe odacılarından maaş odacısı" DV.80.118.

20 "*İlam*

Mumaileyha pembe beriye hanım işbu bir kıta berat ile mutasarrife olduğu hisseyi mukaddema cihanfer hanıma ferağ ve kasr-ı yed ederek nezaret-i aciziden ilamı tahrir kılındıktan sonra muamele-yi kalemiyesi icra olunmakta iken hisse-i mezkurenin iştirasından sarfınazar ve nükul eylemesine mebni talibe-i uhra olan civari-i hazret-i şehriyariden Nesrin kalfa binti Abdullaha ferağ ve kasr-ı yed olunacağı esham muhasebesinden yazılan derkenar mealinden münfehim olduğu gibi mumaileyha cihanfer hanım ile mumaileyha pembe beriye hanım bizzat deavi nezaretine gelerek mumaileyha cihanfer hanım hisse-i mezkurenin iştirasından nükûl eylediğini ve mumaileyha pembe beriye hanım dahi muahharen hisse-i mezkureyi mumaileyha Nesrin kalfaya fariğe olduğunu ityan etmiş ve bu suret mumaileyha pembe beriye hanımın sakine olduğu laleli kurbunda kızıltaş mahallesi imam ve muhtarları taraflarından dahi ba-vesika-i memhure ifade kılınıp merbut istida derununda da münderiç bulunmuş olmasıyla iktizasının icrası babında emr u ferman" DV.81.19.

21 "*Mumaileyh Ali Galip efendi bir kıta berat ile mutasarrıf olduğu Haremeyn-i muhteremeyn mukataa-yı mezkur hissesini Ahmet Aziz ibni Hasan ve Mehmet Raşit nam kimesnelere bundan akdem ferağ ve kasrıyed etmek üzere nezaret-i aciziden ilam olunmuş ise de muahharen mumaileyh Ahmet Aziz efendinin vuku-ı vefatı cihetle hisse-i mukataa-yı mezbureyi tasarruf hakkında olan müddet-i meşrutaya mevsul olmamış olduğu ve nizam-ı emsaline nazaran hisse-i merkum kemakan fariğ-i mumaileyh Ali Galip efendinin uhde-i tasarrufunda kalarak mumaileyh Ali Galip efendi mutasarrıf olduğu Haremeyn-i muhteremeyn hisse-i mukataa-i mezkuru esham muhasebesi odacısı Mehmet Raşit ibni İsa uhdesine ferağ ve kasrıyed edeceği evkaf-ı hümayun hazine-i celilesi muhasebesinin merbut derkenarı mealinden anlaşılmış ve mumaileyh Ali Galip efendi el-yevm ber hayat olarak avrat pazarı kurbunda kürekçi başı mahallesinde sakin olup hisse-i mezkureyi mumaileyh Mehmet Raşid ibni İsaya ferağ ve kasrıyed olunacağı mahalle-i mezkure imam ve muhtaranı taraflarından bir kıta memhur vesika ile ifade ve beyan olunarak mumaileyh Ali Galip efendiye tabi Tahir ağa dahi bil-vekale ihbar eylemiş olmasıyla iktizasının icrası babında emr u ferman*" DV.60.300.

muhtarları ve imamın mührünü taşıyan ilmühaber alarak Deavi Nezaretine sunmuştur. Deavi Nezareti ayrıca devir sözleşmesinin rızaya dayalı olarak yapılıp yapılmadığı kontrol etmenin yanında devre ilişkin ilamı da yazmıştır. Böylelikle, esham sisteminin "açıklarından biri" sayılabilecek kasrıyed konusu belirli bir nizama sokulmuştur.

Ek-1

COA, EV.BRT.40.16.

Hüve'l muin

Abdülmecid han bin Mahmut el-muzaffer daima

Nişan-ı şerif-i alişan-ı sami mekan-ı sultani ve tuğra-yı garra-yı cihan-sitan-ı hakani hükmü oldur ki

Evkaf-ı hümayun-ı mülükane hazine-i celilesinden mazbut evkaftan Laleli vakfı merbutatından gümrük-i meyve-i ter-i İzmir ve tevabii mukataası eshamından vakf-ı mezbura ait mahlulatı faiziyle tarife-i atikasından iki yüz elli iki senesi taksit-i sanisinden itibaren canib-i hazine-i evkafı hümayundan yüz bin kuruş küşat ve beher sehmi dörder kise faiz takdiriyle müceddeden elli tam sehim tertip ve dokuzar seneliğine olarak taliplerine füruht birle maa resm-i dellaliyye muaccelatı hazine-i mezkureye teslim olunmak babında şeref yafta-i sudur eden hatt-ı hümayunu şevket-makrun ve sadır olan ferman-ı alişanım mucebince esham-ı mezkureden dört tam sehim dokuzar senelik hesabıyla ceman yetmiş iki bin kuruş muaccele ile mukayyet ise de bir senelik muaccelesi ve resm-i dellaliyesi ba suret tavizen masraf kayt olunarak sekizer seneliğine olmak üzere altmış dört bin kuruş muaccele ile Kıbrıs muhassılı sabık müteveffa Osman Hayri paşanın oğlu Eyüpde sakin işbu rafi-i tevki-i refiu'ş şanı hakani kıdvetül emacid vel ayan Mustafa bey zide mecduhu uhdesinde karar etmekle karar dadesi üzere muaccelesi olan meblağ-ı mezbur ile icap eden resm-i dellaliyesi hazine-i merkumeye ve ber muceb-i nizam harç aklamı dahi mahallerine teslim olunmuş olmağla ol vechle sehm-i mezkure mumaileyhin uhdesine ber vech-i malikane kayt olunup berat-ı celil'ül ünvanım verilmek babında eazım-ı rical-i devleti aliyyemden hala evkaf-ı hümayunum nazırı iftiharu'l eali ve'l eazım esseyyit Mehmet Şevki dame uluvvuhu ba-takrir inha etmekle mucebince tanzim ve beratı ita olunmak fermanım olmağın hakkında mezid-i inayet-i padişahanem zuhura gelip bin iki yüz elli beş senesi zilkadesinin on birinci günü bu berat-ı hümayunumu verdim ve buyurdum ki mumaileyh Mustafa bey zide mecduhu esham-ı mezkureden dört tam sehmini iki yüz elli altı senesi taksit-i evvelinden itibaren verdiği muaccele mukabili hayatta oldukça tebiden ber vech-i malikane zapt u rapt ve senevi iktiza eden faizinin nısfını taksit-i evvel olmak üzere Ağustos ibtidasında ve nısfı aharını dahi taksit-i sani olarak teşrinisani duhulünde senede iki taksit ile kaleminden verilecek suretler mucebince mukataa-i mez-

bur ümenasının dersaadetimde mukim kefili yedinden ahz u kabzına taraf-ı ahardan fert taarruz ve teaddi eylemeye şöyle bileler alamet-i şerifeme itimat kılalar tahriran fi'l-yevmi's-salis aşar şehr-i zilkade sene hamse ve hamsin ve mieteyn ve elf be makam-ı Kostantiniyye el mahruse

Kaynakça

Abdurrahman Şeref, Tarih-i Maliyemizde Esham ve Faizli Kavaid-i Nakdiye Vakit 7 Teşrinisani 1921-1337 akt. KAZGAN H. (1980), 2. Sultan Mahmut Devrinde Enflasyon ve Darphane Amiri Kazaz Artin, *Toplum ve Bilim Dergileri*, Sayı:11.

Ahmed Lûtfî Efendi, (1999), *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihî*, (Yeni Yazıya Aktaran: Ahmet Hezarfen), İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

AYDIN, H.V. (2022), *Osmanlı Maliyesinde Modern Bir İç Borçlanma Örneği Olarak ESHAM Uygulaması*, Ankara, Abis Yayınları.

Cezar, Y. (1986), *Osmanlı Mâliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul, Alan Yayıncılık.

GENÇ, M. (1995), "Esham", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:11, Diyanet Vakfı Yayınları.

GENÇ, M. (2007), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Ve Ekonomi*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

PAKALIN, M.Z. (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Tarihi I*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.

TABAKOĞLU, A. (2016), *Osmanlı Mali Tarihi*, İstanbul, Dergah Yayınevi.

YARDIMCI, Mehmet Emin, AYVAZ, Ednan, (2017), Osmanlı Mali Sisteminde İrâd-I Cedid Hazinesi ve Muhasebe Kayıtları (1799-1800), *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:7.

Arşiv Belgeleri

COA, Deâvî Nezâreti Defterleri, (DV)* DV kodlu belgelerdeki ikinci sayı dilimi arşivdeki gömlek numarası değil fotoğraf numarasıdır.

COA, Evkaf, Berat, (EV.BRT.)

COA, İrade-Dahiliye.

COA, Sadâret Mektubî Kalemi Deâvî Belgeleri.

COA, Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devâir Belgeleri, (A.MKT.NZD.).

COA, Şura-yı Devlet.

İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 97 Numaralı Sicil (H.1217-1225 / M. 1802-1810), Cilt: 83, sayfa: 523, Hüküm no: 390. İnternet erişimi için: https://kadisicilleri.org/

Takvim-i Vekayi.

BÖLÜM 4

ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞININ ÖNÜNDEKİ ENGEL "ÖRGÜTSEL SESSİZLİK"

Bora Yenihan[1]

Kaan Ballık[2]

1 Doç. Dr. Kocaeli Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, bora.yenihan@kocaeli.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9413-6571.

2 Koç Özel Lisesi, kballik@hotmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-1397-1167.

GİRİŞ

1970'li yıllardan sonra dijitalleşmeye başlayan üretim süreçleri, bilginin ve bilgisayar teknolojilerinin de üretim süreçlerine entegre edilmesiyle beraber rekabet koşullarını değiştirmiş, kar ve maliyet yaklaşımlarını başka bir anlayış düzeyine taşımıştır. Neo-liberal ekonomi düzeninde karlılık hedefinin daha belirgin bir biçimde ön plana çıkması işletmeleri bu konuda yeni arayışlara iterken, insan faktörünün önemi ve insana verilen değer artmıştır. Bu durumun önemli sebeplerinden biri de insan kaynakları yönetiminin (İKY) hâkim konuma yükselmiş olmasıdır. Teknoloji odaklı üretimin ve insan odaklı yönetimin ön plana çıkması, akademik alanda yapılan çalışmalara da yeni bir boyut kazandırarak, çalışma psikolojisi kapsamında yapılan çalışmaların sayısının artarak, içeriklerinin de derinleşmesini sağlamıştır. Bu kapsamda gerek örgütsel vatandaşlık davranışlarına (ÖVD) yönelik ve gerekse örgütsel sessizliğe yönelik çalışmaların sayısını arttığı ve çalışma psikolojisi disiplini içinde önemli bir yer kaplamaya başladığı görülmektedir.

Örgütsel vatandaşlık davranışı çerçevesinde çalışanların genellikle kurum ile bütünleşerek ve içinde bulundukları organizasyonu bir aile kabul edilerek, standart iş tanımları dışında da çaba sarf ettikleri görülmektedir. Bu çaba karşılığında organizasyonun başarısı dışında herhangi bir maddi beklenti içinde olmadıkları, takım çalışmasına yatkın bir biçimde çalışma arkadaşları ve üstleri ile sağlık bir iletişim süreci oluşturdukları görülmektedir. Örgütsel vatandaşlık davranışına sahip çalışanların yüksek sayıda olması organizasyonların başarısına ve karlılığına katkı sağlamaktadır.

Organizasyonların faaliyet gösterdikleri piyasada rekabet üstünlüğünü sağlayabilmeleri, en azından rekabet karşısında ezilmemeleri adına sürekli gelişim içinde olmaları ve faaliyet gösterdikleri alandaki yenilikleri takip etmeleri büyük öneme sahiptir. Bu noktada yeni fikirler ve öneriler gelişim açısından önem arz etmektedir. Yeni üretim ve insan kaynakları yaklaşımı uyarınca çalışanların –en tepe yöneticiden en alttaki kıdemsiz çalışana kadar- fikirleri ve önerileri işletmelerin gelişim süreçlerinde dikkate alınmaktadır. Bu durum alanyazında "örgütsel ses" olarak adlandırılmakta, tersi durum ise "örgütsel sessizlik" şeklinde ifade edilmektedir. Örgütsel sessizlik organizasyon yapısından kaynaklanabileceği gibi çalışanlardan da kaynaklı olabilmektedir. Fakat sebebi her ne olursa örgütsel sessizlik yeni düşünce ve fikirlerin ortaya çıkması, bununla beraber organizasyonların gelişim süreçleri açısından büyük bir engel teşkil etmektedir.

Yapılan çalışmaların geneli örgütsel vatandaşlık davranışının gelişmesi noktasında en büyük engellerden birinin örgütsel sessizlik olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışma ile örgütsel vatandaşlık ve örgütsel sessizlik kavramları ayrı ayrı açıklanacak, sonrasında ise örgütsel vatandaşlık ve örgütsel sessizlik arasındaki ilişki ve etkileşim alanyazın yardımıyla incelenerek tartışılacak ve çıkarımlarda bulunmaya çalışılacaktır.

1. Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Kavramı ve Tanımı

Örgütsel vatandaşlık davranışı kavram olarak oldukça yenidir. İlk olarak 1980 yılında kullanılan kavram, organizasyonu genel olarak olumlu etkilemekle beraber, performans-ödül sistemi içinde yer almadığı gibi açıkça da tanımlanmamış davranışları ifade etmektedir (Özyer ve Alici, 2015: 73). Örgütsel vatandaşlık davranışına yönelik kalıplar incelendiğinde gönüllüğe dayandığı ve herhangi bir performans kıstası ile ilişkilendirilmediği, bunun yanında organizasyon içindeki süreçlerin etkin ve etkili bir şekilde işlemesine de katkı sağladığı görülmektedir (Şanal, 2013: 530, Şenkal, 1999: 163). Çalışanların kendilerinden istenilenlerin fazlasını yaparak, beklentilerin üzerine çıkmaları şeklinde de ifade edilen örgütsel vatandaşlık davranışı, kişisel bir istek ve davranışla ortaya çıkmaktadır. Örgütsel vatandaşlık davranışı içinde yapılan faaliyetler ödüllendirilmediği gibi herhangi bir ceza ile de karşılaşılmamaktadır (Özdevecioğlu, 2003: 118, Serinkan ve Erdiş 2014: 76).

Örgütsel vatandaşlık davranışı organizasyonlar açısından büyük önem taşımaktadır. Bu durumun sebebi organizasyonların çalışanlarını adeta bir vatandaş olarak kabul etmesi, bunun yanında çalışanların performanslarını yükselterek organizasyonun toplam performansına katkıda bulunmalarının beklenmesidir. Organizasyonlar performans değerleme sistemleri, kariyer planları vb. kimi araçlarla çalışanlarını örgüt vatandaşı yapmaya çalışmakta, bu doğrultuda olumlu bir biçimde etkilenerek beklentilerin ötesine geçen çalışanlara ise "*örgüt vatandaşı*" denmektedir (Ürek vd., 2016: 126). Organizasyonlar çalışanlarını örgüt vatandaşı yapabildikleri ölçüde başarılı olabilmekte ve faaliyet gösterdikleri piyasa rekabet avantajı sağlayacak bir konuma yükselmektedirler. Bu durumun sebebi 1970'li yıllar itibari ile üretim süreçlerinin dijitalleşmesiyle beraber nitelikli çalışana olan ihtiyacın artmış olmasıdır. Nitelikli çalışanları bularak organizasyona kazandırmak kadar nitelikli çalışanları organizasyonda tutabilmekte günümüz şartları açısından oldukça zorlayıcı olabilmektedir.

2. Kapsam Açısından Örgütsel Vatandaşlık Davranışının Tarihsel Süreci

Kapsam açısından ele alındığında örgütsel vatandaşlık davranışı, organizasyon içinde beklenenin üzerinde performans sergilemeyi sağlayan davranışlarda bulunmak, bunun yanında ise gerek yönetime ve gerekse de çalışma arkadaşlarına yarar sağlayan davranış kodları olarak kabul edilmektedir (Kümbül Güler vd., 2015: 43). Kavramın içerdiği davranışlar incelendiğinde devamsızlık yapmamak ve işe geç kalmamak için azami çaba sarf etmek, organizasyon içi süreçlerde istekli davranışlar sergilemek, yeni iş fikirleri geliştirerek işlerin nasıl daha iyi yapılabileceği konusunda önerilerde bulunmak, işlerin planlanan çizelgelere uygun olarak gerçekleştirilmesi için çabalamak örgütsel vatandaşlık davranışları içinde sayılabilmektedir. Bunun yanında işe yeni başlayan çalışanlara yardımcı olarak, uyum süreçlerini kolaylaştırmak gibi ekstra rol davranışı olarak adlandırılan faaliyetler de örgütsel vatandaşlık

davranışlarına dâhil edilmektedir (Sezgin, 2005: 319, Serinkan ve Erdiş, 2014: 73- 75, İplik, 2015: 6).

Örgütsel vatandaşlık davranışı kavram olarak ilk defa 1980 yılında kullanılmış olmakla beraber, çalışma psikolojisi disiplini içinde yer almakta ve çalışma psikolojisine yönelik çalışmaların da ilk defa 1930'lu yıllarda Elton Mayo ve arkadaşları tarafından gerçekleştirilen Hawthrone deneyleri ile ortaya çıktığı bilinmektedir. Hawthrone deneyleri öncelikle Taylorizm ilkeleri çerçevesinde verimliliğin arttırılmasına yönelik olarak çalışma ortamlarının fiziksel şartlarını konu edinse de sonuçları itibari ile sosyalizasyon süreçlerinin ve çalışanların içinde yer aldığı sosyal ortamların verimlilik üzerindeki önemli etkilerine vurgu yapmıştır (Çankır, 2016: 767). Bu çalışmalar sonucunda takım çalışmasının önemi ve insan odaklı üretim fikri ağırlık kazanmaya başlamış, devam eden süreçte çalışanların kendilerine tanımlanan rollerinin de ötesine geçerek ekstra rol davranışları içine girmelerinin önemi vurgulanmaya başlamıştır (Yasım, 2017: 378).

20. yüzyıl ortalarında yapılan çalışmalar sonucu ekstra rol davranışının önemi daha iyi anlaşılmaya başlanmış, organizasyonların başarısı için çalışanların ekstra rol davranışlarının büyük önem sahip olduğu ortaya konmuştur. Bu çalışmaların dikkat çeken bir diğer yönü ise bahsi geçen ekstra rol davranışlarının organizasyonların belirlediği ödül ve ceza sistemlerinin dışında gerçekleşiyor olmasıdır (Demiröz, 2014: 13- 14, Serinkan ve Erdiş, 2014: 73-74). İlerleyen dönemlerde ve özellikle 1970'li yılların sonu itibari ile hâkim bir anlayış haline gelen insan kaynakları yönetimi ile çalışanların bir organizasyon açısından en önemli kaynak olduğunun kabul edilerek vurgulanmaya başlamıştır (Özsoy Özmen, 2023: 46). Bu bakış açısıyla organizasyonlar da çalışanlarını ekstra rol davranışları sergilemeleri için motive etmeye başlamış, maddi ödüllerden çok iş doyumunun bu konudaki önemi anlaşılmıştır. Yapılan çalışmalar iş doyumunu arttırarak örgütsel vatandaşlık davranışlarının sergilenmesi açısından takdir edilmenin ve manevi doyumun önemini vurgulamıştır.

3. Örgütsel Sessizlik Kavramı ve Tanımı

Sanayi Devrimi üretim biçimlerinin değişerek kitlesel üretime giden yolu açmış, fakat Sanayi Devrimi aynı zamanda toplumsal yapıyı da değiştirerek yeni sosyal sınıfların tarih sahnesine çıkmasının zeminini hazırlamıştır. Bu yeni sosyal sınıflar içinde işçi sınıfı üretimin en önemli unsurlarında biri olmuş, fakat emek faktörünün öneminin anlaşılması neredeyse 150 yılı geçen bir süre almıştır. Sanayi Devriminin ilk yüzyılı sonunda Taylorizm anlayışı ve uygulamaya geçmiş hali olan Fordizm insanı üretim yapan makinelerin bir uzantısı olarak görmüş, işyerini ve yönetimi birbirinden ayırmış ve çalışanların fikirlerini önemsememiştir. Bir süre için başarılı olan bu sistem 1970'li yıllar itibari ile krize girmiş ve yeni arayışlar başlamıştır. Aynı dönem Post-fordist üretim anlayışının gelişerek yalın üretim felsefesinin (Şenkal, 2008: 138)

tüm gelişmiş ülkelerde hâkim hale gelmesi, bunun yanında insan kaynakları yönetimi anlayışının da yükselişe geçmesi ile çalışanların değeri yeniden tanımlanarak anlaşılmıştır.

Organizasyonların gelişerek büyümeleri, maliyetlerini azaltarak karlılıklarını yükseltmeleri sadece kullanılan teknoloji ile değil, aynı zamanda çalışanlarıyla da yakından ilgilidir. Bir işi en iyi o işi yapan bilir anlayışıyla iş fikirlerinin geliştirilmesinde ve üretim süreçlerinin iyileştirilmesinde çalışanların görüşlerini bildirmesi büyük öneme sahiptir. Bu açıdan günümüz organizasyonları çalışanları fikirlerini belirtme, organizasyon içinde ve dışında sağlıklı, sağlıklı olduğu kadar da sürdürülebilir bir iletişim içinde olmaları açısından teşvik etmektedir (Saygılı vd., 2016: 486). Fakat organizasyon kaynaklı ve kişisel kaynaklı kimi sebepler çalışanları bazı durumlarda sessiz kalmaya, fikirlerini açıklamamaya ve adeta organizasyon içinde görünmez olmaya itebilmektedir (Yalçın ve Baykal, 2012: 43).

Çalışanların organizasyonlarda fikirlerini beyan ederek değişime katkıda bulunma çabaları, sağlıklı iletişim süreçlerine dâhil olmaları ve karşılaşılan ya da karşılaşılma ihtimali olan muhtemel sorunları yönetimle paylaşmaları örgütsel ses olarak ifade edilmektedir (Yalçın ve Baykal, 2012: 43). Bu durumun tam tersi ise örgütsel sessizlik olarak ifade edilmektedir (Bayın vd., 2015: 249, Özdemir ve Uğur, 2013: 263). Örgütsel sessizliğe yönelik tanımlar incelendiğinde çalışanların bilinçli bir biçimde fikirlerini belirtmemesi, organizasyonun veya herhangi bir iş sürecinin yürütümü esnasında karşılaşılabilecek olumsuz bir durumlara karşı pasif kalması da örgütsel sessizlik olarak tanımlanmaktadır (Durak, 2012: 44, Çavuşoğlu ve Köse, 2016: 122, Sipahi ve Kartal, 2018:111).

Örgütsel sessizlik önceleri çalışanların nezaket gösterme biçimi, işlerine olan bağlılığı, üstlerine ve çalışma arkadaşlarına karşı saygılı olma durumu şeklinde yorumlanmaktaydı. Fakat günümüzde tam tersi bir yaklaşımla çalışanın kendini pasif konuma alarak, fikirlerini ve görüşlerini beyan etmemesi, zorunlu durumlar hariç organizasyon içinde iletişim kurmaktan kaçınması ve görünmez olmayı seçmesi olarak kabul edilmekte, bununla beraber örgütsel sessizliğin bilinçli bir seçim olduğu üzerinde durulmaktadır (Yeşilaydın vd., 2016: 15, Zeytinoglu (a) vd., 2012: 136). Ancak bu durumun aksine çalışanın organizasyonel süreçlere ilişkin herhangi bir düşünce veya görüşünün olmaması, konuşmasını veya iletişim kurmasını gerektirecek bir sebebin bulunmaması ve bundan dolayı sessiz kalması ise örgütsel sessizlik kapsamında değerlendirilmemektedir (Durak, 2012: 45). Örgütsel sessizliğin sebepleri kimi zaman organizasyonun yapısından ve örgüt kültüründen kaynaklanırken, kimi zamanda çalışanın kendisinden kaynaklı olarak ortaya çıkabilmektedir. Yönetsel sebeplerden kaynaklı olarak örgütsel sessizlikte uygulama da gözlemlenebilmektedir (Ekmekci vd. 2021: 223).

Örgütsel sessizliğin kişiden kaynaklı sebepleri incelendiğinde, çalışan tarafından konuşmanın ve fikirlerini beyan etmenin organizasyondaki geleceği için risk oluşturacağı düşüncesi öne çıkan sebeplerden biridir. Premeaux ve Bedeian (2003: 1537) yaptıkları çalışmanın sonuçları da çalışanların örgüt içinde sessizliğe bürünmelerini organizasyon içindeki geleceklerini garanti altına alma güdüsüne bağlamaktadır. Özellikle çalışanların kariyer planlarını düşünerek pasif kalmaları, onları fikirlerini belirtmekten kaçınmaya teşvik etmekte, böylece yöneticileri veya çalışma arkadaşları ile yaşanacak muhtemel çatışmalardan kaçınabilecekleri algısını güçlendirmektedir (Cemaloğlu, 2019: 163). Yönetime karşı duyulan güvensizlik ve fikirlerini açıklamaları sonucu tepki alacakları korkusu da çalışanları sıklıkla sessiz kalmaya iten sebeplerden biridir (Çakıcı, 2008: 131).

Yine izolasyon veya organizasyon içinde yalnızlaşma korkusu da çalışanları sessizliğe itmektedir. Çalışanlar bilgi ve beceri düzeylerinden bağımsız olarak fikirlerinin küçümsenebileceği veya diğer fikirler ve uygulamalar karşısında muhalif görünerek yalnızlaşabilecekleri, alay konusu olabilecekleri gibi endişelerden dolayı sessiz kalabilmekte ve fikirlerini belirtmeye çekinebilmektedirler (Aktaş ve Şimşek, 2015: 207). Tecrübe eksikliği de sessiz kalmanın kişisel sebeplerinden bir diğeridir. Tecrübesizlik ve yeni bir işe başlamanın getirdiği güvensizlik çalışanları örgütsel sessizliğe itebilmekte ve en azından uyum sürecini atlatarak organizasyon içinde kabul görmeye başlayacakları aşamaya kadar pasif kalmalarına sebep olabilmektedir (Çakıcı, 2008: 132).

Organizasyon içinde kurulan ilişkilerin zedelenmesi korkusu da sessizliğin kişisel sebeplerinden biridir. Bu noktada özellikle yönetime karşı olmasa da çalışma arkadaşlarının gerçekleştirdiği işler ve dâhil oldukları iş süreçleri hakkında yanlış anlaşılarak var olan ilişkilerin zedelenmesinden çekinen çalışanlar çoğu zaman fikirlerini belirtmekten kaçınmaktadırlar. Tecrübe eksikliğinin yanında geçmiş tecrübelerde çalışanları sessizliğe itebilmektedir. Özellikle geçmişte fikirlerini belirtmeleri sonucu yanlış anlaşılan, tepki gören veya çalışma arkadaşları ya da yönetimle ilişkileri zedelenen çalışanlar genellikle fikir ve görüşlerini belirtmekten kaçınmaktadırlar (Bowen ve Blackmon, 2003: 1394). Son olarak çalışanların karakterinden kaynaklı özellikler de sessizliğin kişisel sebeplerinden biridir. Pasif bir yapıda olmak, çekingenlik, kaygılı bir duygu durum vb. sessizlik sebeplerinden olabilir (Öztürk ve Cevher, 2016: 73).

Örgütsel sessizlik kişisel sebeplerden kaynaklanabildiği gibi yönetsel gerekçelerle de görülebilmektedir. Bunların ilki fikirlerini açıklayan çalışanların yöneticilerden olumsuz geri dönüşler alma ve fikrinin beğenilmemesi endişesidir. Bu durum çoğunlukla yöneticilerin astlarıyla iletişime kapalı olmaları ve bunun yanında astlarını kendi pozisyonları için bir tehdit unsuru olarak algıladıklarında gerçekleşmektedir. Yöneticilerin sayılan sebeplerden dolayı astlarının fikirlerine önem vermemeleri genellikle organizasyon içinde iletişimin sağlıklı koşullarının ortadan kalkmasına ve çalışanların görüşlerini bilinçli bir

şekilde belirtmeden sessiz bir konuma geçmeleri ile sonuçlanmaktadır (Çakıcı, 2010: 29). Yönetsel kaynaklı örgütsel sessizliğin bir diğer nedeni ise yöneticilere duyulan güvensizlik veya güven eksikliğidir. Genellikle cezalandırılma korkusu ve yöneticilerin çalışanların fikirlerini değersiz bulduğu ya da en iyisini yönetici bilir anlayışının hâkim olduğu organizasyonlarda örgütsel sessizlikle sıklıkla karşılaşılmaktadır (Slade, 2008: 67).

Çalışanları örgütsel sessizliğe iten bir diğer önemli yönetsel sebep ise Taylorizmin baskın olduğu dönemlerden günümüze kadar uzanan ve halen kalıntılarına rastlanan çalışanların güvenilmez olduğu düşüncesidir. Bu zihniyete sahip yöneticiler çalışanları sadece kendilerine verilen görevi yapmakla sorumlu ve sürekli gözetim altında tutulması gereken bireyler olarak görmektedirler. Çalışanların her fırsatta kaytaracağı düşüncesi çalışanları fikirlerini belirtmekten kaçınmaya ve pasif bir biçimde sessiz kalmaya itmektedir (Morrison ve Milliken, 2000: 710, Selamoğlu ve Özsoy, 2008: 47). Yönetsel anlamda bir diğer sessizlik sebebi ise yönetim kademesinde yer alan bireylerin birbirine benzer yapıya ve fikirlere sahip olmalarıdır. Genellikle var olan durumu koruma eğilimi gösteren ve statükoyu önceleyen bu gibi organizasyonlarda çalışanlar farklı ve yaratıcı fikirlerini ifade etmekten çekinmektedirler (Öztürk ve Cevher, 2016: 75).

Yapılan kimi çalışmalar yöneticiler ve çalışanlar arasındaki yapısal farklılıkların da -ırk, din, cinsiyet, felsefi görüş vb.- örgütsel sessizliğe sebep olabildiğini bu durumun ise genellikle yöneticilerin tavırlarından kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Bu durumun sebebi ise derinleşen yapısal farklılıklar sonucu yöneticilerin çalışanlarına olan güveninin azalması ve çalışanlarında bu durumun farkında olmasıdır (Morrison ve Milliken, 2000: 711). Örgütsel sessizliğe sebep olan kişisel ve yönetsel sebeplerin yanında organizasyondan kaynaklı birtakım durumlarda çalışanları sessiz kalmaya itmektedir.

Organizasyon kaynaklı örgütsel sessizliğin öncelikli ve ilk sebebi katı bir hiyerarşinin varlığıdır. İletişimin neredeyse merkezi bir yapıya büründüğü ve hiyerarşinin basamakları tırmanılmadan serbest iletişimin kurulamadığı organizasyonlarda çalışanlar sessizliğe itilebilmektedirler. Fikrini belirten çalışanların, fikirlerinin doğru yerlere ulaşıp ulaşmayacağı endişesi bu durumda etkili olabilmektedir. Örgüt kültürü de çalışanları sessizliğe iten bir diğer organizasyon kaynaklı sebeptir. Organizasyonda yerleşmiş kültür çalışanların fikirlerini belirtip belirtmemeleri üzerinde oldukça etkilidir. Yöneticinin veya yöneticilerin baskın olduğu, kararların yönetim tarafından alınıp çalışanlar tarafından uygulandığı örgüt kültürlerinde çalışanlar bu kültürel yapının bir dayatması sonucu sessizleşebilmektedirler (Morrison ve Milliken, 2000: 712, Baykal vd., 2021: 203).

Sayılan bu sebeplerin yanında örgüt iklimi de çalışanların sessizleşmesi veya seslerinin duyulması için önemli bir etkendir. Organizasyon içinde ço-

ğunlukla yöneticilerden kaynaklı bir biçimde oluşan gergin ortam ve çalışanların bununla bağlantılı olarak fikirlerini belirtmekten çekinmeleri onları sessizliğe itmektedir (Maria, 2006: 219, Zeytinoglu (b) vd., 2012: 2826). Yine organizasyon içi iletişimin merkezileştiği ve serbest iletişimin engellendiği durumlarda sessizlik organizasyonun çalışanlarına hâkim olacaktır. Bu durum aynı zamanda örgüt kültürü ile de yakından ilgilidir (Kılıç ve Saygılı, 2019: 112). Sayılan bu sebepler hangi kaynaktan gelirse gelsin çalışanları pasif bir konuma düşürecek ve onları sessizliğe itecektir. Günümüz rekabet ortamında çalışanlarının fikir ve görüşlerinden faydalanamayan, karar alma süreçlerine dahil etmeyen ve geleneksel yönetsel yapısını korumaya çalışan organizasyonların uzun vadede başarılı olmaları ve varlıklarını sürdürmeleri oldukça zor görünmektedir.

4. Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı İlişkisine Yönelik Literatür

Örgütsel sessizliğin olumsuz birçok sonucu olmakla beraber, örgütsel vatandaşlık davranışlarını da körelttiği ve zamanla ortadan kalkmasına sebep olduğu belirtilmektedir. Örgütsel sessizliğin örgütsel vatandaşlık davranışları üzerindeki etkisini daha iyi anlayabilmek adına bu yönde yapılmış çalışmaları incelemek ve sonrasında çıkarımlarda bulunmak bilimsel yöntem açısından doğru bir yaklaşım olacaktır.

Şehitoğlu (2010) imalat sektöründe yaptığı çalışmasında örgütsel sessizlik ve örgütsel vatandaşlık davranışının boyutları üzerinde negatif yönlü bir ilişkiyi tespit etmiştir. Çalışma uyarınca örgütsel sessizlik düzeyleri arttıkça örgütsel vatandaşlık davranışlarında azalma tespit edilmiştir. Alioğulları (2012) tarafından sağlık çalışanlarını konu edinen bir çalışmada ise zayıfta olsa örgütsel sessizlik ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Kılınç (2018) tarafından yapılan çalışma ise örgütsel sessizlik düzeylerinin düşük olduğu, bunula beraber örgütsel vatandaşlık davranışlarının sergilenmesinin ise yüksek düzeyde gerçekleştiği tespit edilmiştir.

Kılıçlar ve Harbalıoğlu'nun (2014) turizm sektöründe gerçekleştirdikleri araştırmada ise yine örgütsel sessizlik düzeyleri ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasında zayıf, fakat negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre örgütsel sessizlik düzeyleri arttıkça örgütsel vatandaşlık davranışları azalmaktadır. Acaray ve Akturan (2015) ise farklı sektörlerden çalışanları konu edinen çalışmalarında örgütsel sessziliğin örgütsel vatandaşlık davranışlarını olumsuz etkilediğini ortaya koymuşlardır.

Ürek vd. (2015) tarafından sağlık çalışanları üzerine gerçekleştirilen bir araştırma da yine benzer bir biçimde örgütsel sessizlik ile örgütsel vatandaşlık arasında zayıf yönlü ve negatif bir ilişki tespit edilmiş, çalışmanın sonuçları ise örgütsel sessizlik düzeylerinin yükselmesinin örgütsel vatandaşlık davranışlarında azalmaya sebep olduğunu ortaya çıkarmıştır. Korkmaz ve Aydemir

(2015) ise çalışmalarında özellikle "izolasyon" korkusunun ön plana çıktığını tespit etmişlerdir. İzolasyon korkusunun çalışanları sessizliğe ittiği ve bu durum örgütsel vatandaşlık davranışlarını azalttığı sonucuna varmışlardır. Turgut ve Akbolat (2017) ise çalışmalarında örgütsel sessizlik ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasında anlamlı düzeyde ve negatif yönlü bir ilişki tespit ederken, Erok (2018) kamu çalışanlarını konu edinen çalışmasında yine benzer bir biçimde örgütsel sessizlik düzeylerinin yükselmesinin, örgütsel vatandaşlık davranışlarını azalttığı sonucuna varmıştır. Uluslararası düzeyde yapılan ve örgütsel sessizlik ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasındaki ilişkiyi ölçmeye yönelik çalışmalarda da benzer sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir.

Fatima vd. (2015) yılında gerçekleştirdikleri araştırmalarında beyaz yakalı çalışanları konu edinerek, örgütsel sessizliği arttıran faktörlerin örgütsel vatandaşlık davranışlarını azalttığını ortaya koymuşlardır. Khan vd. (2016) kamu sektörünü konu edinen çalışmalarında yöneticilerin örgütsel sessizlik ve örgütsel vatandaşlık davranışlarını incelemişlerdir. Yaptıkları çalışma sonucunda yöneticiler arasında da örgütsel sessizlik düzeyleri ve örgütsel vatandaşlık davranışları arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu, örgütsel sessizliğin arttığı durumlarda örgütsel vatandaşlık davranışlarının azaldığı ortaya konmuştur. Raju ve Tamjis (2019) tarafından çok uluslu bir organizasyonda gerçekleştirilen araştırmada çalışanların fikirlerini belirtmelerinin çeşitli sebeplerle kısıtlandığını ve bu kısıtlamaların örgütsel vatandaşlık davranışlarını anlamlı düzeyde azalttığı belirlenmiştir.

Sonuç

Sanayi Devrimi ile başladığını kabul edebileceğimiz verimlilik artışına yönelik çabalar, yaklaşık 250 yıldır işverenleri farklı arayışlara itmiş, bunun sonucunda çeşitli yönetim anlayışları ve felsefeleri tarih sahnesine çıkmıştır. Gerçek anlamda verimliliği arttırmaya yönelik bilimsel çabaların Frederick W. Taylor ile başladığı söylenir. Taylor kendi imalathanesinde yaptığı çalışmaların ve gözlemlerin sonucunda "Bilimsel Yönetimin İlkeleri" adlı kitabını çıkararak iş ve zaman etütleri ile uzmanlaşmaya giden kapıyı aralamıştır. Henry Ford ise Detroit merkezli Ford otomobil fabrikasında Taylorizmin temel ilkelerini hayata geçirerek tüm dünyayı Fordist üretim anlayışı ile tanıştırmıştır.

Fakat Taylorizmin temel ilkeleri üzerinden hareket Fordizmin bir sorunu vardı. Bu sorun verimlilik artışının sadece fiziksel çalışma koşullarının iyileştirilmesi ile sağlanabileceği, çalışanların ise makineleri kullanan bireyler değil, neredeyse makinelerin uzantısı gibi görmesiydi. Bu durum yığın üretim yapılan ve tüketici tercihlerinin öncelik olmadığı 1970'li yılların sonuna kadar sürse ve başarı elde edilse de bu noktadan sonra yığın üretimin yerini tüketici tercihleri ile şekillenen ve dijitalleşmeye üretim süreçleri almaya başlamıştır. Aynı dönemde nitelikli işgücünün ön plana çıkmaya başlaması ve insan kaynakları yönetiminin de yükselişe geçmesi, çalışanlara bakış açısını değiştirmiştir.

Yeni dönemle birlikte verimlilik artışının sağlanarak küreselleşen ve sertleşen rekabette ayakta kalabilmenin anahtarının çalışanlardan geçtiğini fark eden işletmeler, çalışanlarının verimliliklerini ve performanslarını arttırmak için çeşitli çabalar sergilemeye başlamışlardır. Sürekli değişen ve yenilenen piyasalara ayak uydurabilmek yeni fikirlere, gözlemlere ve önerilere ihtiyaç duymaktadır. Fordist üretim anlayışı sonrası özellikle "bir işi en iyi yapan bilir" yaklaşımı ile çalışanlar direkt olarak yönetim süreçlerine dahil edilmeseler de fikirleri önemsenmeye başlanmış, bunun yanında fikirlerini belirtmeleri için de teşvik edilmişlerdir. Bu durum örgütsel ses olarak adlandırılırken, tersi durumlar ise örgütsel sessizlik olarak adlandırılmaktadır. Sessizliğe bürünen çalışanlar pasif bir konumda yer alarak çeşitli sebeplerden dolayı fikirlerini belirtmemekte ve iş süreçlerinin daha iyi hale nasıl gelebileceğine yönelik görüşlerini açıklamamaktadırlar.

Örgütsel sessizliğe kapılan çalışanların performansları düşmekte, bununla beraber verimlilikleri de azalmaktadır. Bu durumun bir diğer sonucu ise örgütsel vatandaşlık davranışlarını sergilemekten kaçınmalarıdır. Örgütsel vatandaşlık davranışı herhangi bir teşvik veya ödül olmadan çalışanların kendilerinden beklenenleri aşmaları ve içinde yer aldıkları organizasyona katma değer katmalarıdır. Bu durum çalışanların içinde yer aldıkları organizasyonu bir aile gibi benimsemeleri ve aidiyet duygularının güçlenmesi ile olabilecektir. Ancak sessizleşen veya sessizliğe itilen çalışanların böylesine bir aidiyet duygusu geliştirmeleri beklenemeyeceği gibi örgütsel vatandaşlık davranışları da sergilemelerini de beklemek hayalcilik olacaktır. Diğer önemli bir nokta ise örgütsel sessizliğe itilen çalışanlar, bunun öncesinde sergiledikleri örgütsel vatandaşlık davranışlarından da vazgeçeceklerdir.

Günümüz rekabet koşullarında karlılık oranlarını yükselterek ayakta kalmak isteyen işletmelerin yeni fikirleri ve önerileri teşvik etmeleri, çalışanlarını güçlendirmeleri ve onlara değer verdiklerini hissettirmeleri gerekmektedir. Bunu sağlamanın yollarından biri ise örgütsel sessizlikle aktif bir biçimde mücadele ederek, örgütsel vatandaşlık davranışlarının teşvik edilmesi olacaktır. Örgütsel sessizlikten kurtularak örgütsel vatandaşlık davranışlarını arttıran çalışanların gerek performansı yükselecek ve gerekse verimlilikleri artacaktır. Bunun yanında ise iş süreçleri ile ilgili fikirlerini belirterek, iş süreçlerinin iyileştirilmesine katkı sunacak ve içinde yer aldıkları organizasyonların rekabet üstünlüğü sağlamalarına yardım edeceklerdir.

Kaynakça

Acaray, A. Çekmecelioğlu, H. ve Akturan, A. (2015). Örgüt kültürü ile örgütsel sessizlik arasındaki ilişkinin incelenmesi. The Journal of Academic Social Science Studies, S/32, 139-157.

Aktaş, H. ve Şimşek, E. (2015). Bireylerin örgütsel sessizlik tutumlarında iş doyumu ve duygusal tükenmişlik algılarının rolü. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 11 /24), 205-230.

Alioğluları, Z. D. (2012). Örgütsel sessizlik ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişki: bir uygulama. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Bayın, G., Yeşilaydın, G., ve Esatoğlu, A. E. (2015). Hemşirelerde örgütsel sessizlik nedenlerinin belirlenmesi. İşletme Araştırmaları Dergisi, 7/1, 248-266.

Baykal, B., Köse, S., Özsoy Özmen, A. ve Ayhan, E. (2021). Yoksulluk ve servete ilişkin nedensel atıfların demografik değişkenler bağlamında incelenmesi. Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 19/1, 198-214.

Bowen, F., ve Blackmon, K. (2003). Spirals of silence: the dynamic effects of diversity on organizational voice. Journal of Management Studies, 40/6, 1393-1417.

Cemaloğlu, N. (2019). Yönetimin pin kodu. Pegem Akademi Yayıncılık Ankara.

Çakıcı, A. (2010). Örgütlerde işgören sessizliği. Detay Yayıncılık, Ankara.

Çankır, B. (2016). Çalışmaya tutkunluğun örgütsel vatandaşlık davranışı üzerine etkisi ve bir araştırma, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 47/9, 766-771.

Çavuşoğlu, S. ve Köse, S. (2016). Örgüt kültürünün örgütsel sessizlik davranışına etkisi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 18/1, 115-146.

Demiröz, S. (2014). Öğretmenlerin örgütsel vatandaşlık davranışları, örgütsel imaj algıları ve öğrenci başarıları arasındaki ilişki. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Durak, İ. (2012). Korku kültürü ve örgütsel sessizlik. Ekin Yayınevi, Bursa.

Ekmekci, O. T., Karapinar, P. B., Camgoz, S. M., Ozsoy Ozmen, A. and Guler, B. K. (2021). Academics' responses to job ınsecurity: the mediating effect of job satisfaction. Higher Education Policy, Vol. 34, 218–237.

Erok, M. (2018). Örgütsel vatandaşlık davranışı ve örgütsel sessizlik arasındaki ilişkinin incelenmesi: Karaman ili örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.

Fatima, A. (2015). Impact of organizational silence on organizational citizenship behavior: moderating role of procedural justice. Journal of Economics, Business and Management, 3/9 846-850.

İplik, F. N. (2015). Örgütsel vatandaşlık davranışı. Akademisyen Kitabevi Ankara.

Raju, V. ve Tamjis, R. B. (2019). The relationship between organizational citizenship behaviour and organizational silence, International Journal of Engineering & Technology, 8/10, 210-215.

Khan N. U., Kaleem, M. and Ullah, H. (2016). Relationship between organizational silence and citizenship behavior-mediating role of commitments: evidence from Khyber Pakhtunkhwa Universities. Pakistan Journal of Applied Economics: Special Issue 2016, 281-297.

Kılıç, T. ve Saygılı, İ. (2019). Örgütsel iletişimin örgütsel sessizliğe etkileri: havacılık bakım merkezlerinde bir uygulama. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 28/1, 111-125

Kılıçlar, A. ve Harbalıoğlu, M. (2014). Örgütsel sessizlik ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişki: Antalya'daki beş yıldızlı otel işletmeleri üzerine bir araştırma. İşletme Araştırmaları Dergisi, 6/1, 328-346.

Kılınç, E. (2018). İşletmelerde çalışan sessizliği ve örgütsel yabancılaşma düzeylerinin ve aralarındaki ilişkinin incelenmesi", Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR), 5/30, 4022-4034.

Korkmaz, O. ve Aydemir, S. (2015). Örgütsel sessizlik ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişki. Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 13/2, 140-165.

Köse, S. and Özsoy Özmen, A. (2021). Loneliness: from indivudalistic loneliness to workplace loneliness. Current Debates in Social Sciences, Eds. Şevket Alper Koç, Ünal Çağlar, Abidin Çevik, IJOPEC Publication Limited, 145-156, London-UK.

Kümbül Güler, B., Özsoy Özmen, A. ve Sarıipek, D. B. (2015). İç göç ve kent ile bütünleşme: Kocaeli ili alan araştırması. Sosyal Güvenlik Dergisi, 5/2, 37-69.

Maria, W. D. (2006). Brother secret, sister silence: sibling conspiracies against managerial integrity. Journal of Business Ethics, 65/3, 211-26.

Morrison, E. W. and Milliken, F. J. (2000). Organizational silence: a barrier to change and development in a pluralistic world. Academy of Management Review, 25/4, 703-719.

Özdemir, L. ve Uğur, S. S. (2013). "Çalışanların "örgütsel ses ve sessizlik" algılamalarının demografik nitelikler açısından değerlendirilmesi: kamu ve özel sektörde bir araştırma", Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 27/1, 257-281.

Özdevecioğlu, M. (2003). Örgütsel Vatandaşlık davranışı ile üniversite öğrencilerinin bazı demografik özellikleri ve akademik başarıları arasındaki ilişkilerin belirlenmesine yönelik bir araştırma. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, S. 20, 117-135.

Özsoy Özmen, A. and Gürsoy Çuhadar, S. (2020). Industry 4.0 and gender. Industry 4.0 And Social Change, Edi. Bora Yenihan and Gökçe Cerev, Dora Yayınevi, Bursa, 53-70.

Özsoy Özmen, A. (2023). Yeşil insan kaynakları yönetimi. Makro ve Mikro Düzeyde

Sürdürülebilirlik Tartışmaları, Edi. Ozan Gönüllü, Gazi Kitabevi, Ankara, 43-57.

Öztürk, U. C. ve Cevher, E. (2016). Sessizlikteki mobbing: mobbing ve örgütsel sessizlik arasındaki ilişki, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 18/30, 71- 80

Özyer, K. ve Alici, İ. (2015). Duygusal zekâ ile örgütsel bağlılık ve örgütsel vatandaşlık davranışı ilişkisi üzerine ampirik bir araştırma. Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks, 7/1, 69-85.

Premeaux, S. F. and Bedeian, A. G. (2003). Breaking the silence: the moderating effect of self-monitoring in predicting speaking up in the workplace. Journal of Management Studies, 40/6, 1537-1562.

Saygılı, M., Erigüç, G. ve Özer, Ö. (2016). Sağlık çalışanlarının örgütsel sessizlik ve çalışan performansı düzeylerinin belirlenmesi. The Journal of Academic Social Science Studies, S. 49, 485-500.

Selamoğlu, A. ve Özsoy, A. (2008). Türkiye'de işçi sendikalarının ve konfederasyonların web siteleri içerik analizi üzerine bir değerlendirme. Çalışma ve Toplum Dergisi, 2008/2, 31-60.

Serinkan, C. ve Erdiş, Ü. Y. (2014). Dönüşümcü liderlik bağlamında örgütsel vatandaşlık ve örgütsel adalet. Nobel Akademi Yayıncılık, Ankara.

Sezgin, F. (2005). Örgütsel vatandaşlık davranışları: kavramsal bir çözümleme ve okul açısından bazı çıkarımlar. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 25/1, 317-339.

Sipahi, H. ve Kartal, Y. (2018). Nepotizmin örgütsel sessizlik ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi. İş'te Davranış Dergisi, 3/2, 109-118.

Slade, M. R. (2008). The adaptive nature of organizational silence: a cybernetic exploration of the hidden factory. George Washington University, Washington DC.-USA.

Şanal, M. (2013). Örgütsel vatandaşlık davranışının işletmeler açısından önemi", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22/1, 529-538.

Şehitoğlu, Y., (2010). Örgütsel sessizlik örgütsel vatandaşlık davranışı ve algılanan çalışan performansı ilişkisi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

Şenkal, A. (1999). Sendikasız endüstri ilişkileri (Genel olarak dünyada ve Türkiye'de). Kamu-İş Yayınları, Ankara.

Şenkal, A. (2008). Endüstri ilişkilerinde yeni paradigmalar: mobilizasyon, kollektivizm ve esneklik tartışmaları. Çalışma ve Toplum Dergisi, 2008/1, 119-146.

Turgut, M. ve Akbolat, M. (2015). Örgütsel vatandaşlık davranışı, örgütsel özdeşleşme ve örgütsel sessizlik ilişkisine yönelik sağlık çalışanları üzerine bir araştırma", Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 20/3, 357-384.

Ürek, D., Demir, İ. B. ve Uğurluoğlu, Ö. (2016). Örgütsel sessizliğin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisi: bir eğitim ve araştırma hastanesi uygulaması.

Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 17/3, 122-141.

Yalçın, B. ve Baykal, Ü. (2012). Özel hastanelerde görevli hemşirelerin sessiz kaldığı konular ve sessiz kalma nedenleriyle ilişkili faktörler. Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi, 9/2, 42-50.

Yasım, Y. K. (2017). Yapısal güçlendirmenin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerine etkisi: taş işleme sektörü çalışanları üzerinde bir uygulama. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 7/2, 377-386.

Yeşilaydın, G., Bayın, G., Esatoğlu, A. E. ve Yılmaz, G. (2016). Örgütsel sessizliğin nedenleri: kamu hastaneleri çalışanları üzerine bir araştırma", KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 18/3, 14-22.

Zeytinoglu, I. U., Yılmaz, G., Keser, A., Inelmen, K., Uygur, D. and Özsoy, A. (2012). Job satisfaction, flexible employment and job security among Turkish service sector workers. Economic and Industrial Democracy, 34/1, 123–144. (a)

Zeytinoglu, I. U., Keser, A., Yılmaz, G., Inelmen, K., Özsoy, A. and Uygur, D. (2012). Security in a sea of insecurity: job security and intention to stay among service sector employees in Turkey. The International Journal of Human Resource Management, 23/13, 2809-2823. (b)

BÖLÜM 5

BASIM ENDÜSTRİSİNDE RİSK FAKTÖRLERİ

Samed Ayhan ÖZSOY[1]
Semiha YENİDOĞAN[2]
Cem AYDEMİR[3]

1 Öğr.Gör., İstanbul Üniversitesi – Cerrahpaşa, Teknik Bilimler MYO, 0000-0002-4803-6577, samedayhan.ozsoy@iuc.edu.tr
2 Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi, 0000-0002-1296-2392, semihayavuz@marmara.edu.tr
3 Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi, 0000-0002-0202-6576, cemaydemir@marmara.edu.tr

GİRİŞ

Basım işletmeleri sözleşmeleri elde tutmak ve yeni müşteriler kazanmak için büyük çaba sarf eder. Tasarım aşamasından, baskı ve baskı sonlandırmaya, müşterilerine teslimat dâhil olmak üzere üretimin tüm aşamalarına özen göstermek zorundadır. Basım sektörünün ürün kaybı, makine/ekipman arızası, kazalar ve yaralanmalar veya ürünleri zamanında üretme ve müşterilere teslim etmedeki hatalar ve eksiklikler, maliyetleri karşılayamayacakları anlamına gelebilir. Basım sektöründe kesintiye ve kayba neden olabilecek bir dizi risk faktörü vardır ve bu risklerin güvenlik ve kayıp önleme stratejileriyle ele alınması gereklidir [Travelers Canada] [1].

Risk, olumsuz olaya yol açan tehlike olasılığının olayın ciddiyetiyle çarpımı olarak tanımlanır [Benjamin] [2]. Mesleki kazalar ve olayların meydana gelmesi, ağır makinelerle uğraşan endüstrilerin büyümesine paralel olarak artmıştır. İşyeri kazaları neredeyse her gün meydana gelmekte ve daha da kötüleşmektedir. Bunun yanı sıra, hemen hemen her tür endüstride büyük bir endişe kaynağı olduğu bilinmektedir [Rahman] [3].

Basım işletmeleri üretimde herhangi bir düşüşe tahammül edemezken sağlık ve güvenliği de göz ardı etmemelidir. Her ikisi de işletmenin risk değerlendirme sınırları içerisinde yer almalıdır [Robison Risk] [4].

Basım endüstrisinde kazaları önlemekten ve genel çalışan sağlığı ve güvenliğini yönetmekten işveren sorumludur [Robison Risk] [4].

Basım işletmelerinin müşterileri doğruluk, kalite ve zamanında teslim ister. Tek bir yazım hatası veya küçük bir gecikme bile müşterilerinin basılı ürünlerinin doğruluğunu ve zamanında teslimini tehdit edebilir. Basılacak ürünler genellikle katı/yoğun baskı programları ile yürütüldüğünden, bir gün bile geç kalmak istenmeyen sonuçlara yol açabilir [Robison Risk] [4].

Hız ve çabukluğa olan bağlılık, basım sektörünü çok verimli hale getirebilir. Ancak aynı zamanda çok sayıda sağlık ve güvenlik tehlikesini göz ardı etmeye de özellikle yatkındır. İngiliz Sağlık ve Güvenlik Yöneticisi'ne (HSE Kurumu'na) göre, basım sektöründeki en yaygın kaza türleri elle taşıma (%27), kayma ve takılma (%22) ve makine (%22)'dir [Robison Risk] [4].

1. İş Kazaları

Günümüzde çeşitli endüstrilerdeki en önemli sorunlardan biri iş kazalarıdır [Aznaveh ve Omidvari] [5]. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) iş kazasını, bir veya daha fazla işçinin ölümü, hastalığı veya yaralanmasıyla sonuçlanan planlanmamış ve beklenmedik bir iş olayı olarak tanımlar [Cheng] [6]. Bu kazalar işgücüne, mal ve varlıklara, kuruluşların itibarına ve güvenilirliğine çok fazla zarar verir [Soltanzadeh] [7].

Basım endüstrisi, Türkiye'deki en önemli endüstrilerden biridir. Bu sektör-

de çalışan işçiler kimyasallara ve solventlere maruz kalmanın yanı sıra, proses türü ve görevleri nedeniyle yaygın kaynaklı iş kazalarına maruz kalmaktadırlar. Basım sektöründeki son ürün, bu sektördeki kaza ve meslek hastalığı oranını etkilemektedir. Basım sektöründe genellikle kişiyi zor durumlara sokan ve güvenli olmayan davranışlara neden olan önemli görevler arasında baskı makinesini temizlemek ve hazırlamak, kâğıdı yerleştirmek, baskı makinesini tamir etmek, ekipmanı korumak, baskı sürecini izlemek, basılı kâğıdı taşımak, kesmek ve kâğıdı ciltlemek yer almaktadır [Ashrafi] [8]. Bu nedenle, bu çalışma, iş güvenliği analiz yöntemi ile basım sektöründeki iş güvenliği risklerini değerlendirmek amacıyla yürütülmüştür.

Uluslararası Çalışma Örgütü, iş kazalarının Dünya'da her yıl yaklaşık 350.000 işçiyi öldürdüğünü bildirmektedir [Masoudiasl] [9]. İstatistikler, bir ülkenin gayri safi yurtiçi hasılasının yaklaşık %4'ünün doğrudan iş kazalarından kaynaklanan doğrudan ve dolaylı maliyetlere harcandığını göstermektedir, ancak iş kazaları hâlâ dünya çapında en önlenebilir sağlık sorunlarından biridir [Bakhtiyari] [10]. İş kazalarını analiz ederek çalışma ortamının riskleri belirlenebilir ve azaltılabilir. Ayrıca, çalışanlar için güvenli bir ortam sağlanabilir. Son olarak, üretkenlikleri artırılabilir [Rozenfeld] [11].

Sağlık ve güvenlik yönetim sisteminin temel direklerinden biri, çalışanların sağlığını ve güvenliğini etkileyen risk faktörlerini belirlemeyi, değerlendirmeyi ve kontrol etmeyi amaçlayan risk değerlendirmesidir. Bu nedenle birçok sektörde faaliyetlerin yönetiminde risk değerlendirmesinin rolü iyi kabul edilmiştir [Jouzi] [12]. Risk türü, oluşma olasılığı, yaralanma türü ve ciddiyeti risk değerlendirmesi ile sistematik olarak belirlenir [OHSAS B. 18001] [13]. Herhangi bir işin mevcut veya potansiyel tehlikelerini belirlemek için doğru ve sistematik çalışma yöntemlerinden biri, riskleri belirlemek ve analiz etmek için işletme ve kullanım aşamasında önerilen İş Güvenliği Analizi (JSA – Job Safety Analysis) yöntemidir.

Çalışanların risk düzeyine ilişkin anlayışlarını artırmasının davranışları üzerinde olumlu bir etkisi olacak ve bu da çalışanların birçok iş tehlikesine maruz kalmasını azaltacaktır. OSHA (Mesleki Güvenlik ve Sağlık İdaresi) doğru olanı yapmanın mesleki güvenlik analizinin birçok yaralanmayı ve hastalığı önleyebileceğini ve her bir faaliyet için teknik ve yönetimsel kontrol önlemlerini, eğitim ihtiyaçlarını, gereken kişisel koruyucu donanımını ve yönetici talimatlarını belirleyebileceğini önermektedir [Arezes, Bentley, Darvishi] [14-16].

Kazaların meydana gelmesini önlemek ve optimum iş performansını sağlamak için güvenli çalışma ortamı ve uygulamaları önemlidir [Risk Assessment] [17].

2. Çalışanların Sağlığı ve Güvenliği

Baskı atölyelerinden dağıtım merkezine, yükleme alanlarından teslimata kadar, basım endüstrisi çalışanları için bir dizi kaynaktan gelen sağlık ve güvenlik tehlikeleri vardır. Çalışanlar faaliyette olan makinelerden gelen gürültü, çalışan kişinin eğilme, kaldırma, indirme, uzanma, bükme, döndürme ve tekrarlayan hareketleri, sıkıştırma (nip) noktaları ve hareketli parçaları olan makine ve ekipmanların kurulumu, temizlenmesi ve çalıştırılması, keskin aletlere, kimyasallara, sislere, tozlara, sıcak işlemlere ve ekipmanlara maruz kalma tehlikeleri ile karşılaşmaktadır [Travelers Canada] [1].

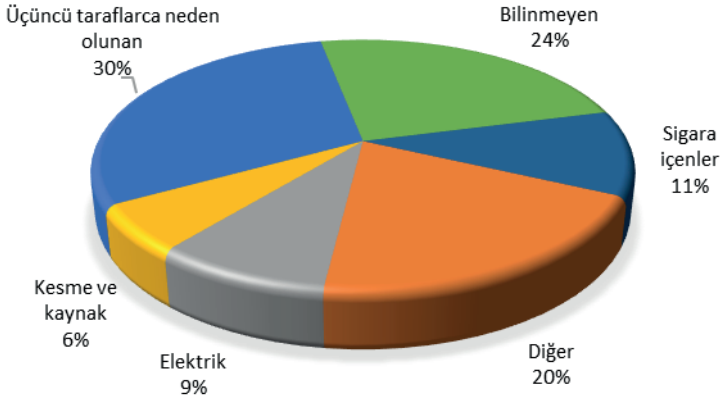
Baskı atölyelerindeki çalışanlar, işitme kaybı, cilt hastalıkları ve solunum bozuklukları gibi mesleki hastalıklara yakalanabilir. Bu sektördeki çalışanların yaralanmalarının çoğu, burkulma ve incinmeler; kayma, takılma ve düşmeler; kesikler, morluklar ve delinmeler; kimyasal ve ısı yanıkları; uzuv kaybı da dâhil olmak üzere makineye çarpma, makineye sıkışma ve taşıyıcı araç kazaları ile ilgilidir [Travelers Canada] [1].

2.1. Yangın Riski

Basım endüstrinin temel girdileri olan hammaddeler, yarı mamul ve mamul maddeler bir bütün olarak düşünüldüğünde son derece ciddi yangın risklerini içermektedir [Bakırcı] [18].

Basım işletmeleri genellikle önemli yangın ve patlama riskleri yaratan yanıcı malzemelerle doludur. Basım işletmelerindeki tehlikeler arasında yanıcı malzemeler (kâğıt, plastik, kutular, ambalaj malzemeleri, artworkler, film ve paçavralar) ve yanıcı ve/veya parlayıcı sıvılar (solventler, ince boya tabakaları, mürekkepler ve karanlık oda kimyasalları) bulunur. Bunlar baskı makineleri ve atölyelerinin endüstriyel faaliyetlerinde yüksek yangın riski oluşturur. [Mapfre] [19]. Baskıdaki belirli riskler arasında IR kurutuculardа ve UV kürleme ünitelerinde kâğıt yangınları, yüksek seviyede blanket yıkama solventi buharı nedeniyle kurutuculardа parlamalar ve yanıcı mürekkeplerden kaynaklanan yangın ve patlamalar bulunur [Robison Risk] [4]. Ayrıca arızalı elektrik kabloları, prizler veya uzatma kabloları, aşırı ısınan veya statik elektrik üreten ekipmanlar (kâğıt kurutucular ve presler gibi) tutuşarak yangın oluşturma riskleri arasındadır. [Travelers Canada] [1].

Bobin kâğıt depolama odalarındaki yangının ana nedenleri: üçüncü şahıslar tarafından çıkan yangınlar, sigara içenlerin ihmali, elektrik ve daha az ölçüde forklift kamyonları için akü şarjının neden olduğu yangınlar, makinelerden çıkan kıvılcımlar ve yıldırım düşmeleridir. [Mapfre] [19].

Şekil 1. *Bobin kâğıt depolama odalarında yangın nedenleri*

Kâğıt depolama alanında ve üretim alanında yangının ilerlemesini ve şiddetini etkileyebilecek faktörler şunlardır:

- Depolama yüksekliği
- Depolama türü
- Kâğıt ağırlığı
- Tehlikeli ürünlerin taşınması, istiflenmesi ve depolanması
- Mürekkep karıştırma ve solvent/mürekkep geri kazanım odaları
- Mürekkep kurutucuları
- Depolama odaları
- Üretim süreçleri
- Kesme ve giyotin işlemleri
- Baskı odası
- Üçüncü taraf yangın hasarı [Mapfre] [19].

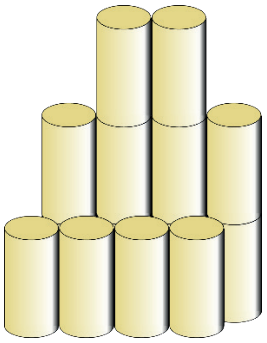
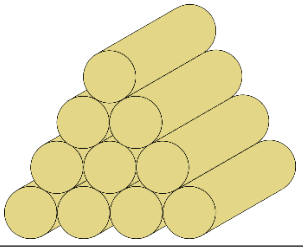
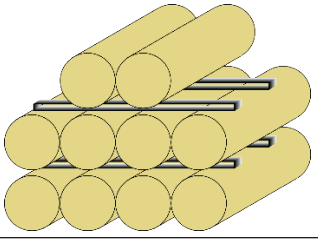
Kompakt bobinlerin ve kâğıt toplarının (500 sayfalık paketler) tutuşmasının zor olduğunu (katı ahşaba benzetilebilir) belirtmek önemlidir. Ancak ambalaj malzemesi kolayca tutuşabilir. Yangın çıkarsa, kâğıdın yüksek yangın yükü (10.000 MJ/m^3) bina yapısının çökmesine yol açabilir. Sonuç olarak, metal bir yapı kullanılıyorsa, yangından veya ısınmadan kaynaklanan stabilite kaybını önlemek için alev ısısı ile reaksiyona girerek şişen kaplama tipi boya ile kaplanması önlemlerden biri olarak ifade edilebilir [Mapfre] [19].

2.2. Hammadde Depolama

Baskı makinelerinde veya atölyelerinde kullanılan hammaddeler arasında bobin kâğıt veya tabaka kâğıt, mürekkepler, baskı malzemeleri ve kimyasal ürünler bulunur. Bobin kâğıt depolama (Tablo 1), bobin istifleme yöntemine (dikey veya yatay) göre sınıflandırılır. Dahası, kâğıt bobinleri, yıpranmalarını (veya açılmalarını) önleyen korumaya göre tanımlanabilir. Bu nedenle, şu şekilde sınıflandırılırlar:

- Her iki ucunda bir veya daha fazla çelik halka veya şerit bulunan bobinler
- Tamamen (yan ve alt) yüksek ağırlıklı kâğıtla kaplı sarılı bobinler
- Shrink-ambalaj plastikle kaplanmış kapsüllü bobinler [Mapfre] [19]

Tablo 1. *Bobin kâğıt istifleme yöntemleri [Mapfre] [19]*

Yığma	Dağıtım	
Yatay	**Kompakt:** Yığının her iki yönünde en az dört sıra (geniş ve uzun), böylece aynı çaptaki bitişik bobinler arasındaki maksimum mesafe 100 mm'den az olur. **Açık:** Yukarıdaki gibidir, ancak bitişik bobinleri ayıran mesafe 100 mm'den fazladır. **Standart:** Bu yöntemde, sıralar arasındaki ayırma mesafesi 100 mm'den fazladır, ancak bunların içinde bobinler birbirleriyle temas halindedir.	
Dikey	**Piramit:** Birbirleriyle temas halinde olan bobinler, üst seviyedeki bobinler alt seviyedeki bobinlerin bıraktığı boşluklara oturacak şekilde düzenlenmiştir.	
	Prizma: Bobinler, seviyeler arasındaki ara levhalar veya şeritler üzerine yerleştirilir.	
	Askılar: Bobinler, şaft görevi gören metal çerçeveler üzerine yerleştirilir.	

Şekil 2. *Bobin kâğıtların dikey istiflenmesi (solda) ve tabaka kâğıt deposu (sağda) [Mapfre] [19].*

2.3. Kimyasallar ve Tehlike İletişimi

Basım endüstrisinde çok sayıda zararlı kimyasal kullanılır. Basım işletmesinin ihtiyaç duyduğu mürekkep, vernik, yapıştırıcı (tutkal) ve temizlik solventleri gibi maddeler sağlık sorunlarına yol açabilir. Çalışanlar zararlı buhar ve sisleri soluyarak veya çeşitli tehlikeli kimyasalları ciltleri yoluyla emerek solunum bozuklukları ve cilt iltihabını tanımlayan genel bir terim olan dermatit gibi olumsuz sağlık sorunlarıyla karşılaşırlar [Robison Risk] [4].

Kâğıttan, mürekkep parçacıklarından ve nişastadan gelen karışık toz da solunum bozukluklarına ve rahatsızlığa yol açabilir. Kullandıkları kimyasalların çeşitliliği nedeniyle de çalışanların ellerinde, bileklerinde, ön kollarında ve dirseklerinde dermatit geliştirirler. Dermatite neden olan malzemeleri belirleyerek ve çalışanları bunlardan kaçınmaya teşvik ederek; eldiven, temizlik malzemeleri, krem ve eğitim sağlayarak kuruluk, kaşıntı ve kızarıklık gibi erken dermatit belirtileri kontrol edilerek dermatit önlenmelidir [Robison Risk] [4].

Güvenli bir basım işletmesi için 'Kimyasal Maddelerle Çalışmalarda Sağlık ve Güvenlik Önlemleri Hakkında Yönetmelik'e [20] uyulmalı, aşağıdaki unsurları içeren yazılı bir tehlike iletişim programı uygulanmalıdır:

• İşyerinde zararlı kimyasalların envanteri çıkarılmalı, gerektiğinde bu envanter güncellenmelidir.

• Çalışanlar kimyasallara maruz kaldıklarında kendilerini nasıl koruyabilecekleri, güvenli kimyasal kullanımı, kimyasal ambalaj etiketlerindeki uyarıları ve talimatları okuma ve bunlara uyma konusunda eğitilmelidir.

• İşyerindeki kimyasalların tehlikelerini önlemek için mevcut önlemler gözden geçirilmelidir [Robison Risk] [4].

• MSDS'ler (MGBF – Malzeme Güvenlik Bilgi Formu) çalışanların kolayca anlayabileceği şekilde ve erişilebilecekleri konuma getirilmelidir.

• Tehlikeli kimyasallarla çalışanlar için uygun kişisel koruyucu donanım (KKD) (kimyasala dayanıklı eldivenler/koltuk önlükleri, önlükler) bulundurulmalıdır.

• Mümkün olduğunca daha az toksik/toksik olmayan kimyasallar ikame edilmelidir. Örneğin; su ve soya bazlı mürekkepler gibi bitki/biyolojik bazlı ürünler, petrol bazlı ürünlerden daha az toksiktir [Aydemir, Yenidoğan] [21].

• İzin verilen seviyelerin üzerindeki maruziyetleri azaltmak için iç mekân havası ve mesleki maruziyet izlenmelidir.

• İşletme alanlarındaki tozlar ve uçucu maddeler gibi havadaki maruziyetleri azaltmak için yerel egzoz ve zorunlu temiz hava havalandırması yapılmalıdır [Travelers Canada] [1].

• Solventler normal depolama ve taşıma süreçleri sırasında herhangi bir sızıntı, yayılma vb. olmayacak şekilde kapatılmış-ambalajlanmış olmalıdır. Paketin şekli ve etiketi genel görünüm ve kapsam açısından gıda maddelerinin paketlerine benzememelidir [Aydemir, Özsoy] [22]

• Kimyasallar alfabetik olarak depolanmamalıdır. Reaktif özellikleri dikkate alınmalıdır [Kimyasalların Güvenli Depolanması] [23]

2.4. Su Hasarı

Basım endüstrisindeki baskı makinelerine ve atölyelerine, hem tesise hem de içindeki malzemelere zarar verebilecek dış etkenler de vardır. Bu nedenle olası bir kaybın sonuçlarını en aza indirmek için önlemler alınması gerekir [Mapfre] [19].

Su ve sel hasarı, hem baskı makinelerine hem de depolanan hammaddelere ve bitmiş ürünlere (kitaplar, dergiler, etiketler, gazeteler vb.) önemli zararlar verebilir. Depolanan malzemelerin paletlerde veya raflarda (en az 10 cm yükseklikte) tutulması ve doğrudan zemine yerleştirilmemesi önemlidir; böylece yağmur, kanallardan dökülme vb. nedeniyle oluşabilecek hasarlar azaltılır. Sel baskınlarına karşı koruma önlemleri arasında, bu kanalların kırılmaması veya ezilmemesi için iniş borularının, giderlerin ve sıvı ve/veya yağmur kanalları-

nın uygun şekilde bakımı yer alır. Ayrıca, endüstriyel alanda meydana gelen su baskınları ve sonrasında yapılan temizlik çalışmalarının sonuçlarının da dikkate alınması gerekmektedir. Zira bu sonuçlar arasında yüksek gerilim kablolarıyla temas, olası yapısal dengesizlik veya tehlikeli maddelerin su giderlerine/kanalizasyona dökülmesi sonucu çevrenin kirlenmesi gibi bazı iş riskleri yer almaktadır. [Mapfre] [19].

2.5. Makine Emniyeti Koruması (Kilitleme/Etiketleme)

Tabaka ve bobin beslemeli baskı makineleri/üniteleri, kalıp pozlandırıcıları, cilt makineleri gibi hareketli parçalara ve sıkıştırma noktalarına sahip konveyörler ve makineler, çalışanları kesiklerden ve delinmelerden uzuv kaybına kadar çeşitli olası yaralanma riskine sokabilir.

Şekil 3. *Makine emniyeti koruması (kilitleme/etiketleme) (Lockout/Tagout - LOTO)*

Çoğu baskı makinesi kazası, çalışan bir baskı makinesine güvenli olmayan bir müdahale sırasında meydana gelir. Kazaların yaygın nedenleri arasında, silindirlerin içeri doğru kıvrılması, tehlikeli hareketli parçalarla temas ve dönen parçalara dolanma yer alır. Makine kazalarını önlemek için aşağıda listelenen adımlar izlenmelidir:

• Çalışanlar makine korumalarının doğru kullanımı konusunda eğitilmeli ve bunların kullanımı zorunlu hale getirilmelidir.

• Makineleri ve ekipmanları temizlik, onarım veya acil durumlarda kapatmak için bir kilitleme/izole etme programı oluşturulmalıdır.

• Makinelerin düzenli olarak kalifiye bir teknisyen tarafından denetlenmesi sağlanmalıdır. [Robison Risk] [4].

• Makine muhafazaları korunmalıdır/saklanmalıdır.

• Makinelere muhafazalarının çıkarılması durumunda çalışmayı önlemek için bir kilitleme sistemi takılmalıdır.

• Çalışanların sıkıştırma noktalarına sıkışması veya hareketli parçalarla

temas etmesi gibi acil durumlarda veya temizlik veya onarım için makineleri ve ekipmanları kapatmak için bir kilitleme/etiketleme programı (etiketler dâhil) kullanılmalıdır.

• Operatörler tüm acil durum kapatma anahtarlarının yerleri konusunda eğitilmelidir.

• Çalışanlar konveyörlerin uygun şekilde çalıştırılması konusunda eğitilmelidir. Çalışanların makineleri veya konveyörleri çalıştırırken bağlanmamış uzun saçlar, takılar veya bol giysiler giymeleri yasaklanmalıdır [Travelers Canada] [1].

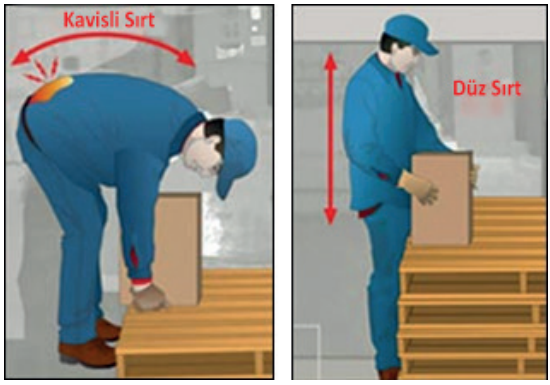
2.6. Ergonomi ve Diğer İş Görevleri

Ergonomi, insanların anatomik özelliklerini, fizyolojik kapasite ve toleranslarını göz önünde tutarak, endüstriyel iş ortamındaki tüm faktörlerin etkisi ile oluşabilecek, verimliliği ve insan – makine – çevre uyumunun temel yasalarını ortaya koymaya çalışan, çok disiplinli bir araştırma ve geliştirme alanıdır [Aydemir] [24]. Çalışanların işe, işin çalışanlara daha uyumlu hale gelmesi ergonominin amacıdır. İkili uyumluluğun sağlanmasıyla beraber çalışanların zorlanmayacağı ve daha verimli olacağı düşünülmektedir [Okşak] [25].

Baskı öncesi tasarımda, üretim alanında veya idari işlevlerde çalışanların, tekrarlayan hareketlerle (eğilme, bükme, uzanma, yazma) ilişkili rahatsızlıkları ve hareket bozukluklarını azaltmaya yardımcı olmak için ergonomi önemlidir. Çalışanlar, elin, bileğin ve omuzların garip bir şekilde bükülmesini ve uzanmasını azaltan uygun teknikler konusunda eğitilmelidir. İş istasyonları, koltuklar ve monitörler, gerginliği ve rahatsızlığı azaltmak için uygun yüksekliklere ayarlanmalıdır [Travelers Canada] [1].

Ergonomi, işyerinde sadece fiziksel konforu sağlamaktan daha fazlasını ifade eder; çalışanların işyerindeki görevlerini daha hızlı, güvenli, verimli ve sağlıklı bir şekilde yapmasını sağlamada büyük bir rol oynar.

Ergonomik olarak tasarlanmış ekipmanlar, işleri daha az eforla yapmayı sağlar ve bu da iş üretkenliğini artırır. Çalışma ortamında yapılan ergonomik iyileştirmeler, gereksiz hareketleri en aza indirir ve iş akışını hızlandırır. Örneğin, ergonomik olarak düzenlenmiş bir iş istasyonu, çalışanların sürekli eğilme, uzanma veya tekrarlayan hareketler yapmasını engelleyebilir.

Şekil 4. *Çalışma ortamının çalışana uyun hale getirilmesi*

Ergonomi, iş istasyonlarının, ekipmanların ve görevlerin çalışana uygun hale getirilmesi, çalışanın vücudundaki fiziksel stresin azaltılması yanında işten kaynaklanan hastalıkları ve iş kazalarını ortadan kaldırmaktadır [Engür] [26].

Ergonomik iş görevleri ve düzenlemeler, çalışanların iş kazası riskini azaltır. Ağır nesneleri kaldırma, uzun süre ayakta kalma gibi iş görevlerinde ergonomik çözümler (kaldırma ekipmanları, uygun yükseklikte çalışma masaları gibi) meslek hastalıklarının önüne geçer.

Tekrarlayan hareketler, sürekli oturma veya ayakta durma gibi görevler uzun vadede meslek hastalıklarına yol açabilir. Kas-iskelet sistemi hastalıkları, iş gücü kaybının başlıca nedenlerindendir, ancak ergonomi sayesinde bu riskler minimize edilir.

Ergonomik düzenlemeler, çalışanların iş görevlerini yerine getirirken daha az zorlanmasını sağlayarak iş motivasyonunu artırır.

Ergonomi, iş görevlerinin daha adil bir şekilde dağıtılmasına katkı sağlar. Örneğin, ağır kaldırma gerektiren işler uygun ergonomik ekipmanlarla (palet taşıma araçları, yükseklik ayarlı masalar vb.) daha hafif hale getirilirse, farklı fiziki kapasitelerdeki çalışanlar arasında görev dağılımı daha kolay olur. Otomasyon ve ergonomik iş aletleri, tekrarlayan veya zorlayıcı görevlerin makine yardımıyla yapılmasını sağlayarak görevlerin çalışanlar arasında daha dengeli dağıtılmasına yardımcı olabilir.

Ergonomi, sadece fiziksel değil, aynı zamanda zihinsel iş yükünü de etkiler. Bilişsel ergonomi, çalışanların işlerini daha etkili ve rahat bir şekilde yapabilmeleri için bilgi işleme süreçlerinin iyileştirilmesini hedefler. Karmaşık makinelerin kullanıcı dostu arayüzlerle donatılması, çalışanların dikkat ve odaklanma gereksinimlerini azaltır. İş görevlerinin bilişsel karmaşıklığını azaltarak çalışanların zihinsel stresini hafifletebilir. Örneğin, bilgi yoğun işlerde kullanılan ergonomik bilgisayar programları, çalışanların daha hızlı ve

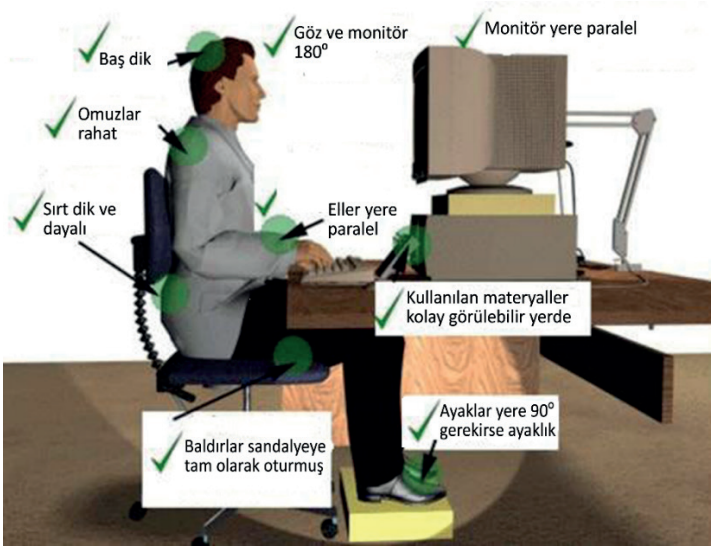
daha az eforla çalışmasını sağlar.

Ergonomik düzenlemeler, farklı iş görevlerine uyum sağlayabilen esnek çalışma alanlarının oluşturulmasına yardımcı olur. Ayarlanabilir masalar, hareketli iş istasyonları gibi çözümler, farklı iş görevlerine kolayca geçiş yapmayı sağlar. Çalışan rotasyonu, tekrarlayan hareketlerin ve sürekli aynı görevde çalışmanın getirdiği fiziksel ve zihinsel stresi azaltabilir.

Ergonomik düzenlemeler, işyerinde tehlike oluşturan durumları en aza indirir. Örneğin, ağır makinelerle çalışırken ergonomik koruyucu ekipmanlar kullanmak, çalışanların güvende kalmasını sağlar, ergonomik el aletleri ve koruyucu ekipmanlar iş güvenliğini artırır.

İş görevlerinin ergonomik açıdan analiz edilmesi, çalışanların görevlerini daha verimli ve güvenli hale getirilmesine yardımcı olur. Hangi görevlerin daha fazla fiziksel veya zihinsel stres yarattığı belirlenerek bu görevler için ergonomik çözümler geliştirilebilir. Her iş görevine uygun ergonomik ekipmanların seçilmesi, çalışanların iş görevlerini daha kolay ve etkili bir şekilde yerine getirmesini sağlar. Çalışanlara ergonomi eğitimleri verilerek iş görevlerinde doğru duruş, ekipman kullanımı ve hareket teknikleri öğretilmelidir. Hem fiziksel hem de bilişsel ergonomik düzenlemeler, çalışanların iş yükünü hafifletir ve iş kazalarını önler. Bu nedenle, ergonomi tüm iş süreçlerine entegre edilmelidir.

Basım işletmelerinde bilgisayar kullanımının her geçen gün artması nedeniyle, ekranlı araçlarla iş yapılan işyerlerinin sayısı oldukça artmıştır. Ekranlı araçların kullanımında bazı teknik ve ergonomik kurallara uyulmaması, ciddi sağlık problemlerine ve meslek hastalıklarına yol açabilmektedir. Ekranlı araçların çalışanların sağlık ve güvenliği üzerine etkisi; göz ve görme rahatsızlıkları, radyasyona maruziyete bağlı rahatsızlıklar, ergonomi kaynaklı rahatsızlıklar ve psikolojik rahatsızlıklar olarak gruplandırılabilir [Laçiner] [27].

Şekil 5. *Ekranlı araçlarla çalışmada ideal oturuş ve duruş şekilleri [Ekranlı Araçlarla Çalışma Yönetmeliği] [28]*

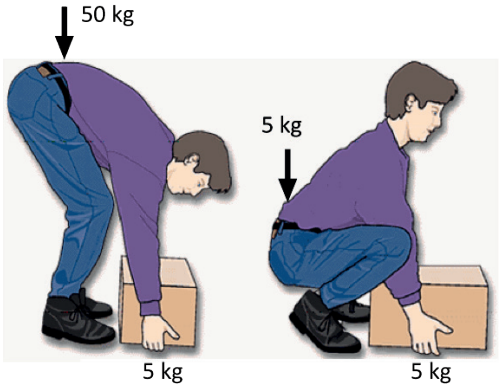
2.7. Elle Taşıma

Kaldırma, taşıma, itme ve çekme gibi elle taşıma faaliyetleri, basım sektöründeki yaralanmaların çoğuna neden olur. Yasal mevzuat, tüm işverenlerin mümkün olduğunca elle taşımadan kaçınmasını, elle taşımadan kaynaklanan riskleri değerlendirmesini ve sınırlamasını ve yaralanmaları önlemek için eğitim sağlamasını gerektirir.

Elle Taşıma Değerlendirme Çizelgesi, çalışanları tehdit eden yüksek riskli elle taşıma faaliyetlerinin belirlenmesine yardımcı olur. Elle taşıma riskleri belirlendikten ve değerlendirildikten sonra, bu riskleri azaltmak için çalışılmalıdır. Bu, çalışanlara makaslı kaldırıcılar, yığın (palet kâğıt) çeviriciler, makaralı konveyör arabaları ve çuval kamyonları gibi mekanik taşıma yardımcıları sağlayarak yapılmalıdır. Elle taşıma işlemlerinde ayak hizasında çalışması gerekiyorsa ağırlık kaldırmak için çalışanın sırt, düz ve gergin olacak şekilde; kalça ve dizleri bükerek eğilmelidir. Aksi takdirde bir yükün kaldırılması için bele 10 kat fazla baskı uygulanacaktır (Şekil 6).

Günlük yüklerin boyutunu ve ağırlığını azaltmak için görevler yeniden düzenlenerek elle taşıma riskleri de azaltılabilir.

Çalışanlar elle taşımanın yaralanmalara neden olduğu, güvenli olmayan uygulamaları nasıl belirleyecekleri, uygun taşıma teknikleri ve taşıma yardımcılarının doğru kullanımı konusunda eğitilmelidir [Robison Risk] [4].

Şekil 6. *Elle taşımanın kas-iskelet sistemine etkisi*

2.8. Vardiyalı Çalışma Düzeni

Çalışma hayatında olağan ve alışılmış çalışma dönemi gündüz saatleridir. Çoğu ülkede gece saatlerinde yapılacak çalışma koşulları ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Çalışmaya ara verilmesinin mümkün olduğu durumlarda yalnızca gündüz saatlerinde çalışma yapmak mümkündür. Ancak çalışmanın veya hizmetin sürekli olduğu durumlarda, işin sürekliliğini sağlamak gereklidir ve bunu sağlamak için çalışanlar günün değişik dönemlerinde çalışmak durumundadırlar. Vardiya çalışmasının sıklıkla yapıldığı alanlardan biri de basım işletmeleridir. Vardiya çalışması insan fizyolojisi ile uyumlu olmadığı için mümkün olduğunca vardiya çalışmasından kaçınmak uygun olur. Bununla birlikte hizmetin veya çalışmanın süreklilik gerektirdiği durumlarda vardiya çalışması kaçınılmaz olmaktadır. Bu durumda da vardiyalı çalışmanın olası olumsuz etkilerini en aza indirmek bakımından bazı önlemler alınabilir:

• Günün değişik saatlerinde çalışmanın zorunlu olduğu durumda, olanak varsa gece çalışmasının sürekli olarak bir grup tarafından yapılması tercih edilmelidir. Bu şekildeki çalışma, dönüşümlü vardiya çalışmasından daha olumludur.

• Vardiya dönüşümleri sabah vardiyasından sonra öğleden sonra vardiyası, daha sonra da gece vardiyası şeklinde düzenlenmelidir.

• Vardiya değişimlerinde mutlaka istirahat dönemi olmalı, bu istirahat dönemi 16 saatten kısa olmamalıdır.

• Gece dönemi çalışması hiçbir şekilde 8 saatten uzun olmamalıdır.

• Mümkünse yaşı 45 veya 50'den fazla olan işçiler gece vardiyasında çalıştırılmamalıdır.

• Gece vardiyasından çıkan kişinin uyuması ve yeterince dinlenebilmesi konusuna özen gösterilmelidir.

• İlk yardım ve tıbbi gözetim hizmetleri sağlanmalıdır.

• Çalışanlar için ulaşım servisleri sağlanmalıdır.

• Vardiya işçilerinin güçlükleri gece çalışmasıyla arttığı için bu işçilerin yüklerini azaltacak sistemli çabalar özellikle gereklidir.

2.9. Gürültü

Baskı endüstrisindeki en ciddi sağlık ve güvenlik tehlikelerinden biri olan gürültü, kalıcı işitme kaybına neden olabilir. Çalışanlar genellikle işitmelerinin zarar gördüğünü, bir miktar işitme kaybı oluşana kadar fark etmezler. Aşırı gürültüye maruz kalmanın bazı etkileri daha belirgindir, örneğin kulaklarda çınlama veya uğultu sesi olan kulak çınlamasıdır [Robison Risk] [4].

Şekil 7. *Gürültünün çalışanlara etkisi*

Aynı anda birden fazla baskı makinesi, kesici ve diğer makineleri çalıştırmak büyük miktarda gürültü yaratabilir. Tipik gürültü seviyeleri, güvenlik kuruluşları tarafından önerilen seviyeleri ve bir işitme koruma programının gerekli olabileceği seviyeleri aşabilir. Gürültü seviyesini azaltmak için mümkün olduğunca mühendislik kontrolleri uygulanmalıdır. Baskı tesislerindeki tipik gürültü seviyeleri, kabul edilebilir sınırların üzerinde olan 90 ila 115 dB(A) arasında değişebilir [Travelers Canada] [1].

Gürültü ortadan kaldırılamıyorsa, mümkün olduğunca azaltılmalıdır. Günlük gürültü maruziyeti en fazla 85 dB ve tercihen 80 dB veya daha az olmalıdır.

Gürültünün aşağıdaki öneriler izlenerek kolayca kontrol altına alınması sağlanabilir:

• Daha az gürültü için makinelerin veya süreçlerin değiştirilmesi

• Gürültülü makinelerin akustik muhafazalar veya davlumbazlarla kapatılması

• Gürültüyü azaltan bir tesis bakım sisteminin uygulanması

• Çalışanlara maruziyetten kaçabilecekleri korunma alanları sağlanması

• Sesi 85 dB'nin altına düşüren işitme korumasının sunulması [Robison Risk] [4].

• Yeni ekipman satın alınırken gürültü özellikleri göz önünde bulundurulması.

• 8 saatlik bir gün boyunca ortalama 85 dB(A) veya daha fazla gürültü seviyesine maruz kalan tüm çalışanlara yıllık odyometri testi yapılması

• 85 dB(A)'lık 8 saatlik TWA'ya (zaman ağırlıklı ortalama) maruz kalacak yeni işe alınanlarda temel odyometri testi yapılması

• 90 dB(A)'ya eşit veya daha fazla 8 saatlik TWA'ya maruz kalan çalışanlara işitme koruma cihazları verilmesi

• Önerilen dB seviyelerini aşan alanlarda çalışıyorlarsa çalışanlara sık sık mola verilmesi [Travelers Canada] [1].

2.10. Kişisel Koruyucu Donanım (KKD) Kullanımı

Çalışma ortamındaki keskin nesnelerden sıcak işlemlere, gürültüye, tozlara, mürekkeplere ve diğer kimyasallara kadar çeşitli tehlikeler, çalışanları yaralanma, dermatit ve solunum bozuklukları dâhil olmak üzere birçok rahatsızlık ve mesleki hastalığı gibi ciddi risklere sokabilir.

Şekil 8. *Basım işletmelerinde kullanılan kişisel koruyucu donanımlar*

Tehlikelerden korunmak için kaynakta azaltma her zaman ilk kontrol stratejisi olmalıdır. Ancak kişisel koruyucu donanım ve güvenli çalışma uygulamalarının kullanımı da birçok riski azaltmaya yardımcı olabilir. Kişisel koruyucu donanımların kullanımda aşağıdaki öneriler dikkate alınmalıdır:

• Kişisel koruyucu donanımlar İş Sağlığı ve Güvenliği Mevzuatı'na uygun olarak kullanılmalıdır. [Aydemir, Özsoy] [22]

• Çalışanlar, koruyucu eldivenler, güvenlik ve koruyucu gözlükleri, yüz siperlikleri, toz solunum cihazları ve işitme koruma cihazları dâhil olmak üzere KKD'nin uygun şekilde takılması ve kullanımı konusunda eğitilmelidir.

• Mürekkep ve kimyasallardan herhangi bir sprey ve sis çıkaran baskı ma-

kinelerinde veya yakınında çalışanlara göz ve yüz koruması sağlanmalıdır.

• Sprey veya sis yayabilecek ekipmanların yakınında göz yıkama istasyonları bulundurulmalıdır.

• Tozlar, sisler veya solvent buharları dâhil olmak üzere havaya yayılan zararlı maddelerden korunmak için çalışanlara uygun şekilde solunum cihazları sağlanmalıdır.

• Kâğıt tozu ve mürekkep parçacıklarının tahrişe neden olabileceği yerlerde onaylı toz maskeleri sağlanmalıdır. Bazı durumlarda, solunum koruması inhalasyon maruziyetini kontrol etmek için zorunlu olmalıdır.

• Donanımın koruyucu niteliğini azaltabilecek aşınma, çatlak veya verimsizlikler için KKD rutin olarak kontrol edilmeli ve uygun şekilde değiştirilmelidir.

• Çalışanlar sıcak işlemlerde güvenlik konusunda eğitilmelidir.

• Sıcak işlem alanlarında (yapıştırma, kaplama, presleme) yanık ilk yardım çantaları bulundurulmalı ve çalışanlar yanıkları kontrol altına almak için güvenli uygulamalar ve ilkyardım prosedürleri konusunda eğitilmelidir. [Travelers Canada] [1].

2.11. Kayma, Takılma ve Düşme

Basım sektöründeki tüm kazaların beşte birinden fazlasını oluşturan kayma ve düşmeler, özellikle üretim alanlarında yaygın bir potansiyele sahiptir. Kazalar genellikle iyi yapılmayan temizlik ve bakım, kötü hava koşullarından kaynaklanır. İşyerindeki kayma ve takılma tehlikelerini sınırlamak için aşağıdaki öneriler dikkate alınmalıdır:

• Kayışları, ambalajları ve kâğıtları atmak için uygun kutular sağlanmalıdır.

• Sarkan kablolardan kaçınılmalı ve geçici düzenlemeler için kablo kapakları sağlanmalıdır.

• Eksik veya hareket eden zemin malzemeleri değiştirilmeli, zemin yüzeylerindeki çukurlar onarılmalıdır. [Robison Risk] [4].

• Zeminler temiz ve kuru tutulmalı; su, yağ veya gres içermediğinden emin olunmalıdır.

• 'Islak zemin' işaretleri kullanılmalı ve döküntüler hemen silinerek temizlenmelidir.

• Yürüyüş yolları iyi işaretlenmiş ve paletlerden ve diğer engellerden uzak tutulmalıdır.

• Koridorlar ve yürüyüş yolları dağınıklıktan uzak tutulmalıdır.

• Elektrik kabloları koridorlardan, yürüyüş yollarından ve ekipmanın etrafındaki operatörün yürüyüş yolundan uzak tutulmalıdır.

• Makine etrafındaki ve üretim alanındaki düzensizlik giderilmelidir. Temizlik bezleri, makine ekipmanları ve kimyasallar gibi nesneler düzenlenmeli ve belirli yerlerde muhafaza edilmelidir (Özsoy, Uğur, Aydemir) [29].

• Merdivenler temiz, yeterli şekilde aydınlatılmış, korkuluklar ve kaymayan basamaklarla donatılmış tutulmalıdır.

• Araba ve forklift gibi ekipmanlarla palet yükleme ve boşaltma için yükleme alanları belirlenmelidir.

• Yükleme rampası yüzeyleri iyi durumda tutulmalıdır. Yükleme rampaları ve otopark dâhil olmak üzere içeride ve dışarıda yeterli aydınlatma sağlanmalıdır [Travelers Canada] [1].

• Acil çıkış yolları ve acil çıkış kapıları acil durumları için hazır halde bulunmalıdır.

2.12. Tesis Güvenliği

Bir tesis güvenlik programı, değerli eşyaların, tasarımların, prototiplerin ve diğer müşteri mülklerinin saklandığı alanlara yetkisiz erişim dâhil olmak üzere hem çalışanları hem de mülkü korumaya yardımcı olabilir. Tesis güvenliği için aşağıdaki öneriler dikkate alınmalıdır:

• Çalışanlar için güvenli giriş sağlanmalıdır.

• Ziyaretçi refakat politikası da dâhil olmak üzere bir ziyaretçi/müşteri/satıcı giriş prosedürüne sahip olunmalıdır.

• Üçüncü taraf toplantıları üretim alanından ayrı alanlarda yapılmalıdır.

• Tüm ziyaretçi turlarına eşlik edecek bir çalışan belirlenmelidir.

• Uygun şekilde, üretim alanlarına girmeleri durumunda ziyaretçilere KKD sağlanmalı, aksi takdirde, üretim alanlarına erişim yalnızca çalışanlarla sınırlanmalıdır.

• Dış depolama alanları dâhil olmak üzere binanın etrafındaki tesisler iyi aydınlatılmalıdır.

• Peyzaj düzenlemeleri ve çalılar/ağaçlar pencerelerden ve kapılardan uzak tutulmalıdır.

• Yükleme rampaları ve yan yolları korunmalıdır. Uygun şekilde uyarı işaretleri koyulmalıdır.

• Güvenlik kameraları takılmalıdır.

• Bilgisayarların ve diğer değerli envanterin çalınmasını önlemek için mesai saatleri dışında tesisler kilitli tutulmalıdır [Travelers Canada] [1].

2.13. Basım İşletmelerinin Çevresel Risk Etkileri

Basım işletmelerinin üretimleri esnasında çevreye etkileri olabilmekte ve bunlar çevresel riskler oluşturmaktadır. Bunlar:

2.13.1. Basım İşletmelerinin Atıkları

Basım endüstrisi, köklerini matbaacılık faaliyetlerinden alarak günümüzde hızla gelişen sanayi ile birleşmiş büyüyen bir sektördür [Avcı] [30].

Basım endüstrisindeki baskı makineleri ve atölyeleri, atık yönetimi ve atık işlemeyle ilgili yasal gerekliliklere uygun şekilde yönetilmesi gereken atık üretir. Çünkü uygunsuz ayırma ve depolama çevre ve kişisel sağlık için ciddi bir tehdit oluşturabilir. Basım işletmelerinde üretilen ana atıklar:

• Belediye katı atıkları: Gıda atıkları, cam şişe, kâğıt ve karton, plastik, ofis malzemeleri, ambalaj atıkları, tehlikesiz ürün kapları, teneke kutular, vb.

• İnert endüstriyel atıklar: Kablolar, ahşap paletler, alüminyum levhalar, fotoğraf filmleri, vb.

• Tehlikeli atıklar: Kullanılmış yağ, alkoller, floresan malzemeler, fotoğrafik banyo kimyasalları, kirlenmiş kaplar (örneğin mürekkepler ve solventler), aerosoller, toner atıkları, kirlenmiş emici malzemeler (dökülmeleri tutmak için kullanılır), solventler ve mürekkeplerle ıslatılmış bezler, vb. [Mapfre] [19].

2.13.2. Su Kirliliği

Basım işletmelerinde üretim ve temizlik amaçlı kullanılan suyun kirliliğine neden olabilecek faktörler vardır:

• Yağ ve gres atığı olan sular

• Parça ve alet temizliğinden kaynaklanan sular

• Tehlikeli maddelerin kazara dökülmesi

• Zemindeki kirletici maddelerin kalıntılarının temizlenmesinden kaynaklanan yıkama suları [Mapfre] [19].

2.13.3. Toprak Kirliliği

Basım işletmelerinde toprak kirliliğine yol açabilecek başlıca faktörler:

• Asfaltlanmamış zeminde yağ değiştirilmesi veya parça değiştirilmesi

• Yağların, mürekkeplerin veya alkollerin su geçirmez özelliği olmayan tanklarda depolanması

• Kirliliği önlemek için gerekli özelliklere sahip olmayan alanlarda bulunan yağlayıcılar ve yağlarla ıslatılmış metal atıklarının (hurda) depolanması (kaplama, asfaltlama, su yalıtımı, tutma sistemleri, vb.). [Mapfre] [19].

2.13.4. Hava Kirliliği

Basım işletmelerinde hava kirliliğine yol açabilecek birçok sebep vardır. Basım endüstrisinde kullanılan matbaa mürekkepleri, vernikler, laklar, nemlendirme çözeltileri, yıkama solventleri uçucu organik bileşikler (VOCs) ve hava kirleticiler (HAPs) içerir. Bu solvent ve organik bileşikler üretim sürecinde buharlaşırlar ya da fotokimyasal reaksiyon gösterirler. [Aydemir, Özsoy] [22] Bunların tamamı hava kirliliğine neden olabilir.

2.14. Güvenlik Yönetimi Programları

Sağlık ve güvenliğe yönelik tehlikeleri ve riskleri azaltmaya yardımcı olmak için basım işletmeleri yazılı güvenlik programlarını uygulamalı, iletmeli ve bu konuda eğitim vermelidir. Program, çalışan katılımını ve geri bildirimini, ayrıca yönetim taahhüdünü ve hesap verebilirliğini içermelidir. Basım işletmelerinde güvenlik yönetim programları şunları içermelidir:

• Tam zamanlı, yarı zamanlı ve geçici çalışanlar için yeni işe alınanların güvenliğine yönelik oryantasyon ve yenileme eğitimi düzenlenmeli; acil tahliye, zemin temizliği ve ortam düzeni, KKD ve ergonomik prensipler gibi genel konular dahil edilmelidir.

• Çalışanlar işleriyle ilgili tehlikeler ve güvenli çalışma uygulamaları konusunda eğitilmelidir. Eğitim etkileşimli olmalı ve sadece 'oku ve imzala' olmamalıdır.

• Geçici çalışanlar yalnızca eğitildikleri kapasitede/işlerde kullanılmalıdır.

• Yüklenicileri, yerinde sözleşmeli hizmetler için güvenlikten sorumlu tutan bir anlaşma yapılmalıdır.

• Tehlike iletişimi eğitimi verilmeli ve MSDS'leri kolayca erişilebilir hale getirilmelidir.

• Tekrarını önlemek için düzeltici faaliyet için eylem planları da dâhil olmak üzere bir kaza soruşturma sürecine sahip olunmalıdır [Travelers Canada] [1].

SONUÇ

Basım endüstrisinde risk faktörleri, çalışanların sağlığını koruma, çevresel etkileri azaltma ve operasyonel güvenliği sağlama açısından büyük önem taşır. Bu sektörde kullanılan kimyasallar, hammadde depolama süreçleri ve makine güvenliği, dikkatle ele alınması gereken konulardır.

Basım işletmeleri üretim alanlarında bulunan kimyasal maddeler, kâğıt, karton, folyo gibi baskı altı malzemeleri ve makinelerin yoğun kullanımıyla olası yangın riskleri de büyük hasarlara sebep olabilir. Bu nedenle yangın güvenlik önlemleri alınmalı, düzenli denetimler ve yangın ekipmanlarının erişilebilir olması sağlanmalıdır.

Basım işletmesinde hem hammaddeleri hem de bitmiş ürünleri doğru şekilde depolamak ve olası risklerden korumak büyük önem taşır. Su hasarı ve hammadde depolama süreçlerinde yapılacak küçük bir ihmal, büyük maddi kayıplara ve iş kazalarına yol açabilir. Bu sebeple; hammaddelerin ve ürünlerin saklandığı alanların su geçirmez olması, su basmasına veya neme karşı koruma sağlar. Depolama alanlarının nem seviyesi düşük tutulmalı ve düzenli kontroller yapılmalıdır. Paletler ve raflar yerden yüksekte tutulmalı, olası su baskınlarına karşı etkili drenaj sistemleri eklenmelidir. Özellikle kâğıt ve mürekkep gibi malzemelerde nemden kaynaklanan bozulmaları önlemek için depolar belirli bir nem oranında tutulmalı, nem alıcı cihazlar kullanılmalıdır. Hammaddeler, özellikle nem ve diğer dış faktörlere karşı korumak için dayanıklı ambalajlarda saklanmalıdır.

Makine emniyeti, özellikle basım endüstrisi gibi yüksek risk içeren alanlarda, iş güvenliği açısından büyük önem taşır. Kilitleme/Etiketleme (Lockout/Tagout - LOTO) uygulamaları, makinelerin bakım ve onarım esnasında çalışmasını önleyerek iş kazalarının önüne geçmek için geliştirilmiş önemli bir güvenlik protokolüdür. Bakım veya onarım yalnızca yetkili kişiler tarafından yapılmalı, tüm bakım ekibi, sistemin yeniden çalıştırılmasından önce bu prosedürlere uymalıdır.

Basım makineleri genellikle yüksek hızda çalıştığından, kazaların çoğu yanlış makine müdahalesinden kaynaklanabilir. Bu nedenle: makine ayarları, kalibrasyon veya bıçak değişimleri gibi işlemler sırasında LOTO protokolleri uygulanmalıdır. LOTO uygulamaları, basım endüstrisinde hem işçi güvenliğini sağlamak hem de üretim verimliliğini artırmak için hayati öneme sahiptir. Eğitim ve farkındalık programları ile çalışanların LOTO konusunda bilinçlendirilmesi sağlanmalıdır.

Basım endüstrisinde, gürültü ve vardiyalı çalışma düzeni gibi faktörler de çalışanların fiziksel ve zihinsel sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir. Çalışanların hem işitme kaybı gibi sağlık sorunlarının önlenmesi hem de çalışma ortamında güvenliğin sağlanması açısından gürültü azaltıcı önlemler alınmalı ve çalışma saatleri düzenlenmelidir.

Basım endüstrisinde çalışanlar genellikle ağır makineler, kimyasal maddeler, mürekkepler ve yüksek ses seviyeleriyle karşı karşıya kalabilirler, bu yüzden doğru KKD'nin kullanımı risk faktörlerini azaltır ve önler. Kimyasal sıçramaları, mürekkep püskürtmelerini ve diğer maddelerin gözle temasını önlemek için koruyucu gözlükler, yüksek ses çıkaran ekipmanların olduğu yerlerde çalışanlar için kulak koruyucular, kesilme ve kimyasal yanıkları önlemek amacıyla koruyucu eldivenler, solventler veya mürekkep kokularına maruz kalınan alanlarda maske veya solunum koruyucular kullanılmalıdır. Ağır makinelerin bulunduğu ortamlarda güvenli ayakkabılar iş kazalarını önler. Ayrıca kimyasal sıçramalarına veya fiziksel yaralanmalara karşı dayanıklı iş elbiseleri giymek

muhtemel riskler açısından ek bir koruma sağlayacaktır.

Ergonomik düzenlemeler, özellikle uzun süre aynı pozisyonda çalışma, tekrarlayan hareketler veya ağır yük kaldırma gibi işlerde kas-iskelet sistemi problemlerini önler. Çalışanların masa ve sandalyeleri, omurga ve eklem sağlığını destekleyecek şekilde ayarlanmalıdır. Bilgisayar başında çalışanlar için monitör göz hizasında olmalıdır. Ağır malzemelerin taşınması gereken işlerde çalışanların doğru kaldırma tekniklerini öğrenmesi sağlanmalıdır. Baskı makineleri, kesiciler ve diğer ekipmanların tasarımları ergonomik olmalı ve çalışanların fiziksel olarak zorlanmaması ve rahat hareket edebilmesi sağlanmalıdır.

Çevresel açıdan ise atık yönetimi, su kirliliği, toprak kirliliği ve hava kirliliği gibi konular, sürdürülebilir bir üretim süreci için kritik unsurlardır. Bu risklerin yönetilmesi, sadece işletmenin yasal yükümlülüklerini yerine getirmesi açısından değil, aynı zamanda çevresel sorumluluk bilinci oluşturması bakımından da değerlidir.

Basım endüstrisinde risk faktörlerini yönetmek, hem çalışan sağlığı ve güvenliğini artırmak hem de çevresel etkileri minimize etmek adına stratejik bir yaklaşımla ele alınmalıdır. Güvenlik yönetimi programlarının uygulanması, düzenli eğitimler ve denetimlerle desteklenerek işyerlerinde kalıcı bir güvenlik kültürü oluşturulmalıdır.

KAYNAKÇA

[1] Travelers Canada - Printing Industry Risk Management Guide https://www.travelerscanada.ca/iw-documents/canada/Man_PrintersRMG.pdf

[2] Benjamin, O. A. (2008) International Principles of Occupational and Safety. ILO Publications, Switzerland,

[3] Rahman, N.A.A., Ismail, A.R., and Mansor, M.A. (2014) Analysis of The Perception of Occupational Accident In Mining and Quarry Sector Towards Safety and Health Working Environment. International Journal of Current Research and Academic Review, Special Issue-1, 95-102.

[4] Robison Risk Insights Manufacturing - Common Health and Safety Hazards for Printers https://www.robison.co.uk/docs/sectors/printers/Manufacturing Risk Insights Common Health and Safety Hazards for Printers.pdf

[5] Aznaveh, Z.N. and Omidvari, M. (2017) Safety Risk Assessment in Motor Vehicle Industries by Using William Fine and ANP-DEMATEL. Iran Occupational Health. 14(1): 57-70.

[6] Cheng, C-W., Leu, S-S., Cheng, Y-M., Wu, T-C., Lin, C-C. (2012) Applying Data Mining Techniques to Explore Factors Contributing To Occupational Injuries in Taiwan's Construction Industry. Accident Analysis & Prevention. 48:214-222. https://doi.org/10.1016/j.aap.2011.04.014

[7] Soltanzadeh, A., Mohammadfam, I., Moghım, B.A., Akbarzadeh, M. (2014) Studying Disabling Occupational Accidents in The Construction Industry During Two Years. Journal of Occupational Hygiene Engineering, 1(2): 57-66.

[8] Ashrafi, E. (2014) Introduce a Health and Safety Organization in Print Industry. Print Industry Monthly. 387.

[9] Masoudi-Asl, I., Nasiri-Pour, A.A., Faraj-Zadeh, F., Ebadi, M. (2011) Management of Work–Related Injuries Leading to Amputation and Its Relation with Treatment Outcome. Journal of Rehabilitation.12(1): 34-38.

[10] Bakhtiyari, M., Aghaie, A., Delpisheh, A., Akbarpour, S., Zayeri, F., Soori, H., et al. (2012) An Epidemiologic Survey of Recorded Job-Related Accidents by Iranian Social Security Organization (2001-2005). Journal of Rafsanjan University of Medical Sciences. 11(3):231-246.

[11] Rozenfeld, O., Sacks, R., Rosenfeld, Y., Baum, H. (2010) Construction Job Safety Analysis. Safety Science. 48(4): 491-498. https://doi.org/10.1016/j.ssci.2009.12.017

[12] Jouzi, S.A., Kabzadeh, S., Irankhahi M.M. (2010) Safety, Health & Environmental Risk Assessment and Management of Ahwaz Pipe Manufacturing Company via 'William Fine' Method. Journal of Ilam University of Medical Sciences, 18(1): 1-8. http://sjimu.medilam.ac.ir/article-1-279-en.html

[13] OHSAS B. 18001: (2007) Occupational Health and Safety Management Sys-

tems-Requirements. British Standards Institute London.

[14] Arezes, P.M., Miguel, A.S. (2008) Risk Perception and Safety Behaviour: A Study in An Occupational Environment. Safety Science. 46(6): 900-907. https://doi.org/10.1016/j.ssci.2007.11.008

[15] Bentley, T.A., Parker R.J., Ashby, L. (2005) Understanding Felling Safety in The New Zealand Forest Industry. Applied Ergonomics. 2005;36(2): 165-175. https://doi.org/10.1016/j.apergo.2004.10.009

[16] Darvishi, E., Maleki, A., Dehestaniathar, S., Ebrahemzadih, M. (2015) Effect of STOP Technique on Safety Climate in a Construction Company. Journal of Research in Health Sciences. 15(2): 109-112.

[17] Risk Assessment and Control Measures For The Printing Ink Production Process

[18] Bakırcı, A.E., Caşkurlu, S., (2016) Basım ve Yayıncılık Endüstrisinde Yangın Güvenliği, 5. Uluslararası Matbaa Teknolojileri Sempozyumu, İstanbul.

[19] Mapfre - Graphic-Arts Printing Presses and Workshops

[20] Kimyasal Maddelerle Çalışmalarda Sağlık Ve Güvenlik Önlemleri Hakkında Yönetmelik, Resmî Gazete Tarihi: 12.08.2013 Resmî Gazete Sayısı: 28733

[21] Aydemir, C., Yenidoğan, S., Karademir, A., Arman Kandırmaz, E. (2018) The Examination of Vegetable- and Mineral Oil-Based Inks' Effects on Print Quality: Green Printing Effects with Different Oils. Journal of Applied Biomaterials & Functional Materials. 16(3):137-143. doi:10.1177/2280800018764761

[22] Aydemir, C., & Özsoy, S.A. (2020). Environmental impact of printing inks and printing process. Journal of Graphic Engineering and Design, 11(2), 11–18. https://doi.org/10.24867/JGED-2020-2-011

[23] Kürkçü, E.A., Arslan Tatar, Ç.P., Babaarslan, E., İlik, Ö., Şentürk, F., Tiryaki, B., Yaşaroğlu, C.B. (2011) Kimyasalların Güvenli Depolanması, T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, İş Sağlığı ve Güvenliği Merkezi, Müdürlüğü, Ankara.

[24] Aydemir, C. (1995) Matbaa İşletmelerinde Ergonomik Kuralların Düzenlenmesi, Teknoloji, Ocak-Mart.

[25] Okşak, İ,, Gökyay, O. (2020) İş Yerlerinde Ergonomik Koşulların İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından Aydınlatma Özelinde Değerlendirilmesi, Int. J. Adv. Eng. Pure Sci. 32(4): 488-493 DOI: 10.7240/jeps.735574.

[26] Engür, M.O., Chaush-Ogly, K. (2019) Türkiye İş Sağlığı Ve Güvenliği Mevzuatında Ergonominin Yeri Üzerine Bir Çalışma, Ergonomics, 2(2), 69 – 77, DOI : 10.33439/ergonomi.480559

[27] Laçiner, V., Yavuz, K. (2013) Ekranlı Araçlarla Yapılan Çalışmalarda İş Sağlığı ve Güvenliği, HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, Cilt: 2, Yıl: 2, Sayı: 4, 128-151.

[28] Ekranlı Araçlarla Çalışmalarda İş Sağlığı ve Güvenliği, R.G. Tarih ve Sayı: 23 Aralık 2003/25325

[29] Özsoy, S.A., Uğur, E., Aydemir, C., Altay, B.N., Özakhun, C. (2014) İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından Örnek Bir Matbaa İşletmesinin Değerlendirilmesi, 1. Uluslararası BASEV Kongresi, İstanbul

[30] Avcı, N. (2018) Basım Endüstrisinde Atık Yönetiminin İncelenmesi, Marmara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Matbaa Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

BÖLÜM 6

BİREYSEL EMEKLİLİK SİSTEMİ VE SİSTEME İLİŞKİN YENİ DÜZENLEMELER[1*]

Özlem DEMİR[2]

1 *Bu çalışma, ESSA V. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Sanat Sempozyumunda sunulan "Bireysel Emeklilik Sisteminin Yeni Düzenlemeler Kapsamında Değerlendirilmesi" başlıklı bildirinin genişletilmiş halidir.

2 Doç. Dr. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID ID: 0000-0002-8974-3825, e-mail: ozlemdemir@gop.edu.tr.

GİRİŞ

Kapitalist sistemin en önemli özelliklerinden biri, işgücü piyasasında ücretli çalışmanın odak noktası olmasıdır. Herhangi bir sebeple sistem dışında kalan, ekonomik ve sosyal eşitsizliklere maruz kalan bireyler için geçimini sağlamak önemli bir sorun olmaktadır. Sistemin yarattığı bu sorunlara karşı sosyal politika uygulamaları ile güvenceli bir yapı desteklenmiş ve devlet müdahalesi ile kapitalist sistemin sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri giderilmeye çalışılmıştır. Özellikle hastalık, malullük, işsizlik, yaşlılık gibi risklerle karşılaşma durumunda geleneksel yöntemler dışında sosyal koruma yöntemleri, modern toplumlar için önemli rol oynamaktadır. Kişinin çalışamaz hale geldiğinde gelir kesilmesi/gelir azalması veya gider artışına yol açan bu riskler karşısında modern anlamda koruma, sosyal politika çerçevesinde sosyal güvenlik sistemi ile sağlanmaktadır. Bu kapsamda sosyal güvenlik; karşılaşılabilecek risklere karşı bireyin muhtaç duruma düşmeden asgari düzeyde de olsa sürdürülebilir bir gelir güvencesi sunması anlamına gelmektedir. Çalışma gücünün kısmen veya tamamen azaldığı, sağlık harcamalarının arttığı bir dönem olan yaşlılık riskine karşı da "yaşlılık sigortası", uzun vadeli yardımları içeren ve emeklilik durumuna geçişi niteleyen bir sigorta koludur. Emeklilikte gelir sağlayacak emeklilik fonları, yaşlılık sigortası gibi araçlar, işgücü piyasasından çekilen kişiler için ekonomik rahatlığın derecesini belirlemektedir.

Emekli aylıklarının büyük ölçekli olması ve yaşlanan bir toplumun oluşturduğu maliyet nedeni ile emeklilik sosyal politikanın ana konularındandır. Emekliler gelir dağılımının en altındaki iki dilim içinde fazlasıyla yer almaktadırlar. Hem sosyal güvenliğin en geniş harcama programı olması hem de emeklilerin gelirlerinin düşük olması, bir sosyal politika meselesi olarak bu konuda çelişkili ve karmaşık etkenleri çoğalmıştır (Walker ve Maltby, 2011: 515-516). Bu nedenle devletlerin temel ödevi olan sosyal güvenliği sağlama, kamu sosyal güvenlik sistemlerinde bütçe açığı nedeni ile başta Avrupa ülkeleri olmak üzere pek çok ülkede sorgulanır hale gelmiştir (Meral, 2024:472). 2000'lerden itibaren Avrupa ülkelerinin refah devleti literatüründe güvencesiz istihdam, nüfusun yaşlanması, sürdürülemez sosyal güvenlik sistemleri, uluslararası göç gibi yeni sosyal risklere odaklandıkları izlenmektedir (Cook ve Titterton, 2023:321). Ülkelerdeki demografik değişim ve kamu emeklilik sistemindeki finansman sorunu gibi yeni sosyal riskler, sosyal güvenlik sisteminde reformları beraberinde getirmiştir. Bu alanda öne çıkan reformlardan biri, Bireysel Emeklilik Sistemi (BES) olmuştur. Bireysel emeklilik sistemi, kamu sosyal güvenlik sisteminin tamamlayıcısı niteliğindedir. Bu sistemi, emeklilik döneminde ek gelir sağlama tekniği ve tasarrufların ekonomiye aktarılacağı bir yöntem olarak tasarlanan özel bir emeklilik programı olarak tanımlamak mümkündür.

Devleteler tarafından kurulup işletilen kamu emeklilik sistemleri, demografik yaşlanma eğilimdeki artış, doğum oranlarının azalması, insan ömrünün

uzaması, işsizlik sorunun artması, ekonomik krizlerle alım gücünün düşmesi vb. nedenlerle emekli aylığı ile geçinenler açısından şartlar ağırlaşmış ve aylıklar tatmin edici olmaktan uzaklaşmıştır (Tuncay ve Ekmekçi, 2017:730). Bu durum, ekonomik bağımlılık oranındaki bozulma ile kamu emeklilik sisteminin mali sürdürülebilirliğini önemli düzeyde etkilemiş ve kamu-özel olmak üzere karma bir sisteme duyulan ihtiyacı gündeme getirmiştir. Böylece özel olarak yönetilen önceden fonlanmış sistemlerin gelecekteki rolünü genişleten, sosyal ortaklık ve bireysel vatandaşları emekli maaşlarının iyileştirilmesine doğrudan dahil eden bireysel emeklilik sistemine ilgi artmıştır. Emeklilik yaşının ötesinde iyi bir yaşam sürdürmeye katkıda bulunmak amacıyla, finansal planlamaya bir ölçüt olarak "bireysel emeklilik" kavramı ortaya çıkmıştır (Ionescu ve Jaba, 2013:159-161).

Türkiye'de bireysel emeklilik sisteminin, 4632 sayılı "Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu" ile 07.04.2001 tarihinde yasal zemini oluşturulmuştur. 2013 yılında sisteme getirilen devlet katısı ile katılımcı sayısında önemli artış olmasına rağmen beklenen katılım olmamış ve 2017 yılından itibaren ise 45 yaş altı bireyler için sisteme otomatik olarak dahil edilme süreci başlamıştır[1]. Bireysel emeklilik sisteminde sistemde "bireysel emeklilik sistemi" ve "otomatik katılım sistemi" olarak iki uygulama mevcuttur. Bu çalışmada öncelikle, bireysel emeklilik sisteminin temel özellikleri, Türkiye'de bireysel emeklilik sisteminin yapısı, uygulanma şekli ile bireysel emeklilik sistemine ilişkin istatistiki veriler sunulmuştur. Çalışmada son olarak bireysel emeklilik sistemine getirilen yeni düzenlemeler incelenmiş ve sistem değerlendirmesi yapılmıştır.

1. **Bireysel Emeklilik Sistemi ve Temel Özellikleri**

Bireysel emeklilik sitemi "kişilerin aktif çalışma yaşamları süresince yaptıkları tasarrufları uzun vadeli yatırıma yönlendirerek emeklilik dönemlerinde yaşam standartlarını koruyabilecekleri bir gelir elde etmelerini sağlayan özel emeklilik sistemidir" (EMG, 2024a). Tanımdan da anlaşıldığı gibi bireysel emeklilik sistemi, aktif çalışma hayatında gelirin bir bölümünün tasarrufa ayrılması, uzun vadeli bir yatırım olması, emeklilik döneminde ek bir gelir elde ederek yaşam standartlarının korunmasını amaçlaması ve özel bir emeklilik fonu olması gibi özellikleri taşımaktadır. Bireysel emeklilik sistemi, çoğu ülkede tamamlayıcı nitelikte bir sosyal güvenlik tekniğidir.

Sistemin temel özellikleri ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ve demografik yapılarına bağlı olarak farklılaşsa da evrensel bazı temel özelliklerini belirlemek

1 22.01.2022 tarih ve 7351 sayılı Resmi Gazete. "Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu ile Bazı Kanunlarda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun" ile kırk beş yaş şartı esnetilmiş ve "Kırk beş yaşını doldurmuş çalışanlar, talep etmeleri halinde anılan planlara dahil edilebilir" (m.7). hükmü ile talebe bağlı olarak kırk beş yaşını aşan çalışanların da otomatik katılım sistemine dahil edilmesi mümkün olmuştur.

mümkündür. Sistem gönüllülük ve zorunluluk modeli çerçevesinde şekillenmektedir. Birçok ülkede sisteme dahil olma gönüllülük esasına göredir. Ancak bazı ülkelerde gönüllü katılımın yanında zorunlu olarak tabir edilen otomatik katılım sisteminin de uygulandığı izlenmektedir. Çoğu ülkede emeklilik için bireylerin yeterince tasarruf yapmadıklarına dair endişeler bulunmaktadır. Bu nedenle emekliler için tasarruflarını attırmak üzere işverenlerin çalışanları otomatik olarak emeklilik programına kaydettirdikleri otomatik katılım sisteminin yaygınlaştığı görülmektedir (Cribb ve Emmerson, 2016:2-3).

Sistemin temel özelliklerin bir diğeri ise devlet katkısı ve vergi avantajları gibi teşvik yöntemlerinin uygulanmasıdır. ABD'de bireysel emeklilik sistemi gönüllü bir tasarruf sistemi modeli benimsenmiştir, bireylerin emeklilikte vergi avantajlı bir şekilde tasarruf etmelerini sağlamaktadır. Kendi birikimlerini emeklilikte değerlendirme imkânı vermektedir (Madrian ve Shea, 2001). İngiltere de bireysel emeklilik planı, hem devlet destekli hem de işveren destekli planlar ile çalışanların emeklilik için birikim yapmalarını destekleyen "Personal Pension" adı altında sistem işlemektedir. Otomatik katılım sistemi ile çalışanların sisteme otomatik olarak kaydedilmesi teşvik edilmiştir (Great Britain - Pensions Commission, 2004). Benzer şekilde Almanya'da tamamlayıcı nitelikte özel emeklilik, vergi ertelemesi, vergi indirimi, veya bireysel emeklilik planlarına ilişkin doğrudan sübvansiyonlar yoluyla teşvik edilmektedir. Bu tamamlayıcı emeklilik sistemine katılım zorunlu değildir (Börsch-Supan ve Wilke, 2004:29). Sistemin diğer bir temel özelliği ise fon yönetimi imkanı sunmasıdır. Bireysel hesaplar çeşitli fon yatırımları ile değerlendirilebilir. Bireyler daha çok risk alma durumlarına göre yatırım fonları seçme olanağı tanımaktadır (Mitchell, 1993). Temel özellik olarak sıralanabilecek diğer bir özellik ise emeklilik döneminde ek gelir sağlama yöntemi olmasıdır. Kamu sosyal güvenlik sistemine ek bir destek olarak değerlendirilebilir. Sistemde şartların sağlanması ile bireyler emekli olduktan sonra ya toptan ödeme ya da belirli periyodlarda ödeme seçenekleri ile tercih yapılabilmektedir.

2. **Türkiye'de Bireysel Emeklilik Sistemi**

Türkiye'de 4632 sayılı Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu[2] ile Bireysel Emeklilik Sistemi yasal zemini oluşturulmuştur. Kanunun amacı şöyle açıklanmıştır; "kamu sosyal güvenlik sisteminin tamamlayıcısı olarak, bireylerin emekliliğe yönelik tasarruflarının yatırıma yönlendirilmesi ile emeklilik döneminde ek bir gelir saylanarak refah düzeylerinin yükseltilmesi, ekonomiye uzun vadeli kaynak yatarak istihdamın artırılması ve ekonomik kalkınmaya katkıda bulunulması teminen, gönüllü katılıma dayalı ve belirlenmiş katkı esasına göre oluşturulan bireysel emeklilik sisteminin düzenlenmesi ve denetlenmesi"dir. Kanunun amaç hükmünden de açıkça anlaşıldığı gibi, bu sistem ile bireylere emeklilik döneminde ek bir gelir sağlama yoluyla refah artışının yanı sıra ekonomiye kaynak yaratma stratejisi olarak da görülmektedir.

2 07.04.2001 tarih ve 24336 sayılı Resmi Gazete.

Bireysel emeklilik sisteminin 2001 yılında 4632 sayılı Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu ile yasal zemini oluşturulmakla birlikte 27 Ekim 2003 yılında ilk emeklilik planlarının onaylanması ile sistem fiilen faaliyete başlamıştır (EGM, 2024b).

2.1. ***Sistemin Genel Yapısı***

Bireysel emeklilik sistemi kamu sosyal güvenlik sistemine alternatif bir sosyal güvenlik sistemi değil tamamlayıcı ya da ek nitelikte bir emeklilik sitemidir. Türkiye'de bireysel emeklilik sistemi, devletin denetim ve gözetiminde işletilmektedir. Sistem temel olarak "gönüllülük" esasına dayalı olmakla birlikte 2017 yılından itibaren uygulanmakta olan "otomatik katılım" sistemi de vardır. Ancak otomatik katılımla birlikte sistemden iki ay içinde çıkma hakkı tanınmıştır. Bu nedenle bu uygulama "yarı zorunluluk ilkesi" olarak da adlandırılmadır (Tuncay ve Ekmekçi, 2017:732-734).

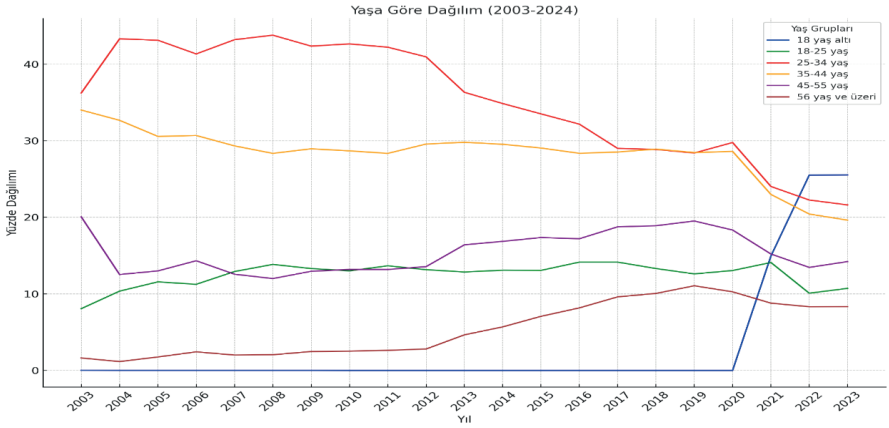
Bireysel emeklilik siteminde, sistemi cazip hale getirmek ve katılımcı sayısını artırmak açısından önemli bir düzenleme olan "devlet katısı" bulunmaktadır. Ödenilen katkı paylarının %30'una karşılık gelen tutar, devlet katkısı olarak hesaplara ödenmektedir. Ancak bu miktarın sınırı belirlenmiştir. Bir katılımcının bir takvim yılı içinde alabileceği devlet katısı tatarı en fazla o yıla ilişkin toplam brüt asgari ücretin % 30'unu geçemez. Sistem emekli olabilmek için de şartlar belirlenmiştir. Buna göre sisteme ilk giriş tarihinden itibaren on yıl (10 yıl) süreyle sistemde kalınması ve yaş şartı olan 56 yaşını doldurmak gerekmektedir. Emekliliğe hak kazanılması halinde birikimlerin tamamı alınabileceği gibi kısım kısım alma gibi seçenekler de mevcuttur. Ayrıca vefat durumunda kanuni mirasçıları hak sahibi olmaktadır (EGM, 2024a).

2.2. ***Bireysel Emeklilik Sistemine İlişkin Veriler***

Türkiye'de bireysel emeklilik sistemi ilk başladığı yıldan itibaren sistem giderek ivme kazanmış, katılımcı sayısı ve sözleşme adeti artmıştır. Özellikle bu ivmede otomatik katılım sisteminin uygulamaya konulması ve devlet katkısının önemli rolü olmuştur.

Bireysel emeklilik sisteminin daha net anlaşılması için sisteme ilişkin öne çıkan verilerin incelenmesi anlamlı olacaktır. İlgili yaş gruplarındaki katılımcıların sahip olduğu sözleşmelerin tüm sözleşmeler içindeki oranını yıllar içindeki değişim durumuna göre yüzde olarak durumu Şekil-1'de gösterilmektedir.

Şekil- 1. *Katılımcı Yaş Aralıklarına Göre Yürürlüğe Giren Sözleşme Sayıları (2003-2023)*

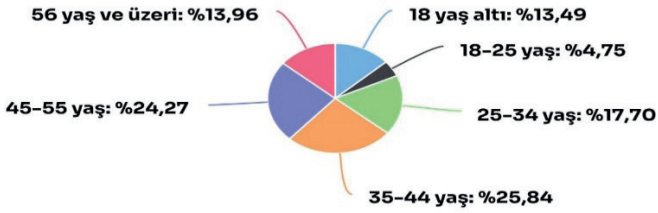

Kaynak: Emeklilik Gözetim Merkezi İstatistikleri, EGM,2024c. https://www.egm.org.tr/bilgi-merkezi/istatistikler/

Şekil-1'de bireysel emeklilik sistemindeki sözleşmelerin yaş gruplarına göre dağılına bakıldığında, ilgili yaş gruplarının sözleşme sayısının toplam sözleşme sayısına göre zamanla önemli değişikliler gösterdiği izlenmektedir. Buna göre, orta yaş grubu olarak nitelendirilen 35-55 yaş arası grubun sisteme en istikrarlı şeklide dahil olan grup oldukları söylenebilir. Sistemin başlangıçta orta yaş ve üzeri grup için daha cazip bir sistem olarak görüldüğüne işaret etmesi bakımından önemlidir. Genç yaş grupları (18-25 ve 25-34 yaş), başlangıçta büyük bir paya sahipken zamanla diğer yaş gruplarının artışıyla daha düşük bir yüzdeye gerilediği görülmektedir. Bu değişim, sistemin daha geniş bir yaş aralığına hitap etmeye başladığı anlamına gelmektedir. 56 yaş ve üzeri katılımcıların artışı, bireylerin emekliliği planlama farkındalığının arttığını ve sistemin uzun vadede orta yaş üstü bireyler için de bir güvence aracı haline geldiğini göstermektedir. Ayrıca 2013 yılından itibaren devlet katkısının olması sisteme katılımı artıran diğer bir unsur olmuştur. 18 yaş altı bireylerin katılımına imkan tanıyan Kanuni düzenlemenin 2021 yılında olmasının ardından bu yaş grubunda sözleşme sayısının arttığı izlenmektedir. Ayrıca bu artış, ebeveynlerin çocukları için bireysel emeklilik planı yapmaya başladığını göstermesi açısından önemlidir.

18 yaşından küçük bireylerin bireysel emeklilik sistemine katılımı yaygın bir uygulama olmayıp, sistemlerin uzun vadeli tasarruf hedefleri ile tutarlı olduğunu söylemek mümkündür (Meral ve Dilek, 2023:404).

Şekil-2. *Katılımcıların yaş grubuna göre dağılımı, 2024.*

Kaynak: Emeklilik Gözetim Merkezi İstatistikleri, EGM,2024c. https://www.egm.org.tr/bilgi-merkezi/istatistikler/

Katılımcıların yaş gruplarına göre dağılımının incelendiği Şekil-2'de %25,84 ile 35-44 yaş arası katılımcılar ile %24,27 oranında 45-55 yaş arası katılımcılar sistemde en çok yer alan yaş grubu olmaktadır. Bireysel emeklilik sisteminde en az yer alan katılımcı oranı %4,75 ile 18-25 yaş arası grup olduğu görülmektedir. Bu yaş aralığındaki katılımcı sayısının düşük olması daha çok üniversite eğitimine karşılık gelen yaş aralığı olmasıyla ilgili olduğu sonucunu vermektedir.

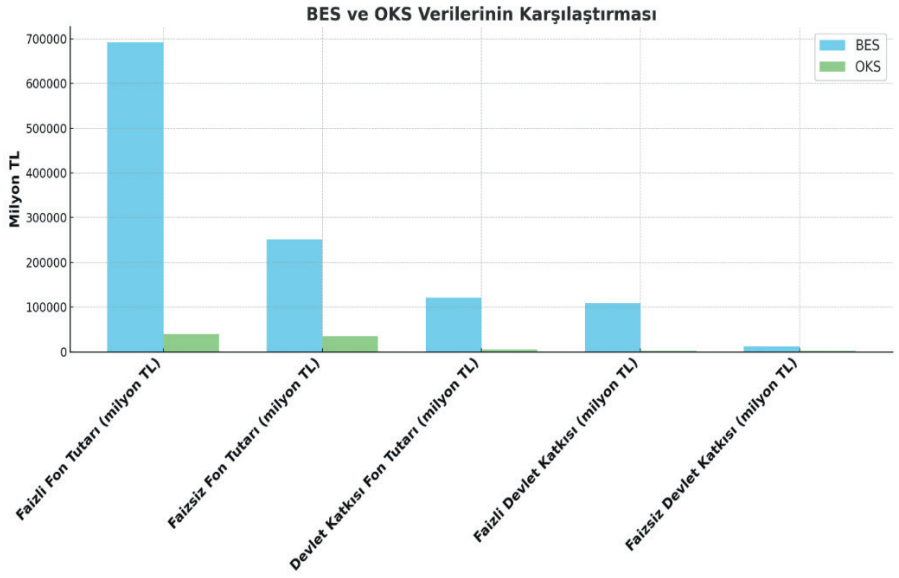
Tablo 1. Bireysel Emeklilik Sistemi ve Otomatik Katılım sistemine İlişkin Özet Veriler

BES VERİLERİ	
Katılımcıların Fon Tutarı	**943.478,9 milyon TL**
Faizli Fon Tutarı	692.579,1 milyon TL
Faizsiz Fon Tutarı	250.899,8 milyon TL
Devlet Katkısı Fon Tutarı	**120.649,5 milyon TL**
Faizli Devlet Katkısı Fon Tutarı	108.727,6 milyon TL
Faizsiz Devlet Katkısı Fon Tutarı	11.922,0 milyon TL
Şirketlerin Katılımcılarının Toplamı	**9.395.060 Kişi**
OKS VERİLERİ	
Çalışanların Fon Tutarı	**73.294,7 milyon TL**
Faizli Fon Tutarı	38.941,3 milyon TL
Faizsiz Fon Tutarı	34.353,4 milyon TL
Devlet Katkısı Fon Tutarı	**4.777,2 milyon TL**
Faizli Fon Tutarı	2.480,1 milyon TL
Faizsiz Fon Tutarı	2.297,1 milyon TL
Çalışan Sayısı	**7.568.536 kişi**

Kaynak: Emeklilik Gözetim Merkezi (EGM 2024c), İstatistikler, https://www.egm.org.tr/bilgi-merkezi/istatistikler/.

Tablo-1'de yer alan verilerin görsel olarak daha iyi izlenmesi adına bireysel emeklilik sistemi ve otomatik katılım sisteminin karşılaştırılması Şekil-3'de grafik olarak sunulmuştur.

Şekil-3. *Bireysel Emeklilik Sistemi ve Otomatik Katılım Sistemi Fon Verileri Grafiği*

Bireysel emeklilik sistemi (Tablo-1, 2024 yılı verilerine göre), katılımcıların fon tutarı; 943.478,9 milyon TL ile oldukça yüksek bir değere sahiptir. Bu miktar, BES'in genel büyüklüğünü ve fon birikim kapasitesini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca, Tablo-1 incelendiğinde katılımcıların büyük kısmının faizli yatırım araçlarını tercih ettiği de anlaşılmaktadır. Sistemin önemli bir fon miktarını da devlet katkısı oluşturmaktadır. Devlet katkısı fon tutarı 120.649,5 milyon TL olup, bunun büyük bir kısmı faizli (108.727,6 milyon TL) fonlarda bulunmaktadır. Faizsiz devlet katkısı fonu ise nispeten daha düşük (11.922,0 milyon TL) seviyede olduğu izlenmektedir. Bireysel emeklilik sisteminde diğer bir önemli gösterge ise katılımcı sayısıdır. BES, 9.395.060 kişi ile geniş bir katılımcı tabanına sahiptir, bu da sistemin yaygınlığını ve gücünü ortaya koyması açısından önemlidir.

Türkiye'de uygulanan bireysel emeklilik sisteminin diğer bir uygulama şekli, Otomatik Katılım Sistemi (OKS)'dir. Bu sistemde fon tutarı**,** 73.294,7 milyon TL olarak hesaplanmıştır ve BES'e kıyasla daha düşük bir değere sahip olduğu görülmektedir. Bu durum, otomatik katılım sisteminin daha yeni ve çalışan bireylere yönelik bir sistem olmasından kaynaklanmaktadır. Tablo-1'de izlediği üzere OKS'de faizli fon tutarı (38.941,3 milyon TL) ve faizsiz fon tutarı (34.353,4 milyon TL) birbirine yakın ve daha dengeli seviyelerdedir. Bu sistemdeki devlet katkısı fon miktarı ise 4.777,2 milyon TL'dir. Otomatik katılım

sisteminde çalışan sayısı, 7.568.536 kişi ile BES'e göre daha az bir katılımcı sayısı olduğu görülmektedir.

İki sistem arasındaki verilere göre farklar, bireysel emeklilik sisteminin otomatik katılım sistemine göre daha uzun süredir devam etmesi ve bireysel emeklilik sisteminin çalışan ya da çalışmayan birçok grubu kapsamasından kaynaklanmaktadır. Her iki sistemde de faizli ve faizsiz fon yatırım seçenekleri bulunmaktadır. Sitemi teşvik eden devlet katısı da her iki sistemde de mevcuttur.

3. Bireysel Emeklilik Sistemine İlişkin Yeni Düzenlemeler

"Bireysel Emeklilik Sistemi Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik"[3] (m.7) ile "Bireysel Emeklilik Sistemi Hakkında Yönetmelik"[4]te "alacağın devri" maddesi eklenmiştir. Alacağın devrine ilişkin temel esas ve usulleri belirlemek amacıyla da "Bireysel Emeklilik Sözleşmesinden Kaynaklı Alacağın Devri Hakkında Genelge"[5] çıkarılmıştır. Ayrıca 01.07.2024 tarihinde yürürlüğe giren 32321 sayılı "Bireysel Emeklilik Sisteminde Kısmen Ödeme Hakkında Yönetmelik" ile sisteme ilişkin yeni düzenlemeler getirilmiştir. Bu yönetmelik, evlilik, konut satın alımı ve doğal afet gibi gider artışına neden olan durumlarda kısmi çekiş hakkının nasıl kullanılabileceği ve bu süreçte izlenecek usullerin düzenlenmesi amacıyla çıkarılmıştır.

Söz konusu yönetmelikler ile bireysel emeklilik sisteminde iki önemli düzenleme dikkat çekicidir. Bunlardan ilki, "alacağın devri", ikicisi ise "kısmi çekiş hakkı"nın getirilmesidir. İki uygulama ile temel amacın katılımcıların sistemde daha uzun kalmasını sağlamak ve sisteme mesafeli olan katılımcıları sisteme dahil edebilmek olduğu söylenebilir.

Alacağın devri ile bankadan kredi çekmek istenildiğinde BES hesabındaki birikim teminat olarak gösterilebilecektir. İlgili madde hükmüne göre; "Katılımcı, bireysel emeklilik sözleşmelerinden kaynaklı devlet katkısı hariç alacağının tamamını veya bir kısmını 26'ncı madde kapsamında fon paylarına ilişkin tedbir, haciz, iflas, rehin ve benzeri her türlü idari ve adli talebe konu sözleşmeler hariç olmak üzere alacağın devri sözleşmesi yoluyla bankalara devredebilir. Bu madde kapsamında devredilen bir sözleşme, mevcut alacağın devri sözleşmesi sonlanmadan başka bir bankaya devredilemez. İşveren grup emeklilik sözleşmeleri devredilemez" (m.7)[6]. Maddeden anlaşıldığı üzere teminat gösterilecek kısım bireysel emeklilik sözleşmesinden kaynaklı alacağın devlet katkısı hariç kısmı için geçerlidir.

---

3 28.03.2023 tarih ve 32146 sayılı Resmi Gazete.

4 09.11.2012 tarih ve 28462 sayılı Resmi Gazete.

5 İlgili genelge 06.12.2023 tarihinde çıkarılmış olup, 01.01.2024 tarihi yürürlük tarihi olarak belirlenmiştir.

6 Bireysel Emeklilik Sistemi Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, 28.03.2023 tarih ve 32146 sayılı Resmi Gazete.

BES teminatlı kredi ortalama kredi koşullarına göre daha uygun kredi avantajı sunması, teminat gösterilen BES birikiminin hesapta kalarak büyümeye devam etme avantajı ve BES kapsamında kazanılmış haklardan kayıp olmadan finansman ihtiyacının karşılanması (EGM, 2024) gibi avantajları olan bir düzenleme olduğu söylenebilir.

Bireysel emeklilik sisteminde önemli diğer bir düzenleme ise katılımcıların, hayatın genel akışı içinde karşılaştıkları gider artırıcı durumlara (eğitim, evlilik, konut alma, doğal afet) ilişkin finansman ihtiyacının BES birikimleri ile karşılanabileceği "kısmi çekiş" hakkına ilişkindir. "Kısmen ödeme hakkını en az beş yıl kullanmamış bir katılımcı, bu süre içinde, başvuru tarihi itibarıyla geçerli olan aylık brüt asgari ücret tutarının en az beş katı kadar katkı payı ödediği sözleşmesinden, bu yönetmelikte belirlenen hal ve koşullarda birikiminin yüzde ellisine kadar olan tutarın kısmen ödenmesi için şirkete başvurabilir" (m.5)[7]. Kısmi çekiş hakkından yararlanmak için sistemde en az beş yıl kalmak, en az aylık bürüt asgari ücretin beş katı kadar katkı payı ödemiş olmak ve birikimin yüzde ellisine kadar çekme imkanı tanınmıştır. Bununla birlikte kısmi çekiş hakkına ilişkin koşulların oluşması halinde her duruma göre şartlar aynı yönetmelik ile belirlenmiştir. Buna göre evlilik veya konut alımı halinde kısmen ödeme için "En az beş yıl yürürlükte olan bir sözleşmesi bulunan katılımcı, konut alımı veya evlenme hallerinde bu sözleşmesinden kısmen ödeme başvurusunda bulunabilir. Bu fıkrada sayılan hallerin her birinden, katılımcı bazında bir defaya mahsus olmak üzere kısmen ödeme hakkı kullanılabilir. Konut alımı için kısmen ödeme hakkından faydalanan katılımcı, başvuru tarihinden iki ay öncesine kadar veya kısmen ödeme tarihinden itibaren iki ay içinde aldığı konutun, kendi adına en az yüzde elli sahiplik payını gösteren kat mülkiyeti veya kat irtifakı kurulmuş tapu belgesinin bir nüshasını şirkete ibraz eder. Evlilik için kısmen ödeme hakkından faydalanan katılımcı, başvuru tarihinden önceki iki ay içinde veya kısmen ödeme tarihinden itibaren iki ay içinde evlendiğini gösteren e-Devlet üzerinden alınmış nüfus kayıt örneğinin bir nüshasını şirkete ibraz eder" (m.6). Eğitim halinde kısmen ödeme; "En az beş yıl yürürlükte olan bir sözleşmesi bulunan katılımcı, başvuru tarihinde yirmi bir yaşını aşmamış olmak koşuluyla Türkiye'de faaliyet gösteren üniversitelerin herhangi bir örgün eğitim lisans programına kayıtlı olması halinde bu sözleşmesinden kısmen ödeme başvurusunda bulunabilir. Bu madde kapsamında kısmen ödeme hakkı, katılımcı bazında bir defaya mahsus kullanılabilir. Eğitim için kısmen ödeme hakkından faydalanacak katılımcı, e-Devlet üzerinden alınmış öğrenci belgesinin bir nüshasını şirkete ibraz eder. Katılımcı, kısmen ödeme hakkından aylık, üç aylık veya yıllık ödemeli ve dört yıl süreli yıllık gelir sigortası ürünü almak suretiyle faydalanabilir. Sigorta veya emeklilik şirketlerince katılımcının beklentisine, yaşına, alacağı kısmen ödeme tutarına ve benzeri özelliklerine yönelik olarak hazırlanan yıllık gelir sigortası teklifleri,

7 Bireysel Emeklilik Sisteminde Kısmen Ödeme Hakkında Yönetmelik, 29.09.2023 tarih ve 32321 sayılı Resmi Gazete.

emeklilik gözetim merkezi aracılığıyla katılımcının tercihine sunulur (m.7)". Doğal afet halinde kısmen ödeme ise "Genel hayata etkili afet ilan edilen bölgelerde, afetten zarar gören katılımcılar, doğal afetin meydana geldiği tarihi müteakip altı ay içinde kısmen ödeme başvurusunda bulunabilir. Bu madde kapsamında katılımcı bazında bir defaya mahsus ve doğal afetin meydana geldiği tarihten önceki en son hesaplanan birikim tutarının yüzde ellisi ile sınırlı olmak üzere kısmen ödeme hakkı kullanılabilir" (m.8). Madde hükmünden açıkça anlaşıldığı üzere diğer durumlarda aranan beş yıllık şart, doğal afet durumunda aranmamaktadır.

SONUÇ

Bir toplumda genel olarak refahın sağlayıcısı devlet, aile ve piyasa olarak şekillenmektedir. Neoliberal politikaların etkisi ile günümüzde bu kaynaklar arasında devletin payının azalması buna karşın piyasa ve ailenin payının artması istenmektedir. Böylece bireyin temelde piyasadaki konumu ve gücüne göre elde edeceği refah seviyesi oluşmaktadır. Bu durum, sosyal güvenlik gibi pek çok kurumun "piyasalaşma" eğilimini ve devletin konumunu ve rolünü değiştirmektedir (Koray, 2008:40). Paralel şekilde son yıllarda ülkelerin demografik yapısındaki değişim, insan ömrünün uzaması, dünya nüfusunun artması, dinamik bir yapı olan sosyal güvenlik sisteminde tasarlanan farklı oluşumları beraberinde getirmiştir. Özellikle emekliler için kamu emeklilik sisteminin yetersiz kalması, bu dönem için ek gelir sağlama temeline dayanan bireysel emeklilik sistemi çözüm olarak görüşmüş ve İngiltere'de başlayan sistem diğer ülkelere yayılmıştır. Kısacası, dünya genelinde veriler nüfusun yaşlanma eğilimine işaret etmektedir. Daha önce belirtildiği gibi yaşam ömrünün artması bu durumu desteklemektedir. Son yıllarda devletlerin karşı karşıya kaldığı emeklilik sistemlerinin finansman, yeterlilik sorunu ve neoliberal politikaların etkisi ile daha refah bir emeklilik sisteminin tasarlanması gereğini doğurmuş, bu süreçte bireysel emeklilik sistemi popüler hale gelmiştir.

Türkiye her ne kadar genç nüfusa sahip olsa da kırk yıl içinde bu fırsat penceresinin kapanacağı ve nüfusun yaşlanacağı tahmin edilmektedir (OECD, 2021). Bu demografik ve sosyo-politik sorundan Türkiye'de etkilenmektedir. Bu nedenle bireysel emeklilik sisteminin yasal zemini hazırlanmış ve uygulamaya geçilmiştir. Türkiye'de 4632 sayılı Kanun ile 2001 yılında bireysel emeklilik sistemi düzenlenmiş ve 2003 yılı itibariyle altyapı eksikliklerinin tamamlanması ve emeklilik fon şirketlerinin aktifleşmesi ile BES fiilen uygulanmaya başlanmıştır. 4632 sayılı Kanunun bazı maddeleri muhtelif tarihlerde değiştirilerek sistemin sorunları giderilmeye çalışılmıştır. Türkiye'de bireysel emeklilik sisteminde ikili bir yapı söz konudur. Bunlardan ilki, "bireysel emeklilik sistemi", ikincisi ise 2017 yılından itibaren uygulanmakta olan "otomatik katılım sistemi"dir. 2024 yılı itibariyle hem bireysel emeklilik sistemi hem de otomatik katılım sisteminde toplam (bir kısmı mükerrer katılımcı olmak üzere) 16 milyonunun üzerinde katılımcı bulunmaktadır.

Bireylerin tasarruf etme becerisine katkı sunan bireysel emeklilik sisteminde son dönemde önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerin temel çerçevesi, sistemin katılımcı sayısını artırmak, mevcut katılımcıların sistemde kalmasını devam ettirmek ve tasarruf miktarını artırmakla ilgilidir. Bu bağlamda toplam fon miktarını engelleyecek çıkışları önlemek istenmiştir. Katılımcıların acil ihtiyaçları karşında BES sistemindeki birikimlerini alarak sistemden çıkmasını engellemek adına "alacağın devri" sözleşmesi getirilmiştir. Böylece bankadan kredi çekmek istendiğinde devlet katısı hariç birikimlerin tamamı veya bir kısmı teminat olarak gösterilebilme imkanı olmaktadır. Sistemden tamamen ayrılmadan ve kazanılmış haklardan kayıplar yaşamadan gerekli finansman ihtiyacı sağlanmış olacaktır. Katılımcıları sistemden çıkmaya zorlayan evlilik, konut alma, eğitim ve doğal afet durumlarında "kısmi çekiş" hakkının getirilmesini de yerinde bir düzenleme olarak değerlendirmek mümkündür. Hayatın akışı içinde karşılaşılan bu durumlarda sistemden tamamen çıkmadan ve yine kazanılmış hakları kaybetmeden birikimlerin yüzde ellisine kadar çekme hakkı tanınması, sistemin devamlılığına katkı sağlayan bir düzenleme olmuştur. Uzun süre (10 yıl ve 56 yaş şartı) bekleme çekinceleri olan kişileri sisteme dahil etme ve ilgiyi artırma ihtimali açısından anlamlı düzenlemeler olarak değerlendirilebilir.

Katılımcı sayısına göre bireysel emeklilik sisteminde en az yer alan grup, 18-25 yaş arasıdır. Bu yaş aralığının daha çok üniversite dönemine denk geldiği düşünüldüğünde sisteme katılımı çekici kılacak üniversiteli gençlere yönelik cazip fırsatlar sunulabilir ve tasarruf etme becerisinin gelişmesine katkı sağlanabilir. Sisteme ilişkin yapılan son düzenlemeler yerinde olmakla birlikte özellikle eğitim, konut alma ve evlilik gibi ihtiyaçlara yönelik bireysel emeklilik birikimlerinden kısmi çekiş hakkından yararlanma koşullarının fazla olması nedeniyle sınırlı sayıda katılımcıyı kapsaması bakımından tartışmaya açıktır.

KAYNAKÇA

Börsch-Supan, A. H., & Wilke, C. B. (2004). The German public pension system: How it was, how it will be.

Cook, L. J., & Titterton, M. (2023). Mapping shifts in Russian and European welfare polities: Explaining policy responses to shared new social risks. *Social Policy and Society*, *22*(2), 321-337.

Cribb, J., & Emmerson, C. (2016). *What happens when employers are obliged to nudge? Automatic enrolment and pension saving in the UK* (No. W16/19). IFS Working Papers.

EMG, (2024a). Emeklilik Gözetim Merkezi, Bireysel Emeklilik Nedir? https://www.egm.org.tr/bireysel-emeklilik/bireysel-emeklilik-nedir/.

EMG, (2024b). Emeklilik Gözetim Merkezi, Bireysel Emeklilik Sistemindeki Tarihsel Gelişmeler, https://www.egm.org.tr/bireysel-emeklilik/tarihce/.

EMG, (2024c).Emeklilik Gözetim Merkezi, İstatistikler, https://www.egm.org.tr/bilgi-merkezi/istatistikler/.

Great Britain. Pensions Commission. (2004). *Pensions: Challenges and Choices: The First Report of the Pensions Commission* (Vol. 1). The Stationery Office.

Ionescu, O. C., & Jaba, E. (2013). The evolution and sustainability of pension systems the role of the private pensions in regard to adequate and sustainable pensions. *Journal of Knowledge Management, Economics and Information Technology*, *3*(6), 159-181.

Koray, M. (2008). Sosyal Politika, İmge Kitabevi.

Madrian, B. C., & Shea, D. F. (2001). The power of suggestion: Inertia in 401 (k) participation and savings behavior. *The Quarterly journal of economics*, *116*(4), 1149-1187.

Meral, H. (2024). Türkiye'de Bireysel Emeklilik Sisteminin 20. Yılı: OECD Ülkeleriyle Karşılaştırmalı Bir Analiz. Hacettepe Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 42(3), 471-489. https://doi.org/10.17065/huniibf.1403756.

Meral, H., & Dilek, İ. (2023). Participation of under-18-year-olds in the Private Pension System in Turkey: A Growth Estimation. *Journal of Economic Policy Researches*, *10*(2), 395-407.

Mitchell, O. S. (1993). Retirement systems in developed and developing countries: institutional features, economic effects, and lessons for economies in transition. https://www.nber.org/papers/w4424.

OECD. (2021). Pensions at a Glance 2021: OECD and G20 Indicators. OECD Publishing, Paris. https://www.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/pensions-at-a-glance-2021_ca401ebd-en

Tuncay C. ve Ö. Ekmekçi (2017). Sosyal Güvenlik Hukuku Dersleri, Beta Yayınları, İstanbul.

Walker A. ve Maltby T. (2011). "Yaşlılar", Sosyal Politika Kuramlar ve Uygulamalar, Ed. P. Alcock, M. May ve K. Rowlingson, Siyasal Kitabevi.

BÖLÜM 7

İSTİHDAM EDİLEBİLİRLİK ÜZERİNE KAVRAMSAL BİR İNCELEME

Osman DABAN[1]

Hüseyin ŞATIRER[2]

1 Öğr. Gör., (Süleyman Demirel Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri MYO, Tıbbi Hizmetler ve Teknikler), osmandaban@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0743-7729.

2 Öğr. Gör. Dr., (Süleyman Demirel Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri MYO, Tıbbi Hizmetler ve Teknikler), huseyinsatirer@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1334-4403.

1. Giriş

Bireylerin ekonomik sistem içerisindeki değerlerini anlamaya yönelik yaklaşımlar sonucu ortaya çıkmış olan istihdam edilebilirlik kavramı, iktisat literatüründe çalışma ekonomisi ve eğitim ekonomisi başta olmak üzere beşeri ve sosyal sermaye teorileri, istihdam, işsizlik ve eğitim-çalışma ilişkisinin kesişim noktalarında ele alınmaktadır (Becker, 1993; Harvey, 2001; McQuaid ve Lindsay, 2005). İktisat kuramları ve beşeri sermaye yaklaşımı bireylerin özellikle eğitim yoluyla elde edilen yetkinlikler, beceriler ve üretkenlikler uzun vadeli istihdam olasılıklarını şekillendirdiğini savunmaktadır (Becker, 1993). İstihdam edilebilirlik, bireylerin salt istihdam edilip edilmediği sorusunun ötesinde bireylerin işgücü piyasasında rekabet edebilme, uyarlanabilme ve gelecekteki iş fırsatlarına hazırlıklı olma kapasitelerine işaret eden önemli bir kavramdır (Hillage ve Pollard, 1998; Yorke, 2006).

İstihdam edilebilirlik kavramının epistemolojik kökenleri, ilk olarak neoklasik iktisadın emek piyasası analizlerinde dolaylı biçimde kendini göstermektedir. Bu noktada, işgücü piyasası tam rekabetçi bir ortam olarak modellediğinde; bireysel beceriler ve nitelikler, rekabetçi ücret oluşumunun temel belirleyicileri olarak kabul görmektedir (McQuaid ve Lindsay, 2005). Fakat zamanla bilgi ekonomisinin ortaya çıkışı, ekonomik kalkınma stratejilerinin beşeri sermaye yatırımları etrafında şekillenmesi ve işgücünün niteliğindeki farklılaşmalar "istihdam edilebilirlik" kavramını tekil bir değişken olmaktan çıkarıp çok boyutlu bir inceleme alanına doğru genişletmiştir (Brown vd., 2003; Harvey, 2001). Bu genişleme, iktisat literatürünün sadece marjinal ürün teorileriyle değil, aynı zamanda kurumsal yapılar, piyasa başarısızlıkları, eşitsizlik dinamikleri ve beşerî sermayenin heterojen dağılımı ile ilgili tartışmalarda kendisini göstermektedir (Gazier, 1999). Bu çerçevede istihdam edilebilirlik, sadece bireyin mevcut kabiliyetlerinden değil, aynı zamanda ekonomik konjonktür, kurumsal düzenlemeler, emek piyasası politikaları, sendikaların rolleri, asgari ücret düzenlemeleri ve sektörel dönüşümler gibi makro iktisadi unsurlardan da etkilenmektedir (McQuaid ve Lindsay, 2005). İktisat literatürü, beşerî sermaye yatırımlarının getirisini analiz ederken, bireyin bilgi ve becerilerinin değişen teknolojik altyapılar, küresel rekabet koşulları ve ekonomik dalgalanmalar karşısındaki dayanıklılığını bu kavram aracılığıyla değerlendirmektedir (Fugate vd., 2004; Yorke, 2006).

Bu çalışmada, istihdam edilebilirlik kavramının iktisat literatüründeki teorik kökenleri incelenmektedir. Kavramın, beşeri sermaye teorisi, çalışma ekonomisi ve kurumsal iktisat gibi temel yaklaşımlar çerçevesinde nasıl şekillendiği değerlendirilmektedir. Bu çerçevede, bireysel becerilerin işgücü piyasasında rekabet gücünü artırma üzerindeki etkisi ele alınmaktadır. İstihdam edilebilirlik yalnızca bireysel becerilerle sınırlı kalmamakta; sosyal sermaye, beşerî sermaye, kişisel uyum ve kariyer planlaması gibi unsurları da içermektedir. Diğer bölümlerde bireylerin sahip olduğu bilgi ve beceriler ile sosyal ağların,

iş piyasasında uyum sağlama ve iş bulma süreçlerindeki rolü öne çıkmaktadır. Son olarak, istihdam edilebilirlik kavramının kurumsal ve yapısal faktörlerden bağımsız olmadığı vurgulanmaktadır. Bu kapsamda, kavramın ekonomik ve toplumsal bağlamda daha geniş bir anlayış gerektirdiği ifade edilmektedir.

2. Epistemolojik Temeller ve Teorik Arka Plan

İstihdam edilebilirlik kavramının epistemolojik temellerini anlamak, öncelikle bu kavramın iktisat literatürü içerisindeki konumunu derinlemesine incelemeyi gerektirir. İktisat literatürü, özellikle emek piyasası teorileri, beşeri sermaye yaklaşımları, kuramsal iktisat çerçeveleri ve yapısal dönüşüm analizleri üzerinden istihdam edilebilirlik kavramının teorik arka planına önemli katkılarda bulunmuştur (Becker, 1993; Harvey, 2001).

Beşeri sermaye teorisi bağlamında istihdam edilebilirlik; bireylerin eğitimi, nitelikleri, becerileri ve deneyimleri onların üretkenliğini artıran unsurlar olarak kabul edilmektedir. Bu yaklaşımda, beşeri sermayenin bir çıktısı ya da görünümü olarak değerlendirilmektedir. Bu teoriye göre bireylerin ekonomik değeri, işgücü piyasasında sahip oldukları donanım aracılığıyla belirlenmektedir (Becker, 1993). Dolayısıyla istihdam edilebilirlik, iktisat literatüründe beşerî sermayenin uygulanabilirliğinin ve bireyin bir iş pozisyonunda kendisini ortaya koyabilme ve dönüştürebilme kapasitesinin bir yansıması haline gelmektedir (Hillage ve Pollard, 1998). Neoklasik iktisat teorisi istihdam edilebilirliği genellikle marjinal üretkenlik yaklaşımı üzerinden değerlendirmektedir. Neoklasik iktisatta işgücü piyasası, tam rekabetçi varsayımlar altında homojen olmayan işgücünün beceri ve nitelikler temelinde bölümlere ayrıldığı, ücretlerin bu farklılıkları yansıttığı bir alan olarak tasvir edilmiştir (McQuaid ve Lindsay, 2005). Dolayısıyla, istihdam edilebilirlik, bireylerin piyasa tarafından fiyatlandırılabilir becerilere sahip olma derecelerini ölçen bir göstergeye dönüşmektedir. Bu durum aynı zamanda kamu politikaları ve kurumsal reformlar aracılığıyla beşeri sermaye stoğunun kalitesini artırma çabalarının da teorik temelini oluşturur (Gazier, 1999). Ancak istihdam edilebilirlik, sadece neoklasik çerçeve ile sınırlı bir kavram değildir. Kurumsal iktisat ve politik iktisat yaklaşımları, emek piyasalarının yapısal özelliklerine, kurumsal düzenlemelere, sendikalara, asgari ücret uygulamalarına, toplu pazarlıklara ve devlet müdahalelerine işaret ederek istihdam edilebilirliğin, ekonomik yapının farklı boyutlarıyla etkileşimini vurgulamaktadır (Brown vd., 2003; McQuaid ve Lindsay, 2005).

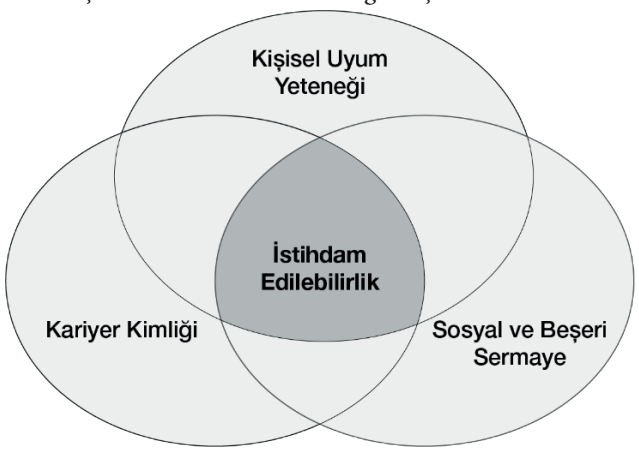
Yukarıda değinilen teoriler bağlamında istihdam edilebilirlik sadece bireyin bilgi ve becerilerinin bir fonksiyonu olmaktan ziyade kurumsal ve yapısal engellerin, piyasa asimetrilerinin, bilginin eşitsiz dağılımının ve işgücü piyasasındaki güç dinamiklerinin bir sonucu olarak kabul edilebilir. Bilgi ekonomisinin yükselişi teknolojik değişim, küresel rekabet koşulları ve dijitalleşme, istihdam edilebilirlik kavramının her dönemde yeniden tanımlanmasına

yol açarken (Fugate vd., 2004) bu süreçte iktisat literatürü, kavramın sadece bireysel becerilere indirgenemeyeceğini aynı zamanda iş piyasasının yapısal koşulları, sosyal politikalar ve eğitim sistemlerinin etkinliği bağlamında da ele alınması gerektiğini savunmaktadır (Yorke, 2006). Bunların yanısıra epistemolojik açıdan ise istihdam edilebilirlik kavramı birçok farklı iktisadi teori ve perspektiften beslenen çok boyutlu bir kapsam sunmaktadır. Ölçülebilir becerilere odaklanan pozitivist yaklaşımların yanı sıra bu becerilerin toplumsal, kurumsal ve politik bağlamda nasıl biçimlendiğini irdeleyen eleştirel teorileri bünyesinde barındırmaktadır (Harvey, 2001).

3. İstihdam Edilebilirliğin Boyutları

Sosyal ve beşerî sermaye, kariyer planlaması, kişisel uyum yeteneğiyle işgücü piyasası arasındaki ilişkiyi kapsayan çok yönlü bir kavram olan istihdam edilebilirlik, bireyin istihdamı güvence altına alma ve sürdürmedeki başarısının kritik bir belirleyicisi olarak giderek daha fazla kabul görmektedir. Sadece mezunların sahip olduğu eğitimsel nitelikler ve yetkinliklerle değil, aynı zamanda güven ve işbirliğini teşvik eden ve rekabetçi bir iş piyasasında kariyer beklentilerini artıran sosyal ağlar ve ilişkiler kurma becerileriyle de şekillenmektedir (Abelha vd., 2020; Fugate vd., 2004; Nilsson, 2010; Römgens vd., 2019). Kariyer planlama ve mesleki gelişim kavramı istihdam edilebilirliğin bir diğer ayrılmaz parçasıdır. Beceri geliştirme ve ağ kurma fırsatlarına aktif katılım bireylerin, işe yerleşme ve kariyer gelişimini kolaylaştırmaktadır.

Şekil 1: İstihdam edilebilirliğin ilişkisel modeli

Kaynak: *Fugate vd. (2004) Employability: A Psycho-Social Construct, Its Dimensions, and Applications*

İstihdam edilebilirlik kavramı bir bütün olarak ele alındığında, bireylerin iş ve kariyer fırsatlarını tanıma ve bunlardan faydalanma kabiliyetini güçlendirmektedir. Ayrıca istihdam edilebilirlik kavramını oluşturan alt unsurlar da (örneğin beşerî sermaye) kendi başlarına bir değer olarak irdelenmelidir (Bkz.

Şekil 1). Bu açıdan bakıldığında, örgüt içinde ya da örgütler arasında kariyer fırsatlarının fark edilmesi ve kullanılması, bireyin hem içsel (kariyer kimliği, uyum yeteneği) hem de dışsal (sosyal/beşeri sermaye) olanaklarının bütüncül olarak devreye sokulmasına bağlıdır (Fugate vd., 2004).

3.1. Sosyal Sermaye

İstihdam edilebilirlik, bireylerin iş bulma ve işte kalma yeteneklerini ifade ederken, sosyal sermaye, bireylerin sosyal ağları, ilişkileri ve bu ilişkilerden elde ettikleri kaynaklar aracılığıyla bu yetenekleri geliştirmelerine olanak tanımaktadır. Khan (2023), sosyal sermayenin bireylerin kariyer başarısında, önemli bir ön koşul olduğunu ve gelişimsel ağlar ile kariyer mentorlarının desteğiyle daha iyi fırsatlara ulaşmalarını sağladığını belirtmektedir.

Sosyal sermaye, bir topluluk içinde kolektif eylemi kolaylaştıran ağları, ilişkileri ve normları ifade eder. Bireylerin sosyal ağları aracılığıyla iş bilgilerine ve yönlendirmelere erişimini sağlayarak istihdam sonuçlarını önemli ölçüde etkilediği gösterilmiştir. Zhan (2024), internet kullanımının sosyal ağları genişlettiğini ve sosyal kaynakların entegrasyonunu geliştirerek sosyal sermayeyi artırdığını ve böylece daha iyi istihdam kalitesine yol açabileceğini belirtmektedir. Benzer şekilde George ve Chaze (2009) de önceden var olan sosyal sermayenin yeni gelenlere iş aramalarında yardımcı olabileceğini, ancak bunun etkinliğinin ağlarındaki kaynaklarla sınırlı olabileceğini vurgulamaktadır. Bu noktada sosyal ağların kalitesinin ve kapsamının istihdam edilebilirliği doğrudan etkileyebileceği ifade edilebilir.

Bunun yanısıra sosyal sermaye ile beşeri sermaye arasındaki ilişki, istihdam edilebilirliğin anlaşılması açısından önemlidir. Çünkü bireylerin sahip olduğu beceri, bilgi ve deneyimleri kapsayan beşerî sermaye, istihdam edilebilirliği artırmak için sosyal sermaye ile etkileşim halindedir. Örneğin, Hossain ve Lamb (2012), sosyal sermayenin istihdam gelirini etkilediğini tespit ederek, güçlü sosyal ağlara sahip bireylerin beşeri sermayelerini işgücü piyasasında daha etkili bir şekilde kullanabileceğini ortaya koymuşlardır. Bu etkileşim, beşerî sermaye, uyum yeteneği, öz farkındalık ve sosyal sermayeden oluşan hareket sermayesini algılanan istihdam edilebilirlikte kilit bir faktör olarak tanımlayan Peeters ve arkadaşlarının (2020) bulgularıyla da desteklenmektedir. Dolayısıyla sosyal ve beşeri sermayelerini geliştiren bireylerin, işgücü piyasasında başarılı olmak adına daha iyi bir konuma ulaşma imkanına sahip olacakları belirtilebilir.

3.2. Beşerî Sermaye

Eğitim, beceri ve yetkinliği kapsayan beşeri sermaye; istihdam edilebilirliğin temel bir bileşenidir. Çünkü rekabetçi hale gelen işgücü piyasasında bireyin, istihdamını güvence altına alma ve sürdürme becerisini doğrudan etkilemektedir. Bu noktada eğitimin de bireyleri çeşitli meslekler için gerekli teorik bilgi

ve pratik becerilerle donatarak beşeri sermayeyi desteklediği ifade edilmelidir. Nitekim araştırmalar; işverenlerin genellikle üstün niteliklere sahip ve uzmanlık eğitimi almış adaylara öncelik verdiğinden, daha yüksek eğitim seviyelerinin algılanan istihdam edilebilirlikle olumlu yönde ilişkili olduğunu göstermektedir (Butum ve Nicolescu, 2019; Shiyuan vd., 2022). Ayrıca teknik ve sosyal becerilerin geliştirilmesi, istihdam edilebilirliğin artırılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Teknik beceriler belirli iş fonksiyonlarıyla ilgiliyken, iletişim, ekip çalışması ve uyum sağlama gibi sosyal becerilerin iş yerinde başarı için gerekli olduğu giderek daha fazla kabul görmektedir (Kumar vd., 2022; Omar vd., 2012). Bu becerilerin eğitim müfredatına entegrasyonu; mezunların, işverenlerin değişen taleplerini karşılama ve modern işgücü gerekliliklerıyle başa çıkmalarını sağlayacağı için önemli hale gelmektedir (Fraser vd., 2019; Sakam vd., 2022).

İstihdam edilebilirlik kavramı yalnızca belirli niteliklere sahip olmanın ötesine geçmekte; işgücü piyasasının dinamik yapısını ve yaşam boyu öğrenme gerekliliğini yansıtacak şekilde kişinin kariyeri boyunca beceri ve yetkinliklerinin sürekli olarak geliştirilmesini içermektedir (Bako, 2022; Svyrydenko vd., 2023). Dolayısıyla, istihdam edilebilirlik bağlamında beşerî sermayenin kapsamlı bir şekilde anlaşılması, hızla değişen ekonomik ortamda bireyin pazarlanabilirliğini ve uyum yeteneğini toplu olarak artıran birbirine bağlı unsurlar olarak değerlendirilmelidir.

3.3. Kariyer Planlaması

İstihdam edilebilirlik kavramı, bireyin istihdam elde etme ve istihdamı sürdürme olasılığını artıran bir dizi beceri, nitelik ve davranışı kapsamaktadır. Kariyer planlaması ise bireylerin becerilerini ve isteklerini piyasa talepleriyle uyumlu hale getirmelerini sağlayan ve böylece istihdam edilebilirliklerini artıran etkin bir strateji olarak değerlendirilebilir. Kariyer planlamasının bir diğer rolü, bireyin bir an önce istihdam edilmesinin ötesine uzanmakta ve daha uzun vadeli kariyer hedeflerini desteklemektedir. Clements ve Kamau (2017), kariyer planlaması proaktif kariyer davranışlarını teşvik ederek algılanan istihdam edilebilirliği dolaylı olarak etkileyebileceğini savunmaktadır. Bu durum, hedef belirleme ve kariyer stratejileri de dâhil olmak üzere öz-düzenleyici süreçlerin kariyer planıyla algılanan istihdam edilebilirlik arasındaki ilişkiye aracılık ettiğini gösteren Praskova ve arkadaşlarının bulgularıyla da desteklenmektedir (Praskova vd., 2015).

Etkili kariyer planlaması yalnızca ilk istihdamın sağlanmasına yardımcı olmakla kalmamakta aynı zamanda devam eden kariyer gelişimine ve uyum yeteneğine de katkıda bulunmaktadır. Bunun yanısıra kariyer planlaması, bireylerin istihdam edilebilirliklerini artırarak iş gücü piyasasında daha rekabetçi olmalarını sağlamaktadır (Atabay, 2020; Çalışkan ve Özkoç, 2020). Bireysel faydalara ek olarak, kuruluşlar da kariyer planlama girişimleri yoluyla istihdam edilebilirliği teşvik etmede önemli bir rol oynamaktadır. Chughtai

(2019), çalışanların kariyer gelişimini destekleyen kuruluşların istihdam edilebilirliklerini artırabileceğini ve bunun da doğru yönetilmediği takdirde daha yüksek işten ayrılma oranlarına yol açabileceğini belirtmektedir. Bu durum, istihdam edilebilirlik için elverişli bir ortam oluşturmak amacıyla bireylerin ve kuruluşların kariyer planlamasına dahil olduğu işbirlikçi bir yaklaşıma duyulan ihtiyacı vurgulamaktadır.

3.4. Kişisel Uyum Yeteneği

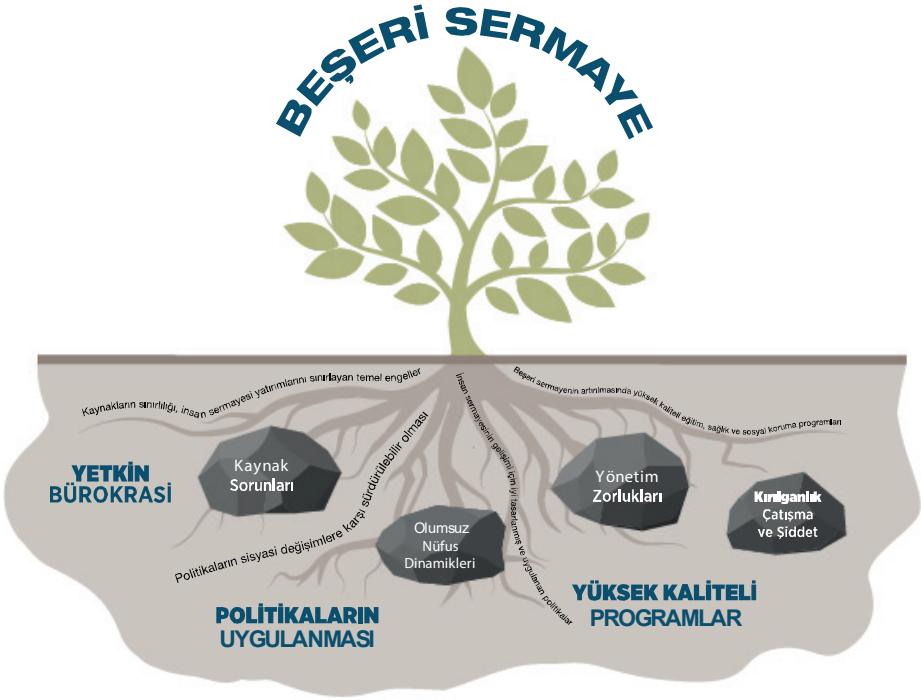
Bireylerin adaptasyon yeteneği, değişen iş koşullarında kendilerine ait bilgi, beceri ve eğilimleri duruma uygun biçimde düzenlemesini gerekli kılan özelliklerindendir (Chan, 2000). Örgütsel performansa (Crant, 2000) ve bireyin kariyer başarısına önemli katkılar sağlayan bu yetkinlik, kişinin işverenler için cazip kalmasını sağlamaktadır (Chan, 2000; Savickas, 1997). Uyum büyük ölçüde, bireyleri (pro)aktif çabalara yönelten kişilik özelliklerine dayanmaktadır (Seibert vd., 1999). Bu noktada *iyimserlik*, değişimi bir öğrenme fırsatı olarak değerlendirerek aktif kariyer stratejilerine zemin hazırlamaktadır (Judge vd., 1999; Stokes vd., 1995). *Öğrenme yatkınlığı*, bireyin çevreyi izleyerek fırsat ve tehditleri tanımasına destek olmakta, geri bildirim sayesinde etkili uyum pratikleri geliştirilmesini sağlamaktadır (Hall ve Mirvis, 1995; London ve Smither, 1999). *Açıklık*, belirsiz ortamlarda esnek tepkiler vermeyi kolaylaştırarak değişimi tehdit değil, meydan okuma olarak görmeye katkıda bulunmaktadır (Barrick ve Mount, 1991). *İçsel denetim odağı* ise bireylerin, belirsizlik anlarında dahi durumu etkileme ve proaktif planlama yapma eğilimlerini yükseltmektedir. Son olarak, *genelleştirilmiş öz-yeterlik*, farklı iş ve geçiş türlerinde kişilerde azim ve hedef odaklılık oluşturarak uyum davranışlarını güçlendirmektedir (Ashforth ve Saks, 2000; Judge vd., 1999). Bu bağlamda yukarda belirtilen beş özelliğin değişken koşullar altında istihdam edilebilirliği artıran kişisel uyumun temel dayanaklarını oluşturduğu ifade edilmektedir.

4. Beşeri Sermayenin İstihdam Edilebilirlik Üzerindeki Rolü

Beşerî sermaye yalnızca bireysel düzeyde değil aynı zamanda ekonomik büyüme ve sosyal kalkınma açısından da merkezi bir öneme sahiptir (Becker, 1993). Beşeri sermayenin geliştirilmesi ise kaliteli eğitim, mesleki gelişim ve kamu politikalarının etkin bir şekilde uygulanmasıyla mümkün olmaktadır. Bu noktada beşeri sermayeyi etkileyen faktörlerin anlaşılması istihdam edilebilirlik kavramının derinlemesine anlaşılmasında daha geniş bir perspektif sunacaktır. Bu faktörleri anlamak için kullanılan şemalar (Bkz. Şekil 2), beşeri sermayenin sürdürülebilir büyümesi için gerekli temelleri ve karşılaşılan zorlukları açıklamaktadır. Örneğin, yetkin bir bürokrasi ve sağlam politikaların uygulanması, bireylerin iş gücü piyasasına entegrasyonunda belirleyici bir rol oynamaktadır (World Bank, 2020). Kaynakların etkin bir şekilde yönetilmesi ve bireylerin eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlere erişiminin sağlanması, bu sürecin temel taşlarını oluşturmaktadır. Fakat kaynak yetersizliği, yaşlanan nüfus

ve genç işsizliği gibi faktörler bireylerin iş gücü piyasasındaki rekabet gücünü zayıflatabilmektedir (ILO, 2021).

Şekil 2: Beşerî Sermayenin Beslendiği Kaynaklar

Kaynak: (World Bank, 2018)

Kaynak sorunları, olumsuz nüfus dinamikleri, yönetim zorlukları, kırılganlık, çatışma ve şiddet gibi olumsuzluklar, politikaların uyumlu bir şekilde tasarlanması ve uygulanmasını daha da önemli hâle getirmektedir. Eğitim ve iş gücü piyasası politikalarının bütünleştirilmesi, bireylerin istihdam edilebilirliklerini artıran bir diğer önemli faktör olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte yönet(iş)im eksiklikleri ve siyasi döngüler bu politikaların sürdürülebilirliğini tehdit edebilmektedir. Örneğin, eğitim programlarının iş gücü piyasası gereksinimlerine uyumlu olmaması, bireylerin beceri uyumsuzluğu sorununu artıran bir unsur olarak dikkat çekmektedir (OECD, 2022).

Kaliteli programlar ise bireylerin nitelikli eğitim ve mesleki gelişim fırsatlarına erişimini sağlayarak istihdam edilebilirliği desteklemektedir. Eğitim programlarının kalitesi, bireylerin iş gücü piyasasında talep gören becerileri kazanmasını mümkün kılmaktadır. Ancak, çatışma ve ekonomik kırılganlık gibi unsurlar, bireylerin bu tür programlara erişimini sınırlamaktadır. Özellikle düşük gelirli bölgelerde, sosyal ve ekonomik kırılganlıklar bireylerin iş gücü piyasasına eklemlenmesini daha da zorlaştırmaktadır (UNDP, 2022).

Bu bağlamda, beşerî sermayenin geliştirilmesi için bütüncül bir yaklaşım benimsenmelidir. Yetkin bürokrasi, sağlam politikalar ve kaliteli programların uyum içinde çalışması, bireylerin iş gücü piyasasındaki fırsatları değerlendirme kapasitesini artıracaktır. Politika yapıcıların sektörel paydaşlarla ilişkileri güçlendirmesi ve genişletilmiş bir kanıta dayalı kararlar alması da bu sürecin sürdürülebilirliğini sağlayacaktır. Bu yaklaşım, bireylerin istihdam edilebilirliğini artırarak ekonomik büyümeyi destekleyecektir.

Sonuç ve Değerlendirmeler

İstihdam edilebilirlik kavramı, beşeri sermaye, sosyal sermaye, kariyer planlaması ve kişisel uyum yeteneği gibi temel bileşenlerle karmaşık bir ilişki içerisinde bulunmaktadır (Brown ve Hesketh, 2005). Yapılan incelemeler, bu kavramın sadece bireysel nitelik ve becerilerle sınırlı olmadığını göstermektedir. Sosyal ağlar, kurumsal yapılar ve ekonomik konjonktür gibi dışsal faktörler de istihdam edilebilirliği şekillendirmektedir. Bu çok boyutlu yapının epistemolojik temelleri, neoklasik iktisat ve beşerî sermaye teorilerinden, kurumsal iktisada uzanan geniş bir teorik arka plana dayanmaktadır (McQuaid ve Lindsay, 2005). Söz konusu teorik çeşitlilik, kavramın hem bireysel hem de yapısal boyutlarının anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

İstihdam edilebilirliğin boyutlarının detaylı analizi, olgunun karmaşık ve çok katmanlı doğasını ortaya koymaktadır. Sosyal sermaye teorisi, iş fırsatlarına erişimde sosyal ağların ve ilişkilerin kritik rolünü vurgularken, beşeri sermaye yaklaşımı bilgi ve becerilerin sürekli geliştirilmesinin gerekliliğine işaret etmektedir (Fugate vd., 2004). Yükseköğrenim kurumları ise işgücü piyasası talepleriyle uyumlu programlar geliştirme sorumluluğunu üstlenmektedir. Kariyer planlaması ve kişisel uyum yeteneği, istihdam edilebilirliğin diğer önemli bileşenleridir. Bireylerin uzun vadeli kariyer hedeflerini belirleme ve bu hedeflere ulaşmak için gerekli stratejileri geliştirme kapasiteleri, istihdam edilebilirliklerini doğrudan etkilemektedir (Rothwell ve Arnold, 2007). Değişen iş koşullarına adaptasyon sağlama ve proaktif davranış sergileme becerileri de bu süreçte önem arz etmektedir. İstihdam edilebilirliğin beşeri sermaye boyutu, kaliteli eğitim, mesleki gelişim ve etkin kamu politikalarının önemini vurgulamaktadır. Günümüzde kaynak yetersizliği, yaşlanan nüfus ve genç işsizliği gibi zorluklar, bu alanda kapsamlı ve sürdürülebilir politikaların geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır (Clarke, 2018).

İstihdam edilebilirlik kavramının etkin bir şekilde uygulanması, bütüncül bir yaklaşımı gerektirmektedir. Bu bağlamda bireysel beceri ve yetkinliklerin geliştirilmesi, sosyal ağların güçlendirilmesi ve eğitim sistemlerinin işgücü piyasası talepleriyle uyumlu hale getirilmesi önem taşımaktadır. Gelecekte yapılacak araştırmalarda, değişen teknolojik ve ekonomik koşulların etkileri bağlamında istihdam edilebilirlik kavramını incelemesi ve farklı sosyo-ekonomik gruplar üzerindeki etkilerinin analiz edilmesi önerilebilir.

Kaynakça

Abelha, M., Fernandes, S., Mesquita, D., Seabra, F., & Ferreira-Oliveira, A. T. (2020). Graduate Employability and Competence Development in Higher Education—A Systematic Literature Review Using PRISMA. *Sustainability*, *12*(15), 5900. https://doi.org/10.3390/su12155900

Ashforth, B., & Saks, A. M. (2000). Personal Control in Organizations: A Longitudinal Investigation with Newcomers. *Human Relations - HUM RELAT*, *53*, 311-339. https://doi.org/10.1177/0018726700533002

Atabay, İ. (2020). Meslek Mensuplarının Muhasebe Mezunlarından Beklentileri Ve Beklenti Boşluğu: Balıkesir İli Uygulaması. *Muhasebe Ve Finansman Dergisi*, *88*, 313-330. https://doi.org/10.25095/mufad.801551

Bako, I. H. (2022). *Promoting of Emotional Intelligence in Enhancing Employability Skills for 21st Century Among Nigerian Technical Education Graduates*. https://doi.org/10.46254/af03.20220240

Barrick, M. R., & Mount, M. K. (1991). The Big Five personality dimensions and job performance: A meta-analysis. *Personnel Psychology*, *44*(1), 1-26. https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1991.tb00688.x

Becker, G. S. (1993). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education* (3. Baskı). NBER. https://www.nber.org/books-and-chapters/human-capital-theoretical-and-empirical-analysis-special-reference-education-first-edition

Brown, P., & Hesketh, A. (2005). The Mismanagement of Talent: Employability and Jobs in the Knowledge Economy. *Industrial & Labor Relations Review*, *50*. https://doi.org/10.2189/asqu.2005.50.2.306

Brown, P., Hesketh, A., & Wliams, S. (2003). Employability in a Knowledge-driven Economy. *Journal of Education and Work*, *16*(2), 107-126. https://doi.org/10.1080/1363908032000070648

Butum, L. C., & Nicolescu, L. (2019). Learn and Work in the 21st Century. A Review of Employability Models for HE Graduates: Different Levels of Analysis. *Management Dynamics in the Knowledge Economy*, *7*(1), 71-86. https://doi.org/10.25019/mdke/7.1.04

Chan, D. (2000). Understanding Adaptation to Changes in the Work Environment: Integrating Individual Difference and Learning Perspectives. *Research in Personnel and Human Resources Management*, *18*, 1-42.

Chughtai, A. (2019). Servant leadership and perceived employability: Proactive career behaviours as mediators. *Leadership & Organization Development Journal*, *40*(2), 213-229. https://doi.org/10.1108/LODJ-07-2018-0281

Clarke, M. (2018). Rethinking graduate employability: The role of capital, individual attributes and context. *Studies in Higher Education*, *43*(11), 1923-1937. https://doi.org/10.1080/03075079.2017.1294152

Clements, A., & Kamau, C. (2017). Understanding Students' Motivation Towards Proactive Career Behaviours Through Goal-Setting Theory and the Job Demands–resources Model. *Studies in Higher Education*, *43*(12), 2279-2293. https://doi.org/10.1080/03075079.2017.1326022

Crant, J. M. (2000). Proactive Behavior in Organizations. *Journal of Management*, *26*(3), 435-462. https://doi.org/10.1177/014920630002600304

Çalışkan, N., & Özkoç, A. G. (2020). Turizm Sektöründe Algılanan İş Güvencesizliği ve İstihdam Edilebilirlik: Konaklama İşletmeleri Örneği. *Alanya Akademik Bakış*, *4*(3), Article 3. https://doi.org/10.29023/alanyaakademik.684097

Fraser, C., Duignan, G., Stewart, D., & Rodrigues, A. (2019). Overt and Covert: Successful Strategies for Building Employability Skills of Vocational Education Graduates. *Journal of Teaching and Learning for Graduate Employability*, *10*(1), 157-172. https://doi.org/10.21153/jtlge2019vol10no1art782

Fugate, M., Kinicki, A. J., & Ashforth, B. (2004). Employability: A Psycho-Social Construct, Its Dimensions, and Applications. *Journal of Vocational Behavior*, *65*(1), 14-38. https://doi.org/10.1016/j.jvb.2003.10.005

Gazier, B. (1999). Observations and Recommendations. Içinde B. Gazier (Ed.), *Employability: Concepts and Policies* (ss. 298-315). European Commission.

George, U., & Chaze, F. (2009). Social Capital and Employment. *Affilia*, *24*(4), 394-405. https://doi.org/10.1177/0886109909343570

Hall, D., & Mirvis, P. (1995). The New Career Contract: Developing the Whole Person at Midlife and Beyond. *JOURNAL OF VOCATIONAL BEHAVIOR*, *47*, 269-289. https://doi.org/10.1006/jvbe.1995.0004

Harvey, L. (2001). Defining and Measuring Employability. *Quality in Higher Education*, *7*(2), 97-109. https://doi.org/10.1080/13538320120059990

Hillage, J., & Pollard, E. (1998). Employability: Developing a framework for policy analysis. *Labour Market Trends*, *107*, 83-84.

Hossain, B., & Lamb, L. (2012). The Impact of Human and Social Capital on Aboriginal Employment Income in Canada. *Economic Papers a Journal of Applied Economics and Policy*, *31*(4), 440-450. https://doi.org/10.1111/1759-3441.12010

ILO. (2021). *World Employment and Social Outlook: Trends 2021*. International Labour Organization. https://www.ilo.org/publications/world-employment-and-social-outlook-trends-2021

Judge, T., Thoresen, C., Pucik, V., & Welbourne, T. (1999). Managerial Coping With Organizational Change: A Dispositional Perspective. *Journal of Applied Psychology*, *84*, 107-122. https://doi.org/10.1037//0021-9010.84.1.107

Khan, H. G. A. (2023). Career Capital, Career Success, and Perceived Employability: Evidence From Medical Billing Companies in the Post-Covid World. *Work*, *76*(3), 907-919. https://doi.org/10.3233/wor-211445

Kumar, P. P., Bidya, S., & Anwesha, N. (2022). Integrating Soft Skill Training in Professional Courses for Sustainable Employment: An Overview. *Bijsshr*, *1*(1), 17-24. https://doi.org/10.54646/bijsshr.004

London, M., & Smither, J. W. (1999). Empowered self-development and continuous learning. *Human Resource Management*, *38*(1), 3-15. https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-050X(199921)38:1<3::AID-HRM2>3.0.CO;2-M

McQuaid, R. W., & Lindsay, C. (2005). The Concept of Employability. *Urban Studies*, *42*(2), 197-219. https://doi.org/10.1080/0042098042000316100

Nilsson, S. (2010). Enhancing Individual Employability: The Perspective of Engineering Graduates. *Education + Training*, *52*(6/7), 540-551. https://doi.org/10.1108/00400911011068487

OECD. (2022). *Education at a Glance 2022: OECD Indicators*. Organisation for Economic Co-operation and Development. https://doi.org/10.1787/0c0b63ae-en

Omar, N. H., Manaf, A. A., Mohd, R. H., Kassim, A. C., & Aziz, K. A. (2012). Graduates' Employability Skills Based on Current Job Demand Through Electronic Advertisement. *Asian Social Science*, *8*(9). https://doi.org/10.5539/ass.v8n9p103

Peeters, E., Akkermans, J., & Cuyper, N. D. (2020). The Only Constant Is Change? Movement Capital and Perceived Employability. *Journal of Career Assessment*, *28*(4), 674-692. https://doi.org/10.1177/1069072720918195

Praskova, A., Creed, P. A., & Hood, M. (2015). Self-Regulatory Processes Mediating Between Career Calling and Perceived Employability and Life Satisfaction in Emerging Adults. *Journal of Career Development*, *42*(2), 86-101. https://doi.org/10.1177/0894845314541517

Rothwell, A., & Arnold, J. (2007). Self-perceived employability: Development and validation of a scale. *Personnel Review*, *36*(1), 23-41. https://doi.org/10.1108/00483480710716704

Römgens, I., Scoupe, R., & Beausaert, S. (2019). Unraveling the Concept of Employability, Bringing Together Research on Employability in Higher Education and the Workplace. *Studies in Higher Education*, *45*(12), 2588-2603. https://doi.org/10.1080/03075079.2019.1623770

Sakam, S. Z. M., Jamaluddin, R., & Wahat, N. W. A. (2022). Inculcation of Employability Skills in Technical and Vocational Education: The Knowledge of Employability Skills and Teaching Practices. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, *12*(12). https://doi.org/10.6007/ijarbss/v12-i12/15738

Savickas, M. L. (1997). Career Adaptability: An Integrative Construct for Life-Span, Life-Space Theory. *The Career Development Quarterly*, *45*(3), 247-259. https://doi.org/10.1002/j.2161-0045.1997.tb00469.x

Seibert, S. E., Crant, J. M., & Kraimer, M. L. (1999). Proactive personality and career success. *Journal of Applied Psychology*, *84*(3), 416-427. https://doi.org/10.1037/0021-9010.84.3.416

Shiyuan, Y., Jinxiu, Y., Jingfei, X., Yuling, Z., Longhua, Y., Houjian, L., Wei, L., Hao, C., Guorong, H., & Juan, C. (2022). Impact Of Human Capital And Social Capital On Employability Of Chinese College Students Under COVID-19 Epidemic—Joint Moderating Effects Of Perception Reduction Of Employment Opportunities And Future Career Clarity. *Frontiers in Psychology*, *13*. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1046952

Stokes, J., Riger, S., & Sullivan, M. (1995). Measuring Perceptions of the Working Environment for Women in Corporate Settings. *Psychology of Women Quarterly*, *19*(4), 533-549. https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.1995.tb00091.x

Svyrydenko, D., Amarathunga, B., Wijethunga, S., & Riznyk, V. (2023). The Impact of COVID-19 Pandemic on Labor Market Perspectives for Management Undergraduates: New Models of Employability Capital Development. *Economics Ecology Socium*, *7*(1), 35-45. https://doi.org/10.31520/2616-7107/2023.7.1-4

UNDP. (2022). Human Development Report 2021-22: Uncertain Times, Shaping our Future in a Transforming World. Içinde *Human Development Reports*. United Nations. https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2021-22

World Bank. (2018). *World Development Report 2019: The Changing Nature of Work* (No. SKU 33252; World Development Report, s. 57). World Bank Publications. https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital/brief/about-hcp

World Bank. (2020). *World Development Report 2020*. World Bank. https://digitallibrary.un.org/record/3850531

Yorke, M. (2006). *Employability in Higher Education: What It Is-What It Is Not*. LTSN Generic Centre York. https://www.advance-he.ac.uk/knowledge-hub/employability-higher-education-what-it-what-it-not

Zhan, Y. (2024). Does Internet Use Improve Employment? Empirical Evidence From China. *Plos One*, *19*(4), e0301465. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0301465

BÖLÜM 8

TÜRKİYE'DE BAZI GIDA GRUPLARINA YAPILAN HARCAMALARI ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN EKONOMETRİK ANALİZİ

Nilgün DOĞAN[1]

1 Gümüşhane Üniversitesi Kelkit Aydın Doğan MYO, Kelkit, Gümüşhane, 29000, TÜRKİYE, ORCID ID: 0000-0002-7142-8296, nilgundogan@gumushane.edu.tr,
*Bu çalışma, Nilgün DOĞAN'ın doktora tezinden yapılmıştır.

1.GİRİŞ

Günümüzde, tüm toplumlarda ihtiyaçlar zamanla çeşitlenerek artmakta ve tüketicilerin yaşam standartlarıyla paralel olarak piyasalarda nitelik ve nicelik olarak değişerek karşılanmaktadırlar. Haneler ihtiyaç duydukları malları sahip oldukları gelir ve benzeri mali araçlarla talep etmektirler ve tüketim harcamalarına etki eden birçok etken vardır. Bu etkenlerin ne olduğu ve ne kadar etkili oldukları konusu literatürde yaygın bir şekilde yer almaktadır. Özellikle gelir ve tüketim arasındaki ilişkiyi anlatan pek çok çalışmaya ulaşmak mümkündür (Altunç, Aydın & Yıldırım, 2016). Tüketim teorisine göre tüketicilerin harcamalarına etki eden faktörlerden özellikle gelir faktörü ile hanehalkı harcamaları arasında güçlü bir ilişki olduğu bilinmektedir. Alman İstatistikçi Ernst Engel 150 yıl önce, gelir arttıkça tüketicilerin harcama kalıplarının nasıl değiştiği üzerine yaptığı araştırma ve ortaya koyduğu kanun hala günümüzde kullanılmakta ve pek çok ekonomik çalışmaya rehberlik etmektedir (Chai & Moneta, 2008). Engel, Engel Kanunuyla insan beslenmesinde önemli bir yere sahip olan gıdaların günümüzde önemli olduğu gibi gelecekte de önemini koruyacağını vurgulamaktadır. Haliyle, hanehalklarının gelirlerinin paylaşımı konusunda aldıkları kararlar hanenin refah düzeyini etkileyecektir. Keynes'e göre ise tüketim harcamaları kısmen tüketici gelirine kısmen de tüketicinin eğitim ve davranışlarıyla ilgili sübjektif değişkenlere ve kişisel eğilimler dışında objektif değişkenlere bağlı olarak değişmektedir (Dornbush & Fischer, 1994).

Yeterli ve dengeli beslenme için gıda tüketim harcamaları ile toplum refahı arasında pozitif ilişki düşünüldüğünde, kamu otoriteleri tarafından yapılacak etkin gıda politikaları için talep tahmin çalışmaları ayrı bir önem taşımaktadır. Bununla birlikte, özel sektörde üretim, pazarlama gibi stratejilerin belirlenmesinde talep çalışmaları önem arz etmektedir. Tüketiciler sahip olmuş oldukları imkânları farklı seçenekler arasında kendilerine maksimum faydayı sağlayacak ürünü satın alarak kullanırlar. Bu durum talep teorisinde ele alınmakta ve istatistiki veriler talep analiz çalışmalarında kullanılmaktadır. Günümüzde yapılan çalışmaların amaçlarından biri de hanelerin var olan tüketim kalıplarında oluşan değişimi izlemektir. Yapılan bu çalışmalar sayesinde hanelerin yaşam standartları, refah düzeyleri ve satın alma durumları hakkında bilgi sağlanabilmektedir.

Türkiye'de tüketim harcamalarında gıda harcamaları çoğunlukla ilk sıralarda yer almaktadır. TÜİK verisine göre, Türkiye genelinde 2022 yılı

hanehalklarının tüketim amaçlı yaptığı harcamalar içinde en yüksek payı %22,8 ile gıda ve alkolsüz içecek harcamaları alırken, ikinci sırayı %22,4 ile konut ve kira harcamaları, üçüncü sırayı ise %21,3 ile ulaştırma harcamaları almıştır. Hanehalkı harcamaları 2023 yılı sonuçlarına göre ise; Türkiye genelinde hanehalklarının tüketim amaçlı yaptığı harcamalar içinde en yüksek payı %23,9 ile konut ve kira harcamaları alırken, ikinci sırayı %21,9 ile ulaştırma harcamaları, üçüncü sırayı ise %20,6 ile gıda ve alkolsüz içecek harcamaları almıştır. Düşük gelirli hanehalklarının harcamalarına bakıldığında yine gıda harcamaları %36,6 ile ilk sırada yer almıştır (TÜİK, 2024). Bu veriden yola çıkarak, gıda harcamalarının hanehalkı tüketim deseninde önemli bir tuttuğu açıktır. Bu araştırmada da, Türkiye'de hanelerin en çok harcama yaptığı gıda grupları araştırma kapsamına alınmış ve aylık harcamalar analiz edilerek Türk tüketicisinin gıda tüketim deseni incelenmiştir. Araştırmanın kapsamına beş gıda grubu dâhil edilmiştir. Bunlar; et et ürünleri, süt-süt ürünleri, meyve sebze, tahıl-tahıl ürünleri ve çay, kahve, şekerlemeler, çikolata, hazır çorbalar gibi ürünlerin oluşturduğu diğer gıda grubudur. Çalışmanın amacı Türkiye'de yedi bölgede on dört ilde hanelerin yapmış oldukları gıda harcamalarına etki eden faktörleri Çoklu Tobit yöntemi ile analiz etmektir. Hanelerin gıda gruplarına yapmış oldukları harcamaları etkileyen faktörler ortaya konularak Türkiye'de hanelerin söz konusu gıda grupları için tüketim deseni belirlenmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda bölgelere göre elde edilen hane harcamalarına etki eden değişkenlerin belirlenmesiyle bölgelere göre tüketim desenleri de gözlemlenmiştir.

2. MATERYAL ve METOT

2.1. Materyal

Araştırmada, Türkiye'de yedi bölgede hanelerle yapılan birebir görüşmeler sonucunda elde edilen veriler kullanılmıştır. Anket; hanelerin sosyo-demografik ekonomik yapısıyla ilgili sorulardan ve hanelerin aylık söz konusu gıda gruplarına yaptıkları harcamalardan oluşmaktadır. Ele alınan değişkenlerin hanelerin gıda kalemlerine yapmış oldukları harcamaları nasıl etkilediği aynı zamanda söz konusu değişkenlerin etkisinin ekonomik teori ile uygunluğu araştırmanın bulgular kısmında tartışılmıştır.

2.2. Yöntem

Araştırmada, örnek hacmi belirleme yöntemi olarak "Anakitle Oranlarına Dayalı Kümelendirilmemiş Tek Aşamalı Basit Tesadüfi Olasılık

Örneklemesi" kullanılmıştır. Tüketici araştırmalarında anakitlenin özellikleri hakkında bilgi olmadığı durumlarda bu örnekleme yöntemi kullanılmaktadır (Collins, 1986). Araştırmanın saha çalışmasını TÜİK' in ekonomik, nüfus ve kalkınma faktörlerini dikkate alarak sınıflandırdığı Düzey1 bölgesinden seçilen on dört il oluşturmuştur. Bunlar sırasıyla, Konya, Adana, Erzurum, Malatya, Gaziantep, Trabzon, Samsun, Ankara, Antalya, İzmir, Bursa, İstanbul, Kayseri ve Diyarbakır'dır. İl merkezlerinde yaşayan hanelerle yapılan yüz yüze görüşmelerden elde edilen birincil veriler bu çalışmanın ana materyalini oluşturmuştur. İkincil veriler literatüre dayalı olup konuyla ilgili yerli yabancı makaleler, raporlar, tezler ve araştırmalar taranmıştır.

Örnek hacmi belirleme yöntemine göre, örnek büyüklüğü 1011 olarak bulunmuş ve anket yapılacak hanehalkı sayısının illere dağılımında, her ilin hane sayısının toplam hane sayısı içindeki payına bakılmıştır. Araştırmada kullanılan örneklem büyüklüğü formülü aşağıda verilmiştir (Collins, 1986).

$$n = \frac{(t)^2\{1+(0,02)(b-1)\}P*Q}{(E)^2}$$

t: %95 önem seviyesindeki t tablo değeri (3,18)

b: Örnekleme aşaması (bu araştırmada örnekleme aşaması tek olduğu için 1 alınmıştır)

P: incelenen olayın ana kitle içerisinde gerçekleşme olasılığı

Q: incelenen olayın gerçekleşmeme olasılığı (1-p)

E: bu çalışmada kabul edilen hata payını (0,05) ifade eder.

Yukarıda örnek büyüklüğünü belirlemede kullanılacak formülde örnekleme aşaması (b) 1 alındığında aşağıdaki formül elde edilir;

$$n=\frac{(t)^2(P*Q)}{(E)^2}$$

Araştırma kapsamına alınan hanelerin %50'sinin ilgili gıda grupları için, belli bir ödemeyi yapan hanelerin oranının bilinmediği durumlarda, örnek büyüklüğünün mümkün olduğu kadar büyük olmasını sağlamak için,

p(1-p) çarpımında en büyük değeri verecek olan p=0,5 değerinin kabul edilmesi tavsiye edilmektedir. Bundan dolayı, p=0,5 olarak kabul edilmiştir. Bu araştırmada maksimum örnek büyüklüğüne ulaşmak için p ve q oranları % 50 alınmıştır. Yukarıda elde edilen formüle göre araştırmanın örnek büyüklüğü 1011 fakat analizler 1570 anket büyüklüğü üzerinden yapılmıştır. Yüzyüze anket görüşmeleri Kasım 2016 yılı ile Şubat 2017 yılı aralığında yapılmıştır. Bu çalışmanın bulgular bölümünde verilen Türk Lirası (TL) değerleri, anketlerin yapıldığı döneme ait olup, bu değerlerin mevcutta anlam ifade edilebilmesi için TL değerleri, 2016-2017 yılı ortalama dolar değeri üzerinden metin içinde verilmiştir. 2016 yılı Türk Lirası ile ABD Doları arasındaki ortalama döviz kuru 1 $ = 3.51 TL'dir (BÜMKO, 2024). Araştırmada gıda gruplarına yönelik yapılan harcamalara etki eden faktörleri ve gıda harcamaları arasındaki korelasyonları belirleyebilmek için Çok Terimli Tobit regresyonu kullanılmıştır. Gıda ürünü (bağımlı değişken) i için harcama denkleminin deterministik bileşenini $f_i(\mathrm{x}_{ij}^{'}\beta_i)$ olarak gösterilirse, β tüm gıda harcama tutarının parametrelerinin bir vektör setini göstermektedir. Sansürlü denklemler sistemi aşağıdaki gibidir (Amemiya 1985).

$$y_{ij}^{*} = x_{ij}^{'}\beta_i + \varepsilon_{ij},\ \ 1 \le i \le p,\ 1 \le j \le n,\ \ i = 1,2,.....,5\ ve\ \ j = 1,2,.....,n\ \ n = 1570$$

$$y_i = \begin{cases} y_i^{*}, & \text{eğer} \quad y_{ij}^{*} > 0, \\ 0, & \text{eğer} \quad y_{ij}^{*} \le 0, \end{cases}$$

Burada; y_{ij}^{*} i'nci gizli gıda harcaması, $\varepsilon_j = (\varepsilon_{1j}, \varepsilon_{2j}, ..., \varepsilon_{pj}) idd\ \ N_p(0,\Omega), \beta_i$ 'nin boyutu $k_i * 1\ ve\ \Omega\ ise\ \ p * p$ simetrik pozitif kesin matristir. i=1,2,..,5 sırasıyla tahıl, sebze-meyve, et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri ve diğer gıda grubu harcama düzey denklemlerini gösterirken, y_{ij}^{*} i. bağımlı değişkeni, x_{ij}^{*} bağımsız değişken vektörü ve ε_{ij} ise i. harcama düzeyinin kalıntılarını ifade etmektedir. Gözlemlenen y_{ij} değerleri $Y_{ij}^{*} > 0$ olduğunda gerçek değerlere eşit olmakta, aksi durumda gözlemlenen Y_{ij} değerleri sıfır değerinde sansürlenmektedir. Denklemler şu şekilde gösterilebilir:

$$y_j^* = X_j\beta + \varepsilon_j, \quad j = 1,2,.....,n$$

veya

$$\begin{pmatrix} y_{1j}^* \\ y_{2j}^* \\ \vdots \\ y_{pj}^* \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} x_{1j}^{'} & 0 & \cdots & 0 \\ 0 & x_{2j}^{'} & \cdots & 0 \\ \vdots & \vdots & \ddots & 0 \\ 00 & & \cdots & x_{pj}^{'} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \beta_1 \\ \beta_2 \\ \vdots \\ \beta_p \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \varepsilon_{1j} \\ \varepsilon_{2j} \\ \vdots \\ \varepsilon_{pj} \end{pmatrix}$$

Burada,

$$y_\iota^* = (\mathrm{y}_{1j}^*, y_{2j}^*, ..., y_{pj}^*), \quad x_j = köşegen(x_{1j}^{'}, \mathrm{x}_{2j}^{'}, ..., \mathrm{x}_{pj}^{'})$$

$$ve \;\; \beta = (\beta_1^{'}, \beta_2^{'}, ..., \beta_p^{'}) \;\; ve \;\; k*1 \;\; boyutunda \;\; olup \;\; k = \sum_1^p k_i \,'dir.$$

Eğer p tahıl ile süt ve süt ürünleri ilgili tüketim harcamasını ifade ediyorsa 2^p tahıl ile süt ve süt ürünleri harcamasının sansürlenmiş noktaların olası kombinasyonlarıdır. Bağımlı değişken sayısı 5 olduğu için p=5'tir. Dolayısıyla olası kombinasyon sayısı $2^p = 2^5 = 32\,'dir.$ 2^p olası kombinasyonunu 2^p *1 boyutunda olan S_i=(1,2,3,……. 2^p) vektörü ile göstermiş olalım. Bütün gözlemlerin sansürlenmiş kombinasyonları için hesaplanan olabilirlik fonksiyonu aşağıdaki gibidir. Bütün rejimlere ait olabilirlik fonksiyonu aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır:

$$L(Y;\beta,\Omega) = \prod_{j=1}^{n} L_j^{S_k}(\mathrm{y}_j;\beta,\Omega)$$

Burada $Y = (y_1^{'}\; y_2^{'}, ..., \mathrm{y}_2^{'})$ ve $L_j^{S_k}$ j gözleminin k bölgesine düştüğü olabilirlik fonksiyonunu ifade etmektedir. Eşitliğin çözümü SAS 9.0 istatistik programı kullanılarak tahmini parametreler ve ilgili birim etkiler elde edilmiştir. Sistemin log-olabilirlik fonksiyonun tahmincileri elde edildikten sonra her bir gıda harcama grubu tutarı denklemdeki bağımsız değişkenlerin şartlı bağımlı gıda harcama tutarları üzerindeki birim etkileri:

$$\frac{\partial y_i}{\partial x_{ik}} = \frac{\partial\left(X_j\beta + \sigma_i \dfrac{\phi(X_j\beta}{\Phi(X_j\beta)}\right)}{\partial x_{ik}}$$

Burada $E(y_j \mid y_j^* > 0) = X_j\beta + \sigma_i \frac{\phi(X_j\beta)}{\Phi(X_j\beta)}$ her bir gıdanın koşullu beklenen harcama tutarıdır. ϕ ve Φ sırasıyla tek değişkenli normal olasılık yoğunluk fonksiyonu ve normal kümülatif yoğunluk fonksiyonu göstermektedir. Gıda grupları arasındaki ikili çapraz korelasyon katsayılarının sıfır olduğunu öne süren hipotezin doğruluğu Wald testi ile ortaya konulmuştur.

3. BULGULAR ve TARTIŞMA

3.1. Hanelerin gıda harcamalarına etki eden faktörlerin analizi

Türkiye'de araştırma kapsamındaki hanelerin tahıl (ekmek dâhil) tahıl ürünleri, sebze-meyve, et-et ürünleri, süt-süt ürünleri ve diğer gıda gruplarına yaptıkları harcama tutarları ile ilgili Çok Terimli Tobit model sonuçları Tablo'1 de verilmiştir. Çok Terimli Tobit modelinin olabilirlik fonksiyonun parametreleri bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerinde oluşturduğu birim etkileri göstermediğinden ve olabilirlik fonksiyonun katsayılarının yorumlanmasının güçlüğünden dolayı parametrelerin detaylı bir şekilde açıklanması yapılmamıştır. Bundan dolayı, modelden türetilen birim etkiler Tablo 2'de tartışılmıştır. Olabilirlik fonksiyonunda elde edilen önemli parametrelerin yönleri ekonomik teori açıdan uygunluk sağlamaktadır. Çok Terimli Tobit modelindeki bağımsız değişkenlerin modele dâhil edilen her bir gıda grubu harcaması üzerindeki birim etkilerini tartışmadan önce Çok Terimli Tobit modelinin verilere uyumunu sınayan testler yapılmıştır. Bağımlı aylık gıda harcama değişkenleri arasındaki ikili çapraz korelasyon katsayılarına Tablo 1'e baktığımızda, beş gıda grubunun harcama düzeyleri arasındaki ikili korelasyonların hepsinin işareti pozitif çıkmış ve sistemdeki bütün ikili korelasyon katsayıları istatistiki açıdan önemli olduğu tespit edilmiştir. Bu noktada, sistem dışı diğer tüm değişkenlerin bileşik etkileri, bir gıda grubuna yapılan harcama tutarını artırdığında (veya azalttığında) diğer gıda grubunun aylık harcaması da artmaktadır (veya azalmaktadır). Bu ikili korelasyon katsayılarının sıfır olduğunu ileri süren hipotez Wald test istatistiği ile yüksek bir değerle ret edilmiştir (Wald= 2133.4, $p<0.0001$). Yapılan testin sonuçları, tüm bağımlı değişkenlerin bir sistem içerisinde analiz edilmesinin, tek tek analiz edilmelerinden daha üstün olduğunu da göstermiştir.

Tablo 1. Hanelerin gıda harcamaları için çok terimli tobit modelinin en yüksek olabilirlik tahmincileri

Değişkenler	Tahıl	Sebze-meyve	Et ve et ür.	Süt-süt ür.	Diğer gıda
	Katsayılar	Katsayılar	Katsayılar	Katsayılar	Katsayılar
Sabit	164.512*** (8.11)	18.086 (1.20)	125.087*** (4.59)	147.759*** (7.51)	237.669* (10.69)
Cinsiyet	9.989* (1.68)	18.086 (1.20)	5.374 (0.68)	-6.162 (-1,07)	-0.348 (-0.05)
Yaş1	164.512* (1.87)	9.497* (1.83)	26.494*** (2.81)	13.010** (1.91)	13.747 (1.79)
Yaş2	4.141 (0.58)	6.55 (1.24)	40.487*** (4.22)	20.735*** (2.99)	20.271*** (2.59)
Gelir2	6.575 (1.00)	3.981 (0.82)	33.533*** (3.79)	5.217 (0.82)	7.865 (1.09)
Gelir3	14.011* (1.65)	23.181*** (3.69)	72.334*** (6.34)	27.194*** (3.30)	38.493*** (4.14)
Lise	-8.057 (-1.12)	0.902 (0.17)	2.792 (0.29)	-12.104* (-1.74)	6.599 (0.84)
Üniversite	2.944 (0.39)	-2.794 (-0.50)	15.153 (1.49)	-22.531*** (3.07)	-7.075 (-0.85)
İşsiz	-18.079* (-1.73)	1.161 (0.15)	1.936 (0.14)	1.726 (0.17)	1.653 (0.14)
Ev hanımı	-0.000 (-0.00)	-9.174* (-1.60)	-1.474 (-0.14)	-22.500*** (-3.00)	-1.329 (-0.16)
İkamet1	-37.607*** (-3.25)	15.271* (1.78)	-11.491 (-0.74)	7.312 (0.65)	-47.554*** (-3.74)
Maaş dışı gelir	8.788 (1.17)	9.271* (1.67)	41.810*** (4.15)	16.822** (2.31)	11.529 (1.40)
Sosyal güvence	-13.189 (-1.38)	-8.317 (-1.18)	2.139 (0.17)	-9.019 (-0.97)	-14.573 (-1.39)
Yardım	-6.426 (-0.50)	-16.354* (-1.73)	-11.610 (-0.68)	-10.807 (-0.87)	1.257 (0.09)
Kronik hastalık	13.319** (1.97)	17.574*** (3.51)	8.202 (0.90)	8.108 (1.23)	3.249 (0.44)

Kiracı	-17.061*** (-3.01)	-7.983** (-1.91)	-25.182*** (-3.32)	-28.421*** (-5.18)	-12.701** (-2.05)
Müstakil ev	15.654** (2.11)	-24.543*** (-4.48)	-20.249** (-2.03)	1.092 (0.15)	18.813** (2.32)
Otomobil	15.129*** (2.58)	15.242*** (3.52)	34.042*** (4.33)	22.111*** (3.89)	20.774*** (3.24)
Hastaneye uzaklık	-5.778 (-1.09)	7.761** (1.98)	-16.471 (-2.32)	-2.071 (-0.40)	-7.936 (-1.37)
Alışveriş mrkz. uzaklık.	3.058 (0.58)	-3.635 (-0.93)	-17.054*** (-2.40)	-1.079 (-0.21)	-2.351 (-0.41)
Akdeniz	-13.842 (-1.10)	56.705*** (6.11)	-17.571 (-1.04)	-20.530* (-1.69)	-81.813*** (-5.96)
Ege	-20.021 (-1.57)	32.738*** (3.46)	14.155 (0.82)	-5.829 (-0.47)	-115.168*** (-8.22)
Marmara	-52.343*** (-5.17)	23.449*** (3.13)	-31.659** (-2.32)	-37.273*** (-3.79)	-116.026*** (-10.46)
Karadeniz	40.003*** (2.60)	25.242** (2.21)	72.217*** (3.49)	67.129*** (4.50)	23.630 (1.40)
İç Anadol	-34.808*** (-3.13)	22.679*** (2.75)	-30.304** (-2.03)	-21.829** (-2.02)	-105.910*** (-8.69)
Doğu Anadol	78.767 *** (4.82)	9.950 (0.82)	-18.548 (-0.85)	-25.034 (-1.58)	- 93.062*** (-5.20)
Hane büyüklüğü	21.315*** (10.45)	10.052*** (6.68)	2.707 (0.99)	6.861*** (3.48)	1.697 (0.76)
Çalışan kişi sayısı	2.033 (0.49)	-3.266 (-1.07)	4.631 (0.83)	-0.298 (-0.07)	2.718 (0.60)
Sigma	97.694*** (53.23)	72.016*** (52.54)	130.578*** (51.94)	94.550*** (52.64)	106.768*** (52.42)
Log Olabilirlik			-42276		
Akaike Bilgi Kri.			84862		

Schwarz Bilgi Kr		85683		
rho (tahıl, sebze meyve harc.)	0.214 *** (8.47)			
rho tahıl, et et ürün.harc.		0.294**** (12.14)		
rho tahıl, süt süt ürün. harc.			0.303 (12.64)	
rho tahıl, diğer harc.				0.285*** (11.79)
rho sebze-meyve, et harc.		0.416*** (18.97)		

Tablo 1 (devam)

rho sebze-meyve, sütve süt ür. harc.	0.456 (21.78)		
rho sebze meyve, diğer harc.		0.270*** (11.03)	
rho et, süt ve süt ürün. harc.	0.570 (31.85)		
rho et, diğer harc.		0.482*** (23.74)	
rho süt ve süt ürün., diğer harc.		0.601*** (35.63)	
Wald istatistik 2133.4 (p<0.0001)			

3.2. Hanelerin gıda harcamalarına etki eden faktörlerin birim etkileri

Türkiye'de gıda harcamalarına etki eden faktörlerin birim (marjinal) etkileri ise Tablo 2'de verilmiştir. Bu tabloya göre, ankete katılan katılımcının erkek olması, hanenin aylık ekmek dâhil tahıl tüketim harcama tutarını $2,71 (9,54TL) daha fazla artırmıştır. Akbay, Bilgiç & Miran (2008) yapmış oldukları benzer bir araştırmada ise, cinsiyet değişkenini tüketim üzerinde modelde kullanılan diğer değişkenlere göre istatistiksel olarak daha önemsiz bulmuşlardır. Yaş1 (Ankete katılan kişinin yaşı ≤ 30) grubunda bulunan

katılımcıların, hanenin aylık tahıl, sebze-meyve, et-et ürünleri, süt-süt ürünleri ve diğer gıda grubuna yapmış oldukları tüketim harcama tutarları sırasıyla $3.57 (12.55 TL), $2,41 (8.48 TL), $6,83 (24 TL), $3,41 (12 TL) ve $3,41(12 TL)'dır. Yaş2 (30< katılımcının yaşı ≤ 40) grubunda olanlar, referans gruba (yaş > 40) göre hanenin et-et ürünleri, süt-süt ürünleri ve diğer gıda grubuna (cips, atıştırmalıklar, kahve, çay, şekerlemeler,…) yapmış oldukları aylık tüketim harcama tutarları sırasıyla $10,25(36 TL), $5,41 (19 TL) ve $4,84 (17 TL) daha fazla elde edilmiştir. Sonuç olarak, aile reisinin yaşı arttıkça ailelerin protein ağırlıklı (et ve süt ürünleri) sağlıklı beslenme tercihlerinin ve buna paralel olarak tüketim harcamasının da arttığı tespit edilmiştir.

Gelir2 grubunda ($569,80<Hane Geliri ≤ $1139,60) olan hanelerin aylık toplam geliri referans gruba (aylık geliri < $569,80) göre, aylık et-et ürünleri tüketim harcama tutarında yaklaşık 30 TL artış göstermiştir. Gelir3 grubunda bulunan hanelerin aylık tahıl, sebze-meyve, et-et ürünleri, süt-süt ürünleri ve diğer gıda grubuna yapmış oldukları tüketim harcama tutarları sırasıyla 13.38 TL, 20.71 TL, 64.35 TL, 25.22 TL ve 33.08 TL artış olmuştur. Aylık toplam geliri $569,80 - $1139,60 (Gelir2) arasında olan hanelerin geliri arttığında bundan önemli derecede et-et ürünleri harcamasının etkilendiği görülmüştür. Aylık toplam geliri $1139,60 ve üzeri (Gelir3) olan hanelerin referans alınan gelir grubuna göre gıda grupları içerisinde en fazla et ve et ürünleri daha sonra diğer gıda grubu harcamaları etkilenmiştir. Anket yapılan hanelerin eğitim durumuna bakıldığında, aile reisi lise veya üniversite mezunu olan hanelerin referans gruba göre aylık süt ve süt ürünleri harcama tutarı sırasıyla $3,13 ve $5,98 daha az bulunmuştur. Mesleği ev hanımı olan ailelerin modelde referans alınan diğer meslek grubundakilere (işçi, çiftçi, tüccar veya kamu çalışanı) göre aylık tüketim harcama tutarları içerisinde en fazla süt-süt ürünleri ($5,98), sebze-meyve ($2,27) harcama tutarının ise daha az olduğu tespit edilmiştir. Şehir merkezlerinde yaşayanlar, yaşamayan hanelere göre en fazla diğer gıda grubu ($11,68) sonra ise tahıl grubu ($10,25) harcama tutarını azaltmaktadır. Fakat sebze-meyve ($3,98) harcama tutarını artırmış oldukları gözlemlenmiştir.

Maaş dışı herhangi bir gayrimenkulden geliri olan haneler olmayanlara göre aylık sebze-meyve, et-et ürünleri ve süt-süt ürünleri tüketim harcama tutarları sırasıyla $2,27, $10,54 ve $4,55 daha fazla bulunmuştur. Et ve et ürünleri protein ağırlıklı beslenme şekli olup tüketimleri ağırlıklı olarak sosyo-ekonomik faktörlere bağlıdır (Font-i-Furnols, 2014). Şeker, tansiyon, kalp rahatsızlıkları gibi kronik hastalıklara sahip bireylere sahip hanelerde bu

tür hastalıklara sahip olmayan hanelere göre, ekmek dâhil tahıl ve sebze-meyve tüketim harcama tutarlarının sırasıyla $3,70 ve $4,55 daha fazla bulunduğu elde edilen bulgular arasındadır. Bu sonuca istinaden bu tür hastalıklara sahip olan ailelerin daha fazla meyve-sebze tüketiminde bulunurlarken protein içerikli hayvansal gıda harcamalarını azalttıkları söylenebilir. Jaeger & MacFie (2000) meyve satın almada en önemli motivasyonun sağlık endişeleri olduğunu yaptıkları araştırmada belirtmişlerdir. Kirada oturan hanelerin ev sahibi olan hanelere göre araştırmaya dâhil olan beş gıda grubu için tüketim harcama tutarlarının sırasıyla $4.55, $1.99, $6.26, 7.40 ve $3.13 daha az olduğu bulunmuştur. Müstakil evde yaşayan haneler yaşamayan hanelere göre tahıl ve diğer gıda grubu için tüketim harcama miktarı sırasıyla $4.27 ve $4.84 daha fazla, sebze-meyve ve et-et ürünleri grubu için ise $6.26 ve $5.12 daha az çıkmıştır. Otomobil sahibi olan haneler olmayanlara göre araştırmada ele alınan beş gıda grubuna aylık daha fazla harcamada bulundukları tespit edilmiştir.

Araştırma kapsamında ele alınan gıda gruplarına göre daha pahalı olan et-et ürünlerine $8.54 daha fazla harcama yapıldığı belirlenmiştir. Hanelerin hastane, sağlık ocağı gibi kurumlara olan yakınlığı arttıkça et-et ürünleri için yaptıkları tüketim harcama tutarı $4.27 daha az, sebze-meyve için ise $1.99 daha fazla olmuştur. Bununla birlikte, hanelerin alışveriş merkezlerine olan yakınlığı arttıkça et-et ürünlerine yapılan harcama miktarının $4.55 daha az olduğu elde edilen veriler arasındadır. Akdeniz bölgesinde yaşayan haneler modelde referans alınan bölgeye göre aylık sebze-meyve için $14.52 daha fazla, süt-süt ürünleri ve diğer gıda grubu için sırasıyla $5.41 ve $19.9 daha az harcama yapmışlardır. Akdeniz bölgesine benzer sonuçlar Ege bölgesinde de görülmektedir (Tablo 2). Ege bölgesinde yaşayan haneler referans alınan bölgede yaşayan hanelere göre, aylık sebze-meyve için $8.54 daha fazla, diğer gıda grubunda yer alan ürünler için yaklaşık $28.4 daha az ödeme yapmışlardır. Bu sonuçlara göre, her iki bölgede yaşayan hanelerin tüketim alışkanlıklarındaki benzerliklerin, gıda harcamalarını benzer şekilde etkilediğini söyleyebiliriz. Marmara bölgesinde yaşayan hanelerin, aylık sebze-meyve için $5.98 daha fazla ödemeye razı oldukları bulunmuştur. Ekmek dâhil tahıl, et-et ürünleri, süt-süt ürünleri ve diğer gıda grubunda yer alan ürünler için ise sırasıyla $14.24, $7.97, $10 ve $28.4 daha az harcama yapılmıştır. Karadeniz bölgesinde yaşayan haneler beş gıda grubu için aylık daha fazla ödeme yapmış oldukları belirlenmiştir ($10.5, $6.55, $18.2, $17.6, $5.69). İç Anadolu bölgesinde yaşayan hanelerin ise aylık tahıl, et-et ürünleri, süt-süt

ürünleri ve diğer gıda grubunda yer alan ürünler için tüketim harcama tutarlarının sırasıyla $9.40, $7.69, $5.69 ve $25.9 daha az olduğu gözlemlenmiştir. Söz konusu haneler sebze-meyveye aylık $5.69 daha fazla harcama yapmışlardır. Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan haneler modelde referans alınan bölgeye göre aylık ekmek dâhil tahıl harcaması $5.69 daha fazla, diğer gıda grubu için $22.7 daha az harcama yaptıkları tespit edilmiştir. Hanede yaşayan birey sayısının bir kişi artması durumunda, hanenin aylık tahıl, sebze-meyve ve süt-süt ürünleri tüketim harcamaları sırasıyla $5.69, $2.56 ve $1.70 artırmıştır.

Tablo 2. Bağımsız değişkenlerin birim etkileri

Değişken	Tahıl	Sebze-Meyve	Et ve et ürün.	Süt -süt ürün.	Diğer gıdalar
	ME	ME	ME	ME	ME
Cinsiyet	9.545	0.959	4.781	-5.714	-0.299
Yaş1	12.551	8.487	23.570	12.066	11.816
Yaş2	3.957	5.855	36.019	19.230	17.422
Gelir2	6.283	3.558	29.832	4.838	6.760
Gelir3	13.388	20.716	64.350	25.221	33.083
Lise	-7.699	0.806	2.484	-11.226	5.671
Üniversite	2.813	-2.497	13.480	-20.896	-6.080
İşsiz	-17.275	1.037	1.723	1.600	1.421
Ev hanımı	-0.0007	-8.198	-1.311	-20.867	-1.142
İkamet1	-35.936	13.647	-10.222	6.781	-40.872
Maaş dışı gelir	8.398	8.285	37.196	15.602	9.909
Sosyal güvence	-12.603	-7.433	1.903	-8.365	-12.525
Yardım	-6.140	-14.615	-10.329	-10.023	1.080
Kronik hastalık	12.727	15.705	7.297	7.519	2.792
Kiracı	-16.303	-7.134	-22.403	-26.359	-10.916
Müstakil ev	14.958	-21.934	-18.014	1.013	16.169
Otomobil	14.457	13.621	30.285	20.506	17.855

Hastaneye uzklık	-5.521	6.936	-14.653	-1.921	-6.821
Alışveriş mrkz. uzkl.	2.922	-3.248	-15.171	-1.001	-2.021
Akdeniz	-13.227	50.675	-15.631	-19.040	-70.316
Ege	-19.131	29.257	12.592	-5.406	-98.984
Marmara	-50.017	20.956	-28.165	-34.568	-99.722
Karadeniz	38.225	22.558	64.246	62.257	20.309
İç Anadol	-33.261	20.268	-26.959	-20.244	-91.027
Doğu Anadol	75.267	8.892	-16.500	-23.217	-79.984
Hane büyüklüğü	20.367	8.983	2.408	6.363	1.458
Çalışan kişi sayısı	1.942	-2.919	4.120	-0.276	2.336

4. Sonuç

Bu çalışmada, gıda gruplarına yapılan harcamaları etkileyen faktörlerin analizinde yatay kesit verileri kullanılmıştır. Türkiye'de hanelerin sosyo-demografik ve ekonomik özelliklerinin, araştırma kapsamına alınan beş gıda grubu harcama tutarlarını belirlemede önemli role sahip oldukları Çok Terimli Tobit modeli sonuçları ile desteklenmiştir. Gıda ürünleri arasındaki ikili çapraz korelasyonların hepsi pozitif ve istatistiki açıdan önemli çıkmıştır.

Araştırma kapsamında ele alınan yüksek gelir grubunda bulunan hanelerin söz konusu gıda grupları harcamaları arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu elde edilen veriler arasındadır. Hanelerin sosyo- ekonomik faktörlerinin iyileşmesi gıda kalemlerine yaptıkları harcamaları direkt artırmıştır. Buna ilaveten, aynı sonuç yaş faktörü için de geçerli olmuştur. Otuz yaş ve altı katılımcılar söz konusu beş gıda grubu için daha fazla harcama yaparken, otuz bir ve kırk yaş arasındaki katılımcılar et-et ürünleri, süt-süt ürünleri ve diğer gıda grubunda bulunan ürünler için daha fazla harcama yaptıkları belirlenmiştir. Kirada oturan aileler ise gelirlerinin bir bölümünü kira masrafına ayırdıklarından dolayı ilgili gıda gruplarında daha az harcama düzeyi göstermişlerdir. Hanelerin merkezde yaşama durumları söz konusu olduğunda diğer harcama kalemleri artacağından gelir kaybını telafi etmek amacıyla tahıl-tahıl ürünleri, et-et ürünleri ve diğer gıda grubunda bulunan ürünler (cips, atıştırmalıklar, kahve, çay, şekerlemeler,…) için kısıtlamaya

gittikleri elde edilen sonuçlar arasındadır. Otomobil sahibi olan ailelerin ilgili gıda gruplarının tümüne yapmış oldukları harcamalar pozitif çıkmıştır.

Söz konusu gıda gruplarına yapılan harcamalar üzerinde birçok sosyo-demografik ve ekonomik faktörler istatistiki açıdan önemli bulunmuştur. Özellikle gelir, yaş gibi değişkenler arttıkça, hanelerin et-et ürünleri ve süt-ürünleri gibi protein ağırlıklı beslendikleri saptanmıştır. Araştırma sonuçlarına göre bağımlı gıda harcamaları değişkenler arasındaki ikili çapraz korelasyonların hepsinin pozitif ve istatistiki açıdan sıfırdan farklı bulunması Çok Terimli Tobit modelinin kullanılmasının uygunluğunu göstermiştir. Araştırmada ele alınan yedi bölgenin birbirleri arasında hane tüketim desenlerine ilişkin yorumlar sonuçlara istinaden yapılabilmiştir.

Araştırmada kullanılan ekonometrik modellerden elde edilen sonuçlar, üretim birimlerinin üretim kararları, tüketim birimlerinin refah durumları ve karar vericiler için etkin politikaların yapılması bakımından önemli bulgular içermektedir.

Kaynakça

Akbay, C., Bilgiç, A, & Miran, B., 2008. Türkiye'de önemli gıda ürünlerinin talep esneklikleri. Tarım Ekonomisi Dergisi, 14(2),55-65.

Altunç, Ö.F., Aydın, C. & Yıldırım, A. (2016). Hanehalkı harcamalarının Engel Eğrisi analizi: Muş ili merkez ilçe örneği, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 20(1), 377-392.

Amemiya, T. 1985. Advanced Econometrics. Harvard University Press, 536 p.

BÜMKO.2018. Ortalama Döviz Kurları. Türkiye Cumhuriyeti Hazine ve Maliye Bakanlığı, http://www.bumko.gov.tr/TR,147/ekonomik-gostergeler.html, Erişim tarihi: 10.11.2024]

Chai, A. & Moneta, A. (2008). At the origins of Engel Curves estimation. Almanya: Max Planck Institute of Economics Evolutionary Economics Group.

Collins, M., 1986. Sampling editör: R. Worcester, Consumer market researcher handbook. Elsevier Science Publishing Company inc., London.

Dornbush, R. & S. Fischer, 1994. Macroeconomics, Mc Graw Hill Inc, Sixth Edition, New York.

Font-i-Furnols, M., Guerrero, L., 2014. Consumer preference, behavior and perception about meat and meat products: An overview. Meat Science J., 98(3): 361-371.

TÜİK (2024). Hane Gıda Harcamaları İstatistiği (2022). https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Tuketim-Harcamasi, Erişim Tarihi: 11.11.2024

BÖLÜM 9

HASTANE İŞLETMELERİNDE SAĞLIK HİZMETİ MALİYETİ[1]

İbrahim Yüksel

1 Dr. İbrahim Yüksel, Dokuz Eylül Üniversitesi Hastanesi,
ORCID: 0000-0002-6323-8337

GİRİŞ

Hastane işletmeleri, bireylerin sağlığı bozulduğunda veya yaralandıklarında sağlık durumlarını iyileştirmek için ayaktan veya yatarak tedavi edildiği, gözlem altında tutulduğu ve rehabilite edildikleri bunların yanında doğum hizmetlerinin de verildiği kuruluşlar olarak tanımlanmaktadır (Elif ve ark., 2015: 42). Diğer bir ifade ile, sağlık sektörü içerisinde insan sağlığını koruyan ve iyileştiren, yaşam kalitesini ve süresini uzatmak amacıyla kişilere sağlık hizmeti sunan karmaşık yapıda işletmelerdir. Hastanelerde sunulan sağlık hizmet sürecinin karmaşık yapıda olması, muayene, teşhis ve tedavilerin her hastada farklılık göstermesi, hizmet üretiminin mal üreten işletmelerde olduğu gibi kitleler halinde olmaması maliyet yönetimini oldukça güçleştirmektedir (Yaman, 2009: 46).

Sağlık alanında son yıllarda rekabet ve kaynak maliyetlerinin artmasından dolayı hastane işletmelerinin mali yönetimlerine daha da ağırlık vermesine sebep olmuştur. Bu kapsamda, hastane yönetimleri sağlık hizmet maliyetlerini kontrol altına almak için bir takım yöntemler geliştirmeye ve hizmet süreçlerinde gereğinden fazla kaynak tüketiminin önüne geçmeye çalışmaktadırlar. Kaynakların etkin ve verimli kullanılmasının maliyetler üzerindeki olumlu etkisi aşikardır.

Hastane yönetimleri maliyetleri kontrol altına almak için birim bazlı sağlık hizmet maliyet analizi yanında hasta bazlı maliyet analizleri de yapmaktadır. Çünkü, sağlık hizmetlerinin çok çeşitli olması, hastadan hastaya değişiklik göstermesi ve uygulanan tedavilerin standart olmaması her hastaya sunulan sağlık hizmet maliyetinin de farklılık göstermesine neden olmaktadır. Bu bağlamda, hasta bazlı maliyetlerin etkin ve sağlıklı yapılabilmesi için hastane hizmet süreçlerine uygun maliyet yöntemi uygunlanması gerekmektedir. Sipariş maliyet sistemi hastane yönetimlerinin bu ihtiyacını karşılayabilen ve hasta bazlı maliyetleri detaylı gider analizleri ile gerçekleştiren bir yöntem olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, sağlık hizmet süreçlerindeki maliyetlerin hasta bazlı hesaplanmasını uygulama örneği ile göstererek hastane yönetimlerinde bu konuda rehber olmaktadır. Çalışmanın, hastane yönetimleri dışında, literatürde hastane maliyet muhasebesi çalışmalarına da önemli katkı sunması beklenmektedir.

1. HASTANELERDE MALİYET KAVRAMI

Hastaneler, insan sağlığını koruyan, iyileştiren, yaşam kalitesini ve süresini uzatmak amacıyla kişiye özel hizmet sunan kuruluşlardır. 20. Yüzyılın son çeğreğine kadar, bilhassa ülkemizde, insan sağlığınığını korumak ve kurtarmak amacıyla, kar amaçsız olarak çalışan kuruluşlardı. Ancak, sosyo ekonomik kural ve ahlak anlayışının değişim sürecinde ve tabii ki sisteme sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesinin katılmasıyla, tüm hastaneler aynı zamanda birer pro-

fesyonel kar amaçlı işletme yaklaşımıyla yönetilmeye başlandı. Bir noktada bu hem kaçınılmaz hem de gerekli bir değişimdi. Çünkü sağlık hizmetleri yüksek maliyetlidir. En azından sarfedilen kaynakların israfının denetlenmesi, kontrol edilebilmesi ve etkin kullanılabilmesi için, verilen hizmetlerin kaça mal olduğunun bilinmesi gerekir. İşte bu noktada hastanelerde maliyet hesaplama çok büyük önem kazanmaktadır. Hastanelerin de, artık birer kar amaçlı işletmeler gibi yönetilmesi gerektiği noktasından hareketle, temel maliyet ilkelerinden ve yaklaşımlarından hareket edilerek, yapıya uygun maliyet hesapla sistemleri geliştirilmek durumundadır.

Bu noktada öncelikle maliyet kavramının tanımlanmasında fayda vardır. Maliyet genel olarak bir işletmenin ana faaliyet konusu ile ilgili amaçlara ulaşabilmek için feda ettiği kaynakların toplamı şeklinde ifade edilmektedir (Shepard vd., 1998: 7). Aslında bu tanımda feda edilen, kaynaklar değil de, varlıklardır. İşletmeler, her türlü fonksiyonlarını, aktiflerindeki mevcutlarını yani varlıklarını tüketerek gerçekleştirirler. İfadelerden, bir şeyi elde etmek için karşılığında verilenlerin, ilgili şeyin maliyeti olduğu anlaşılmaktadır. Burada gider ile maliyet arasında çok benzerlik olduğunu söylenebilir. Ama aynı şeyler değildir.

Giderde bir amaç uğruna, bir beklentiyle varlıkların tüketimi söz konusuyken, maliyet de değer ifade eden bir faydayı, bir varlığı (metâyı) elde etmek karşılığında varlıkların tüketimi söz konusudur. Yani varlık toplamı değişmemektedir. O halde, maliyetin bir varlık tüketimi değil; bir varlık dönüşümü olduğu söylenebilir. Maliyet adı altında tüketilen değerlerin sonucunda elde edilen değerle, tüketilen değer arasında daha doğrudan bir ilişki kurulabilmektedir.

Maliyet kavramı amaçla yani hedefle ilişkilendirilmektedir. Maliyetin türünü belirleyen amacın kendisidir. Bu nedenle, maliyet kavramının tek başına kullanılması yerine, gerçekleştirmek istenilen amaca göre ifade edilmesi daha anlamlı bulunmaktadır. Gerçekleştirilmek istenen amaç, ekonomik bir değer yaratmak ya da bir fayda yaratmaktır. İşletmeci yaklaşımıyla bu amaçlar, ekonomik değere sahip bir fiziksel çıktı elde etmek ya da toplumun herhangi bir alanda ihtiyaç duyduğu hizmeti karşılamaktır. Bu durumda, katlanılan fedakarlıkların parasal ifadesi gerçekleştirilen amacın maliyetini oluşturacaktır (Özgülbaş ve Tercan, 2013:20). Girdi ile çıktı arasındaki ilişkiyi takip etmek bir anlamda kolaydır ve bilanço toplamı değişmemektedir. Çünkü üretim çıktısı, sanayi işletmelerinde stoklanabilmektedir.

Hastaneler, sağlık hizmeti sunan kuruluşlardır ve üretilen bu hizmet stoklanamadığı için varlıklar içinde yer almamaktadır. Talep eden kişiye hizmet verildiğinde, bir kısım varlıklar tüketilmiş ve yaratılan fayda karşı tarafa aktarılmış demektir. Bu nedenle hizmet üretildiğinde, tüketilen değerler maliyete dönüşürken eş zamanlı olarak gidere de dönüşmüş olur. Hizmet işletmelerinde

(hotel, hastane vb.) maliyet, ana faaliyet konusunu oluşturan hizmetlerin üretilebilmesi amacıyla sarfettiği tüm kaynakların ekonomik değerleri toplamıdır.

Akademik çalışmalar kapsamında sağlık sektörü ile ilgili konular tartışılırken kaynakların verimli kullanılmadığı ve hizmet kalitesinin yeterli olmadığı üzerinde durulmaktadır. Temel olarak değerlendirildiğinde, girdi olarak kaynaklar ile çıktı olarak da sağlık hizmetlerinin yeterliliklerinin hangi kriterlere göre değerlendirilmesi sorunu ortaya çıkmaktadır. Bununla ilgili değerlendirmelerin yapılabilmesi için mevcutta bulunan kaynakların ve çıktı olarak elde edilen hizmetlerin ekonomik değerleri ile ifade edilebilir olması gerekmektedir. Diğer bir ifade ile, sağlık hizmet sürecindeki maliyetlerin doğru ve gerçekçi hesaplanması oldukça önemlidir. Sağlık hizmet maliyetini doğru, eksiksiz ve gerçekçi ölçümleyebilmek, sağlık sektöründe ne tür maliyetlerin olduğunun tespit edilmesiyle mümkündür (Esmeray, 2006: 19).

Ülkemizde, sosyal güvenlik kurumları ile hastane işletmelerinin öemli sorunlarının başında, maliyetlerin doğru ve eksiksiz belirlenmesi yer almaktadır. Hastanelerde, hizmet süreçleri ile ilgili maliyetlerin doğru hesaplanabilmesi hastanede kullanılması gerekli girdilerin planlanabilmesi ve sağlık hizmetinin fiyatının belirlenebilmesi açısından önem arz etmektedir. Maliyetlerin belirlenmesi sayesinde hastanede hizmet sunan tüm birimler gereksinimlerini belirleyebilmekte ve değerlendirebilmektedir. Sağlık hizmet maliyetnin hesaplanabilmesi, hastane yönetiminin ilgili maliyet fonksiyonu ile buna ait maliyet değişkenlerinin tanımlanabilmesi sayesinde gerçekleşebilmektedir (Eminsoy, 2008: 1). Hastane yönetimi maliyet fonksiyonlarını doğru belirlediği takdirde sarf edilen işgücü (emek) ve kaynaklar amacına ulaşabilir. Hastanedeki tüm birimlerin sağlık hizmetlerini kaliteli ve sürekli sunabilmeleri ve hastanenin verimli biçimde yönetilebilmesi için, kullanılan kaynakların doğru planlanması gerekir. Başarının takibi ve sürekliliği için de maliyet analizlerinin yapılması gerekir. Sağlık hizmetini oluşturan üretim kaynakları eksiksiz tespit edilerek parasal karşılıkları doğru belirlenmelidir ki sağlıklı bir maliyet analizi yapılabilsin. Bu sayede, hastanın tanı ya da tedavi süreci tamamlandığında, bedeli hastaya fatura edilerek talep edilir noktaya gelinir. Talep edilen değer gelir yani, hizmet satış hasılatıdır. Bu hasılattan hastane işletmesine ne kadar katma değer, yani kazanç sağlandığının ölçülebilmesi, verilen hizmetin işletmeye kaça mal olduğunun doğru olarak hesaplanabilmesine bağlıdır. Bu hesaplamayı yapmak ise "maliyet muhasebesi" nin görevidir.

Sonuç olarak sağlık hizmeti maliyetini; "hastanın şikayetinin giderilerek, sağlığına kavuşturulması sürecinde son işleme kadar hastayla doğrudan ve dolaylı olarak yapılan tüm eylemlerin neden olduğu ekonomik çıktıların parasal tutarı" olarak tanımlayabiliriz (Sayın vd., 2017: 817).

2. HASTANE İŞLETMELERİNDE SAĞLIK HİZMETİ MALİYETİ

Hizmet ve üretim sektörlerinde son yıllarda gelişen teknolojinin katkısı ile rekabet önemli oranda artmıştır. Hizmet sektörü sınıflaması içinde yer alan sağlık sektöründe 2003 yılında uygulamaya alınan "Sağlıkta Dönüşüm Programı" ile önemli adımlar atılmıştır. Bu adımların atılması sağlık sektöründeki rekabete de yansımıştır. Özellikle, özel hastanelerin sağlık sektörü pazarında büyümesi de rekabetin artmasına neden olmuştur.

Rekabetin sağlık sektöründe artması ile birlikte mali ve verimlilik analizleri hastaneler için oldukça önemli hale gelmiştir. Hastane yönetimlerinin sağlık hizmetleri kapsamında maliyet muhasebesine odaklanmaları hastanelerin finansal durumlarını daha detaylı tetkik etmelerini sağlamakta ve yönetsel stratejik kararlar daha doğru alınabilmektedir. Bu durum, hastane yönetimlerine rakipleri karşısında da önemli avantaj sağlamaktadır. Bundan dolayı, hastanelerin maliyet muhasebesi kapsamında maliyet hesaplamalarına odaklanarak sağlık hizmet maliyetlerini doğru ve eksiksiz hesaplaması gerekmektedir.

Maliyet hesaplamaları sayesinde hastane yönetimleri bütçeleri daha gerçekçi hazırlamakta, giderleri kontrol altına alabilmekte, birim bazında maliyetler detaylı analiz edilebilmekte ve geleceğe yönelik planlamalar daha sağlıklı yapılabilmektedir (M. Bragg, 2001: 12). Sağlık hizmet maliyet hesaplamalarının amaçları aşağıdaki gibi sıralanabilinir (Menderes,1994: 278):

- Birim bazlı maliyet hesaplamak
- Hizmet ücretlerinin belirlenmesine yardımcı olmak
- Geri ödeme kurum ve kuruluşarına hastanelere yaptıkları ödemelerin belirlenmesinde kaynak yol gösterici olmak
- Kamu otoritesinin hastanelere verdiği finasal ve mali destek için kaynak veri sağlamak
- Hastane yönetsel süreçleri kapsamında mali raporların hazırlanmasına destek olmak
- Hastane mali performansını belirlemek
- Sağlık hizmet kârını ve buna bağlı olarak ilgili vergilerin hesaplanmasını sağlamak
- Hastane yönetimlerinin aldığı yatırım kararları için destek veri oluşturmak
- Bütçelerin hazırlanmasına katkı sunmak

Sağlık hizmet maliyet sürecinin sağlıklı sonuç vermesi için hastane yönetimlerinin en uygun maliyet sistemini kurgulaması gerekmektedir. Hastanenin işlevsel yapısına uygun olmayan maliyet yöntemlerinin uygunlanması maliyet

hesaplamalarının yanlış yapılmasına; buna bağlı olarak da, karlılık hesaplaması, mali analizler vb. konularda da sağlıklı sonuçlar alınmamasına neden olmaktadır. Bu yüzden, hastane yöneticilerinin yanlış stratejik kararlar alma riski daha da artmakta ve bu durum, hastanenin maddi yönden zarara uğramasına neden olabilmektedir.

2.1. **Sağlık Hizmet Maliyetini Etkileyen Faktörler**

Sağlık hizmet süreçlerinde maliyetlerin oluşmasını sağlayan faktörler direk veya endirek olarak birbirini etkileyebilmektedir. Bunlar arasında, hastane işletmesinin büyüklüğü, hastanenin sahip olduğu teknolojik alt yapı, kapasite kapsamında yatak devir hızı ve kapasite kullanım oranı, sunulan hizmetin kalitesi, tedavi olan hastaların tıbbi özellikleri arasındaki farklılık yer almaktadır.

2.1.1. **Hastanenin Büyüklüğü**

Hastanenin büyüklüğü ile ifade edilmek istenen, sahip olunan fiziki alt yapının sağlık hizmet talebini karşılayabilme gücüdür. Ekonomi anlamında sağlık hizmet talebi, sağlık durumu bozulan (hastalık, yaralı vb.) bireylerin hizmet almak isteği; sağlık hizmet arzı ise, hastanenin bireylerin oluşturduğu talebi karşılamak için ürettiği sağlık hizmetidir (Yüksel, 2013: 37).

Hastane işletmesinin büyüklüğü birim maliyetleri önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Hastanelerin büyüklüğü arttıkça hizmetlerin yerine getirilmesinde daha fazla uzmanlaşmaya gidildiği takdirde verimlilik artmakta ve maliyetler düşmektedir. Buna karşın, uzmanlaşmaların daha fazla işgücü, ilaç, tıbbi malzeme gerektiren ve tedavilerin daha uzun süreye yayılan hasta sayısında artış yaratabileceği unutulmamalıdır. Bu durum, birim maliyetler üzerinde artma yönünde bir etki yaratması kaçınılmazdır (Koçyiğit, 2006: 84).

Hastane büyüklüğünün değişmeyen sabit maliyetler üzerinde de etkisi bulunmaktadır. Özellikle, çamaşırhane, eczane, mutfak vb. yardımcı sağlık hizmet bölümlerinin birim maliyetleri büyük hastanelerde düşüş eğiliminde olmaktadır. Bunun yanında, hizmet maliyetleri içinde yer alan amortisman giderleri de düşüş eğilimi göstermektedir (Öz, 2007: 84). Hastane büyüklüğünün sağlık hizmeti maliyeti üzerindeki negatif etkisi ise, büyük kapasiteye sahip bir hastanede ortaya çıkan atıl kapasite sonucunda ek maliyetlerin oluşmasıdır. Ayrıca, büyük hastanelerde tıbbi açıdan uzmanlaşmanın yetersiz olması durumunda, hastaların tedavi edilememesi veya komplikasyonların oluşması hastane maliyetlerinin yanında dolaylı olarak kamu maliyetini de olumsuz etkilemektedir (Arslan,2008: 28).

2.1.2. **Teknoloji**

Hastanelerin emek yoğun işletmeler yanında sermaye yoğun işletme olarak da tanımlanması bu işletmelerin sermayesinin büyük bir bölümünün teknoloji temelli oluştuğunun göstegesidir. Teknolojik alt yapı, cihazlar vb.

yapılan yatırımlar maliyetler üzerinde artış etkisi yaratmaktadır. Bu yatırımlar özellikle, nitelikli işgücü, ilgili malzemeler, ihtiyaç olunan enerji ile bakım onarım maliyetlerini arttırmaktadır. Buna karşın, hastaların tetkik, tedavi ve girişimsel işlem süreçlerinde kullanılan modern cihaz ve ekipmanlar kısa sürede daha kaliteli sağlık hizmet sunulmasına imkân sağlayarak maliyetlerin düşmesinde önemli etkisi olmaktadır (Arslan, 2008: 28).

Bu noktada önemli olan husus teknolojinin verimli kullanılmasıdır. Tıbbi süreçlerde kullanılan teknolojinin verimli olmasını etkileyen faktörler üzerinde durularak sunulan sağlık hizmetinin verimliliğinin ve kalitesinin atttrılması gerekmektedir. Bu faktörler arasında, işgücü, malzeme, bakım onarım ve enerji yer almaktadır (Seçim ve Pekelman, 1990: 139).

• İşgücü: Tıbbi teknolojileri kullanma yetisine sahip deneyimli ve eğitime sahip personel.

• Malzeme: Mevcut kullanılan teknolojilere uyumlu malzemelerin kullanılması

• Bakım onarım: Teknojilerin devamlılığını sağlayan etkin bakım ve onarım süreci

• Enerji: Modern teknolojinin kesintisiz kullanımını sağlayan enerji alt yapısına sahip olunması

2.1.3. **Kapasite Kullanımı**

Hastane işletmelerinin sahip oldukları kapasiteyi ne ölçüde kullandıklarını yansıtan iki gösterge bulunmaktadır (Öz, 2007: 79):

• Kapasite kullanım oranı

• Yatak devir hızı

2.1.3.1. **Kapasite Kullanım Oranı**

Hastane kapasite kullanım düzeyi, hizmet performasının değerlendirilmesinde ve maliyet süreçlerinin takibinde yönetimlere önemli bilgi kaynağı sunmaktadır. Bunun yanında, bu oran hastanede hizmet kullanım oranını gösteren ve hastanenin ileri dönem yatak kapasite ihtiyacının belirlenmesinde kullanılan önemli bir faktördür (Yiğit ve Ağırbaş,2003: 144). Hastane işletmesinin sunduğu sağlık hizmeti potansiyelinin ne kadarını kullandığını gösteren ölçüttür. Ameliyat salonlarının kullanımı, kliniklerde hasta yataklarının kullanımı vb. örnek gösterilebilir. Yatak sayısı göz önüne alındığında, yatak kullanım kapasitesi, belirli bir zaman diliminde "fiili yatan gün sayısı"nın "teorik hasta gün sayısı"na oranlanması sonucu elde edilir. Ameliyathane açısından ise, "ameliyathane salon kullanım süresinin", "maximum ameliyathane salon kullanımı"na oranıdır.

Tedavi edilen ve hizmet sunulan hasta sayısının artması kapasite kullanı-

mını arttırmaktadır. Kapasite kullanımının artması birim bazlı maliyetlerinde düşmesinde olumlu etki sağlamaktadır. Bu sayede, hasta bazlı maliyetler de azalmalar görülebilemektedir. Fakat, kapasite kullanımının artmasının birim maliyetler üzerindeki olumlu etkisi bir noktaya kadar devam etmektedir. Bu yüzden, olması gereken optimum düzeyde kapasite kullanımına ulaşmaktadır. Bu düzey aşıldığı takdirde sağlık hizmet maliyetlerinde artış yaşanacaktır. Bunun sebebi, hasta sayısındaki artıştan kaynaklı hizmet kalitesinde düşüşler yaşanır ve bu durum tedavi süresini uzatmaktadır. Bunların sonucu olarak da, hizmet maliyet maliyetinde artış yaşanacaktır. Kapasite arttırılması sonucunda elde edilen gelirdeki artış miktarı, maliyetlerdeki artış miktarından düşük kaldığı takirde de maliyetler üzerinde olumsuz etki yaratmış olacaktır (Yiğit ve Ağırbaş, 2003: 144).

2.1.3.2.Yatak Devir Hızı

Yatak devir hızı, "yatan hasta sayısı"nın, "fiili yatak sayısı"na oranlanması sonucunda elde edilmektedir. Yatak başına ne kadar hasta düştüğünü göteren bir ölçüt olup; hasta yataklarının ne ölçüde etkin ve iktisadi kullanıldığını göstermektedir. "Ortalama yatış süresi" ve "yatak doluluk oranı" ile birlikte değerlendirildiğinde hastane yönetimlerine daha güvenilir ve anlamlı bilgi kaynağı sunmaktadır (Tokat, 2001: 158). Yatak devir hızının yüksek olması maliyetler üzerinde olumlu etki yaratmaktadır. Bu götergenin düşük olması tedavi gören hasta gün sayısının fazla olmasından kaynaklı olarak maliyetlerinde artmasına neden olmaktadır. Bundan dolayı, hastane yönetimleri maliyetleri azaltmak adına yatan hasta gün sayısını düşürmeyi amaçlamaktadırlar.

2.1.4. **Sağlık Hizmetinin Kalitesi**

Sağlık hizmet kalitesi ile ilgili birçok tanım yapılmış olup; bunlar arasında, tanımlamayı yapanın bakış açısına göre farklı kavramlar ele alınmıştır. Örneğin, tıbbi uygulamalar ve faaliyetler bakımından kalite, bir bireyin sahip olduğu hastalık durumunun gerilemesi, durdurulması veya iyileşme sürecine girmesi olarak ifade edilmektedir (Aslantekin ve diğerleri, 2007: 60).

Sağlık hizmet kalitesi hastane işletmelerinde, muayene veya tedavi olan hastanın aldığı sağlık hizmeti ile ilgili memnuniyet derecesi olarak ölçülmektedir. Hasta memnuniyeti kavramı içerisinde geçmiş hasta deneyimleri, hayat tarzı, ileri dönemlerden beklentiler, bireylerin ve toplumun sahip olduğu değerler vb. yer almaktadır. Bireyler, sağlık hizmet talebinin karşılanma öncesi ile sonrasını beklenti ve alınan hizmeti kıyaslayarak memnuniyet derecelerini belirlemektedirler (Demir ve diğerleri,2009: 120).

Hasta memnuniyet düzeyini arttırmaya yönelik yapılan alt yapı ile teknoloji yatırımları kapsamında oluşan giderlerin maliyetleri arttırmaya yönelik etkisi bulunmaktadır. Ayrıca, personelin hastalar ile beşeri ilişkilerini arttırmaya yönelik yapılan eğitim giderleri de maliyetlerin artmasına sebep olmaktadır. Bu

durumlar göz önünde tutulduğunda sağlık hizmet kalitesini arttırmaya yönelik yapılan faaliyetlerin maliyetlerin artmasına neden olduğu söylenebilir.

2.1.5. **Hastaların Tıbbi Özellikleri**

Hastanelere sağlık hizmet talebinde bulunan bireylerin hastalıkları biribirinden farklılık göstermektedir. Aynı tıbbi branşa başvuran hastaların hastalıkları dahi benzer olmayabilmektedir. Bunun nedeni ise hastalıkların bireylerin farklı seyir izlemesinden kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı, hekimler tarafından her hasta farklı tedaviler uygulanmakta; bu da sağlık hizmet çeşitliliğini arttırmaktadır. Ayrıca, tedavide bireylerin kilosu, yaşı, sahip oldukları kronik hastalıklar, devamlı kullandıkları ilaçlar vb. unsurlar da önem arz etmekte ve tedavi yöntemini etkileyebilmektedir. Bunun yanında bu unsurlar, tedavinin riski ile zorluk derecesini arttırmakta, yatış sürelerini uzatabilmekte ve bu da maliyetleri arttırabilmektedir (Yüksel, 2019: 165).

Hastaların, sahip oldukları hastalıklar tıbbi ve fiziksel durumlarına göre sınıflandırılabilmekte ve bunun içinde çeşitli indexler kullanılmaktadır. Bu indexler ve sınıflamalar sayesinde hastalığın tedavisinin öncesinde maliyet konusunda öngörümleme yapılabilmektedir. Bunlar arasında *Amerikan Anestezistler Derneği (ASA)* sınıflaması, *Charlson Komorbidite İndeksi (CCI) ve Vücut Kitle İndexi (VKİ)* yer almaktadır.

"Amerikan Anestezistler Derneği (ASA-American Society of Anesthesiologists)" tarafından geliştirilen ASA, bir skorlama sistemi olup; hastaların ameliyat öncesi fiziksel olarak sağlık durumları değerlendirilmektedir. İlk geliştirildiği yıllarda (1963) beş kategori olarak belirlenmiş ve daha sonra altıncı kategoride eklenmiştir (Stabil Servis, 2015). Bu kategoriler aşağıdaki gibidir (TARD, 2015):

ASA 1: Stabil, sistemik bir bozukluk oluşturmayan cerrahi patoloji haricinde bir hastalık ya da sistemik soruna sahip olmayan sağlıklı birey.

ASA 2: Ameliyat gerektiren sebebe ya da farklı bir hastalığa (düşük derecede anemi, diyabet , kronik bronşit, hipertansiyon, amfizem, obezlik vb.) bağlı hafif bir sistemik bozukluğa sahip olan birey.

ASA 3: Aktivitesini sınırlayan; fakat, güçsüz bırakmayan hastalığa (ileri diyabet, hipovolemi, latent kalp yetmezliği, geçirilmiş miyokard infarktüsü, sınırlı akciğer fonksiyonu gibi) sahip birey.

ASA 4: Gücünü tamamen kaybetmesine sebep olup hayatına devamlı bir tehdit oluşturan hastalığa (karaciğer yetmezliği ,dekompanse kalp veya solunum sistemi hastalığı vb.) sahip birey.

ASA 5: Cerrahi işlem olsun olmasın 24 saatten fazla yaşama olaslığı olmayan, son ümit olarak ameliyat yapılan ölüm durumundaki birey.

ASA 6: Yukarıda bahsi geçen beş gruba sonradan eklenmiştir. Bu grupta, beyin ölümü gerçekleşmiş organ alınmaya uygun bireyler yer almaktadır.

ASA skorlamasının artması hastaların tedavi maliyetlerini etkilemekte olup, bunun ile ilgili literatürde yapılmış çalışmalar mevcuttur.

Charlson Komorbidite İndeksi (CCI), Charlson ve arkadaşları tarafından 559 hasta üzerinden kronik hastalıklara bağlı mortaliteyi tahminlemek amacıyla geliştirilen bir göstergedir. Bir yıl içerisinde gerçekleşen mortalite ile korelasyon gösteren hastalıklar tespit edilmiş ve rölatif risklerine göre ağırlık puanları belirlenmiştir. Bu ölçüm daha sonra, 685 hasta üzerinde de uygulanmıştır. Sağkalım için iyi bir belirleyici olduğu görülmüştür. Hastanede izlenen hastaların komorbiditelere bağlı ölüm riskini tahmin eden basit, anlaşılabilir, kolay uygulanırlılığa sahip bir yöntemdir (Gökalp,2014: 20).

Charlson komorbidite indeksi kapsamında komorbidite değerlendirme skorlamaları Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Komorbidite Hastalık Puanları

Komorbidite Hastalık	Puan
Periferik damar hastalığı	1
Konjestif kalp yetmezliği	
Peptik ülser hastalığı	
Diabetes mellitus	
Karaciğer hastalığı (hafif derecede)	
Konnektif doku hastalığı	
Nonmetastatik solid tümör	2
Lösemi	
Lenfoma	
Diabetes mellitus (uç organ hasarının eşlik ettiği)	
Multipl myeloma	
Karaciğer hastalığı (orta veya ağır derecede)	3
Metastatik solid tümör, AIDS	6

Bu indekse göre komorbidite puanın artması mortalite riskini de arttırmaktadır. Özellikle, komorbidite puanı 3'ü geçtiğinde medikal hastalıklara bağlı mortalite riski de artmaktadır. Mortalite riskinin artması hastalara sunulan sağlık hizmet niteliğini ve süresinin arttırdığı için maliyetleri de arttırmaktadır (Gökalp,2014: 20).

Vücut kitle indeksi (VKİ) bireylerin boy ve kilo karakteristiklerini ortaya koyan ve gruplayan sık kullanılan basit bir ölçümdür. VKİ artışı morbidite ve mortalite riskini artırmaktadır (Selçuk ve Keklicek, 2018:39). Bu risklerin artması hastaların tedavi maliyetlerini arttırmaktadır.

3. GEREÇ VE YÖNTEM

3.1. **Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Sınırlılıkları**

İşletmeler ürettikeri mal veya hizmetler için belirli maliyetlere katlanır. Hizmet sektöründe maliyet, işletmenin ana faaliyet konusu olan hizmetleri sunması için sarfettiği kaynakların parasal değeri olarak ifade edilmektedir (Kısakürek,2010: 232). Hasatenelerin de ana faaliyet konusu sağlık hizmet sunmak olduğu için bu kapsamda sunulan muayene, tedavi vb. hizmetlere yönelik sarfedilen kaynaklar sağlık hizmet maliyetini oluşturmaktadır. Hastanelerde, sağlık hizmet maliyetlerinin hesaplanması ve analiz edilmesi maliyetlerin kontrol edilmesinde önemli katkı sunmaktadır. Bu yüzden, sağlık hizmet maliyetlerinin doğru ve eksiksiz hesaplanması oldukça önem arz etmektedir.

Sağlık hizmet maliyetlerinin hesaplamalarının etkin yapılabilmesi için hastanenin işlevsel yapısına uygun maliyet yöntemleri kullanılması gerekmektedir. Özellikle, hizmet çeşitliğinin çok fazla olduğu bu sağlık işletmelerinde maliyetlerin hesaplanmasını güçleştirmektedir. Bu bağlamda, uygunlanması kolay ve doğru mali verilerin elde edilmesini sağlayan maliyet yöntemlerinin kullanılaması hastane yönetimlerinin mali analiz süreçlerini kolaylaştırmaktadır. Hasta bazlı maliyetlerin hesaplanması mali analizlerinin detaylı yapılmasını sağlayarak hizmet süreçlerinde sarfedilen kaynakların ne ölçüde kullanıldığını göstermektedir. Böylece, hastane yönetimlerine maliyetlerin kontrol edilmesi konusunda önemli katkı sunmaktadır.

Çalışmanın amacı hastane işletmelerinde sağlık hizmet maliyetinin hasta bazlı hesaplanmasını uygulama örneği ile göstermektedir. Maliyet hesaplama yöntemi olarak ise sipariş maliyet yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde, her hastaya sunulan hizmet farklı olduğu için; hasta, sipariş olarak kabul edilmektedir ve bu kapsamda yöntem uygulanarak hasta bazlı maliyet hesaplanabilmektedir. Uygulamada, bir kamu hastanesinde kardiyoloji servisinde yatarak anjiyo tıbbi girişimsel hizmeti alan bir hastanın sağlık hizmet maliyeti hesaplanmış olup; hastaya tedavi kapsamında sunulan tetkik birimlerinin (kan alma, radyoloji vb.) hizmet maliyetleri dahil edilmemiştir. Uygulama aşamasında kullanılan mali ve diğer veriler kamu hastanesinin verileri baz alınarak tahmini olarak belirlenmiştir.

3.2. **Araştırmanın Yöntemi**

Hastanelerde sağlık hizmet maliyetinin kontrolü ile ilgili etkin bir sistem kurulması için uygulabilirliği kolay ve doğru bir maliyet yönteminin kullanılması kaçınılmazdır (Cao vd.,2006:213). Sipariş maliyet yöntemi, mal ve hizmet üreten işletmelerde maliyet hesaplamalarının doğru yapılmasını sağlayarak mali analizlerinin detaylı yapılmasına önemli katkı sunmaktadır. Bu yöntemde, maliyet belirli zaman aralığına göre hesaplanmamaktadır. Her üretim veya faaliyet için sarfedilen giderler ayrı ayrı toplanmakta ve ürün/hizmete

yüklenmektedir. Üretim veya hizmet sürecinde kullanılan işgücü, malzemeler ve genel üretm giderleri maliyet kartında toplanmaktadır (Sayın ve Yeginboy, 2005: 51). Bu yöntemde, ürün veya hizmet maliyetinin ilgili maliyet kartına yansıtılması için siparişin ne tür gider yerlerinden geçtiğinin bilinmesi önemlidir. Bundan dolayı, giderler maliyet kartında toplanırken aynı zamanda gider yerlerine de yüklenmiş olur. Bu sayede, genel üretim giderleri mamül veya hizmet maliyetine yüklenirken maliyet kontrollerinin sağlanması adına sorumluluk merkezleri de belirlenmiş olmaktadır (Kartal vd., 2004: 144).

Sipariş maliyet yöntemi, mamül üreten işletmelerin yanında hizmet üreten işletmelerde de etkin şekilde kullanılmaktadır (Yükçü, 2014: 433). Hastane işletmelerinde sağlık hizmet çeşitliliğinin fazla olmasından kaynaklı olarak muayene, teşhis ve tedavi maliyetlerinin hesaplanmasında kullanılabilmektedir. Bu yöntemin hastane işletmlerinde uygulanma sürecinde hastaların her biri sipariş kabul edilmekte ve hastanın sağlık hizmeti aldığı ayaktan ve yatan tedavi süreçlerinde ortaya çıkan maliyet ile ilgili unsurlar ayrı ayrı maliyet kartına kaydedilmektedir (Finkler ve Ward, 1999: 35). Maliyet kartına yansıtılan her bir maliyet unsurunun toplamı sonucunda hastaya sunulmuş olan hizmet maliyeti hesaplanmış olmaktadır. Maliyet kartları sayesinde hastaya sunulan hizmet sürecinde kullanılan tüm kaynakların detaylasrı da görülebilmektedir. Giderlerin ayrı ayrı olarak maliyet merkezlerine yansıtılmasını sağlayan maliyet kartı sayesinde sipariş maliyet yöntemi hastanelerde uygulanabilir bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı da bu yöntem çalışmada kullanılmıştır.

3.3. **Araştırmanın Uygulanması**

Çalışmanın uygulama örneğinde, bir kamu hastanesinde, kardiyoloji servisinde yatarak anjiyo olan hastanın yataklı tedavi süreci esas alınmıştır. Uygulama sürecinde kullanılan tıbbi ekipman, ilgili sarf, tıbbi malzeme ve ilaçlar ile diğer kaynakların kullanım miktarları bir kamu hastanesinden esinlenerek belirlenmiştir. Burada temel amaç, hastanelerde sağlık hizmet maliyetini hasta bazlı hesaplanabilirliğini göstermek olduğu için ağrlıklı olarak yöntemin uygulama aşamalarına önem verilmiş ve sayısal veriler gerçeğe yakın varsayım olarak belirlenmiştir.

Uygulama örneğindeki hasta anjiyo olmak için öncelikle kardiyoloji servisine yatırılmıştır. Kardiyoloji servisinde tedavisi başlayan hasta daha sonra anjiyo üntesinde girişimsel işlem yapılmıştır. Anjiyosu yapılan hastanın yoğun bakım gereksinimi olmadan tekrar serviste gözlem altına alınmıştır. Hasta serviste toplamda 3 gün yatmıştır. Bilindiği üzere hastanelerde klinikler 24 saat kesintisiz hizmet vermektedir. Buna karşın anjiyo ünitesi genel olarak ise hafta içi sekiz saat (gündüz) hizmet sunmakta; fakat, acil hallerde mesai saati dışında da (hafta sonu, remi tatiller vb.) hizmet vermektedir.

Çalışmada, sipariş maliyet yöntemi kullanılarak klinik hizmet maliyeti ve anjiyo ünitesi girişimsel işlem maliyeti ayrı ayrı hesaplanmıştır. Maliyet hesaplamaları tamamlandıktan sonra çalışmanın son bölümünde tüm giderler hasta maliyet kartında toplanmıştır.

Sağlık hizmet süreci kapsamında hastanın ilk olarak kayıt kabul sekreterliği tarafından hastane otomasyon sistemi üzerine yatış işlemi yapılmaktadır. Yatışı işlemi tamamlandıktan sonra ilgili klinik sorumlu hekimi tarafından ön tıbbi değerlendirmesi yapılarak gerekli ise tetkikler ve konsultasyonlar istenmektedir. Bununla birlikte, hemşireler hastanın sağlık bakım hizmet süreci kapsamında diğer işlemleri (vital bulgulara bakılması vb.) tamamlanmaktadır. Klinikte hekim ve hemşire dışında yardımcı destek personelleri de görev yapmaktadır.

Klinikte ön girişimsel işlem hazırlıkları tamamlanan hasta anjiyo için ilgili üniteye alınmakta ve işlem gerçekleştirilmektedir. Herhangi bir komplikasyon ile karşılaşılmaz ise hasta yaklaşık 3 saat ünitede kalmaktadır. Anjiyo işlemi, kardiyoloji hekimleri, anjiyo teknikerleri, hemşireler ve anestezi teknikerleri tarafından gerçekleştirilmekte ve hastanın tıbbi durumuna göre tıbbi malzeme olarak stent kullanılmaktadır. Anjiyo ünitesinde işlem bittikten sonra hasta, anjiyo ünitesinde gözlem altında tutulmaktadır. Anjiyo işleminden sonra hastanın tedavisine klinikte devam edilmektedir.

Yukarıda genel olarak anjiyo işlemi ile ilgili hastaya uygulanan tedavi sürecinden ve bu süreçlerle ilgili birimlerde verilen hizmet maliyetlerinden söz edilmiştir. Bundan sonraki aşamada, sipariş maliyet yönetmi ile maliyet hesaplamaları ilgili sayısal verilerle yapılmıştır. Uygulamada kullanılan veriler bir kamu hastanesi baz alınarak belirlenmiştir.

3.3.1.Sağlık Hizmet Maliyeti Hesaplama Süreci

Uygulama örneğinde bir kamu hastane işletmesinde anjiyo işlemi yapılan hastanın, klinik ve anjiyo ünitesinde sunulan sağlık hizmet maliyetleri hesaplanarak "**Hasta Maliyet Kartı**" oluşturulmuştur.

Uygulama örneğinde:

- Kardiyoloji kliniği 30 yataklı,
- Bir aylık dönem içerisinde kliniğe yatan hasta sayısının 180,
- Klinik fiili yatak gün sayısının ise 900 hasta yatak günü (HYG) olarak gerçekleştiği
- Anjiyo ünitesinde bir ay içinde ortalama 80 hastaya tedavi işlemi yapıldığı
- Anjito ünitesinde toplam 195 operasyon saati (OS) işlem yapıldığı
- Hastanın tedavi süresince klinikte 3 gün yattığı kabul edilmiştir.

Malzeme Giderleri

Hastanın yattığı süre içerinde klinikte ve anjiyo ünitesinde hasta için ilaç, tıbbi malzeme ve sarf malzemeleri kullanılmaktadır ve Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. *Malzeme Giderleri (TL)*

Birim	İlaç	Tıbbi Malzeme	Sarf Malzeme	Toplam
Klinik	8.744,00	4.788,00	2.145,00	15.677,00
Anjiyo Ünitesi	2.455,00	55.000,00*	1.100,00	58.555,00

**Kullanılan tıbbi malzeme(stent) fiyatı KDV hariç olarak kabul edilmiştir.*

Personel Giderleri

Çalışmada personel giderleri hesaplanırken primler, ek mesai (icap), gibi sabit ücretler dışındaki giderler hesaba katılmamıştır. Tüm çalışanların net brüt ücretlerini aldıkları kabul edilmiştir. Aylık ücretler Tablo 3 'te verilmiştir.

Tablo 3. *Personel Aylık Ücretleri*

Personel	Ücret (TL)
Hekim	95.000,00
Hemşire	59.000,00
Tıbbi tekniker	52.000,00
Tıbbi sekreter	43.000,00
Hasta bakıcı	39.500,00

Kardiyoloji kliniğinde bir ay boyunca sabit olarak 10 hemşire, 5 hekim, 1 kayıt sekreteri , 4 hasta bakıcı çalışmıştır. Klinikte çalışanların hastalara toplamda ne kadar süre hizmet verdiğinin ölçülmesi uygulamada çok zor olduğu için personellerin gideri hasta yatan gün sayısı baz alınarak dağıtılmıştır. Buna göre yapılan hesaplama Tablo 4' te gösterilmiştir.

Tablo 4. *Klinik Personel Gider Hesaplaması*

Personel	Aylık Birim Ücret (TL) (1)	Personel Sayısı (2)	Klinik Toplam Yatan Gün sayısı (3)	Hasta Yatan Gün Sayısı (4)	Hasta Başı Gider (TL) {[(1)*(2)]/(3)}*(4)
Hekim	95.000,00	5	900	3	1.583,33
Hemşire	59.000,00	10	900	3	1.966,67
Tıbbi sekreter	43.000,00	1	900	3	143,33
Hasta bakıcı	39.500,00	4	900	3	526,67

Anjiyo ünitesinde, 3 hekim, 5 hemşire, 2 sağlık teknikerinin 2 hastabakıcı olmak üzere 12 personel çalışmaktadır. Anjiyo işlemi ortalama her hasta için

30 dakika sürmektedir. Bu süreçte 1 anestezi hekimi, 1 anestezi teknikeri, 2 kardiyoloji hekimi, 1 kardiyoloji sağlık teknikeri, 1 hemşire ve 1 hasta bakıcı görev almaktadır.

Personel giderinin hesaplamasında, çalışanların aylık ücretleri üzerinden saat başına işgücü giderini hesaplamak için, aylık 225[1] saat esas alınmıştır. Anjiyo ünitesindeki operasyonda görev alan tüm personelin saat ücretlerine göre operasyon esnasında verdikleri hizmet süreleri dikkate alınarak, hastaya düşen işgücü maliyetleri hesaplanmıştır (bkz. Tablo 5).

Tablo 5. *Anjiyo Ünitesi Personel Gider Hesaplaması*

Personel	**Aylık Birim Ücret (TL)**	**Personel Sayısı (1)**	**Birim saat ücreti (ücret/saat)(TL) * (2)**	**Hasta başı personel gideri (TL)** ** {[(2)*0,5]*(1)}
Hekim	95.000,00	3	422,22	633.33
Hemşire	59.000,00	1	262,22	131.11
Tıbbi tekniker	52.000,00	2	231,11	231.11
Hasta bakıcı	39.500,00	1	175,56	87.78

**(Aylık birim ücret/225)*

*** Hesaplama birim saat ücreti 30 dk. üzerinden yapılmıştır.*

Sağlık Hizmeti Genel Üretim Giderleri

Sağlık hizmet sunumunda personel ve direk malzeme giderlerinin yanında hizmet üretimine önemli katkı sağlayan genel üretim giderlerinin dağıtımında ilgili giderin karateristik özelliğine göre dağıtım anahtarları kullanılmaktadır. Sağlık hizmeti genel üretim giderlerinin hasta maliyetine dağıtımını sağlayan ölçütler Tablo 6'da verilmiştir. Hastanenin toplam sağlık hizmeti genel üretim giderleri öncelikle ilgili hastane birimlerine; daha sonra ise, hastalara dağıtılmaktadır.

Tablo 6. *Sağlık Hizmeti Genel Üretim Giderleri Dağıtım Anahtarları*

Gider Türleri	**Birimlere Dağıtımda Kullanılan Anahtar**	**Hastalara Dağıtımda Kullanılan Anahtarlar**	
		Kardiyoloji Kliniği	**Anjiyo Ünitesi**
Elektrik	Kw/s	HYG[2]	OS[3]
Isınma	Hacim (m^3)	HYG	OS

1 "İş Kanununa göre çalışanların haftalık çalışma süresi 45 saattir. Yine kanuna göre çalışana haftada en az 24 saat kesintisiz hafta tatili verilmesi gerektiği göz önüne alındığında, bu 45 saatin 6 güne dağıtılması halinde bir günlük çalışma süresi 45/6 = 7,5 saattir. Çalışanın aylık ücreti 30'a bölünüp bir günlük ücret, çıkan rakam da 7,5'a bölündüğünde saat ücreti hesaplanmaktadır. Buradan geriye doğru hesaplama yapılacak olursa günlü 7,5 saat X 30 gün = 225 saat aylık çalışma süresi hesaplanmış olur."

2 "Fiili yatak gün sayısı (HYG) = 1.000 yatak/gün"

3 "Fiili Operasyon Saati (OS) = 200 saat"

Su	m^3	HYG	OS
Tıbbi Cihaz Bakım Onarım	Bakım-onarım saati	HYG	OS
Temizlik Giderleri	Gerçekleşen Tutar	HYG	OS
Yemek	Öğün Sayısı	Günlük Öğün Sayısı	Günlük Öğün Sayısı
Amortisman ve Tükenme Payları	Faydalı Ömür	HYG	OS
Tadilat ve Onarım	Gerçekleşen Tutar	HYG	OS

Elektrik Gideri

Hastane işletmesinde elektrik gideri, bölümlerin aylık harcadığı enerji miktarına (kw/h) göre paylaştırılmıştır. Her iki hizmet birimine düşen elektrik giderleri, uygun dağıtım anahtarları kullanılarak hasta maliyetine yansıtılmıştır. Hastane işletmesinin aylık toplam elektrik tüketimi giderine göre kardiyoloji kliniği ile anjiyo ünitesine düşen elektrik gider payı sırası ile 33.340,00 TL ve 58.650,00 TL'dir.

Bu hizmet birimlerine düşen elektrik giderleri uygun dağıtım anahtarları kullanılarak, hastaya düşen maliyet payı hesaplanmıştır(Bkz. Tablo 7).

Tablo 7. *Elektrik Gideri*

Birim	**Aylık (TL)**	**Hesaplama (HYG;OS)***	**Hasta Payı(TL)**
Klinik	33.340,00	=(33.340,00/900) x 3	111,13
Anjiyo Ünitesi	58.650,00	=(58.650,00/195) x 0,5	150,39

**Kardiyoloji servisi toplam HYG=900; anjiyo ünitesi toplam OS= 195*

Isınma Gideri

Aylık toplam ısınma giderleri, ilgili ünitenin ısıtılan toplam hacim içerisindeki payına göre dağıtılır. Hastane işletmesinin aylık toplam ısınma giderinin, ısıtılan birimlerin m^3 cinsinden hacimlerinde göre dağıtımı sonucunda kardiyoloji kliniğine 22.500,00 TL, anjiyo ünitesine 12.280,00 TL olarak hesaplanmıştır. Varsayılan bu tutarlar üzerinden birimlere düşen aylık ısınma giderleri, yine her birime uygun dağıtım anahtarları kullanılarak hastaya düşen maliyet payı hesaplanmıştır (bkz. Tablo 8).

Tablo 8. *Isınma Gideri*

Birim	**Aylık (TL)**	**Hesaplama (HYG;OS)***	**Hasta Payı(TL)**
Klinik	22.500,00	=(22.500,00/900) x 3	75,00
AnjiyoÜnitesi	12.280,00	=(12.280,00/195) x 0,5	31,49

**Kardiyoloji servisi toplam HYG=900; anjiyo ünitesi toplam OS= 195*

Su Gideri

Hastane işletmesinin aylık toplam su gideri, ilgili ünitenin aylık toplam metreküp($m^{3)}$ cinsinden su tüketimi içerisindeki payına göre dağıtılır. Hastane işletmesinin aylık toplam su giderinin, birimlerin m^3 cinsinden su tüketim miktarına göre dağıtımı sonucunda kardiyoloji kliniğine 11.120,00 TL, anjiyo ünitesine 7.950,00 TL olarak hesaplanmıştır. Varsayılan bu tutarlar üzerinden birimlere düşen aylık su giderleri, yine her birime uygun dağıtım anahtarları kullanılarak hastaya düşen maliyet payı hesaplanmıştır (bkz. Tablo 9).

Tablo 9. *Su Gideri*

Birim	Aylık (TL)	Hesaplama (HYG;OS)*	Hasta Payı(TL)
Klinik	11.120,00	=(11.120,00 /900) x 3	37,07
AnjiyoÜnitesi	7.950,00	=(7.950,00/195) x 0,5	20.38

**Kardiyoloji servisi toplam HYG=900; anjiyo ünitesi toplam OS= 195*

Tıbbi Cihaz Bakım Onarım Gideri

Hastanın hizmet gördüğü iki hizmet biriminde bulunan tıbbi cihazların aylık bakım ve onarım giderleri kardiyoloji kliniğinde 9.500,00 TL, anjiyo ünitesinde 45.000,00 TL olarak gerçekleşmiştir. Her birimde gerçekleşen aylık tıbbi cihaz bakım onarım giderleri, uygun dağıtım anahtarları kullanılarak hastaya düşen maliyet payı hesaplanmıştır(bkz. Tablo 10).

Tablo 10. *Tıbbi Cihaz Bakım Onarım Gideri*

Birim	Aylık (TL)	Hesaplama (HYG;OS)*	Hasta Payı(TL)
Klinik	9.500,00	=(9.500,00 /900) x 3	31,67
AnjiyoÜnitesi	45.000,00	=(45.000,00/195) x 0,5	115,36

**Kardiyoloji servisi toplam HYG=900; anjiyo ünitesi toplam OS= 195*

Temizlik Gideri

Bu giderler hesaplanırken hem aylık tüketilen temizlik malzemesi gideri hem de temizlik işçilik ücret gideri hesaba alınmaktadır. Her birimde çalışan temizlik personeli sayısı farklılık göstermektedir. Hesaplamada bir temizlik işçisinin aylık maliyeti 28.350,00 TL alınmıştır.

Aşağıdaki temizlik gideri dağıtım tablosunda yer alan temizlik personeli sayısı ve aylık temizlik malzemesi giderlerine ait bilgilere göre, yine her birim için uygun dağıtım anahtarından yararlanarak, hasta maliyetine yüklenecek gider payı hesaplanmıştır(bkz. Tablo 11).

Tablo 11. *Temizlik Gideri*

Hizmet Birimi	Temizlik Personel Sayısı	Temizlik Malzemesi Gideri(TL)	Temizlik Personeli Ücret + Temizlik Malzemesi (TL)	Hesaplama (HYG;OS)*	Hasta Payı(TL)
Klinik	4	8.975,00	122.375,00	=(122.375,00 /900) x 3	407,92
Anjiyo Ünitesi	2	6.500,00	56.700,00	=(56.700,00/195) x 0,5	145,39

Yemek Gideri

Hastane işletmesinde bir öğün yemeğin maliyetinin 55,50 TL olduğu kabul edilmiştir. Çalışan her personel hastane yemekhanesinde birer öğün; hasta ve refakatçısı da klinikte üç öğün yemek yemektedir. Hastanın yediği yemekler dışında refakatçı ve personel yemek giderleri de hasta maliyetine yüklenmektir. Hasta ve refakatçısı klinikte yattığı süre zarfında yemek yemektedir. Hesaplamalar Tablo 12'de gösterilmiştir.

Tablo 12. *Yemek Gideri*

Hizmet Birimi	Personel Toplam Öğün Sayısı*	Hasta ve Refaktçı Toplam Öğün Sayısı	Hasta Payı(TL)
Klinik	20 x 1 x 3 = 60	3 x 2 x 3 =18	(60+18) x 55,50 = 4329,00
Anjiyo Ünitesi	7 x 1 = 7	-	7 x 55,50 = 388,50

**Klinikte 3 gün yatttığı için hesaplama buna göre yapılmıştır.*

Amortisman ve Tükenme Payları

Tablo 13'te ilgili birimlerde bulunan amortismana tabi varlıkların adetleri üzerinden toplam değerleri hesaplanarak, sözkonusu hasta maliyetinde pay edilmiştir. Tüm birimlerde kullanılan bilgisayar ve yazıcıların ekonomik ömrü 5 yıl, tıbbi cihazların ise 10 yıldır. Bilgisayarların alış maliyeti 20.500,00 TL, hasta yataklarının 29.500,00 TL, yazıcılar ise 5.750,00 TL olup, anjiyo cihazının ise alış maliyeti 11.350.000,00 TL olduğu kabul edilmiştir. Hizmet birimindeki makina ve cihazların ay başına düşen amortisman giderlerinin, uygun dağıtım anahtarları kullanılarak, hastaya düşen giderleri hesaplanmıştır(bkz. Tablo 13).

Tablo 13. *Amortisman ve Tükenme Payları*

Hizmet Birimi	Cihaz Adeti ve Türü	Amortisman Tutar(TL/gün)	Dağıtım Anahtarları	Hasta Payı(TL)
Klinik	5 Bilgisayar	56,16	HYG	168,49
	3 Yazıcı	9,45	HYG	28,36
	Hasta Yatağı	16,16	HYG	24,25
Anjiyo Ünitesi	3 Bilgisayar	33,70	OS	0,70

	1 Yazıcı	3,15	OS	0,07
	1 Anjiyo cihazı	3.109,59	OS	64,78

Tadilat, Bakım ve Onarım Gideri

Tablo 14'te her birim için kullanılan ve varsayılan tadilat, bakım ve onarım gider tutarları verilmiştir. Her iki hizmet biriminde gerçekleşen aylık bakım, onarım ve tadilat giderleri uygun dağıtım anahtarları kullanılarak hastaya düşen maliyet payı hesaplanmıştır(bkz. Tablo 14):

Tablo 14. *Tadilat, Bakım ve Onarım Gideri*

Birim	**Tadilat, Bakım Onarım Aylık Gideri(TL)**	**Hesaplama**	**Hasta Payı(TL)**
Klinik	14.750,00	=(14.750,00/900) x 3	49,17
Anjiyo Ünitesi	8.555,00	=(8.555/195) x 0,5	21,94

Hasta Maliyet Kartı

Anjiyo işlemi yapılmış hastanın yataklı tedaviye yönelik tüm süreçlerinde ortaya çıkan giderler hesaplanmıştır. Bu giderler, hasta maliyet kartına maliyet merkezlerine(birimlere) göre aktarılmıştır. Ayrıca bu kartta:

- Hastanenin hangi birimlerinden hizmet alındığı
- Hizmet alınan birimlerde hasta bazlı maliyet
- Giderlerin birim ve tür bazlı analizi

görülebilmektedir. Böylece gerekli görüldüğünde, birimler ve dönemler arası kıyaslamalar da yapılabilmektir.

Hasta maliyet kartı hastanın tedavi gördüğü süreçteki toplam maliyetini vermektedir. Hastane yönetimleri hasta maliyet kartı sayesinde aynı tedavi işlemi yapılan hastalar arasında maliyet karşılaştırması yapılabilmesidir. Ayrıca, dönemsel karşılaştırmalarda yapılabilmektedir. Böylece maliyetler arasındaki aşırı bir fark çıktığında, detaylı maliyet analizleri yapılarak, maliyetleri kontrol altına alabilmek için gerekli iyileştirme faaliyetleri başlatmaktadırlar. Bunun yanında, maliyet kartı sayesinde hasta bazlı karlılık analizi de doğru bir şekilde yapılabilmektedir. Bu analizler, hastane yönetiminin daha sağlıklı ve etkin stratejik kararlar almasında önemli katkı sunmaktadır.

Tablo 15. *Hasta Maliyet Kartı*

HASTA NO	1111***999		
İSİM/SOYAD	AAA*** BB****		
	KLİNİK	**ANJİYO ÜNİTESİ**	**TOPLAM**
	MALZEME GİDERLERİ(TL)		
İlaç	8.744,00	2.455,00	11.199,00
Tıbbi Malzeme	4.788,00	55.000,00	59.788,00
Sarf Malzemesi	2.145,00	1.100,00	3.245,00
Toplam	**15.677,00**	**58.555,00**	**74.232,00**
	PERSONEL GİDERLERİ(TL)		
Hekim	1.583,33	633,33	2.216,66
Hemşire	1.966,67	131,11	2.097,78
Tekniker/Teknisyen	0	231,11	231,11
Tıbbi Sekreter	143,33	0	143,33
Hastabakıcı	526,67	87,78	614,45
Toplam	**4.220,00**	**1.083,33**	**5.303,33**
	SAĞLIK HİZMETİ GENEL ÜRETİM GİDERLERİ(TL)		
Elektrik	111,13	150,39	261,52
Isınma	75,00	31,49	106,49
Su	37,07	20,38	57,45
Tıbbi Cihaz Bakım	31,67	115,36	147,03
Temizlik Giderleri	407,92	145,39	553,31
Yemek	4.329,00	388,50	4.717,50
Amortisman	221,10	65,55	286,65
Tadilat, Bakım Onarım	49,17	21,94	71,11
Toplam	**5.262,06**	**939,00**	**6.201,06**
	TOPLAM TEDAVİ MALİYETİ(TL)		
GENEL TOPLAM	**25.159,06**	**60.577,33**	**85.736,39**

SONUÇ

Sağlık Bakanlığı'nın 2003 yılında başlattığı sağlıkta dönüşüm projesi ile birlikte sağlık alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler kapsamında hastane işletmeleri hizmet kalitelerini arttırmak için çeşitli faaliyetler ve uygulamalar gerçekleştirmektedir. Bu da sağlık hizmet maliyetleri üzerinde artma yönünde baskı yaratmaktadır. Özellikle, sağlık sektöründe son yılllarda rekabetin de artması maliyetlerin kontrol altına alınmasının önemini daha da arttırmıştır.

Bilindiği üzere hastane işletmeleri 7/24 hizmet üreten dinamik yapıdaki sağlık kuruluşlarıdır. Bu işletmelerde üretilen sağlık hizmeti çok çeşitlilik göstermekte ve bireylere yapılan muayeneler ile uygulanan tedaviler birbirinden de farklıdır. Bu durum hastane yönetimleri için maliyet hesaplamalarının yapılmasını güçleştirmekte olup; hasta bazlı maliyet analizlerinin yapılmasını daha da güç hale gelmektedir. Hasta bazlı maliyet hesaplamalarının ve analiz-

lerinin doğru ve eksiksiz yapılabilmesi için hastanenin işlevsel yapısına uygun maliyet yöntemi belirlenmesi gerekmektedir. Bu yöntemlerden biri olarak sipariş maliyet yöntemi hastanelerde uygulanabilir bir yöntemdir. Bu yöntem, belirli partiler halinde üretim yapan ve her partide diğerlerinden oldukça farklı tür veya nitelikte mamuller üreten işletmelerde, her mamul veya mamul grubunun maliyetlerini ayrı ayrı saptayabilmek için yararlanılan bir yöntemdir. Sipariş maliyet yöntemi, hastane işletmelerinde sunulan sağlık hizmetinin hastadan hastaya değişmesi ve her hastaya farklı tedavi hizmetlerinin verilmesinden dolayı hasta bazlı maliyet hesaplamasında uygulanabilir bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmada yapılan uygulamada, bir kamu hastanesinde anjiyo tıbbi işlemi yapılan ve kardiyoloji servisinde tedavisi yapılan hastanın sağlık hizmet maliyeti hesaplanmıştır. Hastaya yapılan tedavi işlemlerinin maliyetleri detaylı olarak hasta maliyet kartında gösterilmiştir. Bu maliyet kartı sayesinde hastane yönetimleri sağlık hizmet sürecinde hangi kalem giderin ne kadar kullanılğını tespit ederek mali analizler yapabilmekte ve maliyetleri kontrol altına almak gerekli iyileştirme faaliyetlerini gerçekleştirmektedir. Hasta bazlı maliyet analizleri sayesinde sağlık hizmet süreçlerinde verimlilik arttırılarak kaynakların etkin kullanılması sağlanabilmektedir. Ayrıca, hasta ve dönemsel bazlı karşılaştırmaların yapılması maliyetlerin kontrol altına alınmasına önemli katkı sunmaktadır.

Sonuç olarak, hastaların ayrı ayrı sağlık hizmet maliyetlerinin hesaplanması hastane yönetimleri açısından yapılan maliyet analizlerinden daha sağlıklı ve etkin sonuç almasını sağlamaktadır. Bunun yanında, finansal raporlar ile bütçelerin hazırlamasında önemli veri kaynağı da oluşturarak yol gösterici olmaktadır. Doğru ve etkin yapılan maliyet hesaplamaları hastane yönetimlerinin stratejik kararlar alma süreçelerine de önemli katkı sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Arslan, S. (2008). Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Ve Bir Hastane İşletmesi Üzerinde Uygulama. Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aslantekin, F., Göktaş, B., Uluşen, M. ve Erdem, R. (2007). Sağlık Hizmetlerinde Kalite Deneyimi: Dr. Ekrem Hayri Üstündağ Kadın Hastalıkları ve Doğum Hastanesi Örneği. *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi.* 2(6):55-76.

Cao P., Toyabe S., Akazawa K.(2006). Development of a Practical Costing Method for Hospitals. Tohoku J. Exp. Med., Volume 208, Number 3, 213-224.

Demir, T., Açık, Y., Kaya, M.K., Deveci, S.E., Pirinççi, E., Yıldırım, B., Oğuzöncül, A.F. ve Ozan, T. (2009). Fırat Üniversitesi Tıp Fakültesi Göz Hastalıkları Anabilim Dalı'na Poliklinik ya da Klinik Hizmeti Almak İçin Başvuran Hastaların Sunulan Hizmetten Memnuniyet Düzeyleri. F.Ü. Sağlık Bilimleri Tıp Dergisi. 23 (3): 119-124.

Elif A, Önder N T, Kayalı S, Keskiz Z, Yiğit Ö (2015). Kamu Hastanelerinde Branş Bazında Hasta Başı Maliyet Analizi (İstanbul Eğitim ve Araştırma Hastanesi Örneği). Sağlık Akademisyenleri Dergisi 2(1), 40-52.

Eminsoy, M.G., (2008). Paket Ameliyatlarda Laparoskopik Kolesistektominin Hizmet Maliyetlerinin Belirlenmesi ve BUT-SUT Fiyatlarıyla Karşılaştırılması. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Esmeray, A.(2006). Hastanelerde Maliyetleme ve Faaliyete Dayalı Maliyetlemeye İlişkin Bir Uygulama. Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Finkler,S. ve Ward, D. M.(1999). *Essentials of Cost Accounting For Health Care Organizations,* An Aspen Publication. Second Edition.

Gökalp, G.(2014). Kalça Kırıklı Yaşlı Hastalarda Uygulanan Farklı Anestezi Tekniklerinin Postoperatif Yoğun Bakıma Giriş, Mortalite ve Maliyet İlişkisi. Uzmanlık Tezi Pamukkale Üniversitesi Tıp Fakültesi, Denizli.

Kartal, A., Sevim, A. ve Gündüz, H.E.(2004). *Maliyet Muhasebesi*. Eskişehir: Açıköğretim Yayınları.

Kısakürek, M.M.(2010). Hastane İşletmelerinde Bölüm Maliyet Analizi: Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesinde Bir Uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 24, Sayı 3, 229-256.

Koçyiğit, S.(2006). *Faaliyete Dayalı Maliyet Yöntemi ve Hastane Uygulaması.* Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

M.Bragg, S. (2001). *Cost Accounting Acomprehensive Guide*. Hoboken, North America: Wiley Publish .

Menderes, M.(1994). Hastanelerde Maliyet Hesaplaması(ss.265-275). I.Ulusal Sağlık Kuruluşları ve Hastane Yönetimi Sempozyumu, Aydın: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları. 4-7 Mayıs 1994.

Öz, M. (2007). *Özel Hastanelerde Maliyet-Hacim- Kar Analizlerinin Uygulanabilirliği.* Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özgülbaş, N. ve Tarcan, M. (2013). *Sağlık Kurumlarında Maliyet Yönetimi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Sayın, K.Ş., Yeğinboy, E.Y., Yüksel, İ. (2017). Hastane İşletmelerinde Kalp Kapak Değişim Maliyetinin Hesaplanması. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi. 24(3), 815-836.*

Seçim, H. ve Pekelman, T. (1995). *Hastanelerde Verimliliği Yükseltici Uygulamalar: Biyomedikal Mühendislik Hizmetleri*. http://www.merih.net/m1/hastane5.htm, (26.10.2024).

Selçuk, H. ve Keklicek,H. (2018). Farklı Vücut Kitle İndeksi Düzeyinde Olan Bireylerde Statik Yük Altındaki Ayağın Pronasyon Cevabının İncelenmesi. Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi. 7(4): 38- 45.

Stabil Servis (2015). *ASA Skoru*. http://stabilservis.blogspot.com/2015/03/asa-skoru.html, (25.11.2024).

Shepard, S., Hodgkin D. ve Anthony, Y. (29 Eylül 1998). .*Analysis of Hospital Costs: Amanuel for Managers Institute for Health PolicyHeller School Brandeis University.*

http://people.brandeis.edu/~shepard/w-manual.PDF, (12.10.2024).

TARD (Türk Anesteziyoloji ve Reanimasyon Derneği) (2006). *Anestezi Uygulama Kılavuzları Preoperatif Değerlendirme.* https://www.tard.org.tr/haberler/166/tard-anestezi-uygulama-kilavuzlari. (15.11.2024).

Tokat, M. (2001). *Sağlık Ekonomisi*. Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi Yayınları: Eskişehir.

Yaman Ö (2009). *Hastanelerde Maliyet Yönetim Sistemi ve Bir Uygulama.* Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yiğit, V. ve Ağırbaş, İ. (2003). Hastanelerde Maliyet-Performans Analizi: Sağlık Bakanlığı Tokat Doğum ve Çocuk Bakımevi Hastanesi'nde Bir Uygulama. Ankara. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi.*6(3):141-162.

Yükçü, S.(2014). *Yönetim Açısından Maliyet Muhasebesi*. İzmir: Altın Nokta Yayınları.

Yüksel, İ. (2013). *Hastanelerde Maliyet Muhasebesi ve Karlılık*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yüksel, İ. (2019). *Kamu Hastanelerinde Hekimlerin Kalite, Verimlilik, Katkı Bileşenleri ve Döner Sermaye Ek Ödemesi İle İlişkilendirilmesi: Bir Üniversite Hastanesi Ek Ödeme Modeli Önerisi.* Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BÖLÜM 10

GÖÇÜN GELİR EŞİTSİZLİĞİ ÜZERİNDEKİ ÇOK BOYUTLU ETKİLERİ[1]

Hale KIRER SILVA LECUNA

1 Doç. Dr. Hale KIRER SILVA LECUNA, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Teorisi ABD, Orcid: 0000-0002-1879-3315

1. Giriş

Göç, küreselleşme, kentleşme ve ekonomik eşitsizlik gibi dinamikler nedeniyle 21. yüzyılın en önemli sosyo-ekonomik olgularından biridir. Göç, nasıl gerçekleştiğinden bağımsız olarak - ulusal sınırlar ötesinde ya da ulusal sınırlar içerisinde - hem menşe hem de hedef bölgeleri derinden etkilemektedir. Gelişmiş ekonomilerde göç, özellikle düşük vasıflı sektörlerde iş gücü eksikliklerini giderirken, gelişmekte olan ülkelerde işçilerin ana yurttaki ailelerine gönderdikleri paralar, işçi dövizleri (remittances) ve ücret fırsatları aracılığıyla yaşam standartlarını iyileştirme mekanizması olarak hizmet etmektedir (Borjas, 1999; Dustmann vd., 2013).

Göç ve gelir dağılımı arasındaki ilişki oldukça karmaşık ve çok boyutludur. Ancak, göçün bir ülkenin makroekonomik göstergeleri üzerinde çeşitli etkiler yaratarak gelir eşitsizliğini etkilediği söylenebilir. Bir ülkenin makroekonomik göstergeleri, uygulanan ekonomik politikaların ne kadar başarılı olduğu ile ilgili önemli bilgiler sağlamaktadır (Kaya & Çalışkan, 2019). Bu bağlamda göçün gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini anlamak, akademik ve politik açıdan önemlidir. Göç, veren bölgelerde yoksulluğu azaltıp, hane gelirlerini iyileştirebilirken (Adams & Page, 2005); varış bölgelerinde düşük ücretli işgücü piyasalarında rekabeti artırarak ücret eşitsizliğini şiddetlendirebilmektedir (Borjas, 2003). Benzer şekilde, işçi dövizleri aileler içerisinde gelir farklarını daraltabilirken, göçmen ve göçmen olmayan haneler arasında ise eşitsizlikler yaratabilmetedir (Stark vd., 1986).

Artan göç ölçeği göz önünde bulundurulduğunda - Dünya Göç Raporuna göre, 2024 yılı itibari ile dünya genelinde yaklaşık 281 milyon birey (dünya nüfusunun % 3,6'sı) uluslararası göçmen konumundadır (International Organization for Migration (IOM), 2024). Bu çalışma özellikle göç ve gelir dağılımı kavramlarına odaklanmaktadır. Göç, hem uluslararası göçü (ülkeler arası hareketlilik) hem de iç göçü (ulusal sınırlar içinde, örneğin kırsal-kentsel göç) ifade etmektedir (Harris & Todaro, 1970). Gelir dağılımı ise, gelirlerin bir nüfus içerisinde nasıl dağıldığını ifade etmekte ve genellikle Gini katsayısı, Lorenz eğrisi, Kuznets katsayısı, genel entropi, Dalton kriteri, Atkinson endeksi ve gelir yüzdelikleri gibi göstergelerle ölçülmektedir (Atkinson, 2015; Kırer Silva Lecuna & Beken, 2023). Gelir eşitsizliği, kazançlar, servet ve ekonomik fırsatlara erişim farklılıklarını yansıtmaktadır.

Daha önce de belirtildiği üzere, göçün gelir dağılımı üzerinde birçok etkisi bulunmakta ve söz konusu etkiler çeşitli faktörlere bağlı bulunmaktadır. Göçmenlerin beceri bileşimi, işçi dövizleri ve işgücü piyasası yapıları bu faktörlerden bazılarıdır. Düşük vasıflı göç, belirli sektörlerde ücretleri düşürebilirken, yüksek vasıflı göç insan sermayesi gelişimine katkıda bulunabilmektedir (Borjas, 2006; Docquier vd., 2014). Göçmenler tarafından anavatanlarına gönderilen finansal akışlar hane gelirlerini iyileştirebilirken, bölgesel eşitsiz-

likleri pekiştirebilmektedir (Acosta vd., 2008; Ravallion & Chen, 2007). Ayrıca göç, varış bölgelerindeki ücret dağılımını etkileyerek ekonomik koşullara bağlı olarak ücret kutuplaşması veya ücret sıkışması yaratabilmektedir (Dustmann vd., 2016).

Bu bağlamda, söz konusu çalışmadaki temel araştırma soruları şu şekildedir:

✓ Göç, menşe ve hedef bölgelerinde gelir dağılımını nasıl etkilemektedir?

✓ İşçi dövizleri, menşe ülkelerde gelir dinamiklerini nasıl şekillendirmektedir?

✓ Göç, farklı beceri seviyeleri ve ekonomik sektörler arasında ücret eşitsizliğini ne ölçüde etkilemektedir?

Göç ve gelir dağılımı arasındaki ilişkinin anlaşılmasının önemi, politika sonuçlarında yatmaktadır. Politika yapıcılar, göçün faydalarını en üst düzeye çıkarırken eşitsizlik üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmaya yönelik müdahaleler tasarlama zorluğuyla karşı karşıyadır. Örneğin; göç alan ülkelerde göçmenlerin iş gücü piyasasına entegrasyonunu sağlayan politikalar ücret kutuplaşmasını azaltabilmektedir (OECD, 2017). Menşe ülkelerde ise işçi dövizleri, bölgesel kalkınma ve yoksulluğu azaltma için bir kaldıraç olarak kullanılabilmektedir (Adams Jr, 2004; Ratha vd., 2019).

Söz konusu çerçevede, bu çalışmanın amacı göçün ekonomik etkileri üzerine süregelen tartışmalara, kapsamlı bir literatür taraması ve kuramsal bir çerçeve üzerinden katkı sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle teorik çerçeve incelenmekte olup, daha sonrasında ise literatür taramasına yer verilmektedir. Çalışma, göç ile gelir dağılımı arasındaki mekanizmalar ve politika önerileri üzerinde durduktan sonra sonuç kısmı ile sonlanmaktadır.

2. Teorik Çerçeve

Göç olgusu, ekonomik teorilerin farklı perspektifleri üzerinden ele alındığında, bireysel ve yapısal dinamiklerin bir arada değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Teorik yaklaşımlar, göçün bireysel kararların ötesinde, küresel ekonomik sistemdeki ücret farklılıkları, işgücü talebi ve kalkınma dinamikleri ile nasıl şekillendiğini göstermektedir. Bu kısımda neoklasik göç teorisi, ikili işgücü piyasası teorisi, Harris ve Todaro'nun modeli ve Kuznets Hipotezi analiz edilmektedir.

Neoklasik göç teorisi, göçü, bölgeler arasındaki ücret farklılıklarından kaynaklanan bir optimizasyon kararı olarak ele almaktadır. Bu bakış açısına göre bireyler, menşe ve hedef yerlerindeki beklenen gelir ve istihdam fırsatlarını karşılaştırırlar. Göç, taşınmanın net faydaları maliyetlerden fazla olduğunda gerçekleşmektedir (Harris & Todaro, 1970; Todaro, 1969). Uluslararası göçte, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki ücret farklılıkları iş gücü hare-

ketliliğini teşvik etmektedir. Örneğin, düşük gelirli bölgelerden bireyler daha iyi ücret ve iş güvenliği arayışıyla yüksek gelirli ekonomilere göç etmektedirler. İç göçte ise, kırsal işçiler daha yüksek beklenen ücretlerden yararlanmak amacıyla işsizlik riski olsa bile kentsel bölgelere göç ederler (Harris & Todaro, 1970). Neoklasik model, tam bilgi ve rekabetçi işgücü piyasalarını varsaymaktadır. Bununla birlikte, göç sürecini basitleştirerek göç maliyetleri, aile dinamikleri ve kurumsal engeller gibi faktörleri göz ardı etmektedir (Massey vd., 1993).

İkili (Dual) İşgücü Piyasası Teorisi ise Piore (1979) tarafından geliştirilmiştir. Teoriye göre göç gelişmiş ekonomilerdeki yapısal işgücü ihtiyaçlarına bir yanıt olarak açıklanmaktadır. Neoklasik görüşün aksine bu teori, özellikle tarım, inşaat ve hizmet sektörleri gibi düşük ücretli ve istenmeyen sektörlerdeki işgücü açıklarını yaratan talep tarafı faktörlere vurgu yapmaktadır. Dual teoriye göre; gelişmiş ekonomilerde işgücü piyasası, birincil ve ikincil sektör olarak ikiye ayrılmaktadır. Birincil sektör yüksek vasıflı, iyi ücretli ve iş güvencesi olan işleri kapsarken; ikincil sektör düşük vasıflı, istikrarsız ve düşük ücretli işleri içermektedir. Göçmenler, genellikle yerli işçilerin düşük çalışma koşulları ve sosyal prestij eksikliği nedeniyle kaçındığı ikincil sektörlerde istihdam edilmektedir. Söz konusu teori, menşe ülkelerde ekonomik durgunluk yaşansa bile göçün neden devam ettiğini açıklamaktadır. Göçmenler, belirli ekonomik faaliyetleri sürdürmek için vazgeçilmez bir işgücü kaynağı olarak görülmektedir (Anderson & Ruhs, 2010; Piore, 1979).

Harris & Todaro (1970) Modeli iç göçe odaklanmakta ve gelişmekte olan ülkelerdeki kırsaldan kente göç paradoksunu vurgulamaktadır. Model, göç kararlarının mevcut istihdam olasılıkları yerine beklenen kentsel ücretlere dayandığını savunmaktadır. Kentsel bölgelerde işsizlik oranı yüksek olsa bile, kırsal bireyler gelecekte daha yüksek ücret kazanma olasılığı nedeniyle göç edebilirler. Kentsel göç genellikle devam etmekte çünkü bireyler, resmi olarak istihdam edilme olasılığıyla birlikte gayri resmi sektör fırsatlarını da hesaba katmaktadırlar. Harris-Todaro modeli, Çin ve Hindistan gibi hızlı kentleşme yaşayan ülkelerde büyük ölçekli göçün neden olduğu kentsel işsizlik ve eksik istihdam gerçekliğini yakalamaktadır (Lall & Selod, 2006).

Kuznets Hipotezi (Kuznets, 1955), ekonomik kalkınmanın başlangıçta gelir eşitsizliğini artırdığını, ancak ekonomiler geliştikçe bu eşitsizliği azalttığını öne sürmektedir. Bu ilişki, genellikle ters U-şeklindeki bir eğri ile gösterilmektedir. Göç ise, bu dinamikte önemli bir rol oynmaktadır. İlk aşamalarda, göç, hem bölgeler arası hem de bölge içi gelir eşitsizliğini artırabilmektedir. Kırsal veya daha yoksul bölgelerden gelen göçmenler, kentlerde ya da gelişmiş işgücü piyasalarında özellikle düşük vasıflı pozisyonlarda çalıştığında ücret farklılıklarıyla karşılaşabilmektedir. Ayrıca, işçi dövizleri menşe bölgelerde göçmen ve göçmen olmayan haneler arasındaki gelir farklarını arttırabilmektedir (Barham & Boucher, 1998; Stark vd., 1986). Zaman içerisinde göç, ekonomilerin

yapısal değişikliklere uyum sağlamasıyla eşitsizliği azaltabilmektedir. Artan işçi döviz akışları, beşeri sermayenin gelişimi ve ekonomik entegrasyon, gelir farklarını daraltabilmektedir. Hedef bölgelerinde, göçmen işgücü ekonomik büyümeye katkıda bulunurken, menşe bölgelerde işçi dövizleri ve geri dönen göçmenler, kalkınmayı teşvik eden yatırımlar ve beceriler getirmektedir (Docquier & Rapoport, 2012). Örneğin, Çin'deki kırsal-kentsel göç üzerine yapılan çalışmalar, başlangıçta kentsel ücret primleri nedeniyle eşitsizliğin arttığını, ancak uzun vadede kırsal yoksulluğun azaldığını ve yaşam standartlarının iyileştiğini göstermektedir (de Brauw vd., 2014; Kanbur & Zhang, 1999). Kuznets hipotezi, göçün gelir eşitsizliği üzerindeki etkilerinin zaman içinde nasıl evrildiğini, kurumsal, ekonomik ve politik bağlamlara bağlı olarak açıklaması nedeniyle göç araştırmalarında son derece önemli bir yere sahiptir.

3. Literatür Taraması

Göç, hedef ülkelerdeki gelir dağılımı üzerinde önemli etkilere sahiptir. Bu etkile özellikle ücret yapıları ve işgücü piyasasındaki ayrışma ile kendini göstermektedir.

Düşük vasıflı göç, hedef ülkelerde ücret kutuplaşmasına katkıda bulunmaktadır. Göçmenler genellikle emek-yoğun, düşük ücretli işlerde yoğunlaşarak bu sektörlerde ücretler üzerinde aşağı yönlü baskı oluşturmakta ve yüksek vasıflı çalışanların ücretlerini görece etkilemeden bırakmaktadır (Borjas, 1999; Dustmann vd., 2013). Borjas (2003), Amerika Birleşik Devletleri'ndeki göçün düşük vasıflı yerli işçilerin ücretlerini düşürdüğünü, ancak sermaye sahiplerinin ve yüksek vasıflı işçilerin getirilerini artırdığını ve böylece ücret eşitsizliğini genişlettiğini göstermektedir.

Dustmann vd. (2013), Birleşik Krallık üzerine yaptıkları çalışmada, düşük vasıflı göçün düşük ücretli kesimde ücret rekabetini artırdığını, ancak üst ücret dağılımı üzerinde ihmal edilebilir ya da pozitif bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bu olgu, göçün işgücü piyasalarında neden olduğu yapısal değişimi yansıtan "ücret kutuplaşması" olarak tanımlanmaktadır.

Bazı işgücü piyasalarında, özellikle göçmen işçilere dayanan sektörlerde, ücret sıkışması meydana gelmektedir. Göçmenler, daha az istihdam seçeneğine ve pazarlık gücüne sahip olduklarından daha düşük ücretleri kabul etmekte, bu da benzer işlerde çalışanlar arasındaki ücret farkını azaltmaktadır. Örneğin, Avrupa ülkeleri üzerine yapılan çalışmalar, tarım ve inşaat gibi sektörlerde ücret sıkışmasının göçmen işçilerin yoğun olarak çalışmasıyla ortaya çıktığını göstermektedir (Ottaviano & Peri, 2012; Peri, 2016).

Göç, menşe ülkelerde ise genellikle ters yönde etkiler yaratmakta ve bu etkiler büyük ölçüde işçi dövizleri ve bölgesel eşitsizlikler tarafından şekillenmektedir. İşçi dövizleri, göçmenlerin anavatanlarına gönderdikleri finansal transferler, hane gelirlerini artırmadaki pozitif etkileriyle tanınmaktadır.

Araştırmalar, işçi dövizlerinin yoksulluğun azaltılmasına ve göçmen gönderen hanelerde yaşam standartlarının iyileşmesine önemli katkılarda bulunduğunu göstermektedir (Adams & Page, 2005; Ratha vd., 2019). Örneğin, Tonga, Haiti, Güney Sudan, Nepal, Tacikistan gibi ülkelerde işçi dövizleri (remittances), GSYH'nin önemli bir kısmını oluşturarak (%34-%22) (Ratha vd., 2019) düşük gelirli hanelere doğrudan fayda sağlamaktadır. Ancak, işçi dövizleri hane düzeyinde gelirleri iyileştirirken, bölgesel eşitsizlikleri artırabilmektedir. Yüksek göç oranına sahip bölgeler ile göç fırsatlarına erişimi sınırlı olan bölgeler arasında gelir farkları büyüyebilmektedir. Ravallion & Chen (2007), Çin'de göç ve işçi dövizlerinin, kıyı (kentsel) ve iç (kırsal) bölgeler arasındaki eşitsizliği artırdığını, çünkü daha varlıklı hanelerin göçü finanse etme konusunda daha avantajlı olduğunu göstermektedir. Stark vd. (1986), göçün seçici doğasını vurgulayarak, sadece yeterli kaynaklara sahip hanelerin göçmen gönderebileceğini ve bunun da göçmen ve göçmen olmayan aileler arasındaki eşitsizliği derinleştirdiğini belirtmektedir.

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde kırsaldan kente göç, gelir dağılımını şekillendirmede merkezi bir rol oynamaktadır. Kırsaldan kente göç, başlangıçta ücret farklılıklarını artırabilmekte ancak uzun vadede ekonomilerin yapısal dönüşümüne katkıda bulunarak fayda sağlayabilmektedir. İlk aşamalarda, kentsel işgücü piyasaları işçi akınına uğramakta, bu da düşük vasıflı işler için ücretleri baskılayabilmekte ve işsizliği artırabilmektedir (Harris & Todaro, 1970). Ancak göç, zamanla işgücü hareketliliğini ve verimliliği artırarak ekonomik büyümeye katkıda bulunmaktadır (de Brauw vd., 2014; McKenzie & Rapoport, 2010).

Çin, 1980'lerden bu yana büyük çaplı kırsal-kentsel göç hareketleri ile karşı karşıya kalmış olup, bu da ücret eşitsizliğini önemli ölçüde etkilemiştir. Kanbur & Zhang (1999), kentsel bölgelerin hızlı büyüme yaşarken kırsal bölgelerin geride kaldığını ve bölgesel eşitsizliklerin arttığını gözlemlemektedir. Ancak işçi dövizleri ve işgücü hareketliliği zamanla kırsal yoksulluğu azaltmaktadır. Hindistan'da da benzer eğilimler gözlenmekte, kırsal göçmenler kentsel merkezlerde daha iyi fırsatlar arayarak kırsal ve kentsel bölgeler arasındaki ücret farklarını artırmaktadır (KUNDU & SARASWATI, 2012). Tanzanya için Beegle vd. (2011) tarafından yapılan çalışma iç göçün, ekonomik sıkıntıların bir yansıması olduğu ve genellikle geçim ihtiyaçları tarafından yönlendirilrildiğini göstermektedir. Göç, hane yoksulluğunu hafifletirken, göç fırsatlarına erişimi olan ve olmayan bölgeler arasındaki eşitsizlikleri şiddetlendirmektedir. Söz konusu ülkeler için yapılan çalışmalar, iç göçün ikili etkilerini vurgulamaktadır. Yoksulluğu hafifletme fırsatı sunarken, uygun politikalar olmadan mekansal eşitsizliği artırabilmektedir.

Bu bağlamda, göçün uzun vadeli etkileri üzerine araştırmaların eksik olduğu söylenebilir. Özellikle hedef ülkelerindeki işgücü piyasası dinamiklerinin zaman içinde nasıl evrildiğine dair çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

4. Göç ile Gelir Dağılımı Arasındaki Mekanizmalar

Göç, hedef bölgelerindeki işgücü piyasası dinamiklerini önemli ölçüde etkileyerek ücretler, istihdam seviyeleri ve beceri primleri üzerinde belirleyici rol oynamaktadır.

Göçmen işçilerin akışı, göçmen nüfusunun beceri bileşimine ve ev sahibi ekonominin yapısına bağlı olarak ücretleri farklı şekillerde etkilemektedir. Düşük vasıflı göçmenler, emek yoğun sektörlerde yerli işçiler için ücretler üzerinde aşağı yönlü baskı oluşturarak gelir eşitsizliğine katkıda bulunabilmektedir (Borjas, 2003; Dustmann vd., 2013). Örneğin, Borjas (2003), ABD'deki göçün düşük vasıflı yerli işçiler için ücretleri düşürdüğünü, çünkü benzer işlere yönelik rekabeti artırdığını göstermektedir. Yüksek vasıflı göçmenler, yerli yüksek vasıflı işçilerin üretkenliğini tamamlayarak, beceri primlerini artırabilmektedir (Peri, 2016).

Göçmenler genellikle belirli sektörlerde kümelenmekte ve bu durum sektöre özgü ücret etkilerine yol açmaktadır. Göçmenler, daha çok tarım, inşaat ve ev hizmetleri gibi düşük ücretli mesleklerde temsil edilmektedirler (Ottaviano & Peri, 2012). Bu durum, bu sektörlerde ücretlerin baskılanmasına ve mesleki ücret eşitsizliklerine neden olmaktadır. Buna karşılık, yüksek vasıflı göçmenler bilgi yoğun sektörlerde faaliyet göstererek uzmanlaşmış mesleklerde ücret primlerini artırmaktadırlar (Kerr vd., 2015). Göç, belirli işgücü segmentlerinde istihdam yer değiştirmelerine neden olabilmektedir, ancak araştırmalar işgücü piyasalarının uyum sağlamasıyla uzun vadeli etkilerin sınırlı olduğunu göstermektedir (Card, 2005; Dustmann vd., 2016).

Göçmenler tarafından gönderilen işçi dövizleri, gönderen ülkelerde gelir dağılımını yeniden şekillendirerek bölgeler ve haneler arasında yeniden dağıtım mekanizması olarak hareket etmektedir. İşçi dövizleri, göçmen gönderilen haneler için önemli bir gelir kaynağı olup, yoksulluk oranlarını azaltmaya ve yaşam standartlarını iyileştirmeye yardımcı olmaktadır. Adams & Page (2005), uluslararası para gönderimlerinin gelişmekte olan ülkelerde yoksulluk oranlarını önemli ölçüde azalttığını göstermektedir. Benzer şekilde, işçi dövizleri eğitim, sağlık ve yaşam standartlarını iyileştirmeye katkıda bulunmaktadır (Yang, 2008).

İşçi dövizlerinin genel gelir eşitsizliği üzerindeki etkisi karmaşıktır. Kısa vadede, daha varlıklı hanelerin göçmen gönderme konusunda daha fazla kaynağa sahip olmaları nedeniyle bölgesel eşitsizlikleri artırabilmektedir (Stark vd., 1986). Uzun vadede ise, işçi dövizleri girişimcilik, konut ve beşeri sermaye gelişimi için kaynak sağlayarak eşitsizliği azaltabilmektedir (Acosta vd., 2008).

İşçi dövizlerinin eşitsizlik üzerindeki etkisi, ülkelere ve sosyo-ekonomik bağlama göre de önemli ölçüde değişmektedir. Nepal ve Meksika gibi yüksek göç oranlarına sahip ülkelerde, yoksulluğu azaltması ve üretken yatırımları

finanse ederek eşitsizliği dengelemesi yönünde bir etki göstermektedir (McKenzie & Rapoport, 2010). Sahra Altı Afrika'nın bazı bölgelerinde, göç fırsatlarının yalnızca varlıklı hanelerle sınırlı olması nedeniyle işçi dövizleri mevcut eşitsizlikleri pekiştirebilmektedir (Gubert vd., 2010).

Göç, eğitim, beceri kazanımı ve bilgi paylaşımı aracı olarak beşeri sermaye transferi yoluyla gelir dağılımını etkileyebilmektedir. Göç, bireylerin gelişmiş ülkelerde daha iyi eğitim ve gelişmiş becerilere erişimini sağlamaktadır. Göçmenler, edindikleri bilgi ve becerileri anavatanlarına geri getirerek üretkenliği ve ekonomik büyümeyi teşvik etmektedir (Docquier & Rapoport, 2012). Örneğin, Hindistan ve Filipinler'deki geri dönen göçmenlerin yenilik ve girişimciliğe önemli katkıda bulunduğu gösterilmiştir (Amuedo-Dorantes & Pozo, 2006; Kapur, 2001; Lucas, 2005; McCormick & Wahba, 2001; Opiniano, 2004; Yang, 2008).

Göçün beşeri sermaye üzerindeki etkisi, beyin göçü (brain drain) ve beyin gücü kazanımı (brain gain) arasındaki dengeye bağlıdır. Beyin göçü, gelişmekte olan ekonomilerde yüksek vasıflı insan sermayesi kaybına yol açarak büyüme potansiyelini sınırlamakta ve eşitsizliği artırmaktadır (Bhagwati & Hamada, 1974). Clemens (2011), Sahra Altı Afrika ve Güney Asya'da sağlık ve eğitim sektörlerinde ciddi beyin göçü yaşandığına işaret etmektedir. Beyin gücü kazanımında ise göç, menşe ülkelerde beşeri sermaye yatırımlarını teşvik ederek beyin göçü etkilerini dengeleyebilir. Beine vd. (2008), beyin göçü etkilerinin, göç etmeyen nüfus arasında artan eğitim seviyeleri ile telafi edilebileceğini savunmaktadır. Beyin göçü ile beyin gücü kazanımı arasındaki denge, geri dönüş göçü, eğitim için işçi dövizleri ve bilgi transferini kolaylaştıran politikalar gibi faktörler tarafından şekillenmektedir (Kapur & McHale, 2005). Hunger (2002), yurt dışında yaşayan vatandaşların katılımını teşvik eden programların Güney Kore ve Hindistan'da başarılı olduğunu ifade etmektedir.

5. Politika Önerileri

Göç ve gelir dağılımı arasındaki ilişki, politika yapıcılar için önemli zorluklar ve fırsatlar sunmaktadır. Göçün yol açtığı işgücü piyasası dinamikleri, bölgesel eşitsizlikler ve işçi dövizi kullanımını ele almak, hedeflenmiş ve kanıta dayalı politikalar gerektirmektedir. Göçün olumsuz etkilerini azaltmak ve ekonomik faydalarını en üst düzeye çıkarmak için politika yapıcıların dengeli uygulamalarda bulunmaları gerekmektedir.

Bu uygulamarın başında menşe ülkelerde işgücü piyasası dinamiklerini yönetmek gelmektedir. Göç, özellikle düşük vasıflı işçiler arasında varış ülkelerinde ücret kutuplaşması ve işgücü piyasası segmentasyonu oluşturmaktadır. Etkili politikalar, bu sorunları ele alarak kapsayıcı ekonomik sonuçlar sağlayabilir.

Göçmenlerin yoğun olarak çalıştığı sektörlerde ücret baskısını önlemek

ve düşük vasıflı yerli işçileri korumak için asgari ücret politikalarının güçlendirilmesi gereklidir. Avrupa ülkeleri için yapılan çalışmalar, asgari ücretlerin özellikle emek-yoğun sektörlerde ücret kutuplaşmasını hafifletmede etkili olduğunu göstermektedir (D'Amuri & Peri, 2014; Dustmann vd., 2016).

Göçmenlerin işgücü piyasasına entegrasyonu, ücret eşitsizliklerini azaltmakta ve ekonomik katılımı teşvik etmektedir. Dil eğitimi, beceri sertifikasyonu ve sosyal korumaya erişim odaklı politikalar, göçmenlerin düşük ücretli işlerin ötesine geçmesini sağlamaktadır. Brücker vd. (2019), Almanya'da mültecilere yönelik entegrasyon programlarının, işgücü piyasasına erişimi iyileştirdiğini ve zaman içerisinde ücret eşitsizliğini azalttığını göstermektedir.

Göçmenlerin sömürü ve ücret ayrımcılığından korunması, gelir eşitsizliğini önleyici tedbirlerden biridir. Özellikle belgesiz göçmenler, ücret baskısına karşı savunmasız durumdadır (Card, 2005; Peri, 2016). Düzenleme programları ve işgücü piyasası denetimleri, bu sorunların çözümüne yardımcı olabilir.

Göçün temel nedenlerinden biri olan bölgesel eşitsizlikler, özellikle kırsal ve gelişmemiş bölgelerde ekonomik faaliyetlerin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Bölgesel kalkınmaya yönelik politikalar, göç baskısını azaltabilir. Bu politikalardan biri altyapı yatırımlarıdır. Kırsal bölgelerde ulaşım, elektrik ve iletişim altyapısına erişimin iyileştirilmesi, ekonomik faaliyetleri canlandırarak göç motivasyonunu azaltabilir. Enerjiye erişimdeki bölgesel eşitsizlikler, kırsal bölgelerden kentlere göç üzerinde itici bir güç oluşturabilmektedir. Bu bağlamda enerji yoksulluğu yalnızca bireysel refahı değil, o bölgedeki ekonomik faaliyetlerin sürdürülebilirliğini ve yaşam koşullarını da olumsuz etkilemektedir (Kırer Silva Lecuna & Beken, 2023). Dolayısıyla belirtilen altyapı yatırımları göç baskısını hafifletmek ile birlikte gelir eşitsizliğini de azaltmaktadır. Kırsal bölgelerde iş olanakları yaratan işgücü yoğun sanayilerin teşvik edilmesi de göç baskısını düşürebilir. Hindistan'ın Mahatma Gandhi Ulusal Kırsal İstihdam Garantisi Yasası (MGNREGA), kırsal yoksulluğu azaltarak kırsaldan kente göç akışlarını hafifletmede başarılı olmuştur (Dutta vd., 2014). Bölgesel eşitsizlikleri azaltmak için yerel yönetimlerin de ekonomik büyümeyi destekleyen çözümler üretmesi gerekmektedir (Rodríguez-Pose & Gill, 2004).

İşçi dövizleri hane gelirlerini iyileştirirken, etkili politikalarla uzun vadeli kalkınmaya da katkıda bulunabilmektedir. Bu doğrulta üretken yatırımların teşvik edilmesi önemli bir unsurdur. İşçi dövizlerinin küçük işletmeler, eğitim ve konut gibi üretken faaliyetlere yönlendirilmesini sağlayan politikalar, ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Örneğin, Meksika'da işçi dövizi elde eden haneler, eğitim ve girişimcilik faaliyetlerine önemli yatırımlar yapmıştır (McKenzie & Rapoport, 2007; Woodruff & Zenteno, 2007).

Tasarruf hesapları, kredi ve sigorta gibi finansal hizmetlere erişimin artırılması, işçi dövizlerinin etkin kullanımını desteklemektedir. Kenya'daki mobil bankacılık programları, kırsal haneler için finansal erişimi iyileştirerek üret-

ken faaliyetleri teşvik etmiştir (Jack & Suri, 2014).

Eğitim ve beceri geliştirme programları, göçün neden olduğu ücret kutuplaşmasının giderilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu tür politikalar hem göçmenler hem de yerli işçiler için işgücü piyasası sonuçlarını iyileştirebilmektedir. Menşe ülkelerde kaliteli eğitime erişimin sağlanması beceri boşluklarını azaltmakta ve göçmenlerin daha yüksek ücretli istihdam fırsatlarına erişmesine olanak tanımaktadır. Mesleki eğitim programları, göçmenlerin hedef ülkelerde talep edilen becerileri edinmesini sağlamaktadır. Eğitim ve istihdam arasındaki ilişki insani gelişimi arttırarak toplumsal refahın artmasına katkıda bulunmaktadır (Bingöl & Ayhan, 2020). Almanya'nın ikili mesleki eğitim sistemi, göçmenlerin nitelikli işlere entegrasyonunda etkili olmuştur (Bauer & Kunze, 2004; Brücker vd., 2019).

6. Sonuç ve Gelecek Araştırma Yönleri

Bu çalışma, göç ve gelir dağılımı arasındaki çok boyutlu ilişkiyi inceleyerek, menşe ve hedef bölgelerindeki potansiyel faydaları ve zorlukları vurgulamaktadır. Bu doğrultuda göçün hedef ülkelerinde, özellikle düşük vasıflı sektörlerde ücret kutuplaşmasına yol açarken, yüksek vasıflı işgücünü tamamlayarak ekonomik büyümeye katkıda bulunduğunu göstermektedir. Göçmenlerin işgücü piyasasına entegrasyonunu sağlayan politikalar, bu etkileri hafifletmekte kritik bir rol oynamaktadır. Menşe ülkelerde ise işçi dövizleri, yoksulluğu azaltarak hane gelirlerini iyileştirirken, göçmen ve göçmen olmayan haneler arasında bölgesel eşitsizlikleri derinleştirebilmektedir. Gelişmekte olan ekonomilerde kırsaldan kente göç, yapısal dönüşümü ve yoksulluğun azaltılmasını sağlasa da başlangıç aşamasında kentsel ve kırsal bölgeler arasındaki eşitsizliği artırabilmektedir.

Göç ve gelir dağılımı arasındaki bağlantılar; işgücü piyasası dinamikleri, işçi dövizleri ve insan sermayesi transferi gibi mekanizmalar aracılığıyla şekillenmektedir. Bu mekanizmalar, uygulanan politikalar, ekonomik koşullar ve gönderilen işçi dövizlerinin kullanımına bağlı olarak eşitsizliği artırabilmekte veya azaltabilmektedir. Göç, belirli koşullar sağlandığında gelir eşitsizliğini azaltmak için güçlü bir araç olarak hizmet edebilmektedir. Etkili politika desteği, işçi dövizlerinin etkin kullanımı, beşeri sermaye gelişimi söz konusu koşulları sağlama yönünde önemli faktörler arasında yer almaktadır.

Göçün gelir dağılımı üzerindeki etkileri konusunda önemli ilerlemeler kaydedilmiş olsa da, uzun vadeli dinamikler ve yapısal değişimler hakkında birçok soru hala tam olarak yanıtlanamamıştır. Söz konusu doğrultuda teknolojik değişimin etkisi üzerinde de durulmalıdır. Teknolojik ilerlemeler, otomasyon ve yapay zeka, işgücü piyasalarını dönüştürerek göçün gelir dağılımı üzerindeki etkisini değiştirebilir. Otomasyon düşük vasıflı göçmen işçilere olan talebi azaltırken, yüksek vasıflı işçiler için yeni fırsatlar yaratabilmektedir (Acemoglu & Restrepo, 2018).

Güvenilir ve yüksek kaliteli panel veri setleri, göçün gelir dağılımı üzerindeki uzun vadeli etkilerini analiz etmek için kritik öneme sahiptir. Ülkeler ve bölgeler arası karşılaştırmalar, göç dinamiklerinin daha derinlemesine anlaşılmasına önemli katkılar sunacaktır. Ayrıca, asgari ücret politikaları, entegrasyon programları ve finansal kapsayıcılık girişimlerinin göç kaynaklı eşitsizlik üzerindeki etkisinin ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. Ekonomi, sosyoloji ve siyaset bilimi disiplinleri arasındaki iş birliği, göçün gelir eşitsizliği üzerindeki etkilerinin kültürel entegrasyon, sosyal sermaye ve kurumsal yönetişim gibi faktörler çerçevesinde bütüncül bir yaklaşımla ele alınmasını mümkün kılabilir.

Sonuç olarak, göç, gelir dağılımı bağlamında çift yönlü bir etki mekanizmasına sahiptir. Yoksulluğun azaltılması, ekonomik büyüme ve yapısal dönüşüm için önemli fırsatlar sunarken, eşitsizlik üzerindeki etkileri, kapsayıcı politikaların uygulanmasına, işçi dövizlerinin üretken alanlara yönlendirilmesine ve işgücü piyasasına entegrasyona bağlıdır. Gelecekteki çalışmalar, bu konuları ele alarak ve daha kapsamlı veri setlerinden yararlanarak, göçün küresel ve bölgesel eşitsizliklerin azaltılmasında nasıl etkin bir araç olarak kullanılabileceğine dair somut yaklaşımlar sunabilir.

Kaynakça

Acemoglu, D., & Restrepo, P. (2018). The race between man and machine: Implications of technology for growth, factor shares, and employment. *American economic review*, *108*(6), 1488-1542.

Acosta, P., Calderón, C., Fajnzylber, P., & Lopez, H. (2008). What is the Impact of International Remittances on Poverty and Inequality in Latin America? *World Development*, *36*(1), 89-114. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2007.02.016

Adams Jr, R. H. (2004). Remittances and poverty in Guatemala. *Available at SSRN 625295*.

Adams, R. H., & Page, J. (2005). Do international migration and remittances reduce poverty in developing countries? *World Development*, *33*(10), 1645-1669. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2005.05.004

Amuedo-Dorantes, C., & Pozo, S. (2006). Remittances as insurance: evidence from Mexican immigrants. *Journal of Population Economics*, *19*, 227-254.

Anderson, B., & Ruhs, M. (2010). Migrant workers: who needs them? A framework for the analysis of staff shortages, immigration, and public policy. *Who needs migrant workers*, 15-52.

Atkinson, A. B. (2015). *Inequality: What can be done?* Harvard University Press.

Barham, B., & Boucher, S. (1998). Migration, remittances, and inequality: estimating the net effects of migration on income distribution. *Journal of Development Economics*, *55*(2), 307-331. https://doi.org/10.1016/S0304-3878(98)90038-4

Bauer, T. K., & Kunze, A. (2004). *The demand for high-skilled workers and immigration policy*.

Beegle, K., De Weerdt, J., & Dercon, S. (2011). Migration and Economic Mobility in Tanzania: Evidence from a Tracking Survey. *Review of Economics and Statistics*, *93*(3), 1010-1033. https://doi.org/10.1162/REST_a_00105

Beine, M., Docquier, F., & Rapoport, H. (2008). Brain drain and human capital formation in developing countries: winners and losers. *The Economic Journal*, *118*(528), 631-652.

Bhagwati, J., & Hamada, K. (1974). The brain drain, international integration of markets for professionals and unemployment: a theoretical analysis. *Journal of Development Economics*, *1*(1), 19-42.

Bingöl, U., & Ayhan, F. (2020). The Impact of NEET and Labor Market Indicators on Human Development: A Panel Data Analysis for EU-28 Countries. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi/Journal of Social Policy Conferences*. https://doi.org/10.26650/jspc.2020.79.0158

Borjas, G. J. (1999). The economic analysis of immigration. *Handbook of labor economics*, *3*, 1697-1760.

Borjas, G. J. (2003). The labor demand curve is downward sloping: Reexamining the impact of immigration on the labor market. *The quarterly journal of economics*, *118*(4), 1335-1374.

Borjas, G. J. (2006). Native Internal Migration and the Labor Market Impact of Immigration. *Journal of Human Resources*, *XLI*(2), 221-258. https://doi.org/10.3368/jhr.XLI.2.221

Brücker, H., Jaschke, P., & Kosyakova, Y. (2019). Integrating refugees and asylum seekers into the German economy and society: Empirical evidence and policy objectives. *Washington (DC): Migra-tion Policy Institute*.

Card, D. (2005). Is the New Immigration Really so Bad? *The Economic Journal*, *115*(507), F300-F323. https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2005.01037.x

Clemens, M. A. (2011). Economics and emigration: Trillion-dollar bills on the sidewalk? *Journal of Economic perspectives*, *25*(3), 83-106.

D'Amuri, F., & Peri, G. (2014). Immigration, jobs, and employment protection: evidence from Europe before and during the great recession. *Journal of the European Economic Association*, *12*(2), 432-464.

de Brauw, A., Mueller, V., & Lee, H. L. (2014). The Role of Rural–Urban Migration in the Structural Transformation of Sub-Saharan Africa. *World Development*, *63*, 33-42. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2013.10.013

Docquier, F., Ozden, Ç., & Peri, G. (2014). The Labour Market Effects of Immigration and Emigration in OECD Countries. *The Economic Journal*, *124*(579), 1106-1145. https://doi.org/10.1111/ecoj.12077

Docquier, F., & Rapoport, H. (2012). Globalization, brain drain, and development. *Journal of economic literature*, *50*(3), 681-730.

Dustmann, C., Frattini, T., & Preston, I. P. (2013). The effect of immigration along the distribution of wages. *Review of Economic Studies*, *80*(1), 145-173.

Dustmann, C., Schönberg, U., & Stuhler, J. (2016). The Impact of Immigration: Why Do Studies Reach Such Different Results? *Journal of Economic Perspectives*, *30*(4), 31-56. https://doi.org/10.1257/jep.30.4.31

Dutta, P., Murgai, R., Ravallion, M., & Van de Walle, D. (2014). *Right to work?: assessing India's employment guarantee scheme in Bihar*. World Bank Publications.

Gubert, F., Lassourd, T., & Mesplé-Somps, S. (2010). *Do remittances affect poverty and inequality? Evidence from Mali*.

Harris, J. R., & Todaro, M. P. (1970). Migration, unemployment and development: a two-sector analysis. *The American economic review*, *60*(1), 126-142.

Hunger, U. (2002). *The" Brain Gain" Hypothesis: Third World Elites in Industrialized Countries and Socioeconomic Development in their Home Country*.

International Organization for Migration (IOM). (2024). Migration and migrants: A global overview. Içinde M. McAuliffe & L. A. Oucho (Ed.), *World Migration Report 2024*. IOM.

Jack, W., & Suri, T. (2014). Risk sharing and transactions costs: Evidence from Kenya's mobile money revolution. *American Economic Review*, *104*(1), 183-223.

Kanbur, R., & Zhang, X. (1999). Which Regional Inequality? The Evolution of Rural–Urban and Inland–Coastal Inequality in China from 1983 to 1995. *Journal of Comparative Economics*, *27*(4), 686-701. https://doi.org/10.1006/jcec.1999.1612

Kapur, D. (2001). Diasporas and technology transfer. *Journal of Human development*, *2*(2), 265-286.

Kapur, D., & McHale, J. (2005). *Give us your best and brightest: The global hunt for talent and its impact on the developing world*. Center for Global Development Washington, DC.

Kaya, A., & Çalışkan, M. M. T. (2019). A Research About the Effect Of Selected Macroeconomic Factors on Share Prices: Analysis of Turkey Between 2008 And 2016. *akademisyen com*, 277.

Kerr, S. P., Kerr, W. R., & Lincoln, W. F. (2015). Skilled immigration and the employment structures of US firms. *Journal of Labor Economics*, *33*(S1), S147-S186.

Kırer Silva Lecuna, H., & Beken, H. G. (2023). *Income Distribution & Energy Poverty: A General Overview* (First). IJOPEC Publication Limited.

KUNDU, A., & SARASWATI, L. R. A. Y. (2012). Migration and Exclusionary Urbanisation in India. *Economic and Political Weekly*, *47*(26/27), 219-227. http://www.jstor.org/stable/23251688

Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *The American Economic Review*, *45*(1), 1-28. http://www.jstor.org/stable/1811581

Lall, S. V, & Selod, H. (2006). *Rural-urban migration in developing countries: A survey of theoretical predictions and empirical findings* (C. 3915). World Bank Publications.

Lucas, R. E. B. (2005). *International migration and economic development: Lessons from low-income countries*. Edward Elgar Publishing.

Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. E. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and development review*, 431-466.

McCormick, B., & Wahba, J. (2001). Overseas work experience, savings and entrepreneurship amongst return migrants to LDCs. *Scottish journal of political economy*, *48*(2), 164-178.

McKenzie, D., & Rapoport, H. (2007). Network effects and the dynamics of migration and inequality: Theory and evidence from Mexico. *Journal of development Economics*, *84*(1), 1-24.

McKenzie, D., & Rapoport, H. (2010). Self-Selection Patterns in Mexico-U.S. Migration: The Role of Migration Networks. *Review of Economics and Statistics*, *92*(4), 811-821. https://doi.org/10.1162/REST_a_00032

OECD. (2017). *International Migration Outlook 2017*. OECD. https://doi.org/10.1787/

migr_outlook-2017-en

Opiniano, J. M. (2004). *Our future beside the exodus: Migration and development issues in the Philippines*. Friedrich-Ebert-Stiftung.

Ottaviano, G. I. P., & Peri, G. (2012). RETHINKING THE EFFECT OF IMMIGRATION ON WAGES. *Journal of the European Economic Association*, *10*(1), 152-197. https://doi.org/10.1111/j.1542-4774.2011.01052.x

Peri, G. (2016). Immigrants, Productivity, and Labor Markets. *Journal of Economic Perspectives*, *30*(4), 3-30. https://doi.org/10.1257/jep.30.4.3

Piore, M. J. (1979). Birds of passage. *(No Title)*.

Ratha, D., De, S., Kim, E. J., Plaza, S., Seshan, G. K., Shaw, W., & Yameogo, N. D. (2019). Leveraging economic migration for development: A briefing for the world bank board. *World Bank Group*.

Ravallion, M., & Chen, S. (2007). China's (uneven) progress against poverty. *Journal of Development Economics*, *82*(1), 1-42. https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2005.07.003

Rodríguez-Pose, A., & Gill, N. (2004). Is there a global link between regional disparities and devolution? *Environment and planning A*, *36*(12), 2097-2117.

Stark, O., Taylor, J. E., & Yitzhaki, S. (1986). Remittances and Inequality. *The Economic Journal*, *96*(383), 722. https://doi.org/10.2307/2232987

Todaro, M. P. (1969). A model of labor migration and urban unemployment in less developed countries. *The American economic review*, *59*(1), 138-148.

Woodruff, C., & Zenteno, R. (2007). Migration networks and microenterprises in Mexico. *Journal of development economics*, *82*(2), 509-528.

Yang, D. (2008). International Migration, Remittances and Household Investment: Evidence from Philippine Migrants' Exchange Rate Shocks. *The Economic Journal*, *118*(528), 591-630. https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2008.02134.x

BÖLÜM 11

"DİJİTAL ÇAĞDA BOŞ ZAMAN: EKRAN BAŞINDA GEÇİRİLEN ZAMANIN AKTİF REKREASYONLA DENGELENMESİ"

Erhan Nuh ÖZTÜRK[1]

1 Öğr. Gör. Erhan Nuh ÖZTÜRK, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Ermenek MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, https://orcid.org/0000-0001-5070-8195

Giriş

Dijital çağ, bireylerin günlük yaşamlarının birçok alanını köklü bir şekilde dönüştüren önemli bir evrim sürecini temsil etmektedir. Teknolojik gelişmeler, bireylerin rutinlerinden sosyal ilişkilerine, çalışma biçimlerinden boş zaman aktivitelerine kadar geniş bir yelpazede değişikliklere yol açmıştır (Levin & Mamlok, 2021). Teknolojinin yaşamın her alanına entegre olmasıyla birlikte, dijital cihazlar üzerinden geçirilen zaman hızla artmış ve bu durum, bireylerin boş zaman kavramını ve bu zamanı nasıl değerlendirdiklerini önemli ölçüde etkilemiştir. Boş zaman, bireylerin iş veya diğer zorunlu sorumluluklardan arta kalan zamanı olarak tanımlansa da, bu sürenin niteliği ve nasıl geçirildiği, bireylerin genel sağlık ve mutluluk düzeylerini doğrudan etkilemektedir.

Ekran başında geçirilen zamanın artışı, dijital çağın en belirgin sonuçlarından biridir. Bireyler, dijital platformlarda geçirdikleri zamanı genellikle eğlence, bilgi edinme veya sosyal medya kullanımı gibi faaliyetlerle doldurmakta, ancak bu aktivitelerin uzun vadeli etkileri sıklıkla göz ardı edilmektedir (Wong et al., 2021). Uzun süre ekran başında kalmanın, bireylerin fiziksel aktivite düzeylerini azalttığı, sosyal etkileşimlerini sınırladığı ve zihinsel sağlık üzerinde olumsuz etkiler yarattığı yapılan araştırmalarla ortaya konmuştur. Özellikle genç nüfus arasında ekran süresinin artışı, hareketsiz yaşam tarzının yaygınlaşmasına ve obezite, diyabet gibi sağlık sorunlarının artmasına neden olabilmektedir. Örneğin, yapılan bir meta-analiz, COVID-19 pandemisi sırasında ekran sürelerinin önemli ölçüde arttığını ve bunun, fiziksel aktivite düzeylerinde dramatik bir düşüşe yol açtığını göstermiştir (Schmidt et al., 2020). Bu bulgular, dijital çağda bireylerin boş zamanlarını nasıl yönettiğinin önemini bir kez daha vurgulamaktadır. Boş zaman yönetimi, bireylerin iş, eğitim ve diğer zorunluluklardan arta kalan vakti nasıl değerlendirdiğini ifade eder (Yılgın, 2022). Ancak, bu yönetim biçimi yalnızca bireylerin kişisel tercihlerine dayanmaz, aynı zamanda yaşadıkları dönemin sosyal, kültürel ve teknolojik dinamiklerinden de etkilenmektedir. Dijital çağ, bireylerin boş zamanlarını yönetme biçimlerini köklü bir şekilde değiştirmiştir. Bir yandan teknoloji, bireylere eğlence ve öğrenme gibi aktiviteleri istedikleri anda gerçekleştirme olanağı sunarken, diğer yandan bu kolaylık, zamanın verimli ve dengeli bir şekilde kullanılmasını zorlaştırabilmektedir (Karavelioğlu, 2024). Boş zamanlarını daha pasif bir şekilde ekran başında geçiren bireylerin fiziksel ve zihinsel sağlıklarının olumsuz etkilenme riski, bu bağlamda önemli bir endişe kaynağıdır.

Ekran süresinin artışı, bireylerin sosyal hayatı üzerinde de kayda değer etkiler yaratmaktadır (Pandya & Lodha, 2021). Dijital cihazlar ve platformlar, bireylerin sosyalleşme biçimlerini değiştirmiş, fiziksel etkileşimlerin yerini sanal iletişim almıştır. Bu durum, bazı açılardan iletişimi kolaylaştırsa da, yüz yüze etkileşimlerin azalması, yalnızlık hissini artırabilir ve psikolojik sağlık üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir (Hall & Liu, 2022). Sosyal medyanın aşırı kullanımı, bireylerin kendilerini başkalarıyla kıyaslama eğilimlerini tetikleyebilir

ve bu da düşük özsaygı, kaygı ve depresyon gibi sorunlara yol açabilir (Candemir, 2022). Dijital çağın bireylerin boş zaman yönetimi üzerindeki etkilerini göz önünde bulundurarak, bu makale, ekran süresinin etkilerini ve bu süreyi aktif rekreasyonla nasıl dengeleyecek yöntemlerin incelenmesini amaçlamaktadır. Teknolojinin sunduğu imkanlarla bireylerin sağlıklı yaşam biçimlerini sürdürebilmeleri, ekran başında geçirilen süreyi yönetme stratejileri ve fiziksel aktivitelerin bu süreçteki rolü ele alınacaktır. Sağlıklı bir yaşamın temelinde, bireylerin boş zamanlarını etkili bir şekilde organize etmeleri ve dijital cihazların sunduğu faydalardan dengeli bir biçimde yararlanmaları yatmaktadır. Bu bağlamda, bireylerin ekran sürelerini sınırlayarak aktif rekreasyona daha fazla zaman ayırmaları, yaşam kalitelerini artırmak ve fiziksel, zihinsel ve sosyal sağlıklarını korumak açısından kritik bir öneme sahiptir.

Dijital Çağda Boş Zaman ve Ekran Süresinin Etkileri

Dijital çağ, bireylerin boş zaman yönetimi ve yaşam alışkanlıklarında köklü değişimlere yol açmıştır. Teknolojinin yaşamın her alanına entegre olmasıyla birlikte, bireylerin boş zaman aktivitelerine yaklaşımı da yeniden şekillenmiştir. Bu dönüşüm, fiziksel, zihinsel ve sosyal sağlık üzerinde belirgin etkiler yaratmaktadır (Sucu, 2023). Dijitalleşmenin hız kazanması, aynı zamanda toplumsal normlarda ve kültürel dinamiklerde de bir dönüşüm süreci başlatmıştır. Özellikle genç nesillerin dijital aktivitelerle geçirdiği süre, hem bireysel hem de toplumsal sağlık açısından kritik bir odak noktası haline gelmiştir.

Boş zaman yönetimi, bireylerin sağlıklı yaşam biçimlerini benimsemeleri ve yaşam kalitelerini artırmaları açısından kritik bir öneme sahiptir. Bununla birlikte, ekran başında geçirilen sürenin artması ve dijital aktivitelerin aşırı tüketimi, bireylerin sağlıklı bir boş zaman dengesi kurmalarını zorlaştırmaktadır (Çelik, Bektaş, & Duran, 2022). Bu süreçte, bireylerin dijital dünyadan elde ettikleri faydalar ile karşılaştıkları zorlukların dengelenmesi, politika yapıcılar ve sağlık uzmanları tarafından daha fazla önemsenmelidir. Ekran başında geçirilen zamanın artması, bireylerin fiziksel aktivite düzeylerinde gözle görülür bir düşüşe neden olmaktadır. COVID-19 pandemisi sürecinde yapılan araştırmalar, bu eğilimin daha da belirgin hale geldiğini ortaya koymuştur (Schmidt et al., 2020). Pandemi sırasında çocuklar ve gençler, ekran karşısında daha fazla vakit geçirirken, fiziksel aktivite süreleri de ciddi şekilde azalmıştır. Çalışmalar, pandemi döneminde çocukların fiziksel aktivite sürelerinin %60 oranında azaldığını, buna karşın ekran sürelerinin %50'ye kadar arttığını göstermektedir (Çelik et al., 2022). Pandemi sonrası dönemde ise bu alışkanlıkların kalıcı etkileri üzerine yapılan çalışmalar, dijital bağımlılığın yalnızca bireysel değil, aynı zamanda toplumsal düzeyde ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, yalnızca fiziksel sağlık açısından değil, aynı zamanda bireylerin psikolojik durumları üzerinde de olumsuz etkiler yaratmıştır. Özellikle günümüzde gençlerin günde ortalama 7 saatten fazla ekran başında vakit geçirdiği gözlemlenmektedir (Kaygusuz & Gümüş, 2021). Bu durum, sosyal etkileşim-

lerin azalmasına, yalnızlık hissinin artmasına ve bireylerin sosyal becerilerinin zayıflamasına yol açabilmektedir.

Ekran süresindeki artış, bireylerin fiziksel sağlığını olumsuz yönde etkilemektedir. Dijital cihazların aşırı kullanımı, hareketsiz yaşam tarzını teşvik etmekte ve obezite, kas-iskelet sistemi rahatsızlıkları, kardiyovasküler problemler gibi sağlık sorunlarının yaygınlaşmasına neden olmaktadır. Fiziksel aktivite eksikliği, bireylerin yaşam kalitesini olumsuz etkileyen unsurlar arasında yer almaktadır (Demirel, 2024). Dünya Sağlık Örgütü, yetişkinlerin ve gençlerin düzenli fiziksel aktiviteye katılmalarını önerse de dijitalleşen yaşam, bu önerilere uyulmasını zorlaştırmaktadır (Ektirici, 2023). Boş zaman aktivitelerinin giderek daha pasif hale gelmesi, sağlıklı yaşam davranışlarının benimsenmesini güçleştirmektedir. Dijital çağda, bireylerin zihinsel sağlığı da ekran süresinin artışından etkilenmektedir. Özellikle sosyal medya platformlarının aşırı kullanımı, bireylerin özsaygısını zedeleyebilir ve sürekli karşılaştırma hissine yol açabilir. Bu durum, depresyon, anksiyete ve yalnızlık gibi duyguları artırabilir. Ayrıca, dijital cihazların uyku düzeni üzerindeki olumsuz etkileri dikkat çekmektedir. Mavi ışığa maruz kalmak, uyku kalitesini azaltmakta ve bu durum genel sağlık üzerinde olumsuz sonuçlar doğurmaktadır (Yaşartürk, Akyüz, & Karataş, 2018). Boş zaman yönetimi, bireylerin fiziksel ve zihinsel sağlıklarını korumak için güçlü bir araçtır. Araştırmalar, etkin bir boş zaman yönetiminin yaşam kalitesini artırdığını ve sağlıklı yaşam biçimlerini desteklediğini göstermektedir. Örneğin, çalışan kadınlar üzerinde yapılan bir araştırma, boş zaman yönetimi ile sağlıklı yaşam davranışları arasında güçlü bir ilişki bulmuştur. Benzer şekilde, spor yöneticisi adaylarının zaman yönetimi becerileri üzerine yapılan bir çalışma, zaman yönetiminin bireylerin boş zaman aktivitelerine yaklaşımını doğrudan etkilediğini ortaya koymuştur (Yılmaz & Kurtipek, 2022). Zaman yönetimi becerilerinin geliştirilmesi, dijital cihazlara harcanan zamanı azaltarak, fiziksel ve sosyal aktivitelere daha fazla zaman ayrılmasını sağlayabilir. Dijital çağ, bireylerin boş zamanlarını değerlendirme biçimlerinde köklü değişimlere yol açmıştır. Özellikle dijital oyunlar ve sosyal medya platformları, boş zaman aktivitelerinde önemli bir yer tutmaktadır. Ancak, bu tür aktivitelerin aşırı şekilde yapılması, bireylerin fiziksel ve zihinsel sağlıkları üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir. Bu nedenle, bireylerin ekran sürelerini dengeli bir şekilde yönetmeleri ve fiziksel aktivitelere daha fazla zaman ayırmaları gerekmektedir (Qin et al., 2020).

Açık hava aktiviteleri, bireylerin hem fiziksel sağlıklarını hem de zihinsel iyilik hallerini destekleyebilmekte, dijital aktiviteler ile aktif rekreasyon arasında denge kurmak ise sağlıklı bir yaşam biçiminin sürdürülebilmesi için önemlidir. Dijital çağda boş zaman yönetimi, bireylerin sağlıklı yaşam biçimlerini benimsemeleri ve yaşam kalitelerini artırmaları açısından kritik bir rol oynamaktadır. Ekran başında geçirilen sürenin artması, bireylerin fiziksel aktivite düzeylerini olumsuz etkileyebilse de, etkin bir boş zaman yönetimi bireylerin

hem fiziksel hem de zihinsel sağlıklarını korumalarına yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda, bireylerin teknolojinin sunduğu olanaklardan faydalanırken, fiziksel ve sosyal aktivitelere daha fazla zaman ayırmaları, sağlıklı bir yaşam sürdürebilmeleri açısından büyük önem taşımaktadır.

Dijital Çağın Sosyal ve Psikolojik Etkileri: Boş Zaman Alışkanlıklarına Yansımalar

Dijital çağ, bireylerin sosyal etkileşim biçimlerini, psikolojik sağlıklarını ve genel yaşam tarzlarını önemli ölçüde dönüştürmüştür. Teknolojik gelişmeler, bireylerin boş zaman aktivitelerine katılımını etkileyerek, dijital araçları daha fazla kullanmalarına ve fiziksel, sosyal aktivitelerden uzaklaşmalarına yol açmıştır (Nimrod & Ivan, 2022). Ekran başında geçirilen sürenin artışı, bireylerin yalnızlık, sosyal izolasyon, anksiyete ve depresyon gibi psikolojik sorunlarla daha fazla karşılaşmalarına neden olabilmektedir (Nakshine, Thute, Khatib, & Sarkar, 2022). Dijital medya, sosyal etkileşimlerin dijital ortama kaymasına neden olarak, yüz yüze iletişimin yerini sanal etkileşimlerin almasına yol açmıştır (Riva & Galimberti, 1998). Bu değişim, sosyal becerilerde bir azalma ve daha yalnız bir yaşam tarzı yaratabilmektedir. Teknolojinin etkisiyle boş zaman alışkanlıklarında meydana gelen değişiklikler, bireylerin sosyal ilişkilerini de etkilemektedir. Özellikle genç nesil, dijital oyunlar ve sosyal medya platformlarında daha fazla vakit geçirirken, yüz yüze etkileşimler azalmakta ve bu durum sosyal bağların zayıflamasına yol açmaktadır (Twenge, Spitzberg, & Campbell, 2019). Dijital bağımlılık, bireylerin gerçek dünyadan uzaklaşmalarına ve sanal dünyada daha fazla vakit geçirmelerine neden olabilmektedir. Bu, bireylerin yalnızlık hissini arttırırken, toplumsal katılımı ve sosyal desteği de olumsuz yönde etkileyebilir (Kang, Park, & Wallace, 2018).

Dijital çağın psikolojik etkileri de büyük bir öneme sahiptir. Ekran başında geçirilen sürenin artması, özellikle gençlerin özsaygısını ve benlik algısını etkileyebilir (Kalkan, 2021). Sosyal medya platformları, sürekli karşılaştırma ve onay arayışına neden olarak, depresyon, anksiyete gibi psikolojik bozuklukları tetikleyebilir (Balcı, Karakoç, & Öğüt, 2020). Ayrıca, sosyal medya bağımlılığı, uyku bozuklukları, düşük özsaygı ve artan yalnızlık gibi olumsuz sonuçlara yol açmaktadır. Bireyler, dijital ortamda paylaşılan idealleştirilmiş yaşam biçimlerine kıyasla kendilerini yetersiz hissedebilirler, bu da psikolojik sağlık üzerinde kalıcı etkiler yaratabilir. Dijital çağın boş zaman alışkanlıkları üzerindeki etkileri yalnızca bireysel düzeyde sınırlı değildir (Spracklen, 2015). Toplum genelinde de dijital medya kullanımının artması, sosyal etkileşim biçimlerinin değişmesine neden olmaktadır. Bu dönüşüm, bireylerin toplumsal bağlarını ve sosyal sorumluluklarını yerine getirme biçimlerini etkilemektedir. Toplumların dijitalleşmesi, bireylerin toplumsal hayata katılımını yeniden şekillendirmekte ve yeni sosyal normlar yaratmaktadır. Dijital çağın sosyal etkileşimler üzerindeki etkisi, yalnızca bireysel değil, toplumsal düzeyde de önemli değişimlere yol açmaktadır (Spracklen, 2015).

Boş Zaman Yönetiminde Aktif Rekreasyonun Rolü

Boş zaman yönetimi, bireylerin yaşam kalitesini artırması ve sağlıklı bir yaşam sürdürebilmesi açısından kritik bir unsurdur. Dijital çağda, bireylerin boş zamanlarını nasıl değerlendirdiği büyük ölçüde teknolojinin sunduğu olanaklarla şekillenmektedir. Ancak, ekran başında geçirilen zamanın artması, pasif etkinliklere yönelme eğilimini güçlendirmiş ve bireylerin fiziksel sağlıkları üzerinde olumsuz etkiler yaratabilmiştir. Bu bağlamda, aktif rekreasyon, bireylerin boş zamanlarını daha verimli kullanmalarına olanak sağlayan önemli bir strateji olarak öne çıkmaktadır. Aktif rekreasyon, bireylerin fiziksel ve zihinsel sağlıklarını iyileştiren, enerjik bir yaşam tarzını teşvik eden etkinlikleri kapsamaktadır (Cengiz & Öztürk, 2023). Ekran başında geçirilen zamanın artışı ile birlikte, bu tür aktif etkinliklere daha fazla zaman ayırmak, bireylerin sağlıklarını koruma ve yaşam kalitelerini artırma açısından büyük önem taşımaktadır. Aktif rekreasyon, sporlar, doğa yürüyüşleri, bisiklet sürme, yoga gibi fiziksel katılım gerektiren etkinlikleri içerir. Bu tür etkinlikler, yalnızca fiziksel sağlık üzerinde olumlu etkiler yaratmakla kalmaz, aynı zamanda zihinsel sağlığı da iyileştirir (Özçalı, 2024). Düzenli egzersiz, stresin azalmasına, ruh halinin iyileşmesine ve genel yaşam kalitesinin artmasına katkı sağlamaktadır. Ayrıca, bu aktiviteler, sosyal etkileşimleri artırarak yalnızlık ve sosyal izolasyon hissinin azaltılmasına yardımcı olur (Işıklı, 2024). Özellikle dijital çağda, sosyal medya ve dijital oyunlar gibi pasif etkinliklerin yaygınlaşması, aktif rekreasyonun olumsuz etkileri dengeleme açısından önemli bir rol oynamasını gerektirmektedir. Boş zamanın etkin bir şekilde yönetilmesi, bireylerin fiziksel ve zihinsel sağlıklarını korumalarına ek olarak, genel yaşam memnuniyetlerini artırmaktadır. Yapılan araştırmalar, boş zamanın fiziksel aktivitelerle geçirilmesinin, bireylerin yalnızca sağlıklı kalmalarını sağlamakla kalmayıp, psikolojik sağlıklarını da iyileştirdiğini göstermektedir (Violant-Holz et al., 2020). Örneğin, doğa yürüyüşleri, stres seviyelerini düşürmekte, zihinsel netliği artırmakta ve duygusal sağlığı iyileştirmektedir. Ayrıca, doğada vakit geçirmek, bireylerin kendilerini daha huzurlu ve mutlu hissetmelerine yardımcı olabilir. Dijital çağda, ekran başında geçirilen zamanın artışı pasif boş zaman aktivitelerine olan ilgiyi artırmıştır. Bununla birlikte, aşırı ekran süresi, fiziksel hareketsizlik, obezite ve psikolojik rahatsızlıklar gibi sorunlara yol açabilir. Bu sebeple, bireylerin boş zamanlarını etkin bir şekilde yönetmeleri ve ekran süresi ile fiziksel aktivite arasında bir denge kurmaları önem taşımaktadır.

Teknolojinin sunduğu imkanlar, aynı zamanda aktif rekreasyonu teşvik etmek için kullanılabilir (Nakshine et al., 2022). Dijital egzersiz uygulamaları ve fitness takip cihazları, bireylerin fiziksel aktivitelerini izlemelerine yardımcı olabilmektedir. Dijital ortamda sunulan sanal sporlar ve oyunlar ise, fiziksel aktiviteyi teşvik eden ve sosyal etkileşim sağlayan yeni bir rekreasyon biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. Sanal gerçeklik (VR) teknolojisi, spor aktivitelerini dijital ortamlara taşıyarak kullanıcıları hareket etmeye ve aktif olmaya teşvik

edebilir. VR oyunları, fiziksel hareketi içeren etkinlikler sunduğu için bireylerin boş zamanlarını hem eğlenceli hem de sağlıklı bir şekilde geçirmelerine olanak sağlar. Ayrıca, dijital spor salonları ve çevrimiçi yoga dersleri gibi dijital çözümler, bireylerin evlerinden çıkmadan fiziksel sağlıklarını iyileştirmelerine imkan tanımaktadır (Newbold, Rudnicka, & Cox, 2021). Bununla birlikte, dijital araçlar ve sanal ortamlar, fiziksel aktivitenin yerini tamamen tutamaz. Boş zaman yönetiminin bir parçası olarak, bireylerin doğada vakit geçirmek, spor salonuna gitmek ve arkadaşlarıyla fiziksel aktivitelerde bulunmak gibi daha geleneksel yöntemlere de yer vermeleri önemlidir. Gerçek dünyada yapılan fiziksel aktiviteler, bireylerin kaslarını güçlendirirken zihinsel sağlıklarını da destekler. Ayrıca, bu tür aktiviteler sosyal etkileşimleri artırarak yalnızlık hissini azaltır ve toplum içindeki bağları güçlendirir. Boş zaman yönetimi ve aktif rekreasyon arasındaki ilişki, bireylerin fiziksel ve psikolojik sağlıklarını iyileştirirken, dijital çağın olumsuz etkilerini dengelemeye de yardımcı olmaktadır. Pasif boş zaman aktivitelerinin, özellikle dijital medya ve ekran başında geçirilen zamanın artışının, bireylerin sağlıklı yaşam biçimlerini benimsemelerini zorlaştırabileceği göz önünde bulundurulduğunda, bireylerin aktif rekreasyon etkinliklerine yönelmeleri büyük bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, dijital çağda boş zaman yönetimi, yalnızca teknolojiyi pasif bir şekilde kullanmakla sınırlı kalmamalı, aynı zamanda sağlıklı ve aktif etkinliklere de yer verilmelidir.

Boş Zaman Yönetiminde Denge: Ekran Süresi Azaltma ve Stratejiler

Boş zaman yönetiminde denge, bireylerin sağlıklı bir yaşam sürmelerini ve yaşam kalitelerini artırmalarını sağlamak için temel bir unsurdur. Dijital çağın en belirgin değişikliklerinden biri, ekran başında geçirilen zamanın önemli ölçüde artmış olmasıdır. Bu durum, bireylerin fiziksel sağlıkları ve psikolojik durumları üzerinde olumsuz etkiler yaratabilmektedir. Özellikle gençler arasında ekran süresinin aşırıya kaçması, obezite, fiziksel hareketsizlik ve depresyon gibi sağlık sorunlarını tetikleyebilir (Nakshine et al., 2022). Bu bağlamda, ekran süresinin azaltılması ve sağlıklı bir boş zaman yönetimi stratejisinin geliştirilmesi, bireylerin bu olumsuz etkilerden korunmalarına katkı sağlayabilir.

Ekran süresi azaltma stratejilerinin ilk aşaması, dijital cihazların kullanımını bilinçli bir şekilde sınırlamaktır. Teknolojik gelişmelerle birlikte dijital cihazlar, birçok farklı işlevi yerine getirebilen araçlar haline gelmiştir. Ancak bu cihazların aşırı kullanımı, zamanın verimsiz bir şekilde harcanmasına, sosyal izolasyona, fiziksel hareketsizliğe ve sağlık sorunlarına yol açabilmektedir (Granic, Morita & Scholten, 2020). Dolayısıyla, bireylerin ekran sürelerini sınırlamaları, boş zamanlarını daha verimli ve sağlıklı etkinliklere yönlendirmeleri açısından önemlidir. Ekran süresi azaltmanın bir diğer önemli stratejisi ise dijital detoks yapmaktır. Dijital detoks, bireylerin belirli bir süre boyunca dijital cihazlardan uzak durmayı tercih etmeleridir. Bu süreçte, sosyal medya, e-posta ve diğer dijital platformlardan uzak kalmak, bireylerin zihinlerini dinlendirmelerine ve gerçek dünyaya odaklanmalarına olanak tanır. Dijital detoks,

yalnızca teknolojinin olumsuz etkilerinden korunmayı sağlamakla kalmaz, aynı zamanda bireylerin fiziksel sağlıklarını iyileştirmelerine ve daha sağlıklı sosyal etkileşimlerde bulunmalarına fırsat verir (Schmuck, 2020). Örneğin, doğada vakit geçirmek, fiziksel aktivitelerde bulunmak veya arkadaşlarla yüz yüze görüşmeler yapmak, dijital detoks sürecinde tercih edilebilecek etkinlikler arasında yer alır. Ekran süresinin azaltılmasının yanı sıra, boş zaman yönetiminde denge kurabilmek için aktif rekreasyon ve fiziksel aktivitelere de yer verilmesi gereklidir. Teknolojinin sunduğu imkanlar, bireylerin fiziksel sağlıklarını geliştirmelerine yardımcı olabilecek çeşitli dijital araçlar sunmaktadır. Ancak ekran başında geçirilen zamanın aşırıya kaçması, fiziksel hareketsizliği ve obeziteyi teşvik edebilir. Bu nedenle, dijital cihaz kullanımını sınırlayarak, aktif rekreasyonla bu süreyi dengelemek büyük önem taşır. Egzersiz yapmak, yürüyüşe çıkmak, spor salonuna gitmek, yoga yapmak ve açık havada vakit geçirmek gibi fiziksel aktiviteler, hem bedensel hem de zihinsel sağlığı iyileştiren etkinliklerdir. Özellikle doğada yapılan egzersizler, stresin azalmasına, ruh halinin iyileşmesine ve genel yaşam kalitesinin artmasına katkı sağlar. Boş zamanın verimli kullanılması, bireylerin sağlıklı bir yaşam sürdürmelerine olanak tanır. Ancak dijital çağda boş zaman yönetimi, yalnızca teknoloji kullanımını sınırlamakla kalmayıp, aynı zamanda sosyal etkileşimlere, fiziksel aktivitelere ve zihinsel sağlık iyileştirmelerine de odaklanmalıdır. Bu bağlamda, aile üyeleri, arkadaşlar ve topluluklarla sosyal bağların güçlendirilmesi, yalnızlık hissinin azaltılmasına yardımcı olabilir. Sosyal etkileşimler, bireylerin duygusal sağlıklarını iyileştirirken, fiziksel aktivitelerle birleşerek genel sağlığı artırabilir (Gothe et al., 2020). Dolayısıyla, ekran süresinin azaltılması ve sağlıklı bir boş zaman yönetimi stratejisinin geliştirilmesi, hem fiziksel hem de psikolojik sağlık açısından önemli bir adım olacaktır.

Sonuç olarak, dijital çağda boş zaman yönetiminde denge, ekran süresinin sınırlanması, dijital detoks yapılması ve aktif rekreasyonun teşvik edilmesi yoluyla sağlanabilir. Bu stratejiler, bireylerin yalnızca teknolojinin olumsuz etkilerinden korunmalarını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda fiziksel ve zihinsel sağlıklarını korumalarına da yardımcı olur. Sağlıklı boş zaman yönetimi, dijital dünyanın getirdiği zorlukları aşmak ve daha sağlıklı, mutlu bir yaşam sürmek için önemli bir stratejidir. Bu bağlamda, bireylerin ekran süresini dengelemeleri ve boş zamanlarını daha verimli, sağlıklı ve anlamlı bir şekilde değerlendirmeleri büyük bir öneme sahiptir.

Çocuklar ve Gençlerde Boş Zaman Yönetimi: Ekran Süresi ve Fiziksel Aktivite Dengesi

Dijital çağın çocuklar ve gençler üzerindeki etkileri son yıllarda dikkatle incelenen önemli bir araştırma konusu haline gelmiştir. Teknolojinin hayatın hemen her alanına entegre olması, çocukların ve gençlerin boş zamanlarını geçirme biçimlerini köklü bir şekilde değiştirmiştir (Şengül Gültekin & Kaçay, 2024). Özellikle ekran başında geçirilen sürelerin artması, geleneksel fiziksel

aktivitelere olan ilgiyi azaltmış ve bu durum, çocukların ve gençlerin hem fiziksel hem de psikolojik sağlıkları üzerinde ciddi olumsuz etkilere yol açmıştır. Bu bağlamda, boş zaman yönetimi yalnızca dijital aktivitelerle sınırlı kalmamalı, aynı zamanda fiziksel aktivitelerle denge kurarak bireylerin sağlıklı gelişim süreçlerinin desteklenmesi gerekmektedir (Piercy et al., 2018). Çocuklar ve gençler, dijital dünyanın sunduğu imkanlar ile fiziksel dünyanın sunduğu faydaları dengeleyebilecek şekilde yönlendirilmeli, boş zamanları verimli bir şekilde geçirmeleri sağlanmalıdır.

Teknolojinin hayatın her alanına entegre olmasıyla birlikte, ekran başında geçirilen zaman giderek artmaktadır. Bu değişim, özellikle çocuklar ve gençler için daha belirgindir. Dijital oyunlar, sosyal medya platformları ve video izleme alışkanlıkları, gençlerin en çok vakit geçirdiği etkinlikler haline gelmiştir (Tiryaki, 2024). Özellikle sosyal medya, gençlerin kimlik inşası ve toplumsal etkileşimde bulundukları önemli bir alan haline gelirken, dijital oyunlar da eğlenceli bir boş zaman aktivitesi olarak dikkat çekmektedir. Ancak ekran başında geçirilen uzun saatler, çocukların fiziksel aktivite yapma oranlarını ciddi şekilde azaltmış, bu durum da fiziksel sağlık problemlerine yol açabilmiştir (Sigman, 2012). Yürüyüş, koşu, bisiklet sürme gibi geleneksel fiziksel aktiviteler ekranlar karşısında bir kenara itilmiş, çocuklar ve gençler için daha az cazip hale gelmiştir. Birçok araştırma, ekran süresinin uzunluğu ile fiziksel sağlık arasında negatif bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Özellikle ekran başında geçirilen zamanın artması, hareketsiz yaşam tarzını tetiklemekte, bu da obezite, duruş bozuklukları ve diğer kas-iskelet sistemi rahatsızlıkları gibi sağlık sorunlarını beraberinde getirebilmektedir (Davies, Vandelanotte, Duncan, & van Uffelen, 2012). Ayrıca, çocukların ve gençlerin aşırı ekran süresi, psikolojik sağlıklarını da olumsuz etkileyebilir. Dijital medya, gençlerin sosyal etkileşimlerini sanal ortamda gerçekleştirmelerine neden olurken, bu da yüz yüze iletişim becerilerinin azalmasına ve yalnızlık duygusunun artmasına yol açabilir (Candemir, 2022). Bunun yanında, aşırı ekran süresi gençlerde stres, kaygı ve depresyon gibi psikolojik rahatsızlıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır.

Boş zaman yönetimi, çocukların ve gençlerin hem fiziksel hem de zihinsel sağlıklarını korumaları için büyük bir öneme sahiptir (Samuk, 2014). Düzenli fiziksel aktivite, çocukların sağlıklı büyümeleri için kritik bir rol oynamaktadır. Egzersiz, yalnızca kasları güçlendirmekle kalmaz, aynı zamanda kardiyovasküler sistemi iyileştirir, kemik sağlığını destekler ve genel vücut fonksiyonlarını güçlendirir(Satman, 2018). Çocuklar için yapılan fiziksel aktiviteler, aynı zamanda bilişsel gelişimi de teşvik eder, öğrenme süreçlerini destekler ve odaklanmayı artırır. Bunun yanı sıra, düzenli fiziksel aktivitenin çocukların ruh sağlığı üzerindeki olumlu etkileri de yadsınamaz. Yapılan araştırmalar, fiziksel aktivitenin depresyonu, kaygıyı azalttığını ve genel olarak psikolojik iyi oluşu artırdığını göstermektedir(Eker, 2024).

Fiziksel aktivitelerin bir diğer önemli faydası da sosyal etkileşimleri artırmasıdır. Çocuklar ve gençler, spor yapmak ve açık hava etkinliklerine katılmak yoluyla, yalnızlık duygusunun önüne geçebilir, arkadaşlıklar kurabilir ve toplumla bağlarını güçlendirebilirler(Arıcı, 2022). Ayrıca, fiziksel etkinlikler gençlerin özgüvenlerini artırır, stresle başa çıkmalarına yardımcı olur ve genel yaşam kalitelerini iyileştirir. Bu bağlamda, fiziksel aktivite yalnızca bedensel sağlığı desteklemekle kalmaz, aynı zamanda bireylerin sosyal becerilerini geliştirmelerine ve psikolojik iyilik hallerini iyileştirmelerine de katkı sağlar. Ekran süresi ile fiziksel aktivite arasında bir denge kurmak, sağlıklı bir yaşam tarzının inşa edilmesi açısından gereklidir(Arslan, 2019). Dünya Sağlık Örgütü, çocukların ve gençlerin günde en az bir saat fiziksel aktivite yapmalarını önerirken, ekran süresini 2 saatle sınırlamayı tavsiye etmektedir(Tremblay et al., 2016). Ancak, pratikte ekran süresi ile fiziksel aktiviteyi dengelemek çoğu zaman zordur. Çocuklar ve gençler, dijital dünyanın sunduğu imkanlarla vakit geçirmenin cazibesine kapılabilirler. Bu nedenle, ebeveynlerin ve eğitimcilerin, çocukların boş zamanlarını verimli bir şekilde geçirebilmeleri için daha fazla destek sunmaları gerekmektedir. Ebeveynler, çocuklarının dijital cihazları ne kadar süreyle kullandıklarını izlemeli, ekran süresi sınırları belirlemeli ve bu süreyi aşmamak için gerekli önlemleri almalıdır(Hiniker, Suh, Cao, & Kientz, 2016). Aynı zamanda, çocuklarına ekran dışı aktiviteler sunarak, onları fiziksel etkinliklere katılmaya teşvik etmelidirler. Ailelerin, çocuklarının birlikte vakit geçirebileceği fiziksel etkinlikler düzenlemeleri, örneğin doğa yürüyüşleri yapmak veya birlikte spor yapmak, çocukların ekran başında geçirecekleri zamanı sınırlamaları için etkili bir yöntem olabilmektedir.

Çocuklar ve gençler için dijital dünyada geçirilen zamanı daha aktif bir hale getirmek de mümkündür(Ertemel & Aydın, 2018). Sanal gerçeklik (VR) teknolojisi, gençlerin fiziksel hareketlerini içeren oyunlarla eğlenirken aktif olmalarını sağlayan yenilikçi bir çözüm sunmaktadır. VR oyunları, gençlerin fiziksel olarak hareket etmelerini teşvik ederken, ekran başında geçen zamanı da daha sağlıklı bir hale getirebilir (Akdoğan, 2017). Aynı zamanda, çevrimiçi egzersiz programları ve sanal spor salonları, gençlerin evlerinden çıkmadan fiziksel sağlıklarını iyileştirmelerine olanak tanımaktadır. Ancak, dijital ortamların fiziksel etkinliklerin yerini tamamen alamayacağı unutulmamalıdır (Kaur, Singh, Arya, & Mittal, 2020). Gerçek dünyada yapılan fiziksel aktiviteler, hem kasları güçlendirir hem de sosyal etkileşimleri artırır. Dijital ortamlar, fiziksel dünyanın yerini alacak kadar güçlü değildir. Çocuklar ve gençler için sağlıklı bir yaşam tarzı inşa edebilmek, dijital çağda daha da önemli hale gelmiştir. Ekran süresi ile fiziksel aktivite arasında kurulan denge, çocukların hem bedensel sağlıklarını korumalarına hem de psikolojik sağlıklarını güçlendirmelerine yardımcı olacaktır (Karaboğa, 2019). Dijital dünyada geçirilen zaman, çocukların fiziksel sağlıklarını olumsuz etkileyebilecek seviyelere ulaşmadan önce, ailelerin ve eğitimcilerin bilinçli bir şekilde müdahale etmeleri,

gençlerin hem fiziksel hem de ruhsal gelişimlerini desteklemek adına kritik bir adımdır. Boş zaman yönetiminin etkin bir şekilde yapılması, çocukların sağlıklı bir şekilde büyümesini sağlayacak, dijital dünyanın sunduğu fırsatlar da verimli bir şekilde kullanılacaktır.

Sonuç: Dijital Çağda Sağlıklı Bir Yaşam İçin Dengeli Bir Yaklaşım

Dijital çağda sağlıklı bir yaşam sürdürebilmek, bireylerin fiziksel ve zihinsel sağlıklarını koruyabilmesi için dengeli bir yaklaşım gerektirmektedir. Teknolojik gelişmeler, yaşamın birçok alanında köklü değişiklikler yaratmış olmakla birlikte, dijital araçların aşırı kullanımı, bireylerin yaşam kalitesini olumsuz yönde etkileyebilecek çeşitli sorunlara yol açabilmektedir. Ekran başında geçirilen sürenin artışı, fiziksel hareketsizlik, sosyal izolasyon ve psikolojik sağlık sorunlarını beraberinde getirebilmektedir. Ancak, dijital çağın sunduğu olanakları bilinçli bir şekilde kullanmak ve teknoloji ile sağlıklı yaşam arasındaki dengeyi kurmak, bu olumsuz etkileri minimize etmek açısından büyük önem taşımaktadır.

Dijital çağda sağlıklı bir yaşam için dengeli bir yaklaşımın temel unsurlarından biri ekran süresinin yönetilmesidir. Ekran süresi, özellikle gençler ve çocuklar arasında hızla artmakta olup, bu durum fiziksel sağlık üzerinde önemli etkiler yaratmaktadır. Uzun süreli ekran başında vakit geçirmek, fiziksel hareketsizliği artırarak obeziteye yol açabilir ve göz sağlığına zarar verebilir. Ayrıca, sosyal medya ve diğer dijital platformlar, bireylerin kendilerini yalnız hissetmelerine veya psikolojik baskılar altında kalmalarına neden olabilmektedir. Bu tür olumsuz etkilerden korunabilmek için ekran süresinin sınırlanması, dijital detoks yapılması ve ekran başında geçirilen zamanın dengelenmesi, sağlıklı bir yaşam sürdürmek için kritik bir öneme sahiptir. Ekran süresi yönetiminin yanı sıra, aktif rekreasyon ve fiziksel aktivitelerin de dijital çağda sağlıklı yaşam için büyük bir önemi bulunmaktadır. Teknoloji, bireylerin fiziksel sağlıklarını iyileştirmelerine yardımcı olabilecek çeşitli dijital araçlar, fitness uygulamaları ve online spor dersleri sunmaktadır. Bununla birlikte, teknolojinin aşırı kullanımı, fiziksel hareketsizlikle ilişkilendirilmekte ve bu da sağlık sorunlarına yol açabilmektedir. Bu nedenle, bireylerin boş zamanlarını aktif bir şekilde değerlendirmeleri, fiziksel sağlıklarını iyileştirecek ve zihinsel dengeyi sağlayacaktır. Özellikle doğa yürüyüşleri, spor salonunda yapılan egzersizler, yoga ve grup aktiviteleri, yalnızca bedensel sağlığı güçlendirmekle kalmaz, aynı zamanda stresin azalmasına, ruh halinin iyileşmesine ve sosyal bağların güçlenmesine yardımcı olmaktadır. Bir diğer önemli unsur ise sosyal etkileşimlerin güçlendirilmesidir. Dijital dünya, bireyleri sanal ortamda birbirine bağlasa da, yüz yüze etkileşimlerin yerini tam anlamıyla alamaz. Sosyal bağların güçlendirilmesi, yalnızlık hissinin engellenmesine yardımcı olarak bireylerin psikolojik sağlıklarını iyileştirebilir. Teknolojik araçlar ile sosyal etkileşimde bulunmak önemli olmakla birlikte, gerçek dünyada arkadaşlarla vakit geçirmek, aile üyeleriyle daha fazla zaman geçirmek ve toplulukla sosyal

faaliyetlere katılmak, zihinsel sağlığı destekleyen faktörlerdir.

Sonuç olarak, dijital çağda sağlıklı bir yaşam sürdürebilmek, yalnızca teknolojiyi bilinçli bir şekilde kullanmakla mümkün değildir. Teknolojik gelişmeleri faydalı bir biçimde hayatımıza entegre etmek, aynı zamanda fiziksel aktiviteleri teşvik etmek, sosyal etkileşimleri güçlendirmek ve zihinsel sağlığı korumak için dengeli bir yaklaşım benimsemek gereklidir. Ekran süresinin sınırlanması, dijital detoks yapılması, aktif rekreasyonun teşvik edilmesi ve sosyal bağların güçlendirilmesi, dijital çağda sağlıklı bir yaşam için temel stratejilerdir. Bu dengeyi sağlamak, bireylerin fiziksel, zihinsel ve duygusal sağlıklarını koruyarak, daha kaliteli ve mutlu bir yaşam sürmelerine olanak tanıyacaktır. Dijital çağın sunduğu imkanları sağlıklı bir şekilde kullanarak, yaşam kalitesini artırmak ve dijital dünyadan en iyi şekilde faydalanmak mümkündür.

KAYNAKÇA

Balcı, Ş., Karakoç, E., & Öğüt, N. (2020). Sağlık çalışanları arasında sosyal medya bağımlılığı: İki boyutlu benlik saygısının rolü. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*(33), 296-317.

Akdoğan, B. (2017). *Lise öğrencilerinin ve ebeveynlerinin beden eğitimi dersine ilişkin tutumları.* İstanbul Gelişim Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü,

Arıcı, M. (2022). Spor Eğitimi Veren Yükseköğretim Kurumlarında Görevli Akademisyenlerin Kampüs Rekreasyonu Hakkındaki Görüşleri: Nitel Bir Çalışma.

Arslan, M. (2019). *Fizyoterapistlerin egzersiz yarar/engel algısı, fiziksel aktivite düzeyleri ve yaşam kalitelerinin incelenmesi.* Sağlık Bilimleri Enstitüsü,

Balcı, Ş., Karakoç, E., & Öğüt, N. (2020). Sağlık çalışanları arasında sosyal medya bağımlılığı: İki boyutlu benlik saygısının rolü. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*(33), 296-317.

Candemir, G. (2022). Sosyal medya bağımlılığının yordanmasına yönelik pozitif gençlik gelişimi temelli yapısal modelin sınanması.

Davies, C. A., Vandelanotte, C., Duncan, M. J., & van Uffelen, J. G. (2012). Associations of physical activity and screen-time on health related quality of life in adults. *Preventive medicine, 55*(1), 46-49.

Eker, D. A. (2024). *Düzenli egzersizin depresyon, mutluluk, mental iyi oluş ve yaşam tatmini üzerine etkisi.* Balikesir University (Turkey),

Ertemel, A. V., & Aydın, G. (2018). Dijital ekonomide teknoloji bağımlılığı ve çözüm önerileri. *Addicta-The Turkish Journal on Addictions*.

Hiniker, A., Suh, H., Cao, S., & Kientz, J. A. (2016). *Screen time tantrums: How families manage screen media experiences for toddlers and preschoolers.* Paper presented at the Proceedings of the 2016 CHI conference on human factors in computing systems.

Kalkan, A. (2021). *Teknoloji Bağımlılığı ve Bilinçli Medya Kullanımı*: Ensar Neşriyat.

Kang, H.-W., Park, M., & Wallace, J. P. (2018). The impact of perceived social support, loneliness, and physical activity on quality of life in South Korean older adults. *Journal of sport and health science, 7*(2), 237-244.

Karaboğa, M. T. (2019). Dijital medya okuryazarlığında anne ve baba eğitimi. *OPUS International Journal of Society Researches, 14*(20), 2040-2073.

Kaur, H., Singh, T., Arya, Y. K., & Mittal, S. (2020). Physical fitness and exercise during the COVID-19 pandemic: A qualitative enquiry. *Frontiers in psychology, 11*, 590172.

Nakshine, V. S., Thute, P., Khatib, M. N., & Sarkar, B. (2022). Increased screen time as a cause of declining physical, psychological health, and sleep patterns: a literary review. *Cureus, 14*(10).

Nimrod, G., & Ivan, L. (2022). The dual roles technology plays in leisure: Insights from a study of grandmothers. *Leisure Sciences, 44*(6), 715-732.

Piercy, K. L., Troiano, R. P., Ballard, R. M., Carlson, S. A., Fulton, J. E., Galuska, D. A., . . . Olson, R. D. (2018). The physical activity guidelines for Americans. *Jama, 320*(19), 2020-2028.

Riva, G., & Galimberti, C. (1998). Computer-mediated communication: identity and social interaction in an electronic environment. *Genetic Social and General Psychology Monographs, 124*(4), 434-464.

Samuk, E. (2014). *Üniversitelerde görev yapan akademik ve idari personelin fiziksel aktivitelere katılmalarının zaman yönetimi açısından ilişkisinin araştırılması.* Sağlık Bilimleri Enstitüsü,

Satman, M. C. (2018). Fiziksel aktivite: bilinenin çok ötesi. *Spormetre Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, 16*(4), 158-178.

Sigman, A. (2012). Time for a view on screen time. *Archives of disease in childhood, 97*(11), 935-942.

Spracklen, K. (2015). *Digital leisure, the internet and popular culture: Communities and identities in a digital age*: Springer.

Şengül Gültekin, G., & Kaçay, Z. (2024). Dijital Çağda Spor Taraftarlığı: Dijital Dönüşümün Etkileri. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Spor Bilimleri Dergisi*.

Tiryaki, A. İ. (2024). *Serbest Zaman Değerlendirme Alışkanlıkları Bağlamında Dijital Bağımlılık ve Asosyallik Ilişkisi.* Necmettin Erbakan University (Turkey),

Tremblay, M. S., Carson, V., Chaput, J.-P., Connor Gorber, S., Dinh, T., Duggan, M., . . . Janson, K. (2016). Canadian 24-hour movement guidelines for children and youth: an integration of physical activity, sedentary behaviour, and sleep. *Applied physiology, nutrition, and metabolism, 41*(6), S311-S327.

Twenge, J. M., Spitzberg, B. H., & Campbell, W. K. (2019). Less in-person social interaction with peers among US adolescents in the 21st century and links to loneliness. *Journal of Social and Personal Relationships, 36*(6), 1892-1913.

BÖLÜM 12

1990'LARDAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'NİN ENFLASYON SÜRECİ VE ENFLASYONLA MÜCADELE YOLLARI

[1]Hamza CULHALAR

[2]Emek Aslı CİNEL

1 Giresun Üniversitesi, Mezun Öğrenci, hamzaculhalar@gmail.com, ORCID bilgisi: 0000-0002-6234-4461

2 Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, emekasli@yahoo.com, ORCID bilgisi: 0000-0002-4201-2427

Bu çalışma Doç. Dr. Emek Aslı CİNEL danışmanlığında Hamza CULHALAR tarafından hazırlanan "Türkiye'de Enflasyon ve Büyüme İlişkisi 1990-2020 Dönemi" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Enflasyon çeşitli mal ve hizmetlerin fiyatlarının, aile bütçelerinde yer alan kullanım ağırlıklarına göre dahil edildiği bir sepetin aylar itibarıyla değerindeki değişimle ölçülür. Bu sepete endeks adı verilmektedir. Endeksin genel düzeyinin sürekli olarak artması enflasyon olarak tanımlanır. Diğer bir tanıma göre paranın satın alma gücünün belirli bir dönemde düşmesine enflasyon denir (Eğilmez, 2024).

Enflasyonun toplumun farklı kesimlerine göre farklı etkileri söz konusudur. Bu durumun ortaya çıkmasında bireylerin yaşam şekli, zevkleri, tercihleri, mal sahipliği, tüketim biçimleri belirleyici olmaktadır. Bunun yanı sıra yaşanan yerlere göre de fiyat seviyesinin farklılaştığı görülmektedir. Dolayısıyla ortalama bir enflasyon oranı hesaplayarak toplumun tüm kesimlerinin enflasyondan aynı biçimde etkilendiğini söylemek doğru bir yaklaşım değildir.

1990'lı yıllardan itibaren Türkiye ekonomisi istikrarsız bir seyir izlemiş ve enflasyon seviyesi artış eğilimine girmiştir. Ekonomide belirsizlik hakim olmuş, ekonomi büyüme azalmış, ekonomi kırılgan bir hal almış ve ülkeden yabancı sermaye çıkışları başlamıştır. Türk Lirasına olan güven azalmış, devalüasyon beklentisi artmış ve dövize olan talep yükselmiştir. Daha sonraki süreçte merkez bankasının döviz rezervleri yetersiz kalmış, döviz açığı artmıştır. Türkiye yatırım yapılabilir ülke konumundan ayrılmıştır. 1990'lı yıllardan günümüze kadar olan süreçte Türkiye ekonomisinde enflasyon kronik bir hal almıştır. Yüksek enflasyonun ortaya çıkardığı makroekonomik belirsizlikler, yatırım, tüketim ve üretim kararlarını da olumsuz yönde etkilemiştir.

Türkiye'nin enflasyonla mücadele sürecinin uzun yıllardan beri devam ediyor olmasının nedenleri arasında hükümetlerin aldıkları siyasi ve ekonomik kararlarla ülkeyi daha da içinden çıkılmaz ekonomik bunalımlara sürüklemeleri, ortaya çıkan krizler sonucunda artan enflasyon ve enflasyon oranındaki yükselişe bağlı olarak enflasyon belirsizliğinin yaşanması, işsizlik sorunuyla birlikte büyüme hızı ile kişi başına düşen gelir seviyesinin azalması gibi faktörler yer almaktadır.

Bu çalışmanın amacını 1990'lardan günümüze kadar olan süreçte Türkiye'nin enflasyon sürecini değerlendirmek ve enflasyonla mücadele yollarını araştırmak oluşturmaktadır. Bu kapsamda çalışmada öncelikle, enflasyon ve enflasyonun ölçülmesine yönelik bilgi verilmekte, sonraki kısımlarda enflasyonun Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri incelenmekte, 1990'dan günümüze Türkiye'nin enflasyon süreci değerlendirilmekte ve Türkiye'de enflasyonla mücadele yöntemleri tartışılmaktadır.

ENFLASYON TANIMI VE ÖLÇÜLMESİ

Literatürde enflasyonun tanımı üzerine genel kabul edilen bir tarif olmamakla beraber çeşitli enflasyon tanımları vardır. Para basan kurumların piyasaya fazlaca para çıkarması ve fiyatların sürekli olarak artması anlamına gelen enflasyon, ülkemizde ilk defa 1939 yılında meydana gelmiştir (Aydoğan, 2004: 91). Diğer bir ifade ile enflasyon fiyatlar genel seviyesinin devamlı olarak artması ve ülke vatandaşlarının alım güçlerinin azalmasını gösteren bir olgudur. Enflasyon piyasada birkaç ürünün ya da hizmetin fiyatının artması değil enflasyon sepetini olarak nitelendirilen malların fiyatlarının yükselmesidir (Doğan, Eroğlu ve Değer, 2016: 406). Fiyatlar düzeyinin Katma Değerler Vergisi (KDV)'nin yükseltilmesi, tarım sektöründeki olumsuz durumlar veya mevsimsel olarak bir defaya mahsus şekilde fiyatların yükselmesi, enflasyon anlamına gelmemektedir (Birinci, 1989: 19).Fiyatların devamlı olarak artması, uzun dönemde planların yapılmasını zorlaştıracaktır. Çünkü fiyatların devamlı olarak artması uzun vadede geleceğe yönelik çıkarımları zorlaştırarak fiyatların yönlendirici özelliğini olumsuz şekilde etkilemektedir. Enflasyon oranının ölçülmesi politika uygulayıcıları tarafından oldukça büyük bir önem taşımaktadır. Enflasyon oranını ölçmek için belirli fiyat endeksleri bulunmaktadır. Bu endeksler; Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla deflatörü (GSYİH), Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) ve Yurt İçi Fiyat Endeksi (YİFE)'dir. Uygulanmak için seçilen fiyat endekslerinin kamuoyu kesimince kolay bir şekilde anlaşılması için açık, güvenilir ve anlaşılır bir şekilde olması gerekmektedir (Demirhan, 2002: 135). Fiyat endeksleri belirlenirken bir mal ve hizmet sepeti tespit edilmeli, temel yıl ağırlıkları, temel yıl fiyatları ve cari yıl fiyatları kesinlikle bilinmelidir (TÜİK, 2008: 18). Ekonomik sistemde enflasyon göstergeleri ülkelerin ekonomik durumlarının belirlenmesi, politika uygulayıcılarına yol göstermesi, kişilerin satın alma gücünü göstermesi, piyasada oluşacak ücret ve maaşların belirlenmesi, dönemler itibariyle fiyatların değişimini göstermesi, sosyal-ekonomik eğilimin belirlenmesi, piyasa koşullarının yönünün belirlenmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Fiyat endekslerinin hesaplanması belirlenen ürün sepetinin cari dönem ya da baz dönemleri değerlendirilerek hesaplanmaktadır. Fiyat endeksi hesaplama yönteminde Laspeyres Endeksi (Baz dönemi ağırlık olarak alan yöntemler) ve Paasche Endeksi (Cari dönemi ağırlık olarak alan yöntemler) olmak üzere iki farklı durum söz konusudur (Başol, 1994: 325). Birden fazla ürün veya hizmetin hesaplanması söz konusu ise bileşik endeks hesaplama yöntemi kullanılmaktadır. Bileşik endeksin hesaplanmasında birden fazla mal ve hizmet olacağından, hesaplanan ürün ve hizmetlerinin ortalamalarının alınması gerekmektedir. Bu endeks türüne; Laspeyres, Paasche ve Fisher endeksleri örnek olarak verilmektedir. Laspeyres endeksi, ağırlıklı fiyat endekslerinden bir tanesidir. Toplam gözlem fiyatınının baz alınan yıldaki miktar ile çarpılıp, baz yılındaki fiyat ve miktara bölünmesiyle bulunan bileşik fiyat endeksidir (Özsoy, 2014: 318). Paasche endeksi, ağırlıklı fiyat endekslerinden bir

diğeridir. Bu endeks oldukça kullanılışlı görünmesine rağmen, değişen tüketim kalıbının veri toplama işini zorlaştıracağından sorun yaşanmasını mümkün kılmaktadır. Bu endeks toplam gözlem fiyatı ve miktarının çarpılıp, baz alınan yıldaki fiyat ve gözlem miktarının çarpılmasına bölünmesiyle bulunmaktadır (Güler, 2005: 115). Fisher'in endeksi, laspeyres ve paasche fiyat endekslerinin çarpımlarının geometrik ortalaması alınarak ortaya çıkan endeks türüdür. İdeal olarak tanımlanmasının nedeni; diğer endekslerde bulunan bazı matematiksel kriterleri karşılayabilmesidir. Yine de bu endeks uygulamalarda kullanılmamaktadır (Güler, 2005: 116).

Fiyat Endekslerinin Türleri

Fiyat endeksleri, ölçülecek olan ürün sepetinin nasıl belirlendiğine bağlı olarak farklı şekillerde hesaplanmaktadır. Fiyat endekslerinin oluşturulmasında en önemli konu, endeks başlangıç yılının belirlenmesidir. Belirlenen endeks başlangıç yılının enflasyonist ve deflasyonist eğilimlerde ciddi bir sıçramanın olmadığı bir yıl olması önemlidir. Fiyat endeksleri paranın değerindeki değişimleri tam olarak yansıtamamaktadır. Fiyat seviyesindeki değişimleri ölçmek için üç temel fiyat endeksinden yararlanılmaktadır. Bunlar TÜFE, TEFE ve ülkemizde 2005 yılından sonra uygulamaya başlanan ÜFE'dir. Bunlar baz yılı ağırlıklı endekslerdir. Gayri Safi Milli Hâsıla (GSMH) deflatörü olarak tanımlanan endeks ise cari yıl ağırlıklıdır (Şimşek, 1998: 40). Tüketici Fiyat Endeksleri tüketim ürünleri fiyatları baz alınmak suretiyle elde edilen bir endeks türüdür. TÜFE, enflasyonun hane halkı üzerindeki etkilerini açıklama durumuna sahip bir fiyat endeksidir. Bundan dolayı endeks, geniş bir tüketici grubunu içermektedir. Diğer bir ifade ile şehirlerde yaşayan tüketicilerin değişmeyen bir ürün ve hizmetler sepetinin maliyetindeki değişimleri analiz etmektedir. Bundan dolayı standart bir hane halkının yaşam maliyetini belirleyen bir gösterim aracı olarak değerlendirilmektedir (Yıldırım, Karaman ve Taşdemir, 2007: 62). TÜFE, belirli bir dönem içerisindeki ortalama tüketim kalıplarının mal ve hizmet sepetindeki fiyat değişimlerinin yanı sıra bu malların kalitesindeki değişimleri de göz önünde bulundurmaktadır. Diğer bir yandan ise TÜFE, sadece hane halkları tarafından tüketilen ürün ve hizmet grubundaki fiyat değişimlerini ölçmektedir (Tarı, Abasız ve Pehlivanoğlu, 2012: 4). Toptan Eşya Fiyatları Endeksi yurtiçinde üretilen malların fiyatlarının, bir kısmını üretim yapandan bir kısmını ise üretim yapmayan ancak toptan satışla ilgilenen aracılardan kazanılmasıyla hesaplanan, tüketiciye yansıyan vergiler ve toptancı farklarının birlikte bulunduğu karma bir endekstir. Ürünlerin tüketim esnasındaki fiyat değişimlerini ölçen TÜFE'ye karşın, üretim esnasındaki fiyat değişimlerini ölçmeyi sağlayacak daha anlamlı bir endeks bulmak ve uluslararası endekslere karşılık gelebilecek bir endeks türü olması için 2005 yılından itibaren ÜFE'ye geçiş yapılmıştır (TÜİK, 2008: 37). Üretici Fiyat Endeksi 2005 yılı öncesi Türkiye'de TEFE kullanılmakta ve 2005 yılından itibaren 2003 yılı baz alınarak ÜFE kullanılmaya başlanmıştır. Üretim yapanların imal edip satış

yaptığı hammadde, ara mal ve nihai ürünlerin fiyatlarının ağırlıklı ortalamasının hesaplanmasıyla ortaya çıkmaktadır (Ertek, 2004: 70). Daha önce uygulanan TEFE'ye göre arasındaki fark, fiyatların sadece üreticiler tarafından düzenlenmesi ve ürün fiyatlarına vergilerin dâhil olmamasıdır (TÜİK, 2008: 38). Hizmet sektörünün fiyatları bu endekse dâhil olmamaktadır. ÜFE'deki değişimler, gelecekte TÜFE'de meydana gelecek değişimlerin tahmin edicisi şeklinde de kullanılmaktadır. Çünkü gecikmelide olsa üretici fiyatları tüketici fiyatlarını yansıtmaktadır (Tunay, 2007: 59). Gayri Safi Milli Hâsıla Deflatörü diğer fiyat endekslerinden farklı bir enflasyon ölçüm aracıdır. Bir ekonomide bir yıllık zaman diliminde üretilen tüketiciler, üreticiler ve devlet tarafından satın alınan bütün ürünlerin ve hizmetlerin fiyatlarını hesaplayan bir ölçüm aracıdır. Bu araç sadece yurt içinde üretilen ürünlerin fiyatlarını kapsar. İthal olan mallar GSMH'ye dâhil olmadığından ithal mal fiyatları GSMH deflatörü içerinde bulunmaz. Bu endeks, TÜFE ve ÜFE'den farklı olarak sabit olmayan bir mal sepetine dayandırılarak hesaplanır. TÜFE ve ÜFE hesaplanırken sabit mal sepetine göre ölçüm yapılır. Mal sepeti farklılık gösterdiği için bu oranlar hesaplanırken Paasche endeksi kullanılmaktadır (Bocutoğlu, 2004: 91-92).

ENFLASYON TÜRLERİ

Nedenlerine Göre Enflasyon Türleri

Enflasyonun etkisini gösterdiği ekonomilerde fiyatlar genel seviyesinde, toplam talep ve toplam arz arasındaki denge herhangi bir sebepten dolayı bozulmuş olabilmektedir. Bu bozulmaların sebepleri bulunduğu takdirde, bozulan dengenin hangi enflasyon türünden kaynaklandığı da bulunur. Talebin arzı aşmasıyla, talep enflasyonu, arzın talebi aşmasıyla da arz enflasyonu ile karşılaşılmaktadır (Bocutoğlu, 2004: 79). Talep Enflasyonu mal ve hizmetlere hedefli bir talep fazlasının sonucu olarak fiyatlar genel seviyesindeki yükselişlere talep enflasyonu adı verilmektedir. Üretimde çeşitli sorunlar nedeniyle toplam arzın toplam talebi karşılayamaması durumunda ve genişletici para politikası dolayısıyla toplam talebin yükseltilerek toplam arzı aşması durumunda talep enflasyonu ortaya çıkmaktadır (Tüzün, 2007: 9). Bu enflasyon türünün görülmesinde, kamu harcamalarındaki aşırı artışlar, merkez bankasının kullandığı genişletici para politikaları ve kredi kapasitesinin genişlemesi yer almaktadır (Dinler, 2013: 480). Üretimin yetersiz ya da ithal yolla yapıldığı gelişmekte olan ülkelerde bu tür enflasyon daha sık görülmektedir. Bu tür enflasyonların yaşandığı ekonomilerde öncelikle karar alıcılar talebi sınırlamaya çalışacaklardır. Talep enflasyonun yaşandığı bir ekonomide Merkez Bankaları faiz oranlarını artırarak harcamaları azaltma yoluna başvurabilirler (Eryüzlü, 2020: 395). Ekonomileri koruma için bazı enflasyon türlerine daha dikkat edilmesi gereklidir. Talep enflasyonu da dikkat edilmesi gerekli türlerdendir. Son dönemlerde tasarrufu azaltan tüketim çılgınlığı nedeniyle birçok firma, fiyatlar üzerindeki artışla dengeyi sağlayarak daha az üretimle daha fazla kar elde etmeye başlamışlardır. Talep enflasyonu parasal etkenlere bağlı olduğu için, enflasyon tek-

rardan artmaktadır (Gökkür, 2018: 15). Klasiklere göre, talep enflasyonunun ortaya çıkma gerekçesi bir ekonomide para arzının yükselmesinin milli gelirde meydana gelen yükselmeden daha fazla olduğu görüşüne dayandırmaktadır. Keynesyen görüşlü iktisatçılar, para arzında bir yükseliş olmasa da para talebinde ortaya çıkacak yükselişlerin bu tür enflasyona neden olacağını ifade etmektedir (Acar, 1998: 33). Paracı okul olan monetaristlere göre, fiyatlar genel seviyesindeki artışların ana gerekçesi para arzında meydana gelen yükselişlere dayanmaktadır. Bu enflasyon türünün günümüzde görülen bir alt varyantı ise, öne alınmış talebin getirdiği fiyat yükseltmeleri olarak tanımlanmaktadır. Bireyler, gelecekte enflasyonun daha da artacağını tahmin ediyorsa eğer daha sonra almayı planladıkları ürünleri alarak saklamayı tercih edeceklerdir. Bu durumun sonucunda ise mallara yönelen talebin aşırı artışı yani arzı geçmesiyle birlikte fiyatlar tekrardan artma eğilimi gösterecektir (Eğilmez, 2024). Bu tür enflasyonun görüldüğü ekonomilerde firmalar fiyat artışlarından, reel işlemleri kârlarını artıracak kadar yararlanırlar. Firmaların reel kârlarında görülen artış, ortaya çıkan kâr artışının arkasında kalır. Fiyat artışları ise spesifik gecikmelerle maliyet artışlarına gerekçe olur. Talep enflasyonunun görüldüğü ekonomilerde fiyat artışlarının yıkıcı etkisinin düşürmek için kâr bölüşümlerine özen gösterilmelidir (Ertürk,1986: 67). Talep enflasyonu genellikle sabit gelirli tüketicilerin gelirlerinde bir reel azalmayı ortaya çıkarmaktadır. Bu durumdan gelirleri artan kesimler toplam talebi de artırarak enflasyonun kendi kendisini besler bir hal almasına neden olurlar (Birinci, 1989: 21). Maliyet enflasyonu bir ülkede gerek yurt içinden gerekse de yurt dışından alınan üretim, girdi ve hammadde fiyatları ile emek sektöründeki çalışan maaşlarının yükselmesi sonucu maliyetlerin artması ve üretimde sağlanan kazancın azalmasıyla, güncel fiyat seviyesinde toplam arzın azalarak toplam talebin gerisine düşerek ortaya çıkan bir enflasyon türüdür. Bu enflasyon türünde üretim maliyetleri yükseldiği ve kar oranları düştüğü için üretim sınırlandığından, arz yetersizliği olmakta ve bu durumun sonucunda fiyatlar yükselmektedir. Üreticilerin kazandığı kâr oranlarını azaltmamak için, üretim maliyetlerinde oluşan artışları olduğu gibi fiyatlara yansıtmak isteyeceklerdir ve böylelikle tekrardan fiyatlar artışları görülmeye devam edecektir (Bocutoğlu, Berber ve Çelik, 2006: 44). Başka bir ifade ile ekonominin yüksek işsizlik ve boş üretim kapasitesi içinde bulunduğu bir dönemde maliyetlerdeki artıştan kaynaklanan enflasyon türüdür. Bir ekonomide maliyetleri ve böylelikle maliyet enflasyonunu artıran gerekçeler, çalışanların ücret artışları, ara ve hammadde mallarındaki fiyat artışları, gerçekleşen devalüasyonla, tarımda meydana gelen üretimin azalması nedeniyle tarımsal malların maliyetlerinin yükselmesi, fazla istihdam uygulamalarının artması ve emeğin marjinal verimliliğinde ara sıra azalmaların meydana gelmesi şeklindedir (Altunöz, 2013: 179). Talep enflasyonu ile maliyet enflasyonu arasındaki fark, talep enflasyonunun toplam talepteki genişlemeler, maliyet enflasyonunu ise maliyet artışlarının başlatmış olmasıdır. Bir diğer fark ise talep enflasyonunun ekonominin potansiyel üretim düzeyine ulaşma-

sından sonra ortaya çıkması ancak maliyet enflasyonunun yüksek işsizlik içerisindeki ekonomilerde görülebilmesidir. Toplam talep yanlı enflasyonlar piyasa ekonomilerinin ilk dönemlerine inecek kadar eskidir. Maliyet enflasyonu ise daha yakın tarihlerde görülmektedir. Maliyet enflasyonun ilk örnekleri 1930 ile 1940'lı yıllara dayanmaktadır. En fazla önem kazandığı dönem 1970'li yıllardaki petrol krizinin olduğu dönemlerdir ve bu dönemden sonra hızla yaygınlaşmıştır (Seyidoğlu, 2006: 687). Yükselen faizler, reel döviz kurunun aşırı değerlenmesiyle birçok farklı gerekçelerle maliyet enflasyonu artış göstermektedir. Ülkelerin bu tür enflasyonlardan kurtulması için, öncelikle hammaddesi ülke sınırları içerisinde olan sektörlere yatırım ve teşvikleri sürdürülebilir bir şekilde devam ettirmesidir (Gökkür, 2018). Maliyet enflasyonunun çeşitli alt varyantları mevcuttur. Bunlar; Ücret enflasyonu, Kâr enflasyonu ve İthalat enflasyonudur. Ücret enflasyonu maliyet enflasyonu teoremine göre kendini aşırı talebin izlemediği ücret maliyetlerindeki bir artış, enflasyonun başlangıç gerekçesidir. Ücret enflasyonu durumunda fazla işgücü talebi olmadığı için güçlü sendikalar ücret artışlarını talep edebilirler. İşverenler de bu talebi kabul ederek ücretleri artırır ve ancak artan ücret maliyetlerini doğrudan tüketicilere yansıtırlar. Bu enflasyon türünün nedeni, çalışanların taleplerine zayıf kuvvet gösteren işverenlerle sendikalıların bileşimidir (Parasız, 1998: 420). İthalat enflasyonu dışa bağımlı ekonomilerde bazı kaynakların dışarıdan alındığı ve milli paranın sürekli değer kaybetmesi durumunda ya da farklı gerekçelerle ithal kaynakların fiyatlarının artması, maliyetlerin yükselmesine neden olur. Diğer bir ifade ile ekonomilerin dışa bağımlı olmasıyla ortaya çıkan fiyat artışları nedeniyle meydana gelen enflasyon türüdür (Dinler, 2005: 433). Kar enflasyonu satış alanlarına sunulan ürünlerin satış ücretlerinin artmasının farklı bir nedeni piyasada mücadelenin gecikmesidir. Aralarında anlaşma sağlayarak, mücadeleyi ortadan kaldırmak isteyen firmalar fiyatlarını yapay olarak artırmayı başarabilirler. Bu durumla birlikte kâr kapasitelerini artıran firmaların sebep olduğu enflasyon türüne, fiyat ya da kâr enflasyonu adı verilmektedir (Dinler, 2005: 433). Yapısal enflasyon bir ekonomide fiyat artışını harekete geçiren küresel talep veya arz da ortaya çıkan kaymalardır (Şahin, 2006: 479). Bu tür enflasyon genellikle gelişmekte olan ülkelerde görülmektedir. Çünkü bu grup ülkeler tam istihdam kapasitesine ulaşmamış olmasına rağmen, nitelikli işgücü eksikliği, teknolojik bilgi eksikliği, döviz kurundaki dalgalanmalar nedeniyle ithal kaynak eksikliği gibi nedenlerle talep artışı karşılığında üretimi artıramamaktadır (Dinler, 2000: 435). Bu enflasyon ekonominin satış alanı yapısı ile izah edilmektedir. Ancak liberal ekonomilerde pazar bir sonuç olduğu için öncelikle pazarı ortaya koyan üretim ve tüketim konusunda bu yapı açıklanmaktadır. Pazarlardaki anormal fiyat süreçleri tekrardan fiyatlar genel düzeyinin artmasına yol açmaktadır. Günümüzde tarım sektörünü himaye eden ekonomilerde, tarımsal fiyatlar sosyal, siyasal ve ekonomik durumlarla belirlenmektedir. Arz ve talep dengesi fazlaca göz önüne alınmamaktadır. Bu fiyatların yüksek belirlenmesi, diğer sektörlerin fiyatları-

nın artması durumunu ortaya koyabilmektedir (Düğer, 1998: 475). Beklentiler enflasyonuna göre enflasyonun ortaya çıkması değil ancak devam etmesinin en önemli nedenlerinden birisi de halkın, fiyatların yükseleceği beklentisidir. Halk enflasyonun devam edeceğini düşünürse eğer, bireyler kendilerini korumak ve ulusal hasıladan aldıkları paylarının reel anlamda azalmaması için ürettikleri mal veya hizmetlerin fiyatlarını da yükseltmeye çalışacaklardır (Şahin, 2006: 481). Fiyatların yükselmesiyle başlayan gelir çatışmasını koruma altına almaya çalışan işçiler, ücret artışına enflasyon oranını da dâhil edeceklerdir. Ücretlerin enflasyon oranına göre belirlenmesi, enflasyon beklentilerini yaygın bir duruma getirecektir. Bu durumda enflasyondan zararsız bir şekilde kurtulmaya çalışan bazı kesimler tavır alırken, fiyat yükselmeleri önüne geçilemez bir hale gelecektir (Dinler, 2005: 435). Enflasyonun her yıl yükseleceği beklentisi, üreticilerin daha fazla üretim yapmalarına neden olur ve arz eğrisi sağ tarafa kayar, talep eğrisi ise yukarı yönlü bir kayma yaşar, ekonomi de o miktarda dengeye gelir (Parasız, 2007: 201).

Hız ve Şiddetine Göre Enflasyon Türleri

Ilımlı enflasyon fiyatlar genel seviyesindeki artışların tek haneli sayılarla ölçüldüğü enflasyon türüdür. Bu tür enflasyonlar ekonomiler için bir tehlike sorun teşkil etmemektedir (Eğilmez ve Kumcu, 2004: 267). Bu türden enflasyonun görüldüğü ekonomilerde ulusal para değerini diğer yıla aktarabildiğinden dolayı tüketiciler para tercihlerini milli paradan yanı kullanmaktadırlar. Ülkeleri gelişmişlik düzeylerine bağlı olarak enflasyon oranları değişiklik gösterebilirler. Gelişmekte olan ekonomiler için bu oran yıllık %6, gelişmiş ekonomiler için ise %4'tür. Bu tür enflasyon oranları ekonomiler için yıkıcı bir etki ortaya çıkarmamaktadır (Dinler,2000: 404). Ilımlı enflasyonun ekonomiler için büyümeyi teşvik edici gibi olumlu bir etkisi bulunmaktadır. Merkez bankalarının sıfır enflasyon oranı yerine ılımlı enflasyonu hedef olarak belirlemesi gerekmektedir. Çünkü sıfır enflasyonun ekonomilere zararlı etkileri olabilmektedir (Subaşı, 2005: 25). Yüksek enflasyon fiyatlar genel düzeyindeki artışların iki veya üç haneli duruma gelmesiyle ortaya çıkan bir diğer enflasyon türüdür (Parasız, 1993: 492). Bu tür enflasyon için belirli bir oran söylemek mümkün değildir. En önemli belirtisi, tüm ekonomik aktörlerin üretim, tüketim ve yatırım gibi kararları alırken fiyat değişimlerini ana kriter olarak değerlendirmeleridir. Bu tür artışların yaşandığı ekonomilerde fiyat artışları iki haneli hatta üç hanelidir. Aylık olarak fiyat artışları ise %5, %10 hatta %15'lere kadar yükselebilmektedir. Tüketiciler paranın aşırı değer kaybetmesi nedeniyle ellerinde nakit olarak bekletmek istemezler. Faiz getirisi garanti olan tahvil, bono gibi önemli devlet kâğıtlarına ya da değerli olan taşınmaz malları satın almaktadırlar (Dinler, 2005: 428). Bu enflasyon türünün bir ekonomide uzun süre devam etmesine kronik enflasyon adı verilmektedir. Aşırı enflasyonun ortaya çıkardığı büyük ekonomik riskler, öncelikle enflasyonu daha sonra ise enflasyonun üzerinde oluşan belirsizlik, yatırım ve üretim tercihlerini olumsuz bir şekilde

etkilemektedir (Erkam, 2008: 171). Hiperenflasyon en şiddetli enflasyon türüdür. Ekonomiye ve sosyal yapıya oldukça yıkıcı etkisi bulunmaktadır. Etkileri oldukça ağır olmasına rağmen küresel anlamda en seyrek görülen enflasyon türüdür. Bu durumun gerekçeleri üzerinde iktisatçıların görüş birliği sağladığı bir oran olmamakla birlikte, aylık fiyatlar genel düzeyindeki artışların %50'yi aşması halinde böyle bir durumdan bahsedilmektedir. Bu enflasyonun görüldüğü ekonomilerde fiyat artışları o denli büyük ve süratlidir ki, fiyat değişimleri gün aşırı ve dahası aynı gün içinde yaşanır. Tüketiciler satın aldıkları ürünleri aynı gün içerisinde aynı fiyattan tekrardan satın alamazlar. Genellikle kâğıt para miktarının düzensiz bir şekilde artırılması durumunda meydana gelen enflasyondur. Bundan dolayı, para tüm işlevlerini kaybeder ve alışverişler takasa doğru yönelirken, anlaşmalar ise altın ya da mümkünse döviz üzerinden gerçekleştirilmeye başlanır (Dinler, 2005: 429).

ENFLASYONUN ÜLKE EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Enflasyon kavramının olduğu bir durumda fiyatlar genel düzeyi artar. Ancak bütün ürün ve hizmetlerin fiyatları eş zamanlı olarak aynı oranlarda artmaz. Bir diğer durumda ise, enflasyon ürünlerin nispi fiyatlarında değişim meydana getirir. Oluşan bu değişim sonucunda kısmi ekonomik ve sosyal sorunlar da ortaya çıkmaktadır. Para, tüm mallar için ortak değer ölçüsü olma işlevi gün geçtikte kaybeder. Nispi fiyatların değişmesi sonucunda bazı endüstriler daha kârlı duruma gelirler ve daha fazla kaynak kullanırlar (Şahin, 2006: 481).

Bir ülkede enflasyon eğer bir kere yükselmeye başlarsa her bir fiyat artışı diğer fiyat artışlarını uyararak, enflasyonun sürekli olarak kendi kendini beslemesine neden olur. Enflasyonun görüldüğü ülkelerde tasarruf kapasitesi azalır ve tüketim artar, para alternatifi başlar, kâr amaçlı yatırımlar da artış, verimlilik ve kalitede düşüş meydana gelir (Birinci, 1989: 22).

Enflasyonun daha çok olumsuz etkileri mevcuttur ancak az da olsa olumlu etkileri de söz konusudur. Ilımlı enflasyon ekonomiler için olumlu bir etkiye sahiptir. Gelişmiş ülkelerdeki ılımlı enflasyon oranları toplam talebi artırarak, toplam arzı da yükseltecektir. Bundan dolayı ülkedeki ekonomik büyüme de artacaktır. Ancak para arzındaki artış kısa süre içinde üretimde gerekli olan artışı uyarmazsa yüksek enflasyona neden olabilmektedir (Dinler, 2005: 436). Bir başka taraftan ise, fiyatlar genel düzeyindeki artışlar vergi gelirlerinin ve harcamalarının reel değerlerini azaltır. Bu nedenle gelir ve gider arasındaki farkı yansıtan bütçe açıkları enflasyonun yükselmesiyle birlikte düşüşe geçmektedir (Abdioğlu ve Terzi, 2009: 209).

Enflasyonun ekonomiye etkisi ile birlikte üretim ekonomisinden rant ekonomisine geçiş süreci hızlanır. Yüksek enflasyon oranlarına dayanamayan şirketlerin iflas etmeleri kaçınılmaz bir hale gelir. Refah kayıpları ortaya çıkar. Reel gelirde düşmeler meydana gelerek, talebin de daralmasıyla işsizlik oranla-

rı artar (Meral, 2005: 314). Ülkelere döviz girdisi sağlayan, oldukça önemli bir unsur olan turizm sektörünün enflasyon ile güçlü bir ilişkisi vardır. İç turizm enflasyondan şu şekilde etkilenmektedir.

Enflasyonun görüldüğü ekonomilerde, yükselen fiyatlar turizm isteğinin satın alma gücü üzerinde negatif bir durum yaratarak gerçek gelirlerde bir azalmayı ortaya çıkaracaktır. Bundan dolayı ise iç turizm de bir daralma meydana gelecektir. Dış turizmde ise, milli paranın değeri enflasyon oranlarına paralel olarak düşürüldüğünde bu düşüşten fazlaca etkilenmemektedir. Enflasyon oranı devalüasyon oranından fazla olursa dış turizm isteğinde bir daralma görülmesi mümkün olmaktadır (İçöz, 1991: 21). Enflasyonun en önemli etkilerinden bir diğeri de sosyal etkilerdir. Önüne geçilemeyen enflasyon, sosyal barışı olumsuz bir şekilde etkilemekte ve enflasyondan kaynaklanan gelir azalışları, gelir adaletsizliğini artırmaktadır. Düşük gelir ve refah seviyesine bağlı olarak ailevi ilişkiler zarar görmektedir. Gelir düşüklüğüne bağlı olarak eğitim seviyesi de gerilemektedir. Fiyatların yükselmesi topluluğun genelinde ortaya çıkardığı sorunlarla beraber topluma yabancılaşma saldırganlık, hırsızlık gibi birçok farklı psikolojik durumları da beraberinde getirmektedir (Meral, 2005: 314-315).

1990-2024 DÖNEMİNDE TÜRKİYE'NİN ENFLASYON SÜRECİ

Küresel anlamda enflasyon ilk olarak Avrupa'da 16.yy'da görülmüştür. Ülkemizde ise ilk defa 1939 yılında ortaya çıkmıştır (Aydoğan, 2004: 9). I. Dünya Savaşı yıllarında binlerce kişinin silahaltına alınmasıyla, bir yandan tarımsal üretim azalırken, diğer yandan dış ülkelerden mal ithalatının imkânsız hale gelmesi, toplam arzı azaltmıştır. Buna karşılık devlet piyasaya 161 milyon liralık yeni satın alma gücü takviyesi yapmıştır. Bundan dolayı "Obsidional Enflasyon" olarak nitelendirilen savaş enflasyonu şartlarına giriş yapılmıştır. Bu dönemdeki paranın satın alma gücünün azalmasını kesin olarak saptamak mümkün değildir. Çünkü bu dönemde ülkemizde fiyat endeksleri bulunmamaktadır. Ancak bu konuda yüzeysel bir fikir vermesi amacıyla aşağıdaki tablo bilgiler sunmaktadır. Düyun-u Umumiye Geçinme Endeksleri Tablo 1'de sunulmuştur (Parasız, 2004: 12).

Tablo 1. Düyun-u Umumiye Geçinme Endeksi(1914=100)

Yıllar	Fiyat Değişimleri
1914	100
1915	420
1917	946
1918	1.897
1919	1.482
1920	1.477
1921	1.400
1922	1.400
1923	1.400
1924	1.400
1925	1.460

Kaynak: Parasız 2004.

Yeni savaştan çıkmış ve bağımsızlığını elde etmiş ülkelerin askeri zaferlerden ziyade ekonomik zaferler de kazanması önemlidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusunun bu konuda oldukça önemli görüşleri ışığında, cephede ne kadar büyük zafer kazanılırsa kazanılsın, bunun tam ekonomik bağımsızlık ile süslenmediği takdirde arzu edilen başarı hiçbir zaman tam olarak kendisini gösterememektedir (Tokgöz, 2009: 65). 1929 yılında küresel etkisi oldukça yıkıcı olan Büyük Buhran döneminde tarımsal ürünlerin fiyatları aşırı derecede düşmüştür. Büyük kriz dönemindeki buğdayın fiyatı, 1929-1932 yılları arasında %68 oranında düşüş yaşamıştır. Büyük bir bölümü tarım toplumu olan ülkemizde çiftçiler huzursuzluk yaşamaya başlamıştır (Boratav, 2015: 67). Bu yıllardaki fiyatlar genel seviyesinin azalmış olması, Türk parasının reel satın alma gücünü artırmıştır. Reel satın alma gücündeki artışlar, reel ankes etkisi olarak nitelendirilen otoregülatör olarak bilinen otomatik istikrar mekanizmasını harekete geçirmektedir. Buna bağlı olarak da fiyatlar genel seviyesindeki düşüşlerin, piyasadaki reel para stokunu artırdığı için ekonomiyi iyileştirici bir etki gösterdiği söylenmektedir (Parasız, 2004: 50). Türkiye Cumhuriyeti, İkinci Dünya Savaşına girmedi ancak savaşın olumsuz ekonomik durumlarını oldukça ağır bir şekilde yaşamıştır. Bu olumsuz durumlardan kurtulmak isteyen dönemin hükümeti, olumsuzlukları sıkı fiyat kontrolleri ve tarım mallarına ucuz fiyat politikalarıyla el koymayı deneyerek çözüm aramıştır. Bu politikanın temel aracı 1940 yılında yürürlüğe konulan Milli Koruma Kanunu olmuştur. 1942 yılında vefat eden başbakan yerine göreve başlayan yeni hükümet daha önce uygulanmakta olan kanunu belli ölçütlerde hafifletmiştir. Öncelikle tahıl fiyatları artırılmış ve diğer gıda maddelerinde de fiyat denetimleri kaldırılmıştır. Bununla birlikte buğday fiyatları büyük oranlarda artmıştır. Fiyatlar genel düzeyinin %75 ve %90 oranlarında arttığı zaman dilimleri savaş döneminin en yüksek enflasyon oranlarının yaşandığı dönemler olmuştur (Boratav, 2015: 87). Yeni hükümet 7 Eylül 1946'da %54 oranında devalüasyon kararı

almıştır. İhracat işlemlerinde uygulanan kur 1,183 TL'den 2,83 TL'ye yükselmiştir. İhracatta beklenen artışlar gerçekleşmemiştir. Hükümet kararlarında ve basında devalüasyon kelimesine yer verilmemiştir. Çünkü o dönemlerde gazetede ekonomi sayfası yoktur. Yapılan bu devalüasyon bu seferde talep enflasyonundan kaçılırken, maliyet enflasyonunun ağır baskısı altına girilmesine neden olmuştur. İthalatta gerçekleşen hızlı artışla birlikte dış ticaret açığı kalıcı bir nitelik kazanmıştır. Ekonomide durgunluk ve gerileme gözlenmiştir. Önceden tasarlanan ağır sanayi yatırımları uygulanmadan rafa kaldırılmak zorunda bırakılmıştır (Tokgöz, 2009: 129-130). Cumhuriyet tarihinin temel dönüm noktalarından biri olan 1946 yılındaki gelişmeler hem iktisadi hem de siyasal liberalizm açısından oldukça önemli bir dönemi kapsamaktadır. 1946 yılında birden fazla partili sisteme geçiş yapılmış ve Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle söz konusu dönem, ekonomik açıdan kapalı, korumacı, dış dengeye dayalı ve içe yönelik iktisat politikalarının giderek hafifletildiği; dış alımların serbestleşmesi durumunda önemli bir ölçüde yükseldiği, bununla birlikte dış açıkların kronik bir şekilde arttığı ve gün geçtikçe dış kredi ve yardıma ihtiyaç duyan bir ekonomik düzenin oluşmaya başladığı dönemler olmuştur (Boratav, 2015: 25).

Ekonomide 1954 yılından itibaren talep yönlü baskılar artmıştır. Bununla birlikte gerek TEFE gerekse geçinme endeksi enflasyon oranını yansıtmamıştır. Bunun nedeni ise fiyat yükselişlerini engellemek ya da sınırlamak için çeşitli yöntemlerin uygulanmasıdır. 1955 yılından itibaren gerek merkezi yönetimler gerekse de yerel yönetimler bazı gıda maddelerinin perakende maksimum fiyatlarını kontrol etmişlerdir. 1956 yılından itibaren, İkinci Dünya Savaşı esnasında çıkarılan yasa ile fiyat kontrolleri genel bir hale getirilmiştir. 4 Ağustos 1958 istikrar programlarına kadar birçok malın fiyatı doğrudan ya da dolayı yoldan kontrol edilmiştir. Bu kontroller sonucu bazı malların satış fiyatları, üretim maliyetlerinin altında kaldığı için üretim düşüşleri yaşanmıştır. Fiyat kontrolleri enflasyonun gerçek sebepleri yerine sonuçlarına karşı uygulanan bir yöntem olduğu için fiyat endeksleri sadece resmi kayıtları yansıtmaktadır (Parasız, 2003: 111). Dolar cinsinden ithalatın düşmesi sonucunda 4 Ağustos 1958 yılında fiili bir devalüasyon yapılmıştır. Dolar, Türk Lirası karşısında 3,22 kat daha değerli hale gelmiş ve yapılan bu devalüasyon, daha önce uygulanan Milli Korunma Kanunu uygulamaların durdurulmasına, dış ticaret kontrollerinin gevşetilmesine, kamu işletmelerindeki zamlar ve bütçe dengesizliklerinin daralmasına dayanmaktadır. Bunların bedeli olarak başta Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve batılı ülkeler yaklaşık 600 milyon dolarlık dış borcun ertelenmesine ve 359 milyon dolarlık yeni kredi anlaşmasına karar vermişlerdir. 1958 yılından sonraki üç yılda hükümetler, serbest ticari politikalarından daha ziyade deflasyonist özellikler taşıyan politikaların uygulanmasına devam etmişlerdir (Boratav, 2015: 113). Daha sonrasında Kamu İktisadi Teşebbüsler (KİT)'in zamları ve uygulanan fiili devalüasyon sonucu fiyatlar genel düzeyin-

deki kısa sürede meydana gelen şok artışlar, ekonomide reel para stokunun değerini önemli ölçüde düşürerek paranın satın alma gücünü zayıflatmıştır. Böylece ortaya çıkan özellikle mal piyasaları üzerindeki parasal servet azalmalarına bağlı olarak bir mal ve hizmet talep azalmasını ortaya koymuştur. Makroekonomide bu duruma Pigou Etkisi adı verilmektedir (Parasız, 2004: 170).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemleri arası olan 1963-1967 yılları, karar alıcılar Sovyetler ile birlikte ekonomik işbirliğine girmekte bir sakınca görmemişlerdir. Bu yıllarda en fazla ekonomik büyüme hızı 1966 yılında %12 oranında gerçekleşmiştir. Dönemin en düşük enflasyon oranı ise 1964 yılında %1,2 seviyesinde gerçekleşmiştir. 1965 yılında, 1964 yılında yaşanan Kıbrıs sorununun yarattığı durgunluğu azaltmak amacıyla genişletici para ve maliye politikaları uygulanmaya başlamıştır. Bu politikaların uygulanması sonucunda TEFE'de sıçrama görülmüştür (Parasız, 1998: 127). Birinci kalkınma planı için ortalama büyüme hızını %7 olarak tahmin eden batılı iktisatçılar gerçekleşen %6,6 büyüme hızı ile zor bir durumda kalmışlardır. Bu büyüme hızı ortalama %5,2 enflasyon karşısında gerçekleşmiştir. Gerçekleşen büyüme, düşük enflasyonla birlikte olunca gelişmekte olan bir ekonominin sürdürülebilir bir ekonomik büyüme hedefine ulaşıldığını gösterir (Tokgöz, 2009: 174-175).

İkinci Beş Yıllık kalkınma Planı dönemlerini kapsayan 1968-1972 yıllarında enflasyon düzensiz bir seyir izlemektedir. Ekonomik krizi bir ölçüde azaltmak uğruna 1970 yılının Ağustos ayında Türk Lirası %66 oranında devalüasyona uğramıştır. Bunun sonucunda 1 Amerikan Doları, 15 Türk Lirası olmuştur. Uygulanan politika dış satım ile çalışanların döviz girişlerinin hızlanması gibi pozitif etkileri olmuştur. Bundan sonraki dönemlerde de cari işlemler açıklarının hızlı bir şekilde kapanmasına fırsat tanımıştır. Devalüasyonla birlikte ihracata konu olan tarım ürünlerine yüksek taban fiyatları uygulanmıştır. Mart 1972'den beri ödenmeyen memur maaşlarının ödenmesiyle ekonomide likidite artış göstermiştir. Gerek dar gerekse de geniş anlamdaki para arzı artışları ise fiyat artışlarına sebep olmuştur. Yüksek tarımsal taban fiyatlarının birbiri üzerine binmesi, parasal onaylı maliyet enflasyonu durumunu yaratmıştır (Parasız, 1998: 145). Ekonomide faiz oranları 1960'dan beri değiştirilmemiştir. 1970 yıllarına gelirken fiyatlar genel seviyesinin artması ile birlikte faiz oranları sermayenin gerçek kârlılığına karşılık gelmiyordu. Bu olay ise tasarrufları negatif şekilde tesir ederken kredi ihtiyacını yükseltiyordu. Böylelikle de faiz oranlarında bir artış görülmektedir (Parasız, 1998: 142). İkinci plan döneminin başlangıç yıllarında enflasyon tek haneli iken, son yıllarında ise çift haneli rakamlara yükselmiştir. 1970 yılından sonra işçi döviz kazançlarının aşırı biçimde yükselmesi, ilk olarak para basma kapasitesini daha sonra da toplam para arzını artırmaktaydı. Dış kökenli aşırı tüketim artışına aynı düzeyde üretim artışı ile karşılık verilemediğinden enflasyon oranları da yükselmeye başlamıştır (Tokgöz, 2007: 191). 1970 yılında istikrar kararları ne-

ticesinde uygulanan devalüasyon ile piyasadaki dengesizlik giderilmiştir. Tek haneli fiyatlar artış düzeyinin sürdürülebilirliği açısından bazı tedbirler uygulanmıştır. Bu tedbirler sonucunda 1969-1972 yılları arasında fiyat artışları %13'ler düzeyinde meydana gelmiştir (Karluk, 2002: 426). Bu dönemlerde yaşanan enerji sorunu gerekçesiyle petrol fiyatlarında ortaya çıkan ani ve aşırı fiyat artışları küresel enflasyonun yeniden artmasına neden olmuştur (Kutlar ve Gündoğan, 2013: 270). Bu dönemlerde meydana gelen aşırı enflasyon oranının gerekçesi durgunluk ve malzeme ücretleri açısından görülmektedir. Diğer sanayi ülkelerindeki eş sorunlar mevcut olmasına karşın son 20 yıldaki en düşük enflasyon oranı bu dönemde yaşanmıştır (Eren ve Çiçek, 2009: 3). Yükselen enerji fiyatları Türkiye'de ödemeler hesabı dengesi sorununu meydana getirmiştir. Bu sorun, üretim açısından elzem olan yatırım ve ara malların dışa satımını kısıtlamaya başlamış ve bu dönemdeki hükümet istikrarsızlığı 1970'li yılların sonunda ülkemizi oldukça ağır bir kriz eşiğine götürmüştür (Ay, 2007: 21). İthalatta meydana gelen kısıtlamalar dolayısıyla sanayi kesiminde önemli üretim sorunlarıyla karşılaşılmış ve üretim sürecindeki gerileme, enflasyonda birden ve hızlı yükselmelere sebep olmuştur. Uygulanan devalüasyonlarla ithalatın daha yüksek maliyetli olduğu ve imalat sektöründeki maliyetlerin arttığı aşırı enflasyon durumlarında iktisadi büyüme gerilemek zorunda kalmıştır (Taban, 2008: 151). Aşırı enflasyon içeren yıllarda reel ücretlerin gerilemesi tahmin edilmektedir. 1970'li yıllarda çalışan kesiminin reel ücretlerdeki gerilemelere karşı aşırı çaba gösterdiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı sanayi sektörü içindeki maaş-kazanç arasındaki bağlantı bu dönemin ikinci çeyreğinden sonra sanayi sermaye zararına olduğu gözlenmiştir (Boratav, 2015: 145). 1970'li yıllarının sonunda Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi kriz sonucunda büyüme oranları aşırı bir biçimde azalmış ve borçluluk seviyesi oldukça önemli bir biçimde artış gösteren merkez bankası ilave ödeme almaya başlamıştır. Bundan dolayı enflasyon bu yıllarda önemli bir biçimde yükselişe geçmiştir. Bu yılların son dönemlerinde genel enflasyon %72 seviyesinde gerçekleşmiştir (Tatlıyer, 2017: 182). 1970'li yılların sonundaki olumsuz durumlar ve meydana gelen ikinci enerji krizi, 24 Ocak 1980 kararlarını zorunlu bir duruma getirmiştir (Tunca, 1998: 202).

Para politikası hedefleme yaklaşımı, 1980'li yılların ardından para ihtiyacındaki değişmeler ve tahmin edilmezlik, enflasyonla mücadelede pozitif bir etki gösterememiştir. Bu stratejinin başarısızlığının gerekçesi, yeni ekonomik malların oluşumu, mali unsurlar aralarındaki ilişkinin hesaplanmasını güçleştirmiştir (Takım, 2011: 22). 1980 öncesinde KİT'lerin üstlendiği kamu sektöründe mal ve hizmet üretim ve satışı, bazı temel malların ve hizmetlerin kapsamını Bakanlar Kurulu kararıyla genişletilmesine neden olmuştur. Ana ürün ve hizmet çerçevesinin bu kadar geniş çaplı tutulması fiyatların düşük düzeyde tespit edilmesi ve geniş zaman dilimiyle ücret ayarlamalarına gidilmesi durumunda firmaların görevden kaynaklanan kayıpları önemli ölçülere

yükselmiştir. Bu konu enflasyonun etkisini artırmış ve 24 Ocak kararlarıyla temel mal ve hizmetler kapsamını daraltarak bu mallara zamlar yapılmıştır. Fakat ilk olarak petrol fiyatlarına olmak üzere daha sonra ise diğer ürünlere de yapılan bu zamlar farklı bir enflasyon kavramını yaratmıştır (Parasız, 1990: 88). Uygulanmakta olan bu politika neticesinde istikrar kararlarının temelini oluşturan, enflasyonu aşağı düzeylere çekmek amacını çok fazla gerçekleştirildiği gözlenememiştir. Ortaya çıkan bu fiyat dengesizliğinin birçok farklı gerekçesi olmakla birlikte, para arzının önüne geçilememesi, iç piyasadaki talebin kısıtlanamaması gibi sebeplerin, fiyatlar genel seviyesi üzerinde ciddi tesirleri bulunmaktadır. Uygulanan istikrar programıyla birlikte 1 Amerikan Dolarının değeri, 70 Türk Lirası olmuştur (Altunöz, 2013: 176). Bu istikrar kararları eşliğinde ücretlerin piyasalarda özgür bir şekilde oluşması kuralı sunulmuş, dış ticaret büyük ölçüde serbestleşmiş, döviz gelirleri ve döviz kazanma amaçlı faaliyetlerin artması adına fleksibl kur stratejisi izlenmiş ve özelleştirme mücadeleleri hız kazanmıştır (Çetintaş, 2003: 146). Stabilizasyon ve liberal politikaların bir karışımı olan 24 Ocak kararları ile Türkiye ithal ikamesine dayalı politikadan, ihracata yönelik gelişme stratejisi uygulamasına geçmiştir. Bu kararların uygulanmasıyla birlikte Türkiye'nin ihracatında önemli artışlar meydana gelmiş ve ülkenin güvenirliklerini artmıştır. Bu gelişmeyle birlikte Türkiye'nin dış borçlarında önemli artışlar meydana gelmiştir (Tunca, 1998: 202). 24 Ocak kararları uygulamasıyla birlikte enflasyon oranında düşüşler meydana gelmiştir. Bu kararların ilk yılında %107 olan enflasyon oranı ani ve hızlı bir şekilde 1981'de %36,8'e, 1982'de ise %25 oranlarına gerilemiştir. 1981 yılında bir ayarlamayla 1 Amerikan Doları, 142 Türk Lirası olmuştur. Farklı bir kural ise, fiyatların askıya alınması uygulaması olmuştur. Fakat fiyatlar genel seviyesini düşürmek nedeniyle işçi ve memurların aldıkları ücretlerin azaltılması, talebi azaltmakla birlikte talep yetersizliğine de sebep olmuştur (Yurdakul, 2001: 155). Uygulanmaya konulan bu kararlar sonucunda programın ilk üç yılında enflasyon oranları düşüşe geçmiştir. Enflasyonla mücadelede yabancı para birimi kuru, faiz değerleri, KİT ücretleri ve gerçek fiyatlar vb. gibi ana ekonomik fiyatların ciddi biçimde düzenlenmesinin yanı sıra, ekonomide arz kapsamında oluşan gelişmelerin de; bilhassa ithalat sıkıntısının ortadan kaldırılması ile üretimin artırılmasının büyük bir katkısı olmuştur (DPT, 1990: 66). Bu yıllarda fiyatlar genel seviyesinin azalma göstermesinde etkisi olan gerekçelerden birisi, bu yıllar aralığında hükümetin başında askeri bir yönetimin olmasıyla ilişkili olarak, grev ve lokavtların ileri bir tarihe ertelenmesidir. Tekrardan demokrasiye dönüş ile birlikte fiyatlar genel seviyesi canlanma sürecine girmiş ve günümüze kadar da artmaya devam etmiştir (Girginer ve Yenilmez, 2005: 103). 1983 iktisadi stratejisi, serbestleşme sürecinde dönüştürücü bir nokta olmuştur. Ana kurallarından biri iç piyasayı dışarıya açarak ithalatın liberalleşmesine, ihracata teşvik etmek ve ülke dışından yeni piyasalar açması için bir ticaret politikasının uygulamaya katılmasını sağlamıştır. Böylelikle iç piyasayı, uluslararası rekabete dâhil edip tekel ücretlerini azaltarak

enflasyonun azaltılmasına çaba gösterilmiştir (Sertel, 1998: 147). Tasarrufun yükseltilmesi, iç piyasanın sınırlandırılması ve kredilerin aşırı faizleri reel de bir durgunluk politikası olarak görülmüştür. İmalat üretimindeki azalış fiyatların yükseldiği bir durumu meydana getirmiştir. Enflasyon oranı ile birlikte devalüasyonun yaşanması bir stagflasyon ortamını meydana getirmiştir. Zira üretimde meydana gelen azalış, bazı şirketlerin iflası ve işsizliğin artmasına yol açmıştır (Yurdakul, 2001: 156). 1983 yılında bazı firmaların ve buna bağlı olarak bankaların yaşadığı mali sorunu çözmek amacıyla benimsenen politika sonucunda ekonomideki para arzının artması, fiyatlar üzerinde olumsuz bir etkiye sebep olmuştur (Parasız, 1998: 305).

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma planı dönemini kapsayan 1985-1989 yılları arası sıkı bir para politikası uygulamasına geçilmiştir. Bu politikanın hedefi, piyasa ekonomisine geçişi hızlandırmak ve tamamlamak için özel yatırımcıların piyasaya serbestçe giriş yapmasını sağlamak, ihracatı çeşitli yöntemler aracılığıyla teşvik etmek ve ithalatta liberalleşmeye yönelmektir. Bu politikaların ana amaçlarından birisi de enflasyonu azaltmaya çalışmaktır. Gerçekten de 1984 yılında enflasyon oranı %50 seviyelerindeyken, sonraki üç yılda %29 seviyelerine kadar düşmüştür. Fakat 1987 yılında yapılan yerel seçimle birlikte enflasyon oranı tekrardan yükselişe geçmeye başlayarak %68,3'e kadar ulaşmıştır (Tokgöz, 2009: 209). Bu yılda faiz politikaları, bir yandan ekonomiyi aşırı kısıtlamadan artmaya başlamış biçiminde gerçekleşmiş, diğer yandan ise Türk Lirasıyla gerçekleştirilen mali birikimlerin cazibesini yükseltecek şekilde uygulanmıştır. Fakat diğer yarısında özellikle artan fiyatlar nedeniyle mevduat faiz oranları enflasyon oranının gerisinde kalmıştır (Parasız, 2003: 322). 1989 senesinde ulusal paranın konvertibl durumuna gelerek sermaye davranışlarına bağımsızlık sunulmuştur. Bununla birlikte önemli ölçüde sermaye girişi gerçekleşmiş ve döviz stoku yükselmeye başlamıştır. Ancak bununla birlikte de merkez bankasının faiz ve kur üzerindeki etkinliği azalmış ve merkez bankası kontrolü, kısıtlı kısa vadeli kredilerle sınırlı duruma getirilmiştir (Usta, 2003: 44). 1989 yılından başlayarak sermaye hesabındaki özgürlük kısa vadeli sermaye gelişlerinde ciddi bir ölçüde yükseliş göstererek, piyasayı dış gelişmelere daha duyarlı hale sürüklemiştir. Bu aşamada, enflasyon tahminlerinde artışlar meydana gelirken, bu olayın ortaya çıkardığı muğlaklık ve tüketim odaklı büyüme özel üretim sektörü yatırımlarının daha yavaş artmasına neden olmuştur. Bunun neticesinde, ekonomik büyüme oranlarında düşüş yaşanır iken, enflasyon oranları ciddi bir şekilde yükseliş göstermiştir (Durmuş, 2018: 8). 1990'lı yılların başında hükümetler, enflasyonu azaltmak yerine kronik yüksek enflasyonu belirli bir aralıkta tutma çabası içinde olmuşlardır. Gerçekten de, bu çaba 1994 yılına kadar istikrarlı bir şekilde sürdürülmüştür (Parasız, 2004: 415). Bu yıllarda Türkiye ekonomisi süreklilik konusunda sorunlar yaşamış ve fiyatlar genel seviyesinde artışlar gözlenmeye başlamıştır. Ekonomiye tam olarak belirsizlik durumu etkisini göstermiş ve bu nedenle 1991 yılında eko-

nomik büyüme oranı %2 seviyesinin gerisinde kalmış, 1990-1993 dönemlerinde %7 oranında meydana gelmiştir. Etkisini hissettiren muğlaklık ekonomiyi sorunlu bir hale sürüklemiş ve bunun neticesinde piyasadan yabancı sermaye çıkışları yaşanmaya başlanmıştır (Şahin, 1995: 212). Belirsizlik ve istikrarsızlık, bireylerin ulusal parasına güvenini sarsmış ve devalüasyon beklentisine girilmiştir. Bu beklenti neticesinde döviz talebi yükselmiş ve merkez bankasının döviz stoku talebi karşılayamayacak durumuna gelmiş ve döviz açığı artmıştır. Türkiye, yatırımlar için uygun bir ülke olmaktan çıkıp spekülatif amaçlarla tercih edilen bir ülke konumuna gelmiştir (Aydoğan, 2004: 94). Enflasyonun önlenmesinde KİT'lerin yapacağı yatırımların önemi olduğu tahmin edilmektedir. Nitekim1990'lı yıllarda KİT'lerin 10 milyar liraya kadar yatırım yapacakları öngörülmüştür. Bu yatırımın 6 milyarını öz kaynaklardan, 4 milyarını ise dış proje kredileri ve bütçe transferlerinden karşılanmıştır. KİT'lerin öz kaynakları olarak fiyat zamlarını kullanmaları ise enflasyon üzerinde olumsuz bir etki meydana getirmiştir (Oğuz, 1990: 9). 1992 yılında koalisyon hükümetinin başında Demirel bulunuyordu. Önceki hükümetin başarısız olduğu istikrarlı büyüme hedefini tekrardan ortaya çıkarmak için mücadele veriyordu. Bu dönemde büyüme oranının artması ve enflasyonun düşürülmesi ana hedef olmuştur. Ancak %50 seviyelerindeki yüksek enflasyon oranını azaltmanın etkili bir aracı olan ve büyük sermaye çerçevelerinin desteklediği vergi reformu göz ardı edilmiştir. Yapılan araştırmalar, ülkede kayıt dışı ekonominin ve vergi kaçakçılığının hızla arttığını göstermektedir. Bu dönemde enflasyon oranı %60 seviyelerine kadar yükselmiştir (Tokgöz, 2007: 232). 1993 yılında en yüksek dış ticaret açığı görülmüştür. Bu durum, cari hesap dengesizliğin daha önceki dönemlere göre yükselmesine neden olmuştur. Yükselen cari hesaplar açığı, rezervlerin azalmasına ve devalüasyon beklentilerinin artmasına neden olmuştur. Artan dış ticaret açığıyla beraber iç piyasa hızlı genişleyince her çeşit dış mala ihtiyaç artmıştır. Fazla tüketim ve dış alım, yabancı tasarruflarla desteklendiğinden dolayı dış borçlar artmıştır. Ekonomiyi ciddi bir mali krize yönlendirebilecek bu gelişmeleri belirleyen iki önemli durum söz konusu olmuştur. İlki, daha önceden uygulanmaya devam edilen aşırı faiz oranı ve aşırı kur nedeniyle kısa dönemli yabancı sermaye gelişlerine yönelik borçlanma politikasıdır. İkincisi ise Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD)ülkelerinde yaşanan fiyat istikrarı ve yaşanmakta olan durgunluktur. Bu ülkelere yapılan ihracatlar zorlaşırken, ithalat daha cazip bir hale gelmektedir (Tokgöz, 2007: 242). İstikrar programları, ekonomide mevcut olan makroekonomik dengesizlikleri gidermek ve sağlıklı bir büyüme sürecine ulaşmak amacıyla uygulanan programlardır. Bu programlar genellikle ödemeler dengesi sorunlarını çözmek ve yüksek enflasyonun hüküm sürdüğü ekonomiyi normal hale döndürmek için uygulanmıştır. İstikrar politikaları, dönemin egemen olduğu iktisat ideolojisi doğrultusunda şekillenmektedir (Engin, 2022: 1174-1175).

5 Nisan istikrar programının ana hedefi, mücadeleci, dış talep esaslı bir

büyüme oranına ulaşmak, fiyatlar genel seviyesini hızlı bir biçimde düşürmek, ulusal parayı değerli bir hale getirmek, ihracatı artırmak, ekonomiyi ve sosyal dengeleri göz önünde bulundurularak bir politika uygulamaktır (Gerek, 1997: 362). Aşırı fazla olan faiz oranları 1993 yılının son aylarında azaltılması için çaba gösterilmiş, fakat faiz-kur dengesizliği artmıştır. Ülkemiz tarihsel sürecinin en önemli ekonomik krizi ile karşılaşmıştır. Bundan dolayı 5 Nisan 1994 tarihli kararlılık politikaları uygulanmıştır. Hedeflenen enflasyon oranı gerçekleşmemiş ve fiyatlar genel seviyesinin daha da yükselmesine neden olmuştur. Türkiye ekonomisi TÜFE'deki %125,6'lık bir oranla tarihinin en yüksek enflasyon oranına ulaşmıştır. Bu yükselişlerin nedenleri içinde; faiz ve dövizde meydana gelen yükselişlerin, üretim giderlerini yükseltmesi, halkın ekonomik kararlara olan güveninin sarsılması ve negatif beklentilerin ortaya çıkması yer almaktadır. Bu yıllarda enflasyonun en önemli sorun olduğunun fark edilmesine rağmen, döviz sorununun aşıldığı yanılgısına düşülmüştür. Ekonomi tekrardan bir krizle karşı karşıya gelmiştir. Geniş bir süre boyunca kararlı gözüken Amerikan Doları-Türk Lirası değer oranı ciddi bir şekilde bozulmuş ve enflasyon beklentileri artmıştır. Bununla birlikte hazine iç piyasada finansman sağlamakta güçlük çeker hale gelmiştir (Gaytancıoğlu, 2010: 139). Ekonomik kriz esnasında ülkenin kredi notu ardı ardına düşürülmüş ve uluslararası piyasada kredi temin etme olanağı kalmayınca yetkililer bir istikrar programı uygulamış ve daha sonrasında ise Uluslararası Para Fonu (IMF) ile 14 aylık bir stand-by programına girmiştir (Eğilmez ve Kumcu, 2007: 379). Uzun yıllar boyunca devam eden ve kronik olarak görülen enflasyona halk alışmış ve hükümetler bunu bir vergi aracı olarak görmeye başlamıştır. Enflasyonu azaltılması, istikrar programlarının bir parçası olarak görünse de aslında temel hedef değildir. Sonuç olarak, kısa süreli bir düşüşten sonra enflasyon eski seviyelerine geri dönmüştür. Bu istikrar programı ise, yarı heterodoks bir şekilde uygulamaya çalışıldığı bir programdır. Programın ilkeleri arasında sıkı para ve maliye politikaları yer almıştır (Köse, 2008: 120). Bu zamana kadar ekonomik büyümenin sağlıklı temellere dayandırılması, yani bunlar içindeki vergi kaynaklarının etkin hale getirilip yaygınlaştırılmaması, ayrıca politik tercihlerin ekonomik gerçeklerin üzerinde tutulması krize yol açmıştır (Sayılgan, 1994: 216). 5 Nisan istikrar kararlarının en önemli etkilerinden biri de, Türkiye ekonomisinin yeniden IMF'e bağımlı duruma gelmesidir. Alınan tüm tedbirler dövize olan talebi engellememiş, bankacılık sektörünün yapısı bozulmuş ve üç banka likidasyon edilmiştir. Bankalara yönelik saldırılar, tasarruf mevduatlarına sınırsız devlet güvencesi verilmesiyle önüne geçilmiştir. Faizleri düşürmeye çalışan yetkililer, o zamana kadar hiçbir hükümetin karşılaşmadığı faiz oranlarıyla borç almak zorunda kalmışlardır. Bu gelişmeler sonucunda 1985'ten sonra IMF'siz bir şekilde yaşayan Türkiye, 1994'ten itibaren tekrardan IMF destekli bir düzenleme yapılması durumunda kalmıştır (Karluk, 2007: 428).

1995 yılı geçiş programlarının ana hedefleri arasında daha önceki yılda

yaşanan ekonomik krizi aşmak ve ekonominin makroekonomik dengelerini tekrardan oluşturmak gibi planları bulunmaktadır. İlk olarak, olumlu bir durum olan Avrupa Birliği ile 6 Mart 1995 senesinde imzalanan Gümrük Birliği Antlaşması yer alıyordu. İkincisi ise, olumsuz bir durum olan ülkede siyasal belirsizliklerin artması ve 24 Aralık tarihinde erken seçime gidilmesi olayıydı. Geçiş programının sonuçları arasında şunlar bulunmaktadır: Yılın birinci yarısında başlayan iç talepteki canlanma, ikinci yarıda kapasite kullanım oranlarını yükseltmiş, üretim fazlalaşmış, ticarette artış meydana gelmiş ve büyüme hızı beklenenden daha fazla %8 oranında gerçekleşmiştir. Diğer bir sonuç ise toplam talepteki beklenenden yüksek artış ve faiz ödemelerinin ağır baskısı, belirlenen hedefin üzerinde bir enflasyon oranını %64,9 seviyesinde gerçekleştirmiştir (Tokgöz, 2009: 262). 1995 yılının sonlarında ekonomi hala kriz içerisinde olmasına rağmen makroekonomik dengelerde önemli bir kırılma meydana gelmemiştir (Engin, 2022: 1188).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma planı döneminde, yüksek enflasyona rağmen planın tahmin ettiği büyümeyi aşan bir ekonomik büyüme devam etmiştir. Hükümetin yılın ikinci döneminde aldığı enflasyon karşıtı politikalar eksik kalmış ve 1997 yılının sonunda enflasyon oranı %91 seviyelerine kadar yükselmiştir (Tokgöz, 2009: 262). Türkiye, enflasyonu azaltmak, sürdürülebilir bir ekonomik büyüme elde etmek ve devletin açıklarını azaltmak gerekçesiyle ekonomide bazı yapısal dönüşümler yaparak piyasa ekonomisinin daha etkin devam etmesini, devletin ekonomide ağırlığının azalmasını, özelleştirmeye hız kazandırmayı ve finansal kesimin tekrardan yapılandırılmasını amaçlayan Yakın İzleme Anlaşması'nı 1998 yılında yürürlüğe koymuştur (Gökçen, 2010: 25). 5 Nisan kararlarının ekonomide istikrarı sağlamaya yönelik etkisi yeterince belirgin olmamıştır. Bunun üzerine Asya ve Rusya'da yaşanan krizler ile birlikte Türkiye'de meydana gelen 17 Ağustos 1999 Marmara depremi, ekonomiyi yoğun ve ağır bir şekilde etkilemiştir. Finansal krizlerin sonucunda dünya üretiminde ve ticaretinde daralmalar meydana gelmiştir. Bu durum ve 1999 yılındaki deprem neticesinde, Türkiye hem iç hem de dış taraftan kaynaklanan sorunlar yaşamıştır. Yılsonunda enflasyon oranı %54,3 seviyelerine gerilemiştir (Tokgöz, 2009: 271). 1999 yılının 9 Aralık tarihinde IMF le üç dönemlik bir stand-by düzenlemesi imzalanmıştır (Kumcu, 2002: 377). 57. hükümetin uygulamaya başladığı istikrar programının yöntemleri şunlardır; uygulanacak kararlar, enflasyonu azaltıcı ve enflasyon ile uyum içinde bir ücret uygulaması daraltıcı maliye politikaları ve para ile döviz miktarı politikası temel alınarak oluşturulmaya çalışılmıştır (Karabıyık ve Uçar, 2010: 45). 10 Aralık tarihinde açıklanan enflasyonu azaltma programı, kendisini enflasyonist karşıtı olarak gösterse de tek amacı bu değildir. Uygulanmakta olan bu istikrar kararlarının diğerlerinden farklı bir durumu ise Hazine Müsteşarlığı'ndan yetkili Devlet Bakanı ve Merkez Bankası Başkanı tarafından onaylanan pek çok niyet mektupları yoluyla faaliyete geçmesidir. Önem verilmeyen niyet mektupları, eko-

nomide daha sonraki dönemlerini katı bir şekilde belirten, fakat hukuk karşısında kendisine bir yer edinemeyen iktisadi kavram olmuştur (Oyan, 2000: 169). IMF'e sunulan 18. Niyet Mektubunda enflasyon oranları TEFE cinsinden, anlaşmanın ilk yılında %20, ikinci yılında %10 ve programın son yılında ise %5'e düşeceği hedeflenmiştir (Tokgöz, 2009: 275). Uygulanan ekonomik program, faiz ve fiyat oranlarını özgür bırakırken döviz kurunu sabit bir orana yükseltmeyi öngörmüştür. İstikrar kararlarının bu şekilde uygulanması için mali kesimin kırılganlığa ve sermaye hareketliliğinin olmaması gerekmektedir. Fakat bu olay devletin uygulamasıyla çelişmiştir. Dolayısıyla, program kurulduğu tarih itibariyle sorunlar üzerine uygulanmaya başlanmıştır (Eren, 2006: 266). Bu kadar aksaklıklara karşın 2000 yılının ilk aylarında uygulama, pozitif ekonomik neticeleri meydana çıkarmıştır. Enflasyon oranları 1980'li yıllardan bu tarafa en alt düzeye gerilemiş, ekonomi iyileşmiş, faiz oranları düşürülmüş, elverişli koşullarda dış finansman fazlası oluşturulmuş ve yapısal reformların uygulandığı gözlenmiştir. Bu süreçte karşılaşılan en önemli olumsuz durum, dış ticarette meydana gelen açıkların artması olmuştur. Bu olumsuz duruma rağmen, yükselen sermaye girişleri ile birlikte ödemeler hesabı fazla verdiği ve rezervlerin yükseldiği gözlenmiştir (Karaçor, 2006: 387). Bu programın hedefleri arasında tüketici enflasyonunun yapısal reformlarla desteklenen uyumlu bir şekilde güçlendirilen maliye, gelir, para ve kur politikalarının uygulanmasıyla düşürülmesi yer almıştır. Bir diğer hedef ise reel faiz oranlarının makul seviyelere indirilmesi olmuştur. 12 aylık enflasyon hedefi, TEFE'ye göre %20 olarak belirlenmiştir. Ancak bu oran %32,7 oranında gerçekleşmiştir. Bu programın başarısız olma nedenleri, istenen yapısal reformlarda başarısızlık, beklenen enflasyon oranının üzerinde bir enflasyon gerçekleşmesi ve reel faiz oranlarının istenen düzeyde azalmamasıdır (Parasız, 2004: 531-537).

2001-2005 yılları arasında uygulanan yeni kalkınma planı, enflasyonu Avrupa Birliği (AB) kriterlerine uyumlu seviyelere düşürmeyi, ekonomide sürdürülebilir büyümeyi AB'ye tam üyelik elde etme durumunda ekonominin mücadele gücünü yükseltmeyi amaçlamıştır. Bu kapsamda, makroekonomik hedeflerden biri daha önce niyet mektubunda belirtilen enflasyon hedefleridir. Fakat bu planın tüm hedefler ve araçları, 2000 yılının Kasım ayında ortaya çıkan krizle konu olmaktan çıktılar. Bu durumun nedeni, yetkililerin acil kriz mücadelesine girişmeleriydi (Tokgöz, 2009: 284-285). Şubat 2001 tarihinde yaşanan yeni bir krizin nitelendirilmesi bankacılık krizi olmasına karşın bazı temel ekonomik durumlarda bu krizin oluşmasında etkili olmuştur. Kasım 2000 krizi ile birlikte ikiz kriz olarak nitelendirilen bu kriz, dönemin Cumhurbaşkanı ve Başbakanı arasında meydana gelen bir tartışma krizi daha da tetiklemiştir (Kesebir, 2018: 1-3). Mali piyasaların düzenli seyir etmesi, para politikası üstünde ciddi etkiye sahip ve uygulanacak para politikaları eş zamanlı olarak ekonomik istikrarı şekillendiren ana faktörlerdir (Sinclair, 2000: 388). Krizlerin akabinde ekonomiden ciddi bir miktarda sermaye kaçışları meydana

gelmiş ve ulusal para dalgalı bir seyir izlerken aşırı bir şekilde değer kaybetmiştir. Bundan dolayı, halkın güveni olumsuz etkilenmiş ve ekonomide gerileme yani daralma meydana gelmiştir (TCMB, 2001: 18). Hazine yılın ilk ihalesinde yaşanan krizler sonucunda enflasyon oranının üzerinde bir faiz oranı ile borçlanmak durumunda kalmıştır. Ayrıca talepte yaşanan gerileme nedeniyle Ocak ayının TEFE endeksi %28,3 oranında olmuştur (Turan, 2011: 72). Bu krizler gelişmekte olan ekonomiler açısından iki değerli derse neden olmuştur. İlki, ileride yaşanacak finansal nitelikli krizleri engellemek için alınacak tedbirlerde, ekonomik karar vericilerin yalnızca güçlü ekonomik temelleri değil, aynı zamanda sağlam bir finansal sistemi de göz önüne almaları elzem olduğudur. Diğeri ise, güçlü bir finansal sistemin etkili çalışan kur rejimleri sayesinde olduğu göz önünde bulundurulmalıdır (Ökte, 2010: 19). Krizle birlikte uygulanan daraltıcı politika araçları neticesinde enflasyon oranlarında hızlı bir gerileme meydana gelmiştir. 2001 yılında TÜFE'ye göre %54,4, ÜFE'ye göre %61,6 seviyelerinde gerçekleşen enflasyon oranları, 2004 yılında gelindiğinde sırasıyla %10,5 ve %11,9 düzeyine gerilemiştir. Bu sürecin yaşanmasında Türk Lirasındaki aşırı değerlenmenin de etkisi olduğunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Enflasyon oranlarının düşmesi, nominal ve reel faiz oranları ciddi bir biçimde azalmasına yol açmıştır (Yiğitoğlu, 2005: 122).

2001 yılının ilk yarısında iki aşamalı olarak yeni bir istikrar programı uygulanmaya konulmuştur. Bu programın temel amaçları, devletin ekonomideki rolünü azaltmak, Türkiye ekonomisini hiperenflasyon seviyesine sürükleyen borç dinamiklerinin seyrini durdurmak ve yabancı yatırımları artıracak sermaye teşvikleridir. Uygulanacak programın ana hedefleri ise şöyledir; ekonomik sürekliliği oluşturacak dönüşümler yapmak, enflasyonla mücadelede etkin bir yol izlemek, gelir dağılımı adaletsizliğini azaltmaktadır. Dönem sonunda enflasyon hedefi TEFE'de %57, TÜFE'de %52 olarak hedeflenirken, TEFE %84 ve TÜFE %65 oranlarında gerçekleşmiştir (Parasız, 2004: 591-601).2002 yılının ilk zamanlarında "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" olarak yeni bir ekonomik düzenleme yapılmıştır. Bu ekonomi programı hedefine uygun olarak TÜFE cinsinden %35 seviyesinde enflasyon oranına ulaşmak için, merkez bankası daraltıcı para politikası kararlarını uygulamıştır. IMF'den 16 milyar Amerikan Doları ek kaynak tahsis edilmiştir. Programın kararlılıkla sürdürülmesi ve IMF'den alınan ek kaynağın zamanında gelmesi piyasalarda güven ortamı sağlayarak beklentileri aşağıya çekmiştir (Tokgöz, 2009: 302-303). 2002 yılının ilk döneminde enflasyon oranında önemli azalmalar yaşamasına rağmen Mayıs ayında Başbakan'ın hastalanması ve AB ile ilgili bazı polemiklerin yaşanması siyasal belirsizliğe neden olmuştur. Gerileyen nominal faiz oranı tekrardan artışa geçmiş ve Türk Lirası, Amerika Doları karşısında değer kaybetmeye başlamıştır. Nominal faiz oranlarının bu şekilde yükselmesi, reel faiz oranlarının da artmasını etkilemiştir. Reel faiz oranlarının yükselmesi ve ulusal paranın değer kaybetmesiyle üretim maliyetlerinde artış yaşanmıştır. Bu

durumun sonucunda ise endüstriyel malların fiyatlarında bir artış beklenmiştir (Parasız, 2004: 609). 2002 yılının sonunda, TÜFE %29 seviyesinde gerçekleşerek 1981 yılından bu yana en düşük enflasyon sürecinin olduğu dönem olarak kabul edilirken, TEFE'de meydana gelen %30 seviyelerindeki oran, 1985 yılından sonra bu endeks türünde en düşük oranlar olarak kabul edilmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında dalgalı kur rejiminin fiyatlar genel seviyesine geç yansımasının etkileri yatmaktadır (TCMB, 2003: 62).

2002-2004 dönemini kapsayacak şekilde yeni bir para politikası stratejisine geçilmesi adımları atılmıştır. İlk olarak 1990 yıllarında Yeni Zelanda da başarılı bir şekilde uygulanan bu stratejinin adı "Enflasyon Hedeflemesi Stratejisi'dir. Açık enflasyon hedeflemesinin ön koşulları oluşana kadar, örtük enflasyon hedeflemesi uygulamaya başlanmıştır. TCMB enflasyon hedeflemesi rejimini şu şekil ifade etmiştir: Para politikası uygulamalarıyla insanların tüketim, yatırım ve tasarruf kararlarına önemli bir etki bırakmayacak kadar düşük seviyelerde sürdürülen ve fiyat istikrarını sağlamaya yönelik bir para politikası stratejisidir. Bu strateji, enflasyonu kontrol altında tutarak ekonomideki dalgalanmaları azaltmayı ve ekonomik istikrarı desteklemeyi hedeflemiştir (TCMB, 2006: 4). Enflasyon hedeflemesi stratejisi diğer para politikası araçların aksine, herhangi bir ara hedef önemsemeden doğrudan enflasyonun kendisini hedeflemektedir. Bu hedefe ulaşmak için ise, güçlü bir anlaşma oluşturur ve hedefi gerçekleştirememesi durumunda topluma karşı sorumlu olur (Kara ve Orak, 2008: 2-3).

Türkiye'de 2003 yılının, siyasal ve iktisadi açıdan olumlu bir havada geçmesi tahmin edilmektedir. Yapılan seçimler sonucunda yeni bir hükümet yönetime geçmiştir. Bu hükümet toplumda uzun süredir beklenen siyasal istikrarın sağlandığının güvencesi olarak kabul edilmiştir. IMF ile yakın işbirliği içinde istikrar programını sürdürme kararlığının açıklanması, reel faiz ve enflasyon beklentilerinin gerilemesine neden olmuştur. Bu olumlu olayın sağlanmasında, sıkı para politikasının devam ettirilmesi önemli bir etkendir. Yılın ikinci döneminde ekonomi beklenenden daha olumlu gelişmeler göstermiştir. Mayıs ayında enflasyon ilk defa negatif bir değer almıştır. 2003 yılı sonunda hedeflenen enflasyon oranı TÜFE cinsinden %17,4 iken, gerçekleşen oran ise %18,4 olmuştur. Bu durumla birlikte enflasyon oranları uzun zamandır ilk kez %20 seviyesinin altında kalmıştır (Tokgöz, 2009: 308-312).

2005 yılında Türk Lirasında değişim yapılarak TL'nin tekrardan değer kazanması sağlanmış, fiyat istikrarın sağlanmasına yönelik ciddi adımlar atıldığı görülmüştür. Mali kesimin her olaydan etkilenmesi azalmış, mali piyasaların kapsamı sağlamlaşmıştır. Bu olaylar sonucunda, toplumun piyasaya güveni artmıştır (TCMB, 2005: 73). DİE, 2005 yılından itibaren fiyat endekslerinde değişikliklere girmiştir. TEFE yerine 2003 yılı temel alınarak hazırlanan ÜFE kullanılmaya başlanmıştır. Merkez bankasının kararlı para politikası uygulamaları, enflasyonun %7,7 oranında gerçekleşmesini sağlamıştır. DİE isim

değişikliğine uğrayarak TÜİK olmuştur (Tokgöz, 2009: 322-323). 2006 yılında hedeflenen enflasyon oranı %5 seviyelerindeyken, gerçekleşen oran ise %9,65 olmuştur. Bu farklılıktaki en büyük etken hükümetin, merkez bankası ile uyumlu bir şekilde çalışması gerekliliğini anlamaması olmuştur (Tokgöz, 2009: 332).

Türkiye'de Ocak 2006 yılında açık enflasyon stratejisine geçiş sağlanmıştır. Ancak bu yılın sonunda beklenen enflasyon oranı gerçekleşmemiştir. Bu durumun enerji fiyatları gibi merkez bankasının kontrol edemediği faktörlerden kaynaklandığı göz önünde alınırsa da, enflasyon hedeflemesi rejiminin ülkemize uygulanabilirliği tartışılır bir duruma gelmiştir. Merkez bankası enflasyon oranı hedefini yükseltebilir ve enflasyon oranının fazla çıktığı durumda kamuoyu karşısında uyguladığı politikanın geçerliliği konusunda şüpheleri ortadan kaldırabilir. Ancak bunu istememiş, sık sık hedef değiştirmenin enflasyon beklentilerine olan güveni sarsacağını öne sürmüştür. Merkez bankası kamuoyuna yaptığı açıklamalarda beklenmeyen olayların enflasyon hedeflerinin değil, enflasyon tahminlerinin değişmesine yol açacağını vurgulamıştır. Bu durum ise iktisadi karar vericiler için kısa dönemde enflasyon tahminlerinin, orta dönemde ise enflasyon hedefinin vurgulanması durumunu ifade etmiştir (Saraç, Karaçor ve Atabey, 2006: 559).

2007 yılı yeni kalkınma planının başlangıç yılını oluşturmaktadır. İstikrar programlarının ana hedefleri; beklenen ekonomik büyüme %5, hedeflenen enflasyon oranı %4 seviyelerine ulaşmaktadır. Ancak gerçekleşen ekonomik büyüme oranı %4,5, enflasyon oranı ise %8,4 seviyelerinde olmuştur. Böylelikle 2006 yılında başlayan büyüme yavaşlarken enflasyonun artması durumu bu yılda da devam etmiştir (Tokgöz, 2009: 343). İlk olarak 2007 yılının ortalarında ABD'de başlayan durgunluk daha sonra 2008 yılında derinleşerek bir ekonomik krize dönüşmüştür. Bu kriz oldukça ağır olmuş ve tüm dünyada etkisini olumsuz bir durumda göstermiştir. Krize neden olan sistemin Türkiye'de bulunmaması bu sorunların yaşanmasını kısmen de olsa engellemiştir. Daha önce yaşanan ikiz krizler sonucunda alınan önlemler Türkiye'de bankacılık sistemini güçlendirdiği için bu krizden çok fazla etkilenmemiştir. Fakat bu krizin Türkiye'yi hiç etkilemediğini söylemek yanlış bir ifade olur (Apak ve Aytaç, 2009: 218). Özellikle üretimdeki azalış, işsizlik durumunu da beraberinde getirmektedir. İhracatın tüm dünyada yaşanan krizden etkilenmemesi mümkün değildir. Türkiye gibi yükselen ekonomiler, büyümelerini sürdürmek için finansmana bağımlı hale gelirler. Küresel belirsizlikle beraber sermaye hareketlerindeki yavaşlama, Türkiye için kaynak sıkıntısını beraberinde getirecektir (Engin ve Göllüce, 2016: 34). Krizin derinleşip tüm dünyada etkisini artırdığı 2008 yılında enflasyon beklentisi %4 olarak açıklanmıştır. Ancak gerçekleşen enflasyon %10 seviyelerinde olarak hedeflenenin çok üzerine çıkmıştır. Böylelikle 2003 yılından sonra ilk kez çift haneli bir enflasyon oranı görülmüştür. Bu dönemde görülen bir diğer olay ekonomik büyümede meydana gelen

azalmalardır. Bu azalmalar; özellikle gıda malları, enerji ve kısmi hizmetlerin fiyatlarında meydana gelen artışlar ve ulusal paranın aşırı değer kaybetmesiyle olmuştur (Tokgöz, 2009: 352). Daralan dünya ekonomisiyle birlikte dış alım satım hacmi ciddi bir oranda azalmıştır. Ekonomik krizden tüm dünya ülkeleri gibi AB ülkeleri de oldukça etkilenmiştir. Türkiye'nin ihracatının büyük bir ölçüde bu ülkelere olduğu düşünülürse, Türkiye'de krizden oldukça etkilenmiş olmaktadır. 2009 yılında dış satımın dış alımı karşılama oranı %82 seviyelerine yükselmiştir. Ekonomi bunun yüzünden 2009 yılında %4,7 oranında daralma yaşamıştır. Bu yılda yaşanan durgunluğun neticesinde tekrardan tek haneli enflasyon rakamlarına %6,5 seviyelerinde ulaşılmıştır (Işık ve Duman, 2012: 92). Türkiye ekonomisi 2010 yılından itibaren ekonomik krizden en hızlı çıkan ülkeler içinde ilk sıralarda yerini almıştır. 2010 yılında büyüme oranı %10,3 gibi çok yüksek bir oranda gerçekleşmiş, enflasyon ise %6,4 oranında seyir etmiştir. 2010 ve 2011 yıllarında yaşanan aşırı ekonomik büyümenin ardından yerel ve uluslararası talebi dengelemeye dair uygulanan tedbirlerin etkisiyle büyüme hızında yavaşlama meydana gelmiştir. Yüksek büyüme ve düşük enflasyon oranı, sürdürülebilir bir ekonomik büyüme açısından oldukça önemli kavramlar olarak kabul edilmiştir (Acar, 2013: 18-19). 2014-2018 dönemini kapsayan Onuncu Kalkınma Planı'nın hedefleri arasında; yüksek ve sürdürülebilir ekonomik büyüme oranı, sanayileşme sürecinin sağlamlaştırılması, kişi başına düşen gelirin artması, enflasyon oranlarının makul bir seviyede tutulması, işsizliğin azaltılması bulunmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 27). Bu dönem aralığında ekonomik büyüme %4,9, işsizlik oranı %10,5 olmuştur. Enflasyon tekrardan çift haneli rakamlara ulaşmış ve %11,5 seviyesinde gerçekleşmiştir. Kişi başına düşen gelir beklenen oranın gerisinde kalmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 65).

2019-2023 dönemini kapsayan On Birinci Kalkınma Planı'nda ülkede her alanda verimliliği artırarak daha fazla değer üreten bir ekonomik ve sosyal kalkınma süreci öngörülmüştür. Küresel finansal kriz sonrasında Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere yönelik risk algısı bozulmuş, bu ülkelere yönelik portföy akımlarında azalma görülmüş, döviz kurlarında değer kaybı yaşanmış ve döviz kuru oynaklığı artmıştır. Bu durum Türkiye ekonomisinde enflasyon üzerinde bir baskı yaratmıştır.

2021 yılı Kasım ayından itibaren son yirmi yedi yıldır görülmeyen enflasyon oranları gözlenmeye başlamıştır. Dolayısıyla son yılların en önemli gündem maddesi artan fiyatlar olmuştur. İşsizlik oranları artmış, artan TL cinsi ithal fiyatları, gıda fiyatlarındaki yüksek seyir ve fiyatlama davranışlarının bozulması enflasyonun hedeflenen rakamın çok üzerinde gerçekleşmesine neden olmuştur. Yüksek enflasyonun ekonomik ve sosyal yaşama ilişkin olumsuz etkileri belirgin bir biçimde artmıştır. 2021-2024 döneminde TL'nin hızlı değer kaybı, ekonominin çok yüksek oranda dışa bağımlı bir yapıda olması, yurtiçindeki ithal tüketim mallarının oranının yüksek olması, ihracatın itha-

lata bağımlılık oranının fazla olması, ithal edilen malların yurtiçinde üretilen mallarla ikame edilebilme derecesi, enerji, ara malı ve hammaddenin yurtdışından temin düzeyinin yüksek olması ve olumsuz yöndeki enflasyon beklentileri ekonomideki fiyatlar genel seviyesini artırmıştır. Bu dönemde Türkiye'de tıpkı enflasyon gibi kronik bir hal almış olan bütçe açıkları ekonomideki iç ve dış borçlanma gereksinimlerini artırmış ve buna bağlı olarak bütçe dengesizlikleri, cari açık, yüksek enflasyon, düşük satın alma gücü ve düşük refah seviyesi, yoksulluk gibi sorunlar ön plana çıkmıştır. Yüksek oranlı enflasyon gelir ve kaynak dağılımında adaletsizlik yaratmış, yoksulluk düzeyi her geçen gün artma eğilimine girmiştir.

TÜRKİYE'DE ENFLASYONLA MÜCADELE YÖNTEMLERİ

Enflasyonla mücadeleyi planlarken, enflasyonun nedenlerini teker teker bulmak ve bunların nispi önlemlerini almak gerekmektedir. Enflasyon nedenleri ne kadar çeşitliyse, alınacak önlemler de o kadar çeşitli olmaktadır (Unay, 2000: 386). Enflasyon, genel talebin arzı aşmasıyla fiyatların yükselmesini ifade etmektedir. Bundan dolayı enflasyonu kontrol altına almak için, toplam arzın artırılması ve bununla birlikte toplam talebin de kısıtlanması şeklinde tedbirlerle önüne geçilmeye çalışılmalıdır. Alınan bu önlemlerin tümüne anti-enflasyonist politikalar adı verilmektedir. Toplam arz eğrisinin sola kayması sonucunda hem fiyatlar genel seviyesi yükselmekte hem de eksik istihdam sorunu aynı anda yaşanmakta ise, stagflasyon krizi ile karşılaşıldığı görülmektedir. Böyle bir durumda toplam talebi Keyneslere göre azaltmak (talep yanlısı iktisat politikası izlemek)durgunluğu daha da artıracağı için, toplam arzı artırıcı önlemlerin alınması gerekmektedir. Arz yönlü iktisat anlayışına göre stagflasyon krizini önlemek için, ekonomide tekrardan tam istihdam oranına ulaşılması amacıyla para arzında bir değişim meydana getirmeden yatırımların artırılması gerekmektedir. Bu durumu ise devletler vergi indirimi ve vergi teşviki politikaları ile sağlamaktadır. Eğer vergi geliri ve kurumlar vergisi düşürülürse, bir yandan tasarrufların artması diğer yandan faiz oranlarının azalması beklenmektedir. Bunlardan elde edilen tasarruflar ise yatırımlara yönelir. Bir yandan arzı artırmaya çalışılırken diğer yandan ise sıkı para politikalarıyla, toplam talebi kısıtlayacak önlemler alınmaktadır (Dinler, 2005: 441). Diğer taraftan uygulanacak olan enflasyon karşıtı politika ise, toplam talebi azaltmaya yönelik uygulamadır. Toplam talebi azaltmaya yönelik politikaları uygulamak ekonomilerin çeşitli alanlarındaki harcamaları azalmasına neden olacaktır (Dinler, 2005: 442).

Enflasyonu kontrol altına almada en önemli stratejilerden biri, enflasyon hedeflemesi stratejisi olarak gösterilebilir. Bu para politikası aracının temel amacı, merkez bankalarının fiyat istikrarını sağlama ve sürdürme hedefine yönelik olarak para politikasının belirli bir süre zarfında hedeflenen sayısal bir enflasyon oranına ve bu oranın topluma bildiren bir para politikası uygulamasıdır (Alparslan ve Erdönmez, 2000: 3). Merkez Bankalarının enflasyon

beklentilerini etkin bir şekilde yönetmesi, enflasyonla mücadelede önemli bir etkendir. Bundan dolayı etkin ve bir kuruma bağımlı olmayan merkez bankası, para arzının sürekli olarak arttığı ve faiz oranlarının düştüğü bir ekonomide bile enflasyonu kontrol altına almayı sağlayabilir. Ancak bu başarı sadece Merkez Bankalarının başarısı olarak da görülemez. Farklı makroekonomik göstergelerde düzelme ve istikrar sağlanamadığı takdirde beklentileri kontrol altına almak oldukça zor bir durumdur. Öngörüler, ülke içinde ve dışındaki iktisadi değişimlerden önemli bir biçimde etkilenmektedir (Yılmaz ve Arı, 2013: 20). Aşağıda sıralanmakta olan uygulamalar enflasyonu kontrol altına almaya yardımcı politikalardır (Bocutoğlu vd., 2006: 54). Toplam arzı artırma amacına uygun enflasyon karşıtı uygulamalar dış alımın artırılması, devlet tarafından kısa dönemli yatırımların teşvik edilmesi, batmakta olan firmaların devlet tarafından kurtarılması, üretkenliğin yükseltilmesi şeklindedir. Toplam talebi azaltma amacına uygun enflasyon karşıtı uygulamalar ise uzun dönemli yatırımların azaltılması, mevduat faizlerinin artırılması, iskonto oranlarının artırılması, karşılıksız para basımının durdurulmasıdır. Diğer mücadele yöntemleri olarak para ve maliye uygulamalarına gelir ve fiyat politikaları uygulanabilirler. Ücret ve maaşlardaki artışlar, talebi besleyerek enflasyonu kontrol altına alabilir. Alınacak önlemlerin istikrarla uygulanması enflasyon beklentilerinin kırılmasına neden olabilmektedir (Şahin, 2006: 482). Hükümet, siyasi gücüne dayanarak ekonomiyi düzenlemek için çeşitli önlemler alır. Bu tür önlemlerle genellikle fiyatlar ve ücretler kontrol altına alınır. Ancak bu önlemler serbest piyasanın işleyişini büyük ölçüde etkilediğinden dolayı uygulanmalarına dikkat ve özen istemektedir. Bu tedbirleri öne sürenler, ücret ve fiyat denetimlerinin enflasyon beklentisini kırdığını ve durgunluk yaratmadan enflasyonu kontrol altına aldığını savunmaktadırlar (Unay, 2000: 389).

Enflasyonla mücadelede farklı yöntemler bulunmaktadır. Bu yöntemlerden bazıları ise, toplam talebi kısıtlamak ve denge milli gelirini tekrardan tam istihdam milli gelir seviyesine ulaştırmaktır. Bu durumu gerçekleştirmek için iki yöntem izlenmektedir. İlki, toplam talebi aşamalı olarak azaltmaktır. İkincisi ise toplam talebin şok bir kararla düşürülmesidir. İlk strateji, enflasyon oranını düşürmek için toplam talebin yıllar içinde kademeli olarak azaltılmasını sağlayan politikadır. İkinci strateji ise, fiyat artışlarının birden düşürülmesini öngören politikadır. Bu uygulamaya ekonomi ve tıp biliminde Soğuk Hindi (Cold Turkey) adı verilmektedir. Bu uygulamanın da kendi içinde aşamaları vardır; ekonomide talep dengesizliğine sebep olan para arzının geri çekilmesi ilk aşamayı oluşturmaktadır. İkinci aşama ise stagflasyon aşamasıdır. Diğer bir aşama ise ekonominin iyileşerek tam istihdam kapasitesi milli gelir düzeyine geldiği ve enflasyonun kontrol altına alındığı seviyedir (Dinler, 2005: 444).

Enflasyonu kontrol altına almak için izlenen yollardan bir diğeri ise çapa yöntemidir. Bu yöntem ekonomiyi kısa bir sürede istikrara ulaştırmayı amaçlamaktadır. Bu süreçte döviz kuru öncelikli olmak üzere para tabanı, faiz oranı

ve merkez bankasının net iç ve dış varlıkları gibi nominal değişkenlerin değerini sabitleştirmekte ya da belirli bir bant içerisine almaktadır (Parasız, 2006: 430). Farklı bir mücadele yöntemi ise, fiyat düzeyi hedeflemesidir. Buna göre Merkez Bankaları istikrarlı enflasyon oranı yerine istikrarlı fiyatlar hedefleyebilmektedir. Merkez Bankaları, enflasyonu düşük bir düzeyde tutma politikası izlerken fiyat düzeyinin hedeflenen düzeye düşürülmesine çaba gösterilir. Fiyat düzeyinin başlangıç seviyesine düşürülmesi için fiyatların düşmesi yani ekonomide deflasyon olgusunun meydana gelmesi gerekmektedir (Parasız, 2006: 431).

SONUÇ

Enflasyon bir ekonomide fiyatlar genel seviyesinin artması olarak ifade edilmektedir. Belirli bir oranın üzerindeki enflasyon, ekonomide birçok maliyete katlanılmasına neden olmaktadır. Enflasyon oranının artmasına bağlı olarak özellikle işsizlik ve cari açık seviyesi artmakta, kişi başına düşen milli gelir azalmaktadır. Türkiye'de çok uzun yıllardır yüksek oranlı enflasyon görülmektedir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde piyasa dengesizlikleri çok yüksek olduğu için fiyat istikrarının sağlanması oldukça güç olmaktadır. Türkiye'de 1980 yılından itibaren, enflasyonu ve dış açıkları azaltmak amacıyla, ekonomik istikrar programları uygulanmaya başlanmıştır. Bu programlarda ekonomik büyüme ve kalkınma hedeflerinin yanı sıra enflasyonla mücadele stratejileri de yer almıştır. Ancak uygulanan ekonomik istikrar programları enflasyonu düşürmekte yetersiz kalmıştır.

Enflasyon bir ülkede gelir seviyesini, gelir dağılımını, tüketici karar alma sürecini, verimliliği, istihdam düzeyini, çalışanların ücret ve maaşlarının durumunu ve çok fazla ekonomik göstergeyi doğrudan etkileyen bir kavram olduğu için ekonomiye yön vermektedir. Enflasyon aynı zamanda gelir dağılımını olumsuz yönde etkileyerek sosyal huzursuzlukları artırmakta, tasarrufları azaltmakta, yatırımları düşürmekte, üretim ve yatırımın üretken olmayan alanlara kaymasına yol açmaktadır. Dolayısıyla Türkiye ekonomisinde enflasyonu düşürmek için öncelikli olarak sorunun ana kaynağına yönelmek gerekmektedir.

Türkiye ekonomisinde dışa bağımlılık seviyesinin oldukça yüksek olması, üretim yöntemleri ve kanallarının yetersiz oluşu, nitelikli işgücü yetersizliği, kalite kontrol ve denetim mekanizmalarının yeterli olmaması, kamu harcamalarının fazlalığı, yüksek oranlı bütçe açığı, gelir dağılımı adaletsizliği, çarpık vergi sistemi gibi nedenlerle enflasyon oranı artmakta ve artmaya devam etmektedir. Enflasyonu düşürme konusunda kararlı bir yol izlenmeli, toplumsal bir mutabakat sağlanarak toplumda güven ortamı yaratılmalı, belirsizlikler azaltılmalı, kısa dönemde talebi düşürücü, uzun dönemde ise arzı artırıcı politikalar uygulanmalıdır.

Türkiye ekonomisinin büyümesi için, sanayileşme düzeyi hızlanmalı, fi-

nansal sistem sağlıklı olmalı, yatırımlardaki verimlilik artırılmalı, yabancı sermaye girişlerindeki yükselişe önem verilmeli, teknolojik yatırımlar yükselmeli, rekabet ortamı geliştirilmeli, araştırma ve geliştirmeye gereken değer verilmelidir. Türkiye'de enflasyonu artıran ana unsurların belirlenmesi enflasyonla mücadelede politika yapıcılara önemli bir yol gösterici olacak ve politikaların uygulanması sürecinde hedef ve sonuçların tutarlı oluşunda etkili olacaktır. Bu çerçevede, ekonomiye yön veren kuruluşların birbirleri ile uyum içerisinde para ve maliye politikaları uygulayabilmeleri enflasyonla mücadelede başarıyı artıracaktır.

KAYNAKÇA

Abdioğlu, Z. ve Terzi, H. (2009). Enflasyon ve bütçe açıkları ilişkisi: Tanzi ve patinkin etkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 23*(2), 195-211.

Acar, F. (2013). Türkiye ekonomisine genel bakış (2001-2013). *Çalışma Dünyası Dergisi, 1*(2), 15-32.

Acar, Y. (1998). Türkiye'de 70 sonrası enflasyon ve nedenleri üzerine. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9*(1-2), 33-40.

Alparslan, M. ve Erdönmez Ataman, P. (2000). Enflasyon hedeflemesi, *Bankacılar Dergisi, Türkiye Barolar Birliği, Ankara, (35),* 14-40.

Altunöz, U. (2013). Türkiye'de enflasyon, büyüme ve finansal derinleşme ilişkisinin ampirik analizi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3*(2), 175-194.

Apak, S. ve Aytaç, A. (2009). *Küresel krizler: Kronolojik değerlendirme ve analiz*. Avcıol Basım Yayın.

Ay, A. (2007). *Tarihsel süreç içerisinde Türkiye'de büyüme, Türkiye ekonomisi*. Çizgi Kitabevi.

Aydoğan, E. (2004). 1980'den günümüze Türkiye'de enflasyon serüveni. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 11*(1), 91-110.

Başol, K. (1994). *Türkiye ekonomisi* (1.Baskı). Anadolu Matbaası.

Birinci, Y. (1989). Enflasyon, para politikası ve stratejileri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 47*(1-4), 19-30.

Bocutoğlu, E. (2004). *Makro iktisat keynesyen teori ve politikalar* (2.Baskı). Derya Kitabevi.

Bocutoğlu, E., Berber, M. ve Çelik, K. (2006). Makro İktisada Giriş. Derya Kitabevi Yayınları.

Boratav, K. (2015). *Türkiye iktisat tarihi* (20.Baskı). İmge Kitabevi Yayınları.

Çetintaş, H. (2003). Türkiye'de enflasyon ve büyüme. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* (28), 141-153.

Demirhan, E. (2002). Para politikasının değişen yüzü: Enflasyon hedeflemesi. *Türkiye Bankalar Birliği Dergisi*. 133-146.

Devlet Planlama Teşkilatı. (1990). *1980'den 1990'a makroekonomik politikalar Türkiye ekonomisindeki gelişmelerin analizi ve bazı değerlendirmeler.* Strateji ve Bütçe Başkanlığı.

Dinler, Z. (2000). *İktisada giriş* (3.Baskı). Ekin Kitabevi Yayınları.

Dinler, Z. (2005). *Mikro Ekonomi* (2.Baskı). Ekin Kitabevi Yayınları.

Dinler, Z. (2013). *İktisada giriş* (19.Baskı). Ekin Kitabevi Yayınları.

Doğan, B., Eroğlu, Ö. ve Değer, O. (2016). Enflasyon ve faiz oranı arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6*(1), 405-425.

Durmuş, H. (2018). Türkiye'de enflasyon hedeflemesi: Örtük enflasyon ve açık enflasyon dönemleri. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6*(11), 181-201.

Düğer, H.İ. (1998). *İktisada giriş*. Sistem Mücellithanesi.

Eğilmez, M. ve Kumcu, E. (2004). *Ekonomi politikası*. Remzi Kitabevi.

Eğilmez, M. ve Kumcu, E. (2007). *Ekonomi politikası teori ve Türkiye uygulaması.* Remzi Kitabevi.

Eğilmez, M. (2024). Tüketimle Birlikte Enflasyon da Büyüme de Düşüyor. Kendime Yazılar. Erişim Adresi: https://www.mahfiegilmez.com/2024/11/tuketimle-birlikte-enflasyon-da-buyume.html, Erişim Tarihi: 20.12.2024

Engin, C. ve Göllüce, E. (2016). 2008 küresel finans krizi ve Türkiye üzerine yansımaları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6*(1), 27-40.

Engin, İ. (2022). 1980 sonrası dönemde Türkiye'de uygulanan ortodoks istikrar programları: 24 Ocak ve 5 Nisan kararları. *Fiscaoeconomia, 6*(3), 1173-1193.

Eren, A. (2006). *Türkiye'nin ekonomik yapısı ve güncel sorunları*. Muğla Üniversitesi Yayınları.

Eren, E. ve Çiçek, S. (2009). Küreselleşme ve enflasyon: Küresel çıktı açığı hipotezi: Türkiye örneği. *Anadolu Uluslararası İktisat Kongresi*, Eskişehir Türkiye

Erkam, S. (2008). Enflasyon ve enflasyon belirsizliği: Türkiye örneği. *Sosyoekonomi,* (1), 157-175.

Ertek, T. (2004). *Makroekonomiye giriş* (3.Baskı). Beta Yayınları.

Ertürk, H. (1986). Enflasyonist ortamda fiyat hareketlerinin maliyetlere etkisi. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7*(2), 67-77.

Eryüzlü, H. (2020). E-ticaretin enflasyona etkileri: Türkiye örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 23*(2), 394-400.

Gaytancıoğlu, S. (2010). Rasyonel beklentiler teorisi çerçevesinde Türkiye'de 1994 krizi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi, 2*(1), 139-146.

Gerek, S. (1997). 5 Nisan 1994'den günümüze Türkiye ekonomisi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13*(1), 361-368.

Girginer, N. ve Yenilmez, F. (2005). Türkiye'de enflasyonun ekonometrik olarak incelenmesi (1982-2002). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6*(1), 101-116.

Gökçen, G. (2010). Enflasyon Muhasebesi. Beta Yayınları.

Gökkür, S. (2018). Enflasyonla mücadelede tarım sektörü. *Apelasyon Dergisi, 1(*1) 1-4.

Güler, F. (2005). *İstatistik metodları ve uygulamaları.* Beta Yayınevi.

Işık, N. ve Duman, E. (2012). 1929 Ekonomik buhranı ve 2008 küresel krizinin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2*(1), 73-101.

İçöz, O. (1991). Enflasyonun turizm sektörüne etkileri. *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi, 2*(1), 19-21.

Kara, A.H. ve Orak, M. (2008, Ekim). Enflasyon hedeflemesi. *Ekonomik Tartışmalar Konferansı,* İstanbul, Türkiye.

Karabıyık, İ. ve Uçar, M. (2010). Türkiye'de 1980 sonrası uygulanan IMF destekli istikrar programlarının ekonomik açıdan değerlendirilmesi. *Akademik İncelemeler Dergisi, 5*(2), 37-58.

Karaçor, Z. (2006). Öğrenen ekonomi Türkiye: Kasım 2000-Şubat 2001 krizinin öğrettikleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16), 379-391.

Karluk, R. (2002). *Türkiye ekonomisi* (7.Baskı). Beta Yayınevi.

Karluk, R. (2007). *Cumhuriyetin ilanından günümüze Türkiye ekonomisinde yapısal dönüşüm* (11.Baskı). Beta Yayınevi.

Kesebir, M. (2018). Türkiye'de 2001 krizi sonrası bankacılık sektörünün durumu, yapısal reformlar ile son yıllardaki gelişmeler. *Akademik İzdüşüm Dergisi, 3*(2), 1-19.

Köse, S. (2008). 24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 İstikrar Programlarının Karşılaştırılması. *Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı,* 119-128.

Kumcu, E. (2002). *İstikrar arayışları.* Doğan Kitapçılık.

Kurtlar, A. ve Gündoğan, H. (2013). Türkiye'de 2008 finansal kriz sürecinde para politikası ve enflasyon hedeflemesi. *EKEV Akademi Dergisi, 17*(54), 269-283.

Meral Seden, P. (2005). Enflasyon ve enflasyonun okuma alışkanlığına etkisi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1*(19), 309-324.

Oğuz, O. (1990). Enflasyon ve büyüme arasındaki ilişkinin Türkiye istatistiksel bölge sınıflandırması kapsamında analizi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* (44), 325-338.

Oyan, O. (2000). İstikrar programı ve mali kriz. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 55*(04), 169-171.

Ökte, M. (2010). Para krizi modelleri: Türkiye 2001 krizi örneği. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi,* (47), 1-19.

Özsoy, O. (2014). *İktisatçılar ve işletmeciler için; İstatistik excel uygulamalı.(4.Baskı).* Siyasal Kitabevi.

Parasız, İ. (1993). *Makroekonomi teori ve politika.* Ezgi Kitabevi Yayınları

Parasız, İ. (1998). *İktisada giriş: Prensipler ve politika* (8.Baskı). Ezgi Kitabevi.

Parasız, İ. (2003). *Türkiye ekonomisi; 1923'den günümüze iktisat ve istikrar politikaları* (1.Baskı). Ezgi Kitabevi.

Parasız, İ. (2004). *Türkiye ekonomisi* (1.Baskı). Ezgi Kitabevi.

Parasız, İ. (2006). Türkiye'de enflasyon. *Tekstil ve Mühendis Dergisi, 4*(20), 83-93.

Parasız, İ. (2007*). İktisadın ABC'si* (10.Baskı). Ezgi Kitabevi.

Saraç, T.B., Karaçor, Z. ve Atabey, A. (2006). Enflasyon hedeflemesi rejimi ve Türkiye'de uygulanabilirliği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 9*(1-2), 541-564.

Sayılgan, Ş. (1994). 5 Nisan kararları ve beklentiler. *Marmara İletişim Dergisi, 8*(8), 213-218.

Sertel, Y. (1998). *Türkiye'de dışa dönük ekonomi ve çöküş.* Alan Yayıncılık.

Seyidoğlu, H. (2006). *İktisat bilimin temelleri*. Güzem Can Yayınları.

Sinclair, P.J.N. (2000). Central banks and financial stability. *Bank of England Quarterly Bulletin,* (40), 377-391.

Subaşı, D.B. (2005). Enflasyonun arima modelleri ile tahminlenmesi: 1994-2005 Türkiye uygulaması [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dumlupınar Üniversitesi.

Şahin, H. (1995). *Türkiye ekonomisi* (1.Basım). Ezgi Kitabevi Yayınları

Şahin, H. (2006). *İktisada giriş* (7.Baskı). Ezgi Kitabevi Yayınları.

Şimşek, N. (1998). Fiyatlarının konjonktürel davranışına ilişkin bir araştırma, 1963-1995 Türkiye örneği [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.

Taban, S. (2008). Türkiye'de enflasyon-ekonomik büyüme ilişkisi: Sinir testi yaklaşımı. *Türkiye İşverenler Sendikaları Konfederasyonu Akademi, 3*(5), 144-167.

Takım, A. (2011). Türkiye'de para politikası stratejilerinin fiyat istikrarına etkisi: Enflasyon hedeflemesi örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 7*(13), 15-35.

Tarı, R., Abasız, T. ve Pehlivanoğlu, F. (2012). TEFE-ÜFE-TÜFE fiyat endeksleri arasındaki nedensellik ilişkisi: Frekans alanı yaklaşımı. *Akdeniz İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12*(24), 1-15.

Tatlıyer, M. (2017). Türkiye ekonomisinde enflasyon ve ekonomik büyüme(1950-2015). *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 13*(13), 173-188.

Tokgöz, E. (2007). *Türkiye'nin iktisadi gelişme tarihi* (8.Baskı). İmaj Yayınevi.

Tokgöz, E. (2009). *Türkiye'nin iktisadi gelişme tarihi* (9.Baskı). İmaj Yayınevi.

Tunay, K.B. (2007). *Makroekonomi teori ve politika* (1.Baskı). Arıkan Yayınevi.

Tunca, Z. (1998). Türkiye'de enflasyon. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, (49), 201-215.

Turan, Z. (2011). Dünyadaki ve Türkiye'deki krizlerin ortaya çıkış nedenleri ve ekonomik kalkınmaya etkisi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4*(1), 56-80.

Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı (2013). Kalkınma Planları. Erişim Adresi: https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/ Erişim Tarihi: 20.11.2024.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası. (2001). *2001 yıllık rapor.* Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası. Erişim Adresi: https://www3.tcmb.gov.tr/yillikrapor/2001/tr/ Erişim Tarihi:10.12.2024.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası. (2003). *2003 yıllık rapor.* Erişim Adresi: https://www3.tcmb.gov.tr/yillikrapor/2002/tr/ Erişim Tarihi:10.12.2024.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası. (2005). 2005 yıllık rapor. Erişim Adresi: https://www3.tcmb.gov.tr/yillikrapor/2005/tr/ Erişim Tarihi:10.12.2024.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası. (2006). *Enflasyon hedeflemesi rejimi kitapçığı.*

Türkiye İstatistik Kurumu. (2008). *Fiyat endeksleri ve enflasyon-sorularla resmi istatistikler dizisi*. Erişim Adresi: https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/degiskenlerUzerindenSorgula. Erişim Tarihi:10.12.2024

Tüzün, E. (2007). Türkiye'de 1980-2014 döneminde para arzının enflasyon üzerinde etkisinin incelenmesi [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Unay, C. (2000). *Genel iktisat* (2.Baskı). Ekin Kitabevi.

Usta, B. (2003). Enflasyon hedeflemesi: Gelişmekte olan ülkelerde uygulanabilirliği ve Türkiye örneği [Yayınlanmış Uzmanlık Tezi]. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası.

Yıldırım, K., Karaman, D. ve Taşdemir, M. (2007). *Makroekonomi.* Seçkin Yayıncılık.

Yılmaz, A. ve Arı, A. (2013). Gevşek parasal göstergeler ve enflasyon hedeflemesi stratejisini altında, enflasyonla mücadele: 2001-2011 Türkiye deneyimi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 34*(1), 11-31.

Yiğitoğlu, A.İ. (2005). 2001 krizi sonrası dönemde Türkiye ekonomisinin ve bankacılık sektörünün değerlendirilmesi. *Sosyoekonomi, 1*(1), 115-125.

Yurdakul, F. (2001). Türkiye'de enflasyon sürecinde yapısal kırılmalar. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 56*(1), 100-120.

BÖLÜM 13

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA BAĞLAMINDA GÜNÜMÜZ TÜKETİM ANLAYIŞI

Aslı KARATAŞ[1]

1 Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi., Muğla Meslek Yüksek Okulu., Pazarlama ve Reklamcılık Bölüm, 48000. Muğla/Türkiye, ORCID: 0000-0002-0124-2007

Giriş

Sürdürülebilir kalkınma, gelecek kuşakların ihtiyacı olacak kaynakları riske atmadan, koruma kullanma ilkelerine sadık kalarak ekonomik dinamikleri planlama ve yönetme sürecidir. Daha önceki dönemlerde ekonomi üretim üzerinden tanımlanırken günümüzde tüketim üzerinden tanımlanmaktadır. Günümüzde bireyler kapitalist sistemin, küreselleşmenin ve modern iletişim teknolojilerinin etkileriyle kendi benliklerini ve değerlerini tüketim üzerinden tanımlar hale gelmiştir.

Kapitalist ekonomi politikalarının uzantısı olan mevcut tüketim kalıpları ve aşırı tüketimin özendirilmesi bugün başta çevre ve doğal kaynaklar olmak üzere birçok kaynağın varlığının gelecek kuşaklara aktarımını riske atmakta ya da kalitesini kaybetmesine neden olmaktadır. Birey tüketim kalıpları ile doğrudan ya da dolaylı olarak olumlu ve olumsuz doğal kaynak kullanımında ve çevrenin korunmasında etki gücüne sahiptir. Bu nedenle bireylerin tüketim konusunda bilinçlenmesi sürdürülebilir kalkınma açısından büyük önem arz eder.

Günümüzde aşırı nüfus artışı, çarpık kentleşme ve kontrolsüz göç gibi birçok unsurda bilinçsiz ve aşırı tüketimi kamçılayarak hava kirliliği, küresel ısınma, atık madde, kitlesel plastik tüketimi gibi etkenlerle başta çevre kirliliğine ve doğal kaynakların tahribatına neden olmaktadır. İnsanoğlunun yaşam alanı olan mavi gezegen, tüm bunların sonucunda, gelecek kuşaklara aktarılması gereken kaynaklar kendini yenileyemediği için can çekişmektedir.

Bu çalışma teorik bir çalışmadır. Bu anlamda çalışmayı gerçekleştirmek için literatür taraması yapılmış, teorik veriler ve saha çalışmalarından faydalanılmıştır. Çalışmada günümüz tüketim anlayışı sürdürülebilir kalkınma ilkeleri çerçevesinde incelenmiştir. Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi adına çözüm önerileri sunulmuştur.

Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı

Sürdürülebilir kalkınma günümüzde doğal kaynakların ve çevrenin gelecek kuşaklara aktarımını ve kalitesini tehlikeye atan birçok gelişmenin varlığı sebebiyle önemli tartışma konusu olarak dikkat çekmektedir. Sürdürülebilir kalkınma ekonomik, sosyal (toplumsal) ve çevresel olarak genelleyebileceğimiz üç temel değişkenin merkezinde yer almaktadır. Bu nedenle de çok boyutlu bir tartışma alanına sahiptir ve tüm bu alanlarda koruma kullanma ilkelerine göre düzenlenmiş politikalara ihtiyaç vardır.

Sürdürülebilir kalkınma kavramı tarihsel süreçte endüstri devrimi ile ortaya çıkmaya başlamış ve günümüze kadar artan bir ilgi ile tartışma konusu olmuştur. Özellikle 20. yüzyılın başlarında ise daha fazla dikkat çekmeye başlamıştır. Bu tartışmaların çıkış noktası ise çevre olmuştur. 1960'larda çağdaş çevrecilik akımı olarak adlandırılan hareketlerin uzantısında doğanın ve kay-

nakların korunması ilkesinden yola çıkılarak küresel çevre krizi farkındalığı başlamıştır (Beder, 1994: 37-38). Bu farkındalıkla yola çıkan çevreciler ekonomik büyüme, sanayileşme, batı kültürü ve teknolojik gelişmeleri çevre sorununun başlıca faktörü olarak görmüştür (Yeni, 2014: 183). Tartışmalar yalnızca ekonomik faydaya dayalı bir biçimde doğal kaynağın işlenmiş ürüne dönüştürülmesinin süreçte çevresel ve sosyal gelişimi riske atacak biçimine bir alternatif olarak şekillenmiştir. Ancak, sürdürülebilir kalkınma kavramının tam olarak kabul görmesi ise 1970'li yıllara denk gelmektedir. Birçok uluslararası toplantıda yer verilmesi sonucu kavram ilk olarak Club of Rome tarafından yayınlanan Büyümenin Sınırları raporunda resmi olarak ifade bulmuştur. Bu raporda, temel olarak 21. yüzyılda insanoğlunu bekleyen risklere ve tehlikelere değinilmiştir (Meadows ve Meadows, 1972). Bu kavramın yaygınlaşmasını sağlayan bir diğer gelişme ise Birleşmiş Milletlerin 1972 yılında Stockholm'de düzenlediği Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı'dır. Bu konferansın ana gündemi içinde yaşadığımız ekolojik çevrenin korunarak gelecek nesillere kaliteli bir biçimde aktarılabilmesi ve bu sayede de sürdürülebilir kalkınma kavramının geliştirilmesi olmuştur (UNEP, 1972).

Tarihsel süreçte tartışmaların ve araştırmaların ışığında farkındalık düzeyi geliştikçe sürdürülebilir kalkınma kavramının farklı tanımları karşımıza çıkmaktadır. İlk tanımlardan biri Brundtland Komisyonu tarafından sunulan raporda geçen tanımdır. Bu tanım; günümüzün ihtiyaç ve beklentilerini, gelecek nesillerin kendi ihtiyaç ve beklentilerini karşılayabilme olanaklarından ödün vermeksizin, karşılayabilmektir (WCED, 1987). Daha sonra ise bu tanım Caring for the earth a strategy for sustainable living raporu doğrultusunda bireylerin yaşam kalitelerinin bağımlı olduğu ekosistemin sınırları içinde kalmak koşuluyla artırılması şeklinde güncellenmiştir (UNEP, IUCN ve WWF, 1991). Bu tanımlar aslında bize çevre, ekosistem ve kalkınmanın karşılıklı birbirlerini etkileyen faktörler olduklarını göstermektedir.

Süreçte yapılan araştırmalar ve çalışmalar sonucunda birçok farklı sürdürülebilir kalkınma tanımı da karşımıza çıkmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma, gelecek kuşakların yaşam haklarını koruyan politik ve etik eylemlerin ürünüdür (O'Riordan, 1988: 34). Tietenberg'e (2006) göre ise doğal kaynakların gelecek kuşakların gereksinimlerini ve beklentilerini karşılayacak biçimde kullanılmasıdır. Bir başka tanıma göre ise sürdürülebilir kalkınma "insan kaynakları" ve "doğal kaynakları" fiziksel ve finansal serveti uzun dönem refahı gözetilerek yöneten stratejiler bütünüdür (Repetto, 1992: 97). Tüm bu tanımların birleştiği ortak payda ise bugün insanlığın ihtiyaçlarını karşılamak adına yürütülen ekonomik ve sosyal faaliyetlerde gelecek kuşakların ihtiyaçlarını karşılayacak kaynakları riske atmamak, korumak ve kaliteli bir biçimde gelecek kuşaklara aktarmaktır.

Sürdürülebilir kalkınma daha öncede ifade edildiği gibi ekonomik, sosyal ve çevresel olarak üç boyutta incelenmelidir (Hardi ve Zdan, 1997). Ekono-

mik boyut kıt olan kaynakların etkin ve verimli bir biçimde kullanımıyla ilgilidir (Esty vd., 2008 5; Goodland, 2002). Sosyal boyut toplumsaldır ve insan odaklıdır. Toplumda gelir dağılımında adalet, yoksulluğun azaltılması, yapısal gelişmelerin sağlanması, kültürel çeşitliliğin korunması, toplumdaki sınıflar arasında eşitliğin sağlanması gibi faktörleri içermektedir (Moffat, 1996: 83). Çevresel boyut ise dengeli bir ekosistemin kurulmasını içerir. Gelecek nesillere en azından bizim sahip olduğumuz ve kullandığımız kaynakları ve çevreyi kirletmeden, biyolojik çeşitliliği azaltmadan, yok olma riskini ortadan kaldıracak biçimde aktarmayı öngörür. Bu üç faktör sayesinde sürdürülebilir kalkınmanın dengeli ve kaliteli bir biçimde yönetilmesi söz konusudur.

Sürdürülebilir kalkınmayı ekonomik, sosyal ve çevresel boyutları göz önünde bulundurarak; "insanlığın kullanımına sunulan doğal kaynakları ve çevreyi, en azından şu anki koşulları koruyacak biçimde, koruma kullanma ilkeleri çerçevesinde ekonomik faaliyetleri yöneterek gelecek nesillere aktarabilmek" olarak da tanımlayabiliriz.

Sürdürülebilir kalkınma aynı zamanda temel bazı ögelerin sürdürülebilir olması ile gerçekleşebilir bir durumdur. Bu ögeler, sürdürülebilir fayda ve sürdürülebilir verimliliktir. Burada sürdürülebilir fayda ile kastedilen; gelecek nesillerin elde edeceği faydayı azaltmadan, en azından şimdiki düzeyde bir fayda elde etmelerine olanak sağlayacak biçimde, ekonomik ve sosyal faaliyetler sürdürmektir. Sürdürülebilir verimlilik ile açıklanmak istenen ise gelecek kuşakların doğal kaynaklara ve doğal sermayeye erişimlerinin ve elde ettikleri verimin en azından şimdiki kadar iyi olmasıdır (Daly, 2006: 40). Bu iki ögede hedefler sağlanırsa sürdürülebilir kalkınma gerçekleşebilir.

Sürdürülebilir kalkınmaya ulaşmak için gerekli stratejiler keskin çizgilerle belirlenmiştir. Üretilen mal ve hizmet miktarını arttırmak, ekonomik büyümeyi istikrarı sağlamak, etkin nüfus politikaları uygulamak, gelir dağılımı politikalarını, uygulanacak politikalara toplumsal katılımcılığı sağlamak. Tüm bunları gerçekleştirirken çevresel mal ve hizmet kalitesini düşürmemek ve doğal kaynakları etkin kullanarak sürdürülebilir kalkınmanın üç boyutunu da dengede tutmak, izlenecek stratejiler olarak kabul edilebilir (Gürlük, 2010: 95-96). Bu stratejilere bağlı kalmak sürdürülebilir kalkınmayı sağlamada pusula görevi görecektir.

Sürdürülebilir kalkınma ile ilgili tüm kavramların ve ögelerin bir araya gelmesi sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin sınıflandırılması şeklinde ifade edilebilir. Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin sınıflandırılması aşağıdaki tabloda özet niteliğinde sunulmuştur (Parris ve Kates, 2003: 560).

Tablo 1: Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin Sınıflandırılması

Sürdürülmesi Gereken Ögeler	Geliştirilmesi Gereken Ögeler
Mavi Gezegen Biyolojik çeşitlilik Ekosistem Doğa	İnsanın gelişimi Doğumda ölüm Oranı Ortalama yaşam beklentisi Eğitim Fırsat Eşitliği
Yaşam desteği Ekosistem Kaynak Çevre	İktisadi politikalar Zenginlik tanımları Verimli sektörlere yatırım Organik tarım Çevre Koruma Bilinci
Toplum Kültür Gruplar Mekânlar	Devletler Kurumlar Sosyal sermaye Yerel Oluşumlar ve zenginlikler

Kaynak: (Parris ve Kates, 2003: 561)

İlk sütunda Sürdürülmesi Gereken Ögeler başlığı ile aslında ifade edilmek istenen doğa, yaşam destek sistemleri ve topluluktur. Geliştirilmesi Gereken Ögeler ile açıklanmak istenen ise insanlar, ekonomi ve toplumdur (Parris ve Kates, 2003: 561). Tüm bu değişkenler hem karşılıklı birbirlerini besleyen hem de etkileyen ögeler olarak karşımıza çıkarlar. Sürdürülebilir kılınması gerekenler geliştirilmesi gerekenler ile mümkün olabilir. Aynı zamanda geliştirilebilir olanlar istenen gelişme düzeyine ve farkındalığa ulaştığında diğer değişkenler sürdürülebilir olacaktır.

25 Eylül 2015 tarihinde Birleşmiş Milletlerin New York'ta düzenlediği "Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi'nde bir araya gelen ülke liderleri, 2030 yılına kadar insanlığın ortak refahı adına dünyada yoksulluğun ortadan kaldırılması için Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarını kabul etmişlerdir. Sürdürülebilir kalkınma amaçları 17 amaç ve 169 hedeften oluşmaktadır.

Yayınlanan "Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları" çevrenin korunması, yoksulluğun sona ermesi, iklim krizlerinin önlenmesi, dünya insanının refah seviyesinin arttırılması ve dünya barışın sağlanması adına küresel bir eylem çağrısıdır. Amaç insanlığın bugünü ve yarını için yaşanabilir bir dünya sunmaktır.

Ocak 2016'da yürürlüğe giren, dünya genelinde açlığa ve yoksulluğa son vermek, iklim krizleri ile mücadele, sorumlu üretim ve tüketimi yerleştirmek, nitelikli eğitimde fırsat eşitliğini sağlamak, toplumsal cinsiyet eşitliği gibi 17 ana başlıktan oluşan sosyal, ekonomik, kültürel ve ekolojik konuların çözümüne odaklanan amaçlar aşağıda sunulmuştur (https://sdgs.un.org/):

Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları

1. Yoksulluğa Son: Her yerde ve her şekildeki yoksulluğa çözüm üretmek.

2. Açlığa Son: Başta sürdürülebilir tarımı teşvik ederek, gıda güvenliği sağlayarak beslenmeyi geliştirmeye katkı sağlamak ve açlığa son vermek.

3. Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam: Sağlıklı bir yaşam sunarak her yaş grubu bireylerin refah seviyelerini yükseltmeye katkı sağlamak.

4. Nitelikli Eğitim: eğitimde fırsat eşitliğini sağlayarak, kaliteli ve kapsamlı eğitim sunulmasını sağlamak, yaşam boyu öğrenme uygulamalarını teşvik etmek.

5. Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Toplumun her kesiminde kadın ve erkeğin eşit hak ve özgürlüklere sahip olması, kadınların ekonomik ve sosyal olarak güçlendirilmesi, toplumu oluşturan kadın ve erkeğin özlük hakları açısından eşitlikleri konusunda toplumda farkındalık ve bilinç yaratılması.

6. Temiz Su ve Sanitasyon: Sürdürülebilir su yönetimi sağlayabilmek adına suyun sağlıklı halini korumak ve suyun kullanılabilirliğini herkes için sağlamak.

7. Erişilebilir ve Temiz Enerji: Toplumun her kesimi için fiyatı uygun, güvenli, modern ve sürdürülebilir enerjiye erişim sağlamak.

8. İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme: Tam istihdamı sağlamak, verimli üretimi teşvik etmek ve sürdürülebilir ekonomik gelişme sağlamak adına sürekli ve kapsayıcı istihdamı sağlamak.

9. Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı: İnovatif çalışmaları teşvik etmek ve desteklemek, esnek bir altyapı inşa ederek kapsayıcı sanayi modeli ile sürdürülebilirliği sağlamak.

10. Eşitsizliklerin Azaltılması: başka ülkelrle olan eşitsizlikleri ve ülke içinde bölgesel eşitsizlikleri en aza indirgemeyi sağlamak.

11. Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar: Şehir, mekan ve yerleşim yerlerini esneklik, güven ve kapsamlı olacak bir biçimde sürdürülebilir kılmak.

12. Sorumlu Üretim ve Tüketim: Sürdürülebilir tüketim ve üretimi sağlamak adına davranış kalıpları inşa etmek, farkındalık yaratmak ve teşvik etmek.

13. İklim Eylemi: İklim değişikliği ve sonuçları ile mücadele adına farkındalık yaratmak ve sürdürülebilir önlemler almak.

14. Sudaki Yaşam: sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gerçekleştirmeye yönelik okyanus, deniz ve denizlerle ilgili kaynakların koruma kullanma ilkeleri gözetilerek kullanımını teşvik etmek ve sürdürülebilir kullanımı sağlamak.

15. Karasal Yaşam: çölleşmeyle mücadele etmek, ormanları sürdürülebilir

kılmak, toprakların parçalanmasının önüne geçmek ve biyoçeşitliliği korumak yoluyla karasal ekosistemin sürdürülebilirliğini sağlamak.

16. Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar: Hesap verebilir özellikte kapsayıcı kurumlar inşaa etmek, adalete erişimin herkese açık olması ve herkes için adalet ilkesini benimsemek, barışçıl toplumlulukları teşvik ederek sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirmeye katkı sağlamak.

17. Amaçlar İçin Ortaklıklar: Küresel ortaklıkları ve işbirliğini yeniden canlandırarak sürdürülebilir kalkınma uygulama araçlarını zenginleştirmek.

Gelecek nesillere yaşanabilir bir dünya bırakabilmenin tek yolu sürdürülebilir kalkınma amaçları doğrultusunda ekonomi politikaları üretmek, uygulamak ve yönetmektir. Aynı zamanda sürdürülebilir kalkınma toplumun bilinç düzeyinin ve farkındalığının da bu doğrultuda arttırılması ile gerçekleşebilecektir.

Günümüz Tüketim Anlayışı

Üretim ve tüketim en temel sosyal ve ekonomik faaliyetlerdir. Çağlardan beri insanoğlu ve hatta tüm canlılar bir şekilde tüketir. Ancak günümüz toplumu ile eski toplum yapılarındaki tüketim kalıpları karşılaştırıldığında tüketim çılgınlığı adı da verebileceğimiz bir davranış toplumun genelinde izlenmektedir. Başka bir bakış açısı ile eskiden tüketim üretimin bir çıktısı iken günümüzde tüketmek için üreten davranış kalıbı mevcuttur. Eskiden ekonomik yapı üretim üzerinden tanımlanırken günümüzde tüketim üzerinden tanımlanmaktadır. Kısacası günümüz toplumu bir tüketim toplumuna dönüşmüştür. Bauman (1999: 92)'ya göre kuruluş aşamasındaki modern toplum yani atalarımızın toplumu, nasıl ki bir üreticiler toplumu ise; temel anlamda aynı biçim ve derinlikte bizim toplumumuz da bir tüketiciler (tüketim) toplumudur.

Tüketim toplumunun temelinde kapitalizm vardır. Kapitalizm, kendi sistemini besleyecek bir tüketici ordusu yaratmıştır. Tüketim bu bakış açısı ile modern bir kontrol aracı olarak ifade edilebilir. Tüketim kavramı günümüz tanımı ile incelendiğinde Odabaşı (2006)'nın da ifade ettiği gibi ihtiyaçların yapay ve gerçek ihtiyaçlar olmak üzere sınıflandırılabilir. Bu bakış açısı ile de yapay ihtiyaçların kapitalist sistem tarafından yaratıldığı ve topluma empoze edildiği ifade edilebilir. Çünkü kapitalist sistemin ve liberal ekonomi politikalarının devamlılığı için üretim ve tüketim bu haliyle sistemi beslemektedir.

Her dönemin kendine has değerleri, kültürel kodları ve tüm bunların uzantısı olan davranış kalıpları mevcuttur. Günümüz insanının tüketim davranışları ve tüketim kalıpları da dönemin koşulları tarafından şekillenmektedir. Tüketicilerin dünyada yaşanan sosyal ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak her geçen gün daha fazla tüketme arzusunda oldukları bir gerçeklikle karşı karşıyayız. Günümüz dünyasında Tüketim zihinsel bir olgudur ve bireyin beyninde çözülmesi gerekir. Çünkü günümüzde tüketim artık sadece bedenin

ihtiyaçlarını doyuran basit bir süreç değildir (Bocock, 1997: 58). Baudrillard'a göre tüketim, "herkesin bildiği ihtiyaçları karşılama süreci" olarak görme tanımını dışlayarak sanayi toplumuna özgü bir biçim şeklinde tanımlanmaktadır. Baudrillard'a göre tüketimi, aktif bir süreç olan üretim ile karşılaştırılarak pasifize bir satın alma biçimi olarak görmek ve buradan hareketle basit davranış şemaları oluşturarak tanımlamak doğru değildir. Onun yerine tüketim, tüm kültürel sistemin üzerine inşa edildiği aktif ilişkileri barındıran zihinsel sorunlara yanıt veren sistemli etkinlikler bütünüdür (Baudrillard, 2011: 240). Bu tanımdan da anlaşılacağı gibi tüketim dönemin şartlarından etkilenir ve bireylerin tüketim kalıpları yönlendirilerek belirlenebilir.

Nasıl tüketim toplumuna dönüştüğümüzü açıklayabilmek adına günümüz insanının neden tükettiğini incelemek gerekir. Artık sadece zorunlu ihtiyaçlar için değil sembolik değerler ve hedonik olgular için de tüketim ortaya çıkmaktadır. Tüketim bugün bireyler açısından duygusal ihtiyaçların karşılanması, haz ve zevk alma biçimi, bir dizi psikolojik ihtiyacın başka şeyler tüketerek tatmin edilmesi, var olduğu sosyal sınıfı temsil etme, bireyin sosyal yapı içinde kendini istediği biçimde konumlandırma aracı, kültürel paylaşım ve iletişim aracı gibi örüntülerle gerçekleşen bir eylem halini almıştır. Mutluluk tanımı farklılaşan günümüz insanı tüketim davranışlarında akılcı davranma önceliği yerine tükettiği mal ve hizmet üzerinden alacağı haz, tüketerek elde edeceği deneyim ve tükettikleri ile elde edeceği sosyal statüyü önceliği haline getirerek bir tüketim kalıbı benimsemektedir.

Şüphe götürmez bir gerçek vardır ki günümüzde ihtiyaçtan fazlasını tüketen kitleler mevcuttur ve bu durum bir tüketim kalıbı olarak karşımıza çıkmaktadır. Değişen tüketim kalıplarının ardındaki giz aslında eskiden var olan üretim toplumu ile günümüzdeki tüketim toplumunun üyelerini şekillendirme ve yönetme biçiminde tüketicilere verdiği rolle alakalıdır. Tüketici kitlesine örnek davranış kalıpları sunulur. Hem sosyal hem psikolojik hem de ekonomi dürtülerle bireylerde bu örnek davranışları benimseyip uygulama isteği mevcuttur. Bu kimi zaman bireyin ait olduğu toplumsal sınıfı yaşatmak dürtüsü kimi zamansa bir üst toplumsal sınıfa ait olma arzusunun tüketim davranışlarına yansıma biçimidir. Bauman tüketim arzusunun temel belirleyicisi olarak, bireylerin yaşadıkları toplumdaki sosyal kimlik ve statülerine içkin taleplerini karşılamak adına eğitildiklerini ve hazırlandıklarını ifade etmektedir (Bauman, 1999: 40-41). Bourdieu ise bu durumu "habitus" kavramı ile açıklar. Tüketim, habitusun fonksiyonlarından biri olan özel bir eyleyicinin veya bir eyleyici sınıfının pratikleriyle yedikleri şey ve yeme biçimleri, yaptıkları spor ve yapma biçimleri, siyasal kanaatleri ve ifade etme biçimleri gibi birbirinden farklı olmakla birlikte ayırıcı ve sınıflandırıcı özelliklere sahiptir (Bourdieu, 2006: 21). Bu görüşler ışığında aslında günümüz tüketiminin büyük bir kısmının tüketmekten öte anlamlar ifade ettiği ve yönlendirilmiş davranış biçimleri olduğu söylenebilir.

Tüketim, insanlık tarihi kadar eski bir kavramdır. Geçmişten bu yana bireyin yaşamının ve sosyal hayatın şekillenmesinde etkili ve belirleyici bir rol oynamıştır. Günümüzde tüketim kavramı, hem tüketime konu olan mal ve hizmetler ile hem de tüketim kalıplarındaki değişim ile karmaşık bir içeriğe sahiptir. Geçmiş dönemlerde tüketim daha ziyade zorunlu tüketim ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik bir faaliyet iken; günümüzde psikolojik, sosyolojik ve sembolik faaliyetler olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslında bu değişim sadece tüketim kavramında meydana gelmemiş günümüz insanının zorunlu ihtiyaçlar tanımının da değişimi söz konusu olmuştur. Hem ekonomik hem de sosyal gelişmemelerin etkisi ile günümüz insanının tüketime ve tükettiklerine yüklediği anlamlar değişmiştir. Artık tüketim sadece ihtiyaçların karşılanması ile ortaya çıkan fonksiyonel bir fayda olmanın ötesinde duygusal fayda yaratan eylemler bütünüdür. Günümüz toplumunda bireyler artık hem kendilerinin hem de diğer insanların değerini tükettikleri mal ve hizmetler üzerinden tanımlamaktadırlar. Bir nevi varlıklarını ve değerlerini kanıtlamak adına tüketme ihtiyacı yaşamaktadırlar. Elbette bu kendiliğinden ortaya çıkmış bir durum değildir. Bu yeni tüketim biçimi ve günümüz tüketim toplumu kapitalist sistemin devamlılığı için gerekli olduğundan bilinçli yaratılmış bir gerçekliktir.

Sürdürülebilir Tüketim Ve Sürdürülebilir Kalkınma İlişkisi

Sanayi devriminden itibaren dünyada ekonomik ve sosyal anlamda birçok değişim söz konusu olmuştur. Bu değişimlerden biri de üretim ve tüketim kalıplarındaki değişimdir. İktisat biliminin tanımında ifade edildiği gibi dünyadaki doğal kaynaklar sınırlıdır. Ancak hızlı nüfus artışı ve teknolojik ilerlemelerin de etkisiyle plansız ve kontrolsüz bir biçimde sanki kaynaklar sınırsızmış gibi bir üretim ve tüketim ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu tablo birçok ekonomik ve sosyal probleminde sebebi olarak varlık göstermektedir. Bu problemlerden biri de çevresel problemlerdir. Hızla artan çevresel problemlere çözüm arayışları sürdürülebilir kalkınmanın ve sürdürülebilir tüketim çalışmalarının önem kazanmasını sağlamıştır.

Sürdürülebilir kalkınmanın tanımı doğal kaynakların korunması ve gelecek kuşaklara aktarılabilmesi üzerine inşa edilmiştir. Doğal olarak sürdürülebilir kalkınmadan bahsedebilmek için tüketim kalıplarının sürdürülebilir olmasına ihtiyaç vardır. Başka bir ifade ile sürdürülebilir bir tüketim olmaksızın sürdürülebilir bir kalkınma gerçekleşemez (Fuchs ve Lorek, 2004: 3). Sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak kolektifte bilinçli bir tüketim modeli ile mümkündür. Bu noktada bireyden topluma yayılan bir bilinçli tüketim hareketi gereklidir. Jackson'a (2005) göre tüketiciler toplumun çevre üzerindeki etkisini belirleyen anahtar bir role sahiptir. Doğal olarak da tüketicilerin sürdürülebilir tüketim anlamında bilinçlenmesi sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşmesinde büyük öneme sahiptir.

Sürdürülebilir tüketim kavramı sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak için ekonomik yapıyı, çevreyi ve toplumu kapsayan eylemler bütünüdür (Capiene vd., 2021: 1). UNEP yani Birleşmiş Milletler Çevre Programı (1999)'a göre sürdürülebilir tüketim sadece tüketimi azaltmak değil farklı biçimlerde tüketmek ve amaca uygun bir şekilde kullanmaktır. Başka bir ifade ile sürdürülebilir tüketim "daha kaliteli ve sağlıklı bir yaşam sürdürmekle ilgili bir kavramdır" şeklinde ifade edilmiştir. Uluslararası Çevre ve Kalkınma Enstitüsü IIED (1998)'e göre ise sürdürülebilir tüketim kavramı ekonomik faaliyetler üzerinden tanımlanarak; mal ve hizmetlerin kullanımı, bunun çevresel ve sosyal bir yarar sağlayacak biçimde nasıl değiştirileceği şeklinde ifade edilmiştir. Başka bir tanıma göre ise sürdürülebilir tüketim, çevrenin korunması konusunda bilinçli ve motive olmuş bireylerin, üretim ve tüketim kalıplarını dönüştürmek adına, çevresel ve sosyal yönüyle iyileştirilmiş ürünleri talep etmesi yoluyla kullanmaya yönlendiren bir kavramdır (Seyfang, 2007: 122). Bu tanımlardan yola çıkarak da sürdürülebilir kalkınmayı sağlayabilmek adına sürdürülebilir tüketimin sağlanması gerektiği ifade edilebilir.

Birleşmiş Milletlerin, 25 Eylül 2015 tarihinde, New York'ta düzenlenen "Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi'nde insanlığın ortak refahının sağlanması için belirlenen 17 amaç arasında "Sorumlu Üretim ve Tüketim" maddesi vardır. Bu madde ile sürdürülebilir üretim ve tüketime yönelik davranış kalıplarını sağlamak amaçlanmaktadır. Bu sayede üretim ve tüketimde bilinçli bir toplum yaratılmak istenmektedir. Sorumlu üretim ve tüketim başlığı altında alınan kararlar incelenerek aşağıda açıklanan içerikleri kapsayan bilgilere ulaşılmıştır (https://sdgs.un.org/goals/goal12#undefined)

· Başta gelişmiş ülkelerin aksiyon alması ve bütün ülkelerin dâhil olması ile gelişmekte olan ülkelerin kalkınma konusundaki yetkinlikleri de göz önünde bulundurularak sürdürülebilir üretim ve tüketim için on yıllık çerçeve programının uygulanması,

· 2030 yılına kadar insanlığın ortak refahı adına dünyada yoksulluğun ortadan kaldırılması amacına sadık kalmak üzere doğal kaynakların etkin kullanımı sürdürülebilir yönetiminin ve sağlanması,

· Yine 2030 yılına kadar insanlığın ortak refahı adına dünyada yoksulluğun ortadan kaldırılması amacına sadık kalmak üzere perakende ve tüketicilerin kişi başına düşen küresel ölçekteki gıda atığının yarıya indirilmesi ve hasat sonrası kayıplar dâhil olmak üzere üretimdeki ve tedarik zincirindeki gıda kayıplarının minimize edilmesi,

· Taraflarca üzerinde anlaşmaya varılan ve uluslararası sözleşmelere uygun olarak başta kimyasallar olmak üzere tüm atıkların, yaşam döngüleri boyunca, çevresel olarak sağlıklı bir biçimde yönetilmesinin sağlanması ve bu atıkların insan sağlığı ve çevre üzerindeki negatif etkilerini minimize etmek adına toprağa, havaya ve suya karışmasının büyük ölçüde önlenmesi,

· 2030'a kadar katı atık üretiminin önleme, minimize etme, geri dönüşüm ve yeniden kullanma yoluyla önemli miktarda azaltılması,

· Şirketlerin, özellikle büyük ölçekli ve uluslarötesi şirketler başta olmak üzere, sürdürülebilir uygulamaları kabul etmelerinin teşvik edilmesi ve aynı zamanda sürdürülebilirlik bilgilerini raporlama döngülerine uyum sağlamalarının teşvik edilmesi,

· Ulusal politikaları ve öncelikleri gözeterek, sürdürülebilir kamu ihaleleri uygulamasının teşvik edilmesi,

· 2030'a kadar toplumsal farkındalık oluşturulması adına her zaman her yerde herkesin sürdürülebilir kalkınmayla ilgili bilgi edinmesi ve doğayla bütünleşmiş bir biçimde yaşam sürmesinin güvence altına alınması,

· Gelişmekte olan ülkelerin bilimsel ve teknolojik kapasitelerini güçlendirerek, sürdürülebilir tüketim ve üretim kalıplarına yönelmelerinin teşvik edilmesi ve desteklenmeleri,

· Yerel ürünleri ve kültürü teşvik eden, istihdam yaratan turizm faaliyetleri için sürdürülebilir kalkınma hedeflerini denetlemeye olanak sağlayan politikalar geliştirilmesi, uygulanması ve yönetilmesi,

· Gelişmekte olan ülkelere özel durumları ve onların ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak, kalkınmaları üzerindeki potansiyel negatif etkileri minimize ederek, etkilenmiş toplumları koruyacak şekilde, ulusal koşullar gözetilerek piyasa aksaklıklarının ortadan kaldırılması suretiyle sorumlu üretim ve tüketim hedeflerine zarar veren teşviklerin aşamalı olarak ortadan kaldırılması. Bu konu başlıklarındaki vergilendirme sisteminin yeniden yapılandırılması ve aynı zamanda savurgan tüketimi özendiren zararlı fosil yakıtlara yönelik teşviklerin daha verimli hale getirilmeleri.

Sorumlu Üretim ve Tüketim amacının yukarıda aktarılan ve açıklanmaya çalışılan eylem planlarına sadık kalınması sürdürülebilir tüketim olgusunun bireylere ve bireylerden topluma yayılmasına hizmet edecektir. Bu sayede sürdürülebilir tüketim gerçekleşerek sürdürülebilir kalkınma hedefleri daha erişilebilir hale gelecektir. Bu tüm dünya insanının refah seviyesinin artması, mavi gezegenimizin yaşanabilir bir yer olması, gelecek kuşaklara yaşanabilir bir dünya bırakabilmenin olanaklı olması, kaynakların korunması ve insani sorumluluklarımızın yerine getirilmesi adına gerekli ve önemlidir. Başka bir ifade ile sürdürülebilir bir kalkınmayı başarabilmek sürdürülebilir tüketimi gerçekleştirmek ile mümkündür.

Sonuç

Günümüz toplumu bir tüketim toplumudur ve tüketim toplumunun temelinde kapitalist sistem vardır. Kapitalist sistem kendini besleyecek tüketim davranışları ile donatılmış bir tüketici ordusu yaratmıştır. Bu durum aşırı tü-

ketimin özendirilmesine neden olmakta ve bununla birlikte başta çevre ve doğal kaynaklar olmak üzere birçok kaynağın varlığının gelecek kuşaklara aktarımını riske atmaktadır. Başka bir ifade ile günümüzde aşırı nüfus artışı, çarpık kentleşme ve kontrolsüz göç gibi birçok unsurda bilinçsiz ve aşırı tüketimi kamçılayarak hava kirliliği, küresel ısınma, atık madde, kitlesel plastik tüketimi gibi etkenlerle başta çevre kirliliğine ve doğal kaynakların tahribatına ya da kalitesini kaybetmesine neden olmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma ekonomik, sosyal ve çevresel boyutları göz önünde bulundurarak; insanlığın kullanımına sunulan doğal kaynakları ve çevreyi, en azından şu anki koşulları koruyacak biçimde, koruma kullanma ilkeleri çerçevesinde ekonomik faaliyetleri yöneterek gelecek nesillere aktarabilmeyi amaçlamaktadır. Birey tüketim kalıpları ile doğrudan ya da dolaylı olarak olumlu ve olumsuz doğal kaynak kullanımında ve çevrenin korunmasında etki gücüne sahiptir. Bu nedenle bireylerin tüketim konusunda bilinçlenmesi sürdürülebilir kalkınma açısından büyük öneme sahiptir.

Tüketerek yaşadığımız dünyayı ve insanlığın geleceğini yok etme riski ile karşı karşıya olduğumuz bir gerçeklikte yaşamaktayız. Bu korkunç sonu engellemek adına sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ve amaçlarına sadık kalmak gerekmektedir. Sürdürülebilir kalkınma amaçları yoksulluğun sona erdirilmesi, çevrenin korunması, iklim krizine karşı önlem alınması, refahın adil paylaşımı ve barışın sağlanması için küresel bir eylem çağrısıdır. Üretilen mal ve hizmet miktarını arttırmak, ekonomik büyümeyi istikrarlı hâle getirmek, etkin nüfus politikaları uygulamak, gelir dağılımı politikalarını düzenlemek, uygulanacak politikalara toplumsal katılımcılığı sağlamak gibi kesin çizgilerle belirlenmiş olan sürdürülebilir kalkınma stratejilerine bağlı kalmak sürdürülebilir kalkınmayı sağlamada etkindir. Aynı zamanda sorumlu üretim ve tüketim amaçlarındaki eylem planlarına sadık kalmak da sürdürülebilir tüketim olgusunun bireylere ve bireylerden topluma yayılmasına hizmet edecektir. Hedef insanlık ve gelecek nesiller için daha güzel ve yaşanabilir bir dünya sunmaktır.

KAYNAKÇA

Baudrillard, J. (2011). Nesneler sistemi (Çev. Oğuz Adanır, Aslı Karamollaoğlu) Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Baumann, Z. (1999). Çalışma Tüketicilik ve Yeni Yoksullar. (Çev. Ü. Öktem). İstanbul: Sarmal Yayınları.

Beder, S. (1994). Revoltin'developments: The politics of sustainable development. Arena Magazine (Fitzroy, Vic), (11), 37-39.http://www.uow.edu.au/~sharonb/esd/arena.html (Erişim Tarihi: 15.08.2024)

Bocock, R. (1997). Tüketim, (Çev. İrem Kutluk). Ankara: Dost Kitabevi.

Bourdieu, P. (2006). Pratik Nedenler, (Çev. Hülya Uğur Tanrıöver). İstanbul: Hil Yayın.

Capiene, A., Ratline, A. ve Tvaronaviciene, M. (2021). Pro-environmental and pro-social engagement in sustainable consumption: Exploratory study. Sustainability, 13(4), 1-20. https://doi.org/10.3390/su13041601

Daly, H. E. (2006). Sustainable development: Definitions, principles, policies. In The future of sustainability (39-53). Dordrecht: Springer Netherlands.

Esty, D. C., Levy, M. A., Kim, C. H., de Sherbinin, A., Srebotnjak, T., ve Mara, V. (2008). Environmental performance index. New Haven: Yale Center for Environmental Law and Policy, 382, 1-68.

Fuchs, D. A., ve Lorek, S. (2004). Sustainable consumption: Political debate and actual impact. No. 4. SERI Background. 1-29

Goodland, R. (2002). The biophysical basis of environmental sustainability.

Gürlük, S. (2010). Sürdürülebilir kalkınma gelişmekte olan ülkelerde uygulanabilir mi? Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 5(2), 85-99.

Hardi, P., ve Zdan, T. (1997). Assessing sustainable development: principles in practice. International Institute for Sustainable Development, Winnipeg.

Iucn, U. (1991). WWF, Caring for the Earth. A Strategy for Sustainable Living. Gland, Switzerland, IUCN, UNEP, WWF.

Jackson, T. (2005). Motivating sustainable consumption: A review of evidence on consumer behaviour and behavioural change. Sustainable development research network, 29(1), 30-40.

Meadows, D.H ve Meadows, D. (1972), "Limits to Growth, Report to The Club of Rome", New York: Universe Books, Mileti, Dennis S. (1999) Disasters by Design: A Reassessment of Natural Hazards in the United States, Joseph Henry Press: Washington, D.C.

Moffatt, I. (1996), Sustainable Development: Principles, Analysis and Policies, UK: The Parthenon Publishing Group Limited.

O'Riordan, T. (1988), The politics of sustainability. Sustainable environmental management: Principles and practice, 29-50. (ed. R. K. Turner) London, UK: Belhaven Pres.

Odabaşı, Y. (2006). Tüketim Kültürü. İstanbul: Sistem Yayıncılık.

Parris, T. M., ve Kates, R. W. (2003). Characterizing and measuring sustainable development. Annual Review of environment and resources, 28(1), 559-586.

Repetto, R. (1992). Accounting for environmental assets. Scientific American, 266(6), 94-101.

Seyfang, G. (2007). Growing sustainable consumption communities: the case of local organic food networks. International Journal of Sociology and social policy, 27(3/4), 120-134.

Tietenberg, T. (2006), Environmental Natural Resource Economics, US: Pearson Education Inc.

UNEP. (1972), Decleration On The United Nations Conference On The Human Environment, Stockholm. (http://www.unep.org), (Erişim Tarihi: 03.09.2024)

WCED. (1987), Our Common Future, Brundtland Report, Oxford & New York: Oxford University Press.

Yeni, O. (2014). Sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkinma: bir yazin taramasi. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 16(3), 181-208.

https://sdgs.un.org/ (Erişim tarihi: 12.10.2024)

https://sdgs.un.org/goals/goal12#undefined ((Erişim tarihi: 17.11.2024)

BÖLÜM 14

AZ GELİŞMİŞ VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE DOĞAL AFETLER VE DIŞ YARDIM İLİŞKİSİNİN ANALİZİ: DİNAMİK PANEL VERİ YAKLAŞIMLARI

Hikmet AKYOL[1]

Şeyma AKÇİÇEK

Aynur KAYA

1 Doç. Dr. Hikmet AKYOL, Gümüşhane Üniversitesi Şiran Mustafa Beyaz MYO, ORCID:0000-001-9119-7416

1. Uzman Şeyma AKÇİÇEK, Gümüşhane Üniversitesi Acil Yardım ve Afet Yönetimi ABD, ORCID ID: 0000-0003-3041-903

2. Öğr. Gör. Aynur KAYA, Trabzon Üniversitesi, Şalpazarı MYO, ORCID:0000-0002-5223-6977

1. Giriş

2023 Küresel İnsani Yardım Raporu'na göre, 2022 yılında uzun süreli krizlerle karşı karşıya kalan 44 ülke, küresel yardım ihtiyacının %83'ünü oluşturmuştur. 2021 yılında insani yardıma ihtiyaç duyan kişi sayısı 306 milyonken, bu sayı %33 artış göstererek 2022'de tahmini 406,6 milyona ulaşmıştır. Aynı dönemde, toplam uluslararası insani yardım fonu (kamu ve özel bağışçılardan) 36,9 milyar ABD dolarından %27 artışla 46,9 milyar ABD dolarına yükseldi. Ayrıca, 2022-2023 döneminde yaklaşık 265,7 milyon insan kriz düzeyinde akut gıda güvensizliği ile karşı karşıya kaldı (Uluslararası Kalkınma Girişimleri, 2023). Bu krizlerin büyük çoğunluğu, insan eylemlerinin veya eylemsizliklerinin bir sonucudur (Janez, 2023). Krizlerden etkilenen insanların temel ihtiyaçlarının karşılanması, uluslararası toplumun ortak sorumluluğu olarak kabul edilmelidir. Kırılgan ülkelerde insani yardımlar, yalnızca hayırsever bir jest olarak değil; çatışmaların yayılmasını ve küresel ekonomiye olumsuz etkilerin önlenmesini sağlayan bir kamu yararı yatırımı olarak görülmelidir. Doğal afetler de benzer şekilde insani krizleri derinleştirmektedir. Afet Epidemiyolojisi Araştırma Merkezi (CRED, 2023) raporuna göre, sadece 2023 yılında dünya genelinde 399 doğal afet meydana gelmiş, bu afetler 93,1 milyon kişiyi etkileyip 86.473 kişinin ölümüne neden olmuştur. Bu afetlerin ekonomik hasar boyutu ise yaklaşık 202,7 milyar ABD doları olarak tahmin edilmektedir. 2023 Türkiye ve Suriye depremi hem ölüm oranı hem de ekonomik hasar açısından yılın en yıkıcı felaketi olarak kaydedilmiştir. Doğal ve insan kaynaklı afetler, genellikle yerel kapasitelerin yetersiz kaldığı durumlara yol açmakta ve bu da uluslararası desteği zorunlu kılmaktadır (Ceren, 2021).

Afetlerin ekonomik boyutları ve siyasal ekonomi dinamikleri dikkate alınarak kaynakların verimli kullanılması, sürdürülebilir çözümler geliştirilmesi ve etkilenen bireylerin maddi, manevi ve teknik ihtiyaçlarının karşılanması, insani yardımın temel hedefleri arasında yer almaktadır (Gralla, Goentzel, & Charles, 2014). İnsani yardımlar, resmi kalkınma yardımının önemli bir bölümünü oluşturduğundan, 2007 yılında Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD), insani yardımı açıkça çatışmalar ve doğal afetlerle ilişkilendiren özel bir kategori olarak ele almıştır. Afetlerin artan sıklığı ve şiddeti, karmaşık ekstrem olaylara yol açarak bireylerin ve toplumların can ve mal kaybına uğramasına neden olmakta, insani ihtiyaçların karşılanmasını zorlaştırmaktadır. Etkilenen doğal ve beşerî sermaye, özellikle savunmasız toplumlarda yoksulluğun derinleşmesine yol açmaktadır.

Modern krizler oldukça dinamiktir ve koşulları hızla değişebilmektedir. Bu durum, bazı yardım stratejilerinin kısa sürede geçerliliğini yitirmesine neden olabilir. Kuruluşlar, yeni durumlara uyum sağlamakta zorluk çekebilir veya etkili bir müdahale için gerekli insan kaynakları, deneyim ve ekipmandan yoksun kalabilir. Müdahale kapasitesindeki eksiklikler de yardımların etkinliğini sınırlandırabilir. İnsani yardım, barışın, uzlaşmanın ve çatışma çözü-

münün teşvik edilmesine katkıda bulunabilir. Ancak, etkili ve sürdürülebilir çözümler geliştirmek için sürekli olarak yenilenen ve farkındalığı artıran faaliyetlere ihtiyaç vardır.

Doğal afetler, insan refahını etkileyerek ülkelerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerini baltalamaktadır. Ekonomik büyüme ve insan sermayesinde azalış, satın alma gücü ve gelir kayıpları üzerinde olumsuz etkileri gibi etkilere neden olmaktadır. Afetzede ülkeler genellikle sınırlı kaynakları ile yıkımın maliyetini karşılamakta zorlanır. Temel hizmetlerin karşılanabilmesi için ek kaynaklara ihtiyaç duyulabilir. Resmi kalkınma yardımı (ODA, 2024), gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınmasını ve refahını teşvik eden hükümet yardımlarıdır. Doğal afetler sürecinde hükümetlere acil ihtiyaçları karşılamada ve yeniden yapılanma sürecinde mali destek sağlar.

Bu araştırma az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde alınan resmi kalkınma yardımlarının doğal afetler üzerindeki etkisini ele almıştır. Bu çerçevede 41 ülke için değişkenler arasındaki ilişki dinamik panel veri analizi tahmincileri kullanılarak tahmin edilmiştir. Bu bağlamda alınan resmi kalkınma yardımlarının doğal afetlerin etkilerinin azaltılması hususunda ne kadar etkili olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. İkincisi, resmi kalkınma yardımlarının ekonomik kalkınma üzerindeki uzun ve kısa dönemli etkisinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Üçüncüsü açıklayıcı değişkenler arasındaki karşılıklı nedensellik ilişkisi analiz edilmiştir. Bu kapsamda araştırma dört kısım olarak planlanmıştır. Birinci kısım Giriş bölümüdür. İkinci kısımda son dönemde yapılmış ampirik çalışmalar verilmiştir. Üçüncü kısımda araştırmanın veri seti ve kullanılan yöntem açıklanmıştır. Dördüncü kısımda ise çalışmanın bulguları yorumlanmıştır.

2. Literatür Taraması

Resmi kalkınma yardımları ile ekonomik kalkınma ve doğal afetler ilişkisine olan akademik ilgi son yirmi yılda artmıştır. Bu kısımda son dönemde yapılmış ampirik literatür verilmiştir. Fink ve Redaelli (2009), 400'den fazla doğal afeti içeren bir veri seti üzerinden uluslararası acil yardımların belirleyicilerini inceledikleri çalışmalarında her ne kadar insani ihtiyaç, acil yardım ödemelerinin önemli bir belirleyicisi olsa da acil yardım tahsisinde siyasi ve stratejik faktörlerin çok önemli bir rol oynadığını tespit etmiştir. David (2010), gelişmekte olan ülkeler için finansal akışların doğal afetlere tepkisini incelediği araştırmasında hem iklimsel hem de jeolojik felaketlerden kaynaklanan şoklara tepki olarak işçi dövizi girişlerinin önemli ölçüde arttığını göstermiştir. Rodella-Boitreaud ve Wagner (2011), 112 ülkeyi kapsayan araştırmalarında doğal afet, çatışma ve yardım ilişkisini incelemiştir. Araştırmacılar, sekiz farklı bağışçı ülke ve bağışçı ülke grubu için, çatışmaların yardım tahsis modellerini etkilemediğini, ancak doğal afetlerin meydana gelmesinin etkilediğini ortaya koymuştur. Becerra vd. (2012), 1970-2008 arasını kapsayan dönemde doğal afet ve dış yardım ilişkisini araştır-

dıkları çalışmalarında net resmi kalkınma yardımlarındaki medyan artışın afet öncesi akımlara kıyasla %18 olmasına rağmen, tipik dalgalanmanın etkilenen ekonomilerin büyüklüğüne göre küçük olduğunu göstermiştir. Araştırmacılar, yardım dalgalanmalarının afetlerin neden olduğu toplam tahmini ekonomik zararın yalnızca %3'ünü karşıladığını tahmin etmiştir. Raschky ve Scwindt (2016), 1979-2012 döneminde 81 gelişmekte olan ülke için dış yardımların alıcı ülkenin doğal afetlere karşı hazırlığı üzerindeki etkisini analiz ettikleri araştırmalarında dış yardımların alıcı ülkenin bir afetin olasılığını ve toplumsal etkisini azaltan koruyucu önlemler sağlama yönündeki teşviklerini ortadan kaldırdığını tespit etmiştir. Tomescu (2016), 85 ülkeyi kapsayan çalışmasında dış yardımın doğal afet zamanlarında verilmesi durumunda 2 ila 3 kat daha etkili olduğunu tespit etmiştir. Cheng ve Minhas (2019), araştırmalarında doğal afetlerin, donör ülkelerin dış yardım tahsisi kararlarını verirken üstlendikleri stratejik hesaplar üzerinde dışsal bir şok etkisi yaptığını göstermiştir. Chen ve Singh (2020), 1981-2014 döneminde 13 Pasifik ada ülkesini kapsayan araştırmalarında doğal afetlerin bölgedeki ekonomik büyümeyi büyük ölçüde engellediği, resmi kalkınma yardımlarının ise bu olumsuz etkileri önemli ölçüde azalttığını tespit etmiştir. Manuelli ve Vizcaino (2022), araştırmalarında dış yardımın, önleme ve hafifletme faaliyetlerine yapılan yatırımlar üzerinde etkili olabileceğini ve doğal afet durumunda toparlanmayı geciktirebileceğini göstermiştir. Boudreaux vd. (2022), 2006-2016 döneminde 85 ülkeyi içeren araştırmalarında doğal afetlerin girişimcilik faaliyeti ile negatif ilişkili olduğunu, ancak hem dış yardım hem de ekonomik özgürlüğün bu etkiyi azalttığını göstermiştir. Kumar vd. (2022), 1980-2019 döneminde Hindistan için sellerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini, doğrudan yabancı sermaye yatırımı (DYSY) girişleri ve dış yardımlar bağlamında inceledikleri araştırmalarında sel, DYSY girişleri, ekonomik büyüme ve dış yardımların uzun dönemde ilişkili olduğunu, selin uzun ve kısa dönemde büyümeyle negatif ilişkili olduğunu tespit etmiştir. Mogge vd. (2023), Moğolistan'da doğal afetler sonrası insani yardımların tahsisini analiz ettikleri çalışmalarında öngörülen ihtiyacın, uluslararası insani yardımın bölgeler arasında tahsisinde en güçlü belirleyici olduğunu göstermiştir. Kiratli ve Aytaç (2024), Türkiye ve Hindistan için doğal afetler sırasında dış yardımı kabul etmenin hükümet performansının daha yüksek değerlendirilmesine yol açtığını, ancak bu olumlu etkinin yalnızca muhalif seçmenler tarafından tetiklendiğini göstermiştir.

3. Veri ve Yöntem

Bu kısımda kullanılan veri seti tanıtılmış ve uygulanan ekonometrik yöntem alt başlık halinde verilmiştir.

1.1. Veri

Bu araştırmada 41 az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin 1992-2021 arasını içeren döneminde alınan resmi kalkınma yardımlarının doğal afetler ile olan uzun ve kısa vadeli ilişkisi dinamik panel veri analizi tahmincileri kulla-

nılarak tahmin edilmiştir. Araştırma örneklemini oluşturan ülkeler Tablo 1'de verilmiştir. Araştırma ülkeleri seçilirken kayıp ya da eksik verisi olan ülkeler örneklemden çıkarılmıştır. Araştırmada doğal afetlerin etkisini temsilen etkilenen nüfus kullanılmıştır. Bu verideki söz konusu afetler, deprem, volkanik aktivite, toprak kayması, kuraklık, orman yangını, fırtına ve su baskını dahil olmak üzere tüm jeofizik, meteorolojik ve iklim olaylarını içerirken, etkilenen toplam insan sayısını yaralılar, yardıma ihtiyaç duyanlar ve evsizlerin toplamı oluşturmaktadır. Dış yardımları temsilen ise alınan net resmi kalkınma yardımları (GSMH'ye oranı) alınmıştır. Kişi başına düşen GSYH ve işgücü oranı kontrol değişkeni olarak kullanılmıştır (Tablo 2). Doğal afetlere ilişkin veriler EM-DAT veri tabanını kullanan Our World in Data veri tabanından temin edilmiştir. Diğer serilere ilişkin veriler Dünya Bankası'nın resmi veri tabanından alınmıştır.

Tablo 1. *Araştırma Ülkeleri*

Arjantin	Guatemala	Nepal	Tanzanya
Bangladeş	Haiti	Nikaragua	Tayland
Bolivya	Honduras	Nijer	Türkiye
Brezilya	Hindistan	Pakistan	Uganda
Kamboçya	Endonezya	Panama	Vietnam
Kolombiya	İran	Papua Yeni Gine	
Kosta Rika	Kenya	Peru	
Kongo Dem. C.	Madagaskar	Filipinler	
Dominik C.	Malezya	Güney Afrika	
Ekvador	Meksika	Sri Lanka	
El Salvador	Mozambik	Sudan	
Etiyopya	Myanmar	Tacikistan	

Tablo 2. *Araştırma Değişkeni*

Değişken	Açıklama	Türü	Veri Kaynağı
LnDISASTER	Doğal afetlerden etkilenen nüfus	Doğal logaritması alınmıştır.	Our in World Data
ODA	Alınan net resmi kalkınma yardımları	GSMH'ye oranı alınmıştır.	Dünya Bankası
GDP	Kişi başına düşen GSYH	Yıllık % değişim oranı alınmıştır.	Dünya Bankası
LnL	İşgücü	Doğal logaritması alınmıştır.	Dünya Bankası

1.2. Yöntem

Araştırmada değişkenler arasındaki ekonometrik ilişki incelenirken ampirik literatür izlenmiştir. Bu çerçevede kurulan ve değişkenler arasındaki panel veri ilişkisini gösteren model fonksiyonu aşağıdaki gibidir:

$$Y_{it} = f(ODA_{it}, GDP_{it} LnL_{it}) \quad (1)$$

Değişkenler arasındaki panel veri ilişkisini veren doğrusal model ise aşağıdaki gibi kurulmuştur:

$$Y_{it} = \alpha_0 + \beta_1 ODA_{it} + \beta_2 GDP_{it} + \beta_3 LnL_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Burada *Y*, bağımlı değişken doğal afetlerden etkilenen nüfusun gösterimidir. *ODA*, *GDP*, *LnL* ise alınan resmi kalkınma yardımı, ekonomik büyümeyi ve işgücünü temsil etmiştir. Modelde *i* ve *t* birim ve zaman boyutunu, *α* sabit eğim parametresini, *β* ve *ε* katsayı parametresini ve hata terimini göstermiştir. Değişkenlerde yatay kesit bağımlılığı (YKB) probleminin varlığını test etmek amacıyla Pesaran (2004) önerdiği CD testi kullanılmıştır. Pesaran (2004) CD test istatistiğinin gösterimi aşağıdadır:

$$CD = \sqrt{\frac{2N}{N(N-1)}}\left(\sum_{i=1}^{N-1}\sum_{j=i+1}^{N}\hat{p}_{ij}\right) \quad (3)$$

CD testi birim boyutunun zaman boyutundan büyük olduğu (N>T) panel veri setleri için son derece güvenilir ve tutarlı sonuçlar vermektedir. Serilerde var olan YKB probleminin yanında dönemsel yaşanan kırılma ve şoklar durağanlığın doğru bir şekilde tahmin edilmesini engelleyebilmektedir. Bu nedenle sonraki aşamada serilerin durağanlığı Karavias ve Tzavalis (2014) panel birim kök testi kullanılarak sınanmıştır. İki model üzerinden hesaplanan test istatistiğinin birinci modelinde serinin kesişme noktalarında bir kırılma olan durağan bir serinin alternatif hipotezine karşı rastgele yürüyüşe ait sıfır hipotezi test edilmektedir (Chen vd., 2022):

$$H_0: y_{i,t} = y_{i,t-1} + \mu_{i,t}$$

$$H_1: y_{i,t} = \varphi y_{i,t-1} + (1-\varphi)[\alpha_{1,i} I(t \le b) + \alpha_{2,i} I(t > b)] + \mu_{i,t} \quad (4)$$

İkinci modelde, b zamanında kesişmelerde ve doğrusal trendlerde bir kırılma olan trend-durağan panel süreci alternatifine karşı, sapmalı rastgele yürüyüşe ait sıfır hipotezi test edilmektedir:

$$H_0: yi,t = yi,t-1 + \beta i + \mu_{i,t} \quad (5)$$

Ve

$$H_1: y_{i,t} = \varphi yi,_{t-1} + \varphi\,[\beta_{1,i} I(t \le b) + \beta_{2,i} I(t > b)] + (1-\varphi)\,[\alpha_{1,i} I(t \le b) + \alpha_{2,i} I(t > b)] + (1-\varphi)[\beta_{1,i} tI(t \le b) + \beta_{2,i} tI(t > b)] + \mu_{i,t} \quad (6)$$

Araştırmada doğal afetler ve resmi kalkınma yardımları arasındaki uzun dönem panel veri ilişkisi Arellano, Froot ve Rogers (AFR) tesadüfi etkiler tahmincisi kullanılarak tahmin edilmiştir. Kısa dönemde değişkenler arasındaki ilişki başka bir dinamik panel veri yöntemi olan Genelleştirilmiş Momentler (GMM, Holtz-Eakin, Newey ve Rosen) prosedürü kullanılarak incelenmiştir. GMM-PVAR modellerinin ekonometrik gösterimi aşağıda verilmiştir (Tatoğlu, 2017):

$$Y_{it} = \alpha_0 + \sum_{l=1}^{m} \alpha_l Y_{it-1} + \sum_{l=1}^{m} \delta_l x_{i^1} + \mu_i + \varepsilon_{it} \quad (7)$$

$$X_{it} = \alpha'_0 + \sum_{l=1}^{m} \Theta_l X_{it-1} + \sum_{l=1}^{m} \Lambda_l x_{i^1} + \mu_i + \varepsilon'_{it} \quad (8)$$

3. Bulgular

Araştırmada ilk olarak kullanılan serilerin tanımlayıcı istatistikleri incelenmiştir. Söz konusu istatistikler Tablo 1'de gösterilmiştir. Doğal afetlerden etkilenen nüfusu gösteren *LnDISASTER* serisinin ortalama değeri 11.889, maksimum ve minimum değerleri 19.650 ve 2.639 olarak hesaplanmıştır. Dış yardımları temsil eden net resmi kalkınma yardımlarının ortalama değeri 3.705, maksimum ve minimum değerleri 62.186 ve -0.642 olarak bulunmuştur. Araştırma ülkeleri için resmi kalkınma yardımlarının GSMH'nin %62.186'sına kadar karşılık gelmesi bu yardımların gelişmekte olan ülkelerin sosyo-ekonomik kalkınması içerisinde son derece önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Kişi başına düşen ekonomik büyüme oranının ortalama %2.268 olduğu tespit edilmiştir. Büyüme için maksimum ve minimum değerler ise 15.372 ve -37.216 olarak kaydedilmiştir. Araştırmada kontrol değişkeni olarak yer alan bir diğer değişken olan işgücü için ortalama, maksimum ve minimum değerler 16.404, 20.097 ve 13.787 olarak bulunmuştur.

Tablo 2'de değişkenler arasındaki korelasyon ilişkisini gösteren Pearson Korelasyon analizi sonuçları verilmiştir. Sonuçlar işgücünün doğal afetler ve ekonomik ile pozitif, dış yardımlarla negatif korelasyon ilişkisine sahip olduğunu göstermiştir. Buna karşılık diğer değişkenler arasında anlamlı herhangi bir korelasyon bulunmamıştır.

Tablo 3. *Tanımlayıcı İstatistikler*

	LnDISASTER	ODA	GDP	LnL
Ortalama	11.889	3.705	2.268	16.404
Ortanca	12.100	1.353	2.773	16.474
Max.	19.650	62.186	15.372	20.097
Min.	2.639	-0.642	-37.216	13.787
Std. Sapma	2.689	5.582	4.393	1.272
Skewness	-0.377	3.720	-1.984	0.331
Kurtosis	3.185	27.669	14.097	2.936
Jarque-Bera	27.588	30374.75	6354.474	20.255
Prob.	0.000	0.000	0.000	0.000
Gözlem	1098	1098	1098	1098

Tablo 4. *Pearson Korelasyon Analizi*

		LnDISASTER	ODA	GDP
ODA	r	,013	1.000	
	Prob.	,668		
	N	1098	1228	
GDP	r	,041	-,055	1.000
	Prob.	,177	,052	
	N	1099	1228	1230
LnL	r	,460**	-,243**	,110**
	Prob.	,000	,000	,000
	N	1099	1228	1230

***. p≤0.01 düzeyinde anlamlılığı temsil etmektedir.*

Serilerde YKB'nin varlığı Pesaran (2004) tarafından önerilen CD testi kullanılarak incelenmiştir. Test istatistiği sonuçları Tablo 5'de gösterilmiştir. Prob değerleri bütün serilerde YKB problemi olduğunu ortaya koymuştur. Bu bakımdan serilerin durağanlığını incelemek için YKB'yi ve kırılmaları göz önünde bulunduran Tzavalis-Karavias (2014) birim kök testi kullanılmıştır. Test sonuçları tüm serilerin düzeyde durağan olduğunu göstermiştir (Tablo 6). Doğal afetlerden etkilenen nüfus için kırılma tarihi 1994 iken, resmi kalkınma yardımı ve ekonomik büyüme için 1995, işgücü için 2020 yılı tespit edilmiştir. Sonraki aşamada resmi kalkınma yardımlarının doğal afetler üzerindeki etkisi AFR-RE tahmincisi kullanılarak tahmin edilmiştir. Tahmin sonuçları Tablo 7'de verilmiştir. Uzun dönemde ekonomik büyümenin doğal afetler üzerindeki etkisi negatif bulunmuştur. Sonuçlar ekonomik büyümenin doğal afetlerin etkilerinin azaltılmasına katkı sağladığını göstermiştir. Resmi kalkınma yardımı ve işgücü oranları doğal afetlerden etkilenen nüfus arasında pozitif ilişki saptanmıştır. İşgücü endüstriyel üretim sürecinin ana girdisi olduğundan, işgücünün yoğunlaştığı bölgelerde doğal afetler nedeniyle ortaya çıkan can kayıpları ve etkilenen kişi sayısı artmaktadır. Bulgular, araştırma ülkelerinde yaşanan afetlere tepki olarak alınan resmi kalkınma yardımlarının arttığını ortaya koymuştur.

Tablo 5. *YKB Analizi*

	CD Test İstatistiği	Prob.
LnDISASTER	3.161	0.001
ODA	49.215	0.000
GDP	42.452	0.000
LnL	152.387	0.000

Tablo 6. *Birim Kök Analizi*

	Test İstatistiği	Bootstrap Kritik Değeri	Kırılma
LnDISASTER	-45.457***	6.619	1994
ODA	-27.687***	7.934	1995
GDP	-43.392***	-12.611	1995
LnL	-47.310***	30.458	2020

****, ** ve *. p≤0.01, p≤0.05 ve p≤0.10 düzeyinde anlamlılığı temsil etmektedir.*

Tablo 7. *AFR-RE Tahmini*

LnDISASTER bağımlı değişkendir				
	Katsayısı	Std. Hatası	t-İstatistik	Prob.
ODA	0.047	0.013	3.53	0.000***
GDP	-0.023	0.014	-1.67	0.096*
LnL	1.078	0.139	7.73	0.000***
C	-5.947	2.217	-2.68	0.007***
ÜLKE	41			
GÖZLEM	1098			
WALD (χ^2)	64.18			
Prob.	0.000***			
HAUSMAN (χ^2)	3.22			
Prob.	0.358			
BALTAGI-WU LBI	1.920			
DURBİN-WATSON	1.739			
LEVINE, BROWN ve FORSYTHE				
W0	3.104	0.000		
W50	2.579	0.000		
W10	2.935	0.000		

****, ** ve *. p≤0.01, p≤0.05 ve p≤0.10 düzeyinde anlamlılığı temsil etmektedir.*

Araştırmanın sonraki aşamasında değişkenler arasındaki ilişkinin daha açık bir şekilde tespit edilebilmesi amacıyla PVAR prosedürleri kullanılmıştır. PVAR tahmincileri analizlerde bağımlı değişkenin gecikmeli değerini hesaba katmasının yanında diğer değişkenler arasındaki karşılıklı dinamik ilişkiyi de ortaya koymaktadır. GMM-PVAR uygun gecikme sonuçları Tablo 8, regresyon analizi sonuçları ise Tablo 9'da gösterilmiştir. Tablo 8'de görüldüğü üzere beş gecikmeli PVAR modeli için en uygun gecikme uzunluğu birinci gecikme olarak belirlenmiştir. Regresyon analizi sonuçları doğal afetlerden etkilenen nüfusun bir gecikmesinin bağımlı değişken ve ekonomik büyüme üzerinde pozitif, diğer değişkenler üzerinde ise anlamsız bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Resmi kalkınma yardımlarının bir gecikmesinin doğal afetler üzerindeki etkisi anlamsız, kendisi ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pozitif bulunmuştur. Alınan resmi kalkınma yardımının bir gecikmesi ile işgücünün tam tersi bir ilişkisi vardır. Ekonomik büyümenin bir gecikmesinin doğal afetler ve resmi kalkınma yardımı üzerindeki etkileri anlamsız iken, kendisi ve

işgücü üzerindeki etkisi pozitif çıkmıştır. İşgücünün bir gecikmesinin kendisi ve doğal afetler üzerindeki etkisi pozitif, alınan resmi kalkınma yardımları üzerindeki etkisi negatiftir. İşgücünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ise anlamsızdır.

Tablo 8. *GMM-PVAR Uygun Gecikme Uzunluğu*

Lag	CD	J	J Prob.	MBIC	MAIC	MQIC
*1	0.999	44.364	0.970	-339.567	-83.635	-184.957
2	0.999	31.410	0.969	-256.538	-64.589	-140.581
3	0.999	14.654	0.996	-177.311	-49.345	-100.006
4	0.999	2.572	0.999	-93.410	-29.427	-54.758

**. Uygun gecikme uzunluğunu temsil etmektedir.*

J, MBIC, MAIC ve MQIC sırasıyla; Hansen J istatistiği, Bayesyen, Akaike ve Hannan-Quinn bilgi kriterlerini temsil etmektedir.

Tablo 9. *GMM-PVAR Regresyon Analizi*

	LnDISASTER	ODA	GDP	LnL
$LnDISASTER_{t-1}$	0.129***	-0.004	0.126*	-0.0001
	(0.045)	(0.041)	(0.073)	(0.000)
ODA_{t-1}	-0.004.	0.656***	0.235***	-0.0004*
	(0.037)	(0.116)	(0.089)	(0.000)
GDP_{t-1}	0.033	-0.025	0.324***	0.0005***
	(0.025)	(0.033)	(0.076)	(0.000)
LnL_{t-1}	1.115**	-1.691***	1.091	0.986***
	(0.545)	(0.519)	(1.225)	(0.005)
GOZLEM	918			
ULKE	41			

****, ** ve *. p≤0.01, p≤0.05 ve p≤0.10 düzeyinde anlamlılığı temsil etmektedir.*

Tablo 10. *GMM-PVAR Granger Nedensellik Analizi*

Model	χ^2	SD	Prob.
ODA≠> LnDISASTER	0.012	1	0.913
GDP≠> LnDISASTER	1.672	1	0.196
LnL≠> LnDISASTER	4.178	1	0.041**
Hepsi	6.669	3	0.083*
LnDISASTER ≠>ODA	0.010	1	0.922
GDP≠>ODA	0.552	1	0.458
LnL≠>ODA	10.618	1	0.001***
Hepsi	13.758	3	0.003***
LnDISASTER ≠>GDP	2.964	1	0.085*
ODA≠>GDP	6.905	1	0.009***
LnL≠>GDP	0.792	1	0.373
Hepsi	10.855	3	0.013**

LnDISASTER ≠>LnL	0.182	1	0.670
ODA≠>LnL	2.778	1	0.096*
GDP≠>LnL	11.515	1	0.001***
Hepsi	21.091	3	0.000***

***, ** ve *. p≤0.01, p≤0.05 ve p≤0.10 düzeyinde anlamlılığı temsil etmektedir.

Araştırmanın sonraki aşamasında doğal afetler ve açıklayıcı değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi PVAR-Granger nedensellik testi kullanılarak incelenmiştir. Test sonuçları Tablo 10'da verilmiştir. Sonuçlar işgücünden doğal afetlere, doğal afetlerden ekonomik büyümeye, alınan resmi kalkınma yardımından ekonomik büyümeye ve ekonomik büyümeden işgücüne doğru tek yönlü nedensellik olduğunu göstermiştir. İşgücü ile alınan resmi kalkınma yardımları arasında ise karşılıklı bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

SONUÇ

Resmi kalkınma yardımları esasında ev sahibi ülkelerde kalkınmayı ve refah düzeyini arttırmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle dış yardımlar ve kalkınma ilişkisi onlarca yıldır üzerinde tartışılan önemli bir konudur. Bu araştırma 41 gelişmekte olan ülke için dış yardımların doğal afetler ile olan uzun ve kısa vadeli dinamik ilişkisini ele almıştır. Sonuçlar uzun dönemde ekonomik kalkınmanın doğal afetlerin etkilerinin azaltılmasına katkı sağladığını göstermiştir. Buna karşın alınan resmi kalkınma yardımları ve işgücünün doğal afetlerle pozitif ilişkili olduğu ortaya konulmuştur. İşgücü endüstriyel üretim sürecinin ana girdisi olduğundan, işgücünün yoğunlaştığı bölgelerde doğal afetler nedeniyle ortaya çıkan can kayıpları ve etkilenen kişi sayısı artmaktadır. Sonuçlarımız gelişmekte olan ülkelerde yaşanan afetlere tepki olarak alınan resmi kalkınma yardımlarının arttığını ortaya koymuştur. Bu bakımdan dolaylı olarak resmi kalkınma yardımlarının afete uğrayan ülkelerde afetlerin zararlarının azaltılması ve ev sahibi ülkelerin kalkınmasını destelemek adına önemli bir role sahip olabileceğini işaret etmektedir.

Kısa dönemde ise değişkenler arasındaki dinamik ilişki GMM-PVAR prosedürleri üzerinden incelenmiştir. Sonuçlar doğal afetlerden etkilenen nüfusun bir gecikmesinin bağımlı değişken ve ekonomik büyüme üzerinde pozitif, diğer değişkenler üzerinde ise anlamsız bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Özellikle büyük çaplı afetler sonrası ortaya çıkan talep artışı ekonomik büyümede pozitif bir etkiye neden olabilmektedir. Alınan resmi kalkınma yardımlarının bir gecikmesinin doğal afetler üzerindeki etkisi anlamsız, kendisi ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pozitif bulunmuştur. Bu bağlamda ev sahibi ülkelere yapılan resmi kalkınma yardımlarının bu ülkelerde üretkenliğe ve ekonomik kalkınmaya katkı sağladığı söylenebilir. Alınan resmi kalkınma yardımlarının bir gecikmesi ile işgücünün tam tersi bir ilişkisi vardır. Ekonomik büyümenin bir gecikmesinin doğal afetler ve resmi kalkınma yardımları

üzerindeki etkileri anlamsız iken, kendisi ve işgücü üzerindeki etkisi pozitif çıkmıştır. İşgücünün bir gecikmesinin kendisi ve doğal afetler üzerindeki etkisi pozitif, alınan resmi kalkınma yardımları üzerindeki etkisi negatiftir. İşgücünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ise anlamsızdır. Son aşamada dış yardımlar ve doğal afetler arasındaki nedensellik ilişkisi PVAR Granger nedensellik testi kullanılarak analiz edilmiştir. Bulgular işgücünden doğal afetlere, doğal afetlerden ekonomik büyümeye, alınan resmi kalkınma yardımlarından ekonomik büyümeye ve ekonomik büyümeden işgücüne doğru tek yönlü nedensellik olduğunu ortaya koymuştur. Bu bakımdan doğal afetlerin ve alınan resmi kalkınma yardımlarının ekonomik büyüme ve kalkınma politikalarının önemli bir belirleyicisi olduğu gösterilmiştir. İşgücü ile alınan resmi kalkınma yardımları arasında ise karşılıklı bir nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür. Araştırma bulguları istihdam politikaları ile alınan resmi kalkınma yardımları arasında karşılıklı bir etkileşim olduğunu ortaya koymuştur.

Kaynakça

Adsanver, B., Balcik, B., Bélanger, V., & Rancourt, M. È. (2024). Operations research approaches for improving coordination, cooperation, and collaboration in humanitarian relief chains: A framework and literature review. *European Journal of Operational Research*, *319*(2), 384-398.

Adamu, P. A. (2013). *The impact of foreign aid on economic growth in ECOWAS countries: A simultaneous-equation model* (No. 2013/143). WIDER Working Paper.

Arcos González, P., & Gan, R. (2024). The Evolution of Humanitarian Aid in Disasters: Ethical Implications and Future Challenges. Philosophies, 9(3), 62.

Arellano, M. (1987). Computing robust standard errors for within-group estimators. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 49, 431-434. https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.1987.mp49004006.x

Becerra, O., Cavallo, E., & Noy, I. (2015). Where is the money? Post-disaster foreign aid flows. *Environment and Development Economics*, *20*(5), 561-586.

Boudreaux, C. J., Jha, A., & Escaleras, M. (2022). Weathering the storm: How foreign aid and institutions affect entrepreneurship activity following natural disasters. *Entrepreneurship Theory and Practice*, *46*(6), 1843-1868.

Brueckner, M., Dahal, S., & Lin, H. (2024). Natural Disasters and Human Development in Asia–Pacific: The Role of External Debt. *Journal of Risk and Financial Management*, *17*(6), 246.

Carbonnier, G. (2018). Humanitarian economics. WIDER Working Paper 2018/54.

Capuno, J., Corpuz, J., & Lordemus, S. (2024). Natural disasters and local government finance: Evidence from Typhoon Haiyan. *Journal of Economic Behavior & Organization*, *220*, 869-887.

Carnegie, A., & Dolan, L. R. (2021). The effects of rejecting aid on recipients' reputations: Evidence from natural disaster responses. *The review of international organizations*, *16*(3), 495-519.

Ceren, A. (2021). Afetler ve insani yardım faaliyetleri üzerine bir değerlendirme. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(2), 289-312.

Cheng, C., & Minhas, S. (2021). Keeping friends close, but enemies closer: foreign aid responses to natural disasters. *British Journal of Political Science*, *51*(3), 940-962.

Cheng, L., Hertelendy, A. J., Hart, A., Law, L. S. C., Hata, R., Nouaime, G., ... & Ciottone, G. R. (2023). Factors associated with international humanitarian aid appeal for disasters from 1995 to 2015: A retrospective database study. *PLoS one*, *18*(6), e0286472.

Chen, H., & Singh, B. (2020). *Effectiveness of foreign development assistance in mitigating natural disasters' impact: Case study of Pacific island countries* (No. 1076).

ADBI Working Paper Series.

Chen, P., Karavias, Y., & Tzavalis, E. (2022). Panel unit-root tests with structural breaks. *The Stata Journal*, *22*(3), 664-678.

Clarke, M., & Parrisa, B. (2022). Do Humanitarian Principles Still Fit Their Purpose? Suggested Values for a New Global Environment. Deakin University, Centre for Humanitarian Leadership, Australia.

Concern Worldwide. (2024). *Humanitarian aid, explained (https://www.concern.net/news/humanitarian-aid-explained)* (Son Erişim: 19.11.2024)

Darcy, J., & Hofmann, C. (2003). According to need? Needs assessment and decision-making in the humanitarian sector.

David, A. C. (2011). How do international financial flows to developing countries respond to natural disasters?. *Global Economy Journal*, *11*(4), 1850243.

Development İnitiatives. (2023). Global Humanitarian Assistance Report 2023. Development İnitiatives.

Elayah, M., & Al-Mansori, R. (2024). Yemen's humanitarian collaboration during conflict: UN and local NGOs in focus. *World Development Perspectives*, *34*, 100585.

CRED (2023). 2023 Disasters in Numbers: A Significant Year of Disaster Impact. EM-DAT annual report.

Fink, G., & Redaelli, S. (2011). Determinants of international emergency aid—humanitarian need only?. *World Development*, *39*(5), 741-757.

Froot, K. A. (1989). Consistent covariance matrix estimation with cross-sectional dependence and heteroskedasticity in financial data. *The Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 24(3), 333-355. https://doi.org/10.2307/2330815

Gralla, E., Goentzel, J., & Charles, F. (2014). Assessing trade offs among multiple objectives for humanitarian aid delivery using expert preferences. Production and Operations Management, 23(6), 978-989.

Granger, C. W. J. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica*, 37, 424-438.

Hausman, J. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica*, 46, 1251-1271. https://doi.org/10.2307/1913827

Holtz-Eakin, D., Newey, W., & Rosen, H. S. (1988). Estimating vector autoregressions with panel data. *Econometrica: Journal of the econometric society*, 1371-1395.

Hu, S., Dong, Z., & Dai, R. (2024). A machine learning based sample average approximation for supplier selection with option contract in humanitarian relief. Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review, 186, 103531.

Idris, I. (2016). Economic impacts of humanitarian aid. Diakses Dari.

Janez, L. (2023). Here's how we can meet the need for global humanitarian aid. World Economic Forum: (https://www.weforum.org/stories/2023/01/humanitari-

an-needs-share-responsibility-funding-humanitarian-response-wef23/) (Son Erişim: 19.11.2024)

Karavias, Y., & Tzavalis, E. (2014). Testing for unit roots in short panels allowing for a structural break. *Computational Statistics & Data Analysis*, *76*, 391-407.

Keerthiratne, S., & Tol, R. S. (2018). *Foreign Aid Concentration and Natural Disasters* (No. 0218).

Kiratli, O. S., & Aytaç, S. E. (2024). Voter reaction to the government's refusal of natural disaster assistance: Experimental evidence from Turkey and India. *International Political Science Review*, 01925121241251807.

Korucuk, S., Aytekin, A., Görçün, Ö., Simic, V., & Görçün, Ö. F. (2024). Warehouse site selection for humanitarian relief organizations using an interval-valued fermatean fuzzy lopcow-rafsı model. *Computers & Industrial Engineering*, *192*, 110160.

Kumar, P., Kumari, N., & Sahu, N. C. (2022). Floods and economic growth in India: role of FDI inflows and foreign aid. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, *33*(5), 1114-1131.

Lal, P. N., Lal, P. N., Singh, R., & Holland, P. (2009). *Relationship between natural disasters and poverty: a Fiji case study*. SOPAC.

Maghsoudi, A., Zailani, S., Ramayah, T., & Pazirandeh, A. (2018). Coordination of efforts in disaster relief supply chains: the moderating role of resource scarcity and redundancy. *International Journal of Logistics Research and Applications*, *21*(4), 407-430.

Manuelli, R., & Vizcaino, J. I. (2017). Natural Disasters and Growth: The Role of Foreign Aid and Disaster Insurance (preliminary and incomplete).

Masoomi, B., Aghajani, H., Jafarnejad, A., & Movahedi, M. M. (2023). Expert oriented hybrid approach for modeling coordination motivators in humanitarian supply chain: Managerial implications to actors' coordination enhancement. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, *97*, 104013.

Mattos, F., & da Costa, G. (2018) Strengthenıng of the coordınatıon of emergency humanıtarıan assıstance of the unıted natıons. UPfor, 92.

Mazumdar, S., Hajjeh, R., Brennan, R., & Mataria, A. (2024). Health system financing and resource allocation in humanitarian settings: toward a collaborative policy research agenda in the eastern mediterranean region. *Value in Health Regional Issues*, *39*, 20-23.

Mogge, L., McDonald, M., Knoth, C., Teickner, H., Purevtseren, M., Pebesma, E., & Kraehnert, K. (2023). Allocation of humanitarian aid after a weather disaster. *World Development*, *166*, 106204.

Noy, I., Becerra, O., & Cavallo, E. A. (2012). Foreign Aid in the Aftermath of Large Natural Disasters.

OECD. (2024). (Official Development Assistance (ODA). https://www.oecd.org/en/topics/official-development-assistance-oda.html

Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. Cambridge Working Papers. *Economics*, *1240*(1), 1.

Radelet, S., Clemens, M., & Bhavnani, R. (2004). Aid and growth: The current debate and some new evidence. *Center for Global Development*.

Ramos, J. K., Krug, J., Ferretti, P. C., & Kroenke, A. (2021). The effect of natural dısasters on dırect foreıgn ınvestıment from countrıes. *Revista Ibero-Americana de Estratégia (RIAE)*, *20*(1).

Raschky, P. A., & Schwindt, M. (2016). Aid, catastrophes and the samaritan's dilemma. *Economica*, *83*(332), 624-645.

Ritchie, H., Rosado, P. & Roser, M. (2022). Natural disasters. Published online at OurWorldinData.org. https://ourworldindata.org/natural-disasters

Rodella-Boitreaud, A. S., & Wagner, N. (2011). " Natural" disaster, conflict and aid allocation.

Rodríguez-Espíndola, O., Ahmadi, H., Gastélum-Chavira, D., Ahumada-Valenzuela, O., Chowdhury, S., Dey, P. K., & Albores, P. (2023). Humanitarian logistics optimization models: An investigation of decision-maker involvement and directions to promote implementation. *Socio-Economic Planning Sciences*, *89*, 101669.

Rogers, W. (1993). Regression standard errors in clustered samples. *Stata Technical Bulletin*, 3, 19-23.

Rohwerder, B. (2015). Restrictions on humanitarian access. GSDRC Applied Knowledge Services.

Rojas, M., Mendez , A., & Watkins, K. (2023). The hierarchy of needs empirical examination of Maslow's theory and lessons for development. World Development, 165, 106185.

Rosenberg-Jansen, S. (2022). The emerging world of humanitarian energy: A conceptual research review. *Energy research & social science*, *92*, 102779.

Rysaback-Smith, H. (2015). History and principles of humanitarian action. *Turkish journal of emergency medicine*, 15, 5-7.

Singh, A. (1979). The 'basic needs' approach to development vs the new international economic order: the significance of third world industrialization. World development, 7(6), 585-606.

Strömberg, D. (2007). Natural disasters, economic development, and humanitarian aid. *Journal of Economic perspectives*, *21*(3), 199-222.

UN. (1991, December 19). General Assembly Resolution 46/182.

Wang, W., Chen, Y., Wang, Y., Deveci , M., & Cheng, S. (2024). A decision support framework for humanitarian supply chain management–Analysing enablers of AI-HI integration using a complex spherical fuzzy Dematel-Marcos method. Technological Forecasting and Social Change, 206, 123556.

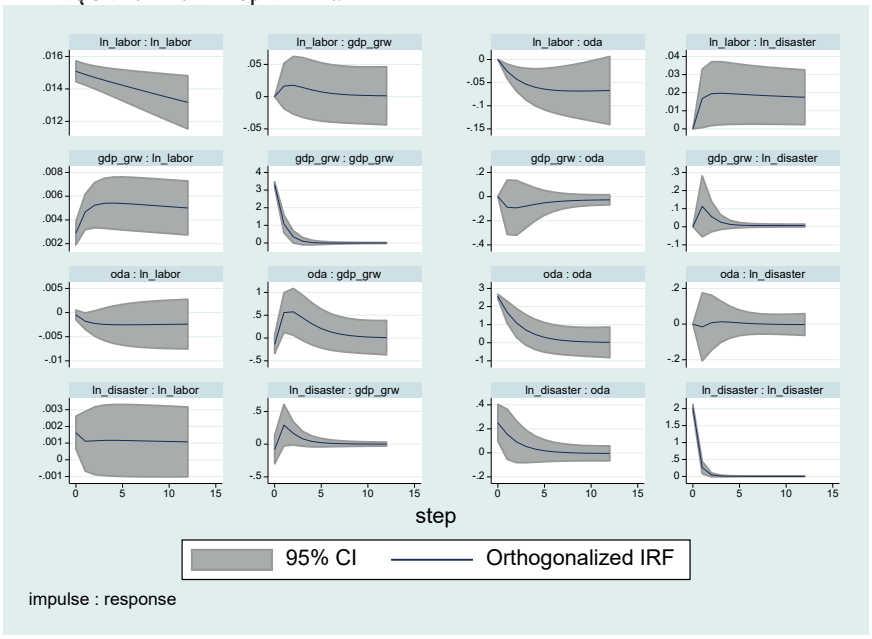
Tatoğlu, F. Y. (2017). *Panel Zaman Serileri.* İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.

Tomescu, V. (2016). Natural Disasters, Foreign aid and Economic Development.

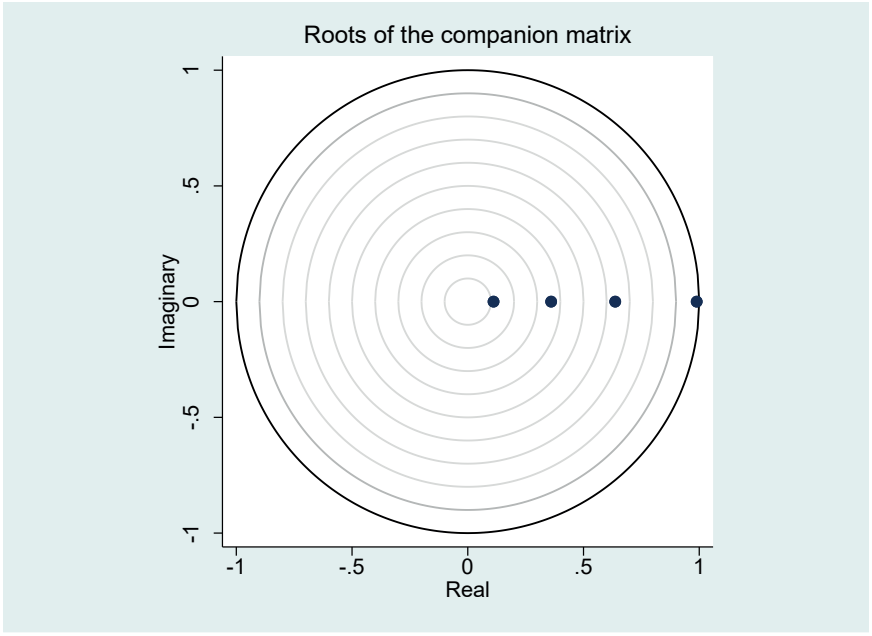
World Bank (2024). *World Development Indicators.* https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators

Wu, X., Guo, J., & Gonzalez, E. D. S. (2019). Determining the amount of international aid that countries should donate after a disaster to alleviate sustainable implications: A new framework for analysis. *Journal of Cleaner Production*, *241*, 118285.

Ek Şekil.1 Etki-Tepki Analizi

Ek Şekil.2 *Özdeğer İstikrar Koşulları*

BÖLÜM 15

R PROGRAMLAMA İLE VERİ ANALİZİ, İSTATİSTİKSEL HESAPLAMA VE MAKİNE ÖĞRENMESİNE GENEL BAKIŞ

Hakan YÜKSEL[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi Hakan YÜKSEL, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu, Bilgisayar Teknolojilieri Bölümü, Isparta, Türkiye, Orcid: 0000-0003-2186-533X, hakanyuksel@isparta.edu.tr

GİRİŞ

R, istatistiksel hesaplama, veri analizi ve grafiksel görselleştirme için kullanılan bir programlama dili ve yaygın olarak kullanılan açık kaynaklı bir yazılımdır. Verileri analiz etmek ve işlemek için çok çeşitli istatistiksel ve grafiksel teknikler sunmaktadır. R, veri bilimi, makine öğrenimi, biyoenformatik, ekonomi ve sosyal bilimler gibi alanlarda yaygın olarak tercih edilmektedir. Geniş ve aktif bir kullanıcı topluluğuna ve R'de çeşitli veri analizi görevleri için çok sayıda paket ve kütüphane içeren bir yapıya sahiptir [1].

İstatistikçiler tarafından ilk olarak istatistiksel amaçlar için tasarlandığından, R günümüz dünyasında önemli bir alan olan veri bilimi için son derece uygundur. R'nin temel işlevi istatistiksel analiz ve grafikler olsa da kullanım açısından yapay zekâ, makine öğrenimi ve finansal analizden daha fazlasını sunmaktadır.

Son yıllarda sağlık, finans, sosyal bilimler ve teknoloji gibi alanlardaki verilerin hızla büyümesi, eyleme dönüştürülebilir içgörüler çıkarmak için sağlam araçlara ve tekniklere olan ihtiyacı artırmıştır. Kapsamlı bir açık kaynaklı istatistiksel yazılım ortamı olan R programlama, bu amaçlar için güçlü bir araç olarak ortaya çıkmış ve veri işleme, görselleştirme ve öngörücü modelleme için kapsamlı bir ekosistem sunmuştur [2].

Veri toplama için *tidyverse*, görselleştirme için *ggplot2* ve makine öğrenimi için *caret* gibi zengin paket koleksiyonu, karmaşık analitik görevleri ele almak için birleşik bir platform sağlamaktadır. İstatistiksel hesaplamanın kökenleri olan R, doğal olarak makine öğrenimi metodolojilerini desteklemek için geliştirilmiş ve uygulayıcıların hem geleneksel istatistiksel modelleri hem de son teknoloji algoritmaları uygulamasını gerçekleştirmektedir. R programlamanın, açık kaynaklı yapısı ve topluluk odaklı katkıları teşvik ederek alanda sürekli ilerlemeyi sunmaktadır [3] [4].

R, 1990'ların başında Auckland Üniversitesi istatistikçileri Ross Ihaka ve Robert Gentleman tarafından geliştirilmiştir [5]. Yeni Zelanda üniversitesinde istatistik profesörü olan Ihaka ve Gentleman, bilgisayar bilimi laboratuvarlarında "daha iyi bir yazılım ortamına yönelik ortak bir ihtiyaç" olarak ortaya koyduğu farkındalık, S programlama dilinin bir uygulaması olan R'yi geliştirmeye yöneltmiştir. 1990'ların başında R üzerinde çalışmaya başlasalar da 1.0.0 sürümü resmi olarak Şubat 2000'e kadar yayınlanmamıştır. R projesinin logosu Şekil 1' de gösterilmiştir.

Şekil 1. R projesi logosu

R, üst düzey bir programlama dili olarak kabul edilmektedir. Bu sınıflandırma, makine dilinden soyutlanma düzeyine dayanmaktadır [6]. Bilgisayar belleği ve süreçleri hakkında derinlemesine bilgi gerektiren düşük düzeyli dillerin aksine, R gibi üst düzey diller, istatistikçiler, veri analistleri ve araştırmacılar için daha erişilebilir hale getirerek, insanlar tarafından kolayca anlaşılıp yazılacak şekilde tasarlanmıştır [7].

R, çok sayıda güç, genişletilebilirlik ve esneklik sunmaktadır. Ancak Python gibi dillerle karşılaştırıldığında ise "*maliyet*" belirli bir karmaşıklık düzeyi oluşturmaktadır [2]. Tablo 1' de R'nin kısa bir kronolojik tarihi verilmiştir [8] [9].

Tablo 1. R' nin kısa bir tarihi

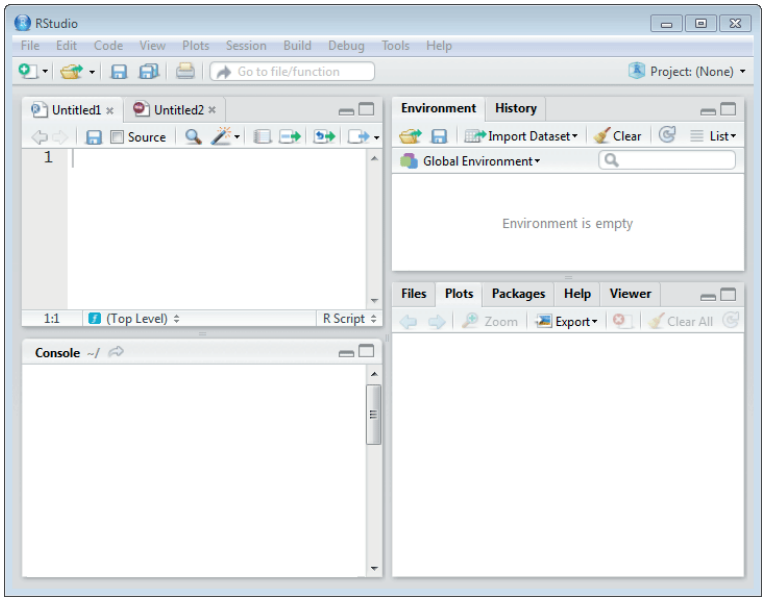
Yıl	Etkinlik	Detay
1990	R tasarlandı	Ross Ihaka ve Robert Gentleman, Yeni Zelanda'daki Auckland Üniversitesi'nde R'yi geliştirmeye başladı.
1993	İlk sürüm	R'nin ilk sürümü Auckland Üniversitesi bünyesinde yayınlandı.
1995	Kamu sürümü R	GNU Genel Kamu Lisansı (GPL) altında özgür yazılım olarak kullanıma sunuldu.
1997	R Çekirdek Ekibinin Kurulması	Dünyanın dört bir yanından bir grup geliştirici, R'nin geliştirilmesini denetlemek için güçlerini birleştirir.
1999	R 1.0.0	R 1.0.0'ın ilk resmi sürümü, R'nin istikrarlı ve güvenilir bir araç olarak olgunluğunu simgelemekte.
2000	CRAN'ın hızlı büyümesi	Kapsamlı R Arşiv Ağı (CRAN) genişleyerek binlerce katkıda bulunulan paketi barındırmakta.
2004	Release of ggplot2	Hadley Wickham, R'de veri görselleştirmede devrim yaratan ggplot2'yi tanıtmakta.
2007	R Journal yayın hayatına başladı	Açık erişimli bir yayın olan R Journal, R geliştiricileri ve kullanıcıları için önemli bir kaynak haline geldi.
2011	tidyverse	Wickham ve işbirlikçileri, veri bilimi için bir paket koleksiyonu olan "tidyverse"ü tanımladılar.
2015	R Konsorsiyumu kuruldu	R'nin gelişimi için finansal destek ve yönetim sağlamak amacıyla R Konsorsiyumu kuruldu.
2017	Modern araçlarla entegrasyon	Reticulate gibi paketler R ve Python arasında kusursuz entegrasyona olanak tanır.
2020	R 4.0.0 yayımlandı	R'nin işlevselliğinde ve sözdiziminde önemli güncellemeler yapılarak performans ve kullanılabilirlik iyileştirildi.
2023	R 4.3.1 yayımlandı	R, güncellemeler yapılarak performans ve kullanılabilirlik iyileştirildi.

R programlama dilinin bazı temel özellikleri şunlardır [2] [8] [9];

- Geniş kütüphane paketleri,
- Geniş ve aktif kullanıcı topluluğu,
- Optimum veri depolama ve işleme,
- Veri analizi araçları ve operatörleri paketi,
- Yapay zeka (AI) için sinir ağları geliştirmek için paketler,
- Koşullar, döngüler, giriş ve çıkış olanakları ve kullanıcı tanımlı yinelemeli işlevler,
- Platformdan bağımsız ve tüm işletim sistemlerinde (Windows, Mac, UNIX, Linux) çalışabilme,
- Veri çözümlemede kullanılabilecek grafiksel araçları kullanma,
- S dili gibi basit, etkili bir programlama dilidir.

R PROGRAMLAMANIN TEMEL ÖZELLİKLERİ

R'nin, karmaşık analitik iş akışlarını ele almadaki çok yönlülüğünde ve istatistiksel hesaplamadaki uzmanlığında, zengin araç ve paket ekosistemi yatmaktadır. İstatistikçi, veri bilimcisi veya araştırmacılar, veriyle ilgili herhangi bir zorluğun üstesinden verimli ve etkili bir şekilde gelmek için R' nin gerekli kaynakları kullanarak alternatif çözümler sağlamaktadırlar. R programlama arayüzü Şekil 2' de gösterilmiştir. Şekil 2'nin sol üst köşesi R kod düzenleyicisini, sağ üst ekran çalışma alanı ve geçmişi, sol alt ekranı R konsolu ve sağ alt ekranda ise grafikleri göstermek için kullanılmaktadır.

Şekil 2. R Studio IDE

Veri Bilimi ve Görselleştirme

R programlama, yetenekleri ve kullanıcı dostu ortamıyla tanınan, veri analizi ve görselleştirme için önde gelen bir araçtır. Açık kaynaklı bir programlama dili olarak R, araştırmacıların, analistlerin ve veri bilimcilerinin verileri verimli bir şekilde işlemesini, analiz etmesini ve görselleştirmesini sağlamaktadır. Güçlü yerleşik işlevler paketi ve kapsamlı paket ekosistemi, her boyutta ve karmaşıklıktaki verilerle çalışmak için kapsamlı bir platform sunmaktadır [10].

R'de veri analizi, veri temizleme, dönüştürme, keşfetme ve modellemeyi içeren takipli bir süreci içermektedir. *tidyverse* paketi gibi araçlar, veri manipülasyonunu basitleştirmek için sezgisel söz dizimi ve güçlü işlevler sunarak bu görevler için vazgeçilmez hale gelmiştir. Veri analizi için temel paketler:

· *dplyr*: Select, filter, mutate ve summary gibi eylemleri kullanarak verimli veri manipülasyonunu sağlar.

· *tidyr*: Analiz için verilerin yeniden şekillendirilmesine ve düzenlenmesine yardımcı olur.

· *data.table*: Büyük veri kümeleriyle hızlı ve verimli veri işleme için optimize edilmiştir.

R verilerdeki eğilimleri, kalıpları ve aykırı değerleri belirlemek için keşifsel veri analizini (EDA) destekler. summary(), table() ve cor() gibi işlevler hızlı istatistiksel özetler sağlarken, görselleştirme veri içgörülerini daha erişilebilir hale getirerek bu süreci tamamlamaktadır.

Veri görselleştirme, R'nin yeteneklerinin temel taşıdır. R hem statik hem de etkileşimli görselleştirmeler oluşturmada oldukça üstündür ve kullanıcıların veri içgörülerini açık ve etkili bir şekilde iletmelerine olanak tanımaktadır [11]. Görselleştirme için temel paketler:

· *ggplot2*: Kullanıcıların yüksek özelleştirme ile karmaşık, katmanlı çizimler oluşturmasına olanak sağlamaktadır. Özellikle dağılım çizimleri, çubuk grafikler, çizgi grafikler ve ısı haritaları oluşturmaktadır.

· *plotly*: Çizimlere etkileşim ekler, yakınlaştırma, kaydırma ve araç ipuçlarını etkinleştirmektedir.

· *shiny*: Dinamik veri görselleştirme için etkileşimli web uygulamalarının oluşturulmasını kolaylaştırmaktadır.

R, ayrıca özel görselleştirmeler için özel kütüphaneler sunmaktadır [12].

· *leaflet*: Etkileşimli haritalar oluşturmak için.

· *corrplot*: Korelasyon matrislerini görselleştirmek için.

· *ggraph*: Ağ ve grafik görselleştirmesi için.

İstatistiksel Hesaplama

R programlama, istatistiksel hesaplama için en kapsamlı araçlardan biri olarak kabul edilmektedir. Başlangıçta istatistiksel metodolojilere odaklanılarak geliştirilen R, geniş bir istatistiksel işlem yelpazesini gerçekleştirebilen sağlam bir platforma dönüşmüştür [3]. Hipotez testi, regresyon analizi, çok değişkenli istatistikler, zaman serisi analizi ve daha fazlası için güçlü araçlar sunmaktadır. Kapsamlı kütüphaneleri ve özelleştirilebilir çerçevesiyle R hem temel hem de gelişmiş istatistiksel teknikler sunarak onu çeşitli alanlardaki istatistikçiler, araştırmacılar ve analistler için vazgeçilmez kılmıştır. R, temel istatistiksel görevleri gerçekleştirmek için çok çeşitli dahili fonksiyonlar sunmaktadır [13] [14].

· *Tanımlayıcı İstatistikler*: mean(), median(), sd(), var() ve summary().

· *Hipotez Testi*: t.test(), wilcox.test(), chisq.test().

· *Olasılık Dağılımları*: Standart dağılımlar (normal, binom, Poisson vb.) için yoğunluğu (d*), dağılımı (p*), kantilleri (q*) ve rastgele örneklemeyi (r*) hesaplamak için kullanılan fonksiyonlar.

R, sadece temel istatistik görevleri değil aynı zamanda regresyon modellemesinde de alternatif fonksiyonlar sunmaktadır.

· *Doğrusal Regresyon*: Basit ve çoklu doğrusal regresyon için lm() kullanımı.

· *Genelleştirilmiş Doğrusal Modeller*: Lojistik regresyon, Poisson regresyonu vb. için glm() aracılığıyla uygulanmaktadır.

· *Doğrusal Olmayan Modeller*: Doğrusal olmayan regresyon modellerine uyum sağlamak için nls() kullanılmaktadır.

R, gelişmiş çok değişkenli analiz içinde araçlar sunmaktadır

· *Ana Bileşen Analizi (PCA):* prcomp() ve princomp().

· *Kümeleme Analizi:* hclust(), kmeans().

· *Ayrımcı Analiz:* lda() ve qda() (MASS paketinden).

Zaman serisi verilerini analiz etmek ve modellemek için özel paketler önermektedir. Zaman serisi nesneleri oluşturmak için ts() gibi yerleşik araçlar. Tahmin ve TSA gibi paketleri kullanarak gelişmiş analizleri auto.arima() ve arima() işlevleriyle ARIMA modelleme sunmaktadır.

R, kütüphaneler aracılığıyla Bayes analizleri de desteklemektedir.

· *rstan*: Bayes modelleme için bir platform olan Stan için arayüz.

· *BayesFactor:* Hipotez testi ve model karşılaştırması için.

Ayrıca olay süresi verilerini modellemek için survival paketi tercih edilmektedir. Kaplan-Meier tahminleri ve Cox orantılı tehlike modelleri için survfit() ve coxph() gibi işlevler kullanılmaktadır. İstatistiksel hesaplama için paketler ise onu istatistiksel hesaplama için benzersiz bir şekilde güçlü kılmaktadır.

· *MASS*: İstatistiksel yöntemler de dahil olmak üzere uygulamalı istatistikler için işlevler ve veri kümeleri.

· *lme4*: Doğrusal karışık efekt modelleri için.

· *car*: Tanısal çizimler için araçlarla regresyon analizine eşlik eden paket.

· *nlme*: Doğrusal olmayan ve doğrusal karışık efekt modelleri için.

· *survey*: Karmaşık anket verilerini analiz etmek için.

· *boot*: Önyükleme yeniden örneklemesi ve analizi gerçekleştirmek için.

Makine Öğrenimi

R, zengin kütüphane ekosistemi, istatistiksel titizliği ve çok yönlülüğü sayesinde makine öğrenimi (ML) için önemli bir araç olarak kendini kanıtlamıştır [11]. Ön işleme ve keşifsel veri analizinden gelişmiş ML algoritmalarını uygulamaya ve tekrarlanabilir iş akışları oluşturmaya kadar, R gerçek dünya makine öğrenimi problemlerini ele almak için de çözümler sunmaktadır [15].

Paket yapısı hem geleneksel istatistiksel modelleri hem de son teknoloji makine öğrenimi yöntemlerini kapsamaktadır. Bu da R'yi, araştırmacılar ve uygulayıcılar arasında önemli bir yer edinmesini sağlamaktadır [16]. R, makine öğrenimi görevleri için verileri temizlemek, dönüştürmek ve hazırlamak için güçlü araçlar sunmaktadır.

· *dplyr ve tidyr*: Veri işleme ve yeniden şekillendirme için.

· caret: Normalleştirme, kodlama ve özellik ölçekleme gibi ön işleme işlevler için.

· *data.table*: Büyük veri kümelerinin yüksek performanslı işlenmesi. İçin kullanılır.

R, regresyon ve sınıflandırma için çok çeşitli algoritmaları desteklemektedir. Gözetimli algoritmalar için:

· *Doğrusal Modeller:* Doğrusal regresyon için lm(), lojistik regresyon için glm().

· *Ağaç Tabanlı Modeller:* Karar ağaçları ve topluluk yöntemleri için rpart ve randomForest.

· *Destek Vektör Makineleri (SVM):* e1071 paketi aracılığıyla kullanılır.

· *Sinir Ağları:* nnet, keras ve tensorflow gibi paketlerle uygulanır.

· *Gradyan Artırma:* Yüksek performanslı artırma modelleri için xgboost, gbm ve catboost.

Gözetimsiz algoritmalar içinse:

· *Kümeleme*: k-means (kmeans), hiyerarşik kümeleme (hclust) ve DBSCAN (dbscan) gibi algoritmalar.

· *Boyut Azaltma:* Yapıyı korurken veri boyutlarını azaltmak için PCA (prcomp) ve t-SNE (Rtsne).

R, kullanıcıların sinir ağlarını uygulamasını sağlayarak derin öğrenme çerçeveleriyle sorunsuz bir şekilde bütünleşmesini sağlamaktadır.

· *keras ve tensorflow*: Görüntü tanıma ve NLP gibi görevler için derin öğrenme modelleri oluşturma ve eğitme.

· *torch*: Tensör hesaplamaları ve derin öğrenme için PyTorch'tan esinlenen kütüphaneler kullanılır.

Model değerlendirme ve ayarlama için:

· *Çapraz Doğrulama*: Sağlam model doğrulaması için caret ve mlr3 tarafından sağlanır.

· *Hiperparametre Ayarlama*: caret ve tidymodels, optimizasyon için grid ve rastgele arama sunar.

· *Metrikler*: ConfusionMatrix, ROC ve AUC gibi işlevler sınıflandırma ve regresyon performansını değerlendirir.

Bagging, boosting ve stacking gibi topluluk yöntemleri ise aşağıdaki kütüphaneler aracılığıyla kullanılmaktadır.

· *randomForest*: Bagging tabanlı topluluk öğrenimi için.

· *xgboost ve lightgbm*: Hız ve performans için gradyan güçlendirme kütüphaneleri.

· *caretEnsemble*: İyileştirilmiş doğruluk için birden fazla modeli birleştirir.

R, büyük ölçekli makine öğrenimi görevlerini ele almak için büyük veri araçlarıyla entegre olabilmek ve görselleştirme işlemleri yapabilmektedir.

· *sparklyr*: Apache Spark ile arayüz.

· *h2o*: Dağıtılmış sistemlerde ölçeklenebilir makine öğrenimi.

· *Görselleştirme*: Keşifsel ve sonuç görselleştirmeleri için ggplot2, lattice ve plotly kullanın.

· *Model Yorumlanabilirliği:* lime, shap ve vip (Değişken Önem Grafiği) gibi araçlar tahminleri ve model davranışını açıklar.

R PROGRAMLAMA: UYGULAMA ALANLARI

R programlama, güçlü istatistiksel yetenekleri, kapsamlı kütüphaneleri ve güçlü topluluk desteği nedeniyle çeşitli alanlarda baskın bir dil haline gelmiştir. Veri analizi, istatistiksel modelleme, makine öğrenimi, görselleştirme ve yeniden üretilebilir araştırma için akademik, araştırma ve endüstri uygulamalarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Aşağıda R'nin uygulandığı bazı temel alanlar verilmiştir:

1. İstatistiksel Hesaplama ve Veri Analizi

R başlangıçta istatistiksel bir hesaplama aracı olarak tasarlanmıştır. Günümüzde ise istatistiksel veri analizi için en güçlü platformlardan biri olmaya adaydır. Veri temizleme, dönüştürme, keşifsel analiz ve hipotez testi için yaygın olarak kullanılmaktadır. Ekonomi, psikoloji ve sosyoloji gibi alanlardaki araştırmacılar anket verilerini, deneysel verileri ve istatistiksel modelleri analiz etmek için R'yi tercih etmektedirler [17]. Genelde; keşifsel veri analizi (EDA), tanımlayıcı istatistikler ve çıkarımsal istatistikler, regresyon analizi ve hipotez testi'nde kullanılmaktadır.

2. Makine Öğrenimi

R hem gözetimli hem de gözetimsiz öğrenme için çeşitli araçlar sağlamaktadır. *caret, randomForest, xgboost* ve *keras* gibi kütüphaneler kullanıcıların karmaşık makine öğrenimi algoritmalarını uygulamasına olanak tanımaktadır. Finans, sağlık ve pazarlama gibi alanlarda öngörücü analiz ve desen tanıma için yaygın olarak uygulanmaktadır [18]. Gözetimli öğrenme (sınıflandırma ve regresyon), gözetimsiz öğrenme (örneğin kümeleme, boyut azaltma), derin öğrenme, topluluk yöntemleri, zaman serisi tahmini uygulamaları yapılmaktadır.

3. Biyoenformatik ve Hesaplamalı Biyoloji

R, genomik, proteomik ve transkriptomik verileri analiz etmek için biyoenformatikte merkezi bir araçtır. *Bioconductor* gibi paketlerle R, büyük ölçekli biyolojik verileri işlemek, farklı ifade analizi yapmak ve biyolojik desenleri görselleştirmek için kullanılmaktadır. Bunun genomik, ilaç keşfi ve kişiselleştirilmiş tıpta uygulamaları bulunmaktadır. Genomik veri analizi (rna-seq, mikrodizi), proteomik ve sistem biyolojisi, klinik denemeler için biyoistatistik, ilaç keşfi bunlardan bazılarıdır [19].

4. Finans ve Ekonometri

Finansta, portföy optimizasyonu, risk analizi ve finansal modelleme için yaygın olarak kullanılmaktadır. Ekonometrisler zaman serisi analizi, regresyon modelleri ve simülasyonlar için R tercih etmektedirler. Hisse senedi fiyatlarını tahmin etmede, finansal piyasa eğilimlerini analiz etmede ve ekonomik politikaları değerlendirmede yardımcı olmaktadır [20] [21]. Kantitatif finans (varlık fiyatlandırması, portföy teorisi), zaman serisi analizi (arıma, garch modelleri), risk yönetimi ve tahmin, ekonomik modelleme başlıcalarıdır.

5. Sosyal Bilimler ve Psikoloji

Sosyal bilimlerde R, anket verilerini analiz etmek, istatistiksel modelleme yapmak ve sosyal kalıpları görselleştirmek için yaygın olarak kullanılmaktadır [22]. Ayrıca psikolojik araştırmalarda deneylerin, anketlerin ve uzunlamasına çalışmaların istatistiksel analizi için tercih edilmektedir [23]. Uygulamalar arasında psikometrik analiz (faktör analizi, madde tepki teorisi vb.), anket tasarımı ve veri toplama, uzunlamasına veri analizi, deneysel tasarım ve analiz yer almaktadır.

6. Çevre Bilimi ve Ekolojik Modelleme

R, çevresel modelleme ve ekolojik verilerin analizi için de kullanılmaktadır. Araştırmacıların çevresel veri kümelerini analiz etmelerine, popülasyon dinamiklerini simüle etmelerine ve iklim değişikliği gibi çevresel risk faktörlerini değerlendirmelerine olanak tanımaktadır. Bu kapsamda ekolojik modelleme (tür dağılımı, popülasyon büyümesi vb.), iklim değişikliği model-

leme, mekansal veri analizi (jeoistatistik, cbs vb.), çevresel etki değerlendirmesi uygularıyla karşılaşılmaktadır [24].

7. Pazarlama ve Müşteri Analitiği

R, müşteri segmentasyonu, pazarlama karışımı modellemesi ve müşteri yaşam boyu değer tahmini için tercih edilmektedir. caret ve randomForest gibi paketlerle R, tüketici davranışını modellemek, pazar eğilimlerini analiz etmek ve karar vermeyi iyileştirmek için uygulanır [25] [26] [27]. Bu uygulamalar arasında müşteri segmentasyonu, müşteri davranışı için tahmini analitik, pazar sepeti analizi ve A/B testi ve deneyleri yer almaktadır.

8. Eğitim ve Akademik Araştırma

R, eğitim ortamlarında veri analizi, istatistik ve programlama öğretmek içinde kullanılmaktadır. Ayrıca, sosyal bilimlerden fizik bilimlerine kadar çeşitli alanlardaki veri analizleri için akademik araştırmacılar tarafından tercih edilmekte ve istatistiksel araştırma için en değerli araçlardan biri olarak kabul edilmektedir [23] [28]. Bu kapsamda istatistik ve veri bilimi öğretimi, üretilebilir araştırma (r markdown, knitr), bilimsel hesaplama (simülasyon ve modelleme) ve ortak araştırma ve yayın gibi alanlarda uygulamalar karşılaşılmaktadır.

R'nin esnekliği, güçlü istatistiksel araçları ve geniş paket ekosistemi onu çeşitli akademik ve endüstriyel alanlarda çok yönlü bir araç haline getirmiştir. Uygulamaları istatistiksel hesaplama ve makine öğreniminden finans, sağlık ve sosyal bilimlere kadar çok çeşitli disiplinleri kapsamaktadır. Dilin açıklığı, yeniden üretilebilirliği ve aktif topluluğu hem akademik araştırmada hem de uygulamalı veri biliminde benimsenmesini ve gelişimini sürdürmektedir.

SONUÇ

R, istatistiksel hesaplama, veri analizi ve görselleştirme için yaygın olarak kullanılan güçlü ve çok yönlü bir programlama dilidir. 1990'ların başında S programlama dilinin bir lehçesi olarak ortaya çıkan R, küresel bir kullanıcı tabanı ve geliştirici topluluğu ile açık kaynaklı bir ekosisteme dönüşmüştür. Cazibesi, esnekliğinde, istatistiksel görevler için kullanım kolaylığında ve temel işlevselliğini genişleten zengin bir paket ekosisteminde yatmaktadır.

R'nin yetenekleri onu akademi, araştırma ve endüstride vazgeçilmez hale getirmiştir. Özellikle veri bilimi, makine öğrenimi, istatistik gibi alanlardaki uygulamalar için değerlidir.

R, günümüzün bilgi açısından zengin ortamında veri odaklı karar alma için olmazsa olmaz bir araç haline gelmiştir. İstatistiksel titizlik, esneklik ve aktif bir topluluğun birleşimi, onu profesyoneller ve araştırmacılar için tercih edilen bir seçenek haline getirmiştir. Karmaşık veri analizi, makine öğrenimi ve yeniden üretilebilir araştırmayı destekleyerek R, modern veri biliminin zorluklarını ele almaya ve gelişmeye devam etmektedir.

Dilin açık kaynaklı yapısı, teknoloji ve metodolojilerdeki yeni gelişmelere erişilebilir ve uyarlanabilir kalmasını sağlamaktadır. R'nin çok yönlülüğü, veri bilimi alanında bir temel taşı olarak konumunu şimdiden güvence altına almıştır

R programlama gelenek ve yeniliğin kesiştiği noktada yer almaktadır. Modern veri biliminin zorluklarını ve fırsatlarını kucaklayarak istatistiksel hesaplamalara derinden bağlı kalmaya devam etmektedir. Temel güçlü yönlerini yeni trendlere uyum sağlama yeteneğiyle dengeleyerek R, önümüzdeki on yıllar boyunca veri analistlerini, araştırmacıları ve bilim insanlarını güçlendirmeye devam edecektir.

KAYNAKLAR

[1] Crawley, M. J. (2012). *The R book*. John Wiley & Sons.

[2] Braun, W. J., & Murdoch, D. J. (2021). *A first course in statistical programming with R*. Cambridge University Press.

[3] Sandry, T. D. (2003). Introductory Statistics With R.

[4] Ware, W. B., Ferron, J. M., & Miller, B. M. (2013). *Introductory statistics: A conceptual approach using R*. Routledge.

[5] Ihaka, R., & Gentleman, R. (1996). R: a language for data analysis and graphics. *Journal of computational and graphical statistics*, *5*(3), 299-314.

[6] Arslan, İ. (2015). *R ile istatistiksel programlama*. Pusula.

[7] Lumley, T. (2006). R Fundamentals and Programming Techniques. *R manual*, 1-225.

[8] Okoye, K. (2024). *R Programming: Statistical Data Analysis in Research*. Springer Nature.

[9] Özkan, B., & Özkan, Y. (2017). R ile Programlama, 1. *Papatya Yayıncılık Eğitim, İstanbul, Türkiye*.

[10] Peng, R. D. (2016). *R programming for data science* (pp. 86-181). Victoria, BC, Canada: Leanpub.

[11] Chan, B. K., & Chan, B. K. (2018). Data analysis using R programming. *Biostatistics for Human Genetic Epidemiology*, 47-122.

[12] Gavin, D. G. (2024). Data, images, and R programming language code for age-depth modeling a lake sediment record.

[13] Wegman, E. J., & Solka, J. L. (2005). Statistical software for today and tomorrow. *Encyclopedia of Statistics. Wiley.*

[14] Bunn, A. G. (2010). Statistical and visual crossdating in R using the dplR library. Dendrochronologia, 28(4), 251-258.

[15] Bischl, B., Sonabend, R., Kotthoff, L., & Lang, M. (Eds.). (2024). *Applied machine learning using mlr3 in R*. CRC Press.

[16] Özdemir, M. U. H. L. İ. S., & Çelikbilek, Y. (2020). R ile programlama ve makine öğrenmesi. *Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık*.

[17] Er, F., & Sönmez, H. (2005). Temel istatistik eğitiminde R for wındows paket programı kullanımı. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, *18*(2), 71-86.

[18] Özen, N. S., Saraç, S., & Koyuncu, M. (2021). COVID-19 vakalarının makine öğrenmesi algoritmaları ile tahmini: Amerika Birleşik Devletleri örneği. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (22), 134-139.

[19] Paradis, E., Claude, J., & Strimmer, K. (2004). APE: analyses of phylogenetics and evolution in R language. *Bioinformatics*, *20*(2), 289-290.

[20] Bilgiç, E. (2019). R programlama dili ile pazar sepet analizi: Muş il merkezindeki bir süpermarkette tüketicilerin satın alma davranışlarının tespiti üzerine bir uygulama. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *7*(3), 89-97.

[21] Atalay, İ. E. (2020). *R programlama dili ile Türkiye finansal risk verilerinin animasyonları* (Master's thesis, Fen Bilimleri Enstitüsü).

[22] Aşkun, V., & Çizel, R. (2019). Kompleks problem çözme üzerine R programı ile bir bibliyometrik analiz. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, *9*(1), 40-47.

[23] Güler, G. (2024). Eğitimde Ve Psikolojide Boyutluluk Araştırmaları Üzerine Bir Bibliyometrik Analiz. *Uluslararası İnovatif Eğitim Araştırmacısı*, *3*(SAYI 3), 35-64.

[24] Atalay, İ. E., & Neslihanoğlu, S. (2021). Türkiye'deki illerin partikül madde (pm10) miktarının değerlendirilmesi ve r programlama dili ile görselleştirilmesi.

[25] Orçanlı, K. (2019). Kalite Kontrol Grafiklerinde R Programlama Dilinin Kullanımı ile İlgili İçerik Analizi. *OPUS International Journal of Society Researches*, *13*(19), 1390-1429.

[26] Öztemiz, F., & Hamamcı, S. E. (2016). R Programlama Dili ve Apriori Algoritması KullanılarakMarket Sepet Analizi. In *International Artifical Intelligence and Data Processing Symposium* (Vol. 16).

[27] Kaya, E. (2024). Shiny Kütüphanesi ile Açık Kaynak Kodlu WEB Tabanlı CBS Uygulaması Geliştirme. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, *7*(5), 2010-2025.

[28] Taşdemir, F. (2022). ROC analizi ve R yazılımı ile verilerin sınıflama doğrulukların karşılaştırılması. Ulusal Eğitim Akademisi Dergisi, 6(2), 230-241.

BÖLÜM 16

BİLGİ TEKNOLOJİLERİNİN ORGANİZASYONLARDA VE TEDARİK ZİNCİRİNDE KULLANIMI: AMAZON.COM ÖRNEĞİ

Fatmanur AVAR ÇALIŞKAN[1]

1 Fatmanur AVAR ÇALIŞKAN, Öğretim Görevlisi Doktor, İzmir Kavram Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Programı, ORCID ID: 0000-0001-5831-908X

GİRİŞ

Tedarik zinciri ve organizasyonlara bilgi teknolojilerinin entegrasyonu konusunda iki akıştan söz edilmektedir; bunların ilki mal akışı, ikincisi ise bununla eşit derecede önem taşıyan bilgi akışıdır (Fisher, 1997; Huang vd., 2002; Pagell, 2004; Power, 2005; Projogo ve Olhager, 2012). Tedarik zinciri entegrasyonu hem bilgi hem de materyal akışını içermelidir ve kendisini yalnızca bir tanesiyle sınırlayamaz. Yüksek entegrasyon seviyeleri, lojistikle ilgili iletişimin artması, firmanın lojistik faaliyetlerinin tedarikçileri ve müşterileri ile koordinasyonu ve firmanın lojistik faaliyetleri ile tedarikçileri ve müşterileri arasındaki örgütsel ayrımların azalması ile mümkün olabilir (Stock vd., 2000).

Lojistik sektörü en çok gelişen ve değişen sektörlerin başında gelmektedir ve oldukça dinamik bir yapıya sahiptir, bu yapı da pek çok yeni lojistik yaklaşımın ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Murat, 2011). Lojistik entegrasyonu, değer akışı boyunca tedarikçiden müşterilere malzeme akışını koordine eden spesifik lojistik uygulamaları ve operasyonel faaliyetleri ifade eder (Stock ve diğ., 2000). Lojistik, gerekli miktarda malın doğru zamanda ve doğru yerde sağlanmasını sağlayarak organizasyonlara zaman ve mekân faydaları sunmaktadır (La Londe, 1983;Caputo ve Mininno,1998). Daha önceki araştırmalara dayanarak, tedarik zinciri ve organizasyonlara bilgi teknolojilerinin entegrasyonun teorik yapısı, çeşitli tedarik zinciri ortaklarının lojistik fonksiyonunun kusursuz entegrasyonunu içerecek şekilde türetilmiştir.

Bilgi entegrasyonu, bilgi teknolojisi (IT) tarafından etkinleştirilen tedarik zinciri ağı boyunca anahtar bilgilerin paylaşılmasını ifade eder (Olhager, 2012). Bilgi entegrasyonunun temel amaçlarından biri, tedarik zinciri boyunca bilgilerin gerçek zamanlı olarak iletilmesini ve işlenmesini sağlamaktır. Lee ve diğ. (2000) bilgi paylaşımının stoklarda ve eksikliklerde azalma yoluyla daha düşük maliyete yol açabileceğini göstermektedir.

Tedarik zincirinde başarıyı ve sürdürülebilirliği yakalayan firmalar bilgi teknolojilerini başarılı bir şekilde entegre etmiş firmalardır. Bu çalışmada, bilgi entegrasyonu, lojistik entegrasyonu, uzun vadeli ilişkiler ve performans üzerindeki etkileri araştırıldığı amazon.com örneğine dayalı çalışmalara yer verilmiştir. Çalışmada yer alan bilgiler, yöneticiler ve araştırmacılar için çıkarımlar oluşturması beklenmektedir. Bu çalışma, amazon.com firması özelinde, bilgi teknolojileri ve tedarik zinciri performansını araştıran çalışmaların bir derlemesi olması dolayısıyla, diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Bu bağlamda, öncelikle, tedarik zinciri kavramı açıklanmış, daha sonra ise bilgi teknolojileri, tedarik zinciri ve işletme performansına etkilerini araştıran literatürdeki diğer çalışmalara yer verilmiştir.

Tedarik Zinciri Yönetimi

Tedarik zinciri yönetimi (TZY), son müşterilerin ihtiyaç duyduğu ürün ve hizmet paketlerinin tedarikinde yer alan birbirine bağlı işletmelerden oluşan bir ağın yönetimidir (Harland, 1996). Terim, 1982 yılında Booz Allen Hamilton yöneticisi Keith Oliver tarafından ortaya çıkarılmıştır. Tedarik Zinciri Yönetimi, hammaddelerin, süreç içi iş stokları ve tamamlanmış malların menşei noktasından, tüketim noktasına kadar tüm hareketlerini ve depolanmalarını kapsar. Tedarik Zinciri Yönetimi, kaynak sağlama, satın alma, dönüştürme ve lojistik yönetimi faaliyetlerinde yer alan tüm faaliyetlerin planlanması ve yönetimini kapsar. Özellikle, tedarikçiler, aracılar, üçüncü taraf servis sağlayıcılar ve müşteriler gibi kanal ortaklarıyla koordinasyonu ve işbirliğini de içerir (Mentzer, vd., 2001). Temel olarak, Tedarik Zinciri Yönetimi, şirketler içinde ve arasında arz ve talep yönetimini entegre eder.

Tedarik zinciri yönetiminde çözülmesi gereken bazı sorunlar bulunmaktadır (Tsiakis ve Papageorgiou, 2008):

Dağıtım Ağı Yapılandırması: Tedarikçilerin, üretim tesislerinin, dağıtım merkezlerinin, depoların, çapraz bağlantı yerlerinin ve müşterilerin sayısı, konum ve ağ görevleri.

Dağıtım Stratejisi: İşletme kontrol soruları dâhil (merkezi, merkezi olmayan veya ortak); teslim şeması (doğrudan sevkiyat, havuz noktası sevkiyatı, çapraz yerleştirme, direkt mağaza teslim (DSD), kapalı döngü sevkiyatı; ulaştırma modu (örneğin, kamyon yükü, parsel dâhil olmak üzere motorlu taşıyıcı; demiryolu; deniz taşımacılığı; hava taşımacılığı); yenileme stratejisi; (çekme, itme veya hibrit) ve nakliye kontrolü (özel taşıyıcı, ortak taşıyıcı, sözleşmeli taşıyıcı veya üçüncü taraf lojistiği (3PL)).

Tedarik zinciri uygulaması, tedarik zinciri boyunca malların, bilgilerin ve fonların hareketini yönetir ve koordine eder. Akış iki yönlüdür. Elemanları şunlardır (Arntzen, vd., 1995):

Bilgi: Talep sinyalleri, tahminler, stok, nakliye ve potansiyel işbirliği dahil olmak üzere değerli bilgileri paylaşmak için tedarik zinciri yoluyla entegrasyon ve diğer işlemler.

Envanter Yönetimi: Hammaddeler, yarı mamul ve mamul maddeler dâhil olmak üzere envanterin miktarı ve yeri.

Nakit Akışı: Tedarik zincirindeki kuruluşlar arasında para alışverişi için ödeme koşullarını ve yöntemlerini düzenleme.

Teknolojideki son gelişmeler, kuruluşların kendi tesislerinde kolaylıkla bilgi edinmelerini sağlar (Özdemir ve Doğan, 2010). Bu teknolojiler, tedarik zincirini yönetme faaliyetlerini koordine etmeye yardımcı olur. Artan teknoloji oranı nedeniyle bilgi maliyeti de gittikçe düşmektedir.

Tedarik Zinciri Yönetimi Etkinleştiricisi Olarak Bilgi Teknolojisi

Müşteriye hız, doğru ürün, doğru yer, doğru zaman ve en uygun maliyet, ancak lojistikte bilgi teknolojilerinin kullanımı ile başarılabilir (Nair, vd., 2009). Lojistiğin temel amacının, doğru ürünü, doğru müşteriye, doğru yerde ve doğru zamanda, mümkün olan en düşük maliyet ile sunmak olduğu düşünüldüğünde, bilgi teknolojilerinin lojistiğe uyarlanmasında temel uygulama olan elektronik lojistikten faydalanmak kaçınılmaz hale gelmektedir (Kayabaşı, 2010). İşletmelerin yalnızca e-lojistik uygulamaları yeterli değildir, lojistik sektöründeki güncel inovatif lojistik trendleri ve teknoloji trendleri de takip edilmeli ve uygulanmalıdır. Nair vd., çalışmasında, bu trendlerden ve bunları kullanan şirket örneklerinden söz ederken, e-lojistikte kullanılan bilgi teknolojileri başlığı altında; EDI, intranet, extranet, internet, depo yönetim sistemi, barkod/RFID, GPRS, ERP, CRM ve sipariş yönetim sistemini açıklamıştır (Nair, vd., 2009). Bunlara ek olarak, inovasyondan ve öneminden bahsetmiş, yenilik türleri başlığı altında; ürün yeniliği, süreç yeniliği, pazarlama yeniliği ve organizasyonel yenilik açıklamıştır. Endüstri 4.0 kavramının da üzerinde durulmuş, dokuz teknolojik özelliği kapsamı altında; nesnelerin interneti, akıllı robotlar, büyük veri analitiği, siber güvenlik, bulut bilişim, zenginleştirilmiş gerçeklik, eklemeli üretim (3d baskı gibi), dikey ve yatay sistem entegrasyonu (simülasyon gibi) açıklanmıştır. İnovatif lojistik ve uygulamaları kapsamında, insansız hava araçları ve Amazon'un Amazon Prime Air kapsamında drone taşımacılığı ile siparişleri 30 dakika içerisinde müşterilerin kapısına göndereceği sistemden söz edilmiştir. Buna ek olarak, Amazon'un bir gün önce teslimat yapabilmek için kendi lojistik zincirini oluşturarak uçak, gemi ve tır yatırımları yaptığı örneğine yer verilmiştir. Yine, 3D printing için Amazon'un mobil 3D baskı dağıtım kamyonunun patentini aldığı belirtilmiş ve bu sistemin, tüketici Amazon'dan seçmiş olduğu bir ürünü sipariş ettiğinde, en yakın kamyonu tetikleyerek ürünü tüketiciye ulaştırmak üzerine tasarlandığına yer verilmiştir. İnsansız hava araçları uygulamasında da Amazon şirketinin teslimatlarını drone'lar ile yapmak üzere denemeler gerçekleştirmekte olduğu belirtilmiştir(Nair, vd., 2009).

Lojistik ve tedarik zincirinde küreselleşme oldukça önemli bir olgudur (Öz, 2011). Küreselleşme, bilgi ve iletişim teknolojileri ile doğrudan bağlantılıdır (Yılmaz ve Horzum, 2005). Garanti maliyet olarak da adlandırılan negatif stok kavramı içerisinde, stok takibi uygulamalarını barındırması dolayısıyla, teknoloji ve küreselleşme ile bağlantılıdır. Öz (2011), negatif stok konsinye sözleşmelerinin amazon.com tarafından da benimsendiği belirtilmiştir. Bu sözleşmede, ürünün sahipliği tedarikçi tarafından korunur ve fiyat da yalnızca tedarikçi tarafından belirlenir. Negatif stoğa ek olarak çalışmada, süt dağıtımı yaklaşımı, yük birleştirme, çapraz dağıtım, tersine lojistik, bütünleşik lojistik gibi kavramların da üzerinde durulmaktadır. Burada değinilen çeşitli yeni yaklaşımların yararları arasında temel yetenekleri geliştirme, maliyet-

lerin azaltılması, küçülme, risk azaltma, süreç yeniliği, kaynakların yeniden dağılımı, performans geliştirme, teknolojik yenilikleri takip etme, rekabet baskısını azaltma, esnekliği korumak ve hız kazanımı olduğu belirtilmiştir.

Rekabetin artması ile hammaddenin tedarik aşamasından, ürünün müşteriye teslimine kadar tedarik zincirinin her aşamasında maliyetleri ve zamanı etkin ve verimli kullanma yolunda kaygılar artmakta ve yeni yöntemler aranmaktadır (Dulda ve Öcal, 2016). İşletmeler, bilgi teknolojileri yoluyla müşterileri ve tedarikçileri ile ilişkilerini geliştirmeye gayret etmektedir. Dulda ve Öcal (2016) çalışmalarında, internet ve dış ticaret ilişkisi ve internetin dış ticaret faaliyetlerinde hangi amaçlarla ve ne şekilde kullanıldığı açıklamış, B2C e-ticaret ve "Sanal Mağaza" örneği olarak Amazon.com göstermiştir. Ayrıca, teknoloji bazında lojistiğin gelişimi ve e-lojistik aşamasına gelişi detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca, Dulda ve Öcal (2016) çalışmasında, geleneksel lojistik ile e-lojistiği karşılaştırmış, firmaların bilgi teknolojisi odaklı tedarik zincirine sahip olmaları gerektiğini belirtmiş ve bir başarı örneği olarak Amazon.com firmasını göstermiştir.

Yeni ve gelişmekte olan teknoloji, internet'in kullanım şeklini geliştirmeyi amaçlamakta ve şirketlerin yenilik yapma, yöneticilerin karar alma ve işletmelerin maliyetleri düşürme, yeteneklerine odaklanma veya yeni iş fırsatları yaratma şeklini değiştirmeyi vaat etmektedir (Manyika, vd., 2008). Teknoloji daima direkt fayda elde etmeyi sağlayacak bir araç gibi görünse de aslında bu faydayı elde etmek, gerçek ticari etkilerin ve eşlik eden yönetimsel değişikliklerin iyi bir şekilde anlaşılmasını gerektirir. Manyika vd. (2008) çalışmasında, gelecek yıllarda işletmelerin ve ekonominin şekillenmesine yardımcı olacak sekiz teknoloji etkin trendi belirlemiştir. Bu trendller, iş faaliyetlerinin üç geniş alanına girmektedir: ilişkileri yönetmek, sermayeyi ve varlıkları yönetmek ve bilgileri yeni yollardan kullanmak. Bu trendler şunlardır:

İlişkileri yönetme:

Ortak yaratımın dağıtılması

Tüketicileri yenilikçiler olarak kullanmak

Yetenek dünyasına dokunmak

Etkileşimden daha fazla değer elde etmek

Sermaye ve varlıkların yönetimi:

Otomasyon sınırlarının genişletilmesi

Üretimi teslimattan ayrı fiyatlandırma

Bilgilerin yeni yollarla kullanılması:

Yönetime daha fazla bilim eklemek

Bilgiden gelen işleri yapmak

Üretimi teslimattan ayrı fiyatlandırma başlığı altında, örneğin Amazon.com, diğer perakendecilerin lojistik ve dağıtım hizmetlerini kullanmasına izin vermek için iş modelini genişlettiği belirtilmiştir. Yönetime daha fazla bilim eklemek başlığı altında, çok çeşitli sektörlerde örnekler ortaya çıkmaktadır. Amazon.com, gelişmiş müşteri segmentasyonunun ön saflarında yer almaktadır. Tavsiye motoru, her bir müşterinin satın alma geçmişini, satın alabileceği şeylerle ilgili önerilerde bulunmak için benzer alımlar yapan diğerleriyle ilişkilendirir. Yalnızca oyun önerisi motoru sağlayıcısı olan CleverSet, motoru kullanan 75 çevrimiçi perakendecinin gelirlerinde ziyaretçi başına ortalama yüzde 22'lik bir artış olduğunu iddia etmektedir (Manyika, Roberts ve Sprague, 2008).

Günümüzde birçok şirket, endüstriyel çağa uygun bilgi yönetimi modelleri kullanmak için çaba sarf etmektedir. Malhotra (2000) Bu çalışmasında, herhangi bir bilgi stratejisinin temel varsayımlarını incelemekte ve neden yeniden dikkate alınması gerektiğini konusunu ele almaktadır. Bu tartışmaya dayanarak, yazar bilgi yönetimi üzerine yeni bir bakış açısı önerir ve yöneticilerin onu e-ticaret dünyasında nasıl etkili bir şekilde kullanabileceğini açıklar. Net tabanlı girişimlerin çoğu, teknolojinin önemli olmasına rağmen, iş modeli inovasyonunun küresel pazar payının kilit kolu olduğunu fark etmiştir. Bu tür yeni iş modellerinin örnekleri arasında Amazon.com ve e-Toys, ve geleneksel iş modellerini tehdit eden Barnes ve Noble ve Toys "R" Us gibi nispeten yeni katılımcılar mevcuttur. Fiziki bir faaliyet yeri olmaksızın internet kanalıyla çevrimiçi hizmet veren işletmelerin aksine, belirli bir işyerinden (bina veya dükkan) faaliyet gösteren geleneksel işletmeler (brick and mortar business) bilişim teknolojilerinin önde gelen kullanıcıları değildir; net tabanlı yeni şirketler, iç değer zincirleri ve tedarik zincirleri ile ilgili değer denklemlerini temelden yeniden tanımlamaktadırlar (Malhotra, 2000). Bu tür iş modeli inovasyonları, sadece iş süreçleri ve süreç iş akışları seviyesindeki dönüşümü değil, aynı zamanda tüm iş modelinin yanı sıra kurumlar ve endüstriler arasındaki bilgi akışının radikal düşüncesini karakterize eden "paradigma kaymalarını" temsil eder. Doğal olarak e-iş modelini benimseyemeyen brick and mortar şirketler, fiziksel ve sanal değer zincirlerini ve tedarik zincirlerini bütünleştirmede ciddi zorluklarla karşılaşmaktadırlar (Malhotra, 2000). Örgütsel varlıkların ekonomisindeki paradigma değişiminde Peter Drucker, gelişmekte olan ekonomide bilginin bireyler ve genel ekonomi için temel kaynak olduğunu; -ekonomistlerin geleneksel üretim faktörleri olan- toprak, emek ve sermayenin yok olmadığını, ancak ikincil olduklarını belirtmiştir. Birçok Net tabanlı şirketin astronomik pazar kapsamı, ticari organizasyonların geleneksel değerleme modellerinin yeniden değerlendirilmesine neden olmuştur. Net'in yakın tarihinde, eToys ve amazon.com gibi Net'te sanal formlarda doğan şirketler, "maddi duran varlıklar" üzerindeki sınırlı yatırımlarına rağ-

men, brick and mortar işletmelerine kıyasla defalarca kat değer kazanmıştır (Malhotra, 2000).

Küresel rekabet ortamında, şirketler tedarik zinciri operasyonlarında daha fazla şeffaflığa ve bu anlayışın işbirliğinin başarısı için çok önemli olduğuna inanıyorlar (Gunasekaran ve Ngai, 2004). Şeffaflık hesap verebilirlik ve sorumluluk getirir. Tedarik zincirindeki bu açıklık, şirketlerin, tedarikçilerinin hammadde tedarikinden, perakende satış yerine teslimatına kadar nasıl performans gösterdiklerini görmelerini sağlar (Sipahi ve Arsoy, 2012). Tedarik zincirinde yüksek oranda şeffaflık elde etmek, siparişten teslime her aşamada açık iletişim ve paylaşılan bilgiler sağlayan kapsamlı e-lojistik araçlarının geliştirilmesini gerektirir (Turki, Rezg, 2017). Sipariş, stok ve taşımacılıkta tedarik zinciri şeffaflığı optimizasyon için ön koşuldur ve işletme kararları alırken kritik öneme sahiptir. Gunasekaran ve Ngai (2004) çalışmalarında, sanal bir tedarik zinciri (VSC) şirketinin deneyimleri, tedarik zinciri stratejileri, yöntemleri ve teknolojileri referans alınarak tartışılmıştır. Tedarik zinciri, müşteri memnuniyetini arttırmayı ve dolayısıyla küresel pazarda rekabet edebilirliği arttırmayı amaçlamaktadır. Bu çalışmanın VSC yönetiminde bazı kritik başarı faktörlerini benimsemek isteyen diğer şirketler için yararlı olacağı belirtilmiştir. Logistics Information Network Enterprise (LINE) adında Hong Kong'da bulunan bir şirketin vaka çalışması ele alınmıştır. Şirket, tedarik zinciri ve lojistik çözümleri ve işbirlikçi ağların sağlayıcısıdır. Çalışmada, tedarik zinciri başarısızlıklarının sipariş ve stok yönetimi ile ilgili bilgi eksikliğine bağlı olduğundan bahsedilmiştir. Yalnızca müşteriye yönelik bir web ortamı oluşturmak çok zor değildir, fakat bir e-Tedarik zinciri içeren temel bir işletme modeli ile birlikte yönetmek zordur (Gunasekaran ve Ngai, 2004). Amazon.com, ebay.com, FedEx.com, bestbuy.com, hotels.com, buy.com gibi şirketler dünyanın herhangi bir yerinden günün 24 saati sipariş alabileceğiniz web sitelerine sahiptir. Fakat siparişleri yerine getirme konusunda sistemlerinin yetersiz olduğundan söz edilmiştir. VSC'nin başarısı, tedarik zinciri boyunca iletişimi geliştirmek için gerçek zamanlı bir lojistik bilgi sisteminin uygulanmasına bağlıdır. Bir VSC geliştirmedeki ana zorluk ağ oluşturma ve ilişki yönetimidir. VSC'yi yönetmek için, ağ oluşturma ve ilişki yönetiminin başarısı için temel performans göstergelerinin belirlenmesi gerekir. VSC etkili bir iletişim sistemine dayandığından, çeşitli bilgi iletişim teknolojilerini kullanan uygun bir bilgi sistemi geliştirilmelidir. Özetlemek gerekirse, başarılı bir VSC için kilit başarı faktörleri şunlardır: (i) stratejik birleşmeler; (ii) web tabanlı bilgi sistemleri; (iii) iş süreçlerinin yeniden yapılandırılması için otomasyon; (iv) tedarik zinciri görünürlüğü ve (v) bir performans ölçüm sistemi (Gunasekaran ve Ngai, 2004). Bilgi Teknolojisi (BT) ve organizasyonlarda ve tedarik zincirinde kullanımı, birçok şirket için rekabet avantajı belirleyicisi haline gelmiştir.

Tedarik Zinciri Yönetiminde E-Ticaret ve Bilgi Sistemlerinin Gelişimi

Son yıllarda yaşanan teknolojik gelişmeler ile birlikte internet girişimciliği ve e-ticaret kavramları ortaya çıkmıştır (Şahin ve Karakaş, 2017). Türkiye, sahip olduğu gelişen ve çeşitlenen ödeme sistemleri altyapısı, artan teknoloji adaptasyonu, girişimciliğe uygun yoğun genç nüfus ile e-ticaretin gelişimine katkı sağlayabilecek bir konumdadır. Şahin ve Karakaş (2017), dünyada ve Türkiye'de e-ticaret sektörüne dair literatür taraması yaptıkları çalışmada, öncelikle e-ticaret kavramsal tanımı, gelişimi ve araçları ile birlikte açıklamış ve daha sonra, Türkiye'de ve Dünya'da e-ticaret pazarı ve gelişimi sayısal veriler ile açıklamıştır. Son olarak ise e-ticaretin işletmelere ve tüketicilere sağladığı avantajlar ve dezavantajlar anlatılmıştır. Elektronik ticaretin gelişimi ve mevcut durumu başlığı altında, e- ticaret kavramının Amazon.com'dan yapılan kitap satışları ile faaliyete başladığı, bununla birlikte aynı yıl içerisinde e-posta yoluyla reklam ve pazarlama kavramları ortaya çıktığı anlatılmış ve bunun öncüsü olarak da Yahoo gösterilmiştir (Şahin ve Karakaş, 2017). Bu iki önemli adımdan sonra gelişimlerin arttığı belirtilmiştir. İnternetten alışveriş ve ödeme sistemlerinde otomasyonun gün geçtikçe daha çok artacağı ifade edilmiştir. İnternet altyapısını geliştirmeye dönük, 2020 yılı için planlanan 5G gibi projelerin, sektördeki faaliyet hacmine olumlu yönde yansıması beklenmektedir (Şahin ve Karakaş, 2017).

Bilgi teknolojileri, başta toplum olmak üzere, işletmeler, yöneticiler ve girişimciler için büyük avantajlar yaratmaktadır (Koçak, 2009). Yatırım yaparken maliyetleri düşürmek ve ürün ve hizmetleri katma değer sağlayacak şekilde üretebilmek için girişimciler tarafından yoğun bir şekilde kullanılan bir araç haline gelmiştir. Bilgiyi arama ve ulaşma, haberleşme, üretimde otomasyon ve entegrasyon alanlarında faydalar sağlamaktadır (Koçak, 2009). Bu çalışmada, girişimcilik ve bilgi ve iletişim teknolojileri ilişkisi farklı yönleri ve karşılıklı etkileşimleri dikkate alınarak incelenmiştir. Klasik girişimci ve e-girişimci modelleri, bilgi teknolojilerinin girişimciliğe katkısı, e- girişimcilik uygulamaları açıklanmıştır. E-girişimcilik firma örnekleri başlığı altında, American Online, eBay, Amazon, Dell Computer firmalarına yer verilmiştir. Amazon.com'un kurucusu ve e-ticaretin gelişmesine büyük katkı sağlayan Jeff Bezos'un, Amazon'dan önce firma kurucu liderliği veya yöneticilik yapmadığı, müşteri davranışlarının vizyonu ve yenilikçi anlayış konularına vurgu yaptığı ve böylece e–ticaret kitap satış ortamını sunan Amazon.com sitesini kurduğu belirtilmiştir. Daha sonra, satış portföyünü genişlettiği, buna rağmen tedarik, satış ve müşteri hizmetlerinde çok ciddi aksamalar yaşamadığı ve hem tedarikçilerin hem de müşterilerin güvenini kazanarak başarıyı yakaladığı anlatılmıştır. Müşteri-tedarikçi yakınlığı, Amazon.com için bir rekabet stratejisi olarak gösterilmiştir. Birçok üreticinin ürününü gerek tanıtım gerekse fiyat politikaları ile sürece değer katarak pazara sunan, müşterilerin taleplerine uygun, satış sonrası destekle güven kazanan, yeni inovasyonlar

ve birçok aracılık hizmetleri ile Amazon dikkat çekmesi gereken bir firma olarak gösterilmiştir. Bunun gibi, diğer firmaların da başarılarından bahsedilmiştir. Böylece girişimciliğin ülke ekonomileri açısından önemi, rekabete ve istihdama etkisi, bilgi teknolojileri ile özdeşleştirilerek açıklanmıştır (Koçak,2009).

Bu çalışmada bir öncekinde olduğu gibi, elektronik ticaretin en büyük probleminin güvenlik olduğunun üzerinde durulmuştur (Turan ve Polat, 2009). Dünyada elektronik ticaretin tarihçesi kapsamında, amazon.com'dan söz edilmiştir. Bilgi teknoloji sistemlerinin içerisinde internetin gelişimi açıklanmıştır. Ayrıca, e-ticaret sitesi hazırlamanın aşamaları anlatılmıştır. Bu anlamda, tedarik zinciri yönetiminin e-ticaret ve teslim süresi üzerindeki önemi ortaya koyulmuştur. Türkiye'deki e-ticarete geçiş sürecinden ve bu anlamda ilklerden bahsedilmiştir. Sonuç olarak, Türkiye'de e-ticaretin küçümsenmeyecek bir seviyede olduğu, ancak özelleşme ve rekabet ortamının yaratılması, bürokratik engellerin ortadan kaldırılması ve internet eğitiminin tüm eğitim düzeylerinde yaygınlaştırılması gerektiği ortaya koyulmuştur (Turan ve Polat, 2009).

E-iş modelleri, bilgi teknolojileri altyapısı yanında insan ve kurumsal yapıya da ihtiyaç duyar. Bu çalışma, Türkiye'de elektronik ve bilgisayar sektöründe başarılı olmuş Akdeniz bölgesinde ve Antalya ilinde faaliyette bulunan, 1993 yılından beri faaliyet gösteren "Sektör Bilgisayar" adlı bir firma üzerinde yapılmıştır. Akdeniz, Ege, İç Anadolu bölgesinin birçok ilinde oluşturduğu bayilerine ürün tedarik ve satışını sağlamaktadır. Firma kendi alanında büyük bir Pazar payına sahiptir. Sektörde kendi bölgesinde lider konumundadır. Geniş bir bayi ve satış ağı vardır. Temel faaliyet alanı olarak toptan satış işi ile uğraşmakla birlikte aynı zamanda bölgenin en büyük perakende mağazası konumunda olan bir teknolojik ürünler mağazasına sahiptir. Uyguladığı e-tedarik sisteminin firma performansına etkisi dengeli skor kart yöntemi ile ölçülmüştür. Ölçüm sonuçlarına göre firmanın e-tedarik sistemine geçmeden önceki göstergeleri ile geçtikten sonraki göstergeleri arasında olumlu anlamda değişmelerin olduğu tespit edilmiştir. Bu olumlu değişmelerin finansal, müşteri, şirket içi işlevler ve öğrenme gelişme boyutları, dengeli skor kart ölçüm yöntemi ile ortaya konulmuştur. Araştırmada skorkart kullanılmasının nedeni, daha önce Chopra ve Meindl (2004), Dell firmasının ve Amazon.com firmasının performanslarını ölçmek amacıyla bir skor kart geliştirmiş olmalarıdır. Bu araştırmada skor kart ölçüm kriterleri olarak Chopra ve Meindl'in geliştirdiği kriterlerden yararlanılmış olmakla birlikte bazı kriterler de araştırmacılar tarafından ilave edilmiştir. Buna ek olarak, bir alışveriş merkezinin performansını ölçmek amacıyla geliştirilen başka bir skorkart kriterinden de yararlanılmıştır (Karaca ve Demirtaş, 2012). Performans ölçümü için gerekli veriler, üzerinde ölçüm yapılacak olan toptan elektronik ve bilgisayar malzemeleri satan şirketin yöneticileri ile yapılan görüşme toplantıları, şirket ka-

yıtları ile finansal ve mali tabloların incelenmesi ve analizi ile elde edilmiştir. Çalışmada, gelecek yıllarda işletmeler için en önemli konunun "süreklilik" olacağı belirtilmiştir. Şirketlerin artık e-iş modeline geçmesinin bir zorunluluk olduğu söylenmiştir. Bu çalışmada da başarılı bir şekilde e-iş modeline geçen bir şirket örneği anlatılmıştır. Çalışma sonucunda, finansal, müşteri, şirket içi işlevler ve öğrenme gelişme boyutları açısından firmanın e-tedarik sistemini bir performans aracı olarak kullandığı ve bunda da büyük bir başarı sağladığı görülmektedir (Karaca ve Demirtaş, 2012).

Çevrimiçi ticaretin mümkün olmasıyla birlikte, internet geleneksel ticarete bir boyut daha ekledi. 1990'ların sonunda çevrimiçi işletmelerin birdenbire büyüyüp yayılması nedeniyle, dotcom gündeme gelmeye başladı. 2000 yılının ortalarından bu yana, DotCom'ların büyük başarısızlığı, e-ekosistem üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bununla birlikte, hayatta kalanlar ve başarılı DotCom'lar da vardı. Karşılaştırmalı bir analiz kullanan bu çalışma, DotCom başarısızlıklarının ve başarılarının nedenlerini araştırmıştır. Çalışmada öncelikle, DotCom başarısızlıklarının olası nedenleri şeklinde bir başlık açılmış, başarısızlıkların nedenleri, kontrol edilebilir ve kontrol edilemeyen nedenler olmak üzere iki ana kategoriye ayrılmıştır. Kontrol edilebilir sebepler stratejik, operasyonel ve teknik şeklinde üçe ayrılırken, kontrol edilemeyenler teknik ve davranışsal nedenler olarak ikiye ayrılmıştır. Stratejik nedenler arasında iş deneyimi eksikliği, Kötü iş modeli, Serbest harcama modeli, Farklılaşma eksikliği (rekabet gücü), Planlayıcı olarak kodlayıcılar bulunmaktadır. Operasyonel nedenler Hassas finansal yapı (yedek fonlar), Yönetsel yetersizlik ve fonların yanlış kullanılması, Kötü müşteri desteği, Verimsiz tanıtım, Yavaş teslimattır. Teknik nedenler; web tasarımında yavaş yükleme sorunu, açılır pencereler sorunu ve sunucu ile ilgili problemlerden oluşur. Kontrol edilemeyenlerden, davranışsal sebepler ise, Yüksek Beklenti, Zayıf güvenilirlik, Zayıf müşteri sadakati ve Birdenbire büyüyüp yayılmadır. Teknik nedenler İnternet güvenliği sorunları ve Kaybedilmiş işlemlerdir. Daha sonra, DotCom başarısının olası nedenleri belirtilmiştir. Stratejik nedenler; Niş pazar, Tanıtım, Ürün / hizmet farklılaşmasıdır. Operasyonel nedenler Altyapı, arka uç desteği ve lojistik, Müşteri hizmetleridir. Teknik sebepler Web sitesi tasarımı, Bilgi güvenliğidir. Davranışsal nedenler arasında müşteri güveni, müşteri davranışı ve müşteri beklentisi yer almaktadır. DotCom başarısızlık skorları başarılı olanlara göre çok daha yüksektir. Yine de, sadece hayatta kalan değil, aynı zamanda başarılı olan DotCom şirketleri var. Amazon.com, Yahoo.com ve eBay.com sık sık anılan DotCom başarılarının örneklerindendir. Tanıtım da burada oldukça önemli bir başarı sebebidir. İnternetteki tanıtım stratejisi üç yönlüdür: alan adının tanıtılması, web sitesinin tanıtılması, ürün ve hizmetlerin tanıtılması. Alan adlarının tanıtılması, sitenin arama motoru sonuç sayfalarının üst sıralarında olmasını gerektirir, çünkü çok kişi ilk 30 sonuçtan sonrasını kontrol eder. Bunu başarmak için,

sitenin Yahoo ve Google gibi Arama Motorları veya Web dizinleri tarafından endekslenmesi gerekir. Monster.com, Amazon, eBay ve diğer büyük perakendeciler, insanlar iş, kitap, müzik ve oyun aradığında sonuç sayfalarında listenin başında yer alırlar. Erişilebilirlik, kolay gezinme ve çekici içerikler, bir Web sitesinin tanıtımı için anahtardır.

İnternet dünyasında, özellikle aynı ürün ve hizmetler için birçok tedarikçinin bulunduğu büyük pazarlarda, fiyat paritesi çok yaygındır (Razi, Tarn ve Siddiqui, 2004). Bu nedenle, ürün ve hizmetlerde farklılaşma, kendine özgü, ancak gerekli bir stratejidir. Amazon.com'daki düzenli müşteriler kişisel kutlamalarla karşılanmaktadır (Razi, Tarn ve Siddiqui, 2004). Bir çevrimiçi işletmenin başarısı tam zamanında lojistik ilkesine (doğru ürünü doğru müşteriye tam zamanında teslim etmek) dayanır. Bir şirket ister kendi fiziki altyapısını kullansın, ister dış kaynak kullansın, siparişleri yerine getirme sürecinin tam zamanında lojistiği takip etmesi gerekir. Amazon.com'un modeli başlangıçta stoksuz şekilde iş yapmaktı. Bu strateji, teknik ve operasyonel olarak uygulanabilir olsa da, Amazon.com için işe yaramadı. Şimdi, arka uç altyapısına yoğun bir şekilde yatırım yaptıktan sonra, Amazon.com siparişleri hızlı bir şekilde yerine getirme konusunda oldukça başarılıdır (Razi, Tarn ve Siddiqui, 2004). Bu çalışmada Amazon.com tanıtım, ürün/hizmet farklılaşması, lojistik altyapı ve desteği, müşteri hizmetleri ve bilgi güvenliği açısından başarı örnekleri arasında gösterilmiştir. Birçok başarılı e-ticaret işletmesi, başarısız şirketlerin eksikliklerini ele almış ve bu şekilde gelişmiştir. Bu gelişimleri pazarda niş yaratarak, daha iyi Web siteleri üreterek, üstün lojistik ve müşteri hizmeti sağlayarak ve ürün / hizmet farklılaşması yoluyla talep yanlı ölçek ekonomilerinden yararlanarak sağlamıştır. Öte yandan, başarılı çevrimiçi işletmelerin birçoğunun güçlü bir lojistik desteği ve mevcut bir müşteri tabanına sahip oldukları belirtilmiştir (Razi, Tarn ve Siddiqui, 2004).

Tedarik zinciri yönetiminin etkinliğini arttırmak ve günümüzün dinamik küresel pazarlarında rekabet etmek için, bir işletme içinde etkin entegre süreçlere sahip olmak yeterli değildir; tedarik zincirindeki tüm ortakların senkronize işlemleri de gereklidir. Geçmişte, bu, zincirdeki tüm işletmeleri elinde tutan ya da kontrol eden bir şirket tarafından başarılmıştı. Şimdi, bu entegrasyonun kurumlararası bilgi sistemleri kullanılarak gerçekleştirilmesi daha yaygındır. Bu çalışma, tedarik zinciri yönetimi içindeki kurumlararası bilgi sistemlerinin gelişimi ve rolünü analiz etmektedir. İnternet, kurumlar arası bilgi sistemleri kabiliyetini geliştirmiştir ve bu nedenle bilgi sistemlerinin geliştirilmesi için rutin bir platform olarak kabul edilmektedir. Kullanımı hakkında bir değerlendirme yapılmıştır. Örneğin, Arthur Anderson tarafından yapılan bir anket çalışmasından elde edilen sonuçlar Amazon.com'un çevrimiçi satın alma konusunda yaşadığı en büyük 10 sorunun, lojistik mal performansıyla ilgili olduğunu göstermektedir. Amazon, çevrimiçi satın alımlarla başa çıkmak için yeterli arka büro sistemleri ve yönetim çö-

zümleri geliştirmeyi başaramamış ve sanal tedarik zincirinin karmaşıklığını küçümsemiştir. Bu nedenle, yeni iş içi süreçlerini uygulamayı düşünmeden önce, yöneticiler bilgi teknolojileri altyapı yeteneklerini değerlendirmelidir. Razi vd. (2004) çalışmasında, SCM içindeki kurumlararası bilgi sistemlerinin gelişimi ve tedarik zincirinin etkinliği üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Örgütlerarası bilgi sistemlerinin gelişimi, son 40 yılda gerçekleşmesine rağmen, son yıllarda hızlı bir şekilde artmıştır ve BT'nin rolünde bir rekabet silahından bir işbirliği sağlayıcısına doğru kayma gerçekleşmiştir (Williamson, Harrison ve Jordan, 2004). Gelişim, kâğıt temelli dokümantasyondan EDI'nin geliştirilmesine ve bilgi sistemlerinin stratejik ortaklıklara entegrasyonuna kadar dört aşamada sınıflandırılabilir. İnternet, kurumlar arası bilgi sistemleri kapasitesini geliştirmiştir ve bu nedenle tedarik zinciri yönetimi içinde bilgi sistemlerinin geliştirilmesi için rutin bir platform olarak kabul edilmektedir (Williamson, vd., 2004).

Satın alma, envanter yönetimi, sipariş işleme ve ulaştırma gibi çeşitli iç işletme fonksiyonlarındaki etkisi ve bunun yanı sıra İnternet kullanımı nedeniyle nasıl daha etkili ve verimli hale getirildiğinin araştırılması yapılmıştır. Bu, İnternet'in bilgi akışını iyileştirmesine ve taraflar arasında daha iyi iletişim kurmasına izin vermesine rağmen, süreç tanımları ve eski sistemler gibi organizasyonel ve sistem faktörlerinin de önemli olduğunu göstermektedir. İnternetin tedarik zincirindeki bilgi akışında kullanılması, piyasa araştırması bilgileri sağlayarak ürün yenilikleri gibi stratejik avantajların yanı sıra operasyonel faydalar da sağlayabilir. Araştırma ayrıca, Amerikan şirketlerinin% 57,2'sinin interneti tedarikçilerle ilişkileri geliştirmek için kullandığını gösteriyor. Çaba ne kadar entegre ve tedarik zinciri ne kadar sanalsa, potansiyel faydalar o kadar büyük olur. Bununla birlikte, tedarik zinciri odağı ne kadar üretime dönük ve ne kadar bütünleşmiş ise, o kadar zaman alıcı ve karmaşık olur(Williamson, vd., 2004).

Bilgi Teknolojilerinin İşletme Performansına Etkisi

Siber güvenlik tehditleri açısında bakıldığında Türkiye, dünya sıralamalarında en üst sıralarda yer almaktadır (Yeşilyurt, 2015). Siber güvenlik problemlerine neden olan risk faktörleri ve bu faktörlerin nedenleri literatürde yeterince incelenmemiştir. Siber güvenlik risklerinin ulusal bazda incelenmesi ve yorumlanması ülke ekonomisi ve siber kritik altyapı güvenliği açısından hayati öneme sahiptir. Bu çalışmada Türkiye'de çevrimiçi ödeme sistemleri ve bu sistemin siber güvenliğini destekleyen yazılım ve tedarik zincirlerinin barındırdıkları riskler incelenmiştir. Çalışmada e-ticaret sisteminin gelişiminin 90'lı yıllarda amazon ve ebay ile başladığı belirtilmiştir. Ayrıca, ülkemizdeki bilgi teknolojileri pazarının dünya BİT pazarındaki oranı çok düşük bir seviyede kaldığı belirtilmektedir. Yazılım tedarik zinciri kavramı üzerinde durulmuş, fiziksel bileşenlerinin, ağ anahtarları ve yazılımı gibi entegre bileşenler olduğu söylenmiştir. Tedarik Zinciri Risk Yönetimi(TZRY) kavra-

mı üzerinde de durulmuştur (Yeşilyurt, 2015). Elektronik finans sistemi ve bunların destekçisi olan tedarik zinciri ihmal edilmemesi gereken kritik siber güvenlik unsurlarıdır (Yeşilyurt, 2015).

Tedarik zinciri yönetiminde dağıtım ağlarının tasarımı ve optimizasyonu problemini sıkça ele alınan bir konudur (Paksoy, 2005). Malzeme ihtiyaç kısıtı altında stratejik üretim-dağıtım problemi için çok aşamalı karma tamsayılı bir model geliştirilmiştir. Paksoy'un (2005) çalışmasında, tedarik zinciri yönetiminin amaçları ve aşamaları başlığı altında, TZY'nin kurumsallaşması için gerekli faaliyetler operasyonel aşama, taktiksel aşama ve stratejik aşama olarak sınıflandırılmış, stratejik aşamadan bahsedilirken, bilgi teknolojileri ve perakende sektörünün gücü tedarik zinciri bütünleşmesinde bir katalizör olarak gösterilmiştir. Bu süreç de, sanal tedarik zinciri ve e-iş alanlarının gelişimine yol açmıştır. Burada amazon.com'un bilgi akışını elektronik ortama adapte etmede, ürün akışları ve tedariki süreçlerinde başarısı örnek olarak gösterilmiştir. Gelecek çalışmalar için, statik olan model yapısının farklı dönemleri de kapsayacak şekilde geliştirilerek dinamik hale getirilmesi önerilmiştir. Ayrıca, tek ürünlü model yapısının birden fazla nihai ürün için yeniden düzenlenmesi tavsiye edilmiştir. Mevcut modelin çeşitli teorilerle geliştirilmesi gerekmektedir. (Paksoy, 2005).

KAYNAKÇA

Bailey, J. P., & Rabinovich, E. (2005). Internet book retailing and supply chain management: an analytical study of inventory location speculation and postponement. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, *41*(3), 159-177.

Dulda, İ., & Öcal, O. (2016). *Dış Ticarette İnternetin Rolü* (Master's thesis, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi).

Frisse, M. C. (1999). The business value of health care information technology. *Journal of the American Medical Informatics Association*, *6*(5), 361-367.

Gunasekaran, A., & Ngai, E. W. (2004). Virtual supply-chain management. *Production Planning & Control*, *15*(6), 584-595.

KARACA, Y. K., & DEMİRTAŞ, M. (2012). E-Tedarik Sistemlerinin İşletme Performansına Etkisi ve Dengeli Skor Kart İle Performans Ölçümü. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, *6*(11), 47-62.

Koçak, O. (2009). Bilgi teknolojilerini kullanan yeni girişimcilik modelinin iş yaratma etkisi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (57), 381-405.

Leon-Pena, J. R. (2008). E-business and the supply chain management. *Business Intelligence Journal*, *1*(1), 77-90.

Lojistik, K., & Çalışma, K. İ. B. (2019). The International New Issues In SOcial Sciences.

Malhotra, Y. (2000). Knowledge management for e-business performance: advancing information strategy to "internet time". *Information Strategy: The Executive's Journal*, *16*(4), 5-16.

Manyika, J. M., Roberts, R. P., & Sprague, K. L. (2008). Eight business technology trends to watch. *McKinsey Quarterly*, *1*, 60.

Mentzer, J. T., DeWitt, W., Keebler, J. S., Min, S., Nix, N. W., Smith, C. D., & Zacharia, Z. G. (2001). Defining supply chain management. *Journal of Business logistics*, *22*(2), 1-25.

Murat, Ö. Z. (2011). Lojistikte Yeni Yaklaşımlar. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *1*(1), 141-155.

Nair, P. R., Raju, V., & Anbuudayashankar, S. P. (2009). Overview of information technology tools for supply chain management. *CSI Communications*, *33*(9), 20-27.

Paksoy, T. (2005). Tedarik Zinciri yönetiminde Dağıtım Ağlarının Tasarımı ve Optimizasyonu: Malzeme İhtiyaç Kısıtı Altında Stratejik Bir Üretim-Dağıtım Modeli. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14), 435-454.

Razi, M. A., Tarn, J. M., & Siddiqui, F. A. (2004). Exploring the failure and success of DotComs. *Information Management & Computer Security*, *12*(3), 228-244.

Sipahi, B., & Arsoy, A. P. (2012). Finansal Raporlamada Yeni Yaklaşımlar-New Appro-

aches in Fınancial Reporting. *Öneri Dergisi*, *9*(33), 51-57.

Skjøtt-Larsen, T., Kotzab, H., & Grieger, M. (2003). Electronic marketplaces and supply chain relationships. *Industrial Marketing Management*, *32*(3), 199-210.

Şahin, Y. L. Ö. C., & Karakaş, A. (2017). Dünya'da ve Türkiye'de E-Ticaret Sektörü. *ICMEB'17*, 27.

Ting-Peng, L., & Tanniru, M. (2007). Special section: customer-centric information systems. *Journal of Management Information Systems*, *23*(3), 9-15.

Turan, M., & Polat, F. (2009). E-Ticaret Programcılığı ve E-Ticaretin Türkiye'deki Uygulamaları. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *13*(2).

Williamson, E. A., Harrison, D. K., & Jordan, M. (2004). Information systems development within supply chain management. *International Journal of Information Management*, *24*(5), 375-385.

Yeşilyurt, H. (2015). Finansal Hizmet Sektöründe Siber Güvenlik Riskleri ve Çözüm Yolları: Ödeme Sistemleri ve Tedarik Zinciri Bütünlüğü. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *13*(2), 97-120.

BÖLÜM 17

SANAYİ DEVRİMİ SONRASI İNGİLTERE'DE KADIN HAKLARI:JOHN STUART MİLL ÖRNEĞİ

Tuğba Torun[1]

1 Doç. Dr., Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Düzce, Türkiye, E-mail: tugbatorun@duzce.edu.tr; https://orcid.org/0000-0002-9814-8999

Giriş

Kadınların kadın olmaları itibariyle karşılaştıkları fiziksel ve duygusal zorluklar ve bunun bir devamı olarak sosyo-kültürel hayatta yaşadıkları hak ihlalleri ve yoksunluklar daha çok feminist hareketler içinde yer almakta ve konuşulmaktadır. Temelde bu kavram cinsiyete dayalı bir ayrımcılığa karşı çıkışın ifadesidir (Enginyurt, 2018, s. 37). Bir başka açıdan ise kadınlarla erkeklerin sosyo-kültürel haklar açısından eşit olması gerektiği iddiasıyla ortaya çıkan cinsiyet temelli bir söylemdir (Çetinel&Yılmaz, 2016, s. 121; Taş, 2016, ss. 164-166). Bu ve benzeri tanımlarda ele alınan ve tartışılan konular, kadının hem ev içi hem de ev dışı yaşamıyla ilgilidir. Buna göre bir kadının cinsiyet farklılığından kaynaklanan hak kayıpları, ev içinde ve dışındaki rolleri, yine ev içi ve dışında erkek egemenliğinin ortaya çıkardığı ezilmişlik ve sömürü ile kadının toplumdaki yeri ve değeri, değerini belirleyen ölçütler gibi başlıklar problem alanını oluşturmaktadır (Taş, 2016, s. 165). Bugün ise üzerinde kadınlarla ilgili en fazla konuşulan konu kadına yönelik şiddet ve taciz vakalarıdır ki bu da kadın haklarının ihlal edilmesinin bir başka boyutunu oluşturmaktadır.

Kadın haklarının dile getirilmesi ve savunulması anlamındaki feminist düşünce Aydınlanma ile başlatılır. Her ne kadar Aydınlanma öncesinde de bireysel feminist tavırlar var olsa da bunların dönemin kültürel bakışını kırarak öne çıkması mümkün olmamıştır (Göz&Kanat, 2011, s. 145). Bugün gelinen noktada ise feminizmin sosyal hayatın her yerinde ve aşamasında kadınların var olmasını ve aslında kadınların sesinin daha güçlü ve etkili çıkmasını isteyen, cinsiyete dayalı iş alanlarına karşı çıkan bir hareket olduğunu söylemek mümkündür. Bunun siyasal bakımdan anlamı kadın ve erkeğin otorite ve egemenlik alanlarının yer değiştirmesini istemektir (Arat, 2010, ss. 29-30; Taş, 2016, s. 166). Nitekim hukuk alanında kadınlara tanınan pozitif ayrımcılık da bu konuda kadınların elini güçlendiren bir durum ortaya çıkarmıştır. Bir teori olarak feminist düşünce ve söylemin ilk temsilcisi aynı zamanda kadın haklarına dikkat çeken kişi İngiliz yazar ve düşünür Mary Wollstonecraft'dir (öl. 1797). Wollstonecraft'ın *Vindication of the Rights of Women* (Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi,1792) adlı eseri feminist düşüncenin ilk eseri olması yönüyle önemlidir. Wollstonecraft eserinde Fransız düşünür Rousseau üzerinden cinsiyetçi dili, eşitlik, özgürlük gibi elde edilmek istenen hakların doğrudan erkeklere yönelik olduğunu, kadınları ise dışarda bıraktığını söyleyerek aslında Fransız Devrimini eleştirmektedir (Wollstonecraft, 2007, ss. 119-171).

Tarihsel akış içinde dönemlere bağlı olarak kadın haklarının farklı yönleri üzerinde durulmuş, bazı hak ve ihlaller dönemin şartlarına bağlı olarak daha çok ön plana çıkmıştır. Özellikle 18. Yüzyıl Sanayi Devrimi'nin getirdiği iş gücü ihtiyacında önemli bir boşluğu dolduran kadınların iş hayatındaki bu önemleriyle siyasi ve sosyal hayattaki hakları ve değerleri doğru orantılı

gelişmemiş; iş gücü olarak kendilerine bir değer atfedilirken siyasi ve sosyal hayatta düşüncelerine değer verilmemiştir. Kadına yaklaşımdaki birbiriyle çelişen bu iki durum sonraki dönemlerde farklı çelişkili durumların ortaya çıkmasıyla büyümüştür.

19. yüzyıldan itibaren sözü edilen dönemlerle ilişkili olarak İngiliz kadın hakları savunucuları içinde farklı isimlerin kadın haklarının farklı yönleri üzerinde durmasına bağlı olarak uzmanlaşmaya doğru gidildiği de anlaşılmaktadır. Örneğin bir grup feminist yazar kadınların oy hakkını savunurken başka bir grup kadınların eğitim hakkı üzerinde durmuştur. Yine bir grup yazar kadınların iş hayatına dahil edilmesi ve istihdamı sorununu merkeze almıştır. Bu ise daha sistemli ve örgütlü çalışmaları ortaya çıkarmıştır (Göz&Kanat, 2011, s. 147).

Bütün bunlar şunu göstermektedir ki bu sorunun gerçekte evrensel bir yönü vardır ve bugün insan ve kadın haklarının savunulmasında başı çeken Avrupa devletlerinin tarihi de bu konuda hiç iyi değildir. İngiltere dışında Avrupa'da kadına bakışla ilgili duruma örnek olarak Fransa verilebilir. Çünkü Fransa hak, eşitlik, özgürlük gibi hakları savunan Fransız İhtilali'nin merkezidir. Kadın olmanın temel özelliklerinin toplum tarafından belirlenmesinin yanında kadınların sahip olduğu bazı niteliklerin onların tabiatında olduğuna inanan bir isim olarak Fransız düşünür J. J. Rousseau (öl. 1778) ve onun *Emile* isimli romanı dikkat çekicidir.

Buradan hareketle kadın hakları konusunun dile getirildiği ilk ülkelerden biri olarak İngiltere'ye yer vermek kadın haklarının savunulmasına ve feminist harekete bir merkez tayin etmek ve hangi koşullar üzerinde ivme kazandığını tespit etmek bakımından önem taşımaktadır (Enginyurt, s. 2018, 42). İngiliz filozof J. S. Mill ise hukukçu kimliğinin sağladığı avantajla İngiltere'de kadın haklarını hukuki zeminde savunan ilk isimlerden birisidir. Geçmişin tecrübesini de dikkate alarak denilebilir ki kadın haklarının ihmal ve ihlal edilmesinin bir insan hakkı ihlali olduğu ve bu anlamda tarihsel ve küresel bir problem olarak devam etmektedir.

Bu şekilde evrensel bir niteliği olan kadın hakları konusuyla ilgili İngiltere özelinde yapılmış akademik çalışmalar Türkiye'de oldukça zayıftır. Yapılan akademik çalışmalar ise problemin daha çok hukuki ve siyasi yönüyle ilgilidir. Ancak son yıllarda kadına yönelik şiddetin artması ve bunların duyulurluğunun artmasına bağlı olarak bu konudaki çalışmaların arttığı söylenebilir. Bununla birlikte kadın haklarını güçlü ve sistemli olarak dile getiren, feminist hareketin merkezi olarak öne çıkan İngiltere özelinde bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bunun bir istisnası olarak İngiliz düşüncesinde kadın haklarına dair nadir çalışmalardan birisi olan Mary Wollstonecraft'ın *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi* başlığıyla Türkçeye çevrilmiş olan *Vindication of the Rights of Women* ile ilgili makaleler zikredilebilir.

Literatürdeki bu boşluk bizi böyle bir başlık seçmeye yönlendirmiştir. Böylece kadın haklarının seyrini, problemin ele alındığı ilk ülkelerden biri ve feminist fikirlerin ilk kez yazıya döküldüğü yer olan İngiltere merkezinde takip edilmiş olacaktır. Bununla zihinlerin dikkatinin kadın haklarına yöneldiği dönemden bugüne kadar kadın hakları konusunda bir ilerleme kaydedilip kaydedilmediğini daha rahat değerlendirilmek mümkün olacaktır.

Araştırmaya dayalı bir tasviri yöntemle kadının çalışma hayatındaki görünürlüğünün arttığı Sanayi Devrimi sonrasında İngiltere'de kadının sosyal ve hukuki durumu ve haklarının ele alındığı bu konu akışında 19. Yüzyıl İngiltere'sinde kadın haklarının durumuyla ilgili bir analiz yapılacak; sonra özgürlük ve haklar üzerinde düşünen bir isim olarak John Stuart Mill'in kadının eğitiminden sosyal hayattaki değerine kadar bu konudaki düşünceleri üzerinde durulacaktır.

İngiltere'de Kadının Hukuki ve Sosyal Konumu

18. yüzyıl sonlarında İngiltere'de yaşanan Sanayi Devrimi özellikle sosyal hayatta pek çok şeyin değişmesine sebep olmuştur. Gelişen sanayide kadın işgücüne olan ihtiyaç, kadının iş hayatına katılmasının aile hayatına etkisi ile bunun yarattığı sosyal dengelerdeki bozulma önemli değişiklikler arasındadır. Kadının iş hayatına aktif olarak katılmasıyla birlikte emeğinin sömürüldüğü, kadınlara haklarının verilmediği, aynı işi yapmasına rağmen erkeklerle aynı miktarda kazanmadığı, iş hayatında kadına yer açılırken siyasi hayatta onun bir birey olarak kabul edilmediği ve yönetime aktif katılımının önünün açılmadığı gibi söylemler üzerinden kadın haklarıyla ilgili tartışmalar artmıştır. Bununla birlikte kadının fabrikalardaki mesaisine ek olarak zaten var olan ev hayatındaki görevlerini, çocuklarının bakımını ihmal etmemesi yönündeki beklentiler de kadına yüklenen veya kadının yüklendiği görevleri ve sorumluluğu ikiye katlamıştır. Bu ise kadın konusunu felsefi bir düzleme taşımayı zorunlu kılmaktadır; çünkü kadının üstlendiği görevlerin toplumsal mı yoksa ontolojik mi olduğu sorusuna verilecek cevap probleme farklı bir boyut kazandıracaktır. Fakat konunun felsefi yönü yani kadının ontolojik varlığı hakkındaki görüş ve tartışmalara burada girilmeyecek; dönemin şartlarında var olan anlayış ve uygulamalar merkeze alınacaktır.

İngiliz kültüründe bir kadının hayatı hem sosyal hem de yasal olarak üç dönem ve üç kimliğe ayrılmıştır: Evlilik öncesi, evli olduğu zaman dilimi ve evlilik sonrasını (boşanma veya ölüm) içine alan dönemler ile bu dönemlerde taşıdığı bekar, evli ve dul kimlikleridir (Erickson, 2002, s. 2). Daha çok sosyolojik sonuçları olan bu dönemlendirme ve kimlik ayırımı sadece İngiliz toplumunda değil tüm toplumlarda var olan bir sınıflandırmadır. Yani tarih boyunca kadın hatta erkek de bu üç dönemin her birinin yaşamış ve buna göre farklı toplumsal kimlik taşımıştır.

Bir ülkede var olan örfi veya hukuki kanunların o ülkenin evlilik anlayışının oluşmasında oldukça etkili olduğu bilinen bir gerçektir. Nitekim 19. yüzyıl İngiliz örf ve kanunlarında kadının hayat arkadaşı olarak yanında yer aldığı, birlikte ömür geçireceği erkeği tercih etme, kiminle evleneceğini seçme hakkının olmaması da bunun bir göstergesidir. Bir kadının evleneceği kişinin belirlenmesinde erkeğin maddi, sosyal ve fiziksel gücü önemli olmuştur ki burada kadın adına damat adayının bir başkası tarafından seçilmesi veya tayin edilmesi durumu söz konusudur. O dönemde evlilik sözleşmesi bir tür alışveriş gibi yani kızın babasının satıcı koca adayının ise alıcı olduğu ticari bir sözleşme özelliğine sahiptir. Bir diğer ifadeyle kızının rızası olmaksızın baba kendi istek ve arzusu doğrultusunda onu evlendirme irade ve hakkını kendisinde görüyor ve aslında toplum ve din de ona bu hak ve imkânı veriyordu. Bugün de benzer örneklere rastladığımız bu tür bir evlilik olayı geçmişten bugüne kadar kadının toplum ve bireyler nezdindeki konumuna ve onun ontolojik anlamına dair yerleşik anlayışı göstermesi bakımından ciddi bir göstergedir. Erkeğin kadın üzerindeki bu yaptırım gücünün en önemli kaynağı ise özellikle Batı toplumlarında din yani Kilise olmuştur (Mill, 2006, s. 35).

Hıristiyanlık öncesi antik dönemlerde bir koca karısının bütün işlerinde karar verici bir konuma sahiptir. Nitekim eski İngiliz kanunlarında kocanın karısının lordu olarak tanımlanması ve kocasını öldüren bir kadının vatana ihanet etmekle eşdeğer bir ceza alırken erkeğin karısının yaşam ve ölümüne karar verebilir olması erkek ve kadının toplum ve hukuk karşısındaki eşitlikten uzak durumunu çok güzel göstermektedir. Mill bunun geçmiş dönemlerin kölelik anlayışından çok da farklı olmadığını düşünür. Hatta Mill'e göre Roma kanunlarının kölelerin belli oranda mülk edinebilmesini ve bunu dilediği şekilde kullanabilmesini garanti altına aldığı gerçeği göz önünde bulundurulacak olursa İngiliz kanunları önünde kadının durumu bir köleninkinden daha da kötüdür. Kısaca kişisel hakları korumak için var olan İngiliz kanunları kadının haklarını kullanmasını sağlamaktan ve korumaktan oldukça uzak kalmıştır (Mill, 2006, 36, 38). Öyle ki bir kadının kocasından boşanması için parlamento kararı gerekiyordu (Capaldi, 2004, s. 334; 2011, s. 351; Geçit, 2013, s. 109).

Kadının İngiliz toplum ve hukuku önündeki durumuyla ilgili şu örnek de oldukça dikkat çekicidir. Buna göre zevce satışı olarak literatüre girmiş olan bir uygulama bir tür boşanma yöntemi olarak kullanılmıştır. Zevce satışı, boşanmak isteyen kadınla erkeğin karşılıklı anlaşması sonucunda kadının kocası tarafından başka bir erkeğe satılmasını içine alan, hukuki olmayan fakat topluma yerleşmiş bir gelenektir. Bu olay gerçekleşme biçimi bakımından oldukça aşağılayıcı olmasının yanında dönemin algısına yönelik de önemli bir fikir vermektedir. Buna göre karısından boşanmak isteyen bir kocanın karısını satışa çıkardığından söz edilmektedir ki bu kadının metalaştırıldığı ve satılabilir bir eşya gibi kabul edildiği anlamına geliyordu (Mill, 2002,

s. 153; 2006, s. 35). Koca satış öncesinde karısının boynuna veya beline bir yular takarak onu pazara götürür ve en yüksek fiyatı verene onu satardı. Bu olay Mill'in kadının hukuki ve toplumsal statüsü ile kölelik arasında kurduğu ilişkiyi de doğrulamaktadır. 17. Yüzyıldan 20. Yüzyıla kadar devam eden bu olay her ne kadar hukuki dayanağı olmasa da zaman zaman resmi görevliler tarafından da desteklenmiştir (Durhan, 2015, s. 143).

İngiltere'de ve aslında diğer ülkelerde de kadın haklarıyla ilgili sorunların sebeplerinden birisi kadının bir birey olarak kabul edilmemesidir. Kadının gerek eğitim gerek mülk edinme gerek seçme haklarını kullanamamasının gerisinde bireysel kimliğinin kabul edilmemesi, bir diğer ifadeyle kadının sahip olduğu bireysel kimliğin dışarda bırakılarak birisinin kızı, kardeşi, karısı olarak toplum içinde var olması ve baba, abi, koca gibi erkek cinsi üzerinden varlığının tanımlanması vardır. Bu durum ise kadının arzu, istek, düşünme ve karar verme ve bireysel tercihlerde bulunmasının önündeki en önemli engellerden birisidir. Eğer bir birey başkasının varlığına bağlı olarak kimlik kazanıyor ve varlığını sürdürüyor ise tercihlerini belirleyen ve yönlendiren de kendisi aracılığıyla kimlik kazanılan kişiler yani baba, abi, koca olacaktır.

İngiltere'de yasalar kadının anne olmasının getirdiği doğal hakları kullanmasına, anneliğin getirdiği bazı sorumlulukları yerine getirmesine de engel oluyordu. Şöyle ki İngiliz kültür ve kanunlarında bir kadın çocukları üzerinde kocasının izin verdiği ölçüde bir hak iddiasında bulunabilmekteydi. Boşanan bir kadının evden ayrılırken daha öncesinden sahip olduğu hiçbir şeyi yanına alması mümkün değildi. Çünkü çocuklar da dahil her şey üzerinde yasal hak sahibi olan sadece koca idi. Hatta kocanın ölümünden sonra dahi kocasının izni veya vasiyeti olmadığı sürece bir kadın çocuklarıyla ilgilenme hakkına sahip değildi ki koca çocukları anneden uzaklaştırarak görüşmelerine engel olabilirdi (Mill, 2006, s. 37, 338).

İngiltere'de kadının durumu ve haklarını değerlendirebilmek için öncelikle bekar ve evli kadınlar şeklinde bir ayırım yapıldığını söylemek gerekir. Kadın-erkek şeklindeki cinsiyet farklılığı haklar konusunda farklı uygulamalara sebep olduğu gibi evli ve bekar olma durumuna göre de kadın cinsinin kendi içinde farklılıklar söz konusudur. Bu ayrımın neden olduğu en belirgin hak kaybı mülk edinme ve tasarrufunda ortaya çıkmıştır. Örneğin bekar bir kadın mülk edinme ve onu yönetme hak ve özgürlüğüne sahip iken evli bir kadının sahip olduğu mülk üzerinde kendi başına bir tasarruf hakkından söz edilememektedir (Göz&Kanat, 2011, ss. 148-149). Evlenen kadının kocasının himayesi altına girmesi bir doktrin olarak benimsendiği için kendisine miras kalan mülklerin kontrolü veya yönetimi de kocanın idaresine verilmiştir. Kadının tamamıyla kocasının himayesine girmesi ise kadının bireysel kimliğinin yok sayılması ve kendi adına iş yapmasının engellenmesi anlamına gelmektedir (Erickson, 2002, s. 1). Bütün bunlar şunu göstermektedir ki be-

kar bir kadın evli kadına göre haklar konusunda daha avantajlı bir konuma sahipti (Wharton, 1853, s. 173, 534, 535).

Nitekim kadınların toplumsal ve hukuki statüleri ve mülk edinme hakları ile ilgili Blackstone *Commentaries on the Laws of England* isimli eserinde evli bir erkeğin evlilik boyunca karısının bütün haklarının tek koruyucusu, yöneticisi dolayısıyla da mülkü üzerinde tek söz sahibi olduğunu yazmaktadır (Blackstone, 1876, s. 434). Buna göre kadınlar evli olsalar da mülk sahibi olamazlardı, emeklerinin karşılığını alamazlardı ve babalarından kalan mirastan yoksunlardı (Capaldi, 2004, s. 351).

19. yüzyılda İngiliz kadınlarının durumuyla ilgili yapılan bir tespitte diğer Avrupa devletleriyle kıyaslandığında İngiliz kadını daha sert bir yasal şart ve kısıtlama içinde yaşam sürmüştür. 20. yüzyılda görünürdeki bu kısıtlamaların çoğu kaldırılmış olsa da kadınlar ekonomik, sosyal ve politik bakımdan dezavantajlı grup olmaya devam etmiştir. Bu dezavantajlı durumun öncelikle ekonomi alanında, kadın ve erkek arasındaki gelir farkında olduğu gözlenmektedir (Erickson, 2002, s. 1). Nitekim bugün de kadınla erkek arasındaki bu gelir dengesizliği halâ devam etmektedir. Özellikle özel sektörde çalışan kadın ve erkekten aynı işi yapan veya aynı pozisyonda olanların gelirinde farklılıklar ve bu farklılığın da kadının aleyhine olduğu durumlara hala rastlanmaktadır. Nitekim BBC'nin bir haberine göre bugün dahi İngiltere'deki pek çok şirkette kadınlar erkeklerden daha az kazanan grup içinde yer alıyor (BBC, 12.07.2024).

Böyle bir düşünce ve yaşam ortamında İngiliz filozofu Mill, kadının sosyal hayatın pek çok yerinde olduğu gibi adaletin tecelli etmesinin beklendiği hukuk alanında da oldukça büyük zorluklarla karşılaştığı gerçeğine dikkat çekmiş; kadın ve erkekle ilgili yerleşik hale gelmiş ve doğruluğunun asla tartışılmadığı bazı davranış ve düşünce örneklerinden hareketle kadın haklarına insan hakları içinde yer vermiştir.

John Stuart Mill'in Kadın Haklarıyla İlgili Düşünceleri

İngiltere siyasi-sosyal-hukuki şartlarının içinde doğup yetişmiş ve orada yaşamış bir isim olarak John Stuart Mill, toplumsal ve hukuki alanda kadınların yaşadıkları hak mahrumiyeti üzerinde düşünmüş; siyasi ve hukuki kimliği ile kadınların bu haklarını kullanabilmeleri için mücadele etmiştir. Onun kadın ile ilgili düşüncesini ve savunduğu ilkeleri büyük oranda *Kadının Esareti* (The Subjection of Women) isimli eserinden öğreniyoruz. Eser feminist gelenek içerisinde tam anlamıyla değerini bulamamış olsa da cinsiyet eşitliği konusundaki liberal yaklaşımlarla ilgili en önemli çalışma olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışma hem Viktorya dönemi İngiltere'sinin hem de Mill döneminin ümit ve endişelerine tanıklık etmesi bakımından oldukça önemlidir (Ryan, 2006, s. 1).

Kadının Esareti isimli kitabından düşünürün kadın veya erkekten herhangi birini pozitif ayrımcılığa tabi tutmaktan ziyade bir cinsin diğeri üstündeki baskı ve otoritesini kabul etmeyen eşitlikçi bir yaklaşımı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bugün olduğu gibi Mill'in döneminde de hak mahrumiyeti yaşayan cinsiyet daha çok kadınlar olduğu için eserde de kadın hakları ön plana çıkarılmıştır. Mill kitabının giriş cümlelerinde bir cinsin diğer cinse boyun eğmesi, ona Tanrı'ya itaat eder gibi itaat etmesinin insanoğlunun gelişmesinin önündeki en önemli engellerden biri olduğunu yazmıştır. Bununla birlikte hiçbir zaman insanın bir cinsinin ötekine göre daha imtiyazlı bir konuma yerleştirilmesinin kabul edilemeyeceğini ve dolayısıyla gerçek bir eşitlik sağlayan şartların oluşturulması gerektiğine dikkat çekmiştir (Durhan, 2015, s. 145). Bu konunun çözümünün çetrefilli ve zor olduğuna vurgu yapan düşünür varsaydığı zorluğun sebebini kendi düşünce, inanç ve argümanlarının rasyonel temelinin yetersizliğinden ziyade meseleye yöneltilen itirazların duygusal bir mahiyette olmasıyla ilişkilendirir ve böylece kadın konusunun duygusal bir zeminde tartışıldığını vurgular (Mill, 2006, s. 3).

Toplumda kadın konusuna rasyonel olmaktan ziyade duygusal bir bakış açısı geliştirildiği yönündeki düşüncenin haklı bir tarafı vardır. Gerçekten de konuya nasıl bir bakış açısı getirilirse getirilsin yani ister kadının aleyhinde ister lehinde olsun kadın ve kadın hakları konusu duygusal bakış ve yorumdan uzak ele alınamamaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere kadın ve onunla ilgili bütün meseleler kadının ontolojik varlığı üzerinden dolayısıyla bir insan olduğundan hareketle değil daha çok sosyal hayat içinde ona ait veya ona biçilen roller diğer bir ifadeyle toplumun kadın cinsine yüklediği görevler üzerinden tartışılmaktadır ki bu da Mill'in ifade ettiği üzere meselenin duygusal boyutta ele alındığının bir göstergesidir.

Kadının kendi kararlarını verebilecek akli ve psikolojik yetkinlikte olduğuna vurgu yapan Mill'e göre kadın ve erkek her bir bireyin irade etme, düşünme ve muhakeme yapabilmesi onun temel ve ayırt edici özellikleri arasındadır; bu temel özelliklerdeki ortaklık sebebiyle de bu iki cins birbiriyle eşit değerdedir (Göz&Kanat, 2011, s. 150). Nitekim düşünür, tarih boyunca kadınların düşünme ve aklını kullanma kapasitelerinin oldukça iyi olmasına karşın aile ve kültür içinde aldıkları eğitimin onlara daha çok itaat etmeyi öğrettiğini söylemiştir. Bir insanın aklını kullanması ile itaat etmesi genelde birbirini dışlayan iki eylem olması sebebiyle kadınlar özerk bir birey olmaktan ziyade itaat etmeye alıştırılmış; böylece başkası için yaşamanın görevleri olduğuna inandırılmıştır (Mill, 2006, ss. 17-18).

Özgürlük Üstüne isimli kitabında filozof özgürlüğün en önemli koşullarından birinin eleştirel düşünce olduğuna vurgu yapar. Kadın hakları açısından bu şu anlama gelir: kadın eleştirel düşünceye sahip olduğu ve onu ifade edebildiği ölçüde özgür bir birey olacaktır. Mill'e göre özgürlüğü mümkün kılan eleştirel düşünce herkesin yapabileceği bir etkinlik değildir. Siyasi veya

bireysel olarak birinin otoritesi altında yaşamaya alışmış olan kişiler eleştirel düşünme yerine itaat etme potansiyeli taşırlar; bu durumda kendi akıllarını kullanma becerisi gösteremeyen ve böylece itaat etmeye alışmış olanlar adına karar alınması, onların yönetilmesi zorunlu hale gelir (Mill, 2000, ss. 28-76).

Nitekim toplumlarda yerleşik olan genel kabul erkeklerin emretme/yönetmeye kadınların da itaat etmeye yatkın bir tabiata sahip oldukları yönünde olduğu için kadınlar her zaman yönetilmesi gereken bir cins olarak düşünülmüştür. Kadınlar da bu durumu kabul etmiş ve kendi iradelerini erkeklerin eline bırakmış gibi davranmıştır. Dünyaya geldiği andan itibaren böyle bir düşünce ve kültür dünyası içinde büyüyen ve yaşayan kadınlar, kendileriyle ilgili inşa edilen bu yapıyı benimseyerek, düşünmeden ve sorgulamadan itaat etmenin adeta dünyanın sosyal kanunu olduğunu düşünerek bu yapının dışına çıkılabileceği, emredici üsluba karşı farklı bir davranış geliştirilebileceği ihtimalini akıllarına getir/e/memekte; erkekler de emretme-itaat etme davranışının dışında bir tavrı düşün/e/memektedir. Fakat modern dönemle birlikte bu durum daha fazla eleştiri ve tartışılma konusu olmaya başlamış; kadınlar bunun bir kanun gibi kabul edilip yaşanmasına karşı duruşlarını daha güçlü bir şekilde gösterme yoluna gitmişlerdir.

Bu noktada kadınlar hakkında konuşma ve karar alma mercii ve yetkisi kadının kendisi olmalıdır, diyen Mill bunun sebebini bir kadını en iyi tanıyanın ancak kadın olabileceği ile açıklar. Bir kadının his ve düşüncelerini, zevk ve nefretlerini en doğru şekilde bilen ve yorumlayanın bir kadın olması beklendiği için onlarla ilgili yapılan planlamalarda yeterli bir oranda kadınların söz sahibi olması gereklidir. Dolayısıyla kadınları ilgilendiren durumlar hakkında konuşurken, onların yaşamlarına dair planlamalar yaparken kadınlara özgürlük alanı oluşturmak; tabir yerinde ise kadının kendi göbeğini kendisinin kesmesini sağlamak Mill'in üzerinde durduğu hususlardan bir diğeridir (Geçit, 2013, s. 115). Elbette bu düşünce, beklenti doğa yasası gibi bir kesinliğe sahip değildir. Yani bazen bir bireyi veya bir durumu objektif değerlendirebilmek için ona üçüncü bir gözün, farklı bir bakışın bakmasına da ihtiyaç vardır; diğer bir ifadeyle bir olayın veya durumun içinde bulunanların olay veya duruma dair doğru olanı tespit etme noktasında bir körlük içine girebileceklerinin, kişileri bu körlükten kurtaracak, farklılıkları görmeyi mümkün kılacak şeyin bir erkek bakışı olabileceğinin de unutulmaması gerekir.

Nitekim Mill'e göre de gelenek ve kurumların erkek egemen bir anlayışla örülmüş olması yadsınamaz bir gerçekliktir. Kurumların erkek egemen bir anlayışla örülmüş olduğuna yönelik tespit ise bu kurumların genelde erkeklerin hayatına ve arzularına hizmeti önceliediği düşüncesini doğurmaktadır. Bu kurumlardan biri olan evlilikte de kadından beklentiler oldukça yüksektir. Hayatın pratik gerçeği böyle bir yönelim ve beklentiyi desteklemiş olsa da şu hakikatin unutulmaması gerekir ki o da evlilik kurumu seçilmiş bir azınlığın faydasına ve arzularına hizmet eden bir kurum değildir, bunun için ortaya

çıkmamıştır. Bilakis bu kurum üyesi olan kadın ve erkeğin her ikisinin de maddi-manevi faydasının gözetildiği ve korunduğu bir yapıdır ve böyle de olmalıdır (Mill, 2006, s. 40). Fakat kadının tarih boyunca yaşamış olduğu hak mahrumiyetinin gerekçesi olarak ve kadınların hak arayışındaki mücadelelerine karşı ileri sürülen kadının korunmaya muhtaç bir varlık olduğu yönündeki ifadelerin evrensel bir savunma argümanı olarak kullanıldığı da görülmektedir. Nitekim İngiltere'de kadınların boşanma, miras, mülk edinme gibi haklardan mahrum olması 18. Yüzyılda hakimlik yapmış olan Sir William Blackstone tarafından şöyle açıklanır: "Kanunen kadına uygulanan kısıtlamalar, onların korunması için ve onların lehine koyulmuştur. Bu ise İngiltere Kanunlarının kadına verdiği bir ayrılacaktır." (Blackstone, 1876, s. 297).

Buna karşın kadınlar kendilerinin korunması amacıyla konulan kısıtlama gerekçesini bir ayrıcalık veya koruyucu bir sebep olarak kabul etmedikleri için eğitimden çalışma hayatına kadar her alanda eşit fırsat talebinde bulunmuştur. Buna bağlı olarak Mill'in kadınlar için gerçekleşmesini arzu ettiği şeylerden birisi de onların eğitimiyle ilgilidir. Filozof, kadınlara yüksek öğretime devam etme, bir meslek sahibi olma ve bununla birlikte ekonomik bağımsızlığını elde etme yönünde imkanlar ve şartlar hazırlanmasını onlar adına istemiştir (Mill, 2011, s. 352). Bu şartların ise kadının gerçek bir eğitim almasını sağlayacak nitelikte olmasına dikkat çekmiştir. Çünkü ona göre şimdiye kadar kadınların aldığı eğitim, bir erkeğe nasıl daha iyi itaat edebilecekleri gibi bir amaca hizmet etmektedir. Çok küçük yaşlardan itibaren kadınlar kendi iradelerini kullanma, kendilerini yönetme, kendi işleri için karar alabilme konusunda negatif bir dil ile yetiştirilmiş; bu durum daha da ileri bir seviyeye taşınarak ahlaki bir zeminde ele alınmıştır. Şöyle ki kadının kendisiyle ilgili işlerin yönetilmesi ve kendisi adına kararların alınmasındaki iradesini tamamen erkeğe devretmesi ahlaki bir görev sayılmıştır. Nitekim düşünür erkeklerin büyük çoğunluğunun kadınların sadece itaat etmesinden çok daha fazlasını, onların fiziksel, duygusal, düşünsel adeta bütün varlıklarına sahip olmak istediğini söylemiştir. Bu isteklerinin gerçekleşmesi için ise eğitimin gücünü kullandıklarından, eğitimin yöntemini, konusunu bu amaçlara ulaşacak şekilde belirlediklerinden söz etmiştir. Fakat artık bu olumsuz yönlendirme ve komutların doğru mecrasına çevrilmesi ve kadına kendisiyle ilgili kararları alması noktasında sosyal ve hukuki şartların sağlanmasının zamanının geldiğini belirtmiştir (Mill, 2006, s. 17, 18).

Mill'in sosyo-kültürel hayatta kadınların mahrum bırakıldığı hakların onlara verilmesi noktasında mücadele ederken ev içinde kadın ile erkeğin görevlerinin belirlenmesinde karşılıklı rızaya dikkat çekmesi de önemlidir. Ancak bu rıza geleneğin yönlendirdiği bir razı oluş özelliği taşımaktadır. Buna bağlı olarak yaşadığı dönemde kadın haklarını savunan tavrıyla oldukça önemli ve cesur bir duruş sergileyen Mill kadınların ev içindeki rollerine

dair geleneksel bir görüşün taraftarı olmak bakımından kimi feminist düşünürler tarafından eleştirilmiştir. Kadınların haklarını kullanma imkanına sahip oldukları takdirde girişimde bulundukları her işte başarılı olacaklarına dair inancını dile getirirken aile içinde geleneğe uygun bir işbölümü yapılmasının ve kadınların ev içi rollerini seçerken geleneğin belirlediği şekliyle bir rol üstlenmelerinin öneminden söz etmiş; bu şekildeki gibi rızaya dayalı bir iş bölümünün de en uygun yöntem olduğunu söylemiştir (Morsümbül, 05.07.2024, s. 8). Burada her ne kadar kadının ev işlerinde birinci derecede sorumluluğu bulunduğu, ev içi iş bölümünde geleneğin de dikkate alınmasının önemli olduğu gibi ifadeler feminist bakış açısından sorunlu kabul edilse de iş bölümünün toplumsal hassasiyetleri de gözeterek ve fakat kadının rıza ve tercihiyle belirlenip üstlenilmesi gerektiği yönündeki düşüncesi önemlidir. Bir görevin veya tercihin bireysel memnuniyeti karşıladığı gibi aynı zamanda toplumun genel anlayış ve beklentilerine de uygun olması genel mutluluğun sağlanması açısından gereklidir. Bunun tersi bir anlayış yani bireysel veya toplumsal bir konumu, görevi veya rolü değerlendirme kriterleri arasında geleneğe yer verilmesinin, gelenekten hareket edilmesinin bir problem olarak kabul edilmesinin kendisi bir problemdir. Bu bakış açısında gerçek amacın problemin bizatihi kendisine odaklanıp çözüm üretmek olmadığı buna karşın daha çok ikincil unsurların bir problem haline getirildiği görülmektedir. Bir diğer ifadeyle amaç kadınların ev içi veya dışı rol ve görevlerindeki sorunlar veya insan olmak bakımından kadınların hakkı olan şeylerden mahrum bırakılmaları üzerinde düşünüp tartışmaktan ziyade veya öncelikle bunun üzerinde durmak yerine bu rol ve görevleri kimlerin belirlediği, nasıl ortaya çıktığı gibi zihinleri problemin özünden uzaklaştıran bir tartışmanın içinde bulunmayı istemek olmaktadır. Dolayısıyla kadın veya erkeklerin bireysel ve toplumsal rolleriyle ilgili tartışmalarda öncelik bu rollerin gelenek tarafından belirlenmiş olması değil, rollerin dağıtılmasında ve kapsamının oluşmasında etkili olan ölçütler olması gerekir. Kadınla ilgili ontolojik, psikolojik ve sosyolojik anlayışların bir gelenek içinde ete kemiğe büründüğü ve bu geleneğin temsilcilerinin de daha çok erkekler olduğu gerçeği inkâr edilemez. Ancak kadına yüklenen görev ve sorumlulukların kadının tercihiyle alınmış olması ve bu tercihi yaparken kadınların gözettiği kriterin gelenek olması ile geleneğin kadınlara yüklemiş olduğu görev ve sorumluluğun düşünülmeden hayatın değişmez kuralı gibi benimsenmesi birbirinden farklı durumlardır. Dolayısıyla kadınların gelenekten hareketle veya geleneğin ölçütlerini de dikkate alarak kendilerine belirli görevler yüklemeleri bir tercihin sonucu olacağı için kıymetli ve kadın haklarına zarar veren, kadının değerini düşüren bir mahiyet içermeyecektir.

Gerek İngiltere özelinde gerekse tüm Avrupa'da benimsenmiş olan kadınla ilgili söz konusu anlayışın temelinde kadının kadın olarak dünyaya gelmesi, kadın cinsiyeti ve aslında kadının ontolojisi ile ilgili düşünceler vardır

(Mill, 1987, s. 61, 62; Geçit, 2013, s. 111). Doğuştan canlı olma ve fizyolojik işleyişleri bakımından bir erkek ile benzerlik taşımasına rağmen morfolojik olarak erkekten farklı olması sebebiyle kadınla ilgili tarih boyunca oluşan olumsuz düşünceler ontolojik bir problemin varlığına, kadının bir erkek ile mahiyet bakımından eşit derecede insan olarak kabul edilmesi ile ilgili tereddütlere işaret etmektedir. Bununla birlikte kadın ayrıntıları düşünme, aynı anda birçok planı veya işi yapabilme ve farklı duyguları aynı anda yaşayabilme gibi kompleks bir yapıya sahip iken bunun bir acziyet, zaaf veya gelişmemişlik olarak düşünülmesi hem bir çelişkiye hem de ontolojik bir probleme işaret etmektedir. Erkeğe göre birçok bakımdan daha kompleks bir varlık olmasının kadın için bir acizlik olarak görülmesi ve bu düşüncenin felsefi, sosyolojik, psikolojik, siyasi sebepleri tartışılmaya muhtaçtır.

Mill'in de dikkat çektiği doğuştan kadın olmanın dezavantajı kadınların yaşadıkları olumsuz düşünce ve pratiklerde kendini göstermektedir. Fakat böyle bir bakış açısı yani kadın cinsiyetini taşıyarak dünyaya gelmenin bir dezavantaj olarak kabul edilmesi, bir cinsin özelliklerini taşıyarak dünyaya gelmenin o cinsin yaşadığı haksızlıkların sebebi olarak gösterilmesi o cinsin varlığını, onunla ilgili bütün durumları olumsuzlamak ve aslında yapılan haksızlıkları örtülü bir şekilde onaylamak anlamına da gelmektedir. Diğer bir ifadeyle doğuştan kadın olmak doğuştan bütün haksızlıkları hak etmeyi de beraberinde mi getirmektedir? Bu tür bir düşüncenin ise hem felsefi hem dini hem de ahlaki açıdan problemli olduğu çok açıktır. Kadın olmanın bizatihi kötü olduğu kabul edilecek olursa ona yönelik bütün kötülüklerin ve hak mahrumiyetinin sebeplerinden birisi erkeklerdir ve onların da bir kadından dünyaya gelmiş olmaları sebebiyle doğuştan kötü olmaları gerekmektedir. Dolayısıyla asli günah inancında olduğu gibi kadın iradesi dışında gerçekleşen, ona verilmiş olan tabii bir niteliği bir suç gibi ömür boyunca taşımaya mecbur bırakılmaktadır ki bu başlı başına büyük bir haksızlık ve kötülüktür.

Düşünürün kadın hakları açısından vermiş olduğu mücadele oldukça kıymetlidir. Nitekim bununla ilgili Mitchell şunu söyler: "Mill'in felsefesi, birey ve bireyin potansiyelini sonuna dek gerçekleştirme hakkına duyulan aşırı inançtır. Dolayısıyla Mill'in eşitlik kavramı aynı zamanda bir fırsat eşitliğini ifade eder ve o böyle bir eşitliğin yasa ile teminat altına alınması yönünde çaba harcamıştır (Mitchell&Oakley, 1998, s. 42).

Sonuç

Yaşadığı Sanayi Devrimi ile modern dünyaya sosyo-kültürel alanda yön veren ülkelerden birisi olan İngiltere merkezinde ele alınan kadın hakları problemi evrensel bir problemdir. Problemin evrenselliğinin tespite edilmesi ise onu belli bir coğrafya ve düşünce ile sınırlandırılmasının ne kadar yanlış olduğunu da bize göstermektedir.

İkinci olarak İngiltere ve Mill özelinde ortaya konulan kadının toplum

içindeki konumu, ona biçilen görevler ve nasıl yaşayacağına dair kurallar ile mahrum bırakıldığı haklar, kadının erkeğin gölgesinde kalma ve onun izin verdiği kadar bir yaşam alanına razı olma durumu sadece Doğulu toplumlara özgü veya sadece dinlerden kaynaklanan bir anlayış ve yaşam biçimi değildir. Nitekim Mill, kadının erkeğe itaat etmesi gerektiğine dair bir anlayışın İncil'e dayandırılmasını çok saçma ve mantıklı bir açıklamadan yoksun olduğuna dair sözleriyle bu tespiti teyit etmiştir. Hatta dönemin İngiltere'sinde insanların bir eşya gibi satılıp alındığına yönelik örnekler İngiltere de dahil genel olarak Avrupa'nın insana bakışını ve elbette ilkçağlardan bu yana gelen kadınla ilgili olumsuz düşüncelerin seviyesini göstermektedir.

İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinde hâkim olan kadının itaat etmek için yaratıldığı, bu dünyadaki görevinin koca veya baba vb. bir erkeğe hizmet etmek, onları memnun etmek şeklinde tanımlanması, bu dünyada hiçbir şeye sahip olmadığı, bedeni de dahil her şeyinin bir erkeğe ait olduğu gibi düşünceler haklı olarak feminist ve kadın hakları ile ilgili söylemleri ortaya çıkarmıştır. Kadın olmanın toplumda dezavantajlı bir birey olmak anlamına gelmesi ve kendi kararlarını alabilmekten aciz olmakla eş tutulması, bazı haksızlıkları hak etmek anlamına gelmeyeceği çok açıktır. Aksi yöndeki bir düşünce, kadın olmayı haksızlıkların sebebi olarak göstermek o cinsin varlığını, onunla ilgili bütün durumları olumsuzlamak ve aslında yapılan haksızlıkları örtülü bir şekilde onaylamak anlamına gelmektedir. Bu şekildeki bir düşünce ise doğuştan kadın olmanın tıpkı asli günah gibi doğuştan bütün haksızlıkları hak etmeyi de beraberinde getirdiğini savunmak tartışmaya açık olmayacak kadar yanlış ve aslında tehlikelidir.

Bununla ilişkili bir diğer problem konusu kadınların görev ve sorumlulukları ile ilgilidir. Kadının tabiatından hareketle ona bir rol ve anlam yükleme çabalarının ve aslında kadının yeri ve önemi hakkındaki tartışmaların gerisinde kadının görevlerini belirleyen asıl şeyin ne olduğu ile ilgili düşünceler vardır. Yani "kadının görevlerini belirleyen onun biyolojik yapısı mı yoksa toplumsal yapı mı?" olduğu sorusu kadın hakları ile ilgili tartışmalarda merkezi bir yer işgal etmektedir. Bu soruya özellikle kadın hakları savunucularının verdiği cevap kadının görev tanımlarının toplum tarafından inşa edildiği yönündedir. Bu cevabın haklılık taşıyan bir yönü olmakla birlikte bir insanın var oluşunda hem tabii hem de sosyal olguların birlikte etkili olduğu dolayısıyla bunları birbirinden ayırmanın pek de mümkün olmadığı gerçeğini de göz ardı etmemek gerekir. Şöyle ki bir kadının anne olarak nitelendirilmesi, böyle bir görevi olması biyolojik tabiatından ayrı düşünülemez. Doğurganlığı ve dünyaya gelen canlının ilk temel ihtiyaçlarını karşılayacak biyolojik fonksiyonların kadında tabii olarak bulunması onu anne yapmaktadır. Bir diğer ifadeyle kadının anne olması öncelikle toplum tarafından inşa edilen bir yapı ve özellik değildir. Buradan hareketle kadının görev tanımının onun biyolojik yapısına göre mi yoksa toplumsal şartlara göre mi oluştuğu yönündeki bir

tartışma, bu iki unsurun birbirinden ayrı düşünülmesi bizi doğru bir tespit ve düşünceye ulaştırmayacaktır.

Bunlarla birlikte bugün kadın haklarının en önemli tartışma konusu kadına yönelik şiddet ve istismar ile bunların engellenmesi yönündeki tedbirlerin zayıflığı ve verilen cezaların yetersizliğidir. Tedbir ve cezaların yeterli olabilmesi ise meseleye sağduyulu ve tarafsız yaklaşmakla, rasyonel bir bakışla mümkündür. Dile getirilen problemlerin sadece kadın haklarıyla değil insan haklarıyla ilgili olduğu dolayısıyla olaylara geniş çerçeveden bakıldığında hem empati yapmak hem de problemlerin bir yönüyle erkek-kadın-çocuk her insana dokunduğunu anlamak mümkün olacaktır.

Kaynakça

Ağaoğulları, M. A. (1989). Fransız Devriminde birey-devlet ilişkisi (1789-1794). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 44*(3), 195-228. Doi: https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001521

Arat, N. (2010). *Feminizmin ABC'si.* İstanbul: Say Yayınları.

Blackstone, W. (1876). *Commentaries on the laws of England, 1*. Chicago: Callaghal And Company.

Calcea, N. (6 Nisan 2023). *İngiltere'de pek çok şirkette kadınlar hâlâ erkeklerden daha az kazanıyor*.

Erişim tarihi: 12.07.2024. https://www.bbc.com/turkce/articles/cm5dxyp85jdo

Capaldi, N. (2011). *John Stuart Mill.* (İ. H. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Capaldi. (2004). *John Stuart Mill: A biography.* PDF: The University of Cambridge Press.

Çetinel, E. ve Yılmaz, S. E. (2016). Feminist teori: Yönetim ve organizasyon alanına eleştirel bir yaklaşım. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 6*(2), 119-148.

Durhan, G. (Aralık 2015). John Stuart Mill'in felsefesinde kadının toplumdaki yeri. *Anemon 3*(2), 135-148. Doi: https://doi.org/10.18506/anemon.93765

Enginyurt, D. (2018). Sosyal hareketler, sosyoloji açısından feminizm. *Uluslararası Sosyoloji ve Ekonomi Dergisi* (*USE*) *1*, 36-59.

Erickson, A. L. (2002). *Women and property: In early modern England.* London and New York: Taylor&Francis.

Geçit, B. (Aralık 2013). John Stuart Mill'de kadının toplumsal konumu. *Beytülhikme 3*(2), 105-127.

Göz, A. C. ve Kanat, S. (Çev.). (Bahar 2011). Britanya'da liberteryen feminizm 1860-1910. *Mehmet Akif Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 3*(4), 145-155.

Küçük, N. (2006). John Stuart Mill'de kadın sorunu. *Kadın Araştırmaları Dergisi 9*, 91-110.

Mill, H. T. (1970). Enfranchisement of women. A. S. Rossi (Ed.), *Essays on Sex Equailty.* Chicago: Chicago University Press.

Mill, J. S. (2006). *The Subjection of Women*. PDF: A Penn State Electronic Classics Series Publication.

Mill. (2011). On liberty. N. Capaldi vd. (Ed.), *The Two Narratives of Political Economy.* New York: Wiley.

Mill. (1987). *Kadınların köleleştirilişi.* (Ş. Tekeli, Çev.) İstanbul: Afa Yayıncılık.

Mill. (2000). *Özgürlük üstüne.* (A. Ertan, Çev.) İstanbul: Belge Yayınları.

Mill. (2002). *The basic writings of John Stuart Mill: On liberty, the subjection of women, utilitarianism.* New York: Modern Library Paperback Edition.

Mitchell, J. Ve Oakley, A. (1998). *Kadın ve eşitlik.* (F. Berktay, Çev.) İstanbul: Pencere Yayınları.

Morsümbül, B. C. *Toplumsal cinsiyet rolleri ve feminist etik*. Erişim tarihi: 05.07.2024. http://evici-adalet.hukukfelsefesi.org/wp-content/uploads/sites/4/2015/09/%C3%96zen-Eti%C4%9Fi-Kramer-Kramere-Kar%C5%9F%C4%B1-Bilgen-Cennet-Mors%C3%BCnb%C3%BCl.pdf

Philips, A. (2015). *Feminizm ve demokrasi.* (A. Türker, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

Ryan, A. (Ed.). (2016). Introduction. *The subjection of women.* London: Penguin Books.

Taş, G. (2016). Feminizm üzerine genel bir değerlendirme: Kavramsal analizi, tarihsel süreçleri ve dönüşümleri. *Akademik Hassasiyetler 3*(5), 163-175.

Wharton, J. J. S. (1853). *An exposition of the laws relating to the women of England.* London: Longman Press.

Wollstonecraft, M. *Kadın haklarının gerekçelendirilmesi.* (D. Hakyemez, Çev.) İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

BÖLÜM 18

KİRA SÖZLEŞMESİNDEN KAYNAKLANAN ÜÇLÜ BORÇ İLİŞKİLERİ

Zeynep Berfin İBİŞ[1]

1 Avukat, Çankaya Üniversitesi Özel Hukuk Yüksek Lisans Öğrencisi, zeynepberfinibis@gmail.com

GİRİŞ

Kira sözleşmeleri, günlük hayatımızda en sık karşılaştığımız sözleşme tiplerindendir. Gerek oturduğumuz evi kiralarken gerek işyeri kiralarında karşımıza çıkan sözleşmelerde aslolan kiraya veren ve kiracı arasında yapılan ve karşılıklı olarak iki tarafa da borç yükleyen belirli taahhütlerin yer aldığı bir sözleşmedir. Fakat kimi hallerde kira sözleşmesinde kiracının kiralananı bir başkasına kiralaması halinde bir alt kiracı ortaya çıkar ya da aile konutunda eşin rızasının gerektiği hallerde üçüncü bir kişi olan diğer eş ortaya çıkar, kefalet sözleşmesinde ise kiraya veren ve kiracı yanında bir de kefilin ortaya çıkmasıyla üçlü bir borç ilişkisinden söz ederiz. Bu çalışmada kira sözleşmesinden kaynaklanan bu durumlarda üçlü bir borç ilişkisinin ortaya çıkmasıyla birlikte tarafların yükümlülükleri ve bu ilişki sonucunda ortaya çıkan durumların sonuçları üzerinde durulacaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde alt kira sözleşmesinden kaynaklanan ve alt kiracı, kiracı ve kiraya veren arasındaki üçlü borç ilişkisi incelenirken; ikinci bölümde aile konutuna ilişkin yapılacak işlemlerde eşin rızasının gerektiği hallerde, ilişkiye üçüncü bir kişi olarak katılan diğer eşin katılımıyla oluşan üçlü borç ilişkisini ve üçüncü bölümde ise kira sözleşmesinde kefaletin güvence gösterildiği durumlarda ortaya çıkan üçlü borç ilişkisini inceleyeceğiz.

1.Alt Kira Sözleşmesinden Kaynaklanan Üçlü Borç İlişkisi

TBK m 322 de alt kira sözleşmesi düzenlenmiştir. Kiracı *kiraya verene zarar verecek bir değişikliğe yol açmamak koşuluyla, kiralananı tamamen veya kısmen başkasına kiraya verebileceği gibi, kullanım hakkını da başkasına devredebilir*.

2.Fıkrada düzenlendiği üzere *kiracı, konut ve çatılı işyeri kiralarında, kiraya verenin yazılı rızası olmadıkça, kiralananı başkasına kiralayamayacağı gibi, kullanım hakkını da devredemez.* Bu hükme göre, alt kira sözleşmesinin geçerli olabilmesi için konut ve çatılı işyeri kiralarında açık bir şekilde yazılı rıza aranmıştır. Yazılı rızanın olmadığı durumlarda alt kira sözleşmesinin geçerliliğinden söz edemeyiz.

Alt kira sözleşmesinde kiraya veren ve kiracı arasındaki sözleşme ilişkisi devam ederken mevcut kiracı ile alt kiracı arasında bir sözleşme ilişkisi kurulacaktır. Kiraya veren ile alt kiracı arasında bir sözleşme ilişkisinden söz edemeyiz. Bu bağlamda asıl kiracının asıl kiraya verene karşı olan tüm borç ve yükümlülükleri, aynı şekilde alt kira sözleşmesi bağlamında alt kiracının da asıl kiracıya karşı olan borç ve yükümlülükleridir. (Gümüş, 2011, s.219)

BK m 248 de ise taşınır ve taşınmaz kiraları bakımından "adi kira sözleşmesi" ile "hasılat kirası sözleşmesi" olarak iki türde ele alınmıştır.

Adi kira, kiralayanın bedel karşılığında bir şeyin kullanılmasını, kiracıya bırakmayı üstlendiği sözleşmedir.

Hasılat kirası ise; *ürün kirası, kiralayanın, kiracıya ürün veren bir malın veya hakkın kullanılmasını ve semerelerinin devşirilmesini bedel karşılığında bırakmayı üstlendiği sözleşmedir* şeklinde tanımlanmıştır.

1.1.Alt Kira ile Asıl Kira Arasındaki İlişki

Alt kira sözleşmesi, kiracı ve alt kiracı arasında yapılan ve asıl kira sözleşmesinden bağımsız olan bir sözleşmedir. Sözleşmenin tarafları kiracı ve alt kiracıdır, asıl kiralayan sözleşmenin tarafı değildir. Alt kira sözleşmesi alt kiracıya, asıl kiralayana karşı ileri sürebileceği bir hak vermez. (Kahveci, 2005, s.72)

Alt kira sözleşmesinin konusunu, asıl kira sözleşmesinin konusunu oluşturan kiralananın, tamamının veya bir kısmının üçüncü bir kişiye kiralanması oluşturur. (Yücer, 2008; Kahveci, 2005, s.72) Dolayısıyla alt kira sözleşmesinde alt kiracının sahip olduğu haklar, asıl kira sözleşmesindeki kiracının sahip olduğu haklarla sınırlıdır, genişletilmesi mümkün değildir.

1.2. Alt Kira Sözleşmesinin Kullanım Hakkının Devrinden Farkı

Kullanım hakkının devri, kiracının kira sözleşmesinden doğan kullanma hakkını, bir üçüncü kişiye devretmesidir. (Zevkliler ve Gökyayla, 2021, s.326) Bu hakkın devrinde kullanma hakkı bir üçüncü kişiye devredildiği için alacağın devri hükümlerine tabidir ve bu sebeple geçerliliği de yazılı şekilde yapılmış olmasına bağlıdır.

Alt kira sözleşmesinde kiracı, alt kira sözleşmesinin yapılmasıyla birlikte kiraya veren konumundadır ve ilk kiraya verene zarar vermemesi koşuluyla sözleşmeye farklı hükümler koyabilir ancak kullanım hakkının devrinde sadece kullanma hakkı devredilir ve hiçbir değişiklik olmadan kullanma hakkı devralana geçer.

Alt kira, kira sözleşmesinin genel hükümlerine tabi olmasına rağmen kullanım hakkının devri, alacağın devri hükümlerine tabidir.

Alt kirada ilk kiracı, ikinci kiracıya karşı hapis hakkına sahiptir. Çünkü ona karşı kira parası alacağına sahiptir. (Zevkliler ve Gökyayla, s.328) Kullanım hakkının devrinde ise bir hapis hakkından söz edemeyiz çünkü devreden, kira alacağına sahip değildir.

Alt kirada alt kiracı ile ilk kiraya veren arasında bir sözleşme ilişkisi yoktur dolayısıyla alt kiracının ilk kiraya verene karşı doğrudan dava hakkı söz konusu olmamaktadır ancak kullanım hakkının devrinde hakkı devralan, kiraya verene karşı doğrudan dava hakkına sahiptir.

TBK m. 322 uyarınca konut ve çatılı işyeri kiraları dışındaki kira sözleşmelerinde açıkça yasaklanmamışsa kiracı kiralananın el değiştirmesinden önceki dönemde alt kira sözleşmesi yapar veya kiralananın kullanım hakkını devrederse yeni malik bu alt kira sözleşmesine ya da üçüncü kişinin kullanım hakkına katlanmak zorundadır. (Mehmetoğlu, 2019, s.117) Ancak el değiştirmeden önceki kiracı eski malikin yazılı rızası olmadan alt kira sözleşmesi yapmışsa ya da kullanım hakkını devretmişse hem eski malik hem de yeni malik bu duruma katlanmak zorunda değildir.

2.Alt Kira Sözleşmesinde Tarafların İlişkileri

Alt kira sözleşmesinin kurulmasıyla taraflar arasında birtakım haklar ve borçlar doğmaktadır.

2.1.Kiracı ile Alt Kiracı Arasındaki İlişki

Alt kira sözleşmesinin kurulmasıyla kiracı olan kişi, kiralayan konumuna gelerek alt kiracı ile yeni bir sözleşme ilişkisi kurmuş olur. Bu sebeple hem kiracının hem de alt kiracının alt kira sözleşmesine özgü hakları ve borçları vardır.

2.1.1. Kiracının Hakları

a) Alt Kiracıdan Kira Bedelini İsteme Hakkı

Alt kiracı ve kiracı arasında kurulan karşılıklı borç ilişkisi neticesinde kiracı, alt kiracıdan kira bedelini isteme hakkına sahiptir.

b) Sözleşmeye Farklı Hükümler Koyma Hakkı

Kiracı, sözleşmeye kiralanana zarar vermemek koşuluyla farklı hükümler koyabilir.

c) Hapis Hakkı

Alt kiracı, kira ücretini ödemediğinde ya da ödemede temerrüde düştüğünde kiracı, alt kiracının kiralanana getirdiği eşyalar üzerinde hapis hakkına sahiptir.

2.1.2.Kiracının Borçları

a) Kiralananı Sözleşmede Amaçlanan Kullanıma ve İşletmeye Uygun Bir Biçimde Teslim Etme ve Sözleşme Süresince Bu Durumda Bulundurma Borcu

Kiracı, alt kiracıya kiralananı sözleşmede amaçlanan kullanıma uygun bir biçimde teslim etmekle ve sözleşme süresince de bu durumu korumakla yükümlüdür.

b) Kiracının Açıklama Yükümlülüğü

Kiralanan, kiralayan tarafından ya da kiracı tarafından kiraya verilebilir ve bu durum bazı değişiklikleri de beraberinde getirir. Kiracının, kendisinin de kiracı olduğunu ve malik sıfatının olmadığını açıklaması gerekmektedir. Çünkü asıl sözleşmenin sona ermesi halinde alt kira sözleşmesindeki kalan sürenin bitmesi beklenmeksizin alt kiracı kiralananı geri vermekle yükümlüdür. (Kahveci, s.123) Bu sebeple alt kiraya verenin kiracı olması durumunda, kiracı, alt kiracıya asıl kiracı olmadığını ve bu sözleşmeyi malik sıfatıyla değil, kiracı olarak yaptığını açıklamakla yükümlüdür.

2.2.1.Alt Kiracının Hakları

a) Kiralananı Kullanma Hakkı

Kira sözleşmesi niteliği gereği kiracıya kullanma ve yararlanma hakkı sağlar bu sebeple alt kiracının da kiralananı kullanma hakkı vardır fakat bu durum asıl kira sözleşmesindeki kiracının kiralayana karşı sahip olduğu haklarla sınırlıdır. Örneğin, kira sözleşmesinde kiraya veren, kiracıya sitenin otoparkında sadece tek bir araba için garajı kullanabileceğini belirtmiş ve sözleşme bu şekilde kurulmuşsa, kiracının alt kiracıya daha farklı bir kullanım sunabilmesi mümkün değildir. Asıl kira sözleşmesinde kendisinin sahip olduğu kullanım hakkıyla sınırlıdır.

b) Kiralananı Bir Başkasına Kiralama Hakkı

TBK m 322 de düzenlenen hükümle, Konut ve çatılı işyerleri hakkında farklı bir düzenleme yapılmış ve *kiracı, konut ve çatılı işyeri kiralarında, kiraya verenin yazılı rızası olmadıkça, kiralananı başkasına kiralayamayacağı gibi, kulanım hakkını da devredemez* şeklinde sadece yazılı rıza olması halinde kiralananı başkasına kiralayabileceği düzenlenmiştir.

c) Tazminat İsteme Hakkı

Kiracının sözleşmeye aykırı davrandığı durumlarda ya da sözleşmeden doğan yükümlülüklerini yerine getirmediği durumlarda alt kiracının tazminat isteme hakkı vardır. Ancak alt kiracının tazminat isteme hakkı sadece kendisine sözleşmede düzenlenerek sağlanan haklar için geçerlidir. Alt kiracı sözleşmede kendisine tanınmayan bir hakkın yerine getirilmemesi sebebiyle tazminat talep edemez. Bir örnekle durumu açıklamak gerekirse; alt kiraya veren asıl kiraya verenden kiralanan şeyin kullanımının kendisine bırakılmasını isteme

hakkına sahip olması nedeniyle alt kiracı da alt kiraya verenden kiralanan şeyin kendisine bırakılmasını isteyebilir. (Akyol, 2016, s.43) Alt kiraya veren bunu yerine getirmezse, alt kiracının tazminat isteme hakkı doğar.

2.2.2.Alt Kiracının Borçları

a) Kira Parasını Ödeme Borcu

Kira sözleşmesi, tam iki tarafa borç yükleyen bir sözleşmedir bu sebeple alt kiracı kiralayana belirtilen kira ücretini ödemekle yükümlüdür. Alt kira sözleşmesinde alt kiracı, kiralayana ödeme yapar. Asıl kiralayana ödeme yapmakla yükümlü değildir kaldı ki asıl kiralayan sözleşmenin tarafı da değildir. Bununla birlikte alt kiracının, asıl kiralayana ödeme yaptığı takdirde borcundan kurtulabileceği durumlar vardır. Bunlardan ilki, kişisel bir ifayı gerektirmeyen borcun üçüncü bir kişi olarak alt kiracı tarafından yapılmasıdır. Kiraya veren eğer asıl kiraya verene borcunu ödememişse bu durumda alt kiracı, asıl kiraya verene borcu ödeyerek sona erdirir. İkinci olasılıkta ise, alt kiracı uygun bir bedel karşılığında asıl kiraya verenin asıl kiracıdan olan kira alacağını kendisine temlik ettirebilir.

b) Kiralananı Sözleşmeye Uygun Olarak Özenle Kullanma Borcu

Alt kiracı, kiralananı sözleşmede belirtilen şekilde ve özenle kullanmakla yükümlüdür. Alt kira sözleşmesi, asıl kira sözleşmesinden farklı bir sözleşme olmasına rağmen kiralanan, asıl kira sözleşmesinde öngörülen şekilde kullanılmalıdır. TBK m 322 de buna yer verilmiş olup alt kiracı, kiralananı kiracıya tanınandan farklı bir şekilde kullanırsa, kiraya verene karşı sorumlu olur. Dolayısıyla kiraya veren kiracıya karşı sahip olduğu hakları alt kiracıya karşı da kullanabilir.

c) Ayıpların Giderilmesine ve Kiralananın Gösterilmesine Katlanma Borcu

Alt kiracı, kiralananın ayıplarının giderilmesine ya da zararların önlenmesine yönelik olan çalışmalara katlanmakla yükümlüdür. Bu ayıpların giderilmesi acil olabilir bu durumda asıl kiraya veren, alt kiracının geçici bir süre için kiralanandan ayrılmasını talep edebilir.

TBK m 319'un ikinci fıkrasında *kiracı, bakım, satış ya da sonraki kiralama için zorunlu olduğu ölçüde, kiraya verenin ve onun belirlediği üçüncü kişinin kiralananı gezip görmesine izin vermekle yükümlüdür* şeklinde bir düzenlemeye yer verilmiştir. Alt kiracı da gerektiği zaman kiralananın gösterilmesine katlanmakla yükümlüdür fakat üçüncü fıkrada da düzenlendiği üzere öncesinden kiracıya haber verilerek ve kiracının yararlarını da göz önünde tutarak bunu yapmak zorundadır. Yargıtay *da bu gösterme kiracı için münasip olan zamanlarda yapılmalı ve onun yararları da hakkaniyete uygun olarak göz önünde tutulmalıdır* şeklinde karar vermiştir. (13.HD.,16.10.1984/4744 E.,1984/6352 K.)

d) Tazminat Ödeme Borcu

Alt kiracı, kiralanandaki kendisinin gidermekle yükümlü olmadığı ayıpları, kiralayana bildirmekle yükümlüdür. Bu yükümlülüğünü yerine getirmediği takdirde tazminat ödeme borcu doğar. Kiracı, bakım, satış ya da sonraki kiralama için zorunlu olduğu ölçüde, kiraya verenin ve onun belirlediği üçüncü kişilerin kiralananı gezip görmesine izin vermez veya kiralananın bilerek kötü görünecek şekilde bulundurur veya kiralananda mevcut olmayan ayıplardan bahsederse yine kiraya verenin zararını tazmin etmekle sorumludur.

e) Kiralananı Geri Verme Borcu

Sözleşmede kararlaştırılan sürenin dolmasıyla alt kiracı, kiraya verene kiralananı aldığı şekilde teslim etmekle yükümlüdür. Teslim hem kiralananı boşaltmak hem de anahtarını teslim etmekle yapılır.

2.2.Kiraya Veren ve Alt Kiracı Arasındaki İlişki

Alt kira sözleşmesinde kiracı ve alt kiracının taraf olduğunu kiraya verenin ise sözleşmenin tarafı olmadığını belirtmiştik. Kiraya veren sözleşmenin tarafı olmamasına rağmen kimi durumlarda alt kiracıya karşı hakları olmasının yanı sıra bazı borçlara da sahiptir.

2.2.1.Kiraya Verenin Hakları

2.2.1.1. Alt Kiracıdan Kiralananın Sözleşmeye Uygun Kullanılmasını İsteme Hakkı

Alt kiracının kiralananı sözleşmeye uygun kullanmaması halinde hem kiracı hem de alt kiracı, kiraya verene karşı sorumludur. Alt kira sözleşmesinin tarafları kiracı ve alt kiracıdır. Nisbilik ilkesi gereği, sözleşmeden doğan hak ve borçlar sadece taraflar arasında ileri sürülebilir fakat burada bir istisnaya yer verilmiş olup sözleşmenin tarafı olmayan kiraya verene alt kiracıya karşı doğrudan kiralananın sözleşmeye uygun kullanılmasını isteme hakkı tanınmıştır. Kanun ile böyle bir düzenleme yapılarak istisnai bir durum meydana getirilmesinin nedeni asıl kiraya verenin haklarını korumaktır. (Kahveci, s.83)

Alt kiracı kiralananı sözleşmede belirlenen şekilde kullanmamasının sonucunda kiraya verenin zararına sebep olmuşsa, zararı tazmin etmekle yükümlüdür.

Asıl kira sözleşmesinde alt kiraya izin verilmemesine rağmen alt kira ilişkisi kurulmuşsa bu ilişkinin ne olacağı hakkında doktrinde iki görüş bulunmaktadır.

Birinci görüş; asıl kira sözleşmesinde alt kira sözleşmesi yapılmasına izin verilmemesine rağmen, kiracının üçüncü kişi ile sözleşme yapması halinde bu

sözleşmenin asıl kira sözleşmesine aykırı olacağından kiralananda meydana gelen zarardan TBK m 112 gereği kiracı sorumludur. TBK m 112; *Borç hiç veya gereği gibi ifa edilmezse borçlu, kendisine hiçbir kusurun yüklenemeyeceğini ispat etmedikçe, alacaklının bundan doğan zararını gidermekle yükümlüdür*. TBK m 112 ye göre; borçlunun kendisine hiçbir kusurun yüklenemeyeceğini ispat etmesi gerekir aksi takdirde alacaklının doğan zararını gidermekle yükümlüdür. Bu durumda izin verilmemesine rağmen üçüncü kişiyle sözleşme yapan kiracının kusuru yoksa sorumlu tutulamayacak olup zararın tazmini istenemez.

İkinci görüşe göre; bu durumda kiralananda zarar meydana geldiğinde kiralayan TBK m 112 veya TBK m 116' ya dayanarak kiracıdan zararın tazminini isteyebilir şeklindedir. TBK m 116 ise yardımcı kişilerin fiillerinden sorumluluğu düzenlemiştir. *Borçlu, borcun ifasını veya bir borç ilişkisinden doğan hakkın kullanılmasını, birlikte yaşadığı kişiler ya da yanında çalışanlar gibi yardımcılarına kanuna uygun surette bırakılmış olsa bile, onların işi yürüttükleri sırada diğer tarafa verdikleri zararı gidermekle yükümlüdür*. Bu görüşe göre kiracının TBK m 112'ye göre sorumlu tutulamayacak olsa da TBK m 116'ya göre sorumlu tutulup, zararın tazmini istenebilecektir.

3.Alt Kira Sözleşmesinin Sona Ermesi

3.1. Sona Erme Nedenleri

Kira sözleşmesini sona erdiren nedenler aynı zamanda alt kira sözleşmesini sona erdiren nedenlerdir. Sona erme nedenleri kira sözleşmesinin belirli süreli ve belirsiz süreli olması halleri ele alınarak düzenlenmiştir. Belirli süreli kira sözleşmesinde, belirlenen sürenin dolmasıyla kira sözleşmesi sona erecektir. Belirsiz süreli kira sözleşmesinin sona ermesi TBK m 328-330 da düzenlenmiştir. Türk Borçlar Kanunu'nun genel hükümlerinde yer alan ibra, imkânsızlık, alacaklı ve borçlu sıfatlarının birleşmesi hallerinde alt kira sözleşmesi sona erecektir.

3.2. Sona Ermesinin Sonuçları

Alt kira sözleşmesinin sona ermesiyle alt kiracı kiralananı, iade eder. Alt kira sözleşmesi ve asıl kira sözleşmesi birbirlerinden bağımsız sözleşmelerdir. Asıl kira sözleşmesi devam ederken alt kira sözleşmesi sona erebilir. Bu durumda alt kiracı, kiralananı kiraya verene iade eder. Asıl kira sözleşmesi sona erdiğinde ise alt kira sözleşmesi de sona erer. Asıl kira sözleşmesinin sona ermesi ile kiralananı geri vermek zorunda kalan kiracının, alt kira sözleşmesini gereği gibi ifa edememesi ve kiracıda meydana gelen ifa imkansızlığı nedeniyle alt kira sözleşmesinin sona ermesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. (Akipek, s.87; Kahveci, s.65) Alt kiracının kiralananı iade etmemesi durumunda, asıl kiralayan iadeyi talep edebilecek midir? Bu husus doktrinde tartışmalıdır. Bir görüşe göre; asıl kiralayan ile alt kiracı arasında

sözleşmesel bir ilişki bulunmadığından asıl kiralayan bunu doğrudan talep imkanına sahip değildir.

Diğer görüş ise; asıl kiralayanın talep hakkının olduğunu ve TBK m 322 de yer alan *Alt kiracı, kiralananı kiracıya tanınandan başka biçimde kullandığı takdirde kiracı, kiraya verene karşı sorumlu olur. Bu durumda kiraya veren, kiracısına karşı sahip olduğu hakları alt kiracıya veya kullanım hakkını devralana karşı da kullanabilir* fıkrasına dayanarak iadeyi talep edebileceğini söyler. Alt kiracının kiralananı iade etmemesi halinde kiracı, kiraya verene karşı sorumludur ve kiraya veren kiracıdan tazminat talep hakkına sahiptir.

4.Aile Konutunda Üçüncü Bir Kişi Olarak Eşin Rızası

Kiralananın aile konutu olduğu durumlarda fesih bildiriminin geçerliliği, TBK m 349 uyarınca birtakım şartların gerçekleşmesine bağlanmıştır. (Hekim, 2019, s.112) TBK m 349/1'e göre; *Aile konutu olarak kullanılmak üzere kiralanan taşınmazlarda kiracı, eşinin açık rızası olmadıkça kira sözleşmesini feshedemez.*

Buna göre eşin rızasının gerektiği durumlardan ilki kira sözleşmesinin feshedilmesinde karşımıza çıkar. Eşlerden biri diğer eşin rızasını almadıkça aile konutunu ilgilendiren kira sözleşmesini feshedemez.

TBK m 349/3'e göre ise, *kiracı olmayan eşin, kiraya verene bildirimde bulunarak kira sözleşmesinin tarafı sıfatını kazanması halinde kiraya veren, fesih bildirimi ile fesih ihtarına bağlı bir ödeme süresini kiracıya ve eşine ayrı ayrı bildirmek zorundadır*. Böylece diğer eş de sözleşmenin tarafı hali gelecek ve kira sözleşmesinde daha önce taraf olan eş, kira sözleşmesine ilişkin işlemleri tek başına yapamayacaktır. (Öztan, 2015) İşte bu hükümlerle, aile konutunda yaşayan diğer eş ve varsa çocukları etkileyecek bu denli önemli bir işlemin, eşin tek taraflı iradesiyle gerçekleştirmesinin önüne geçilmek istenmiştir. (Kılıçoğlu, 2022, s.245)

4.1. Rızanın Zamanı

Eşin rızası, önceden alınabileceği gibi sonradan icazet şeklinde de olabilir. Eğer rıza işlem sonrasında icazet şeklinde olacaksa rızası alınmayan eşe uygun bir süre verilebilir. TBK'nun 46/2. maddesinde benimsenen çözüm yolu ışığında uygun süre içinde rıza verilirse, işlem askıda geçersizlikten kurtulup, geçerli hale gelir. (Badur, 2013) Eş bu sürede rıza vermediği takdirde işlem kesin hükümsüz olacaktır.

4.2. Rızanın Şekli

Eşin rızası kanunen bir şekle bağlı değildir fakat eğer tapu sicilinde yapılması gereken bir işleme var ise o zaman rıza resmi şekle bağlıdır.

Rıza, yapılacak olan işlem için 'açık' bir şekilde verilmelidir. "Aile konutunda yapılacak olan işlemlerin tamamı için rıza veriyorum" şeklinde yapılamayacağı gibi zımni olarak da rızanın verilebilmesi mümkün değildir.

4.3.Eşin Rızasının Alınmamasının Sonuçları

Aile konutunda yapılan işlemlerde eşin rızasının gerektiği halde rızasının alınmadığı durumlarda işlem kesin hükümsüzlükle batıl olur. Üçüncü kişiler için de bağlayıcı olmaz.

5.Kira Sözleşmesinde Kefaletten Kaynaklanan Üçlü Borç İlişkisi

Kira sözleşmesinden doğan borçlar için kefil gösterilmesi, kiraya vereni koruyan bir yoldur. Çünkü kira sözleşmesinden kaynaklanan borç, kiracı tarafından ifa edilemediği takdirde kefile başvurarak borcun ifası istenir.

5.1.Kira Sözleşmesinde Kefaletin Güvence Olarak Gösterilmesi

Kefalet sözleşmesi TBK m 581'de şöyle tanımlanmıştır: *Kefalet sözleşmesi, kefilin alacaklıya karşı, borçlunun borcunu ifa etmemesinin sonuçlarından kişisel olarak sorumlu olmayı üstlendiği sözleşmedir.* Tanımdan da anlaşılacağı üzere kefalet, kişisel bir teminat aracıdır. Bu teminatın sağlanması amacıyla geçerli bir sözleşme bulunması aranmakta olup borçlunun borcuna aykırı davranış sergilemeyeceğine ilişkin güvence sunan kişiye kefil denilmektedir. (Kılıçoğlu, 2020, s.661-662) Kefalet sözleşmesinin kurulmasıyla teminat veren kişi, alacaklıya karşı, borçlu kimsenin borcunu yerine getirmemesi durumundaki tehlikeyi ve riski üstüne alır. (Özen, 2016, s.1; Aktürk, 2020, s.20) Kefalet ilişkisinde üçlü bir ilişki gözükse de aslında alacaklı ve kefil arasında kurulan bir sözleşmedir. Asıl borçlu, sözleşmenin tarafı değildir.

Kefalet sözleşmesi, fer'i nitelikte bir sözleşmedir bu yüzden asıl sözleşmenin varlığına bağlıdır. Ferilik ilkesinin önemli bir sonucu da kefilin sorumluluğunun asıl borçlunun sorumluluğundan daha fazla olamamasında kendini göstermektedir. (Eren, 2022, s.778; Zevkliler ve Gökyayla, 2021, s.701) Kefalet sözleşmesi ikincil nitelikte bir sözleşmedir, alacaklı borcun ifası için önce borçluya başvurmalıdır eğer borçludan borcunu alamıyorsa borcu için kefile başvurmalıdır.

TBK m. 342 kiracının güvence vermesi başlıklı hükme göre, konut ve çatılı işyeri kiraları bakımından kiracı güvence gösterebilir. Kira sözleşmesinde gösterilen güvence miktarı, üç aylık kira bedeli ile sınırlıdır. Fakat bu düzenlemeler yalnızca para ve kıymetli evrakın güvence olarak gösterilmesi durumunda söz konusu olmaktadır. (Uyumaz ve Bulut, s.42) Güvencenin kapsamına nelerin girdiği konusunda doktrinde farklı görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre, güvence yalnızca kira bedelini kapsarken, diğer bir görüşe göre hem kira bedelini hem de kira sözleşmesinden doğan tüm giderleri kapsamaktadır.

5.2.Kefaletin Geçerlilik Koşulları

Geçerli bir kefalet sözleşmesinden söz edebilmek için; geçerli bir kira sözleşmesi bulunmalı ve geçerli bir kefalet sözleşmesi bulunmalıdır.

5.3. Kefalet Sözleşmesinde Eşin Rızası

TBK m. 584'te yer alan hükme göre*; Eşlerden biri mahkemece verilmiş bir ayrılık kararı olmadıkça veya yasal olarak ayrı yaşama hakkı doğmadıkça, ancak diğerinin yazılı rızasıyla kefil olabilir*. Evli bir kişinin kefil olabilmesi, diğer eşin yazılı rızasına bağlanmıştır. Mahkemece verilmiş bir karar ya da ayrı yaşama durumu varsa diğer eşin rızasını alma gerekliliği olmayacaktır. Eşin rızası sözleşme kurulmadan ya da en geç kurulması anında alınmalıdır. Sonradan verilen icazet, sözleşmeyi geçerli hale getirmez.

Sözleşmede yapılacak olan değişikliklerde de eşin rızası alınmalıdır.

Fakat kimi hallerde eşin rızasının yeniden alınmasına ihtiyaç duyulmaz.

Kefalet sözleşmesinde sonradan yapılan ve kefilin sorumlu olacağı miktarın artmasına veya adi kefaletin müteselsil kefalete dönüşmesine ya da kefil yararına olan güvencelerin önemli ölçüde azalmasına sebep olmayan değişiklikler için eşin rızası gerekmez. Maddeden anlaşılacağı üzere sonradan yapılan ve kefilin sorumlu olacağı miktarın artacağı veya kefilin sorumluluğunu artıracak değişikliklerde diğer eşin yeniden rızasının alınması gereklidir. Ancak kefilin sorumlu olacağı miktarı azaltan, adi kefaletin müteselsil kefalete dönüşmesini sağlayan ya da kefil yararına olan güvenceleri artıran değişiklikler için eşin yeniden rızası aranmaz.

5.4.Kefalet Sözleşmesinin Şekli

TBK m. 583/1 de kefalet sözleşmesinin şekli düzenlenmiştir. *"Kefalet sözleşmesi, yazılı şekilde yapılmadıkça ve kefilin sorumlu olacağı azamî miktar ile kefalet tarihi belirtilmedikçe geçerli olmaz. Kefilin, sorumlu olduğu azamî miktarı, kefalet tarihini ve müteselsil kefil olması durumunda, bu sıfatla veya bu anlama gelen herhangi bir ifadeyle yükümlülük altına girdiğini kefalet sözleşmesinde kendi el yazısıyla belirtmesi şarttır."* Kanun, kefalet sözleşmesini nitelikli yazılı şekil olarak düzenlemiştir. Bazı kısımlar sözleşmede mutlaka bulunmalı ve kefilin el yazısıyla yazılmalıdır.

Kira sözleşmesinde, kiracının kira sözleşmesinden doğan borçlarını teminat altına alırken kefalet sözleşmesi kira sözleşmesinde bir şart ya da madde olarak düzenlenebilir mi? Ya da farklı bir sözleşme olarak mı düzenlenmesi uygundur?

Bu konuda doktrinde farklı görüşler vardır.

Birinci görüşe göre; kefalet sözleşmesinde öngörülen şekil şartları bulunduğu takdirde, kira sözleşmesinde bir madde olarak bulunabileceğidir. Eğer söz konusu şekil şartları (örneğin kefilin sorumlu olduğu azami miktarın bulunması) sağlanmışsa, belgenin altına atılan imza kefalet sözleşmesini de kapsamış olacaktır. (Uyumaz ve Bulut, 2023, s.77)

İkinci görüşe göre; kefalet sözleşmesi ayrı bir sözleşme olarak düzenlenmelidir. Kira sözleşmesinin bir şartı olarak düzenlenemez. Aynı sözleşmede düzenlendiği durumda Borçlar Kanunu'nda öngörülen şekil şartlarına uyulamaz ve kefalet sözleşmesi kesin hükümsüz olur demektedir.

5.5. Kira Sözleşmesinin Belirli Süreli Olması

Kira sözleşmesinden doğan borçlar, belirli süreli kefalet sözleşmesiyle güvence altına alınabilir. TBK m 600 de düzenlenen süreli kefalette, sürenin sonunda kefilin borcundan kurtulacağı düzenlenmiştir. Taraflar sözleşmenin süresini serbestçe belirlemekte serbest olmalarına rağmen TBK m 598 de *bir gerçek kişi tarafından verilmiş her türlü kefalet, buna ilişkin sözleşmenin kurulmasından başlayarak on yılın geçmesiyle kendiliğinden ortadan kalkar* şeklinde bir düzenlemeye yer verilmiştir. Bu hükümden anlaşılan süresi on yıldan az olarak belirlenmiş sözleşmelerde sürenin dolmasıyla birlikte kefalet sözleşmesinin ortadan kalkacağıdır.

Süre, on yıl veya daha fazla olarak düzenlenmişse, *Kefalet, on yıldan fazla bir süre için verilmiş olsa bile, uzatılmış veya yeni bir kefalet verilmiş olmadıkça kefil, ancak on yıllık süre doluncaya kadar takip edilebilir.*"

Kefalet sözleşmesi taraflar arasında net bir tarih olarak kararlaştırılabilir ya da sürenin tespit edilebilmesi mümkün olabilir, örneğin; 2026 yılındaki Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'na kadar kefilim, dendiği takdirde sürenin tespit edilebilmesi mümkündür. Kefalet sözleşmesinin süresinin bitmesiyle alacaklı, artık kefile başvuru imkanını kaybeder.

Kira sözleşmesinin kefalet sözleşmesinden daha uzun yapılması durumunda, kefalet sözleşmesine ilişkin sürenin bitiminden sonra kefilin sorumluluğu sona ermiş olur. (Uyumaz ve Bulut, s.79) Örneğin; 5 yıllık bir kira sözleşmesi yapılmış ve bu kira sözleşmesinde teminat olarak 3 yıllık bir kefalet sözleşmesi yapılmışsa bu durumda kefilin bu 3 yıl için sorumluluğu söz konusudur.

5.6. Kira Sözleşmesinin Belirsiz Süreli Olması

Belirsiz süreli bir kira sözleşmesi, belirli süreli bir kefalet sözleşmesiyle güvence altına alınmışsa kefil, sözleşmede belirlenen süre itibariyle sorumludur. Alacaklı belirlenen süre içinde kefile başvurabilir, sürenin geçmesi halinde kefile başvuramaz.

Belirsiz süreli bir kira sözleşmesinden doğan borçlar için üç yıllık bir kefalet sözleşmesi yapılmış olsun, bu durumda kefilin borçtan sorumluluğu sadece bu üç yılla sınırlıdır üç yıl geçtikten sonra kefil sorumluluktan kurtulur.

5.7. Kira Sözleşmesindeki Değişikliklerin Kefalet Sözleşmesine Etkisi

Kefalet sözleşmesi yapıldıktan sonra kira sözleşmesinde değişiklikler meydana gelebilir. Kira ücreti artar ya da azalır. Kefalet sözleşmesinin

feriliği gereği bu artış veya azalış kefalet sözleşmesini de etkiler. (Eren, 2022, s.787; Özen, 2016, s.127) Kira sözleşmesinde belirlenen borcun azalması durumunda kefilin sorumluluğu da azalacaktır. Fakat bu durum kefilin kefalet sözleşmesinde sorumlu olduğu azami miktarın azalması anlamına gelmemektedir. (Ayan, 2018, s. 526) Kefilin sorumlu olduğu azami miktar değişmez sadece fiilen ödeyeceği miktar azalır. Belirlenen borcun artması durumunda da kural olarak kefilin sorumluluğu artmaz.

SONUÇ

Kira sözleşmesinden kaynaklanan üçlü borç ilişkisinin ortaya çıktığı hallerden ilki, kiracı ve alt kiracı arasında akdedilen alt kira sözleşmesidir. Alt kira ilişkisinin kurulmasıyla hem kiracının hem de alt kiracının bu sözleşmeden kaynaklanan belirli hakları ve borçları söz konusudur. Üçlü bir ilişkinin varlığından söz etsek de alt kira sözleşmesi kiracı ve alt kiracı arasında kurulmaktadır ancak istisnai hallerde kiraya veren ve alt kiracı arasında bir ilişki varlığını göstermektedir.

Üçlü ilişkinin ortaya çıktığı ikinci hal, aile konutunda karşımıza çıkar. Türk Borçlar Kanunu'nda düzenlenen hükme göre aile konutu olarak kiralanan taşınmazdaki kiracı, ancak eşinin rızasıyla sözleşmeyi feshedebilir diğer eşin rızası olmaksızın fesih yapılamaz. O halde karşımıza üçüncü bir kişi olarak diğer eş çıkmaktadır.

Kira sözleşmesinden kaynaklanan ve üçlü bir ilişki ortaya çıkaran bir diğer durum ise, kira sözleşmesinde kefaletin güvence gösterilmesiyle karşımıza çıkan üçüncü kişi olan kefil ile kiraya veren ve kiracı arasındaki ilişkidir. Kira sözleşmesinde kefil gösterilmesinin sebebi kira sözleşmesinden doğan borçların yerine getirilmemesi halinde kefilin güvence olarak gösterilmesidir.

KAYNAKÇA

AKİPEK Şebnem, (2003), **Alt Vekalet**, 1. Baskı Yetkin Yayıncılık, Ankara

AKTÜRK Emrah, (2020), **Kefalet Sözleşmesinin Geçerlilik Koşulları ve Sonuçları**, 1. Baskı, Adalet Yayınları

AKYOL Coşkun, (2016), **Türk Borçlar Kanunu'na Göre Alt Kira Sözleşmesinde Tarafların Yükümlülükleri** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

ARAL Fahrettin, AYRANCI Hasan, (2023), **Borçlar Hukuku Özel Borç İlişkileri**, 16. Baskı, Yetkin Yayıncılık, Ankara

AYAN Serkan, (2018), **Kefalet Sözleşmesi**, 1. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara

AYDOĞDU Murat ve KAHVECİ Nalan, (2021), **Türk Borçlar Hukuku Özel Borç İlişkileri,** 5. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara

BADUR Emel, (2013), Eşin Rızası, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, C.30, S.1, ss.251-302

EREN Fikret, (2022), **Borçlar Hukuku Özel Hükümler**, 10. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara

GÜMÜŞ Alper, (2011), **Kira Sözleşmesi**, 1. Baskı, Vedat Kitapçılık, İstanbul

HEKİM Aylin, (2019), **Konut ve Çatılı İşyeri Kira Sözleşmelerinin Bildirim Yoluyla Sona Ermesi**, 1. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul

KAHVECİ Nalan, (2005), **Alt Kira ve Kiranın Devri,** 1. Baskı**,** Güncel Yayınevi, İzmir

KILIÇOĞLU Ahmet, (2020), **Borçlar Hukuku Özel Hükümler**, 2.Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara

KILIÇOĞLU Ahmet, (2022), **Aile Hukuku**, 6. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara

KORKMAZ Güneş, (2022), Kefalet Sözleşmesinde Eşin Rızası ve İstisnaları, **Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, S.2, ss.165-188, İstanbul

KÖSE Eylül, (2020) **Evlilik Birliğinin Eşlerin Tasarruf Yetkisine Getirdiği Sınırlamalar**, 1. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul

MEHMETOĞLU Hayrettin, (2019), **Kiralananın El Değiştirmesi ve Yeni Malikin Gereksinim Nedeniyle Fesih Hakkı**, 1. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul

ÖZEN Burak, (2016), **Kefalet Sözleşmesi**, 4.Baskı, Vedat Kitapçılık, İstanbul

ÖZTAN Bilge, (2015), **Aile Hukuku**,6. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara

UYUMAZ Alper ve BULUT Hüseyin, (2023), Kira Sözleşmesinde Kefaletin Güvence Olarak Gösterilmesi, **Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.5, S.1, ss. 37-109, Ankara

YÜCER İpek, (2008), Alt Kira, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,** C.57, S.3, ss.791-829

ZEVKLİLER Aydın ve GÖKYAYLA Emre, (2021), **Borçlar Hukuku Özel Borç İlişkileri**, 21. Baskı, Vedat Kitapçılık, İstanbul

BÖLÜM 19

SOSYAL SERMAYENİN TOPLUMSAL İŞLEVLERİ[1]

Yasin ERDURAK[2]

1 Bu çalışma, "Engelli Bireylerin Toplumla Bütünleşmesinde Sosyal Sermayenin Rolü" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Tez danışmanı Doç. Dr. Recep YILDIZ. Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Sosyal Hizmet Anabilim Dalı.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0000-0003-0949-8100, yerdurak@bandirma.edu.tr.

GİRİŞ

Sosyal sermaye, toplumsal ilişkiler ve bu ilişkilerin getirdiği kaynaklar üzerinde duran bir kavram olarak bireyler, gruplar ve topluluklar arasındaki etkileşimlerin önemini vurgular. İlk kez Lyda Judson Hanifan tarafından 1916 yılında kullanılmış olan sosyal sermaye, bireylerin ve grupların birbirleriyle kurdukları ilişkilerden elde ettikleri karşılıklı sempati, güven, iş birliği ve dayanışma gibi unsurları ifade eder (Hanifan, 1916: 130). Sosyal sermaye kavramı, günümüzde toplumsal uyum, refah ve ekonomik büyüme gibi farklı alanlarda birleştirici bir araç olarak ele alınmaktadır (ONS, 2017).

Günümüz toplumlarının karmaşık yapısı, bireyler arasındaki sosyal ilişkilerin önemini artırmaktadır ve bu bağlamda sosyal sermayeyi daha görünür kılmaktadır. Bireylerin topluluk içinde veya dışında birbirleriyle olan etkileşimlerinin sosyal sermaye üzerinde belirgin bir etkisi olduğu ifade edilmektedir. Woolcock ve Narayan (2000: 226)'a göre sosyal sermaye, insanların birlikte hareket etmelerini sağlayan normlar ve ağlar bütünüdür. Bu normlar ve ağlar, hem bireylerin yaşam kalitesine hem de toplumsal kalkınmaya doğrudan katkı sunmaktadır.

Sosyal sermaye, güven, dayanışma ve iş birliği gibi unsurlar üzerinden bireylerin ve grupların hareketlerini yönlendiren bir araç olarak tanımlanır. Fukuyama (2002: 31)'ya göre sosyal sermaye, bir grubun üyeleri arasında paylaşılan değerler ve normların bir bütünüdür ve bireylerin bir araya gelip iş birliği yapmasını sağlar. Bu tanım, sosyal sermayenin sadece bireysel değil aynı zamanda kolektif bir değeri olduğunu ortaya koymaktadır.

Sosyal sermayenin önemi, sadece bireyler arasındaki ilişkilerle sınırlı kalmayıp toplumsal refahın artırılmasında ve toplulukların sürdürülebilirliğinin sağlanmasında da önemli bir rol oynar. Putnam (2000: 65)'a göre sosyal sermaye, toplulukların dayanışmasını güçlendirir ve demokratik süreçlerin etkin bir şekilde işlemesine katkıda bulunur.

Bu bağlamda, çalışmanın temel amacı sosyal sermayenin bireysel ve toplumsal düzeydeki işlevlerini analiz etmek, sosyal sermayenin türlerini, unsurlarını ve bu türlerin işlevlerini açıklamaktır. Ayrıca, sosyal sermayenin karanlık yönlerine de değinilerek bu kavramın olumlu ve olumsuz etkileri arasındaki dengeyi tartışmak hedeflenmektedir.

SOSYAL SERMAYENİN TEMEL UNSURLARI

Sosyal sermaye, bireyler, topluluklar ve kurumlar arasındaki ilişkilerin işleyişini belirleyen temel unsurlardan oluşur. Bu unsurlar arasında güven, normlar ve ağlar yer alır ve bu üçlü yapı, toplumsal bağların kurulmasını, sürdürülmesini ve dönüşümünü sağlar. Her biri sosyal sermayenin işlevselliği üzerinde etkili olan bu unsurlar, bir arada işleyerek bireylerin

ve toplulukların hem kendi aralarındaki hem de daha geniş toplumsal yapı içindeki etkileşimlerini şekillendirir.

Güven, sosyal sermayenin en temel unsurlarından biri olarak toplumsal bağların inşa edilmesinde merkezi bir role sahiptir. Fukuyama (1998: 37), güveni bir toplumun iş birliği kapasitesini artıran ve bireyler arasındaki ilişkilerin derinleşmesini sağlayan bir sosyal erdem olarak tanımlar. Güven, bireyler arasındaki ilişkilerde olduğu kadar bireylerin kurumlara ve topluluklara olan inancında da kendini gösterir. Güvenin yüksek olduğu topluluklarda, bireylerin birbirleriyle daha kolay iş birliği yapabildiği ve bu iş birliğinin ekonomik kalkınma, toplumsal refah ve uyum gibi alanlarda olumlu etkiler yarattığı gözlemlenmektedir (Putnam, 2000: 65).

Güven, bireysel, genelleştirilmiş ve kurumsal olmak üzere üç düzeyde ele alınabilir. Bireysel güven, genellikle aile ve arkadaş çevresindeki kişilerle kurulan ilişkilerde ortaya çıkar. Genelleştirilmiş güven, tanımadığımız bireylere karşı duyulan güveni ifade eder ve toplumsal uyumun tesisinde kritik bir rol oynar (Baum ve Ziersch, 2003: 321). Kurumsal güven ise bireylerin devlet, hukuk ve diğer kurumsal yapılarla olan ilişkilerindeki güven seviyesini belirtir. Adalet sistemine olan güven, bireylerin toplumsal sözleşmeye olan bağlılıklarını artırırken güven eksikliği bu bağların zayıflamasına neden olabilir.

Güvenin toplumsal bağların sürdürülebilirliği üzerindeki etkisi özellikle kriz anlarında belirginleşir. Doğal afetler veya ekonomik çöküş gibi durumlarda, güçlü bir güven altyapısına sahip topluluklar daha hızlı ve etkili bir şekilde toparlanabilir. Bununla birlikte, güven eksikliği toplumsal bağların çözülmesine ve bireylerin birbirlerinden izole olmasına yol açabilir.

Normlar, bireylerin toplumsal yaşamda belirli bir düzen içinde hareket etmelerini sağlayan yazılı ya da yazılı olmayan kurallardır. Ostrom'a (1999: 177) göre normlar, bireylerin karşılaştığı toplumsal ikilemlerde davranışlarını yönlendiren ve koordine eden temel unsurlardır. Bu normlar, bireylerin bir arada uyum içinde yaşamasını kolaylaştırarak sosyal düzenin korunmasına katkı sağlar.

Normlar, resmi ve gayri resmi olmak üzere iki kategoriye ayrılabilir. Resmi normlar, yasalar ve kurallar gibi toplumsal düzeni kurumsal bir çerçevede düzenler. Örneğin; trafik kurallarına uymak veya vergileri zamanında ödemek gibi eylemler resmi normların işleyişine örnek olarak gösterilebilir. Gayri resmi normlar ise bireylerin sosyal etkileşimlerinden doğar ve toplumsal kabul görmüş davranış kalıplarını ifade eder. Örneğin; yaşlılara saygı göstermek veya topluluk içindeki yardımlaşma davranışları, gayri resmi normlara örnek teşkil eder.

Normlar, toplulukların sosyal uyumunu güçlendiren birer rehber işlevi görür. Bu normlar, bireylerin davranışlarını yönlendirerek toplumsal çatışmaları önler ve iş birliğini teşvik eder. Ancak normların katı bir şekilde uygulanması, bireylerin özgürlüğünü sınırlayabilir ve yenilikçi düşüncelerin önünü kesebilir. Bu nedenle normların kapsayıcı, esnek ve adil bir yapıda olması, sosyal sermayenin olumlu etkilerinin sürdürülebilmesi açısından kritik öneme sahiptir (Deckert ve Schomaker, 2022: 4-6; Cialdini vd., 1990: 1-4)

Ağlar, sosyal sermayenin fiziksel ve organizasyonel boyutunu temsil eder ve bireyler ile gruplar arasındaki ilişkilerin yapısal temelini oluşturur. Ağlar, bilgi paylaşımı, dayanışma ve iş birliği gibi işlevlerle toplumsal bütünleşmeyi sağlar (Uphoff, 1999: 219). Bu ağlar, bireylerin sosyal sermaye aracılığıyla farklı kaynaklara ve fırsatlara erişimini kolaylaştırır.

Sosyal ağlar, resmi ve gayri resmi olmak üzere ikiye ayrılır. Resmi ağlar, devlet kurumları, sivil toplum örgütleri ve dernekler gibi kurumsal yapılar tarafından desteklenen bağlantıları ifade eder. Bir belediye tarafından düzenlenen yerel bir dayanışma projesi, resmi ağların işlevselliğini gösterir. Gayri resmi ağlar ise aile, arkadaşlık ve komşuluk gibi bireyler arasındaki doğal ilişkilerden oluşur. Bu tür ağlar, bireylerin günlük yaşamlarında destek bulmasını ve kriz durumlarında dayanışma göstermesini sağlar (Schuller, 2007: 18).

Ağların gücü, toplumsal refah ve uyum üzerinde doğrudan etkilidir. Özellikle kriz anlarında, bireylerin sosyal ağlarını etkin bir şekilde kullanabilmesi toplulukların dayanıklılığını artırır (Norris vd., 2008: 127-128). Bunun yanı sıra, ağların genişliği ve çeşitliliği, bireylerin farklı bilgi ve kaynaklara erişim olanaklarını artırır. Örneğin; bir bireyin iş arayışı sırasında sosyal ağlarından destek alması, bu süreçteki başarı şansını önemli ölçüde yükseltebilir.

Sosyal sermayenin yapısal ve bilişsel boyutları, güven, normlar ve ağlar arasında anlamlı bir ilişki kurar. Yapısal boyut, toplumsal ilişkilerin organizasyonunu ifade ederken bilişsel boyut bireylerin bu ilişkilere dair algılarını, değerlerini ve inançlarını içerir (Uphoff, 1999: 218-221). Turner'a (1999: 95) göre, bu iki boyut bir arada işlediğinde toplumsal koordinasyon ve ekonomik gelişme daha etkin bir şekilde sağlanır. Güçlü sosyal ağlar (yapısal boyut) ve yüksek düzeyde güven (bilişsel boyut), bireylerin kriz durumlarında daha hızlı ve etkili iş birliği yapmalarını mümkün kılar.

Bu bağlamda, güven, normlar ve ağlar, sosyal sermayenin birbirini tamamlayan ve destekleyen temel unsurlarıdır. Toplumsal bağların inşası, güçlendirilmesi ve dönüştürülmesinde merkezi bir rol oynayan bu unsurlar hem bireysel hem de kolektif düzeyde sosyal sermayenin etkinliğini belirler. Sosyal sermayenin toplumsal işlevlerine katkı sağlaması, güven, normlar

ve ağların sürekli ve uyumlu bir etkileşim içinde olmasına bağlıdır. Bu etkileşim, toplumsal bağların niteliğini ve dayanıklılığını şekillendiren kritik bir mekanizmadır.

SOSYAL SERMAYENİN TÜRLERİ VE TOPLUMSAL İŞLEVLERİ

Sosyal sermaye, bireyler ve topluluklar arasındaki bağların türüne bağlı olarak farklı kategorilere ayrılır. Bağlayıcı, köprü kuran ve birleştirici sosyal sermaye olarak sınıflandırılan bu türler, bireylerin sosyal bağlarını ve toplumsal dayanışmayı çeşitli şekillerde destekler. Bu türlerin her biri, bireysel düzeyde güven ve destek sağlarken toplumsal düzeyde uyumu, refahı ve iş birliğini teşvik eder. Ancak her türün farklı avantajları ve sınırlamaları bulunur. Sosyal sermayenin türlerini ve toplumsal işlevlerini detaylı bir şekilde anlamak bu kavramın toplumsal yapı üzerindeki etkisini derinlemesine kavramayı sağlar.

Bağlayıcı sosyal sermaye, bireylerin aile, arkadaş çevresi ve topluluk gibi yakın ilişkilerinde ortaya çıkar. Bu tür sosyal sermaye, genellikle homojen gruplar içinde bulunur ve grup üyeleri arasındaki güven ve dayanışmayı güçlendirir. Schuller'e (2007: 15) göre, bağlayıcı sosyal sermaye, bireylerin kriz anlarında maddi ve manevi destek bulmalarını sağlayan bir güvenlik ağı oluşturur. Aile içindeki bağlar, bireylerin ekonomik zorluklar veya sağlık sorunlarıyla başa çıkmasına yardımcı olur. Benzer şekilde, arkadaş grupları ve yerel topluluklar bireylerin sosyal desteğe erişimini kolaylaştırır.

Bağlayıcı sosyal sermaye, bireylerin kimlik ve aidiyet duygusunu güçlendiren bir unsur olarak da önemli bir role sahiptir. Dini gruplar, spor kulüpleri veya yerel dayanışma dernekleri, bireylerin kendilerini bir topluluğun parçası olarak hissetmesine yardımcı olur. Bu aidiyet duygusu, grup içindeki dayanışmayı artırır ve bireylerin karşılaştığı zorluklarla başa çıkmasını kolaylaştırır. Ancak bağlayıcı sosyal sermaye, grup dışındaki bireylerle ilişkilerin zayıflamasına veya dışlama ve hoşgörüsüzlük gibi olumsuz sonuçlara yol açabilir. Putnam (2000: 65), bağlayıcı sosyal sermayenin grup üyeleri için güçlü bir destek mekanizması sunduğunu, lakin dış gruplara karşı önyargı ve ayrımcılığı teşvik edebileceğini vurgular.

Köprü kuran sosyal sermaye, farklı sosyal gruplar arasında bağlar oluşturarak heterojen bir yapıyı teşvik eder. Bu tür sosyal sermaye, bireylerin kendi gruplarının ötesine geçerek diğer topluluklarla ilişki kurmasını sağlar. Mathbor'a (2007: 361) göre, köprü kuran sosyal sermaye, bilgi ve kaynak paylaşımını artırarak toplumsal uyumu destekler. Bir şehirde farklı etnik grupların bir araya gelerek kültürel etkinlikler düzenlemesi, köprü kuran sosyal sermayenin etkili bir örneğidir. Bu tür bağlar, bireylerin farklı gruplarla etkileşime girmesini sağlayarak, toplumsal çeşitliliği ve toleransı artırır.

Köprü kuran sosyal sermaye, aynı zamanda bireylerin sosyal ve ekonomik

fırsatlara erişimini artırır. Coffe ve Geys (2007: 122), bu tür sosyal sermayenin bireylerin sosyal hareketliliğini teşvik ettiğini ve ekonomik eşitsizliklerin azalmasına katkıda bulunduğunu belirtir. Eğitim kurumlarında farklı sosyo-ekonomik gruplardan gelen öğrencilerin bir arada bulunması, yalnızca bireyler arasındaki bağları güçlendirmekle kalmaz ve aynı zamanda toplumsal eşitliği teşvik eder. Ancak köprü kuran sosyal sermayenin etkili olabilmesi için farklı gruplar arasındaki bağların düzenli olarak güçlendirilmesi ve sürdürülebilir hale getirilmesi gereklidir.

Birleştirici sosyal sermaye, bireyler, topluluklar ve kamu kurumları arasındaki bağları ifade eder. Bu tür sosyal sermaye, bireylerin kamu hizmetlerine erişimini kolaylaştırırken toplumsal sorunların çözümünde iş birliğini teşvik eder. Mathbor (2007: 363), birleştirici sosyal sermayeyi, topluluklar ve kamu kurumları arasında uzun vadeli iş birliği sağlayan bir mekanizma olarak tanımlar. Yerel yönetimlerin mahalle sakinleriyle iş birliği yaparak altyapı projelerini geliştirmesi, birleştirici sosyal sermayenin somut bir örneğidir.

Birleştirici sosyal sermaye, toplumsal kapsayıcılığı artırarak sosyal adaleti teşvik eder. Fine (2010: 29), bu tür bağların bireyler ile kurumlar arasındaki güveni güçlendirdiğini ve toplumun daha bütünleşik bir yapıya kavuşmasını sağladığını ifade eder. Bir belediyenin yerel halkla birlikte sosyal projeler geliştirmesi, yalnızca toplumsal dayanışmayı artırmakla kalmayıp aynı zamanda bireylerin kamu kurumlarına olan güvenini güçlendirir. Ancak birleştirici sosyal sermayenin eksikliği, bireylerin kamu hizmetlerinden dışlanmasına ve toplumsal eşitsizliklerin artmasına yol açabilir.

Bağlayıcı, köprü kuran ve birleştirici sosyal sermaye türleri, birbirini tamamlayan ve toplumsal bağların farklı düzeylerde işlev görmesini sağlayan unsurlardır. Bağlayıcı sosyal sermaye, bireylerin günlük yaşamlarında ihtiyaç duyduğu destek ve güveni sağlar. Köprü kuran sosyal sermaye, farklı gruplar arasında etkileşim ve iş birliği oluşturarak toplumsal çeşitliliği artırır. Birleştirici sosyal sermaye ise bireyleri, toplulukları ve kamu kurumlarını bir araya getirerek toplumsal sorunların çözümüne katkıda bulunur.

Tablo 1: *Sosyal Sermaye Türlerinin Kapsamı, Avantajları ve Dezavantajları*

Türler	Kapsam	Avantajları	Dezavantajları
Bağlayıcı (Bonding)	Aile ve arkadaş çevresinde olan yakın bağlar	Maddi ve manevi destek sağlar.	Dış gruplara karşı önyargı geliştirebilir.
Köprü Kuran (Bridging)	Farklı gruplar arasında kurulan bağlar	Toplumsal çeşitliliği ve toleransı artırır.	Sürdürülebilirlik zayıf olabilir.
Birleştirici (Linking)	Topluluklar ve kurumlar arasındaki bağlar	Toplumsal sorunların çözümüne katkıda bulunur.	Kamu hizmetlerine erişimde eksiklik yaratabilir.

Kaynak: Schuller, 2007; Mathbor, 2007; Putnam, 2000.

Tablo 1'de sosyal sermayenin üç temel türü, kapsamları, avantajları ve dezavantajları karşılaştırmalı olarak sunulmaktadır. Bağlayıcı sosyal sermaye, aile ve arkadaş çevresi içinde kurulan yakın ilişkilerle maddi ve manevi destek sağlarken dış gruplara karşı önyargı geliştirme riskini barındırır. Köprü kuran sosyal sermaye, farklı gruplar arasında bağlantılar oluşturarak toplumsal çeşitliliği ve toleransı teşvik eder, ancak sürdürülebilirlik açısından zayıflık gösterebilir. Birleştirici sosyal sermaye, topluluklar ve kurumlar arasında iş birliği sağlayarak toplumsal sorunların çözümüne katkı yapar. Ancak kamu hizmetlerine erişimde eşitsizliklere yol açabilir.

Bu türlerin birlikte etkili bir şekilde işleyebilmesi, toplumsal uyum ve dayanışmanın sağlanması için kritik öneme sahiptir. Kriz durumlarında güçlü bağlayıcı sosyal sermayeye sahip bireyler, kısa vadeli sorunlarla başa çıkarken köprü kuran sosyal sermaye farklı toplulukların bir araya gelerek daha geniş çaplı çözümler geliştirmesini mümkün kılar. Aynı zamanda birleştirici sosyal sermaye, kamu kurumları ve topluluklar arasındaki iş birliğini teşvik ederek sürdürülebilir çözümler sunar.

Sosyal sermayenin türleri, toplumsal refah ve uyumun sağlanmasında birbirini tamamlayan işlevlere sahiptir. Bu türlerin dengeli bir şekilde geliştirilmesi, toplumsal bağların güçlenmesini ve bireylerin sosyal ve ekonomik fırsatlara daha geniş bir çerçevede erişmesini sağlar. Ancak bu türlerin etkili bir şekilde işleyebilmesi, bireyler ve gruplar arasındaki bağların adil, kapsayıcı ve sürdürülebilir bir yapıda kurulmasına bağlıdır.

SOSYAL SERMAYENİN İŞLEVSEL ALANLARI

Sosyal sermaye, toplumsal yaşamın birçok alanında etkili bir mekanizma olarak bireyler ve gruplar arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesinde, toplumsal uyumun sağlanmasında ve ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesinde önemli bir rol oynar. Güven, normlar ve ağlar gibi unsurlar, sosyal sermayenin işlevselliğini artıran temel yapı taşlarıdır. Bu yapı taşları, toplumsal refahın artırılmasından ekonomik fırsatların eşit bir şekilde dağılmasına, eğitim,

sağlık ve iş dünyasında etkili bir role kadar geniş bir yelpazede işlev görür. Tablo 2'de sosyal sermayenin eğitim, sağlık, ekonomik kalkınma ve toplumsal uyum gibi alanlardaki olumlu etkileri özetlenmektedir.

Tablo 2: *Sosyal Sermayenin İşlevsel Alanları ve Etkileri*

Sosyal Sermaye Alanları	**Sosyal Sermayenin Etkileri**
Eğitim	Eğitim kaynaklarına erişimi artırır ve başarı düzeyini yükseltir.
Sağlık	Fiziksel ve ruhsal sağlık üzerinde olumlu etkiler yaratır.
Ekonomik Kalkınma	Piyasa etkinliğini artırır ve ekonomik fırsatlar sağlar.
Toplumsal Uyum	Bireyler ve gruplar arasındaki ilişkileri güçlendirir.

Kaynak: Woolcock ve Narayan, 2000; Schuller, 2007; Putnam, 2000.

Eğitimde, sosyal sermaye bireylerin kaynaklara erişimini kolaylaştırarak başarı düzeyini artırırken sağlık alanında fiziksel ve ruhsal iyilik halini destekler. Ekonomik kalkınmada, piyasa etkinliğini artırarak bireylere ekonomik fırsatlar sunar ve girişimcilik ile istihdamı destekler. Toplumsal uyum açısından ise sosyal sermaye, bireyler ve gruplar arasındaki bağları güçlendirerek çeşitlilik ve hoşgörüyü teşvik eder. Bu etkiler, sosyal sermayenin bireylerin yaşam kalitesine ve toplumsal refaha katkısını ortaya koymaktadır.

Sosyal sermaye, bireylerin ve grupların yaşam kalitesini artırmada kritik bir rol oynar. Güçlü sosyal bağlara sahip topluluklar, dayanışma ve iş birliği mekanizmaları sayesinde yerel sorunlara daha etkin çözümler geliştirebilir. Putnam (2000: 65), sosyal sermayenin toplulukların dayanıklılığını artırarak daha sağlıklı ve güvenli bir yaşam ortamı sunduğunu belirtir. Bir mahalledeki komşuluk ilişkilerinin güçlü olması, bireylerin güvenlik, altyapı ya da sosyal hizmetlere yönelik sorunlarına birlikte çözüm üretmesini kolaylaştırır.

Sosyal sermaye, kriz durumlarında toplulukların daha hızlı toparlanmasını sağlar. Doğal afetler, ekonomik krizler ya da toplumsal huzursuzluklar gibi durumlarda, bireyler ve gruplar arasındaki güçlü bağlar, dayanışmayı teşvik ederek zararların azaltılmasına katkıda bulunur. Deprem sonrası dayanışma ağlarının devreye girmesi, yardımların organize edilmesini ve ihtiyaç sahiplerine hızlıca ulaştırılmasını mümkün kılması buna örnek verilebilir. Sosyal sermaye, bu tür durumlarda kolektif bir güç yaratarak toplumsal refahı artırır.

Ekonomik kalkınmada sosyal sermaye, piyasa etkinliğini artıran bir unsur olarak önemli bir yere sahiptir. Güven ve iş birliğine dayalı sosyal bağlar, ekonomik işlemleri daha az maliyetli ve daha verimli hale getirir. Woolcock ve Narayan (2000: 230), sosyal sermayenin ekonomik faaliyetlerde bilgi paylaşımını kolaylaştırdığını ve bireylerin ekonomik fırsatlara erişimini

artırdığını ifade eder. Sosyal sermaye, aynı zamanda ekonomik eşitliği teşvik eden bir mekanizma olarak da işlev görür. Özellikle köprü kuran sosyal sermaye, bireylerin farklı sosyal ve ekonomik gruplarla bağlantı kurmasına olanak tanır. Bu bağlar, bireylerin iş, eğitim ve diğer ekonomik fırsatlara erişimini artırarak sosyal hareketliliği destekler.

Sosyal sermaye, eğitim alanında bireylerin başarı düzeylerini artıran önemli bir faktördür. Schuller (2007: 18-19), sosyal ağların bireylerin eğitim kaynaklarına erişimini kolaylaştırdığını ve akademik başarı üzerinde olumlu etkiler yarattığını belirtir. Ailelerin geniş sosyal ağlara sahip olması, çocukların daha iyi eğitim imkanlarına ulaşmasını sağlar. Bir öğrencinin aile çevresinin eğitim alanında bilgi ve deneyim paylaşması, çocuğun akademik başarısını artırabilir. Ayrıca, öğretmenler ve veliler arasındaki güçlü bağlar, öğrencilerin eğitim sürecinde daha etkin bir destek almasını sağlar.

Sağlık alanında sosyal sermaye, bireylerin fiziksel ve ruhsal sağlıklarını doğrudan etkiler. Putnam (2000: 122), sosyal sermayesi yüksek olan topluluklarda bireylerin daha sağlıklı ve uzun ömürlü olduğunu ifade eder. Güçlü sosyal bağlara sahip bireyler, sağlık hizmetlerine daha kolay erişebilir ve sosyal destek mekanizmaları sayesinde stres ve kaygı gibi sağlık risklerini daha etkili bir şekilde yönetebilir. Özellikle yaşlı bireylerde sosyal bağların güçlü olması, yalnızlık ve depresyon gibi olumsuz durumların önlenmesinde kritik bir rol oynar.

İş dünyasında sosyal sermaye, bireylerin profesyonel ağlarını geliştirmesine ve kariyerlerinde ilerlemesine katkıda bulunur. Lin'e (2010: 176) göre, sosyal sermaye hem bireylerin hem de kurumların rekabet gücünü artıran bir unsur olarak işlev görür. Güven ve dayanışma temelli iş ortamları, çalışanların motivasyonunu ve üretkenliğini artırır. Aynı zamanda, profesyonel ağlar aracılığıyla bireylerin yeni iş fırsatlarına erişmesi, iş gücü piyasasındaki eşitsizliklerin azaltılmasına katkıda bulunur.

Sosyal sermaye, toplumsal uyumun ve dayanışmanın sağlanmasında temel bir araçtır. Güçlü sosyal bağlar, bireyler ve gruplar arasındaki ilişkilerin güçlenmesini sağlayarak toplulukların bir arada uyum içinde yaşamasını mümkün kılar. Fukuyama (2002: 31), sosyal sermayeyi bireyler arasındaki ortak değerler ve normların bir bütünü olarak tanımlayarak bu değerlerin toplumsal uyum için temel oluşturduğunu ifade eder. Özellikle bağlayıcı sosyal sermaye, bireylerin kendi grupları içinde dayanışma ve güven geliştirmesine olanak tanır. Bu tür bağlar, bireylerin karşılaştıkları zorluklarla başa çıkmasını kolaylaştırırken toplumsal huzuru artırır.

Köprü kuran sosyal sermaye, farklı gruplar arasındaki etkileşimleri artırarak toplumsal çeşitliliği ve toleransı teşvik eder. Farklı sosyal, kültürel ve ekonomik grupların bir araya gelmesi, bireylerin birbirlerini anlamasını ve toplumsal çatışmaların azalmasını sağlar. Birleştirici sosyal sermaye ise

bireyler ve kamu kurumları arasındaki ilişkileri güçlendirerek toplumsal sorunların çözümünde iş birliğini artırır. Bu tür bağlar, bireylerin kamu hizmetlerine daha kolay erişmesini sağlarken toplumsal kapsayıcılığı ve adaleti teşvik eder.

Sosyal sermaye, toplumsal refahın artırılmasından ekonomik kalkınmaya, eğitim ve sağlıktan sosyal uyum ve dayanışmaya kadar geniş bir yelpazede işlev görür. Güven, normlar ve ağlar gibi temel unsurların bir araya gelmesiyle oluşan sosyal sermaye, bireylerin ve toplulukların yaşamlarını iyileştirerek daha dayanıklı ve uyumlu bir toplumun temelini oluşturur. Sosyal sermayenin bu işlevsel alanlardaki etkisinin sürdürülebilmesi, bireyler ve gruplar arasındaki bağların kapsayıcı ve sürdürülebilir bir şekilde geliştirilmesine bağlıdır.

SOSYAL SERMAYENİN KARANLIK YÖNLERİ

Sosyal sermaye, bireyler ve gruplar arasındaki bağları güçlendiren olumlu bir araç olarak tanımlansa da belirli durumlarda toplumsal yapıyı zayıflatan veya zarar veren bir etkiye de sahip olabilir. Sosyal sermayenin karanlık yönleri, özellikle çeteler, mafya gibi organize suç yapılarında veya bireyler arasındaki güven ve normların istismar edildiği durumlarda ortaya çıkar. Bu durumlar, sosyal sermayenin olumlu işlevlerini tersine çevirerek toplumsal adaleti, güveni ve dayanışmayı zedeler. Ayrıca, sosyal sermayenin belirli topluluklar arasında aşırı güçlü bağlar kurarak dış grupları dışlama eğiliminde olduğu da gözlenir.

Sosyal sermayenin olumsuz yönlerinden biri, çeteler ve mafya gibi organize suç yapılarının sosyal bağları kullanarak kendi çıkarlarına yönelik bir yapı inşa etmesidir. Ostrom (1999: 175-176), bu tür yapıları, sosyal sermayenin karanlık yüzüne örnek olarak gösterir ve bu yapıların genellikle güçlü bağlayıcı sosyal sermaye türünden beslendiğini ifade eder. Çeteler ve mafyalar, grup içindeki bireyler arasında yüksek düzeyde güven ve sadakat geliştiren bir yapı oluşturarak yasa dışı faaliyetlerini sürdürebilir kılar. Mafya organizasyonunda üyeler arasındaki sadakat ve bağlılık hem grup içi dayanışmayı artırır hem de dış tehditlere karşı güçlü bir savunma mekanizması oluşturur. Ancak bu bağlayıcı sosyal sermaye, grup dışındaki bireylere yönelik düşmanlık ve dışlama eğilimini de beraberinde getirir. Bu durum, toplumsal uyumu zayıflatarak adaletsizliğe ve şiddete yol açabilir.

Güven ve normların istismarı, sosyal sermayenin karanlık yönlerini gösteren diğer önemli bir boyuttur. Sosyal sermaye, bireyler arasında güvene dayalı ilişkileri teşvik ederken bu güven kötü niyetli aktörler tarafından istismar edilebilir. Fukuyama (2002: 31), bu tür durumlarda sosyal sermayenin bireylerin ve toplulukların zarar görmesine neden olabileceğini ifade eder. Sosyal normlar, bireylerin toplumsal kurallara uyması için bir çerçeve sunsa da bu normların yanlış yönlendirilmesi, grup içindeki bireyler üzerinde

baskı oluşturabilir. Özellikle bağlayıcı sosyal sermaye türünün yoğun olduğu kapalı gruplarda, bireylerin grup normlarına uymadığı durumlarda dışlanma veya cezalandırılma riski ortaya çıkar. Bu tür sosyal kontrol mekanizmaları, bireylerin özgürlüğünü ve ifade alanını sınırlayarak toplumsal dinamizmi olumsuz etkileyebilir.

Sosyal sermayenin olumsuz yönleri, bireyler ve gruplar arasındaki ilişkileri ve toplumsal dönüşüm süreçlerini etkiler. Sosyal sermaye, toplumun ortak değerler ve normlar etrafında birleşmesini sağlarken bu değerlerin aşırı derecede homojenleşmesi toplumsal dönüşümü yavaşlatabilir. Schuller (2007: 16-17), bağlayıcı sosyal sermayenin aşırı güçlü olduğu durumlarda toplumun yeni fikirlere ve değişime kapalı hale gelebileceğini ifade eder. Geleneksel topluluklarda sosyal sermaye, bireylerin yenilikçi fikirler geliştirmesini engelleyerek statükonun devamını teşvik edebilir. Bu durum, toplumsal ilerlemeyi yavaşlatırken bireylerin potansiyellerini gerçekleştirmesini de engeller.

Öte yandan, köprü kuran ve birleştirici sosyal sermaye türlerinin eksikliği, topluluklar arasındaki etkileşimin azalmasına ve sosyal kutuplaşmanın artmasına neden olabilir. Mathbor (2007: 361), farklı gruplar arasındaki bağların zayıf olduğu durumlarda toplumsal çatışmaların ve ayrımcılığın daha belirgin hale geldiğini belirtir. Sosyal sermayenin yalnızca belirli grupların çıkarına hizmet etmesi, toplumun genel refahını azaltırken sosyal adaletin sağlanmasını da zorlaştırır. Özellikle birleştirici sosyal sermayenin yeterince gelişmediği toplumlarda, bireyler ve kamu kurumları arasındaki güven eksikliği, toplumsal yapının zayıflamasına yol açabilir.

Sosyal sermaye, toplumsal bağları güçlendiren bir araç olmanın yanı sıra yanlış kullanıldığında toplumsal uyumu ve adaleti zayıflatan bir mekanizmaya dönüşebilir. Çeteler ve mafya gibi yapıların sosyal sermayeden beslenmesi, güven ve normların istismar edilmesi ve toplumsal dönüşüm süreçlerinin engellenmesi, bu karanlık yönlerin en belirgin örneklerindendir. Sosyal sermayenin olumlu işlevlerinin korunabilmesi için toplumsal bağların çeşitliliğinin artırılması, normların adil ve kapsayıcı bir şekilde oluşturulması ve güven ilişkilerinin istismar edilmesini önleyecek mekanizmaların geliştirilmesi gereklidir. Bu şekilde, sosyal sermaye, toplumsal uyum ve dayanışmayı destekleyen bir araç olarak etkin bir şekilde kullanılabilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, sosyal sermayenin bireysel ve toplumsal düzeydeki işlevlerini, olumlu ve olumsuz yönlerini ele alarak kavramın sosyal yapılar üzerindeki etkisini çok boyutlu bir perspektiften incelemiştir. Sosyal sermaye, güven, normlar ve ağlar gibi temel unsurlarıyla toplumsal dayanışmayı, uyumu ve ekonomik kalkınmayı teşvik eden bir mekanizma olarak önemli bir yere sahiptir. Ancak yanlış kullanıldığında veya istismar edildiğinde

toplumsal bağları zayıflatabilen bir araç haline gelebileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Sosyal sermaye, toplumsal refahın artırılmasından ekonomik fırsatların eşit bir şekilde dağılmasına, eğitim ve sağlık alanındaki gelişmelerden sosyal uyumun güçlendirilmesine kadar birçok alanda olumlu etkiler yaratmaktadır. Güçlü sosyal bağlara sahip topluluklar, kriz dönemlerinde dayanıklılıklarını artırabilir, bireylerin yaşam kalitesini yükseltebilir ve kolektif sorunlara karşı etkili çözümler geliştirebilir. Bununla birlikte, çeteler, mafya ve diğer organize suç örgütlerinin sosyal sermayeyi kendi çıkarları doğrultusunda kullanması, güven ve normların istismarı gibi olumsuz etkiler, sosyal sermayenin yapısal olarak yeniden değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Sosyal sermayenin bağlayıcı, köprü kuran ve birleştirici türleri arasında denge sağlanmalıdır. Bağlayıcı sosyal sermaye, bireylerin yakın çevrelerinde güven ve dayanışma sağlarken köprü kuran sosyal sermaye farklı gruplar arasındaki etkileşimleri artırmalı ve birleştirici sosyal sermaye, bireyler ile kamu kurumları arasındaki güveni güçlendirmelidir. Bu denge, toplumsal uyumu ve dayanışmayı artırırken dışlama ve kutuplaşma risklerini azaltacaktır.

Toplumsal normların adil, kapsayıcı ve yeniliklere açık bir şekilde yapılandırılması önemlidir. Özellikle kapalı gruplarda görülen aşırı normatif baskı, bireylerin özgürlüklerini kısıtlayabilir ve toplumsal ilerlemeyi engelleyebilir. Normlar, bireylerin farklılıklarına saygı gösteren ve kapsayıcı bir toplumsal düzeni teşvik eden bir çerçeve sunmalıdır.

Güvenin sosyal sermayenin temel unsurlarından biri olduğu göz önüne alındığında, bu güvenin istismar edilmesini önleyecek mekanizmaların geliştirilmesi gereklidir. Özellikle dolandırıcılık, manipülasyon ve diğer kötüye kullanımları engelleyecek hukuki ve sosyal politikaların uygulanması, bireylerin ve toplulukların korunmasını sağlayacaktır.

Sosyal sermayenin olumlu etkilerinin artırılması için bireylerin sosyal sermayenin işleyişi ve önemi hakkında bilinçlendirilmesi gereklidir. Eğitim kurumları, sivil toplum kuruluşları ve kamu politikaları aracılığıyla, bireylerin sosyal sermayeyi nasıl etkin bir şekilde kullanabileceklerine dair farkındalık artırılabilir. Sosyal sermayenin olumlu etkilerinden maksimum düzeyde yararlanmak için, kamu politikalarına sosyal sermayeyi teşvik eden stratejiler entegre edilmelidir. Yerel yönetimlerin ve sivil toplum kuruluşlarının iş birliğini artıracak projeler geliştirilerek toplumsal dayanışma güçlendirilebilir.

Sosyal sermayenin etkilerinin izlenmesi ve düzenli olarak değerlendirilmesi, olumsuz etkilerin erken tespit edilmesi açısından önemlidir. Bu bağlamda, sosyal sermaye düzeyini ölçen göstergeler ve analiz araçları geliştirilmelidir. Bu göstergeler, hangi alanlarda iyileştirme

gerektiğini tespit etmeye yardımcı olabilir.

Sosyal sermaye, toplumsal yaşamın her katmanında etkili bir araç olarak öne çıkar. Olumlu etkilerini en üst düzeye çıkarmak ve olumsuz sonuçlarını en aza indirmek, bireyler, topluluklar ve kurumlar arasında güvene dayalı, kapsayıcı ve sürdürülebilir bağlar kurmakla mümkündür. Bu bağlamda, sosyal sermayeyi destekleyen politikalar ve uygulamalar, krizlere karşı daha dayanıklı bir toplumun temelini oluşturmakta kritik bir rol oynayacaktır.

KAYNAKÇA

Baum, F. E. ve Ziersch, A. M. (2003). *Social Capital.* Journal of Epidemiology and Community Health, 57(5), 320-323.

Cialdini, R. B., Reno, R. R. ve Kallgren, C. A. (1990). A Focus Theory of Normative Conduct: Recycling The Concept of Norms to Reduce Littering in Public Places. *Journal of Personality and Social Psychology, 58*(6), 1015-1026.

Coffe, H. ve Geys, B. (2007). *Toward an Empirical Characterization of Bridging and Bonding Social Capital.* Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly, 36(1), 121-139.

Deckert, C. ve Schomaker, R. M. (2022). Cultural Tightness-Looseness and National Innovativeness: Impacts of Tolerance and Diversity of Opinion. *Journal of Innovation and Entrepreneurship, 11*(29), 1-19.

Fine, B. (2010). *Theories of Social Capital: Researchers Behaving Badly.* London: Pluto Press.

Fukuyama, F. (1998). *Güven: Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması.* Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Fukuyama, F. (2002). *Sosyal Sermaye.* Türkiye Günlüğü Dergisi, 71, 31-40.

Hanifan, L. J. (1916). The Rural School Community Center. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 67(1), 130-138.

Lin, N. (2010). Sosyal Sermaye-Network Kuramının İnşası. İçinde M. Murat Şahin ve A. Zeki Ünal (Derleyen), *Sosyal Sermaye: Kuram, Uygulama, Eleştiri* (s.171-220). İstanbul: Değişim Yayınları.

Mathbor, G. M. (2007). *Enhancement of Community Preparedness for Natural Disasters.* International Social Work, 50(3), 357-369.

Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B., Wyche, K. F. ve Pfefferbaum, R. L. (2008). Community Resilience as A Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness. *American Journal of Community Psychology, 41*(1-2), 127–150.

ONS. (2017). Social Capital in The UK: May 2017. https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/wellbeing/bulletins/socialcapitalintheuk/may2017), (E.T.: 01.11.2024).

Ostrom, E. (1999). *Social Capital: A Fad or a Fundamental Concept?* İçinde P. Dasgupta & I. Serageldin (Editör), *Social Capital: A Multifaceted Perspective* (s.172-214). Washington, DC: World Bank.

Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community.* New York: Simon & Schuster.

Schuller, T. (2007). Reflections on the Use of Social Capital. *Review of Social Economy*, 65(1), 11-28.

Turner, J. H. (1999). The Formation of Social Capital. İçinde P. Dasgupta & I. Serageldin (Editör), *Social Capital: A Multifaceted Perspective* (s.94-146). Washington, DC: World Bank.

Uphoff, N. (1999). Understanding Social Capital: Learning from the Analysis and Experience of Participation. İçinde P. Dasgupta & I. Serageldin (Eds.), *Social Capital: A Multifaceted Perspective* (s.215-249). Washington, DC: World Bank.

Woolcock, M. ve Narayan, D. (2000). Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy. *World Bank Research Observer*, 15(2), 226-249.

BÖLÜM 1

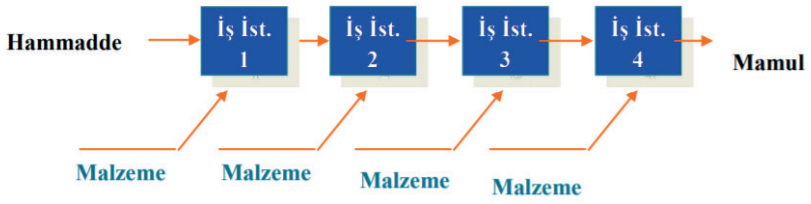
SERİ ÜRETİMDE MONTAJ HATTI DENGELEME UYGULAMASI

Mustafa GERŞİL[1]

1 Prof. Dr. Mustafa GERŞİL
Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü
Orcid: 0000-0001-5638-5411.

1. MONTAJ HATLARI

Montaj Hatları Ürünler genelde birkaç parçadan oluşur ve bu parçaları da oluşturan alt parçalar ve o alt parçaların da daha alt parçaları vardır. Örneğin otomobili oluşturan motor bir parçadır, ama motor da daha alt parçalardan oluşmaktadır. Bu tür ürünlerin üretilmesi için montaj hatlarına ihtiyaç duyulmaktadır.

Şekil 1: Montaj hattı örneği

Şekilde de görüldüğü üzere ham madde belli bir noktadan montaj hattına girmekte, aralarda bazı parçalar ve yarı mamuller hatta girerek hattın sonunda bir ürün çıkmaktadır. İşler elemanlarına ayrılarak süreleri tespit edilmiş ve bu sürelere göre iş istasyonlarına atamaları yapılmaya çalışılmıştır. Bu iş istasyonlarına işlemleri atarken dikkat edilecek en önemli faktörse, her iş istasyonunun süresinin birbirine eşit olmasını sağlamaktır. Böylece tüm iş istasyonları hep aynı sürede üreterek bir iş istasyonunun süresi, bir adet üretmenin süresine eşit olacaktır. Böylece zaman kaybı sıfıra inecektir. Kısacası, ürünü oluşturmak için gerekli olan işlemlerin iş istasyonlarına atanması sırasında kayıp zamanı en aza indirecek şekilde atama çalışmasına Montaj Hattı Dengeleme denir. (2)

2. ÇALIŞMA İSTASYONU YERLEŞİM DÜZENİ

Bir fabrikada üretim bölümünde hat dengeleme yapmak isteniyorsa ilk olarak tesis düzenleme ve iş akışının detaylı incelenmesi gereklidir. Bu inceleme sırasında katma değersiz işler tespit edilip ayıklanmalıdır.

2.1 Tesis Düzenleme

Depo, ikmal dairesi ve yardımcı tesisler, audit ve arge laboratuvar gibi birimlerin çalışmalarının, üretime en rahat hizmet edecek şekilde lokasyon olarak düzenlenmesine tesis düzenleme adı verilir. Makine parkının, iş makinelerinin ve departman yerlerinin belirlenmesi prosesine iş yeri düzenleme adı verilir. (5)

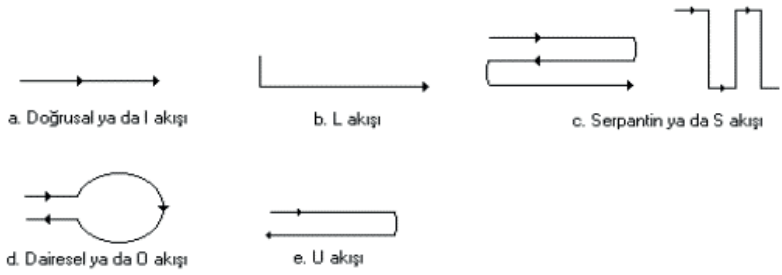
Bu düzenlemelerin yapılmasındaki temel amaç; üretim girdi ve çıktılarının hareket zamanlarını minimuma indirmektedir. Yerleşim düzeninin doğru yapılmaması sonucu işçilik kayıpları, enerji kayıpları, yönetimde sorunlar, alan problemi gibi aksaklıklarla karşılaşılabilir. (6)

2.2 İş Akışı

Üretim yapılacak alanda konumlanacak malzemelerin, yarı mamullerin, üretim esnasında oluşan hurdaların yeri üretimi minimum aksatacak seviyede olmalıdır. Üretimi etkileyen ve akışta yer alan tüm parçalar veri olarak adlandırılır. Akış bu verilerin etrafında şekillenir ve düzenlenir. Fabrikaların da veri olarak kabul edildiği durumlar bulunmaktadır. Fabrikaların kat bilgilerine göre akış düzeni değişiklik göstermektedir.

2.2.1 Yatay İş Akışı

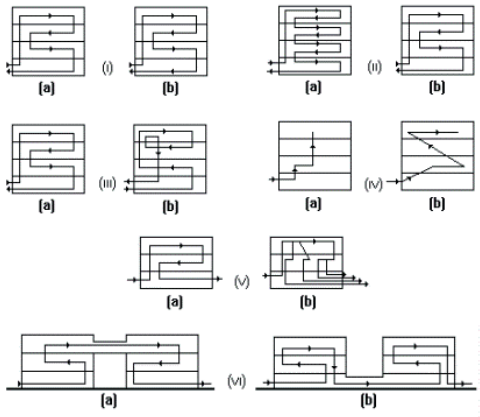
İş akışının tek katlı fabrikalarda yatay yönlü olduğu akış düzenidir. Akış iş planlamasına, alana ve malzeme akış biçimine göre farklılık gösterebilir, doğrusal, L şeklinde, U şeklinde veya S şeklinde olabilir. (6)

Şekil 2: Yatay İş Akış Çeşitleri

2.2.2 Dikey İş Akışı

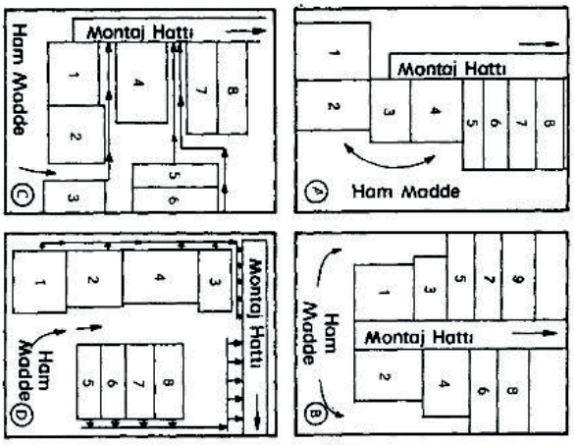
Bu tip bir akış çok katlı fabrikalarda uygulanmaktadır. Akış yönü yukarıya veya aşağıda doğru olabilir. Akış yönü çift taraflı da olabilmektedir. Bu tip üretimlerin kurulum ve bakım maliyetleri büyük parçaların taşınmasını gerektirdiği için yüksektir. (6)

Şekil 3: Dikey İş Akış Çeşitleri

2.3 İş Yeri Düzenleme Çeşitleri

İş akış tipi belirlendikten sonra makine ve hat yerleşiminin kararının verilmesi gerekir. Yerleşim yapılması için net bir formülasyon bulunmazken, firmalar tecrübelerine ve iş akışlarına uygun olacak şekilde bu düzeni sağlarlar. Birden fazla yerleşim şekli belirlenir ve amaca göre içlerinden en uygunu seçilir. 8 ana bölüme ve 1 adet montaj hattına sahip bir firma için farklı yerleştirme biçimleri aşağıda belirtilmiştir.

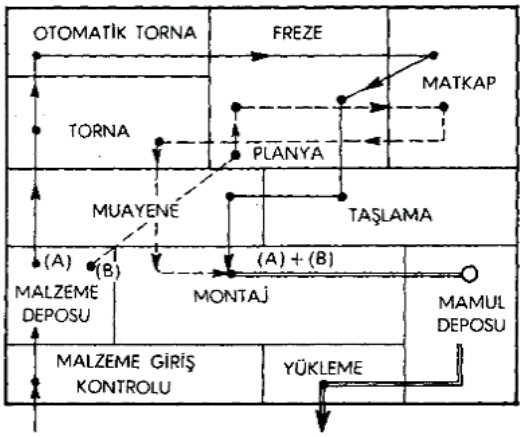
Şekil 4: Yerleşim Varyasyonları

Yerleştirme biçimleri, ürünlerin boyutuna, cinsine ve biçimine göre değişiklik gösterir ve üç başlıkta incelenir.

2.3.1 Prosese Göre Yerleştirme

Çeşitlerine ve işlevlerine göre benzer özellik gösteren makineler birlikte konumlandırılır ve iş grubu oluşturulur. Talaşlı imalat, boyahane, bükme gibi işlemler birbirlerinden ayrı bölgelerde konumlanırlar. Bu tip siparişe göre üretimde kullanılır.

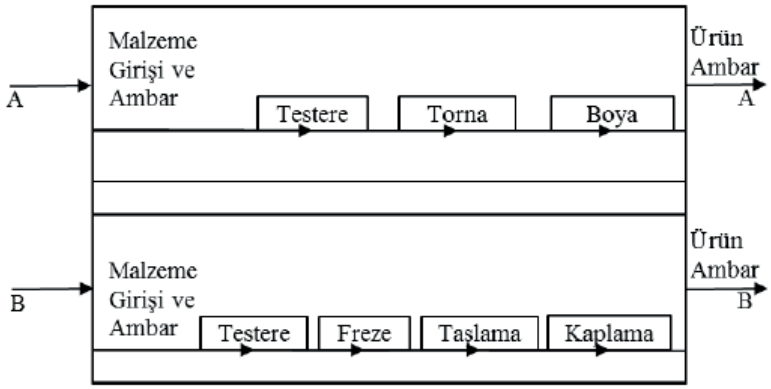
Makineler birbirinden farklı işlemler için kullanılabilirler, bu üretime esneklik sağlar. Tamir ve bakım ihtiyacı oldukça azdır. Kurulum işlemleri zor değildir. Uzun süreli üretim işlemleri için kullanılırlar. Sıklıkla ürün kontrolü gerektiren durumlarda bu yerleşim tipi gerçekleştirilir. Aktarma işlerinin fazla olması, makinelerin boş kalma olasılığının fazla olma olasılığı ve üretim süresinin uzun olması, kalifiye işçi ihtiyacının fazla olması olumsuz yönleri olarak sayılabilir. (7)

Şekil 5: Prosese göre yerleşim tipi

2.3.2 Mamule Göre Yerleştirme

Makineler yarı mamullerin sırayla mamul olmasını sağlayan bir düzen içinde sıralanmıştır. Üretim süreklilik gösterir. Akış düzgündür. Fazla alan kullanımı ile iş sürelerinin düşürülmesi hedeflenmiştir. Elleçleme minimum düzeydedir ve malzeme hareketi azdır. Çevrim süreleri kısa sürer. Stoklama işlemleri düşüktür. İstasyon bazlı üretim yapıldığı için prosesler kısadır ve kalifiye eleman ihtiyacı daha azdır. Üretim hızı en yavaş iş istasyonuna göre belirlenir. Bu nedenle hatların dengelenme ihtiyacı doğar. İş istasyonlarından birinin aksaması diğer istasyonların da durmasına sebep olabilir. Arızaların duruşa sebep olmaması için yedek malzeme ve ekipman bulundurulması gereklidir. Kurulum maliyeti yüksektir.

Şekil 6: Mamule göre yerleştirme

2.3.3 Montaja Göre İş Yeri Yerleştirme

Bu tür yerleştirme modelinde tüm mamuller montaj lokasyonuna taşınmaktadır. Ürün montajı esnasında taşıma işlemi azdır. Mamuller ürüne yakın olduğu için esneklikte sağlanmış olur. Tesis ve tedarik çalışması gerektirmemektedir. Kalifiye eleman ihtiyacı vardır. Mamullerin kapladığı alan azdır. Kalabalık oluşturmazlar. Prosese giren malzeme miktarı azdır. Böylece üretim süreleri oldukça kısalır. (6)

3. MONTAJ HATTI DENGELEME

Üretime duyulan ihtiyacın günden günde artması, sektörde iş yapan firmaların üretim adetlerini artırmaktadır. Kaliteli, düşük maliyetli ve zamanında üretim yapabilmek firmaların özen gösterdiği kriterlerin başında gelmektedir. Montaj hatları da bu kriterlerin sağlanması adına biçilmiş kaftandırlar ve maksimum verimde kullanılabilmeleri için hat üzerinde çalışan personellere iş dağılımının düzgün şekilde yapılabiliyor olması gerekir. İş dağılımlarının düzgün yapılması hat dengeleme ihtiyacını doğurur. Dengelemenin yapılması birim zamanda üretilen ürün miktarını artıracağı gibi, üretim ve işçilik maliyetlerinde karlılık sağlayacaktır.

3.1 Dengeleme Kavramı

Üretimin dengeli olabilmesi için hat üzerindeki istasyon süreleri arasındaki iş zaman farklarının düşük olması gerekir. Hat üzerindeki en yavaş istasyona göre diğer tüm istasyondaki işlemlerin dağıtılmış olması gerekir. Süre ve eleman sayısı açısından yapılan bu dengeleme işlemine montaj hattı dengelemesi adı verilir. (8)

Eğer hat üzerinde bir istasyon diğerlerine göre çok daha yavaş kalıyor ise bu hat darboğaz olarak adlandırılır. Ve diğer tüm istasyonlar bu darboğazın istasyonun yarattığı zaman farkı kadar verimsizlik yaşar. (8)

3.2 **Dengeleme Problemleri**

Montaj hatlarında yapılması gerekli işlerin zamanları alındığında önce hangi işlemin yapılacağı da belli olduktan sonra çalışma istasyonlarının bir düzen içerisine sokulması sorunu karşımıza montaj hattı dengeleme problemi olarak çıkar. (8)

Üretim girdilerinin en verimli şekilde kullanılması ve iş planlamasının yapılması amaçlanır.

Montaj hattı üzerinde bütün istasyonlara ait iş süresi hattın çevrim süresine ne kadar yakınsa hat o oranda dengelenmiş demektir. Dengeleme sağlıklı yapılmaz ise kalan boş süreler personelinin verimsiz çalışmasına sebep olur.

Hat dengesinin sağlanması zaman ve girdi yönetiminin de sağlanması kolaylaştırır. Bunlar üretim maliyetine olumlu yönde etki eden faktörlerdir. Üretim adetlerinin ve kapasite kullanımının arttığı bir firmada hat kurulumları ve dengeleme işlemleri daha çok önem kazanmaktadır. (8)

3.2.1 Temel Kavramlar

3.2.1.1 İş Parçası

İmalatta bulunan toplam işin her bir parçası iş parçası olarak adlandırılır. İş parçalarının her birinin tamamlanması için harcanan süreye işlem süresi denmektedir.

t_i = İş Parçası İşlem Süresi (8)

3.2.1.2 Görev

İşin niteliği baz alındığında en ufak iş parçası görev olarak adlandırılır. (9)

3.2.1.3 Görev Süresi

Görevin başlangıcından tamamlanmasına kadar arada geçen süre görev süresi olarak adlandırılır. (9) Bütün iş öğelerinin işlem sürelerinin toplamıyla hesaplanır.

N = Hatta bulunan toplam iş parçası sayısıdır.

t_i = İş Parçası İşlem Süresi

$$\sum_{i=1}^{N} t_i$$

Şekil 7: Toplam Görev Süresi Formülü

3.2.1.4 İstasyon

Görevlerin her birinin gerçekleştiği bölümlere verilen isimdir. (9)

3.2.1.5 İstasyon Süresi

İstasyondaki toplam görev süresini ifade eder. (9)

3.2.1.6 Çevrim Süresi

İstasyondaki görevlerin tamamlanması için şart koşulan süre çevrim süresi olarak adlandırılır. Çevrim süresi tüm istasyonlar için aynıdır ve hatta art arda biten iki adet ürünün arasındaki süreye denir. Çevrim süresi toplam net iş süresinin müşteri talebine oranlanması ile bulunur. (9)

C = Çevrim süresi

T = Net üretim süresi

ÜS = Hedeflenen üretim sayısı

$$C = \frac{T}{ÜS}$$

Şekil 8: Çevrim süresi formülü

3.2.1.7 İstasyon Sayısı

İstasyon sayısı iş sürelerinin toplamının çevrim süresine oranı ile hesaplanır. Bu hesap sonucunda istasyon sayısı olası olarak bulunur. Çevrim süresinin yarısından büyük çalışma süresine sahip iki iş birleştirilip tek bir istasyonda toplanılamaz çünkü darboğaz oluşturur.

$N_{tahmini}$ = Olası istasyon sayısı

C = Çevrim süresi

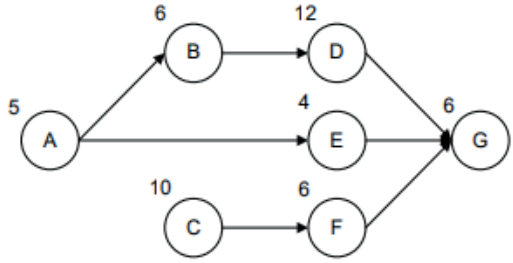
t_i = İş parçası süreleri

$$N_{tahmini} = \frac{\sum_{i=1}^{n} t_i}{C}$$

Şekil 9: Olası istasyon sayısı formülü

3.2.1.8 Öncelik Diyagramı

Montaj hattı istasyonlarının öncelik sıralamasını ve birbirleriyle olan ilişkiyi gösteren diyagrama denir. Diyagramda her bir çember istasyonu, oklar ise akış yönünü belirtmektedir. (9)

Şekil 10: Öncelik matrisi

3.2.1.9 Öncelik Matrisi

Öncelik diyagramının matris haline getirilmiş gösterim şeklidir. Araların ilişki bulunan istasyonlar için birini izleyenlere 1 birbiri ile ilgili olmayan istasyonlara ise 0 değeri verilir.

	A	B	C	D	E	F	G
A	-	1	0	0	1	0	0
B	0	-	0	1	0	0	0
C	0	0	-	0	0	1	0
D	0	0	0	-	0	0	1
E	0	0	0	0	-	0	1
F	0	0	0	0	0	-	1
G	0	0	0	0	0	0	-

Şekil 11: Öncelik Matrisi

3.2.1.10 Esneklik Oranı

Montaj prosesindeki uygun sıralama sayısının bulunmasında kullanır. Esneklik oranı E ile gösterilir. Y öncelik matrisinde 0 olarak gösterilen hücre sayıdır. Bu oran tüm işlemler birbirine ardışık olarak bağlı ise 0 gösterir. İşlemlerin öncelik sıraları bulunmuyor ise 1 gösterir. E'nin 0'a yaklaşması istasyonlardaki birbirine bağlılığı artırdığından esnekliğin azaldığına işarettir. (10)

$$E = \frac{2 * Y}{N * (N - 1)}$$

Şekil 12: Esneklik oranı formülü

3.2.1.11 Düzgünlük İndeksi

Montajdaki istasyon proses zamanlarının eşit olarak dağıldığını gösteren orana düzgünlük indeksi adı verilir. İşlerin doğru bir biçimde dağılımının yapılıp yapılmadığını göstermektedir. (9)

İndeksin küçülmesi hat dengesinin doğru olduğunu gösterir.

Dİ = Düzgünlük indeksi

Tmax = İstasyonlardaki en uzun işlem zamanı

n = Dengeleme sonrası istasyon sayısı

ti = İstasyondaki işlem zamanı

$$DI\ (\%) = \frac{\sqrt{\sum(t_{max} - t_i)^2}}{\mathbf{n} \times t_{max}} \times \mathbf{100}$$

Şekil 13: Düzgünlük indeksi formülü

3.2.1.12 Teorik Etkinlik

Montaj hattının çevrim süresinden yola çıkılarak hazırlanmış en az istasyon adediyle yapılan etkinliktir. Bu etkinlik hat etkinliğinin en üst limitidir. Yapılacak çalışmalar ile daha yüksek düzeylere ulaştırılabilirler.

KE: Kuramsal (Teorik) etkinlik

t_i = İstasyondaki işlem zamanı

C = Çevrim zamanı

n_{min} = Çevrim süresinin yarısından fazla işlem süresine sahip iş parçalarının bulunduğu istasyon sayısı

$$KE\ (\%) = \frac{\sum_{i=1}^{n} t_i}{n_{min} \times \mathbf{C}} \times \mathbf{100}$$

Şekil 14: Teorik etkinlik formülü

3.2.1.13 Hat Etkinliği

Montaj hattındaki iş parçalarının üretim sürelerinin toplamının istasyon sayısı ve çevrim süresi çarpımına oranına denir.

HE = hat etkinliği

ti = İstasyondaki işlem zamanı

C = Çevrim zamanı

n = Denge sonunda elde edilen istasyon adedi

$$HE\ (\%) = \frac{\sum_{i=1}^{n} t_i}{\mathbf{n} \times \mathbf{C}} \times \mathbf{100}$$

Şekil 15: Hat etkinliği oranı

4. UYGULAMA

4.1. MEVCUT DURUM

Amaç termosifon montaj üretim hattında hat dengelemesi ile üretim çevrim süresini iyileştirmektir. Öncelikli olarak mevcut üretim hattı incelenerek detaylı analizi yapılmıştır. Bu analizde montaj hattında yapılan işler ve işlem süreleri ölçümlenerek ortalamaları alınıp çıkartılmıştır (Şekil 20)

No	İşler	İşlem Süresi(sn)	Paylı Süre(sn)
1	Paletten boyalı gövdenin alınıp görsel kontrolünün yapılması	**6**	**7**
2	Gövde sacının iç çevresine sünger bant takılması	**15**	**17**
3	Üst kapağın kapatılması	**12**	**13**
4	Kapağa tokmakla vurulması	**6**	**6**
5	Kapağa 2 adet beyaz bant yapıştırılması	**10**	**11**
6	**Stoklama**	**3**	**4**
7	dolu kazan paletinin hazırlık için açılması	**4**	**4**
8	kazan askı sacı üzerine 2 adet perçin atılması	**9**	**10**
9	ara seperatörün alınması	**4**	**4**
10	palet karton ve seperatörlerin toplanması	**4**	**4**
11	ışıkla emaye kontrolü	**4**	**4**
12	**paletten alıp banda stoklama**	**4**	**4**
13	Palet arabasından 1 adet tahta paletin alınıp üretim bandı konveyörüne konulması	**2**	**2**

14	Palet üzerine üst strafor konulması	**2**	**2**
15	Strafor üzerine gruplu gövde sacının konulması	**12**	**13**
16	Lift ilekazanın kaldırılması ve gövde sacı içine yerleştirilmesi	**20**	**21**
17	Boş arabayı alıp yerine dolusunun getirilmesi	**4**	**4**
18	Askı sacının 2 somunlu rondela ile sıkılması	**10**	**11**
19	**Strafor destesini ipinin kesilmesi**	**1**	**1**
20	Kazan üzerine 6 adet dikdörtgen başlıklı civatanın takılması	**17**	**18**
21	Kazan su borularına yağlı boya sürülmesi	**15**	**16**
22	Hazırlanmış olan rezistansın 6 adet civataya takılması	**12**	**13**
23	Rezistans üzerine 6 adet somunun elle takılması	**12**	**13**
24	Sıcak su borusu aparatının kazan üzerine yerleştirilmesi	**3**	**3**
25	**Sıcak su borunun kazana montajı**	**5**	**5**
26	Rezistansın alınıp masaya yerleştirilmesi	**4**	**4**
27	Sızdırmazlık contasının takılması	**5**	**5**
28	Sızdırmazlık flanşının takılması	**4**	**4**
29	Somunun takılması	**3**	**3**
30	somumun tabanca ile sıkılması	**3**	**3**
31	rezistansın ters çevrilmesi	**3**	**3**
32	anot takılacak yere çekiçle vurma	**1**	**1**
33	magnezyum anot çubuğunun takılıp el ile sıkılması	**9**	**10**
34	takılan magnezyum anot çubuğunun anahtar ile sıkılması	**6**	**6**
35	hazırlanan rezistansların stoklanması	**4**	**4**
36	**sızdırmazlık contasının koliden alınıp açılması**	**2**	**2**
37	Hazırlanmış olan rezistansın 6 adet civataya takılması	**15**	**16**
38	Rezistans üzerine 6 adet somunun elle takılması	**17**	**18**
39	Sıcak su borusu aparatının kazan üzerine yerleştirilmesi	**2**	**2**
40	**Sıcak su borunun kazana montajı**	**6**	**6**
41	Soğuk su borunun kazana montajı	**6**	**6**
42	bir adet referans aparatının flanşa yerleştirilmesi	**2**	**2**
43	6 adet flanş somununun tabanca ile sıkılması	**30**	**32**
44	**Soğuk su borularının avadanlığa stoklanması**	**4**	**4**
45	Kazan su borularına beyaz sünger bant yapıştırma (2 adet boru)	**12**	**13**
46	Alt kapağın gövde üzerine oturtulması	**12**	**13**
47	2 boruya kırmızı ve mavi plastiklerin takılması	**6**	**7**
48	Beyaz bant yapıştırılması	**7**	**8**

49	Alt kapakları poşetten çıkarma tezgaha besleme	**3**	**3**
50	**Termosifon sac kapağını poşetten çıkarma tezgaha besleme**	**4**	**4**
51	**Gövdeye poliüretan basılması**	**60**	**64**
52	Su borularının içine koyulan plastiklerin kontrol edilip, kalemle işaretlenmesi	**3**	**3**
53	Poliüretan basılan kısımdaki beyaz bantların çıkartılması	**4**	**4**
54	Poliüretan boşluğuna poliüretan kapağının takılması	**3**	**3**
55	Kazan borularına 2 adet kapakların konulup tokmakla vurulması	**5**	**5**
56	Su borularına paso çekilmesi	**12**	**13**
57	Kazan üzerindeki 6 adet somunun anahtar ile belli bir torka sıkılması	**11**	**12**
58	Termostat telinin açılıp kazan içine bırakılması	**8**	**9**
59	**Besleme kablosunun alınması, bir soketinin kazana bir soketinin limite takılması**	**11**	**11**
60	Gruplu alt kapağın alınması	**3**	**3**
61	Servis kutusu alınıp termostat kablosunun ürünün içine bırakılması	**8**	**9**
62	Topraklama kablosunun 1 adet vida ile sabitlenmesi	**7**	**7**
63	Servis kutusundaki 3 adet kablonun takılması	**9**	**10**
64	Termostatın alt kapak üzerine braketinden vidalanması	**3,5**	**4**
65	Kapağın ürün üzerine bırakılıp düğmenin takılması	**6**	**6**
66	Kazan termostat tellerinin girdiği deliği siyah kauçuk ile tıkamak	**4**	**4**
67	Limit termostatının ve besleme kablosunun tezgah yanına beslenmesi	**3**	**3**
68	Limit üzerine siyah plastik parçanın el ile sıkılması	**3**	**3**
69	**Servis kutusu kabloların kablo bağı ile toplanması**	**6**	**6**
70	Termostata 3 farklı soket takılması, kasaya stoklama	**11**	**11**
71	Alt kapağın alınması	**2**	**2**
72	Kapak içine elektrik şeması etiketinin yapıştırılması	**3**	**3**
73	Alt kapağa termostat montajı 2 vida ile	**16**	**17**
74	1 adet lamba plastiğinin takılması	**3**	**3**
75	Siyah ekran etiketinin yapıştırılması	**8**	**9**
76	Kapak üstüne uyarı etiketinin yapıştırılması	**5**	**5**
77	Gruplanan kapağın kasaya stoklanması	**2**	**2**
78	**Kapakların akıllı palet içinde poşetlerinden çıkarılması ve kasaya stoklanması**	**4**	**4**
79	Ürün üzerinde gelen önceden yapıştırılmış beyaz bantların çıkartılması	**6**	**6**

80	Ürün üzerinde gelen 2 adet rondelalı somunun çıkartılması	**8**	**9**
81	Askı sacının 2 somunlu rondela ile sıkılması	**15**	**16**
82	Hizalamanın su cetveli ile kontrolü	**5**	**5**
83	Askı sacı vidalarının manuel sıkma işlemi	**7**	**8**
84	**Ürün üzerine etiketin yapıştırılması**	**7**	**8**
85	Besleme kablosunun alt kapak üzerine plastik parça ile 2 vida atılarak sabitlenmesi	**12**	**13**
86	Barkod alınıp okutulması, etiketin ürün üzerine yapıştırılması	**11**	**12**
87	Besleme kablosunun 3 adet kablosunun jige takılması	**6**	**7**
88	Tabanca ile EST testinin yapılması	**4**	**4**
89	Makineden topraklama ve yüksek voltaj testlerinin yapılması	**5**	**5**
90	Klemens kablosunun toplanması	**7**	**7**
91	Servis kapağı montajının yapılması (4 adet vida)	**10**	**11**
92	**Elektrik etiketinin yapıştırılması ve gönderilmesi**	**2**	**2**
93	Bant üzerindeki paletin alınması ve arabaya bırakılması	**4**	**5**
94	Ürüne 1 adet etiketin yapıştırılması	**7**	**7**
95	Ürüne önceden yapıştırılmış bantların sökülmesi	**5**	**6**
96	Marka etiketinin aparat ile yapıştırılması	**10**	**11**
97	Ürünün manipülatör ile paket istasyonuna gönderilmesi	**10**	**11**
98	**Ürünün çevresinin silinmesi**	**10**	**11**
99	Ürüne poşet geçirilmesi	**9**	**10**
100	Üst straforunun bırakılması	**3**	**3**
101	Strafor üstüne malzemelerin bırakılması	**11**	**12**
102	Ürüne kutu geçirilmesi	**7**	**8**
103	Ürünün alt üst yuvarlanarak çevrilmesi	**3**	**3**
104	**Kutu üzerine 2 adet etiketin yapıştırılması**	**5**	**5**
105	Karton kutuyu açıp zımbalama	**11**	**12**
106	Ürüne kutu geçirilmesi	**7**	**8**
107	Ürünün alt üst yuvarlanarak çevrilmesi	**3**	**3**
108	Ürün üst kapağının silinmesi, kılavuz bırakılması, kapakların kapatılıp zımbalanması	**20**	**21**
109	Hazırlanan kutunun banda yuvarlanması	**6**	**6**
110	**Karton kutu paletinin hazırlanması**	**3**	**3**

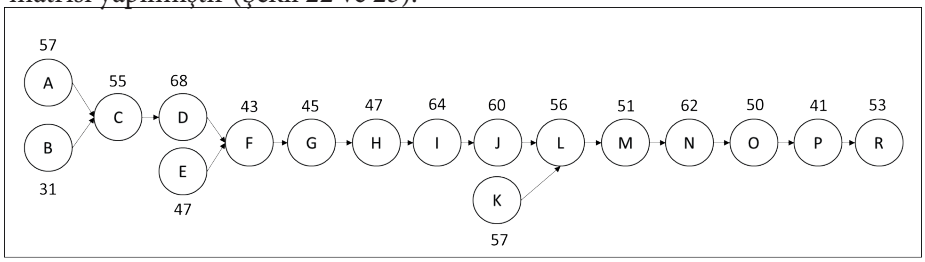
Şekil 20: İşler ve İşlem Süreleri

İşler ve işlem süreleri belirlendikten sonra işlerin öncelik sıralaması belirlenmelidir. İşler öncelik sırasına dizilmesi gereklidir. İşler öncelik sırasına göre dizilmeden önce iş grupları belirlenmeli ve numaralandırılmalıdır (Şekil 21)

İş Grupları	Grup No	İş No										
Sac gövde hazırlık	A	1	2	3	4	5	6					
Kazan hazırlık	B	7	8	9	10	11	12					
Gövde kazan montajı	C	13	14	15	16	17	18	19				
Kazan rezistans ön gruplama	D	20	21	22	23	24	25					
Rezistans gruplama	E	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36
Rezistans montajı	F	37	38	39	40							
Rezistans son montaj	G	41	42	43	44							
Alt kapak montajı	H	45	46	47	48	49	50					
Poliüretan şarjı	I	51										
Ürün tork kontrolü	J	52	53	54	55	56	57	58	59			
Termostat montajı	L	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	
Servis kapağı gruplama	K	70	71	72	73	74	75	76	77	78		
Askı sacı kontrolü	M	79	80	81	82	83	84					
Servis kapağı montajı ve elektrik güvenlik testi	N	85	86	87	88	89	90	91	92			
Görsel kontrol ve marka etiketi montajı	O	93	94	95	96	97	98					
Paketleme 1	P	99	100	101	102	103	104					
Paketleme 2	R	105	106	107	108	109	110					

Şekil 21: İş grupları ve gruplardaki işler

İş gruplarının belirlenmesinin ardından öncelik sıralaması ve öncelik matrisi yapılmıştır (Şekil 22 ve 23).

Şekil 22: Öncelik sıralaması

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	R
A	-	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B	0	-	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
C	0	0	-	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
D	0	0	0	-	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
E	0	0	0	0	-	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
F	0	0	0	0	0	-	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
G	0	0	0	0	0	0	-	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
H	0	0	0	0	0	0	0	-	1	0	0	0	0	0	0	0	0
I	0	0	0	0	0	0	0	0	-	1	0	0	0	0	0	0	0
J	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	0	1	0	0	0	0	0
K	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	1	0	0	0	0	0
L	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	1	0	0	0	0
M	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	1	0	0	0
N	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	1	0	0
O	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	1	0
P	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	1
R	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-

Şekil 23: Öncelik matrisi

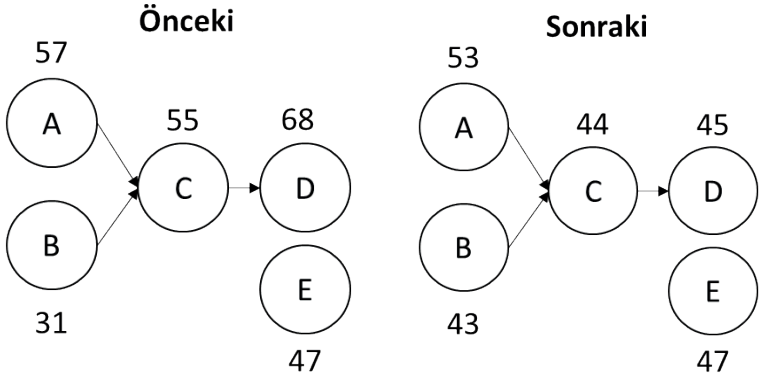
D istasyonunun süresi E istasyonunun süresine göre oldukça fazladır ve darboğaz yaratmaktadır. Bu durum bandın genelini de etkilemektedir. I istasyonu da D istasyonundan sonra darboğaz yaratan ikinci istasyondur. N istasyonu üçüncü darboğaz istasyondur. L ve J istasyonlarından J istasyonu L 'ye göre daha fazla iş yükü barındırır ve L'ye göre darboğaz oluşturur.

Toplam işlem süresi 888 saniyedir. Bir termosifon yaklaşık 15 dakikada üretilmektedir. Montaj bandı 17 iş grubundan oluştuğu için çevrim süresi =888/17'den 52 saniye olmalıdır. Fakat darboğaz istasyonlar sebebiyle çevrim süresi 68 saniyedir.

4.2 Yapılan İyileştirmeler

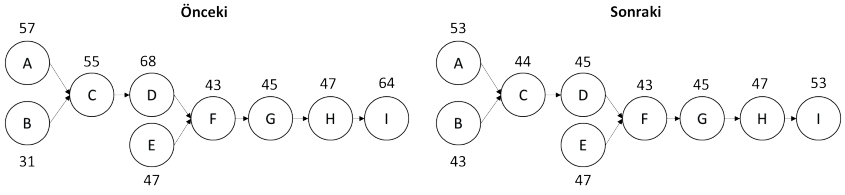
Montaj bandında yapılan ve yan sanayinin yapabileceği basit ama fazla zaman alan işlemler belirlenmiştir. Kazan hazırlık bölümünden iki adet rivenut vidanın kazan askı sacına atılması ve kazan rezistans ön gruplama bölümünde kazan borularına yağlı boya sürülme işlemleri seçilip yan sanayiye verilmiştir. Kazan hazırlık istasyonu(B) çevrim süresi 21 saniye düşmüştür. Kazan rezistans ön gruplama(D) çevrim süresi 52 saniyeye düşmüştür.

Sac gövde hazırlık istasyonu (A), gövde kazan montajı (C) istasyonunu yanına taşınarak stoklama işlemi ortadan kaldırılmış ve strafor üzerine gruplu sacın konma işleminde %17'lik iyileşme sağlanarak 10 saniyeye düşürülmüştür. Askı sacı kontrol istasyonundaki(M) askı sacının 2 somunlu rondela ile sıkılması işlemi gövde kazan montajı istasyonuna(C) alınmıştır. Kazan üzerine takılan 6 adet civatanın 3 tanesinin takılma işlemi gövde kazan montajı istasyonuna(C) kaydırılmıştır. Kazan rezistans ön gruplama istasyonunun(D) iş yükü azaltılmıştır. Bu iyileştirmeler ile montaj giriş kısmının çevrim süreleri aşağıdaki gibi olmuştur. Giriş kısmı çevrim süresi 68 saniyeden 53 saniye düşürülmüştür.

Şekil 24: Giriş kısmı iyileştirmeleri

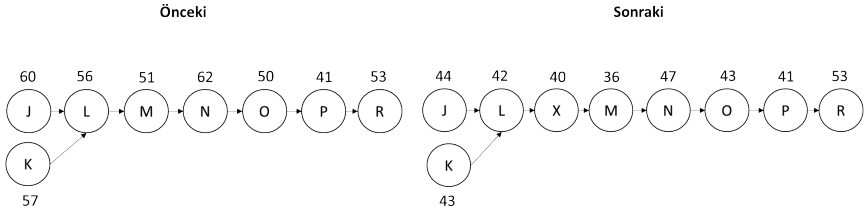
Poliüretan şarj istasyonundaki(I) 5 adet olan fikstür sayısının 6 adete çıkarılması için çalışma başlatılmıştır. 6. fikstürün konulması ile çevrim süresinde %17'lik iyileştirme hedeflenmiştir. Böylece istasyon çevrim süresi 53 saniyeye düşecektir. Yapılacak iyileştirme ile poliüretan sarj bölümünün çevrim süresi giriş kısmı ile tutarlı hale getirilmesi hedeflenmiştir.

Şekil 25: Poliüretan şarj kısmı iyileştirmeleri

Şarj sonrası ürün tork kontrolü istasyonundaki(J) poliüretan kapağı takılma işlemi şarj istasyonuna verilmiştir. Personel Şarj sonrası ürünün poliüretan taşmasını engellemek için kazık çakmak yerine kapak kapatma işlemi yapmaktadır. Bu işlem çevrim süresini etkilememektedir. Su borularına paso çekilme işlemi yan sanayiye verilmiştir ve J istasyonunun çevrim süresi 44

saniyeye düşürülmüştür. L, K ve N istasyonlarının çevrim süreleri hedeflenen çevrim süresinin üzerinde olduğundan L ve M istasyonları arasına bir ara istasyon açılıp işlerin dengelenmesi hedeflenmiştir. Açılan ara istasyonuna(X) servis kutusu kabloların kablo bağı ile toplanması, kapak üstüne uyarı etiketinin yapıştırılması, besleme kablosunun alt kapak üzerine plastik parça ile 2 vida atılarak sabitlenmesi, siyah ekran etiketinin yapıştırılması, topraklama kablosunun 1 adet vida ile sabitlenmesi işlemleri verilerek 40 saniyelik çevrim süresi elde edilmiştir. Askı sacı kontrolü istasyonundan askı sacı montajının gövde kazan montajı istasyonuna(C) alınması bölgedeki iş yükünü azalmış ve 27 saniyeye düşürmüştü. Personelin doluluğu hedeflenen çevrim süresine göre düşük olduğu için elektrik güvenlik testi istasyonundan(N) ve marka etiketi montajı istasyonundan(O) askı sacı kontrolü istasyonuna(M) etiket montaj işlemleri kaydırılarak M, N ve O istasyonlarının süreleri sırasıyla 36, 47 ve 43 saniyelere düşürülmüştür. Böylece şarj sonrası montaj istasyonlarının dengelenmesi aşağıdaki gibi olmuştur.

Şekil 26: Şarj sonrası istasyonlar

5. SONUÇ

Yapılan ve yapılması planlanan tüm iyileştirmelerle birlikte iş sıralamasında işleyişi bozmayacak şekilde değişiklikler yapılmıştır (Şekil 27).

No	İşler	İşlem Süresi	Paylı Süre
1	Paletten boyalı gövdenin alınıp görsel kontrolünün yapılması	**6**	**7**
2	Gövde sacının iç çevresine sünger bant takılması	**15**	**17**
3	Üst kapağın kapatılması	**12**	**13**
4	Kapağa tokmakla vurulması	**6**	**6**
5	Kapağa 2 adet beyaz bant yapıştırılması	**10**	**11**
6	**Stoklama**	**0**	**0**
7	dolu kazan paletinin hazırlık için açılması	**4**	**4**
8	Lift kullanılarak kazanın kaldırılması ve gövde sacı içine yerleştirilmesi	**20**	**21**
9	ara seperatörün alınması	**4**	**4**
10	palet karton ve seperatörlerin toplanması	**4**	**4**

11	ışıkla emaye kontrolü	**4**	**4**
12	**paletten alıp banda stoklama**	**4**	**4**
13	Palet arabasından 1 adet tahta paletin alınıp üretim bandı konveyörüne konulması	**2**	**2**
14	Palet üzerine üst strafor konulması	**2**	**2**
15	Strafor üzerine gruplu gövde sacının konulması	**10**	**11**
16	Boş arabayı alıp yerine dolusunun getirilmesi	**4**	**4**
17	Duvar askı sacının 2 civata ile sıkılması	**15**	**16**
18	Kazan üzerine 3 adet dikdörtgen başlıklı civatanın takılması	**7**	**7**
19	**Strafor destesini ipinin kesilmesi**	**1**	**1**
20	Kazan üzerine 3 adet dikdörtgen başlıklı civatanın takılması	**10**	**11**
21	Hazırlanmış olan rezistansın 6 adet civataya takılması	**12**	**13**
22	Rezistans üzerine 6 adet somunun elle takılması	**12**	**13**
23	Sıcak su borusu aparatının kazan üzerine yerleştirilmesi	**3**	**3**
24	**Sıcak su borunun kazana montajı**	**5**	**5**
25	Rezistansın alınıp masaya yerleştirilmesi	**4**	**4**
26	Sızdırmazlık contasının takılması	**5**	**5**
27	Sızdırmazlık flanşının takılması	**4**	**4**
28	Somunun takılması	**3**	**3**
29	somumun tabanca ile sıkılması	**3**	**3**
30	rezistansın ters çevrilmesi	**3**	**3**
31	anot takılacak yere çekiçle vurma	**1**	**1**
32	magnezyum anot çubuğunun takılıp el ile sıkılması	**9**	**10**
33	takılan magnezyum anot çubuğunun anahtar ile sıkılması	**6**	**6**
34	hazırlanan rezistansların stoklanması	**4**	**4**
35	**sızdırmazlık contasının koliden alınıp açılması**	**2**	**2**
36	Hazırlanmış olan rezistansın 6 adet civataya takılması	**15**	**16**
37	Rezistans üzerine 6 adet somunun elle takılması	**17**	**18**
38	Sıcak su borusu aparatının kazan üzerine yerleştirilmesi	**2**	**2**
39	**Sıcak su borunun kazana montajı**	**6**	**6**
40	Soğuk su borunun kazana montajı	**6**	**6**
41	bir adet referans aparatının flanşa yerleştirilmesi	**2**	**2**
42	6 adet flanş somununun tabanca ile sıkılması	**30**	**32**
43	**Soğuk su borularının avadanlığa stoklanması**	**4**	**4**
44	Kazan su borularına beyaz sünger bant yapıştırılması (2 adet boru)	**12**	**13**
45	Alt kapağın gövde üzerine oturtulması	**12**	**13**

46	2 boruya kırmızı ve mavi plastiklerin takılması	**6**	**7**
47	Beyaz bant yapıştırılması	**7**	**8**
48	Alt kapakları poşetten çıkarma tezgaha besleme	**3**	**3**
49	**Termosifon sac kapağını poşetten çıkarma tezgaha besleme**	**4**	**4**
50	**Gövdeye poliüretan basılması**	**50**	**53**
51	Su borularının içine koyulan plast kontrol edilip, kalemle işaretlenmesi	**3**	**3**
52	Poliüretan basılan kısımdaki beyaz bantların çıkartılması	**4**	**4**
53	Kazan borularına 2 adet kapakların konulup tokmakla vurulması	**5**	**5**
54	Kazan üzerindeki 6 adet somunun anahtar ile belli bir torka sıkılması	**11**	**12**
55	Termostat telinin açılıp kazan içine bırakılması	**8**	**9**
56	**Besl. Kabl alınması, bir soketinin kazana bir soketinin limite takılması**	**11**	**11**
57	Gruplu alt kapağın alınması	**3**	**3**
58	Servis kutusu alınıp termostat kablosunun ürünün içine bırakılması	**8**	**9**
59	Servis kutusundaki 3 adet kablonun takılması	**9**	**10**
60	Termostatın alt kapak üzerine braketinden vidalanması	**3,5**	**4**
61	Kapağın ürün üzerine bırakılıp düğmenin takılması	**6**	**6**
62	Kazan termostat tellerinin girdiği deliği siyah kauçuk ile tıkamak	**4**	**4**
63	Limit termostatının ve besleme kablosunun tezgah yanına beslenmesi	**3**	**3**
64	Limit üzerine siyah plastik parçanın el ile sıkılması	**3**	**3**
65	Termostata 3 farklı soket takılması, kasaya stoklama	**11**	**11**
66	Alt kapağın alınması	**2**	**2**
67	Kapak içine elektrik şeması etiketinin yapıştırılması	**3**	**3**
68	Alt kapağa termostat montajı 2 vida ile	**16**	**17**
69	1 adet lamba plastiğinin takılması	**3**	**3**
70	Gruplanan kapağın kasaya stoklanması	**2**	**2**
71	Kapakların akıllı palet içinde poşetten çıkarma ve kasaya stoklanması	**4**	**4**
72	Servis kutusu kabloların kablo bağı ile toplanması	**6**	**6**
73	Kapak üstüne uyarı etiketinin yapıştırılması	**5**	**5**
74	Bes. Kabl.alt kapak üzerine plastik parça ile 2 vida atılarak sabitlenmesi	**12**	**13**
75	Siyah ekran etiketinin yapıştırılması	**8**	**9**
76	**Topraklama kablosunun 1 adet vida ile sabitlenmesi**	**7**	**7**
77	Ürün üzerinde gelen önceden yapıştırılmış beyaz bantların çıkartılması	**6**	**6**

78	Hizalamanın su cetveli ile kontrolü	**5**	**5**
79	Askı sacı vidalarının manuel sıkma işlemi	**7**	**8**
80	Ürün üzerine etiketin yapıştırılması	**7**	**8**
81	Ürüne uyarı etiketi yapıştırılması	**7**	**7**
82	**Elektrik etiketinin yapıştırılması ve gönderilmesi**	**2**	**2**
83	Barkod alınıp okutulması, etiketin ürün üzerine yapıştırılması	**11**	**12**
84	Besleme kablosunun 3 adet kablosunun jige takılması	**6**	**7**
85	Tabanca ile EST testinin yapılması	**4**	**4**
86	Makineden topraklama ve yüksek voltaj testlerinin yapılması	**5**	**5**
87	Klemens kablosunun toplanması	**7**	**7**
88	Servis kapağı montajının yapılması (4 adet vida)	**10**	**11**
89	Bant üzerindeki paletin alınması ve arabaya bırakılması	**4**	**5**
90	Ürüne önceden yapıştırılmış bantların sökülmesi	**5**	**6**
91	Marka etiketinin aparat ile yapıştırılması	**10**	**11**
92	Ürünün manipülatör ile paket istasyonuna gönderilmesi	**10**	**11**
93	**Ürünün çevresinin silinmesi**	**10**	**11**
94	Ürüne poşet geçirilmesi	**9**	**10**
95	Üst straforunun bırakılması	**3**	**3**
96	Strafor üstüne malzemelerin bırakılması	**11**	**12**
97	Ürüne kutu geçirilmesi	**7**	**8**
98	Ürünün alt üst yuvarlanarak çevrilmesi	**3**	**3**
99	**Kutu üzerine 2 adet etiketin yapıştırılması**	**5**	**5**
100	Karton kutuyu açıp zımbalama	**11**	**12**
101	Ürüne kutu geçirilmesi	**7**	**8**
102	Ürünün alt üst yuvarlanarak çevrilmesi	**3**	**3**
103	Ürün üst kapağının silinmesi, kılavuz bırakılması, kapakların kapatılıp zımbalanması	**20**	**21**
104	Hazırlanan kutunun banda yuvarlanması	**6**	**6**
105	**Karton kutu paletinin hazırlanması**	**3**	**3**

Şekil 27: İyileştirme Durumunda işler ve işlem süreleri

İyileştirmeler sonrası istasyonlara ait işlerin numaraları yeniden gösterilmiş ve öncelik matrisi oluşturulmuştur.

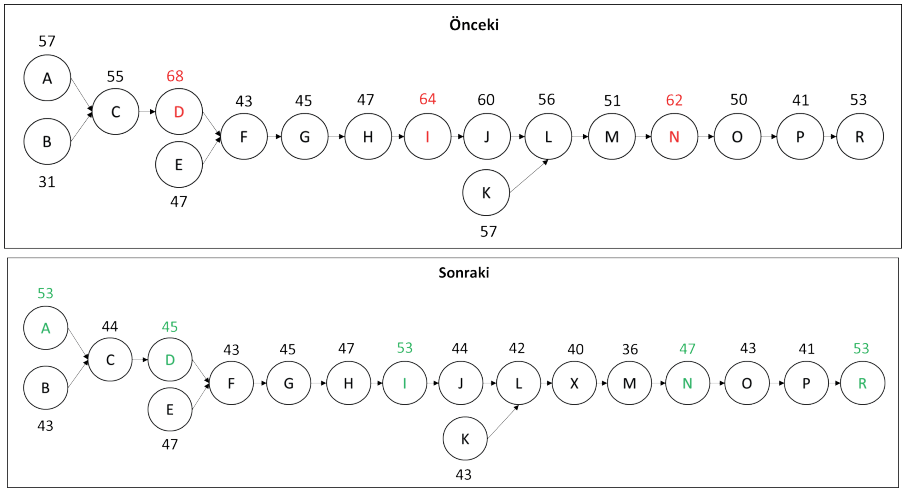
İş Grupları	Grup No	İş No										
Sac gövde hazırlık	A	1	2	3	4	5	6					
Kazan hazırlık	B	7	8	9	10	11	12					
Gövde kazan montajı	C	13	14	15	16	17	18	19				
Kazan rezistans ön gruplama	D	20	21	22	23	24						
Rezistans gruplama	E	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35
Rezistans montajı	F	36	37	38	39							
Rezistans son montaj	G	40	41	42	43							
Alt kapak montajı	H	44	45	46	47	48	49					
Poliüretan şarjı	I	50										
Ürün tork kontrolü	J	51	52	53	54	55	56					
Termostat montajı	L	57	58	59	60	61	62	63	64			
Servis kapağı gruplama	K	65	66	67	68	69	70	71				
Ara istasyon	X	72	73	74	75	76						
Askı sacı kontrolü	M	77	78	79	80	81	82					
Servis kapağı montajı ve elektrik güvenlik testi	N	83	84	85	86	87	88					
Görsel kontrol ve marka etiketi montajı	O	89	90	91	92	93						
Paketleme 1	P	94	95	96	97	98	99					
Paketleme 2	R	100	101	102	103	104	105					

Şekil 28: İyileştirme sonrası iş grupları ve gruplardaki işler

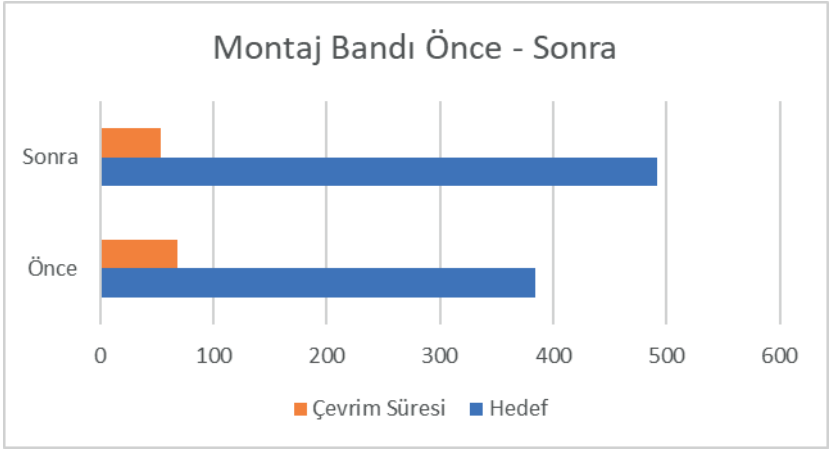
	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	X	M	N	O	P	R
A	-	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B	0	-	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
C	0	0	-	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
D	0	0	0	-	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
E	0	0	0	0	-	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
F	0	0	0	0	0	-	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
G	0	0	0	0	0	0	-	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
H	0	0	0	0	0	0	0	-	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
I	0	0	0	0	0	0	0	0	-	1	0	0	0	0	0	0	0	0
J	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	0	1	0	0	0	0	0	0
K	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	1	0	0	0	0	0	0
L	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	1	0	0	0	0	0
X	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	1	0	0	0	0
M	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	1	0	0	0
N	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	1	0	0
O	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	1	0
P	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-	1
R	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-

Şekil 29: İyileştirme sonrası öncelik matrisi

İstasyonlardaki iş dağılımlarında yapılan düzenlemeler, yan sanayiye verilen basit işlemler, poliüretan hattına 6. Fikstürün konulması ve ara istasyon açılması ile çevrim süresinin 53 saniyeye düşürülmesi sağlanacaktır. Açılacak ara istasyon için konulan personel ile eleman sayısını 1 arttırılacak olsa bile eski durumda 19 kişiyle 68 saniye olan çevrim süresi, 20 kişi ile 53 saniyeye düşeceğinden dolayı adam.saat değeri 20 x 53 / 3600 = 0,294 ile %18'lik bir iyileşme sağlayacaktır. Bu iyileştirmeler ile darboğaz istasyonlar olan D, I ve N istasyonlarının süreleri düşürülmüştür. Eski duruma göre yeni durumda çevrim süresinde %22'lik bir iyileşme sağlanmıştır. Üretim hedefi 8 saatlik bir vardiya için 45 dakikalık mola düşüldüğünde önceki durumda ((8 x 60 x 60) – (45 x 60)) / 68 = 384 iken yeni durumda bu hedef %28'lik bir artışla ((8 x 60 x 60) – (45 x 60)) / 53 = 492'ye yükselmiştir (Şekil 30 ve 31).

Şekil 30: Önceki ve iyileştirme sonrası hat dengeleri

Şekil 31: Önce ve sonra bant grafiği

KAYNAKÇA

1. https://cdn-acikogretim.istanbul.edu.tr/auzefcontent/20_21_guz/modern_uretim_sistemleri/1/index.html
2. Akyurt, İbrahim Zeki, Modern Üretim Sistemleri, , İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi ders notları
3. Sahna, Oguzhan. Üretim Sistemlerinin Tarihsel Gelişimi. *www.bilgiustam.com.* [Çevrimiçi] [Alıntı Tarihi: 24 02 2020.] https://www.bilgiustam.com/uretim-sistemlerinin-tarihsel-gelisimi/.
4. Karaca, Arş. Gör. Murat Kansu. MONTAJ HATLARI . https://docplayer.biz.tr/. [Çevrimiçi] [Alıntı Tarihi: 24 02 2020.] https://docplayer.biz.tr/4276360-Montaj-hatlari-1-giris-2-uretim-sistemleri-ars-gor-murat-kansu-karaca.html.
5. Bolat, Bersam. İŞ YERİ (FABRİKA) DÜZENLEME STRATEJİLERİ. https://slideplayer.biz.tr/slide/3018234/. [Çevrimiçi] [Alıntı Tarihi: 28 02 2020.] https://slideplayer.biz.tr/slide/3018234/.
6. ÜÇÜNCÜ, Kemal. MAKİNA DÜZENLEME SİSTEM VE TEKNİKLERİ. https://docplayer.biz.tr. [Çevrimiçi] [Alıntı Tarihi: 02 03 2020.] https://docplayer.biz.tr/20314851-1-giris-makina-duzenleme-sistem-ve-teknikleri-1.html.
7. Ekos Group. İŞ AKIŞI ve YERLEŞTİRME TİPLERİ. www.ekosinerji.com. [Çevrimiçi] [Alıntı Tarihi: 02 03 2020.] https://www.ekosinerji.com/mp-include/uploads/2016/07/akisi-ve-yerlestirme-tipleri.pdf.
8. Tanyaş, Mehmet. Üretim Planlama ve Kontrol. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2003.
9. Kara, Doç. Dr. Yakup. Montaj Hattı Dengeleme. www.ikucukkoc.baun.edu.tr/. [Çevrimiçi] [Alıntı Tarihi: 03 03 2020.] http://ikucukkoc.baun.edu.tr/lectures/EMM4208/Montaj_Hatti_Dengeleme_Yakup_Kara.pdf.
10. Polat, Olcay. MONTAJ HATTI İŞÇİ ATAMA VE DENGELEME. acikerisim.pau.edu.tr. [Çevrimiçi] 09 2008. [Alıntı Tarihi: 04 03 2020.] http://acikerisim.pau.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11499/1371/Olcay%20Polat.pdf?sequence=2.

BÖLÜM 21

OSMANLI'DA MEKÂN VE KİMLİK: DEFTERDAR İBRAHİM PAŞA CAMİİ İNCELEMESİ

İzzet İsmail DUR [1]

1 Öğr. Gör. Dr. İzzet İsmail DUR, Yalova Üniversitesi Çınarcık Meslek Yüksekokulu, ismaildur@yalova.edu.tr, Orcid: 0000-0001-8069-9517

1. Giriş

Mâbedler, Tanrı ile insanın ruhani iletişiminin sağlandığı yerler olması nedeniyle insanlık tarihi boyunca her dönem önem ve değer verilen yerler olmuştur. Bu değer, ibadet alanını oluşturan yapıların ihtişamında veya ibadet edilen yerin kutsallığında kendini göstermiştir. Fakat İslamiyet'teki mâbed anlayışı bu noktada diğer dinlerden farklılık arz etmektedir. Bu farklılığın en temel sebebi olarak İslamiyet'te ibadet alanı olarak belirlenen yerin ulu olma zorunluluğunun bulunmaması söylenebilir.

Keza Hz. Muhammed mâbetlerle ilgili olarak "Yeryüzü benim için bir namazgâh ve temizleyici kılınmıştır." demiştir. Bu hadisin fıkıhça temiz kabul edilen tüm toprak ve mekânlarda ibadeti mümkün kıldığı, aynı zamanda ibadeti sadece ibadethanelerde mümkün kılan Hristiyanlık ve Yahudiliğin din anlayışına bir reddiye ihtiva ettiği anlaşılmaktadır (Tetik, 2013, s. 39). Buna karşın İslamiyet'te de mâbed özelliği taşıyan yapılar mevcuttur. Çalışmamızda İslami bir mâbed özelliği taşıyan Defterdar İbrahim Paşa Camii işlev, mekan ve kimlik bağlamında incelenecektir.

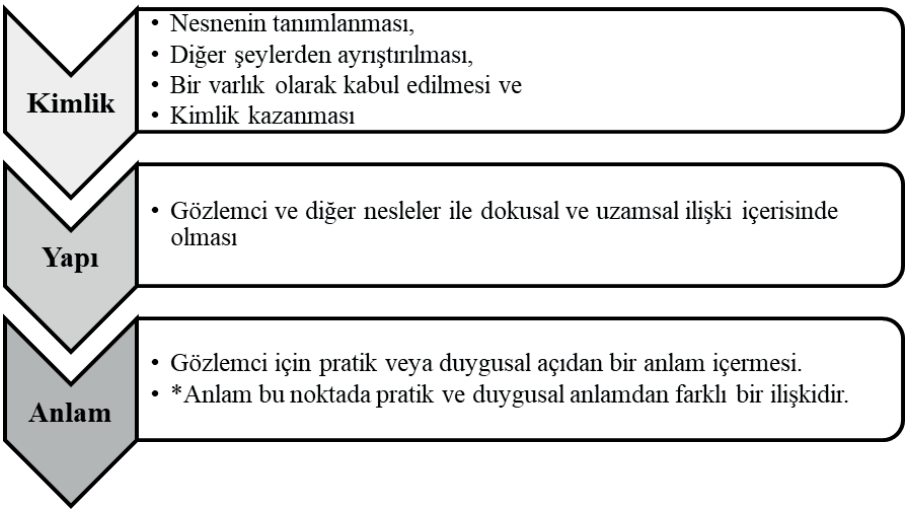
Çalışmanın anlam kazanabilmesi noktasında mekân ve yer kavramlarının tanımlaması yapılarak bir giriş yapılacaktır. Bu girişten sonra mekânın yere dönüşümünü sağlayan mâbed olgusunun İslamiyet ve diğer dinlerdeki karşılığına genel olarak değinilecektir. Daha sonra İslam'da mâbed kavramının anlamı ve bu kavrama yüklenen roller açıklanacak, son olarak da bir kesit alan/yapı incelemesi olarak Defterdar İbrahim Paşa Camii değerlendirilecektir.

2. Mekânın, "Yer" Olarak Mâbede Dönüşmesi

Mekân (space) ve yerin (place) kavramsallaştırılarak tanımlanması, bir yapının veya mekânın nasıl mâbede dönüştüğünün anlaşılması noktasında değerlidir. Öncelikle her mekânın bir "yer" olmadığından bahsetmek gerekir. Mekân; içinde nesnelerin yerleştiği, olayların gerçekleştiği mutlak bir geometri alanından başka bir şey değildir (Işık, 2008, s. 14). Mekân bu noktada, herhangi bir boşluk veya herhangi bir "yer" olabilir. Yer ise şekli özelliklerden, koordinatlardan veya uzaklıktan başka bir şeydir ve mekândan farklı olarak üzerine yüklenen veya bir diğer tarifle hissedilen bir anlamı vardır. Bu noktada mekâna bir anlam yüklenildiğinde veya insan ile mekân arasında bir ilişki kurulduğunda o mekân bir "yer" haline dönüşür (Tuncer Gürkaş & Barkul, 2012, s. 3). Mekân olan yapıların "yer" olan mâbedlere dönüşümünü bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

Çevresel bir imge olarak mâbedin zihinlerde nasıl anlam kazandığına değinmeden önce çevresel imgeyi tanımlamak faydalı olacaktır. Lynch, çevresel imgeyi "Bireyin dış dünyayı zihninde genellediği bir resimdir. Bu imge hem anlık duyguların hem de geçmiş deneyimlerin bir ürünü" olarak tanımlamaktadır (Lynch, 2010, s. 4).

Çevresel imgenin oluşmasını aşağıdaki şekilde şematik hale getirmek mümkündür (Lynch, 2010, s. 8-9).

Mâbedlerin bu çerçevede anlam ve kimlik kazanarak toplumların hayatlarında yer ettiğinden söz etmek mümkündür. Bu bağlamda mâbedler, çeşitli yapısal ve işitsel özellikleri ile taşıdığı mananın anlaşılmasını kolaylaştırıcı faktörleri içinde barındırmaktadır. Bu faktörler kimi zaman çan, kimi zaman minare, kimi zaman da mimari semboller olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. İslamiyet ve Diğer Dinlerde Mâbed Kavramı

Çalışmamızda inceleyeceğimiz Defterdar İbrahim Paşa Camii, İslami bir mâbed özelliği taşımaktadır. İbadet edilen yer olarak tanımlayabileceğimiz mâbed kavramı, tüm dinlerde ön plana çıkan bir kavramdır. İncelediğimiz mekâna anlam kazandıran yapının anlaşılması noktasında, mekânların "yer"e dönüşmesini sağlayan süreç ile mâbed kavramının tanımının yapılması bu bağlamda faydalı olacaktır.

3.1. İslamiyet Dışındaki Dinlerde Mâbed

Mâbedler, her dinde insanlar ile Tanrı'nın manevî anlamda buluştuğu mekânlar olarak kabul edilmiştir (Taşpınar, 2013, s. 52). Bu anlam yüklemesi ile mekânların mâbed yardımıyla yere dönüştüğünü söyleyebiliriz.

Anlam yüklemesinin yapıldığı yerlerin tanımlanmasında kullanılan isimlerin yoğun olarak "Tanrı'nın evi" manasına geldiğini ifade edebiliriz. Aşağıdaki tabloyu referans alarak, farklı dinlerde "mâbed" kelimesinin karşılık geldiği anlamları daha net bir şekilde ortaya koymak mümkündür (Taşpınar, 2013, s. 52).

Kullanılan Kelime	Anlamı
"Ekallu" (Sümer Dini)	Tanrı'nın evi veya Tanrı'nın sarayı
"Temenos" (Antik Yunan Dini)	Tanrı'ya adanan veya Tanrı'ya ait kutsal yer
"Templum" (Latince-Hırıstiyan Dini)	Tanrı'nın evi
"Bet-El" veya "Heykhal" (İbranice-Yahudi Dini)	Allah'ın evi veya (Tanrı'ya ait) saray

3.2. İslam Medeniyetinde Mâbed ve Camiye Yüklenen Roller

Kent mekânlarını tam manasıyla anlayabilmek için mekânın fiziksel özelliklerinin yanında mekâna yüklenen toplumsal, sosyolojik ve psikolojik rolleri (anlamları) ortaya koymak gereklidir (Dönmez, 2014, s. 17). Bu bağlamda Defterdar İbrahim Paşa Cami'sini incelemeden önce İslam medeniyetinde caminin neyi ifade ettiğine değinmek, mekânın anlam kazanması açısından önem arz etmektedir.

Sözlükte Müslümanların hep birlikte namaz kılmak için toplandığı yer olarak tanımlandığı cami kavramı Arapça toplayan, bir araya getiren cem kökünden türemiştir. Günlük hayatta kullanımı Cuma namazının kılındığı büyük mescitlerin tanımlanması için kullanılan mescidü'l cami (cemaati toplayan mescidi) kelimesinin kısaltılması ile olmuştur (Tetik, 2013, s. 39).

Bunun dışında diğer dinlerden farklı olarak Müslümanlar için bütün bir yeryüzü temiz ve ibadete elverişli olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla Hıristiyanların kiliseye, Yahudilerin havraya ihtiyaç duydukları gibi Müslümanların ibadet edebilmek için bir mâbede ihtiyaçları yoktur. Müslümanlar, diledikleri her yerde Allah'a secde ederek namaz kılabilirler (Önkal, 2013, s. 22). Bu bağlamda "İslam bir toprak parçası değildir. Kıblegah olarak Ka'be'ye teveccüh etmekle, İslam bütün toprakları aşan başka bir yeri hedef almıştır." (Bammat, 1987, s. 48). İslamiyet'in toprak parçasına veya yapıya ulu anlamlar yüklememesi dini yapılara işlevsellik katmasına imkân tanımıştır.

Öncelikle caminin uhrevî ve dünyevî alanın kesiştiği bir noktada yer aldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Yani İslamiyet dışındaki dinlerde olduğu gibi İslamiyet'te mabet alanı sadece Tanrı ile ilişkinin kurulduğu bir yer değildir. Fizikî açıdan İslam şehir mimarisinin de merkezinde yer alan camiler (Önkal, 2013, s. 24) aynı zamanda toplumsal bir yerdir. Bu toplumsallığın güçlenmesinde camilerin, toplumun dini hizmetlerinin dışındaki hizmetleri yürütmesinin önemli bir payı vardır.

Caminin üstlendiği işlevleri, dini hizmetlerin yürütülmesi, eğitim-öğretim hizmetlerinin yürütülmesi ve devlet hizmetlerini yürütülmesi olarak açıklamak mümkündür. Bu noktada toplumu ilgilendiren bütün konularda camilerin, aktif bir görev üstlendiğini söyleyebiliriz (Önkal, 2013, s. 23-24). Defter-

dar İbrahim Paşa Camii, mâbedlerin yalnızca ibadet yeri olmanın ötesinde, toplumsal ve kültürel işlevler üstlendiğini gösteren önemli bir örnektir.

4. Defterdar İbrahim Paşa Camii

Caminin tarihine ilişkin detaylı bilgiler Reşat Ekrem Koçu'nun hazırladığı İstanbul Ansiklopedisi'nde verilmiştir.

İstanbul Ansiklopedisi'nde Hadikatül Cevâmi[1]'den aktarılarak şu bilgiler veriliyor:

"Banisi Defterdar İbrahim Paşadır ki bitişiğindeki sâhilsaraym da ilk banisi odur; camiin mahfili hümâyunu (hünkâr mahfili) da vardır. Sonra buraya Sultan Ahmed Sâlis Neşatâbad Sâhilsarayı yaptırmışdır. Civârmdaki büyük sâhilhâneyi de 1. Sultan Abdülhamid devri ricâlinden Selim Efendi yaptırmışdır ki sonra üç tuğla vezir olmuşdur. 3. Sultan Selim zamanında bu sahilsarayı pâdişâhın kız kardeşi Hatice Sutan almış, Selimpaşa Sahilhânesi de sultanın uhdesine geçerek bendegânına tahsis edilmişdir. Sultanın vefâtndan sonra bu sâhilsaray meşhur hattat Râkım Efendinin tasarrufuna geçmişdir. Camiin bânisi Defterdar İbrahim Paşa Mısır Vâlisi iken 1074 (1663-1664)de orada ölmüşdür. Cami(n)in mahallesi vardır" (Koçu, 1963, s. 4335).

Defterdar İbrahim Paşa Camii'ne ilişkin arşiv belgelerinin önemli kısmı cami görevlisi atanmasına ilişkindir. Dolayısıyla camii hakkında detaylı tarihsel bilgi ve belgenin olduğunu söylemek mümkün değildir (Galata, 2015). Günümüzde caminin korunması ve yaşatılması amacıyla Defterdar İbrahim Paşa Camii Koruma ve Yaşatma Derneği adında bir dernek faaliyet göstermektedir. Dernek, camii cemaatinin arttırılmasına yönelik olarak çeşitli faaliyet ve etkinlikler düzenlemektedir.

1 Hadikatül Cevâmi, Ayvansarayı Hüseyin Efendi'nin 1768 yılına kadar İstanbul'daki 821 cami ve mescidi araştırarak, bu yapıları inşa ettirenleri, minber kuranları, vakıfları ve çevresindeki dini ve sivil yapıları, ayrıca bu camilerdeki önemli kişilerin hayatlarını derlediği önemli bir eserdir.

Resim 1: *Defterdar İbrahim Paşa Camii'nin Deniz Cephesinden Resmi*

Resim 2: *Defterdar İbrahim Paşa Camii'nin Yol Cephesinden Resmi*

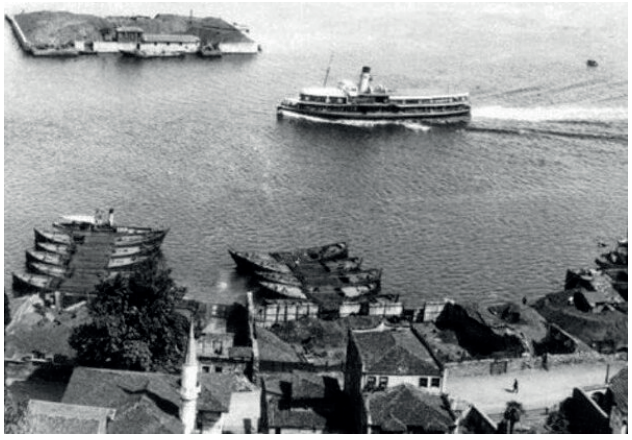
4.1. Konumu

Caminin konumu tarihsel süreçler içerisinde çeşitli şekilde tarif edilmiştir. Bu tarifleri tarihin seyrine uygun olarak vermeye çalışılarak bölgedeki dönüşüm de aktarılmaya çalışılacaktır.

1814-1815 arasında tanzim edilmiş bir bostancıbaşı defterinde mevkii şöyle tespit edilmiştir, Ortaköy iskelesi tarafından hareketle: "*...Morali Ahmed Paşa zevcesinin yalısı -yanında Ortaköy Bostancılar Ocağı- yanında Hatice*

Sultanın Neşâtâbacl Sâhilsarayı -yanında Defterdar İbrahim Paşa Camii-yanında Silâhdar Emin Ağanın yalısı -yanında Çavuşlaremini Tahsin Efendinin yalısı..." (Koçu, 1963, s. 4335).

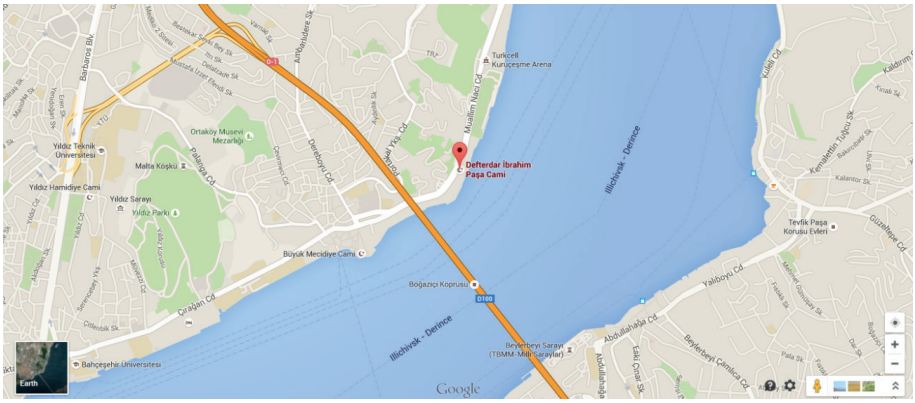
İstanbul Ansiklopedisinin ilgili cildinin yazıldığı tarihte (1963) ise cami şu şekilde konumlandırılmaktadır. *"Zamanımızda bu yalı boyunun manzarası tamamen değişmiş olup Neşâtâbâd Sâhilsarayı'nın yerinde Dido; Emin Ağa ve Tahsin Efendi yalıları ile onları tâkib eden diğer yalıların yerinde de Kuruçeşme Kömür Deposu bulun- makdadır; Defterdarburnu Camii Lido ile Kömür Deposu arasında, yüksekden geçen sahil yoluna nisbetle de hayli derinde, çukurda kalmışdır, kaba taşdan yapılmış merdivenli bir yol ile inilir; caddeden görülmez, ancak bu merdivenli yola girilince, sağ kolda göze çarpar"* (Koçu, 1963, s. 4335-4336).

Resim 3 *: Kuruçeşme Kömür Deposu (http://wowturkey.com/)*

Günümüzde ise caminin konumunu şu şekilde yapmak mümkündür; Boğaziçi'nin Rumeli yakasında Ortaköy'de, Ortaköy'ün de Rumeli tarafında yer alan Defterdar Burnu'ndadır. Burun adını 17. Asırda buraya Camii (Defterdar İbrahim Paşa Camii) ve sahil sarayı[2] yaptıran Defterdar İbrahim Paşa'dan almıştır (Koçu, 1963, s. 4335).

2 Bu saray 3. Sultan Ahmed zamanında satın alınmış, yerine Lâle Devri'nin kâşânelerinden Neşatâbad Sâhil sarayı inşa edilmiştir (Koçu, 1963, s. 4335).

Harita 1 : *Defterdar İbrahim Paşa Cami'nin Haritası (Google Maps, 2024)*

Caminin eski tariflerinde anlatılan bölge yalılarını 1920 tarihli olduğu ifade edilen fotoğrafta görmek mümkündür.

Resim 4: *1920 Tarihli Fotoğraf (Bayraktar)*

Günümüzde ise anlatımlarda ve eski fotoğraflarda görülen yalıların hiçbirini görmek mümkün değildir. Camiyi arkanıza, denizi kaşınıza aldığımızda caminin solunda cafe, sağında ise otopark bulunmaktadır.

Resim 5: *2015 Tarihli Resim*

Defterdar İbrahim Paşa Camii kuruluş yeri itibari ile bölgeyi "şenlendirmek" için kurulmuş bir camidir. Bulunduğu bölge tarihsel süreç içerisinde yoğun Müslüman nüfusun yoğun olmadığı bir bölgededir. Günümüzde de özellikle nüfus noktasında yeterli cemaate sahip değildir.

1966, 1982 ve günümüz tarihli uzay fotoğraflarına baktığımızda Defterdar İbrahim Paşa Camii'nin çevresinde bir yapılaşmadan bahsetmemiz mümkün değildir (İstanbul Şehir Rehberi, 2015). Cami çevresindeki yapılaşma konusunda ifade ettiğimiz husus aşağıdaki video yardımıyla daha net olarak görülebilir.

1966-1982 ve günümüzde Defterdar İbrahim Paşa Cami'nin Çevresindeki Yapılaşma https://www.youtube.com/watch?v=CYtE--lBJ_w	

4.2. Yapı Tarihçesi

Cami tarihine ilişkin Defterdar İbrahim Paşa Camii Koruma ve Yaşatma Derneği'nin 2014 Faaliyet Raporu'nda Defterdar İbrahim Paşa Cami'inden önce Defterdar İskender Çelebi'nin 1530'larda burada cami yaptırdığı ifade edilmektedir. Fakat bu yaptırılan caminin özellikleri hakkında bir bilgi mevcut olmadığı ve bu eski caminin 1660'ta defterdar Divriğili İbrahim Paşa tarafından yıktırılarak taş minareli olarak yeniletildiği ifade edilmektedir (Derneği, 2015).

Camiinin ilk tamir işlemi, 1833 yılında 2. Mahmut döneminde yapılmıştır. Aşağıdaki kitabe bu tamire ilişkin olup deniz kenarındaki kapının üzerinde yer almaktadır. Talik hat ile yazılan manzum kitabe; Manzum lugatı ve tarih düşürmesiyle meşhur olan divan şairi Ayıntablı Ayni Efendi[3]'ye (1766-1837) aittir (Koçu, 1963, s. 4336; Yavuz, 1991, s. 269).

Resim 6 **:** Deniz Tarafında Yer Alan Tamir Kitabesi

Fûrûgi şemi mihrabı hilâfet muktedâyi din
Veldii Fahrîâlem şâhi adlî sâyei Mahmûd
Kılub şevketli İrbahim Pâşâ mabedin ihya
Ana bir mahîil icad eyledi ol kıblei maksûd
Musalliler cemâatle eda ettikde beş vakti
Şerhinde Hüdâ ömri şerifin eylesün memdüd
Mücevher söylerim târihi Aynî secdei şükret
«Bu rânâ camii tâmir kıldı cûdi Han Mahmud»
(1248) (Koçu, 1963, s. 4336)

Son ibadet yerini asıl ibadet sahnına açan kapısı ile pencere arasında Hicri1303 (Miladi 1885-1886) yılında ikinci bir tamir gördüğüne ilişkin ikinci bir levha asılmıştır. On bir Beyitlik bu târih manzumesi de talik hat ile yazılmıştır (Koçu, 1963, s. 4336). Bu onarımın Bozcaadalı Hasan Paşa tarafından yapıldığı ifade edilmektedir (Defterdar İbrahim Paşa Mescidi, 2015). Günümüzde bu levhanın belirtilen yerde bulunmadığı görülmektedir. Cami derneğinin başkanı ile görüşüldüğünde levhanın Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde olduğu ifade edilmiştir (Galata, 2015). Arap harfleri ile yazılan levhanın Latin harflerine çevirişi şu şekildedir (Koçu, 1963, s. 4336);

"Nazırı Bahriye memduhi hisâl

Zikri hayr ile cihanda men'ût

Varım hasrı müberrât iderek

Agniyâyı bile itti mebhût

İşte bu Camii ibrahim Pâşâ

Köhnezâr olduğu bulmuştu sübûi

Emri tamirini itti tesri'

İtmedi anda teenni ü sükût

Buna da bânii sânı oldu

Vire Cennetde Hüdâ kasr ü büyüt

Ömrünü hayrını müzdâd ide Hak

3 Aynıtablı Ayni (1766-1837) Manzum lugatı ve tarih düşürmesiyle meşhur olan divan şahiri

Zeyni dünyâ olsa tâ tayr ile hîit

Vire Ukbâda dahi ecri cezil

Ol melek haslete Rabbil Melekût

Ey Sürûrî kalemin âcizdir

Zâti nâ kaabili tâdâdı nüût

Arzı târih ile kıl hatmi kelâm

Beş vakit hâtimesi oldu kunût

İki rrnsrâ ile târihi dütâ

Hâme nazm itti misâli yâkût

«Eseri hayri Hasan Pâşâyı»

«Kıldı Hak dâri kitâbı mevkut» (1303)

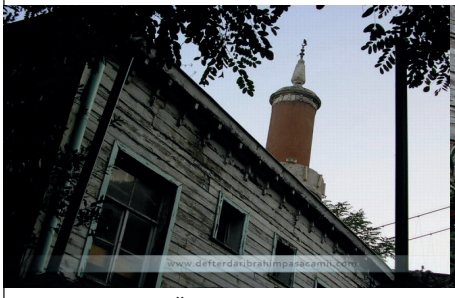
Üçüncü tamirat ise 1941 yılında Vakıflar İdaresi'nce yapılmıştır (Özden, 2009, s. 56). Bu tarihten 2011 yılına kadar İhmal Paşa Mescidi adına "uygun" olarak ihmal edilen bir cami olmuştur. Aşağıdaki fotoğraflar tadilat öncesine aittir.

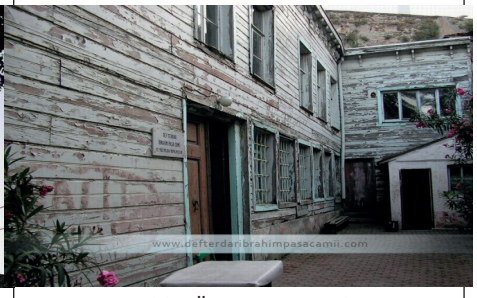
Resim 7: Tadilat Öncesi Fotoğraf (2009)

Resim 8:Tadilat Öncesi Fotoğraf (2009)

Resim 9: Tadilat Öncesi Fotoğraf (2009)

Resim 10: Tadilat Öncesi Fotoğraf (2009)

2011 yılında ise Mehmet Ali Aydınlar, trafik kazasında vefat eden oğlu Kerem Aydınlar hayrına camiyi restore ettirmiştir. Halen caminin giderlerinin Kerem Aydınlar Vakfı aracılı ile karşıladığı bilinmektedir (Galata, 2015).

Restorasyon sonrasında caminin, cami derneği öncülüğünde çeşitli seminer ve toplantılar ile işlevselliği arttırılmaya çalışılmaktadır.

4.3. İşlevselliğin Tarihçesi

Geçmişte ve günümüzde kent mekânları ekonomik ve teknolojik gelişmenin bağımlı bir değişkeni olarak inşa edilmekte ve dönüşmektedir. Bu dönüşüm kendiliğinden veya bir dış müdahale ile olabilmektedir (Can, 2009, s. 421). Bu oluşum ve değişim süreci İslamiyet'teki mâbedlerde de kendini göstermiştir. Ayrıca "Osmanlı medeniyetinin ve dolayısı ile medeniyet anlayışının mekânda ürettiği ve biçimlendirdiği sorun çözme reçetesi" (Can, 2009, s. 422) noktasında Defterdar İbrahim Paşa Camii değerlendirilmesi gereken bir mâbedtir.

Cami, çeşitli tarihlerde farklı ihtiyaçların karşılanmasına hizmet etmiştir. Bunlardan ilki, cami bölgesindeki yalılarda yaşayan Müslüman cemaatin dini ihtiyaçlarını karşılamak ve bölgenin Müslümanlaşmasına katkı sağlama amacında olduğu ifade edilebilir. Evliya Çelebi, Ortaköy kasabasını anlatırken: "Eskiden Hristiyan yatağı imiş. Leb-i deryada cami yapılınca, Baltacı Mahmud, Ekmekçizâde Ahmed ve Nakkaş paşalarla Cağaloğlu Mahmud Bey, Mimar Mustafa, Kara Hasanoğlu, Çelebi Kethüda da yalılar yaptırıp semti şenlendirmişlerdir. Defterdar Paşa Camii ve Baltacı Mahmud Ağa mescidinden başka Leb-i deryada Mimar Sinan eseri ve hayat kaynağı bir de Tekeli Mustafa Paşa Çeşmesi vardır "der (Derneği, 2015). Önceden ifade ettiğimiz gibi Defterdar İbrahim Paşa Camii, kuruluş yeri itibari ile bölgeyi "şenlendirmek" için kurulmuş bir camidir. Fakat bu amacını uzun soluklu olarak hayata geçirdiğini söyleyemeyiz.

Bu tarihlerden sonra cami bir dönem İstanbul'un deniz ulaşımını sağlayan kayıkçıların dini vecibelerini yerine getirmesi noktasında işlev üstlendiğini ifade edebiliriz. Ayrıca kayıkçıların yemek ihtiyaçlarının giderilmesine yardımcı olmak amacıyla konulduğu sanılan, caminin yol tarafına bakan kapısının sağında buğday ve benzeri şeylerin dövülmesine yarayan dibek taşı vardır.

Resim 11: *Cami Avlusundaki Dibek Taşı*

Deniz ulaşımında modern gemiler ile yapılmaya başlanmasıyla azalan kayıkçılar, Boğaz Köprüsü'nün yapılmasıyla İstanbul'un tarihi sayfalarında yerini almıştır. Bun sonra mâbed işlevinin pekiştiren kayıkçıların ortadan kalkması beraberinde cemaatinin azalmasına da neden olmuştur.

Bu durumun 2011 yılında yapılan restorasyon ile önemli ölçüde giderildiğini ifade edebiliriz. Cami derneğinin faaliyet raporuna bakıldığında caminin her Cuma günü Cuma namazı sonrası simit çay eşliğinde yapılan sohbetlere ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Ayrıca yine belirlenen mili ve manevi günlerde toplantı ve seminerler düzenlenmektedir (Derneği, 2015). Bu bağlamda yakın dönemde yapılan faaliyetler ile yerin mekâna dönüşmesinin engellendiğinden bahsedebiliriz.

Cami, cemaatinin istediği ve teşvik ettiği işlevleri kazanmasının yanında farklı bir dönüşüm ve işlevselliğin cami çevresinde kendini gösterdiğini de ifade edebiliriz. Cami Caminin denize bakan doğu tarafındaki kısım ise bölgeyi ziyaret eden yerli ve yabancı turistlerin boğazı izlediği yerlerinden biri olmuştur. Bu sebeple de cami avlusunda çiçek benzeri ürün satan seyyar satıcıları görmek mümkündür.

Resim 12: *Ortaköy Çiçekçisi*

4.4. Mimari Özellikleri

Cami öncelikle yalı cami özeliklerini içinde barındırmaktadır. Yalı camilerini Ahmet Hamdi Tanpınar şu ifadeler ile anlatmıştır.

"İstanbul, büyük mimarî eserlerinin olduğu kadar küçük köşelerin, sürpriz peyzajların da şehridir. Hattâ iç İstanbul'u onlarda aramalıdır. Büyük eserler ona uzaktan görülen yüzünü verirler; ikinciler ise onu çizgi çizgi işleyerek portrenin içini dolduran, büyük tecridin kurduğu çerçeveyi bin türlü psikolojik hâl ile, yaşanmış hayat izleriyle tamamlayan eserlerdir. Şüphesiz bunlarda da asıl öz gene mimarlığındır. Fakat bu mimarlık Bayezıt, Süleymaniye, Ayasofya, Sultanahmet, Sultanselim yahut Yeni Cami gibi etrafındaki her şeye kendi nizamını kabul ettiren bir saltanat değildi: Bunlar şehrin mahremiyetinde âdeta eriyip ona karışmış hissini veren küçük camiler, medreseler, büyüklerin yanında en mütevazı nisbetlerine indirilmiş çeşmelerdir; ve zaten kendileriyle değil içlerine girdikleri terkipler güzeldirler. Birdenbire hiç beklemediğimiz bir yerde mermer bir çeşme aynası veya kapı çerçevesi, iyi yontulmuş taştan beyaz bir duvar size gülümser." (Tanpınar, 2014, s. 151).

Aras Nefci ,yalı camilerin başka bir yönüne dikkat çekmektedir,

"Yalı camilerinde sırtınızı duvara yaslayıp pencereden dışarı baktığınızda yalıda mı yoksa bir camide mi olduğunuzu fark edemezsiniz." (Nefci, 2014)

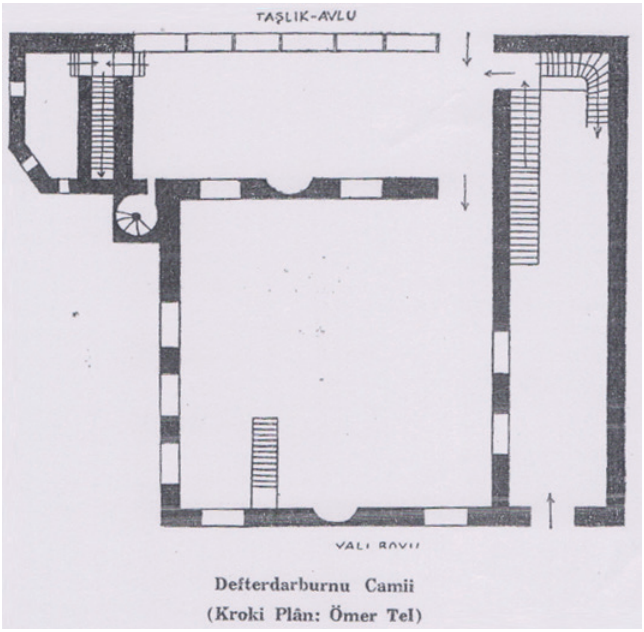
Yapıdaki ilginç bir detay olarak normalde konut mimarisinde karşılaşılan eliböğründeler, sultan mahfilinin olduğu doğu yönünde görülmektedir (Defterdar İbrahim Paşa Mescidi, 2015).

Resim 13:Sultan Mahfilini Destekleyen Eliböğründeler

Camiinin bulunduğu Muallim Naci Caddesi deniz seviyesinden yüksekte olduğu için camiye caddeden uzun bir taş merdivenle avluya inilir (Yenigün, 2014, s. 261). Deniz (Güney) ve yol (Kuzey) tarafına bakan iki kapısı vardır; kuzey tarafındaki kapıdan önce bir taşlık- avluya, aradan da düz ayak camiin son cemaat yerine girilir. Güney kapısından da önce bir taşlığa girilir ve bir taş merdiven ile son cemaat yerinin yan kapısına çıkılır (Koçu, 1963, s. 4336). Aynı şekilde deniz tarafındaki kapıdan girildiğinde direkt sultan mahfiline çıkan bir merdiveni de bulunmaktadır.

Caminin üstü ahşap, altı kagirdir. Harim mekânına bakan cephede sürekliliği sağlayan iki kat pencere cepheyi kuşatmaktadır. Deniz tarafında şimdi örtülü kayıkhaneler vardır. Kare planlı fevkani (iki katlı) yapıdaki caminin, son cemaat mahfili vardır. İçinden çıkılan üst kısım olup, bu kısım kadınlar mahfilidir. Kadınlar mahfilinin bir kısmı da hünkâr mahfilidir. Dış mihrabı vardır. Minber ve kürsü ahşaptır. Mihrabı sade olup, boyalıdır. Caminin sağ yönünde, abdest alma yerleri ve meşruta vardır. Girişi cami içinden olan kagir yapılı minarenin külah kısmı taştan imal edilmiş, altı bir çelenk motifiyle değerlendirilmiştir (Defterdar İbrahim Paşa Camii(İhmal Paşa Cami), 2015) (Defterdar İbrahim Paşa Mescidi, 2015).

Resim 14: *Defterdar İbrahim Paşa (Derterdarburnu) Camii Kroki Planı (Koçu, 1963, s. 4336)*

5. Sonuç

Defterdar İbrahim Paşa tarafından 17. yüzyılda yapıldığı bilinen cami günümüzde silik bir mekân olmaktan gittikçe uzaklaşmaktadır. İstanbul Boğazı'nın kıyısında yer alan bu yalı camisi kendine yeni işlevler katarak cemaatini ve canlılığını arttırmaya çalışmaktadır.

Araçların ve insanların geçtiği yerden bakıldığında çok hissedilmeyen bu cami, yapısal özellikleri itibariyle içine girildiğinde insana farklı bir his uyandırmaktadır. Özellikle sultan mahfilinden dışarı doğru baktığınızda Aras Nefçi'nin dediği gibi kendinizi bir yalıda hissetmektesiniz. Aynı zamanda yapının, Aynur Can'ın "insan ölçeği" (Can, 2013) olarak ifade ettiği büyüklükte olduğunu söylemek mümkündür. Bahsettiğimiz değerlendirmeleri kişinin mekâna yüklediği veya mekândan hissettikleri ile de açıklayabiliriz. Sonuç değerlendirmesi bu noktada öznel değerler barındırmaktadır.

Bunun dışında yapının çevreden kesin çizgiler ile ayrıldığını söyleyebiliriz. Son olarak Kevin Lynch'in "Kent İmgesi" kitabının "kent imgesi ve bileşenleri" (Lynch, 2010, s. 52-54) kısmında dile getirdiği bileşenler bağlamında yapıyı incelemek faydalı olabilir.

Yollar: Yapının kuzeyinde yer alan Muallim Naci Caddesi.

Kenarlar: Yapının güneyinde yer alan deniz, doğu, batı ve kuzeyinde yer alan insan boyunu aşan duvarlar.

Bölgeler: Ancak caminin dış kapısından geçildiğinde caminin bölgesine girildiği hissedilmektedir. Dar bölge bu bağlamda caminin kapsadığı toprak bütünlüğünden fazlası değildir.

Düğüm/Odak Noktası: Bu bileşen üzerinden cami değerlendirmesi yapmak çok doğru olmayabilir. Fakat dar bölgenin dışında değerlendirebileceğimiz Ortaköy'de düğüm noktasını Ortaköy meydan olarak ifade edebiliriz

İşaret Öğeleri: Yoldan, karşı yakadan veya havadan bakıldığında minare önemli bir işaret noktasıdır. Yine yoldan geçildiğinde kapı önemli bir işaret öğesidir. Bunun dışında Boğaz'ın karşı tarafından (Anadolu Yakasından) bakıldığında boğaz köprüsü mekânın tespitinde önemli bir işaret öğesidir. Son olarak ezan sesini de işaret öğesi olarak değerlendirmek mümkündür.

Kaynakça

Bammat, N. (1987, Mart-Nisan). İslâm'da Mekân Anlayışı. *İlim ve Sanat Dergisi*(12), s. 41-50.

Bayraktar, S. (tarih yok). *www.wowturkey.com*. 06 01, 2015 tarihinde www.wowturkey.com: http://wowturkey.com/t.php?p=/tr463/sefer__bayraktar_IMG_6447.jpg adresinden alındı

Can, A. (2009). Mekansal Perspektiften Bir Semt Biyografisi: Vefa (1453-1775). *Bir Semte Vefa* (s. 421-452). İstanbul: Klasik Yayınları.

Can, A. (2013). Estetik Ölçütleri Aramak. E. Erdönmez, & A. Can içinde, *Sürdürülebilir Bir Şehir İçin Kentsel Dönüşüm* (s. 21-32). İstanbul: Esenler Şehir Düşünce Merkezi.

Defterdar İbrahim Paşa Camii(İhmal Paşa Cami). (2015). Haziran 10, 2015 tarihinde www.envanter.gov.tr: http://envanter.gov.tr/anit/index/detay/44952 adresinden alındı

Defterdar İbrahim Paşa Mescidi. (2015). Haziran 10, 2015 tarihinde www.envanter.gov.tr: http://envanter.gov.tr/anit/index/detay/51118 adresinden alındı

Derneği, D. İ. (2015). *2014 Faaliyet Raporu.* İstanbul: Defterdar İbrahim Paşa Camii l Koruma ve Yaşatma Derneği.

Dönmez, E. (2014). *Kamusal Alan ve Toplum.* İstanbul: Esenler Şehir Düşünce Merkezi.

Galata, Y. C. (2015, Haziran 6). Cami Tarihi. (İ. İ. DUR, Röportaj Yapan)

Google Maps. (2024). Haziran 10, 2015 tarihinde https://maps.google.com/: https://maps.app.goo.gl/hU9TMBTwagfxNhQN6 adresinden alındı

http://wowturkey.com/. (tarih yok). Haziran 2, 2015 tarihinde http://wowturkey.com/: http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=36629 adresinden alındı

İstanbul Şehir Rehberi. (2015). Haziran 1, 2015 tarihinde http://sehirrehberi.ibb.gov.tr/: http://sehirrehberi.ibb.gov.tr/map.aspx adresinden alındı

Işık, İ. (2008). Mekân ve Toplum. İ. E. Işık, & Y. Şentürk içinde, *Özenler, Toplum ve Mekân (Toplum ve Mekân: Mekânları Kurgulamak)* (s. 13-23). İstanbul: Bağlam Yayınları.

Koçu, R. E. (1963). *İstanbul Ansiklopedisi* (Cilt 6). İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat.

Lynch, K. (2010). *Kent İmgesi.* (İ. Başaran, Çev.) İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Nefci, A. (2014). Kişisel Görüşme. (Y. C. Galata, Röportaj Yapan)

Önkal, A. (2013, Ekim). Tarih Boyunca Camilerin Fonksiyonaları. *Din ve Hayat*(20), 22-25.

Özden, S. İ. (2009). *Geçmişten Günümüze,Dünden Bugüne Beşiktaş Camileri.* Ankara: Eser Sahibinin Kendi Yayını.

Tanpınar, A. H. (2014). *Beş Şehir.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

Taşpınar, İ. (2013, Ekim). İslâmiyet Dışındaki Dinlerde Mâbed ve Sembolizm. *Din ve Hayat*(20), 52-55.

Tetik, H. (2013, Ekim). Caminin Toplumu Birleştirmedeki Fonksiyonu. *Din ve Hayat*(20), 38-42.

Tuncer Gürkaş, E., & Barkul, Ö. (2012). Yer Üzerine Kavramsal Bir Okuma Denemesi. *Sigma Mühendislik ve Fen Bilimleri Dergisi, 4*(1), 1-11.

Yavuz, Y. Ş. (1991). AYNÎ, Ayıntablı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 4, s. 269-270). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Yenigün, S. (2014). *İstanbul'un İncileri Sur Dışı Camileri.* İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.

BÖLÜM 22

SINIRDA KARBON DÜZENLEME MEKANİZMASININ DEMİR-ÇELİK VE ÇİMENTO SEKTÖRLERİ ÜZERİNE OLASI ETKİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Eren DURMUŞ- ÖZDEMİR[1]

Adnan DÖNMEZ[2]

1 Doç.Dr. Eren DURMUŞ- ÖZDEMİR, Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü , orcid.org/0000-0002-0077-9363

2 Prof.Dr.Adnan DÖNMEZ, Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, orcid.org/0000-0001-8632-8290

Giriş

Avrupa Birliği'nin (AB) karbon emisyonlarını azaltmayı hedefleyen kapsamlı politikalarından biri olan Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM), küresel ticaret ve karbon yoğun sektörler üzerinde önemli etkiler yaratması beklenen bir düzenlemedir. SKDM, AB'nin 2050 yılına kadar karbon nötrlüğüne ulaşma hedefi doğrultusunda karbon kaçağını engellemeyi ve düşük karbon teknolojilerinin benimsenmesini teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Mekanizma karbon emisyonlarına dayalı maliyetlerin Avrupa Birliği (AB) sınırları dışında üretilen ürünlere de yansıtılmasını sağlayarak, karbon yoğun sektörleri dönüşüme zorlamaktadır. Türkiye'nin ekonomik yapısında kritik öneme sahip olan demir-çelik ve çimento sektörleri, SKDM'nin etkilerinden ilk etkilenen sektörlerin başında gelmektedir. Demir-çelik sektörü, hem yüksek karbon emisyonu üretimi hem de uluslararası ticaretteki rekabetçi yapısı nedeniyle bu düzenlemenin doğrudan etkileyebileceği başlıca sektörlerden biridir. Türkiye, dünya çelik üretiminde önemli bir konuma sahip olup, bu sektörde ihracata dayalı bir büyüme modeli benimsemiştir. Benzer şekilde, çimento sektörü de enerji yoğun bir üretim sürecine sahip olup, SKDM'nin karbon ayak izi yönetimi ve maliyetler üzerindeki etkileri açısından dikkat çekmektedir.

Her iki sektör de ulusal ekonomiye sağladığı katkılar ve enerji-yoğun üretim yapıları nedeniyle SKDM'nin potansiyel etkilerin oluşması muhtemeldir. Nitekim konu hakkında çeşitli alanlardaki bilimsel çalışmalarda (Eken ve Yazıcı, 2024; Erden Özsoy, 2022; İmer Ertunga ve Seyhun, 2022; Koç ve Kaynak, 2023) sürecin sektörlere yönelik avantajları ve dezavantajları ifade edilmektedir. Hiç şüphesiz 2026 itibarıyla SKDM'nin karbon yoğun ürünlerde AB'ye ithalatında mali yükümlülükler doğuracak şekilde tam uygulanmaya başlaması ile etkilerin kapsamı ve içeriği daha net anlaşılmaya başlayacaktır. Bu bağlamda SKDM'nin 1 Ekim 2023 tarihinde uygulama sürecine başlaması ile potansiyel bazı etkiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönem düzenlemenin tam anlamıyla yürürlüğe gireceği 1 Ocak 2026 itibarıyla sona ereceğinden, güncel olası etkilere dair ipuçları toplamak, düzenlemenin uzun vadeli ekonomik, çevresel ve ticari etkilerine dair öngörülerde bulunmayı kolaylaştırabilmektedir. SKDM'nin uygulanma sürecinde karşılaşılabilecek zorluklara yönelik çözüm önerileri geliştirebilmesi ve düzenlemenin daha verimli bir şekilde hayata geçirilmesine katkı sunması açısından olası etkilere dair bilimsel çalışmalar dikkate değerdir.

Bu kapsamda bölümün amacı SKDM'nin Türk demir-çelik ve çimento sektörleri üzerindeki muhtemel etkilerine dair kısa bir yazın değerlemesi ve sektör haberlerine dair bir inceleme yapılarak birtakım ipuçları oluşturmaktır. Alan yazın kapsamında SKDM ile ilgili genel bilgiler ışığında Türkiye bağlamında demir-çelik ve çimento sektörlerine yönelik çalışmalar incelenmiştir. Yanısıra sektörel gelişmelerin güncel durumunu anlamak, politika ve uygulama süreçlerinin iş dünyasındaki yansımalarını görebilmek ve sektör temsilcilerinin bu düzenlemeye yönelik tepkilerini anlamak için Ekim 2023-Aralık 2024 döneminde Ekonomist, Para, Fortune Türkiye, Capital ve Platin dergilerinin dijital arşivlerinde yer alan sınırlı bir arşiv taraması yapılmıştır. "SKDM", "Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması" ve "Karbon Mekanizması" gibi anahtar kelimeler kullanılarak yapılan bu inceleme yoluyla SKDM'nin olası etkilerine dair destekleyici bir perspektif oluşturulmaya çalışılmıştır.

Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması ve Türkiye'nin Demir-Çelik ile Çimento Sektörlerine Yansımaları

SKDM, AB Avrupa Yeşil Mutabakatı çerçevesinde başlattığı, sera gazı emisyonlarının azaltılmasını hedefleyen önemli düzenlemelerden biridir. Bu mekanizma, 10 Mayıs 2023 tarihinde Avrupa Parlamentosu (AP) ve Konsey tarafından imzalanmış ve 16 Mayıs 2023 tarihli L 130/52 sayılı AB Resmi Gazetesi'nde yayımlanarak, 17 Mayıs 2023 tarihi itibarıyla yürürlüğe girmiştir(https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/yesil-mutabakat/ab-sinirda-karbon-duzenleme-mekanizmasi/ab-skdm-bilgi-notu).Düzenleme sadece AB içindeki karbon emisyonlarını kontrol altına almakla kalmayıp, AB'nin sınır ötesindeki ticari ilişkilerinde de sera gazı emisyonlarının azaltılmasını teşvik etmeyi amaçlamaktadır. SKDM'nin temel amacı, karbon sızıntısını önleyerek, karbon fiyatlandırması ile ilgili adil bir rekabet ortamı yaratmaktır. Bu bağlamda, karbon maliyetlerini dengelemek ve sürdürülebilir üretim süreçlerini desteklemek için önemli bir ekonomik araç olarak görülmektedir (SKDM Tüzüğü, 2023).

SKDM, karbon sızıntısı riskini azaltmayı hedefleyen bir mekanizma olarak AB Emisyon Ticaret Sistemi'ne (ETS) alternatif bir çözüm sunmak amacıyla geliştirilmiştir (Özekan, 2023: 272). AB'de karbon fiyatlandırması, bölgedeki üreticilerin küresel pazarlardaki rekabet gücünü zayıflatabilir ve üretimin, Türkiye gibi karbon fiyatlandırma sistemine sahip olmayan ülkelere kaymasına yol açabilir (Aşıcı, 2021: 4). SKDM, karbon kaçağı sorunlarını ele alarak, AB'nin sera gazı emisyonlarını

azaltma hedefini ithalat ve ihracat süreçlerinde ticari paydaşların da benimsemesini zorunlu hale getirmek amacıyla tasarlanmıştır. Başka bir deyişle, AB'ye ihraç edilen ürünlerin üretimi AB sınırları içinde gerçekleşseydi ortaya çıkacak karbon maliyetinin, AB sınırında vergilendirilmesi planlanmaktadır (TÜSİAD, 2020: 9). SKDM, AB'nin 2030 yılına kadar net sera gazı emisyonlarını en az %55 oranında azaltmayı hedefleyen "Fit for 50" düzenlemesinin bir bileşeni olarak konumlandırılmaktadır (https://yesilbuyume.org/avrupa-yesil-mutabakati/). Mekanizma iklim üzerindeki olumsuz etkileri bertaraf etmek amacıyla karbon nötrlüğüne ulaşma hedefinde temel bir araç olarak kullanılmaktadır (SKDM Tüzüğü, 2023). SKDM'nin uygulanmaya başlanması, karbon yoğun sektörler üzerinde ekonomik ve ticari açıdan önemli değişiklikler yaratma potansiyeline sahiptir. Düzenleme karbon emisyonlarının maliyetlendirilmesiyle, çevresel sürdürülebilirliği teşvik ederken, ilgili sektörlerde üretim süreçlerinin yeniden yapılandırılmasını gerekli kılabilmektedir. İlk aşamada SKDM, demir-çelik, çimento, alüminyum, gübre, elektrik ve hidrojen gibi karbon salınımı yoğun altı sektöre uygulanacaktır. Bu sektörlerden ihraç edilen ürünlerin fiyatlandırılmasında, ürünlerin karbon içeriği belirleyici bir faktör olacaktır. Dolayısıyla sektörlerde AB pazarına girecek ürünlerin üretim sürecinde oluşan sera gazları, maliyetler üzerinde doğrudan bir etki yaratacaktır.

SKDM'nin kapsamı 2025 yılında yapılacak gözden geçirme sonrası yeni sektörleri içerecek şekilde genişletilebilecektir (Usta, 2024: 1). Bu sektörlerin SKDM kapsamına alınması, karbon yoğunluğunun yüksek olduğu üretim süreçlerinde sürdürülebilirlik açısından önemli bir dönüşümü zorunlu kıldığından karbon fiyatlandırmasından ihracat rekabetçiliğine uzanan çeşitli iktisadi çalışmalar alan yazında yerini bulmaya başlamıştır. 1 Ekim 2023 tarihinde uygulama süreci ile başlayan potansiyel bazı etkiler düzenlemenin tam anlamıyla yürürlüğe gireceği 1 Ocak 2026 itibarıyla sona ereceğinden güncel olası etkilere dair çeşitli araştırmalar bulunmaktadır. Bu nedenle düzenlemenin güncel olası etkilerine dair farklı boyutlarda yapılan araştırmalar konunun anlaşılmasına önemli katkılar sunmaktadır. İlgili yazın incelendiğinde, SKDM'nin karbon kaçağını azaltmak suretiyle karbon ticaretini tamamlayacak bir düzenleme olduğunu savunan çalışmaların (Böhringer vd., 2017; Steckel vd., 2017) yanı sıra SKDM'nin karbon salınımı azaltma konusunda önlem olmaktan çok karbon yoğunluğunu artıracağını ve ticaret üzerinde de olumsuz etkileri olacağını savunan çalışmalar (Cary, 2020; Douenne ve Fabre, 2020) bulunmaktadır.

Türkiye, Avrupa Birliği'nin Avrupa Yeşil Mutabakatı çerçevesinde hayata geçirilen SKDM'ye yönelik uyum çalışmalarını farklı aşamalarda devam ettirmektedir. İlk aşama, 2019 yılında Avrupa Yeşil Mutabakatı'nın ilan edilmesiyle başlamış, bu süreçte AB 2050 yılına kadar karbon nötrlüğüne ulaşma hedefini duyurmuştur. Bu hedef, SKDM gibi mekanizmaların temelini oluşturmuştur (https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/yesil-mutabakat/ab-sinirda-karbon-duzenleme-mekanizmasi/ab-skdm-bilgi-notu). 2020 yılında Türkiye, Yeşil Mutabakat'ın ihracat odaklı sektörlere etkilerini değerlendirmeye başlamış ve Yeşil Mutabakat Eylem Planı hazırlıklarına hız vermiştir. 2021 yılı, Avrupa Komisyonu'nun sera gazı emisyonlarını 2030 yılına kadar %55 azaltmayı hedefleyen "Fit for 55" düzenlemesini kabul ettiği dönemi temsil etmiştir. SKDM, bu düzenlemenin temel bileşenlerinden biri olarak yerini almıştır (https://www.ikv.org.tr/images/files/SKDM_Turkiyeyi_Neler_Bekliyor.pdf). Ekim 2023'te SKDM'nin uygulama süreci başlamış ve bu süreçte AB'ye ihracat yapan firmalar, karbon emisyonlarına ilişkin raporlama yükümlülükleriyle karşı karşıya kalmıştır (Ticaret Bakanlığı, 2023). Türkiye'nin karbon yoğun sektörleri (örneğin demir-çelik, çimento) karbon ayak izi raporlaması ve veri toplama sistemlerini geliştirmeye odaklanmıştır. 2023-2025 dönemi uygulama süreci boyunca SKDM'nin sektörel etkileri anlamak ve gelecekteki uyum adımlarını planlamak için önemli bir zaman aralığını oluşturmuştur. Bu süreç, karbon fiyatlandırmasının sektörlere getireceği ekonomik yükleri ve uluslararası ticaretteki rekabet dinamiklerini analiz etmek için fırsat sunmuştur (İKV Raporu, 2021). Böylece karbon fiyatlandırmasının tam anlamıyla devreye gireceği 1 Ocak 2026'dan önce sektörlerin düzenlemeye uyum sağlamasını kolaylaştırmak hedeflenmektedir.

Ocak 2026 itibarıyla SKDM tam anlamıyla yürürlüğe girecektir. Bu aşamada karbon yoğun sektörlerden AB'ye ihraç edilen ürünlerin karbon içerikleri maliyetlere yansıtılacaktır. Türkiye'de demir-çelik, çimento, alüminyum, gübre, elektrik ve hidrojen sektörleri bu düzenlemeden en fazla etkilenecek alanlar arasında yer almaktadır. İlk etkilenmesi beklenen sektörlerden biri olan demir-çelik sektörü, karbon yoğun üretim süreçleri ve AB'ye ihracattaki yüksek payı nedeniyle SKDM'nin öncelikli odak noktalarından biri olarak değerlendirilmektedir. Demir-çelik sektörü, Türkiye'de ve dünyada ekonomik gelişim açısından en temel sektörlerden biridir. Demir-çelik sektörü, demir ve çelik kullanan farklı sektörlere girdi sağlaması nedeniyle bu sektörlerin gelişimi ve büyümesi açısından kilit bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, sektö-

rün en önemli özelliği, pek çok sanayi sektörüne hammadde tedarik etmesinden kaynaklanmaktadır (Abdullayeva ve Konak, 2023: 172). Sektör ihracat gelirleri ve istihdamın artırılması açısından stratejik bir rol oynarken, aynı zamanda küresel gelişmeler ve makroekonomik faktörlerden oldukça fazla etkilenmektedir. KPMG Türkiye'nin hazırladığı "Çelik Sektörel Bakış - 2024" raporuna göre, dünya ham çelik üretimi 2023 yılında, 2022 yılındakine benzer bir seviyede 1.8 milyar ton olarak gerçekleşmiştir. Rapora göre, Çin, 1 milyar ton üretim ile ilk sırada yer alırken, Hindistan bu alanda büyümeye devam ederek ikinci sıraya yerleşmiştir. 2021 yılında ham çelik üretiminde tüm zamanların en yüksek üretim seviyesini yakalayan Türkiye, 2022 ve 2023 yıllarında hem iç pazarda hem de dünya pazarında rekabet gücünü yitirmiş ve üretim miktarlarında önemli bir düşüş yaşamıştır (2021 yılı: 40,4 milyon ton, 2022 yılı: 35,1 milyon ton, 2023 yılı: 33,7 milyon ton). Dünya ham çelik üretim sıralamasında, 2022 yılında bir sıra gerileyerek 8. sıraya yerleşen ve 7. sırayı Almanya'ya bırakan Türkiye, 2023 yılında da sıralamada 8. sırada kalmıştır. Bununla beraber, Türkiye 2023 yılına kadar sürdürdüğü net ihracatçı konumunu kaybederek, 2023 yılında 6 milyon ton net ithalat yapmıştır. 2019-2022 yılları arasında sahip olduğu dünyanın en büyük 6. çelik ihracatçısı konumunu, 2023 yılında 8. sıraya gerileyerek kaybetmiştir (KPMG, 2024: 5). Her ne kadar son dönemde ihracat seviyesinde bir düşüş eğilimi gözlemlense de demir-çelik sektörü, SKDM düzenlemesinden en başta etkilenecek ve SKDM'nin gereksinimlerini yerine getirmekle yükümlü olacak altı sektörden birisi olarak öne çıkmaktadır. SKDM'nin 2023 yılında başlayan raporlama zorunluluğu ile, Türkiye'den AB'ye ihracat yapacak demir-çelik üreticilerinin, Kapsam 1 ve Kapsam 2 (doğrudan ve dolaylı) emisyonlarını raporlaması beklenecektir (PWC, 2023: 10).

SKDM'nin etkileyeceği diğer önemli sektörlerden biri çimento sektörüdür. Bu durum, çimento sektörünün en yüksek karbon emisyonlarına sahip sektörlerden biri olmasının doğal bir sonucudur. Çimento üretim sürecinde ortaya çıkan büyük miktarlardaki karbondioksit (CO2) salınımının hem yönetilmesi hem de salınım miktarının azaltılması için SKDM, önemli bir fırsat ve araç olarak öne çıkmaktadır. Türkiye, çimento üretimi ve ihracatında dünyanın en önemli aktörlerinden biridir. Türk çimento sektörünün AB pazarına yaptığı ihracat, sektörün toplam ihracatının yaklaşık %35'ini oluşturmaktadır. SKDM'nin yürürlüğe girmesiyle birlikte, Türk çimento işletmelerinin ihraç ettikleri ürünlerin maliyetlerinde önemli artışlar yaşanması muhtemeldir (Er-

den Özsoy, 2022: 8). SKDM'nin etkili olacağı en önemli alanlardan biri de gömülü karbon emisyonları olması çimento sektöründe, AB'ye ihraç edilen ürünler dolayısıyla gömülü karbon emisyonlarından kaynaklanan yeni finansal yükümlülükleri ortaya çıkarabilmektedir. Bu finansal yükümlülük artışları, Türk çimento üreticilerinin sektördeki rekabet gücü ve kar marjları üzerinde olumsuz bir etki yaratabilir. Bunun yanı sıra, SKDM düzenlemesi gereğince yapılan ihracatlar sonucunda ödenmesi gereken karbon vergileri, Türkiye'nin çimento sektöründe faaliyet gösteren işletmeleri için ek maliyetler doğuracaktır (PWC, 2024). Çimento sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin, SKDM düzenlemesinin yaratacağı olumsuz maliyet baskısını bertaraf etmek ve düzenlemeye uyum sağlamak amacıyla üretim süreçlerini karbon salınımını azaltacak şekilde yeniden yapılandırmaları büyük önem taşımaktadır. Fosil yakıtlar yerine yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmek ve enerji verimliliğini artıracak çeşitli önlemleri hayata geçirmek hem AB pazarında rekabet edebilmek hem de maliyetleri kontrol altında tutmak için gereklidir (https://geridonusumekonomisi.com.tr/turk-cimento-sektoru-dusuk-karbon-yol-haritamizi-belirledik.html). Çimento sektörü işletmeleri, SKDM'ye uyum sürecini bir fırsata dönüştürerek, karbon yakalama ve depolama (CCS) teknolojileri, alternatif yakıt kullanımı ve düşük karbonlu hammadde geliştirilmesi gibi düşük karbonlu üretim seçeneklerini benimseyerek karbon emisyonlarını kayda değer ölçüde azaltabilir (https://www.karbonrapor.com/post/%C3%A7imento-sekt%C3%B6r%C3%BCnde-cbam-%C4%B1n-etkileri-ekonomik-ve-%C3%A7evresel-boyut). Sonuç olarak her iki sektörde yer alan işletmeler de SKDM kapsamında AB'ye yaptıkları ihracat sonucunda, ihraç ettikleri ürünlerin karbon emisyonları dolayısıyla ek maliyetlere katlanmak durumunda kalacakları tahmin edilmektedir.

Sektörel Değerlendirme Üzerine İpucu Oluşturma

SKDM'ne yönelik yürürlükteki güncel durumu ve SKDM'nin Türk demir-çelik ve çimento sektörlerindeki muhtelif etkilerine yönelik öngörüleri sunan genel bir değerlendirmenin ardından sektörel gelişmelerin mevcut durumunu anlamak, SKDM'nin politika ve uygulama süreçlerinin iş dünyasındaki güncel yansımaları gözlemlemek ve sektör temsilcilerinin bu düzenlemeye yönelik tepkilerini daha iyi kavrayabilmek amacıyla sektör haberlerine yönelik bir inceleme yapılmıştır. Bu kapsamda, Ekim 2023-Aralık 2024 döneminde Ekonomist, Para, Fortune Türkiye, Capital ve Platin dergilerinin dijital arşivlerinde konuya dair ipuçlarına

erişebilmek için sınırlı bir tarama gerçekleştirilmiştir. "SKDM", "Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması" ve "Karbon Mekanizması" gibi anahtar kelimeler kullanılarak yapılan bu incelemede, sektördeki haberlerin SKDM'nin olası etkilerine dair destekleyici bir perspektif sunması amaçlanmıştır. Bu dergilerin seçilme nedenleri SKDM kapsamında bahsi geçen sektörlere dair güncel ve derinlemesine içerikler sunmaları ve alanında uzun yıllardır geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmeleri olmuştur. Tablo 1'de SKDM'nin Türk demir-çelik ve çimento sektörlerine yönelik olası etkilerini anlamak amacıyla gerçekleştirilen haber incelemesine dair içerik tespitleri gösterilmektedir.

Tablo 1. Demir-Çelik ve Çimento Sektörlerinde SKDM ile İlgili Haberler (Ekim 2023 - Aralık 2024)

Tarih	Haber Başlığı	Kaynak ve Tam Link	Ana İçerik
Ekim 2023	"Karbon Kaçağıyla Mücadele Başladı, Şimdi Ne Olacak?"	Para https://www.paradergi.com.tr/sektorler/2023/10/16/karbon-kacagiyla-mucadele-basladi-simdi-ne-olacak	AB'nin SKDM uygulamasının geçiş süreci ve Türkiye'deki sektörlerin bu sürece adaptasyon çalışmaları.
Ekim 2023	"Sanayici Karbon Vergisi İçin Enerjide Pozitif Ayrımcılık İstiyor"	Para https://www.paradergi.com.tr/sektorler/2023/10/25/sanayici-karbon-vergisi-icin-enerjide-pozitif-ayrimcilik-istiyor	Sanayicilerin SKDM'ye uyum için yenilenebilir enerji yatırımlarında öncelik ve destek talepleri.
Kasım 2023	"İklim Krizi Sanayinin Geleceğini Şekillendirecek"	Ekonomist https://www.ekonomist.com.tr/makale/iklim-krizi-sanayinin-gelecegini-sekillendirecek-54761	SKDM'nin demir-çelik ve çimento sektörleri üzerindeki etkileri ve sanayinin yeşil dönüşüm süreci.
Kasım 2023	"İş Dünyası SKDM İçin Alarma Geçti"	Ekonomist https://www.ekonomist.com.tr/makale/is-dunyasi-skdm-icin-alarma-gecti-47879	SKDM'nin ihracat maliyetlerini artırma potansiyeli nedeniyle çimento ve demir-çelik gibi sektörlerin uyum çalışmaları
Kasım 2023	"İş Dünyası İklim Yasası'nda Teşvik Bekliyor"	Ekonomist https://www.ekonomist.com.tr/makale/is-dunyasi-iklim-yasasi-nda-tesvik-bekliyor-44609	SKDM kapsamında demir-çelik ve çimento sektörlerinin beklentileri ve teşvik talepleri.
Aralık 2023	"Sürdürülebilir İhracat İçin Platform Kuruyoruz"	Ekonomist https://www.ekonomist.com.tr/makale/surdurulebilir-ihracat-icin-platform-kuruyoruz-45407	Türkiye İhracatçılar Meclisi'nin (TİM) SKDM'ye uyum için sürdürülebilirlik platformu oluşturma çalışmaları.
Ocak 2024	Sanayide Karbonsuzlaşma Devrimi	Platin Dergisi https://www.platinonline.com/sektorler/sanayide-karbonsuzlasma-devrimi-1089024	Türkiye, 2053 'Net Sıfır Emisyon' hedefleri doğrultusunda çelik, alüminyum, çimento ve gübre sektörlerinde karbonsuzlaşma yol haritasını tamamladı. 2053'te yenilenebilir enerjinin toplam üretim içindeki payının %69'a çıkarılması hedefleniyor.

Mart 2024	"İhracatta Yeşil Dönüşüme Yeni Paket"	Para https://www.paradergi.com.tr/sektorler/2024/03/26/ihracatta-yesil-donusume-yeni-paket	Ticaret Bakanlığı'nın SKDM'ye uyum için ihracatçılara yönelik yeni destek paketi ve çimento ile demir-çelik sektörlerine etkisi.
Mart 2024	"Liderliğimizi Korumak İçin Ne Gerekiyorsa Yapacağız"	Capital https://www.capital.com.tr/is-dunyasi/soylesiler/liderligimizi-korumak-icin-ne-gerekiyorsa-yapacagiz	Demir-çelik sektöründe SKDM'ye uyum ve rekabet gücünü koruma stratejileri üzerine
Mart 2024	İş Dünyası SKDM İçin Alarma Geçti	Ekonomist Dergisi https://www.ekonomist.com.tr/makale/is-dunyasi-skdm-icin-alarma-gecti-47879	SKDM'nin ihracat maliyetlerini artırma potansiyeli nedeniyle çimento ve demir-çelik gibi sektörlerin uyum çalışmaları üzerine
Mart 2024	"Karbon Ayak İzinin İhracatçıya Maliyeti 3,3 Milyar Euro"	Para https://www.paradergi.com.tr/sektorler/2024/03/27/karbon-ayak-izinin-ihracatciya-maliyeti-33-milyar-euro	SKDM'nin Türkiye'nin AB'ye ihracatına olası etkileri ve özellikle çimento, demir-çelik sektörlerindeki maliyet artışları.
Mayıs 2024	'Yeşil Çelik Zirvesi' İstanbul'da Toplandı	Capital Dergisi https://www.capital.com.tr/haberler/tum-haberler/yesil-celik-zirvesi-istanbulda-toplandi	Çelik endüstrisindeki yenilikçi ve sürdürülebilir yaklaşımların tartışıldığı "Yeşil Çelik Zirvesi"nde, Türkiye çelik sanayisinde karbonsuzlaşmanın dünya ticaretine etkileri ele alındı.
Haziran 2024	Çimento, Cam ve Seramik Sektörleri Çevreci ve Katma Değerli İhracata Odaklandı	Platin Dergisi https://www.platinonline.com/sektorler/cimento-cam-ve-seramik-sektorleri-cevreci-ve-katma-degerli-ihracata-odaklandi-1090270	Sınırda Karbon Düzenlemesi Mekanizması kapsamında olan çimento sektörü ve emisyon değeri yüksek olarak sınıflanan cam ve seramik sektörleri, sürdürülebilirlik yolculuğuna odaklanıyor.
Kasım 2024	Çimsa, Uluslararası Finans Kurumu'ndan 70 Milyon Dolarlık Yeşil Kredi Aldı	Forbes Türkiye https://www.forbes.com.tr/makale/cimsa-uluslararasi-finans-kurumu-ndan-70-milyon-dolarlik-yesil-kredi-aldi	Çimsa, Afyon, Eskişehir ve Mersin'deki üretim tesislerinde sürdürülebilirlik projeleri için IFC'den 70 milyon dolarlık yeşil kredi temin etti.
Kasım 2024	"İklim Krizi Sanayinin Geleceğini Şekillendirecek"	Ekonomist https://www.ekonomist.com.tr/makale/iklim-krizi-sanayinin-gelecegini-sekillendirecek-54761	SKDM'nin demir-çelik ve çimento sektörleri üzerindeki etkileri ve sanayinin yeşil dönüşüm süreci.

Kaynak*: Yazarlar tarafından ilgili dergiler taranarak oluşturulmuştur.*

Bölüm kapsamında incelenen sınırlı sayıda (en fazla okunan haberler seçilmeye çalışıldığından) habere ilişkin bazı ipuçları olmuştur. İncelenen Ekim-Aralık 2023 haberlerinde Türkiye'de sanayicilerin SKDM'ye uyum sağlamak için yenilenebilir enerji yatırımlarında öncelik ve destek taleplerini vurguladıkları; SKDM'nin başlamasıyla demir-çelik ve çimento sektörleri karbon kaçağını önlemek adına ilk uyum çalışmalarını başlatmak üzere teşviklerin artırılmasına yönelik beklenti ve taleplerinin oluşmaya başladığı; SKDM'nin ihracat maliyetlerini artırma

potansiyeli olduğu gözlemlenmiştir. Bu döneme ait haberler, sanayicilerin SKDM'ye yönelik beklenti ve taleplerinin yenilenebilir enerji, teşvikler ve uyum süreçlerine odaklandığını göstermektedir. Bu bilgiler, SKDM'nin iş dünyasında yarattığı ilk etkilerin anlaşılması açısından kritik ipuçları sunmaktadır. Ocak-Mart 2024 döneminde, Türkiye, Net Sıfır Emisyon hedefleri doğrultusunda çelik, çimento ve alüminyum sektörlerini kapsayan karbonsuzlaşma yol haritasını açıklamış ve ihracatçılar için yeni destek paketleri duyurmuştur. Bu süreçte SKDM'nin ihracat maliyetlerini artırma potansiyeli özellikle çimento ve demir-çelik sektörlerinde uyum çalışmalarını hızlandırdığı; sektörlerin rekabet gücünü artırmaya yönelik adımlar atmaya başladığı gözlemlenmiştir. Nisan-Haziran 2024 aralığında sektör temsilcileri çeşitli toplantılarda çelik sektöründe karbonsuzlaşma ve sürdürülebilir üretim yaklaşımlarının ticaret üzerindeki etkilerine yönelik yol haritaları oluşturmuş, emisyonların azaltılmasına yönelik yenilikçi çözümler ortaya konmuştur. Haberler Türk sanayisinin çevre dostu üretim süreçlerine geçme konusundaki teknik sorunlara yöneldiğine işaret etmiştir. Temmuz-Aralık 2024 tarihlerindeki güncel haberler sanayinin yeşil dönüşüm sürecinde finansman ihtiyacını karşılamaya yönelik somut adımlara dair ipucu sunmuş, özellikle Çimsa'nın IFC'den aldığı 70 milyon dolarlık yeşil kredinin çimento sektöründe sürdürülebilir üretim projelerinin desteklenmesi açısından önemli bir örnek teşkil ettiği dikkat çekmektedir.

Sonuç

Bu bölümde SKDM'nin Türk demir-çelik ve çimento sektörleri üzerindeki muhtemel etkilerine ilişkin genel bir değerlendirme yapılmak istenmiştir. Bölümde genelleştirilebilir sonuçlar yerine, döneme özgü gözlemler ve sınırlı ipuçları sunulması amaçlanmıştır. Gelinen son nokta itibarıyla, SKDM'nin Türk sanayisi için önemli fırsatlar ve bazı zorluklar yarattığı ve/veya yaratacağı gözlemlenmiştir. Düzenlemenin karbon maliyetlerini artırması, özellikle sektörel rekabet gücünü koruma konusunda belirgin zorluklar yaratabileceği bir ipucu olabilir. Bilhassa demir-çelik ve çimento gibi karbon salınımının yoğun olduğu sektörlerde maliyet artışlarının ve karbon vergilerinin, uluslararası rekabet pozisyonunu tehdit eden bir etkisi olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca sürdürülebilirlik temelli dönüşüm için daha fazla finansal destek ve teşvik ihtiyacı da dikkat çekmektedir. SKDM'nin başlangıç aşamasında odaklandığı altı sektör arasında yer alan demir-çelik ve çimento sektörleri, karbon salımının yoğun olduğu üretim süreçleri ve AB'ye yapılan

yüksek ihracat hacmi nedeniyle özellikle etkilenmesi beklenen sektörler arasında bulunmaktadır. Bu sektörlerin fiyatlandırma, maliyet yönetimi ve rekabet avantajını koruma açısından SKDM'den önemli ölçüde etkilenmesi kaçınılmaz gibi görünmektedir. Dolayısıyla hem çimento sektörü hem de demir-çelik sektörünün AB'ye ihracatta önemli mali kayıplar yaşamamak için birtakım adımlar atması gerektiği düşünülmektedir.

Özellikle Türkiye'de son dönemlerde sera gazı emisyonlarının sürekli artış göstermesi hususunu da dikkate alınarak, SKDM kapsamına giren ürünlerin tüm üretim süreçlerinde karbon emisyonunu azaltıcı yeni süreçlere geçilmesi en önemli adımlardan birisi olacaktır. TUSİAD (2020) raporunda mekanizma kapsamında eğer ihracatçı ülkede herhangi bir sera gazı emisyonu fiyatlama sistemi uygulamada ise ilgili ülkenin çifte vergilendirmeden muaf tutulacağı ifade edilmiştir. Şu anda Türkiye'de emisyon fiyatlandırması konusunda genele yapılan bir sistemin mevcut olmaması bu muafiyetin önünde engel olarak durmaktadır. SKDM'nin tamamen uygulanacağı 2026 yılına kadar emisyon fiyatlandırması le ilgili bir sistem oluşturulması, hem SKDM'den kaynaklı maliyet avantajı sağlanmasına hem de yurtiçi pazara yönelik olarak gerçekleştirdiği üretimden kaynaklı sera gazı salınımlarını vergilendirmesi yoluyla gelir elde edilmesine olanak sağlayacaktır.

SKDM'nin ortaya çıkardığı bu zorlukların yanı sıra düzenleme, sanayide yeşil dönüşümü ve sürdürülebilir üretim süreçlerini teşvik etme açısından da fırsatlar sunmaktadır. Ancak bu fırsatların değerlendirilebilmesi için, sektörlerin karbon salınımını azaltmaya yönelik teknolojik yeniliklere yatırım yapması ve uygun finansman kaynaklarına erişimin sağlanması kritik bir önem taşımaktadır. Bu durum, Türk sanayisinin yeşil dönüşümü benimsemesi ve uluslararası pazarda sürdürülebilir bir rekabet avantajı kazanması açısından bir dönüm noktası olabilir.

KAYNAKLAR

Abdullayeva, B. ve Konak, A. (2023). Türk Demir Çelik Sektörünün Uluslararası Rekabet Gücünün Seçilmiş AB Üyesi Ülkeleri İle Karşılaştırmalı Analizi: 2000-2022 DÖNEMİ. Uluslararası Bankacılık Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 6(2), 164-200. https://doi.org/10.52736/ubeyad.1384849.

Aşıcı, A.A. (2021). 'Türkiye Küresel İklim Rejimi'ne Neden Uyum Sağlamalı? TESEV Değerlendirme Notları.

Böhringer, C., B. ve B., Fæhn, T., & Rosendahl, K. E. (2017). Targeted carbon tariffs: Export response, leakage and welfare. Resource and Energy Economics, 50, 51-73.

Cary, M. (2020). Molecules of inefficiency: How tariffs impact carbon intensities, carbon dioxide emissions, and the environment. Science of the total environment, 713 (15). DOI:10.1016/j.scitotenv.2020.136531

Douenne, T. ve Fabre, A. (2020). French attitudes on climate change, carbon taxation and other climate policies. Ecological Economics, 169, 106496.

Eken, A. A. ve Yazıcı, D. (2024). Sınırda Karbon Düzenlemesi Mekanizmasının Türkiye'nin AB İhracatına Olası Etkileri. Başkent Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(1), 1-15.

Erden Özsoy, C. (2022). Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması: Türkiye İçin Yeni Bir Risk mi Fırsat mı?, VI.Anadolu International Conference on Economics. May 13-15, Eskişehir.

İmer-ertunga, E. ve Seyhun, Ö. K. (2022). Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması ve Türkiye'nin İhracatına Olası Etkileri, Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, 13(1), 1-13. https://doi.org/10.18354/esam.1119230.

Koç, B.E. ve Kaynak, S. (2023). Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizmasının Türkiye - AB-27 Dış Ticaret İlişkisi Üzerine Olası Etkisi, Verimlilik Dergisi, 57(2), 273-288.

KMPG, Çelik Sektörel Bakış, 2024.

Özekan, D. (2023), European Union Carbon Border Adjustment Mechanism: A Swot Analysis for Türkiye, Yönetim ve Ekomomi Araştırmaları Dergisi, Cilt:21, Sayı:3, 265-281.

PWC, Türkiye Çelik Sektörü İçin Düşük Karbonlu Yol Haritası, 2023. (https://www.sanayi.gov.tr/assets/pdf/birimler/turkiye-celik-sektoru-icin-dusuk-karbonlu-yol-haritasi.pdf, Erişim Tarihi: 20.12.2024).

PWC, Dünyada ve Türkiye'de Çimento Sektörü, 2024. (https://www.pwc.com.tr/tr/sektorler/i%CC%87nsaat-,-muhendislik/pdf/dunyada-ve-turkiyede-cimento-sektoru.pdf, Erişim Tarihi: 20,12.2024)

Regulation (EU) 2023/956 of The European Parliament and of TheCouncil of 10 May 2023 Establishing a Carbon Border Adjustment Mechanism.

Steckel, J. C., Jakob, M., Flachsland, C., Kornek, U., Lessmann, K. ve Edenhofer, O. (2017). From climate finance toward sustainable development finance. Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change, 8(1), January.

TÜSİAD, Ekonomik Göstergeler Merceğinden Yeni İklim Rejimi, 2020.

Usta, A.E. (2024), Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması: Türkiye'yi Neler Bekliyor?, İnsani Kalkınma Vakfı Değerlendirme Notu.

İnternet Kaynakları:

· https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/yesil-mutabakat/ab-sinirda-karbon-duzenleme- mekanizmasi/ab-skdm-bilgi-notu, (Erişim Tarihi: 15.12.2024).

· https://yesilbuyume.org/avrupa-yesil-mutabakati/ (Erişim Tarihi: 18.12.2024).

· https://geridonusumekonomisi.com.tr/turk-cimento-sektoru-dusuk-karbon-yol-haritamizi-belirledik.html), (Erişim tarihi: 17.12.2024).

· https://www.karbonrapor.com/post/%C3%A7imento-sekt%C3%B6r%C3%BCnde-cbam-%C4%B1n-etkileri-ekonomik-ve-%C3%A7evresel-boyut), (Erişim Tarihi:19.12.2024).

· https://www.paradergi.com.tr/sektorler/2023/10/25/sanayici-karbon-vergisi-icin-enerjide-pozitif-ayrimcilik-istiyor, (Erişim Tarihi: 16.12.2024).

· https://www.paradergi.com.tr/sektorler/2023/10/16/karbon-kacagiyla-mucadele-basladi-simdi-ne-olacak, (Erişim Tarihi:18.12.2024).

· https://www.paradergi.com.tr/sektorler/2023/10/25/sanayici-karbon-vergisi-icin-enerjide-pozitif-ayrimcilik-istiyor , (Erişim Tarihi:18.12.2024).

· https://www.ekonomist.com.tr/makale/iklim-krizi-sanayinin-gelecegini-sekillendirecek-54761, (Erişim Tarihi:20.12.2024).

· https://www.ekonomist.com.tr/makale/is-dunyasi-skdm-icin-alarma-gecti-47879, (Erişim Tarihi:20.12.2024).

· https://www.ekonomist.com.tr/makale/is-dunyasi-iklim-yasasi-nda-tesvik-bekliyor-44609, Erişim Tarihi:21.12.2024).

· https://www.ekonomist.com.tr/makale/surdurulebilir-ihracat-icin-platform-kuruyoruz-45407, (Erişim Tarihi:21.12.2024).

· https://www.platinonline.com/sektorler/sanayide-karbonsuzlasma-devrimi-1089024, (Erişim Tarihi:23.12.2024).

· https://www.paradergi.com.tr/sektorler/2024/03/26/ihracatta-yesil-donusume-yeni-paket, (Erişim Tarihi:23.12.2024).

· https://www.capital.com.tr/is-dunyasi/soylesiler/liderligimizi-korumak-icin-ne-gerekiyorsa-yapacagiz, (Erişim Tarihi:23.12.2024).

· https://www.ekonomist.com.tr/makale/is-dunyasi-skdm-icin-alarma-gecti-47879, (Erişim Tarihi:23.12.2024).

· https://www.paradergi.com.tr/sektorler/2024/03/27/karbon-ayak-izinin-ihracatciya-maliyeti-33-milyar-euro, (ErişimTarihi:23.12.2024).

· https://www.capital.com.tr/haberler/tum-haberler/yesil-celik-zirvesi-istanbulda-toplandi, (ErişimTarihi:24.12.2024).

· https://www.platinonline.com/sektorler/cimento-cam-ve-seramik-sektorleri-cevreci-ve-katma-degerli-ihracata-odaklandi-1090270, (ErişimTarihi:24.12.2024).

· https://www.forbes.com.tr/makale/cimsa-uluslararasi-finans-kurumu-ndan-70-milyon-dolarlik-yesil-kredi-aldi, (ErişimTarihi:24.12.2024).

· https://www.ekonomist.com.tr/makale/iklim-krizi-sanayinin-gelecegini-sekillendirecek-54761, 24.12.2024).

https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/yesil-mutabakat/ab-sinirda-karbon-duzenleme-mekanizmasi/ab-skdm-bilgi-notu (Erişim Tarihi: 15.12.2024)

https://www.ikv.org.tr/images/files/SKDM_Turkiyeyi_Neler_Bekliyor.pdf (Erişim Tarihi: 10.12.2024)

BÖLÜM 23

BALDIRAN ÇAYI HAVZASI'NDA (ORDU-MESUDİYE) POTANSİYEL EROZYON DURUMUNUN TESPİT EDİLMESİ

Murat FIÇICI[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Ardahan, muratficici@ardahan.edu.tr, Orcid: 0000-0003-1508-7738

GİRİŞ

Üzerinde yaşamını sürdürdüğümüz yerküre canlı bir tabaka olarak kabul edilen toprak tarafından kaplanmaktadır. Nitekim 1 cm toprak örtüsünün oluşabilmesi pedojenik koşullar çerçevesinde binlerce yıl sürebilen bir durum olarak bilinmektedir. Gelişim açısından kendi haline bırakıldığı takdirde kendini yenileyebilme özelliğine sahip olan bu doğal kaynak değeri, günümüzde gerek yanlış arazi kullanım kalıpları ve gerekse kendi doğal durumundan kaynaklı nedenlerden dolayı aşındırılarak daha alçak havzalarda biriktirilmektedir. Hızlandırılmış erozyon olarak nitelendirilen bu duruma istinaden Baldıran Çayı Havzası genelinde yıllık toprak kayıplarının hangi oranda gerçekleştiğini ortaya koymak amacıyla bu çalışma hazırlanmıştır.

Tarımsal faaliyetlerin yürütülmesinde büyük önem arz eden toprak örtüsü günümüzde birçok alanın ekonomik açıdan getirisi daha yüksek alanlarda kullanılması ve bu sonuçlardan doğan olumsuz koşullar neticesinde günden güne alansal olarak azalış göstermektedir. Bu oran Birleşmiş Milletler'in 2019 yılı raporuna göre 24 milyar ton olarak hesaplanmıştır (United Nations, 2019). Toprak örtüsünün bu derecede ortadan hızlandırılmış erozyonla yok olmasına karşın birçok bilim adamı 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren erozyona ilişkin eşitlikler geliştirmiş ve yıllık toprak kayıplarının hesaplanmasına ilişkin eşitlikler geliştirmiştir (Chapline, 1929; Zinng, 1940; Smith, 1941; Browning vd., 1947; Musgrave, 1947; Van Doren ve Bartelli, 1956; Wieschmeier, 1959; Gavriloviç, 1976; Dendy ve Bolton, 1976; Foster vd., 1977; Williams ve Berndt, 1977; Renard, 1980; Foster vd., 1981; Renard vd., 1991). Baldıran Çayı Havzası'nda yıllık toprak kayıplarının belirlenmesi amacıyla Renard vd. tarafından geliştirilen Revize Edilmiş Toprak Kaybı Denklemi kullanılarak potansiyel erozyon sahaları belirlenmeye çalışılmıştır.

Araştırma sahası olarak belirlenen Baldıran Çayı Havzası Ordu-Giresun-Sivas ve Tokat illeri (Şekil 1) içerisinde kalan bir havza özelliği göstermektedir. Havzanın sahip olduğu dar ve uzun vadi iki büyük dağlık kütle olan Alaçam ve İğdir dağlarından kaynaklarını alarak beslenmektedir. Nitekim bu arazi yüzeyleri üzerinde meydana gelen yağışların havzayı hangi oranda erozyona uğrattığı konusuna ilişkin olarak RUSLE tekniği ile havza genelinde yıllık toprak kayıpları belirlenmeye çalışılmıştır.

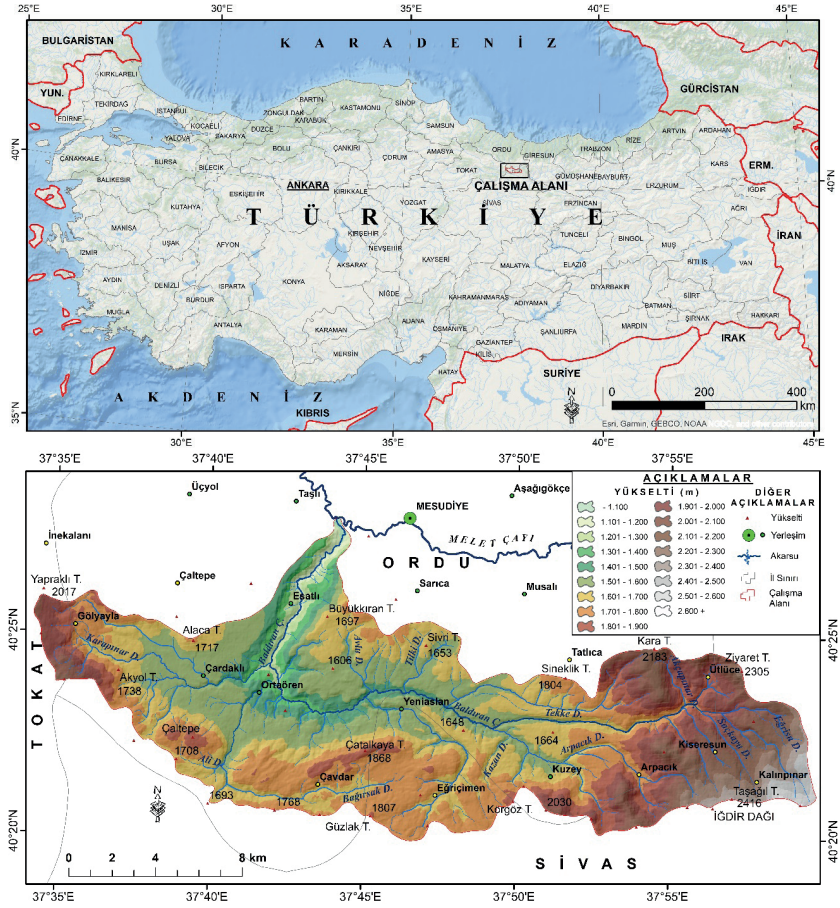
1.1. Çalışma Sahasının Konumu ve Genel Özellikleri

Baldıran Çayı Havzası, ülkemizin dört ilin kesişim sahasında yer alan bir hidrolojik havza özelliği göstermektedir. Havza alan olarak 25.391 ha araziden oluşan, karışık yapraklı ormanlar ve tarım arazilerinden meydana gelen bir yapı arz etmektedir. Havza genelinde ortalama yükseklik 1.725 m iken minimum yükselti çayın Melet Çayı ile kesişim gösterdiği saha vadi tabanının Yellice Mezrası 1.067 metredir ve en yüksek noktası havzanın güneydoğu ucunu oluşturan Eğrikürtük T. 2.619 m ile İğdir Dağı'nın en doğu ucu tarafından

oluşturulmaktadır. Batıda yer alan Yapraklı T. ile en doğudaki Eğrikürtük T. arasındaki kuş uçuşu uzunluk 37 km iken, kuzeyde bulunan Yellice Mezrası ve en güney ucu teşkil eden Ardıçalanı yerleşmesi arasında 15 km bir uzunluk mevcuttur. Dolayısıyla havzanın doğu-batı yönlü uzanış gösteren bir depresyon içerisinde konumlandığı söylenebilir. Baldıran Çayı'nın üzerinde kurulum gösterdiği ana kayaç birimleri birbirinden farklı litolojik birimlerden oluşmaktadır. Melet Çayı'na katılım gösterdiği Yellice Mezrası'ndan yaklaşık olarak 2 km genişlikte 10 km kadar güneye ve sonrasında 10 km kadar doğuya yönelim gösteren üst kretase volkanit çökeller havza içerisinde en yaşlı birimleri oluşturmaktadır. Aynı birim havza merkezinin batı kesiminde yer alan Çardaklı'dan başlayarak 8 km batıya doğru bir üçgen morfolojisi arz etmektedir. Toplamda 4.786 ha alan kaplayan bu kayaçlar çalışma sahasının %18,85'ini meydana getirmektedir. Çardaklı yerleşim biriminin yaklaşık 600 m batısında yer alan normal faylar volkanit çökelleri kuzey-kuzeydoğu ile güney-güneybatı yönünde kesme eğilimi göstermektedirler (Şekil 2).

Üst kretase-kampaniyen döneme ait kireçtaşları havzanın batısında yer alan volkanit çökel kayaçlar içerisinde mercekler şeklinde konumlanmıştadır. 79 ha alan kaplayan bu ana kayaç grubu yamaçlarda oluşum gösteren bir yapı arz etmektedir. Kireçtaşı ana kayaç grubuna ait diğer bir litolojik yapı havzanın güney kesiminde batıdan başlayarak doğuya doğru parçalanmalı bir yapı arz etmektedir. Güney kesimde Ali ve Bağırsak dereleri ile doğuda Kazan Dere tarafından aşınmaya uğratılan bu ana kayaç grupları Maastrihtiyen'e ait şelf sahalardır. Araştırma sahasında kireçtaşları adına bu araziler 5.786 ha (%22,79) alana aittir. Paleosen dönemde şelf ortamlarda gelişme gösteren diğer kireçtaşı grubu Çavdar yerleşim biriminin batı-güneybatısında yaklaşık 4 km mesafede Bağırsak Dere kolları tarafından aşındırılmaya uğrayan 9 ha (%0,04) arazi yüzeyi ile en düşük ana kayaç grubunu oluşturmaktadır. Kumtaşı-çamurtaşı-kireçtaşı ardalanmasının oluşum gösterdiği ana kayaç grubu havzanın güneyinde yer alan Körgöz Tepe'nin 2 km kadar güneydoğusunda İğdir Dağı üzerinde bazaltlar içerisinde, Arpalık Dere kolları tarafından aşınıma uğratılan üst paleosene ait araziyi meydana getirmektedir.

Karasal ortama ait paleosen yaşlı bazalt araziler havzanın yarısından fazlasını (%57,96) meydana getiren en genç ana kayaç grubudur. Volkanit çökeller ve kireçtaşları tarafından ayrılan bazaltik kayaç grubunun batı kesimi daha çok batı-doğu yönlü ve kuzeydoğu-güneybatı yönlü faylar tarafından kesilmiştir (Şekil 2).

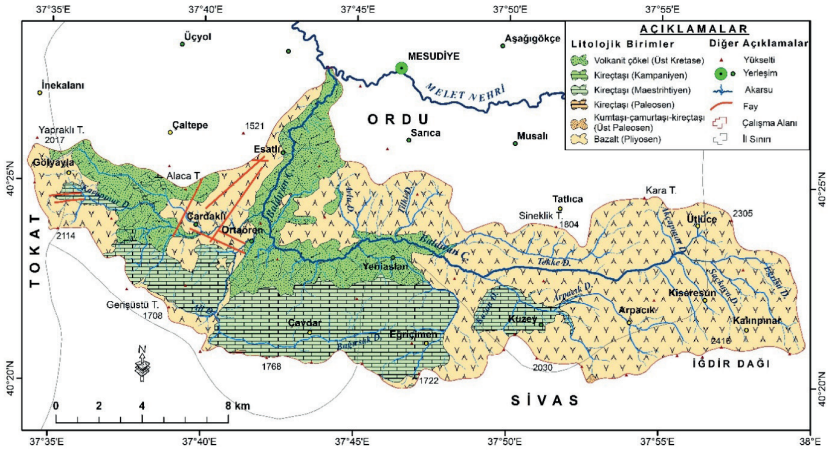

Şekil 1. Baldıran Çayı Havzası lokasyon haritası

(Figure 1. Location map of Baldıran River Basin).

Çalışma sahasını meydana getiren ana akarsu kolu olan Baldıran Çayı; doğuda Kara T., Ziyaret T ve İğdir Dağı'ndan beslenen Akpınar, Eğrisu, Saçkaya dereleri tarafından Tekke Dere'yi; güneyde Güzlak T. ve Çaltepe'den kaynaklarını alan Bağırsak ve Ali dereleri ile batıda Yaprak T. ve Akyol T. üzerinden Karapınar Deresi'dir (Şekil 1). Baldıran Çayı bu beslenme alanı tarafından meydana getirilmiş 5. dizinden bir ana kol ile 7. dizinden bir ırmak olan Melet Irmağı'na birleşerek Karadeniz'e sularını boşaltan bir havza özelliği sergilemektedir (Hatipoğlu, 2017; Fıçıcı, 2024). Çalışma sahasında büyük toprak gruplarına ait 4 farklı toprak grubu bulunmaktadır. Kireçsiz kahverengi orman toprakları (%66,8) ile kahverengi orman toprakları (%30,2) çalışma sahasının %97'sini meydana getiren büyük torak gruplarıdır. Bu iki toprak grubu haricinde alüvyon topraklar (%1,8) Baldıran Çayı'nın içerisine yerleştiği vadi ta-

banlarında ve yamaçlarda oluşan kolüvyal topraklardan (%0,2) müteşekkil bir yapı arz etmektedir.

Şekil 2. Baldıran Çayı Havzası jeoloji haritası
(Figure 2. Geological map of Baldıran River Basin).

Meteoroloji Genel Müdürlüğü uzun yıllara dayalı ölçümler sonucunda havza genelinde yarı nemli iklim şartlarının egemen olduğu belirlenmiştir. Yıllık ortalama yağışlar Mesudiye İstasyonu verilerine göre 777 mm civarında düşmekte olan çalışma sahasında en yağışlı ayın Mart ayında 124,38 mm ile kendini gösterdiği MGM tarafından yapılan ölçümler sonucunda saptanmıştır. Dolayısıyla yağışın bu denli yüksek olduğu sahalarda karışık ve iğne yapraklı ormanların gelişmesini ve toprak gelişmesinde kirecin bünyesinden uzaklaştırılarak elüvyasyona neden olmasını sağlamış ve kireçsiz olarak tabir edilebilecek toprakların gelişmesini sağlamıştır.

1. VERİ ve YÖNTEM

Çalışmada kullanılan Revised Soil Loss Equation eşitliğinin gereksinim duyduğu altlık verilerin oluşturulmasında dört farklı parametre kullanılmıştır. Bu altlık verilerden ilki olan yağış erozivite faktörü (R Faktörü) hesaplamasında Meteoroloji Genel Müdürlüğü Mesudiye-Ordu'ya ait uzun yıllara dayalı yıllık ortalama yağış verileri (1968-2020) talep edilmiştir. Çalışma sahasında toprakların eroadibilite durumlarının değerlendirilebilmesi açısından büyük toprak gruplarına ait 8 farklı noktadan toprak numunesi alınarak Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi tarafından analiz edilmiş, ortalamaları hesaplanmış ve toprak fiziksel özelliklerine göre Foster vd. tarafından 1977 yılında geliştirilen toprağın erozyona karşı direnç durumu haritası (K Faktörü) hazırlanmıştır. Çalışma sahasını kapsayan 1/25.000 ölçekli topografya haritaları (H40a1; H39b1-b2-b3-b4; H39a1-a2-a3-a4; G39a2-a3 ve G39b1-b2-b3) Hari-

ta Genel Komutanlığı'ndan temin edilerek çalışama sahasının eğim diklik-eğim uzunluk (LS Faktörü) haritası hazırlanmıştır. Baldıran Çayı Havzası'na ait arazi örtüsü ve yönetim faktörü (C Faktörü) Avrupa Çevre Ajansı tarafından hazırlanan 2018-2020 yıllarına ait raster verilerden üretilerek ayrı sınıflamalara tabi tutulmuş ve katsayı değeri atamaları arazinin toprak erozyonu üzerindeki etki değerlendirmesine göre derecelendirilmiştir. Elde edilen veriler, ArcGIS 10.8 programı üzerinde raster veri formatına çevrilerek RUSLE eşitliğinde kullanılan formüle göre

$$A = R*K*LS*C*P \quad [1]$$

birbiriyle çarpılmış ve sonuç haritası üretilmiştir.

Çalışma sahasına ait ortamda hızlandırılmış toprak erozyonun tespit edilmesinde RUSLE (Revised Soil Loss Equation) eşitliğinden faydalanılmıştır. Türkiye şartlarında bu eşitliğin doğru sonuçlar üretmesi, Türkiye'nin sahip olduğu matematik ve özel konumdan dolayı yarı nemli-yarı kurak iklim sahalarına sahip olması bu eşitliğin seçilmesinde önem arz etmektedir. Wieschmeier öncülüğünde 1954'de Purdue Üniversitesi'nde toprak erozyonunun tahminine yönelik kurulan "Ulusal Yüzeysel Akış ve Toprak Kaybı Veri Merkezi" Tarımsal Araştırma ve Toprak Koruma Servisi ile ortaklaşa çalışmalar yürütmüştür. 1956 yılında Wieschmeier ve Smith ABD boyunca 7.000'den fazla pilot bölge ile 500'den fazla drenaj havzası üzerinde toprak kayıplarının yağışla olan ilişkisine yönelik kombinasyonlar oluşturmuştur. 1985 yılında elde edilen hesaplamalar doğrultusunda Wieschmeier ve Smith tarafından "USLE-Universal Soil Loss Equation" eşitliği geliştirilmiştir (Wieschmeier ve Smith, 1978). 1991 yılına gelindiğinde Renard vd. tarafından eşitlik geliştirilmiş ve revize edilerek günümüzdeki halini almıştır (Renard vd., 1991).

2. BULGULAR ve TARTIŞMA

2.1. Yağış Erozivite Faktörü (R Faktörü)

Yağmur damlacıklarının sahip olduğu kinetik enerji, toprak üst yüzeyinde mekanik parçalanmaya neden olmakta ve toprağın aşındırılarak taşınmasına dolayısıyla toprak erozyonuna sebebiyet vermektedir (Fıçıcı, 2021). Özellikle yağmur şeklinde düşen yağışların yağmur damlacıklarının neden olduğu toprak erozyonu açısından birçok eşitlik ve çalışma yapılmıştır (Schwab vd., 1966; Wischemeir ve Smith, 1978). Yağmurun sebebiyet verdiği yağış erozivitesine en uygun indeks, damlacıkların kinetik enerjisine yönelik oluşturulan hesaplamadır. Dolayısıyla yağışın süresi, şiddeti, damlacıkların düşme hızı ve açısı ile damla çapları yağış erozivitesinin arttırılmasında etkin rol oynayan faktörlerdir (Schwab vd., 1966). Damlacıkların sıçrama, yüzey akışı ve parmak erozyonu ile 30 dakika boyunca neden oldukları toprak üst yüzeyindeki etkiler arasında yüksek korelasyon olmasına rağmen Elwell ve Stocking'in 1973 yılında yaptıkları çalışmaya göre bu durumun sadece çıplak arazi yüzeyleri

üzerinde olduğu kanısına varmalarını sağlamıştır (Elwell ve Stocking, 1973). Yağmur damlacıklarının sahip olduğu bu kinetik enerji gravitasyonel etki ve topografik faktörler ile bir araya gelince toprak üst yüzeyinin daha kolay ve hızlı bir şekilde alt havzalara taşınmasına olanak tanımaktadır. Bu bağlamda çalışma sahasında yağış erozivite faktörünün hesaplanmasında Arnoldus tarafından geliştirilen MFI (Modified Fournier Index) hesaplaması yapılarak R faktörü haritası hazırlanmıştır, formüle göre;

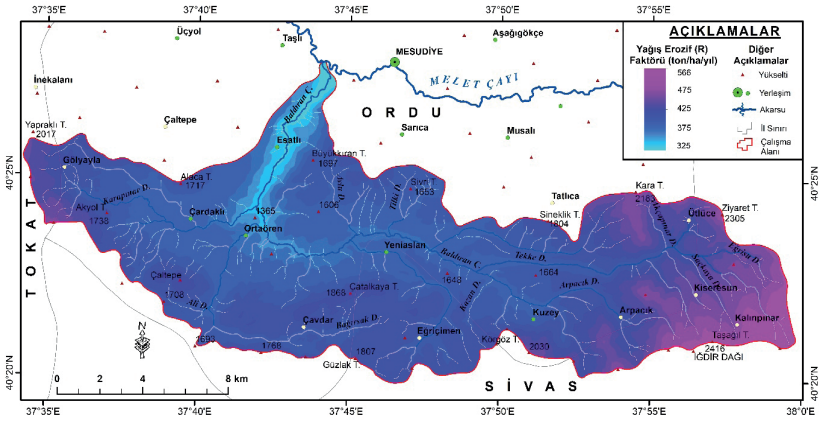
$$MFI = \sum_{1=1}^{12} (pi * pi)/p \quad [2]$$

Uygulanan formülde pi= aylık yağışlar ve p= yıllık ortalama yağış toplamını ifade etmekte olan tanımlamalardır, R faktörü hesaplamasında MFI faktörü sabit katsayı değeri olan 4,17 ile çarpılarak çıkan sonuçtan 152 sabit değeri çıkarılarak çalışma sahası üzerinden toprak erozivite faktör hesaplaması yapılmıştır.

Yağış Erozif (R) Faktörü (t/ha/y)	Alan (ha)	Oran (%)
< 325	660	2,6
325-375	7.167	28,2
375-425	12.430	49,0
425-475	3.051	12,0
475 +	2.083	8,2
TOPLAM	25.391	100

Baldıran Çayı Havzası genelinde yağış erozif faktörüne göre, havzanın doğu kesimini meydana getiren yüksek kütlelik sahalar Kara T., Ziyaret T., Taşağıl T. ve İğdir Dağı'nın kuzeye bakan yamaçları ile havza batısında yer alan yükseltisi 2.000 m üzerinde olan Yapraklı T. ve güney kesimleri yıllık ortalama 475 t/ha toprak erozyonu meydana getiren yağış potansiyeline sahip arazi yüzeyleridir. Bu sahalar su bölümünü meydana getiren yüksek tepelik alanlar ile kendini gösterirken çalışma sahasında toplam arazi varlığının %8,2'sine (2.083 ha) karşılık gelen arazilerden oluşmaktadır. Çalışma sahasının %12'sine (3.051 ha) karşılık gelen arazi yüzeyleri üzerinden yıllık ortalama yağış erozivitesi 425-475 t/ha olarak hesaplanmıştır. Yüksek dağlık kütlelerin yamaçlarından Baldıran Çayı'nın vadi tabanına doğru yüksek oranda toprak erozyonu oluşturan bu araziler yağış etkinliğinin ikinci derecede en yüksek olduğu doğuda Ütlüce yaylak sahasından başlayarak batıda yer alan Gölyayla yerleşmesine kadar güneye doğru bir içbükey yay çizerek kendini gösteren yamaç arazilerden meydana gelmektedir. Ortalama rakım değeri 1.500-1.750 m arasında kalan arazi yüzeyleri üzerinden yağış erozif faktörü olarak en fazla alan kaplayan toprak erozyon durumunun ortaya çıkması durumu söz konusudur. Bu arazi

yüzeyleri toplam arazinin %49'unu (12.430 ha) karşılamakta olup yıllık hektar başına, erozyonu ortaya çıkaran diğer parametreler hariç tutulduğunda 375-425 t arasında toprağın yağış tarafından aşındırılarak taşınmasına neden olan havzanın doğusunda Arpacık ile batıda Çardaklı yerleşmesi arasında kalan arazilerden oluşan sahalardır. Bu sahalar dışında havzanın kuzeyinde yer alan Büyükkıran, Sivri ve Sineklik tepeleri arasında kalan araziler yine 375-425 t/ha/y toprak kayıplarının yaşandığı arazilerdir. Baldıran Çayı'nın merkezi kesiminde doğudan dirsek yaparak kuzeye yönelim gösterdiği Ortaören yerleşmesinden Melet Irmağı'na katıldığı vadi tabanına kadar ise yağış erozivitesi en düşük değerlerine ulaşmakta olup, toplam arazinin %2,6'sına karşılık gelen 325 t/ha/y toprak kayıplarının yaşandığı arazilerden oluşmaktadır (Tablo 2, Şekil 3).

Şekil 3. Baldıran Çayı Havzası Yağış Erozif Faktörü (R) Haritası
(Figure 3. Precipitation Erosive Factor (R) Map of Baldıran River Basin).

2.2. Toprak Eroadibilite (K) Faktörü

Toprağın erozyona karşı direnç durumu, toprağı meydana getiren fraksiyonların bağlanma durumu, fraksiyonlar arasındaki adhezif ve kohezif çekim güçlerinin suya karşı gösterdikleri direnç erozyona karşı duyarlılık değerini belirlemekte olan bir kriterdir. Toprak eroadibilite değerinin ortaya çıkartılmasında araştırma sahasında bulunan 4 ana toprak grubundan 8 farklı noktada toprak örnekleri alınmıştır. Alınan toprak numuneleri Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi tarafından incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre toprak bünyesini oluşturan kum, kil ve silt oranları Foster vd. tarafından 1977 yılında geliştirilen eşitliğe uyarlanarak toprak eroadibilitesi hesaplanmıştır. Toprak eroadibilite faktör haritası, ana toprak gruplarından elde edilen katsayı değerlerine göre ArcGIS üzerinde kriging metodu kullanılarak ordinary dağılımı ile raster veri formatında üretilmiştir.

Tablo 3. Baldıran Çayı Havzası Toprak Eroadibilite Faktörü Tablosu
(Table 3. Soil Eroadibility Factor Table of Baldıran River Basin).

Örnek No	M (Partikül Boyutu)				10^{-7}	12-a	M*10^{-7}	K Faktörü
1	43,82	43,82	1920,19	5533,67	0,00000028	11,765	0,00155	0,018
2	51,82	51,82	2685,31	8110,62	0,00000028	11,795	0,00227	0,027
3	53,61	53,61	2874,03	8763,56	0,00000028	11,725	0,00245	0,029
4	61,82	61,82	3821,71	12127,58	0,00000028	11,67	0,00340	0,040

Baldıran Çayı Havzası'nı oluşturan 4 büyük toprak grubu üst kretase volkanit çökel kayalar ile pliyosen bazaltlar üzerinde gelişme göstermiş kireçsiz kahverengi orman topraklarından (%66,8- 16.959 ha); kampaniyen-maestrihtiyen kireçtaşları ile pliyosen bazalt kayaçlar üzerindeki kahverengi orman topraklarından (%30,2- 7.659 ha); akarsu vadi tabanları boyunca gelişen alüvyonlardan (%1,8– 452 ha) ve çalışma sahasının batısında Yapraklı T.'nin güneyi ile güneyde Bağırsak Dere'nin hemen güneyinde 54 ha alan kaplayan yamaçlarda oluşum gösteren kolüvyal topraklardan meydana gelmektedir (Tablo 4).

Tablo 4. Baldıran Çayı Havzası Toprak Grupları Dağılımı ve K Faktör Değerleri
(Table 4. The Soil Groups Distribution and K Factor Values of Baldıran River Basin).

BTG	Kod	Alan (ha)	Oran (%)	K Faktörü
Alüvyal	A	452	1,78	0,018
Kolüvyal	K	54	0,21	0,040
Kireçsiz kahverengi orman toprakları	N	16.959	66,79	0,027
Kahverengi orman toprakları	M	7.659	30,16	0,029
Yerleşim birimleri/ Açık alanlar	YR/ Aç	267	1,05	1
TOPLAM		**25.391**	**100**	

Çalışma sahası üzerinde oluşum gösteren topraklar yapılan analizlere göre yüksek oranda killi ve silt-kil bünyesine sahip tekstür yapısına sahiptir. Bu topraklar kahverengi orman ve kireçsiz kahverengi orman toprakları ola-

rak Hidrometre yöntemi ile toprak tekstürel özellikleri saptanmıştır. Toprak örneklerinin organik madde miktarı Walkley-Black Yaş Yakma yöntemi kullanılarak Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi tarafından analiz edilmiştir. Toprak bünyelerinin sahip olduğu fiziko-kimyasal özellikler Foster vd. tarafından oluşturulan eşitlikle hesaplanarak Tablo 3'te elde edilen bulgulara ulaşılmış ve haritalaması yapılmıştır. Foster vd. (1977) yılında geliştirdikleri toprak eroadibilite faktör değerine göre;

$$K=[2,8*10^{-7}*M^{1,14}*(12-a)]+[4,3*10^{-3}*(b-2)]+[3,3*(c-3)] \quad [3]$$

Eşitlikte kullanılan değerlerin ifadeleri;

K=Toprak eroadibilitesi,

M=Partikül boyutu,

{silt(%)+ iyi gelişmiş kum (%)}*{(100-kil (%)}

a= organik madde (%),

b= toprak strüktürü,

c= toprağın permeabilitesi şeklinde tanımlanmaktadır.

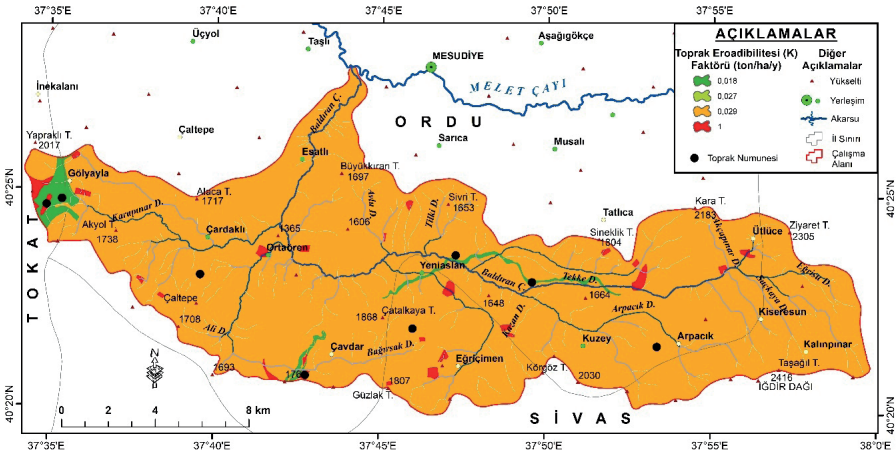
Fotoğraf 1. Yeniaslan yerleşim biriminin yaklaşık 2 km kuzey-kuzeydoğusunda pliyosen bazalt ana kayaları üzerinde karışık yapraklı ormanlar altında gelişme gösteren kireçsiz kahverengi orman toprakları yıllık hektar başına 0,027 t erozyona maruz kalmaktadır
(***Photo 1.*** *Approximately 2 km north-northeast of Yeniaslan settlement, non-calcareous brown forest soils developing under mixed-leaved forests on pliocene basalt bedrocks are exposed to 0.027 t of erosion per hectare per year.).*

Fotoğraf 2. Kampaniyen-maestrihtiyen kireçtaşları üzerinde, havzanın güney kesiminde yer alan Çatalkaya Tepe'de kahverengi orman toprakları 0,029 t/ha/y toprak eroadibilitesine sahiptir
(***Photo 2.*** *Brown forest soils on Campanian-Maastrichtian limestones, in Çatalkaya Tepe, located in the southern part of the basin, have a soil eroadibility of 0.029 t/ha/y).*

Toprağın erozyona karşı direnç durumuna göre çalışma sahasının yaklaşık olarak % 97'sini oluşturan killi ve killi-silt bünyeye sahip kahverengi orman toprakları ile kireçsiz kahverengi orman topraklarının sahip olduğu ortalama değer olan 0,028 t/ha/y toprak erozyonu oluşturabilecek potansiyeldedir. Bu

toprak gruplarına sahip arazi yüzeyleri iğne yapraklı, karışık yapraklı ormanlar ve fundalık araziler tarafından örtülmektedir. Dolayısıyla üzerinde yer alan bitki örtüsü ve ağaçlardan müteşekkil sahaların yağış etkinliğini düşürmesi ve toprak bünyelerinin ana kaya ile bitki örtüsü arasında iklime bağlı kahverengi orman topraklarının gelişmesine olanak tanıyan bir yapı arz etmekte olduğu saptanmıştır. Yerleşim alanları ve açık yüzeylerde yağış sularının herhangi bir frenleyici etmenle karşılaşmamasından dolayı bu arazi yüzeylerinden 1 t/ha/y toprak kayıpları meydana gelmektedir (Şekil 4).

Şekil 4. Baldıran Çayı Havzası Toprak Direnç (K) Faktörü Haritası
(Figure 4. The Soil Resistance (K) Factor Map of Baldıran River Basin).

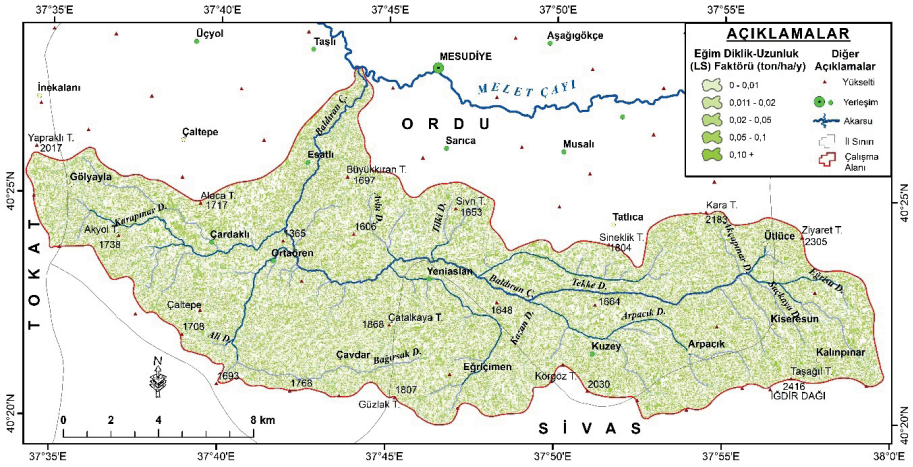
2.3. Eğim Diklik-Uzunluk (LS) Faktörü

Hızlandırılmış erozyon ya da jeolojik erozyon açısından yağış etkinliği ne kadar önemli olsa da topografik açıdan yüksek eğim değerlerine sahip arazi yüzeyleri toprak erozyonunda erozyonu tetikleyen yağış etkinliğini arttırıcı faktör olarak görülmektedir (Fıçıcı, 2021). Bu nedenle arazi yüzeyini kaplayan bitki örtüsü veya toprağın birbirine bağlanma durumu eğim değerlerinin artış gösterdiği sahalarda yağış etkinliğinin toprak erozyonunu ilk başlattığı nokta olarak göze çarpmaktadır. Arazinin sahip olduğu yüksek eğim değerleri, eğim uzunluk ve eğim pozisyonuna göre saha üzerinden aşındırılarak taşınan sedimentin niceliği ve niteliği üzerinde önemli rol oynamaktadır (Fıçıcı, 2021).

Baldıran Çayı Havzası'nda eğim diklik-uzunluk faktörünün hesaplanmasında, çalışma sahasına ait 1/25.000 ölçekli topografya haritaları (H40a1; H39b1-b2-b3-b4; H39a1-a2-a3-a4; G39a2-a3 ve G39b1-b2-b3) ArcGIS ortamında izohips serileri manuel sayısallaştırma işlemine tabi tutularak, çalışma sahasına ait Sayısal Yükseklik Modeli (DEM-Digital Elevation Model) oluşturulmuştur. Oluşturulan SYM verisi LS (Slope Length and Stepness Factor) ve-

risinin oluşturulmasında temel altlıklar olarak kullanılacak eğim (Slope), akış yönü (Flow Direction) ve akış toplamlarının (Flow Accumulation) hesaplamalarında kullanılmıştır. Dolayısıyla oluşturulan LS faktörü arazi yüzeyine düşen yağış sularının, yüzeysel akışla birlikte toprak üst yüzeyini korazyona uğratarak taşınımını sağlamaktadır. LS faktörü hesaplaması Mitasova vd. (1996) ile Moore ve Burch (1986) yılında kurdukları eşitliğe dayanarak oluşturulmuştur. LS faktörü eşitliği;

*Power ((Akış Toplamı) * çözünürlük katsayısı/22.1,0.6) * Power (Sinüs ((Eğim)*0.01745/0.09,1.3))* [4]

Şekil 5. Baldıran Çayı Havzası Eğim Diklik-Uzunluk (LS) Faktörü Haritası
(Figure 5. The Slope Length and Steepness Factor Map of Baldıran River Basin).

Çalışma sahasında eğim diklik-uzunluk faktörüne göre ortalama değer 4,25 t/km^2 toprak erozyonu olarak hesaplanmıştır. Havzanın güneydoğusunda yer alan Taşağıl T. ve Kalınpınar yerleşim birimleri arası, havza merkezi kesiminde Çatalkaya mevkii ve havza batısında yer alan fay hatlarının gelişme gösterdiği Alaca T. ile Çardaklı yerleşim birimleri arasında en yüksek LS faktör değerlerine göre toprak erozyonu km^2 başına yıllık 10 ton üzerinde hesaplanmıştır (Şekil 5). Eğim diklik-uzunluk değerleri havza genelinde nispeten tekdüze bir yapı arz etmekte olduğundan değer aralıkları düşük ve birbirine yakın derecede kendini göstermektedir. Dolayısıyla toprak erozyonu açısından düşük-orta dereceli risk sınıfını oluşturan sahalar olarak belirlenmiştir.

Fotoğraf 3. *Çalışma sahasının batısında yer alan Çardaklı yerleşim biriminin yaklaşık 200 m güneyinden kuzeyde yer alan Alaca T.'ye doğru volkanit çökellerde yamaç dengesinin bozulması sonucu kütle hareketleri meydana gelmektedir*

*(**Photo 3**. Mass movements occur as a result of the deterioration of the slope balance in volcanic sediments from approximately 200 m south of Çardaklı settlement to the north of Alaca T., which is located in the west of the study area).*

2.4. **Arazi Örtüsü ve Yönetim (C) Faktörü**

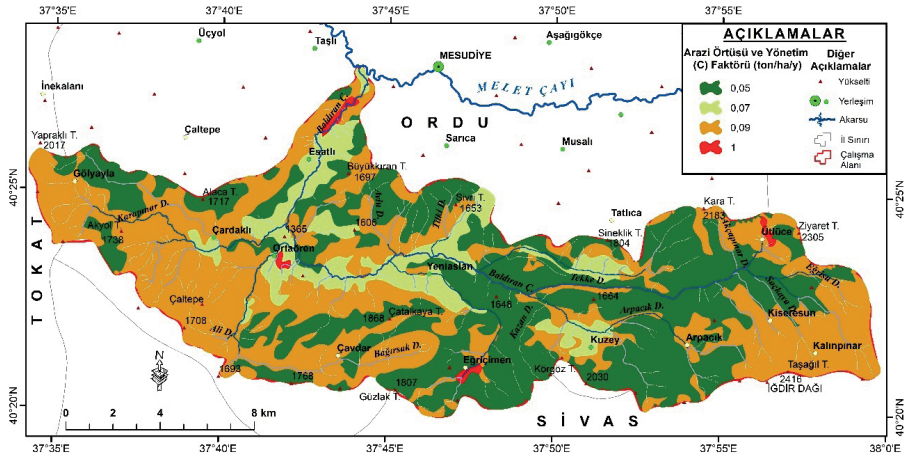
Arazi örtüsü ve yönetimi faktörü, toprak erozyonuna neden olan yağış etkinliği, infiltrasyon ve yüzeysel akış arasında şekillendirici rol oynayan bir etmendir. Dolayısıyla yüzeye düşen yağışın kinetik enerjisinin yavaşlatılması, yüzeyin kaplandığı ormanlık sahalar, mera araziler veya açık alanlar tarafından hızlandırıcı ya da yavaşlatıcı etkiler yaratmaktadır

Bitki örtüsünün yoğun olduğu arazi yüzeyleri bitki kök ve gövdeleri tarafından tutulmaktadır. İntersepsiyon olayının yanında bitki köklerinin toprak eroadibilitesini düşürmede, toprak fraksiyonlarının tutulması ve toprak erozyonuna karşı daha yüksek direnç göstermesi durumu söz konusudur (Hoşgören, 2004). Dolayısıyla bitki örtüsü yoğun olduğu arazi yüzeylerinden açık alanlara doğru toprak erozyonunun herhangi bir engelleyici unsur olmamasından dolayı artması durumuyla karşı karşıya kalınmaktadır. Doğal bitki örtüsünün antropojenik etkilerle tarımsal alanlara dönüştürülmesiyle yine arazi üst yüzeyini kaplayan türler ortadan kaldırılmakta ve toprak erozyonunun yanlış arazi kullanımları doğrultusunda hızlandırılmasıyla karşı karşıya kalınmaktadır.

Araştırma sahası üzerinde toprak üst yüzeyini kaplayan bitki örtüsü ve arazi kullanım kalıplarının % 43,54'ü (11.055 ha) geniş yapraklı, ibreli ve karışık ormanlık araziler tarafından oluşmaktadır. Ormanlık araziler havza merkezinin güneyinde Bağırsak Dere ile kuzeydoğuda Ütlüce yerleşim birimine kadar geniş bir alanda ve batıda Gölyayla civarı ile Alaca T. arasında yer almaktadır. Ormanlık arazi yüzeyleri toprak erozyonu üretilmesi açısından yıllık hektar başına 0,05 ton toprak kayıpları oluşturmaktadır. Havza genelinde fundalık, doğal çayır ve mera araziler en fazla alan kaplayan arazi üst yüzeyini oluşturan bitki türlerinden meydana gelmektedir. Doğal çayırlık alanlar, fundalık araziler ve meralar toplam arazi varlığının % 45,26'sını (11.493 ha) meydana getirirken bu arazi yüzeyleri yıllık hektar başına 0,09 ton toprak erozyonu oluşturan arazilerdir. Özellikle havzanın batısı ve doğusunda İğdir Dağı eteklerinde doğal çayırlık alanlar geniş arazi yüzeyleri kaplamaktadır. %10,56'lık alan kaplayan kuru tarım arazi yüzeyleri ise havzada yer alan yerleşim birimleri etrafında yaygınlık kazanmaktadır. Havzanın kuzeyinden güneyde merkezi kesimine sonrasında doğuya doğru yayılarak gelişme gösteren kuru tarım arazileri 0,07 t/ha/yıl toprak erozyonu meydana getiren sahalardır (Tablo 5; Şekil 6).

Tablo 5. Baldıran Çayı Havzası arazi örtüsü dağılımı ve C faktör değerleri ***(Table 5. The land cover distribution and C Factor values of Baldıran River Basin).***

Arazi Örtüsü ve Yönetimi	C Faktörü	Alan (ha)	Oran (%)
Yerleşim birimleri	1	78	0,31
Mera	0,09	166	0,65
Kuru tarım	0,07	2.681	10,56
Geniş yapraklı orman	0,05	907	3,57
İbreli orman	0,05	9.010	35,49
Karışık orman	0,05	1.138	4,48
Doğal çayırlar	0,09	7.536	29,68
Fundalık	0,09	3.791	14,93
Açık alanlar	1	84	0,33
TOPLAM		**25.391**	**100**

Şekil 6. Baldıran Çayı Havzası Arazi Örtüsü ve Yönetim (C) Faktörü Haritası
(Figure 6. The Land Cover and Management (C) Factor Map of Baldıran River Basin).

Fotoğraf 4. Havza merkezi kesiminde Yeniaslan-Kuzey yerleşim birimleri arasında Koyulhisar ağaç kesim sahası üzerinde sarıçam (Pinus sylvestris) ve akasya (Accacia) ormanlarının ortadan kaldırılmasıyla açık yüzeyler meydana getirilmekte ve toprak erozyonu hızlandırılmaktadır

*(**Photo 4**. In the central part of the basin, open surfaces are created and soil erosion is accelerated by the elimination of Scotch pine (Pinus sylvestris) and acacia (Accacia) forests on the Koyulhisar tree cutting area between Yeniaslan and Kuzey settlements).*

Fotoğraf 5. Arpaalanı yerleşim birimine 3 km batıda yer alan sürüngen ardıçlar (Juniperus nana) üzerinde sığ ve taşlı topraklar gelişme göstermektedir
(***Photo 5.*** *Shallow and stony soils develop on creepy junipers (Juniperus nana), which are located 3 km west of the Arpaalanı settlement).*

Fotoğraf 6. Arpacık yerleşmesinin 1 km batısında doğal çayırlık alanlar üzerinden yıllık hektar başına 0,07 ton toprak erozyonu meydana gelmektedir
(***Photo 6.*** *1 km west of the Arpacık settlement, 0.07 tons of soil erosion occurs per hectare per year over natural meadow areas).*

2.5. **Erozyon Kontrol (P) Faktörü**

Toprak erozyonunda kontrol çalışmalarından her birisi, erozyonu en alt düzeyde tutmayı amaçlamaktadır. Erozyonun ortaya çıktığı sahalarda kontrol altına alınma işlemleri teraslama faaliyetleri, ağaçlandırma ve doğal bitkilendirme yoluyla birçok farklı yöntemle gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla erozyon kontrolünün önlenmeye çalışıldığı sahalarda katsayı değeri "0" değer ataması yapılırken herhangi bir önlemin alınmadığı araziler "1" değeri ile tanımlanır ve RUSLE eşitliğinde verilen değerlerle çarpılır (Lane vd., 1992). Baldıran Çayı Havzası'nda herhangi bir erozyon kontrol çalışması olmamasından dolayı diğer 4 parametre P (erozyon kontrol faktörü) 1 değeri ile çarpılarak sonuç haritası üretilmiştir.

Fotoğraf 7. Çalışma sahasının merkezi kesiminde Büyükkıran T.'den Baldıran Çayı'na katılan kesimde gelişme gösteren oyuntu erozyonu
*(**Photo 7**. Erosion of the game developing in the central part of the study area, from Büyükkıran T. to the Baldıran Stream).*

Fotoğraf 8. Havzanın batı kesiminde yer alan Çardaklı yerleşim biriminde yeni gelişmekte olan parmak erozyonu
*(**Photo 8.** Newly developing finger erosion in the settlement of Çardaklı in the western part of the basin).*

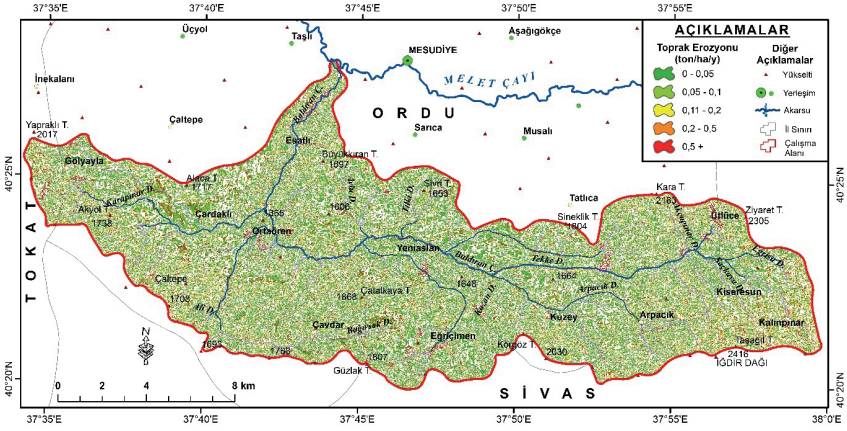
Fotoğraf 9. Uygulamalı jeomorfoloji problemlerinden erozyon-mühendislik yapıları arasındaki ilişkiye göre Baldıran Köprüsü'nün yüksek miktarda sediment taşınımı sonucu ikinci bir köprü inşa edilmiştir
*(**Photo 9.** According to the relationship between erosion and engineering structures, which is one of the applied geomorphology problems, a second bridge was built as a result of the high amount of sediment transport of the Baldıran Bridge).*

3. SONUÇ

Baldıran Çayı Havzası'nda uygulamalı jeomorfolojinin konularından birisi olan toprak erozyonunun konu alındığı bu çalışmada RUSLE yöntemiyle toprak kayıpları belirlenmeye çalışılmıştır. Elde edilen bulgular doğrultusunda çalışma sahasında toprak erozyonunun beş farklı sınıf altında değerlendirilmesi yapılmıştır. Çalışma sahasının % 73'ü (18.575 ha) çok hafif ve hafif risk grubunda toprak erozyonuna maruz kalan arazilerdir. Sahanın % 27'si (6.816 ha) orta ve yüksek risk grubu içerisinde toprak erozyonuna maruz kalmaktadır (Tablo 6; Şekil 7). Toprak erozyonu açısından araştırma sahasında yıllık ortalama km² başına yıllık ortalama 5 ton toprak erozyonla taşınıma uğratılmaktadır. Havza üzerinden yıllık toplam olarak 87.372 ton toprak kaybı aşındırılarak taşınmaktadır.

Tablo 6. Baldıran Çayı Havzası toprak erozyonu risk grupları ve oransal dağılımı
(Table 6. Baldıran River Basin soil erosion risk groups and proportional distribution).

Toprak Erozyonu (t/km²/y)	Alan (ha)	Oran (%)	Risk Durumu
< 5	14.525	57,21	Çok hafif risk
5- 10	4.050	15,95	Hafif risk
10- 20	2.924	11,52	Orta derecede risk
20- 50	1.971	7,76	Yüksek risk
50 +	1.921	7,57	Çok yüksek risk
TOPLAM	**25.391**	**100**	

Şekil 7. Baldıran Çayı Havzası Toprak Erozyonu Risk Haritası
(Figure 7. The Soil Erosion Risk Map of Baldıran River Basin).

Çalışma sahasında yüksek risk oluşturan sahalar havzanın güneydoğusundaki yüksek kesimler ile batıda yer alan Gölyayla yerleşim biriminin batısında kalan arazilerdir. RUSLE eşitliğine göre bu arazi yüzeyleri yağış erozivitesi yüksek olan sahalar olması nedeniyle yıllık km2 başına 50 tondan fazla toprak kayıpları meydana getiren sahalardır. Bu araziler dışında havzanın güneyindeki merkezi kesiminde Bağırsak Dere'nin kaynaklarını aldığı Çatalkaya Tepe'nin güneyinde yüksek eğim değerleri ve fundalık arazilerin bulunması, yağış etkinliğiyle birlikte yıllık toprak erozyon riskinin çok yüksek olduğu arazi yüzeylerini oluşturmaktadır. Arazi çalışmalarından elde edilen bulgulara göre havzanın merkezi kuzey kesiminde yer alan Tilki Dere kolları tarafından taşınan sediment malzemenin yüksek miktarda olması Baldıran Köprüsü olarak adlandırılan köprünün kullanım dışı kalmasına yanına daha yüksek rakımda bir başka köprünün kurulmasına neden olmuştur (Foto 7; Foto 9). Araştırma sahasını meydana getiren üst kretase ve pliyosene ait volkanit çökel kayalar özellikle eğim-açık yüzeyler ve yağış etkinliğiyle kesişim gösterdiği sahalarda yüksek erozyon riski oluşturan araziler olarak belirlenmiştir.

Uygulamalı jeomorfolojinin iki ayrı konusu olarak değerlendirilebilecek toprak erozyonu-mühendislik yapıları arasındaki ilişki bu çalışmanın ayrı bir önem teşkil etmesini sağlamaktadır. Jeolojik erozyon ile taşınan sediment malzemenin, havza genelinde hangi noktalarda yüksek risk taşıdığı ve mühendislik yapılarının bu duruma uygun şartlar altında yapılmasına yönelik önlemler alınması gerektiği bilinmelidir. Ayrıca havzada yürütülen ağaç kesim işlemleri sonucunda, kesim yapılan yüzeylerin uygun arazi kullanım kalıpları doğrultusunda değerlendirilmesi dikkate alınması gereken hususlardan birisidir. Ormanlık alanların ortadan kaldırıldığı arazi yüzeyleri yeniden ormanlaştırma faaliyetlerine tabi tutulmalı, tarımsal arazilere dönüştürülmemesine dikkat edilmelidir.

KAYNAKÇA

Arnoldus, H. M. J. (1980). An Appoximation of the Rainfall Factor in the USLE. In M. D. Boodt & D. Gabriels (Eds.), *Assessment of Erosion*, 127-132. Chichester: Wiley.

Browning, G. M., Parish, C. L., and Glass, J. A., (1947). A method for determining the use and limitations of rotation and conservation practices in control of soil erosion in Iowa. *J. Amer. Soc. Agron., 39*:65-73. https://doi.org/10.2134/agronj1947.00021962003900010008x

Chapline, W. R., (1929), Erosion on range land. *J. Amer. Soc. Agron., 21*:423-429.

Dendy, F.E. and Bolton, G.C., (1976). Sediment yield-runoff-drainage area relationships in the United States. Journal of Soil and Water Conservation, *31*: 264-266.

Elwell, H.A., and Stocking, M.A., (1973). Rainfall parameters and a cover model to predict runoff and soil loss from grazing trials in the Rhodesian sandveld. *Proc. Grassld. Sot. So. Afr.* 9157-163.

Fıçıcı, M., (2021). *Madra Barajı Havzasında (Balıkesir-İzmir) Erozyon Analizi*, Yayımlanmamış doktora tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

Fıçıcı, M., (2024). Flood risk assessment using Neutrosophic Analytical Hierarchy Process (N-AHP) and GIS techniques in the Melet Basin (Türkiye), *Doğal Afetler ve Çevre Dergisi, Cilt:10*, Sayı:2, Sf; 295-313. https://doi.org/10.21324/dacd.1407354

Foster, G.R., Meyer, L. D. & Onstad, C. A. (1977). An erosion equation derived from basic erosion principles. Transactıons of the ASAE, *20*(4): 678-682. http://dx.doi.org/10.13031/2013.35627

Foster, G.R., Lane, L.J., Nowlin, J.D., Laflen, J.M. and Young, R.A., (1981). Estimating erosion and sediment yield on field sized areas. *Trans. Am. Soc. Agric. Eng., 24*: 1253-1263.

Gavrilovic, S., (1976). Bujicni tokovi i erozija (Torrents and erosion), Gradevinski kalendar, Beograd (Serbia).

Hatipoğlu, İ.K., (2017). *Melet Irmağı Orta ve Aşağı Çığırının Uygulamalı Jeomorfolojisi, Ordu,* Yayımlanmamış doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

Hoşgören, M. Y. (2004). *Hidrografya'nın Ana Çizgileri – Yeraltısuları – Kaynaklar – Akarsular.* İstanbul: Çantay Kitabevi.

Lane, L. J., Renard, K. G., Foster, G. R. & Laften, J. M. (1992). Development and Application of Modern Soil Erosion Prediction Technology – the USDA Experience. *Soil and Water Management and Conservation, 30*: 893 – 912.

Mitasova, H., Hofieka, J., Zlocha, M. & Iverson, L. R. (1996). Modeling topographic potential for erosion and deposition using GIS. *International Journal of Geographic Information Systems, 10*: 629 - 641. https://doi.org/10.1080/02693799608902101

Moore, I. & Burch, G. (1986). Physical Basis of the Length – slope Factor in the Universal Soil Loss Equation. *Soil Science Society of America Journal, 50*: 1294 – 1298. http://dx.doi.org/10.2136/sssaj1986.03615995005000050042x

Musgrave, G. W. , (1947). The quantitative evaluation of factors in water erosion, a first approximation. *J. Soil and Water Cons. 2*:133-138.

Renard, K.G., (1980). Estimating erosion and sediment yield from rangeland, Watershed Management '80. *Am. Soc. Civil Engin.,* Boise, Idaho.

Renard, K.G., Foster, G.R., Weeies, G.A. & Porter, J.P. (1991). RUSLE: Revised Universal Soil Loss Equation. *Journal of Conservation, 46*: 30 - 33.

Schwab, G.O., Frevert, R.K., Edminster, T.W., and Barnes, K.K., (1966). *Soil and Water Conservation Engineering*. Second Edition, John Wiley and Sons, pp: 683, NewYork.

Smith, D. D., (1941). *Interpretation of soil conservation data for field use.* Agric. Engineering *22*:173-175.

Van Doren, C. A., and Bartelli, J. J., (1956). *A method of forecasting soil losses*. Agric. Engineering *37*:335-341.

Williams, J.R., and Berndt H.D. (1977). *Sediment yield prediction based on watershed hydrology.* Trans. Amer. Sot. Agr. Eng. *20*:1100-l 104.

Wischmeier, W. H., (1959). A rainfall erosion index for a universal soil loss equation. *Soil Sci. Soc. Amer. Proc. 23*:246-249.

Wischmeier, W. H. & Smith, D. D. (1978). *Predicting rainfall erosion losses.* A Guide to Conservation Planning. Agricultural Handbook 537.

United Nations. (2019). 24 billion tons of fertile land lost every year, warns UN chief on World Day to Combat Desertification. Erişim adresi: https://news.un.org/en/story/2019/06/1040561.

Zingg, A. W., (1940). Degree and length of land slope as it affects soil loss in runoff. *Agric. Engineering. 21*:59-64.

BÖLÜM 24

DEVLET ÜNİVERSİTELERİ PERFORMANSLARININ ENTROPİ TABANLI EATWIOS YÖNTEMİYLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Yusuf ŞAHİN[1]

1 Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü, ysahin@mehmetakif.edu.tr, Orcid: 0000-0002-3862-6485

1. GİRİŞ

Bir toplumda eğitimin etkin bir şekilde organize edilmesi, yüksek nitelikli uzmanların yetiştirilmesi yoluyla bireylerin gelişimini destekleyerek toplumsal kalkınma için önemli fırsatlar sunmaktadır. Bu bağlamda, eğitim sistemi devletin sürdürülebilir kalkınmasının temel unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir. Yükseköğretimin idari yapıları, stratejik planlama ve günlük rutinler için daha büyük sorumluluklar üstlenerek boyut ve resmi yeterlilik açısından güçlenmiş ve artmıştır (Bleiklie, 1998; Mourato ve Patrício, 2019). Yükseköğretim, öğrenci kayıtları için artan rekabet ile daha rekabetçi, artan coğrafi kapsam ile teknolojinin ilerlemesi nedeniyle daha küresel ve daha geniş müfredat kapsamı ile daha çeşitli hale gelmektedir (Mourato ve Patrício, 2019).

Türkiye'deki yükseköğretim sistemi, 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu kapsamında 1981 yılında yeniden yapılandırılmış ve Yükseköğretim Kurulu (YÖK) tarafından düzenlenmiştir (YÖK, 2024a). Yükseköğretim sistemi; üniversite, fakülte, yüksekokul, meslek yüksekokulu ve araştırma merkezlerini kapsamaktadır. Üniversiteler, kamu finansmanı ile faaliyet gösteren devlet üniversiteleri ve özel vakıflar tarafından kurulan vakıf üniversiteleri olarak iki ana kategoriye ayrılır. Türkiye'de yükseköğretim sistemi, ön lisans (2 yıl), lisans (4 yıl), yüksek lisans ve doktora derecelerini içeren çok kademeli bir yapıya sahiptir. Ülkemiz, Avrupa Yükseköğretim Alanı'na uyum sağlamak amacıyla Bologna Süreci'ne dahil olmuş ve Avrupa Kredi Transfer Sistemi (ECTS) ile diploma eki uygulamalarını benimsemiştir. Bu sayede, Türk üniversitelerinden mezun olan öğrencilerin diplomalarının uluslararası geçerliliği artmıştır (YÖK, 2024b).

Bologna sürecine dahil olduğu 2001 yılından itibaren ülkemizin yükseköğretim sistemi, piyasa odaklı eğitim anlayışının güçlendirilmesi amacıyla önemli değişikliklere uğramıştır. 2000'li yıllarda üniversite sayısında kayda değer bir artış gerçekleşmiş; 2024 yılı itibarıyla Türkiye'de 129 devlet üniversitesi ve 74 vakıf üniversitesi olmak üzere toplamda 200'den fazla üniversite faaliyet göstermektedir (Güler ve Soyer, 2021). Bu büyüme, bölgesel

kalkınma ve yükseköğretime erişimi artırırken, eğitimde kalite güvencesi ve nitelik konularını da gündeme getirmiştir. Ancak reform ve uygulamalar sürecinde işgücü piyasası ve yükseköğretim arasındaki uyumun tam olarak sağlanamaması nedeniyle bir takım yapısal sorunlar ortaya çıkmıştır.

Yükseköğretim kurumlarının performans değerlendirmesi, akademik ve idari süreçlerin verimliliğinin artırılmasına yönelik stratejik kararların alınmasında büyük önem taşımaktadır. Üniversitelerin kaynak kullanımı, araştırma kapasitesi, öğrenci memnuniyeti ve akademik başarı gibi çeşitli kriterler doğrultusunda performanslarının ölçülmesi, eğitim kalitesinin sürdürülebilirliğine katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda, üniversitelerin performansını etkili bir şekilde analiz edebilmek adına çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemleri önemli bir araç olarak öne çıkmaktadır.

Bu çalışmada, 2023-2024 yıllarına ait veriler kullanılarak Entropi tabanlı EATWIOS yöntemiyle belirli üniversitelerin performans sıralamaları belirlenmiştir. Entropi yöntemi, objektif ağırlıklandırma yaparak verilerdeki bilgi miktarını analiz ederken, EATWIOS yöntemi ise bu ağırlıkları kullanarak alternatiflerin (üniversitelerin) performanslarını karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirmektedir. Çalışma kapsamında, Akdeniz bölgesinde yer alan 13 devlet üniversitesi incelenmiştir.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri, karar vericilerin birden fazla kriter altında optimal kararlar almasını sağlayan yöntemlerdir. Günümüzde, karmaşık ve çok boyutlu karar verme problemlerinde bu yöntemler sıkça kullanılmaktadır. Literatürde ÇKKV yöntemleri ve VZA'nın performans ve verimlilik analizlerinde yaygın kullanıldığı görülmektedir. Bu bölümde performans analizi için özellikle ÇKKV yöntemlerinin kullanıldığı çalışmalar ile ilgili literatür özeti sunulmaktadır.

Performans ölçümü, bir amaç olmanın ötesinde, organizasyonlarda karar alma süreçlerini ve çalışma yöntemlerini yönlendiren önemli bir araçtır. Bu ölçümler, organizasyonel hedeflerin belirlenmesine ve bu hedeflere ulaşılmasına yardımcı olur. Performans ölçümleri, değerlendirme, kontrol,

bütçeleme, motivasyon, teşvik, kutlama, öğrenme ve geliştirme gibi çeşitli amaçlarla kullanılır (Behn, 2003). Rasyonel planlama teorileri, örgütsel performansın artırılması için geleceğe dönük hedeflerin belirlenmesinin önemini vurgulamaktadır (Moynihan ve Pandey, 2007). Mevcut literatürde performans ölçümünün kurumsal gelişim ve verimliliğin sağlanmasında kritik bir rol oynadığı yaygın olarak kabul edilmektedir (Pfeiffer & Tannenbaum, 2013). Bu bağlamda, performans ölçümü genellikle performansın belirleyicilerini anlamak için kullanılır ve böylece süreç sürekli iyileştirme için bir araç olarak kullanılır (Moynihan & Pandey, 2007). Ayrıca, değerlendirme faaliyetleri kurumların kültürlerine entegre edilmekte ve idari süreçlerin rutin bir parçası haline gelmektedir. Performans değerlendirme sadece kurumsal gelişimle değil, aynı zamanda toplumda olumlu değişimler yaratmak ve kamu bilincini artırmakla da doğrudan ilişkilidir. Günümüzde yükseköğretim kurumlarının etkin bilgi aktarımı ve toplumsal rollerini değerlendirebilmeleri için akreditasyon süreçleri çerçevesinde "*öz değerlendirme*" uygulamalarına ağırlık vermeye başlamıştır.

Türkiye'de ve yurtdışından yükseköğretim kurumlarının etkinlik ve performans analizi başlığı altında yapılan çalışmalarda çoğunlukla veri zarflama analizi yönteminin kullanıldığı görülmektedir. Oruç vd., (2009), Ulucan (2011), Gündüz vd. (2013), Bal (2013) ve Uslu vd., (2018) Türkiye'de yapılan ve VZA kullanılan çalışmalara örnek olarak verilebilir. Brzezicki and Pietrzak (2018), Lita (2018), Din and Coculescu (2019), Brzezicki vd. (2020), Wu (2020) ise yurtdışında yapılan ve VZA kullanılan çalışmalara verilebilecek örneklerdir. Bunların yanı sıra Malmquist toplam faktör verimliliği endeksi (Günay vd., 2017), stokastik sınır analizi (Gralka vd. 2019; Karasaç, 2020) ve istatistiksel testlerin (Salas-Velasco, 2020) kullanıldığı çalışmalar da literatürde yer almaktadır.

ÇKKV yöntemleri yüksek öğretim kurumlarını ilgilendiren çalışmalarda VZA kadar olmasa da sık tercih edilen değerlendirme yöntemleridir. Wu vd., (2012) AHP ve VIKOR yöntemlerini kullanarak Tayvan'daki 12 özel üniversiteyi performans açısından sıralamıştır. Kundakcı (2018) Türkiye'de faaliyet gösteren devlet üniversitelerinin etkinliklerini belirlemek ve bu

üniversiteleri sıralamak için EATWOS ve MACBETH yöntemleri kullanmıştır. Popović vd. (2020) yükseköğretimde öğretmen performansını değerlendirmek için VZA'yı, ÇKKV yöntemleri olan AHP ve konjoint analizi ile bütünleştirmiştir. Bu yöntemlerle, öğretmenlerin çeşitli performans göstergeleri (öğretim kalitesi, araştırma çıktıları ve öğrenci memnuniyeti gibi) üzerinden değerlendirilmesini sağlamıştır. Nazari-Shirkouhi vd., (2020) eğitim kalitesi ve öğrenci memnuniyeti gibi farklı kriterleri dengelemek ve kurumlarının performans değerlendirmek için entegre bulanık yaklaşım ile önem-performans analizi temelli dengeli kart yöntemlerini kullanmıştır. Mamatha vd., (2024) yükseköğretim kurumlarında öğretim üyelerinin performansını değerlendirmek için MACBETH ile objektif ve sistematik bir değerlendirme süreci ortaya koymuştur. Aliyev vd., (2020) İngiltere'deki 5 üniversitenin performanslarını, dört kritere göre bulanık analitik hiyerarşi süreci (FAHP) kullanarak sıralamıştır. Maral (2024) CRITIC, MEREC ve Entropi yöntemleri ile ağırlıklandırdığı kriterleri ve ARAS, MABAC ve TOPSIS yöntemlerini kullanarak 88 üniversitenin araştırma performansını değerlendirmiştir. Maral ve Çetin (2024) üniversitelerin öğretim, araştırma ve üçüncü misyon (topluma hizmet) etkinliğini değerlendirmek için veri zarflama analizi (DEA) ve etkin birimleri sıralamak için hibrit bir ÇKKV yaklaşımı kullanılmıştır. Hibrit ÇKKV yöntemleri içerisinde kriter ağırlıklarının belirlendiği CRITIC, MEREC, BWM, FUCOM ile sıralamaların belirlendiği ARAS, MABAC ve TOPSIS yöntemleri yer almaktadır.

Literatür incelendiğinde en sık tercih edilen yöntemin VZA olduğu, ancak son yıllarda üniversitelerin etkinlik ve performans analizlerinde ÇKKV yöntemlerinin de tercih edilmeye başlandığı gözlemlenmiştir. Bu çalışmada ise Akdeniz Bölgesi'nde yer alan 13 devlet üniversitesinin performansları, Entropi tabanlı EATWIOS (Entropi-Tabanlı Ağırlıklandırılmış İç ve Dış Etkinlik Ölçüm Sistemi) yöntemi ile analiz edilmiştir. Değerlendirme için 6 adet girdi ve 8 adet çıktı faktörü göz önüne alınmış olup, kriter (faktör) ağırlıkları Entropi yöntemiyle belirlendikten sonra EATWIOS yöntemiyle üniversitelerin performans sıralamaları belirlenmiştir. Takip eden bölümde Entropi ve EATWIOS yöntemlerinin detayları yer almaktadır.

3. METODOLOJİ

Entropi yöntemi, kriter ağırlıklarının nesnel bir şekilde belirlenmesini sağlarken, EATWIOS yöntemi bu ağırlıkları kullanarak üniversitelerin iç ve dış verimliliklerini kapsamlı bir şekilde değerlendirmeye olanak tanır. Bu yöntem, üniversitelerin kaynak kullanım etkinliklerini ve çıktılarının kalitesini dikkate alarak performans analizi yapmada güçlü bir araç sunmaktadır. Çalışmada, her üniversitelerin performans düzeyleri, ÇKKV yaklaşımı çerçevesinde belirlenmiş olup, bu süreçte tamamen nesnel veriler kullanılmıştır. Yöntemlerin seçilme nedeni hem nesnelliği hem de analiz edilen sistemin ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmesine olanak tanıyan esnek yapısıdır. Takip eden alt bölümlerde bu yöntemlerin detayları sunulmuştur.

3.1. ENTROPİ YÖNTEMİ

İlk olarak 1865 yılında Rudolf Clausius tarafından termodinamiğin bir ilkesi olarak ortaya atılan ve daha sonra 1948 yılında Claude E. Shannon tarafından bilgi teorisine uyarlanan entropi kavramı, bir ayrık olasılık dağılımının içerdiği belirsizlik miktarını ölçen bir kavramdır (Zhang vd., 2011). Genel olarak, geniş bir dağılımın, dar ve yoğun bir şekilde toplanmış bir dağılıma kıyasla daha fazla belirsizlik barındırdığı kabul edilmektedir (Pratyyush ve Jian-Bo, 1998). Shannon'ın entropiyi bilgi teorisine entegre etmesi, mühendislik, yönetim ve karar bilimleri de dahil olmak üzere disiplinler arası uygulamalarını genişletmiştir (Kapur & Kesavan, 1992). Entropi yöntemi, ÇKKV problemlerinde kriter ağırlıklarının belirlenmesinde kullanılan, nesnel bir değerlendirme tekniğidir. Bilgi teorisinin temel taşlarından biri olan Shannon Entropi Teorisi'ne dayanan bu yönteme göre performans değerleri arasında büyük farklılık gösteren kriterler, sıralama sonuçlarına daha fazla etki ederek problem açısından daha yüksek bir öneme sahip olmaktadır (Zeleny, 1982; Asgharpour, 1999). Diğer bir ifadeyle, eğer tüm alternatiflerin belirli bir kriter için performans değerleri birbirine benzerse, bu kriterin göreli önemi daha düşük olmaktadır. Sonuç olarak entropi yöntemi, verilerin bilgi değerini ölçmek için sağlam bir çerçeve sunarak çeşitli karar verme senaryoları için çok yönlü bir araç haline gelmiştir (Wu vd., 2011; Şahin, 2019).

Entropi yöntemi literatürde, enerji sektörü (Kaya vd., 2019; Sitorus, ve Brito-Parada, 2020; Yazdani veTorkayesh, 2020; Saraswat ve Digalwar, 2021), tedarik zinciri ve lojistik (Mavi vd., 2016; Shang vd., 2022; Wang vd., 2023; Sutrisno ve Kumar, 2023; Acar vd., 2023; Chen vd., 2024), sağlık (Hsu ve Hsu, 2008; Albahri vd., 2021; Dong ve Yang, 2021; Sarıyıldız, 2022; Liu vd., 2022; Beheshtinia vd., 2023) ve finans (Hsu, 2013; Tang vd., 2006; Lam vd., 2023) gibi birçok farklı alanda alternatiflerin sıralanması ve değerlendirilmesi süreçlerinde etkin bir şekilde kullanılmıştır. Yöntem temel olarak 5 adımdan oluşmaktadır (Karami ve Johansson, 2014, Şahin, 2019):

Adım 1. Karar matrisi, m alternatif ve n kriterden oluşur:

$$X = [xij] \tag{1}$$

Burada x_{ij} *i.* alternatifin *j.* kritere göre aldığı değeri ifade eder.

Adım 2. Karar Matrisinin normalize edilmesi: Karar matrisini normalize etmek için Denklem (2) kullanılır.

$$P_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^{m} x_{ij}} \qquad ; \forall j \tag{2}$$

Adım 3. Entropi Değerlerinin Hesaplanması: Her bir kriterin entropi değeri şu şekilde hesaplanır:

$$E_j = -k \sum_{i=1}^{m} \left[P_{ij} ln P_{ij}\right] \qquad ; \forall j \tag{3}$$

Burada;

$k = \left(\frac{1}{\ln (m)}\right)$ normalize edici sabittir (Shannon, 1948).

Adım 4. Ayrım derecesinin hesaplanması: Her bir kriter için ayrım derecesi (d_j) Denklem (4) ile hesaplanır.

$$d_j = 1 - E_j \quad ; \forall j \tag{4}$$

Adım 5. Kriter Ağırlıklarının Hesaplanması: *j.* kriterin önem ağırlığı (w_j) Denklem (5) ile elde edilir.

$$w_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^{n} d_j} \quad ; \forall j \tag{5}$$

3.2. EATWIOS YÖNTEMİ

Peters ve Zelewski (2006) tarafından önerilen EATWOS (Efficiency Analysis Technique with Output Satisficing Approach) yöntemi, Peters vd. (2012) tarafından girdi değişkenleri memnuniyet seviyelerinin de değerlendirilmeye dahil edilmesiyle EATWIOS ismini almıştır (Aytekin vd., 2022). EATWIOS yönteminin temel amacı, belirli giriş ve çıkış verilerini kullanarak alternatiflerin verimlilik skorları hesaplayarak alternatifler arası karşılaştırma yapmaktır. İnovasyon verimliliği değerlendirilmesi (Aytekin vd., 2022), elektrikli araçların performanslarının değerlendirilmesi (Büyükselçuk ve Tozan, 2022), liman etkinliklerinin değerlendirilmesi (Görçün, 2021), kamu bankalarının verimlilik analizi (Çilek ve Karavardar, 2023), ülkelerin lojistik performanslarının değerlendirilmesi (Güçlü ve Mohamed, 2024), finansal performans değerlendirme (Çanakçıoğlu, 2019; Kırhasanoğlu ve Karavardar, 2024) ve enerji kaynak verimliliklerinin analizi (Baş ve Hantal, 2022) gibi konularda uygulamaları vardır. EATWIOS yönteminin temel adımları aşağıda listelenmiştir (Özbek, 2017; Peters vd., 2012; Özdağoğlu, 2018; Aytekin, 2020; Aytekin vd., 2022).

Adım 1. Veri matrisinin oluşturulması: İlk adımda, karar verme sürecindeki alternatifler için bir veri matrisi oluşturulur. *m* adet alternatif, *t* adet girdi ve *s* adet çıktı kriteri olmak üzere girdi matrisi (*G*) ve çıktı matrisi (*Y*) Denklem (6) ve Denklem (7)'de gösterilmiştir.

$$G = \begin{bmatrix} g_{11} \cdots g_{1t} \\ \vdots \quad \ddots \quad \vdots \\ g_{m1} \ldots g_{mt} \end{bmatrix} \qquad g_{ij} \in R_{\geq 0} \quad \forall i = 1, \ldots, m \quad \forall j = 1, \ldots, t \tag{6}$$

$$Y = \begin{bmatrix} y_{11} \cdots y_{1S} \\ \vdots \quad \ddots \quad \vdots \\ g_{m1} \cdots g_{mS} \end{bmatrix} \qquad y_{is} \in R_{\geq 0} \quad \forall i = 1, \ldots, m \quad \forall s = 1, \ldots, S \tag{7}$$

Adım 2. Girdi ve çıktı matrisinin normalleştirilmesi: Girdi matrisi ve çıktı matrisleri sırasıyla Denklem (8) ve Denklem (9) yardımıyla normalleştirilir.

$$\delta_{ij} = \frac{g_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^{m} g_{ij}^2}} \qquad \exists i, \exists j \;\; g_{ij} \neq 0 \;\; \forall i = 1, \ldots, m \quad \forall j = 1, \ldots, t \tag{8}$$

$$\vartheta_{is} = \frac{y_{is}}{\sqrt{\sum_{i=1}^{m} y_{is}^2}} \qquad \exists i, \exists s \;\; y_{is} \neq 0 \;\; \forall i = 1, \ldots, m \quad \forall s = 1, \ldots, S \tag{9}$$

Adım 3. Girdi ve çıktı mesafe ölçülerinin hesaplanması: Alternatiflerin mesafe ölçüleri girdi ve çıktı tatmin seviyesine göre belirlenebilir. Tatmin seviyesi belirlenmemiş girdi (id_{iy})ve çıktı (od_{is}) mesafe ölçüsü Denklem (10) ve Denklem (11) ile hesaplanır.

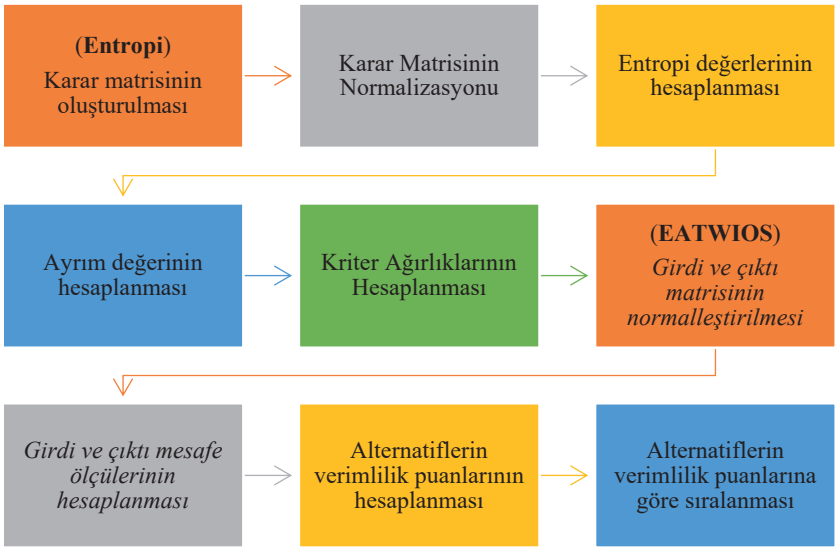
$id_{iy} = 1 - (\min_i \delta_{ij} - \delta_{ij})$	$\forall i, j$	(10)
$od_{is} = 1 - (\min_i \vartheta_{is} - \vartheta_{is})$	$\forall i, s$	(11)

Adım 4. Kriter ağırlıklarının belirlenmesi: Yöntem içerisinde kriter ağırlıklarının belirlenebileceği bir mekanizma olmamakla birlikte uzman görüşü veya farklı ağırlıklandırma yöntemleri ile belirlenen ağırlıklar girdi kriterleri için w_j ve çıktı kriterleri için w_s şeklinde ifade edilerek sürece dahil edilebilir.

Adım 5. Alternatiflerin verimlilik puanlarının hesaplanması: Girdi ve çıktı mesafe ölçüleri her bir alternatifin verimlilik puanını hesaplamak için kullanılır. Bu hesaplama için Denklem (12) kullanılır. Verimlilik puanının azalan değerlerine göre yapılan sıralama, alternatiflerin verimlilik sıralaması verecektir.

$$E_i = \frac{\sum_{s=1}^{S} w_s . od_{is}}{w_j . id_{iy}} \tag{12}$$

Önerilen yöntemin işlem adımları Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1. *Önerilen yöntemin işlem adımları*

4. BULGULAR

Çalışma kapsamında, Akdeniz bölgesinde yer alan 13 devlet üniversitesinin 6 adet girdi ve 8 adet çıktı kriterine göre verileri dikkate alınmıştır. Değerlendirmeye alınan alternatifler (üniversiteler) ve kullanılan kriterler (faktörler) sırasıyla Tablo 1 ve Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Üniversiteler ve kısaltmalar

Üniversiteler	Kısaltma	Alternatif No
Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi	ATÜ	*A1*
Akdeniz Üniversitesi	AKDÜ	*A2*
Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi	ALKÜ	*A3*
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	MAKÜ	*A4*
Çukurova Üniversitesi	ÇÜ	*A5*
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi	MKÜ	*A6*
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi	ISUBÜ	*A7*
İskenderun Teknik Üniversitesi	İSTE	*A8*
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	KSÜ	*A9*
Mersin Üniversitesi	MEÜ	*A10*
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi	OKÜ	*A11*

Süleyman Demirel Üniversitesi	SDÜ	*A12*
Tarsus Üniversitesi	TARSUS	*A13*

Tablo 2. Girdi ve çıktı kriterleri

Girdiler	Kısaltma	Çıktılar	Kısaltma
Profesör	*G1*	Makale Puanı	*C1*
Doçent	*G2*	Atıf Puanı	*C2*
Dr. Öğr. Üyesi	*G3*	Bilimsel Doküman Puanı	*C3*
Öğretim Görevlisi	*G4*	Doktora Puanı	*C4*
Araştırma Görevlisi	*G5*	Öğretim Üyesi / Öğrenci Puanı	*C5*
Üniversite Bütçesi	*G6*	Uluslararası İş birliği Puanı	*C6*
		Yurtiçi İş birliği Puanı	*C7*
		TÜBİTAK Proje Puanı	*C8*

Değerlendirmeye alınacak üniversiteler ile kullanılacak girdi ve çıktı kriterlerinin belirlenmesinin ardından Tablo 3'te gösterilen karar matrisi oluşturulmuştur. Başlangıç karar matrisinde yer alan girdi bilgileri YÖKSİS istatistiklerinden ve açık kaynaklardan ulaşılan bütçe raporlarından derlenmiştir. Çıktı kriterlerine ait bilgiler ise ODTÜ Enformatik Enstitüsü bünyesinde 2009'da kurulan URAP (University Ranking by Academic Performance) Araştırma Laboratuvarı verilerinden derlenmiştir. URAP Araştırma Laboratuvarı her yıl çıktılarda kullanılan kritere göre üniversiteleri sıralamalarını belirleyen bir kurumdur.

Tablo 3. 2023 yılı için başlangıç karar matrisi

Alternatifler	Girdiler						Çıktılar							
	G1	***G2***	***G3***	***G4***	***G5***	***G6***	***C1***	***C2***	***C3***	***C4***	***C5***	***C6***	***C7***	***C8***
A1	21	51	119	77	142	321.261.000	130,17	134,42	149,07	135,32	47,56	75,10	58,27	103,93
A2	571	311	449	670	770	2.310.528.000	129,56	132,35	136,50	122,07	49,20	72,16	53,34	128,24
A3	51	88	162	162	119	486.403.000	108,64	126,72	123,13	131,98	48,91	66,17	48,87	107,62
A4	144	153	336	322	128	890.745.000	112,06	120,57	126,69	103,78	46,17	63,77	48,30	97,07

A5	558	224	287	442	672	2.285.529.000	95,37	98,33	110,72	96,62	56,74	43,95	46,89	82,92
A6	191	159	279	197	353	1.074.227.000	104,17	112,67	100,99	53,69	61,33	53,34	44,18	89,49
A7	122	74	190	284	59	584.108.000	100,20	130,73	101,22	55,30	39,53	54,08	42,89	65,24
A8	47	42	114	119	73	318.991.000	89,61	100,95	104,94	67,18	54,06	48,74	43,94	77,88
A9	215	150	335	283	367	1.282.724.000	86,45	98,00	90,97	69,86	44,95	45,24	39,92	84,58
A10	384	206	277	462	479	1.490.580.000	78,48	54,37	64,53	91,56	86,04	29,87	27,44	85,99
A11	48	70	182	152	132	401.438.000	85,61	96,01	82,21	48,09	56,65	35,80	34,94	65,36
A12	358	231	388	247	656	1.662.359.000	85,51	50,65	55,01	55,78	82,39	38,75	25,99	27,44
A13	19	33	83	74	52	263.640.000	71,41	62,76	70,49	21,08	45,74	27,38	32,59	66,86

Karar matrisinin oluşturulmasının ardından, ilk olarak Entropi yöntemi ile girdi ve çıktı kriterleri ayrı ayrı ağırlıklandırılmıştır. Yöntem, karar matrisinin Denklem (2) kullanılarak normalize edilmesiyle başlamaktadır. Normalize edilmiş karar matrisi Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. Normalize edilmiş karar matrisi

Üniversite	Girdiler						Çıktılar							
	G1	***G2***	***G3***	***G4***	***G5***	***G6***	***C1***	***C2***	***C3***	***C4***	***C5***	***C6***	***C7***	***C8***
A1	0,008	0,028	0,037	0,022	0,035	0,024	0,102	0,102	0,113	0,129	0,066	0,115	0,106	0,096
A2	0,209	0,174	0,140	0,192	0,192	0,173	0,101	0,100	0,104	0,116	0,068	0,110	0,097	0,118
A3	0,019	0,049	0,051	0,046	0,030	0,036	0,085	0,096	0,094	0,125	0,068	0,101	0,089	0,099
A4	0,053	0,085	0,105	0,092	0,032	0,067	0,088	0,091	0,096	0,099	0,064	0,097	0,088	0,090
A5	0,204	0,125	0,090	0,127	0,168	0,171	0,075	0,075	0,084	0,092	0,079	0,067	0,086	0,077
A6	0,070	0,089	0,087	0,056	0,088	0,080	0,082	0,085	0,077	0,051	0,085	0,082	0,081	0,083
A7	0,045	0,041	0,059	0,081	0,015	0,044	0,078	0,099	0,077	0,053	0,055	0,083	0,078	0,060
A8	0,017	0,023	0,036	0,034	0,018	0,024	0,070	0,077	0,080	0,064	0,075	0,074	0,080	0,072
A9	0,079	0,084	0,105	0,081	0,092	0,096	0,068	0,074	0,069	0,066	0,062	0,069	0,073	0,078

A10	0,141	0,115	0,087	0,132	0,120	0,111	0,061	0,041	0,049	0,087	0,120	0,046	0,050	0,079
A11	0,018	0,039	0,057	0,044	0,033	0,030	0,067	0,073	0,062	0,046	0,079	0,055	0,064	0,060
A12	0,131	0,129	0,121	0,071	0,164	0,124	0,067	0,038	0,042	0,053	0,115	0,059	0,047	0,025
A13	0,007	0,018	0,026	0,021	0,013	0,020	0,056	0,048	0,054	0,020	0,064	0,042	0,060	0,062

Normalizasyon işleminin ardından Denklem (3), Denklem (4) ve Denklem (5) kullanılarak kriterler için sırasıyla entropi değerleri (E_j), ayrım derecesi (d_j) ve son olarak da ağırlıklar (w_j) hesaplanmıştır. Yapılan hesaplamalar sonucunda elde edilen değerler Tablo 5'te gösterilmiştir. Belirlenen ağırlıklara göre girdi kriterlerinin önem sırası $G1 \succ G5 \succ G6 \succ G2 \succ G4 \succ G3$ ve çıktı kriterleri önem sırası $C4 \succ C8 \succ C6 \succ C2 \succ C3 \succ C5 \succ C7 \succ C1$ şeklinde belirlenmiştir.

Tablo 5. *Girdi ve çıktı kriterleri için hesaplanan ağırlıklar*

Üniversite	**Girdiler**						**Çıktılar**							
	G1	***G2***	***G3***	***G4***	***G5***	***G6***	***C1***	***C2***	***C3***	***C4***	***C5***	***C6***	***C7***	***C8***
A1	-0,037	-0,101	-0,122	-0,084	-0,118	-0,090	-0,233	-0,233	-0,247	-0,264	-0,180	-0,248	-0,238	-0,225
A2	-0,327	-0,304	-0,276	-0,317	-0,317	-0,303	-0,232	-0,231	-0,235	-0,250	-0,183	-0,243	-0,227	-0,253
A3	-0,074	-0,148	-0,151	-0,142	-0,105	-0,121	-0,210	-0,225	-0,222	-0,260	-0,183	-0,232	-0,216	-0,229
A4	-0,155	-0,210	-0,237	-0,220	-0,110	-0,180	-0,214	-0,219	-0,225	-0,228	-0,176	-0,227	-0,214	-0,216
A5	-0,325	-0,260	-0,216	-0,262	-0,300	-0,302	-0,194	-0,194	-0,208	-0,219	-0,200	-0,181	-0,210	-0,197
A6	-0,186	-0,215	-0,213	-0,162	-0,214	-0,203	-0,204	-0,210	-0,197	-0,152	-0,210	-0,204	-0,203	-0,206
A7	-0,139	-0,132	-0,168	-0,204	-0,062	-0,137	-0,200	-0,229	-0,197	-0,155	-0,159	-0,206	-0,199	-0,169
A8	-0,070	-0,088	-0,119	-0,115	-0,073	-0,089	-0,186	-0,197	-0,202	-0,176	-0,195	-0,193	-0,202	-0,189
A9	-0,200	-0,208	-0,236	-0,204	-0,219	-0,225	-0,182	-0,193	-0,185	-0,180	-0,173	-0,185	-0,191	-0,199

A10	-0,276	-0,249	-0,212	-0,268	-0,254	-0,245	-0,171	-0,131	-0,148	-0,212	-0,254	-0,141	-0,150	-0,201
A11	-0,071	-0,127	-0,163	-0,136	-0,113	-0,105	-0,181	-0,191	-0,173	-0,141	-0,200	-0,159	-0,176	-0,169
A12	-0,266	-0,264	-0,256	-0,187	-0,296	-0,259	-0,181	-0,125	-0,133	-0,156	-0,248	-0,167	-0,145	-0,093
A13	-0,035	-0,074	-0,095	-0,082	-0,056	-0,077	-0,161	-0,145	-0,157	-0,078	-0,175	-0,133	-0,168	-0,172
Toplam	-2,162	-2,378	-2,462	-2,383	-2,238	-2,336	-2,549	-2,523	-2,528	-2,472	-2,537	-2,520	-2,540	-2,520
Ej	0,843	0,927	0,960	0,929	0,872	0,911	0,994	0,983	0,985	0,964	0,989	0,983	0,990	0,982
dj	0,157	0,073	0,040	0,071	0,128	0,089	0,006	0,017	0,015	0,036	0,011	0,017	0,010	0,018
wj	0,282	0,130	0,072	0,127	0,229	0,160	0,047	0,128	0,112	0,282	0,084	0,135	0,076	0,136

Ağırlıkların belirlenmesinin ardından EATWIOS yönteminin hesaplama adımlarına geçilmiştir. Yöntemin ilk adımında Denklem (8) ve Denklem (9) kullanılarak normalizasyon işlemi yapılmış ve oluşturulan normalize karar matrisi Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. *EATWIOS için normalize karar matrisi*

Üniversiteler	**Girdiler**						**Çıktılar**							
	G1	***G2***	***G3***	***G4***	***G5***	***G6***	***C1***	***C2***	***C3***	***C4***	***C5***	***C6***	***C7***	***C8***
A1	0,021	0,088	0,122	0,068	0,099	0,072	0,362	0,354	0,394	0,427	0,232	0,397	0,375	0,333
A2	0,560	0,535	0,462	0,588	0,539	0,515	0,360	0,349	0,361	0,385	0,240	0,381	0,343	0,411
A3	0,050	0,151	0,167	0,142	0,083	0,108	0,302	0,334	0,326	0,417	0,238	0,350	0,314	0,345
A4	0,141	0,263	0,346	0,283	0,090	0,198	0,311	0,318	0,335	0,328	0,225	0,337	0,311	0,311
A5	0,547	0,386	0,295	0,388	0,470	0,509	0,265	0,259	0,293	0,305	0,276	0,232	0,301	0,266
A6	0,187	0,274	0,287	0,173	0,247	0,239	0,289	0,297	0,267	0,170	0,299	0,282	0,284	0,287
A7	0,120	0,127	0,196	0,249	0,041	0,130	0,278	0,344	0,268	0,175	0,192	0,286	0,276	0,209
A8	0,046	0,072	0,117	0,104	0,051	0,071	0,249	0,266	0,278	0,212	0,263	0,257	0,283	0,249
A9	0,211	0,258	0,345	0,249	0,257	0,286	0,240	0,258	0,241	0,221	0,219	0,239	0,257	0,271

A10	0,377	0,355	0,285	0,406	0,335	0,332	0,218	0,143	0,171	0,289	0,419	0,158	0,176	0,275
A11	0,047	0,121	0,187	0,133	0,092	0,089	0,238	0,253	0,217	0,152	0,276	0,189	0,225	0,209
A12	0,351	0,398	0,399	0,217	0,459	0,370	0,238	0,133	0,145	0,176	0,401	0,205	0,167	0,088
A13	0,019	0,057	0,085	0,065	0,036	0,059	0,198	0,165	0,186	0,067	0,223	0,145	0,210	0,214
Maksimum	0,560	0,535	0,462	0,588	0,539	0,515	0,362	0,354	0,394	0,427	0,419	0,397	0,375	0,411
Minimum	0,019	0,057	0,085	0,065	0,036	0,059	0,198	0,133	0,145	0,067	0,192	0,145	0,167	0,088

Karar matrisinin normalize edilmesinin ardından girdi ve çıktı mesafe ölçülerinin hesaplanması adımına geçilmiştir. Denklem (10) ve Denklem (11) kullanılarak girdi ve çıktılar için mesafe ölçüleri hesaplanmıştır. Hesaplanan bu değerler kriter ağırlıkları ile çarpılarak ağırlıklandırılmış ve bu sayede ağırlıklandırılmış mesafe ölçüleri belirlenmiştir. Bu değerler Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7. *Ağırlıklandırılmış mesafe ölçüleri*

Üniversite	**Girdiler**						**Çıktılar**							
	G1	***G2***	***G3***	***G4***	***G5***	***G6***	***C1***	***C2***	***C3***	***C4***	***C5***	***C6***	***C7***	***C8***
A1	0,282	0,135	0,074	0,127	0,243	0,162	0,047	0,128	0,112	0,282	0,068	0,135	0,076	0,126
A2	0,434	0,193	0,099	0,193	0,344	0,234	0,047	0,127	0,109	0,270	0,069	0,133	0,074	0,136
A3	0,290	0,143	0,078	0,137	0,239	0,168	0,044	0,125	0,105	0,279	0,068	0,129	0,072	0,127
A4	0,316	0,157	0,090	0,155	0,241	0,183	0,045	0,123	0,106	0,254	0,067	0,127	0,071	0,123
A5	0,431	0,173	0,087	0,168	0,328	0,233	0,043	0,116	0,101	0,247	0,072	0,113	0,071	0,116
A6	0,329	0,159	0,086	0,141	0,277	0,189	0,044	0,120	0,098	0,209	0,074	0,119	0,069	0,119
A7	0,310	0,140	0,080	0,150	0,230	0,172	0,043	0,126	0,098	0,211	0,065	0,120	0,069	0,109
A8	0,289	0,132	0,074	0,132	0,232	0,162	0,042	0,116	0,099	0,221	0,071	0,116	0,069	0,114
A9	0,336	0,157	0,090	0,150	0,279	0,197	0,041	0,115	0,095	0,224	0,067	0,114	0,067	0,117
A10	0,382	0,169	0,086	0,170	0,297	0,204	0,040	0,101	0,087	0,243	0,084	0,103	0,061	0,118
A11	0,290	0,139	0,079	0,136	0,242	0,165	0,041	0,115	0,093	0,204	0,072	0,107	0,065	0,109

A12	0,375	0,175	0,094	0,146	0,325	0,210	0,041	0,100	0,084	0,211	0,082	0,109	0,060	0,092
A13	0,282	0,130	0,072	0,127	0,229	0,160	0,039	0,104	0,089	0,180	0,067	0,101	0,064	0,109

Son olarak da Denklem (12) yardımıyla her bir alternatif için verimlilik skorları hesaplanmış ve bu skorun azalan değerine göre yapılan sıralamalar ile üniversitelerin performans sıralamaları belirlenmiştir. Elde edilen nihai sıralamalar Tablo 8'de gösterilmektedir. 2023 yılı verilerine göre performansı en yüksek olan üniversiteler Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, İskenderun Teknik Üniversitesi ve Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi şeklinde belirlenmiştir.

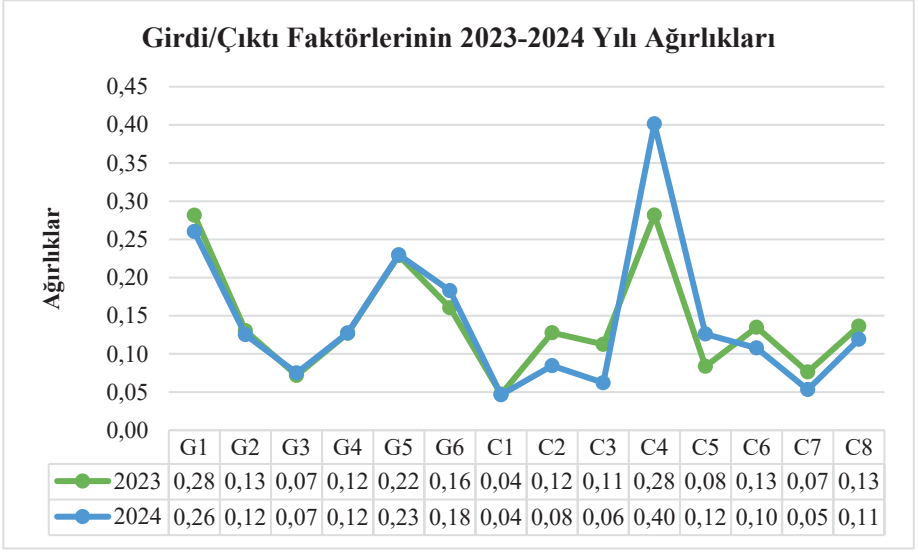
Tablo 8. *2023 yılı için performans sıralamaları*

Üniversiteler	**Girdi**	**Çıktı**	**Verimlilik Skoru**	**Sıralama**
ATÜ	1,024	0,974	0,951	1
AKDÜ	1,496	0,964	0,644	10
ALKÜ	1,056	0,949	0,899	2
MAKÜ	1,142	0,915	0,801	4
ÇÜ	1,419	0,878	0,619	12
MKÜ	1,181	0,853	0,722	8
ISUBÜ	1,082	0,840	0,777	5
İSTE	1,022	0,849	0,830	3
KSÜ	1,209	0,840	0,695	9
MEÜ	1,309	0,836	0,639	11
OKÜ	1,050	0,805	0,767	6
SDÜ	1,327	0,780	0,588	13
TARSUS	1,000	0,753	0,753	7

2023 ve 2024 yılları için yapılan hesaplamalar sonucunda girdi ve çıktı kriterleri için elde edilen kriter ağırlıkları Tablo (9) ve Şekil 1'de gösterilmiştir. İki yıl için belirlenen ağırlık incelendiğinde çok önemli bir değişiklik olmadığı görülmektedir.

Tablo 9. *2023-2024 yılları için belirlenen kriter (faktör) ağırlıkları*

Tür	Kriter Tanım	Girdi/Çıktı	2023	2024
Girdiler	Profesör	***G1***	0,282	0,260
	Doçent	***G2***	0,130	0,125
	Dr. Öğr. Üyesi	***G3***	0,072	0,075
	Öğretim Görevlisi	***G4***	0,127	0,127
	Araştırma Görevlisi	***G5***	0,229	0,230
	Üniversite Bütçesi	***G6***	0,160	0,183
Çıktılar	Makale Puanı	***C1***	0,047	0,046
	Atıf Puanı	***C2***	0,128	0,085
	Bilimsel Doküman Puanı	***C3***	0,112	0,062
	Doktora Puanı	***C4***	0,282	0,401
	Öğretim Üyesi / Öğrenci Puanı	***C5***	0,084	0,126
	Uluslararası İş birliği Puanı	***C6***	0,135	0,108
	Yurtiçi İş birliği Puanı	***C7***	0,076	0,053
	TÜBİTAK Proje Puanı	***C8***	0,136	0,119

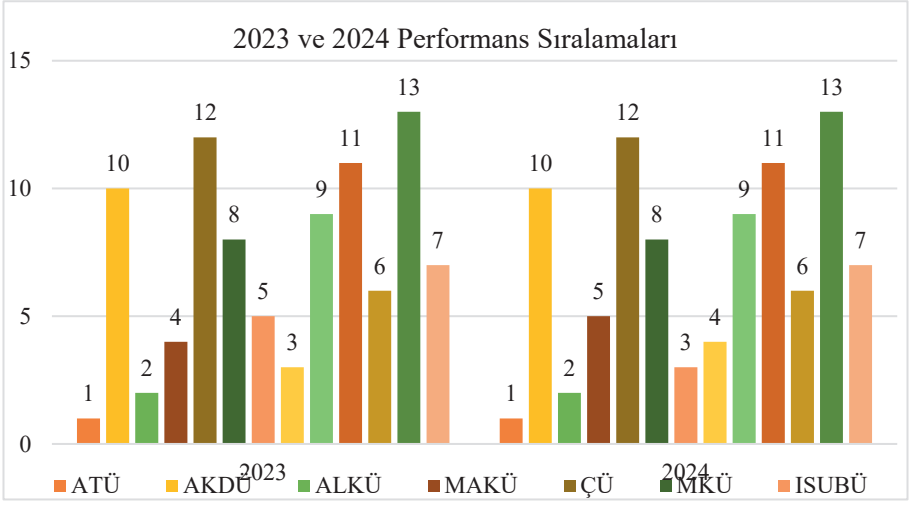

Şekil 2. *2023-2024 yılları için kriter (faktör) ağırlıkları*

Yine 2024 yılı verileri ile EATWIOS yöntemi kullanılarak yapılan hesaplamalar sonucunda elde edilen performans sıralamaları genel değerlendirme olarak Tablo 10 ve Şekil 3'te gösterilmiştir.

Tablo 10. *2023-2024 yılları için belirlenen kriter (faktör) ağırlıkları*

Üniversiteler	Kısaltma	2023	2024
Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi	ATÜ	1	1
Akdeniz Üniversitesi	AKDÜ	10	10
Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi	ALKÜ	2	2
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	MAKÜ	4	5
Çukurova Üniversitesi	ÇÜ	12	12
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi	MKÜ	8	8
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi	ISUBÜ	5	3
İskenderun Teknik Üniversitesi	İSTE	3	4
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	KSÜ	9	9
Mersin Üniversitesi	MEÜ	11	11
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi	OKÜ	6	6
Süleyman Demirel Üniversitesi	SDÜ	13	13
Tarsus Üniversitesi	TARSUS	7	7

Şekil 3. *2023-2024 yılları için performans sıralamaları*

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada, Akdeniz bölgesinde yer alan 13 devlet üniversitesinin 2023-2024 yıllarına ait performansları, Entropi esaslı EATWIOS yöntemi

kullanılarak değerlendirilmiştir. Çalışma, her bir üniversitenin performansını belirlemek için kullanılan çeşitli girdi ve çıktı faktörlerinin ağırlıklandırılması ve performans sıralamalarının hesaplanmasıyla önemli bulgular elde etmiştir. 2023-2024 yılları arasında bazı girdilerin ağırlıklarında ufak bazı değişiklikler olmuştur. Örneğin, "Profesör" ve "Doçent" girdilerinin ağırlıkları azalırken "Üniversite Bütçesi" gibi girdilerin ağırlığı artmıştır. Bu değişim, üniversitelerin bütçe kullanımının ve araştırma görevlisi gibi faktörlerin performans analizinde daha önemli hale geldiğini göstermektedir.

Entropi esaslı EATWIOS yöntemiyle yapılan analiz, her bir üniversitenin performansını daha objektif ve güvenilir bir şekilde değerlendirmemize olanak sağlamıştır. Girdi faktörlerinin (örneğin, akademik personel sayısı, üniversite bütçesi) ve çıktı faktörlerinin (makale puanları, atıf puanları, TÜBİTAK proje puanları vb.) ağırlıkları, üniversitelerin 2023 ve 2024 yıllarındaki performans sıralamalarını etkileyen temel unsurlar olmuştur. Tablo 3'te yer alan sıralamalara göre, Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi (ATÜ) 2023 ve 2024 yıllarında 1. sıradaki yerini koruyarak en yüksek performansa sahip üniversite olarak öne çıkmıştır. Diğer üniversiteler arasında ise performans sıralamaları, akademik ve araştırma kapasitesi ile bütçe yönetimi gibi faktörlere bağlı olarak değişmiştir. 2024 yılında "Doktora Puanı" ve "Öğretim Üyesi / Öğrenci Puanı" gibi çıktılarda belirgin ağırlık artışları olmuştur. Bu durum, doktoralı mezunların artırılması ve öğrenci/öğretim üyesi oranlarının önem kazandığını ifade eder. Buna karşın "Bilimsel Doküman Puanı" ve "Yurtiçi İş birliği Puanı" gibi çıktılarda ağırlıkların azalması, üniversitelerin performans ölçümünde daha az etkili hale geldiğini göstermektedir.

Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi (ATÜ) her iki yılda da birinci sıradadır. Bu durum, üniversitenin güçlü bir araştırma altyapısına, etkili iş birliklerine ve bütçe yönetimine sahip olduğunu düşündürmektedir. Akdeniz Üniversitesi (AKDÜ), Çukurova Üniversitesi (ÇÜ), Mersin Üniversitesi (MEÜ), ve Süleyman Demirel Üniversitesi (SDÜ) gibi üniversitelerin sıralamaları değişmemiştir. Bu durum, bu üniversitelerin performans dinamiklerinde büyük değişiklik olmadığını ve mevcut durumu

koruduklarını göstermektedir. Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi (ISUBÜ), 2023'te 5. sıradayken 2024'te 3. sıraya yükselmiştir. Bu yükseliş, muhtemelen bütçe yönetimi ve doktora eğitimi gibi alanlardaki iyileşmelerden kaynaklanmaktadır. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi (MAKÜ), 2023'te 4. sıradayken 2024'te 5. sıraya gerilemiştir. Bu düşüş, ilgili çıktılar veya girdilerdeki ağırlık değişimlerinden etkilenmiş olabilir. Performans sıralamalarının, girdiler ve çıktılar arasındaki ağırlık değişimlerine duyarlı olduğu görülmektedir. "Doktora Puanı" ve "Öğretim Üyesi / Öğrenci Puanı" gibi çıktıların önem kazanması, üniversitelerin öğrenciye yönelik etkinliklerini artırmalarını ve doktora mezun sayılarını geliştirmelerini öncelikli hale getirebilir. Sabit sıralamalarda yer alan üniversitelerin performanslarını iyileştirmek için daha rekabetçi stratejiler geliştirmesi gerekebilir.

Gelecekte yapılacak çalışmalarda, ağırlıklandırmalar için bulanık ÇKKV yöntemleri ile birlikte farklı sıralama yöntemleri üniversite performans değerlendirmesinde kullanılabilir. Bunun yanı sıra akademik kadro ve bütçe dışındaki laboratuvar sayısı, kapalı alan miktarı, alt yapı olanakları girdi, ilgili yıldaki mezun sayısı, SCI/SSCI yayın sayısı ve alınan atıf sayısı gibi kriterler çıktı faktörü olarak çalışmaya dahil edilebilir. Gelecekte yapılabilecek bir diğer çalışmada ise Türkiye genelindeki bütün devlet üniversiteleri incelemeye dahil edilebilir.

KAYNAKÇA

Acar, R., Şahin, Y., Kılıç, M.B., (2023). Lojistik Sektöründe Hizmet Kalitesi ve Müşteri Memnuniyetinin İncelenmesi: Batı Akdeniz İlleri Örneği. 1. Baskı, *Palet Yayınevi*, Konya.

Albahri, A. S., Hamid, R. A., Albahri, O. S., & Zaidan, A. A. (2021). Detection-based prioritisation: Framework of multi-laboratory characteristics for asymptomatic COVID-19 carriers based on integrated Entropy–TOPSIS methods. *Artificial intelligence in medicine*, *111*, 101983.

Aliyev, R., Temizkan, H., & Aliyev, R. (2020). Fuzzy analytic hierarchy process-based multi-criteria decision making for universities ranking. *Symmetry*, *12*(8), 1351.

Asgharpour, M. J. (1999). *Multiple criteria decision making*, University of Tehran, Tehran.

Aytekin, A. (2020). Türkiye'de önde gelen şirketlerin etkinlik, farklilik ve performans ölçümü. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *21*(4), 19-35.

Aytekin, A., Ecer, F., Korucuk, S., & Karamaşa, Ç. (2022). Global innovation efficiency assessment of EU member and candidate countries via DEA-EATWIOS multi-criteria methodology. *Technology in Society*, *68*, 101896.

Bal, V. (2013). Efficiency data envelopment analysis to determine the private universities. MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2(1), 1-20.

Baş, M., & Hantal, T. (2022). CRITIC ve EATWIOS Tekniği ile OECD Ülkelerinin Enerji Kaynak Verimliliklerinin İncelenmesi1. *Sosyal Beşerı ve Idarı Bılımler Alanında Uluslararası Araştırmalar XV*, 75.

Beheshtinia, M. A., Jafari Kahoo, S., & Fathi, M. (2023). Prioritizing healthcare waste disposal methods considering environmental health using an enhanced multi-criteria decision-making method. *Environmental Pollutants and Bioavailability*, *35*(1), 2218568.

Behn, R. D. (2003). Why measure performance? Different purposes require different measures. *Public administration review*, *63*(5), 586-606.

Bleiklie, I. (1998). Justifying the evaluative state: New public management ideals in higher education. *Journal of Public Affairs Education*, *4*(2), 87-100.

Brzezicki, L. ve Pietrzak, P. (2018). Efficiency and effectiveness of doctoral studies in public higher education in Poland. *Gospodarka Narodowa*, (2), 129-159.

Brzezicki, L., Pietrzak, P. ve Cieciora, M. (2020). The total efficiency of teaching activity of Polish higher education institutions. *Foundations of Management*, 12(1), 19-30.

Büyükselçuk, E. Ç., & Tozan, H. (2022). Elektrikli Araçların Performanslarının CRITIC-EATWIOS ile Değerlendirilmesi. *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, *10*(4), 1670-1688.

Chen, H., Guo, Y., Lin, X., & Qi, X. (2024). Dynamic changes and improvement paths of China's emergency logistics response capabilities under public emergencies—research based on the entropy weight TOPSIS method. *Frontiers in Public Health*, *12*, 1397747.

Çanakçıoğlu, M. (2019). Borsa istanbul'da işlem gören çimento firmalarının Entropi-EATWIOS bütünleşik yaklaşımı ile finansal performanslarının değerlendirmesi. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, *14*(56), 407-421.

Çilek, A., & Karavardar, A. (2023). Hibrit Entropi ve EATWIOS teknikleri ile Türk kamu bankalarının verimlilik analizi. *Business & Management Studies: An International Journal*, *11*(1), 136-151.

Din, M. A., & Coculescu, C. (2019). On efficiency of Higher Education with Data Envelopment Analysis and Regression. In *Proceedings of the International Management Conference* (Vol. 13, No. 1, pp. 399-408). Faculty of Management, Academy of Economic Studies, Bucharest, Romania.

Dong, H., & Yang, K. (2021). Application of the entropy-DEMATEL-VIKOR multicriteria decision-making method in public charging infrastructure. *PLoS One*, *16*(10), e0258209.

Görçün, Ö. F. (2021). Efficiency analysis of Black sea container seaports: application of an integrated MCDM approach. *Maritime Policy & Management*, *48*(5), 672-699.

Gralka, S., Wohlrabe, K. ve Bornmann, L. (2019). How to measure research efficiency in higher education? Research grants vs. publication output. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 41(3), 322-341.

Güçlü, P., & Mohamed, M. O. (2024). MEREC, Veri Zarflama Analizi ve EATWIOS Yöntemlerinin Hibrit Kullanımı ile Afrika Ülkelerinin Lojistik Performanslarının Değerlendirilmesi. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *8*(2), 1033-1071.

Güler, M., & Soyer, B. (2021). Yükseköğretimde Yeniden Yapılanma: Türk Yükseköğretiminde Kalite Güvencesi Sisteminin Gelişimi. *Kalite ve Strateji Yönetimi Dergisi*, *1*(1), 45-89.

Günay, A., Dulupçu, M. A. ve Oruç, K. O. (2017). Efficiency and productivity analysis of Turkish public universities: Applications of data envelopment analysis and malmquist total factor productivity index. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(3), 85-113.

Gündüz, O., Ceyhan, V. ve Esengün, K. (2013). A research on comparison of technical efficiencies of vocational school in different universities of Türkiye. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2013(2), 67-77.

Hsu, L. C. (2013). Investment decision making using a combined factor analysis and entropy-based topsis model. *Journal of business economics and management*, *14*(3), 448-466.

Hsu, P. F., & Hsu, M. G. (2008). Optimizing the information outsourcing practices of primary care medical organizations using entropy and TOPSIS. *Quality & Quantity*, *42*, 181-201.

Kapur, J. N., & Kesavan, H. K. (1992). Entropy optimization principles and their applications. In *Entropy and energy dissipation in water resources* (pp. 3-20). Dordrecht: Springer Netherlands.

Karami, A., & Johansson, R. (2014). Short Paper_. *Journal of information science and engineering*, *30*, 519-534.

Karasaç, F. (2020). Efficiency analysis of Turkish higher education institutions: Stochastic frontier model. *Sosyoekonomi*, 28(44), 355-380.

Kaya, I., Çolak, M., & Terzi, F. (2019). A comprehensive review of fuzzy multi criteria decision making methodologies for energy policy making. *Energy Strategy Reviews*, *24*, 207-228.

Kırhasanoğlu, Ş., & Karavardar, A. (2024). Bütünleşik IDOCRIW ve EATWIOS Yaklaşımıyla Yıllara Göre Finansal Performans Değerlendirmesi: Turkcell Örneği. *Financial Analysis/Mali Cozum Dergisi*, *34*(181).

Kundakcı, N., (2018). Efficiency Evaluation of State Universities in Turkey with EATWOS Method, *Proceedings of International Congress on Afro - Eurasian Research IV*, pp.:226-238, 27-29 April 2018, Budapest, Hungary.

Lam, W. H., Lam, W. S., Liew, K. F., & Lee, P. F. (2023). Decision analysis on the financial performance of companies using integrated entropy-fuzzy topsis model. *Mathematics*, *11*(2), 397.

Lita, I. (2018). Data envelopment analysis techniques – DEA and Malmquist indicators, in CRS mode, for measuring the efficiency of Romanian public higher education institutions. *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, 52(3), 249-264.

Liu, J., Liu, A. W., Li, X., Li, H., Luo, W., & Chen, W. (2024). Evaluating the metropolitan public health preparedness for pandemics using entropy-TOPSIS-IF. *Frontiers in Public Health*, *12*, 1339611.

Mamatha, H. K., Sridhar, R., & Somanatha, B. (2024). Multicriteria decision analysis tool for faculty performance evaluation in higher education institutions. *Multidisciplinary Science Journal*, *6*(7), 2024118-2024118.

Maral, M. (2024). Examining the Research Performance of Universities with Multi-Criteria Decision-Making Methods. *SAGE Open*, *14*(4), 21582440241300542.

Maral, M., & Çetin, M. (2024). Teaching, research, and third mission efficiency of universities: A data envelopment analysis and hybrid multi-criteria decision-making approach. *Managerial and Decision Economics*, *45*(4), 2171-2188.

Mavi, R. K., Goh, M., & Mavi, N. K. (2016). Supplier selection with Shannon entropy and fuzzy TOPSIS in the context of supply chain risk management. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, *235*, 216-225.

Mourato, J., & Patrício, M. T. (2019). Evaluation and control process in higher education institutions: a comparative analysis. *Quality Assurance in Education*, 27(3), 269-284.

Mourato, J., & Patrício, M. T. (2019). Evaluation and control process in higher education institutions: a comparative analysis. *Quality Assurance in Education*, *27*(3), 269-284.

Moynihan, D. P., & Pandey, S. K. (2007). *Finding Workable Levers Over Performance: Complementary Strategies for Improving Public Services.* Journal of Public Administration Research and Theory, 17(2), 259-277.

Nazari-Shirkouhi, S., Mousakhani, S., Tavakoli, M., Dalvand, M. R., Šaparauskas, J., & Antuchevičienė, J. (2020). Importance-performance analysis based balanced scorecard for performance evaluation in higher education institutions: an integrated fuzzy approach. *Journal of Business Economics and Management*, *21*(3), 647-678.

Oruç, K.O., Güngör, İ. ve Demiral, M.F. (2009). Application of fuzzy data envelopment on the measurement of universities‟ efficiency. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (22), 279-294.

Özbek, A. (2017). Çok kriterli karar verme yöntemleri ve excel ile problem çözümü. *Seçkin Yayıncılık, Ankara*, *197*.

Özdağoğlu, A. (2018). BİST Sınai İşletmelerinin Gri ENTROPİ-EATWIOS Bütünleşik Yaklaşımı ile Performans Değerlendirmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, *19*(2), 271-299.

Peters, M. L., & Zelewski, S. (2006, April). Efficiency analysis under consideration of satisficing levels for output quantities. In *Proceedings of the 17th Annual Conference of the Production and Operations Management Society (POMS)* (Vol. 28, No. 1.05).

Peters, M. L., Zelewski, S., & Bruns, A. S. (2012). Extended Version of EATWOS Satisficing Levels for Input Quantities. *Pioneering Supply Chain Design: A Comprehensive Insight Into Emerging Trends, Technologies and Applications*, *10*, 303.

Peters, M. L., Zelewski, S., & Bruns, A. S. (2012). Extended Version of EATWOS Satisficing Levels for Input Quantities. *Pioneering Supply Chain Design: A Comprehensive Insight Into Emerging Trends, Technologies and Applications*, *10*, 303.

Pfeiffer, J. W., & Tannenbaum, S. I. (2013). *The Handbook of Training and Development*. Wiley.

Popovic, M., Savic, G., Kuzmanovic, M. ve Martic, M. (2020). Using data envelopment analysis and multi-criteria decision-making methods to evaluate teacher performance in higher education. *Symmetry-Basel*, 12(4), 563.

Pratyush S. and Jian-Bo Y. (1998), *Multiple Criteria Decision Support in Engineering Design*, Springer- Verlag London Limited.

Salas-Velasco, M. (2020). The technical efficiency performance of the higher education systems based on data envelopment analysis with an illustration for the Spanish case. *Educational Research for Policy and Practice*, 19(2), 159-180.

Saraswat, S. K., Digalwar, A. K., Yadav, S. S., & Kumar, G. (2021). MCDM and GIS based modelling technique for assessment of solar and wind farm locations in India. *Renewable Energy*, *169*, 865-884.

Sarıyıldız, A. Y. (2022). Evaluation of the health performances of the regions affiliated to the the ministry of health by multi-criteria decision making techniques. *Journal of Health Sciences and Medicine*, *5*(6), 1562-1567.

Shang, Z., Yang, X., Barnes, D., & Wu, C. (2022). Supplier selection in sustainable supply chains: Using the integrated BWM, fuzzy Shannon entropy, and fuzzy MULTIMOORA methods. *Expert Systems with Applications*, *195*, 116567.

Shannon, C. E. (1948). A mathematical theory of communication. *The Bell system technical journal*, 27(3), 379-423.

Sitorus, F., & Brito-Parada, P. R. (2020). A multiple criteria decision making method to weight the sustainability criteria of renewable energy technologies under uncertainty. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, *127*, 109891.

Sutrisno, A., & Kumar, V. (2023). Supply chain sustainability risk assessment model using integration of the preference selection index (PSI) and the Shannon entropy. *International journal of quality & reliability management*, *40*(3), 674-708.

Şahin, Y. (2019). Akdeniz Bölgesi'nin Güneş Enerjisi Yatırımına Yönelik Özelliklerinin Entegre Entropi MULTİMOORA Yöntemi ile

Değerlendirilmesi. *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty*, *6*(3), 846-864.

Tang, C. M., Leung, A. Y., & Lam, K. C. (2006). Entropy application to improve construction finance decisions. *Journal of construction engineering and management*, *132*(10), 1099-1113.

Ulucan, A. (2011). Measuring the efficiency of Turkish universities using measure-specific data envelopment analysis. *Sosyoekonomi*, *14*(14), 181-196.

Uslu, A., Ertaş, F. C., & Yayar, R. (2018). Performansa Dayalı Etkinlik Analizi: Devlet Üniversiteleri Örneği. *International Journal of Social Inquiry*, *11*(1), 255-276.

Van der Knaap, P. (2014). Policy analysis and performance audit at the 'highest level': looking for evidence and responsiveness. In *Policy analysis in the Netherlands* (pp. 121-136). Policy Press.

Wang, C. N., Nguyen, N. A. T., & Dang, T. T. (2023). Sustainable Evaluation of Major Third-Party Logistics Providers: A Framework of an MCDM-Based Entropy Objective Weighting Method. *Mathematics*, *11*(19), 4203.

Wu, H. Y., Chen, J. K., Chen, I. S., & Zhuo, H. H. (2012). Ranking universities based on performance evaluation by a hybrid MCDM model. *Measurement*, *45*(5), 856-880.

Wu, J., Sun, J., Lıang, L. & Zha, Y. (2011), Determination of weights for ultimate cross efficiency using Shannon ENTROPY, *Expert Systems with Applications*, 38(5), 5162-5165.

Yazdani, M., Torkayesh, A. E., Santibanez-Gonzalez, E. D., & Otaghsara, S. K. (2020). Evaluation of renewable energy resources using integrated Shannon Entropy—EDAS model. *Sustainable Operations and Computers*, *1*, 35-42.

Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK, 2024a). Tarihçe. Erişim Tarihi: 01.12.2024, Erişim Adresi: https://www.yok.gov.tr/kurumsal/tarihce

Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK, 2024b). Bologna Süreci Nedir? 01.12.2024, Erişim Adresi: https://uluslararasi.yok.gov.tr/uluslararasilasma/bologna/temel-bilgiler/bologna-sureci-nedir

Zeleny, M. (1982). *Multiple criteria decision making*. New Yor: McGraw-Hill.

Zhang, H., Gu, C.L., Gu, L.W., & Zhang, Y. (2011), The Evaluation of Tourism Destination Competitiveness by TOPSIS & Information ENTROPY- A Case in the Yangtze River Delta of China, *Tourism Management*, 32(2), 443-451.

BÖLÜM 25

"KÜRESEL SERA GAZI SORUNU VE BASKI ENDÜSTRİSİNDE KARBON AYAK İZİ AZALTMA STRATEJİLERİ"

Özlem YURTSEVER[1]

Gülhan ACAR BÜYÜKPEHLİVAN[2]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, TBMYO, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Programı, ORCID: 0000-0002-5312-3771, e-posta: ozlem.yurtsever@marmara.edu.tr

2 Doç.Dr., Marmara Üniversitesi, TBMYO, Görsel İşitsel Teknikler ve Medya Yapımcılığı Bölümü, Basım ve Yayım Teknolojisi Programı , ORCID: 0000-0003-1584-5834, e-posta: gulacar@marmara.edu.tr

GİRİŞ

İklim değişikliği, günümüz dünyasının karşı karşıya olduğu en ciddi çevresel sorunlardan biridir. Artan insan faaliyetleri, fosil yakıt kullanımı, ormansızlaşma ve sanayi süreçleri, atmosfere salınan sera gazı miktarını önemli ölçüde artırmıştır. Bu gazlar, Dünya'nın enerji dengesini etkileyerek küresel sıcaklıkların yükselmesine ve bununla ilişkili çevresel etkilerin artmasına neden olmaktadır. Sera gazlarının artışı, sadece ekosistemleri değil, aynı zamanda insan yaşamını, ekonomik faaliyetleri ve toplumsal düzeni tehdit etmektedir.

İklim değişikliği, günümüz dünyasının karşı karşıya olduğu en ciddi çevresel sorunlardan biridir. Artan insan faaliyetleri, fosil yakıt kullanımı, ormansızlaşma ve sanayi süreçleri, atmosfere salınan sera gazı miktarını önemli ölçüde artırmıştır. Bu gazlar, Dünya'nın enerji dengesini etkileyerek küresel sıcaklıkların yükselmesine ve bununla ilişkili çevresel etkilerin artmasına neden olmaktadır. Sera gazlarının artışı, sadece ekosistemleri değil, aynı zamanda insan yaşamını, ekonomik faaliyetleri ve toplumsal düzeni tehdit etmektedir. İklim sisteminde meydana gelen bu değişiklikler, tarımsal verimliliği düşürmekte, su kaynaklarını etkilemekte ve daha sık ve şiddetli doğal afetlere yol açmaktadır. Bu durum, sera gazlarının türlerini, özelliklerini ve küresel ısınma üzerindeki etkilerini daha iyi anlamayı zorunlu kılmaktadır.

1. SERA GAZI EMİSYONU

Dünya genelinde birçok kimyasal bileşik, özellikle sera gazları, atmosfer üzerinde olumsuz etkiler yaratır. Güneş ışınları Dünya'ya ulaştığında, bir kısmı kızılötesi radyasyon (ısı) olarak tekrar uzaya yansıtılır. Ancak sera gazları, bu kızılötesi radyasyonu soğurarak atmosferde tutar ve ısının birikmesine neden olur. Daha geniş bir tanımla, atmosferde ısının hapsolmasına yol açan tüm gazlar sera gazı olarak adlandırılır. Çeşitli gazlar, sera gazı özelliği gösterebilir; bazıları doğal yollarla oluşurken, diğerleri insan faaliyetlerinden kaynaklanır. İnsan faaliyetleri arasında özellikle ormansızlaşma ve fosil yakıt tüketimindeki artış, atmosferdeki sera gazlarının ana nedenleri arasında yer almaktadır. Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'ne (IPCC) göre, "sera etkisi, atmosfer tarafından kızılötesi radyasyonun emilmesi ve bunun sonucunda Dünya'nın ısınması sürecidir." (IPCC, 2007). Sera gazları başlıca dört kategoriye ayrılabilir (Birleşmiş Milletler, 1998):

· **Karbondioksit (CO_2):** Karbondioksit, genellikle katı yakıtların (kömür, petrol bazlı sıvı yakıtlar, doğal gaz, katı atıklar, odun ve diğer odun ürünleri) yakılmasıyla ve çimento üretimi gibi bazı yaygın endüstriyel kimyasal reaksiyonlar sonucunda atmosfere salınır.

· **Metan (CH_4):** Metan, genellikle kömür, petrol bazlı sıvı yakıtlar ve doğal gazın üretimi ve taşınması sırasında atmosfere salınır. Ayrıca, büyükbaş hayvanlar, küçükbaş hayvanlar ve diğer tarımsal faaliyetlerden kaynaklanır. Bunun yanı sıra, organik atıkların depolama sahalarında tutulması ve büyük baraj göllerinin oluşturduğu bitki örtüsünün su altında kalması da metan üretimine önemli ölçüde katkı sağlar.

· **Azotoksitler (N_2O):** Azot oksit, genellikle tarımsal ve endüstriyel uygulamalardan, fosil yakıtlardan ve katı atıkların yakılması sürecinden salınır.

Florlu Gazlar: Diğer sera gazlarından farklı olarak, florlu gazlar yalnızca insan kaynaklı faaliyetlerden kaynaklanır ve doğal bir kaynağı bulunmaz. Bu gazlar, karbondioksitten (CO_2) yaklaşık 20.000 kat daha fazla ısı tutar ve atmosferde çok düşük konsantrasyonlarda bile küresel ısınma üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Bazı florlu gazlar atmosferde yaklaşık 100 bin yıl boyunca kalabilir. Hidroflorokarbonlar (HFC'ler), perflorokarbonlar (PFC'ler), sülfür hekzaflorür (SF6) ve azot triflorür (NF3), florlu gaz türlerindendir (EPA, 2018b). Ozon tabakasını incelten maddelerden olan hidroklorofloro karbonlar (HCFC'ler) ve kloroflorokarbonlar (CFC'ler), 'Ozon Tabakasını İncelten Maddelere İlişkin Montreal Protokolü' ve protokolün ekleri kapsamında kontrol altındadır UNEP (2020). Yukarıda bahsedilen florlu gazlar (HFC'ler, PFC'ler, SF_6, NF_3), ozon tabakasını incelten bu iki gazın (HCFC'ler ve CFC'ler) alternatifleri olarak kullanılmaktadır. Ancak, bu gazlar güçlü sera gazlarıdır. SF_6 ve PFC'ler, yüksek küresel ısınma potansiyellerine ek olarak, atmosferde son derece uzun yaşam sürelerine sahiptir. Bu nedenle, salındıklarında atmosferde geri dönüşü olmayan bir birikim oluştururlar. Bu dört florlu gazın kullanıldığı sektörler şu şekilde özetlenebilir (IPCC, 2006):

o **Hidroflorokarbonlar (HFC'ler):** Buzdolapları, klima cihazları, ısı pompası ekipmanları, yangın söndürücüler ve aerosoller gibi çeşitli sektörlerde ve uygulamalarda kullanılır.

o **Perflorokarbonlar (PFCler):** Alüminyum üretim süreci, perflorokarbon emisyonlarının en büyük antropojenik kaynağıdır. Ayrıca elektronik, kozmetik ve ilaç sanayilerinde az miktarda kullanılır. PFC'ler geçmişte yangın söndürücülerde de kullanılmıştır ve eski yangın söndürme sistemlerinde bulunabilir.

o **Sülfür Hekzaflorür (SF_6):** Genellikle yüksek voltajlı elektrik şalt ekipmanlarında ve magnezyum ile alüminyum üretiminde bir yalıtım gazı olarak kullanılır. Aynı zamanda elektronik sanayisinde yaygın olarak karşılaşılır.

o **Azottriflorür (NF_3):** Endüstriyel süreçlerde nispeten daha az kullanılır. Başlıca yarı iletkenlerde, Sıvı Kristal Ekran (LCD) panellerinde, bazı güneş panellerinde ve kimyasal lazerlerde kullanılır.

Bu dört ana sera gazının yanı sıra, su buharı (H_2O) ve ozon (O_3) da sera gazı olarak kabul edilmektedir. Atmosferdeki en yaygın sera gazlarından biri olan su buharı, doğal sera etkisinin yaklaşık üçte ikisini oluşturmaktadır (Solomon ve ark., 2010). Su molekülleri, Dünya'dan yayılan ısı enerjisini emerek bu enerjiyi izotropik, yani her yöne eşit şekilde yayar ve böylece Dünya'nın ısınmasına katkı sağlar. Su buharı, hidrolojik döngünün bir parçası olarak, kara ve okyanuslardan atmosfere geçer; ardından buharlaşma, yoğunlaşma ve yağış süreçleriyle tekrar yeryüzüne döner. Ancak bilim insanları, insan faaliyetlerinden kaynaklanan su buharının, atmosferdeki toplam su buharına yalnızca çok küçük bir katkı sağladığını belirtmektedir. Su buharının sera gazı etkisi, özellikle nemli ekvator bölgelerinde belirgin hale gelirken, atmosferdeki kızılötesi radyasyon üzerindeki etkisi genellikle sınırlıdır. Bununla birlikte, soğuk ve kuru kutup bölgelerinde su buharında meydana gelen küçük artışlar dahi oldukça büyük bir etki yaratabilmektedir (Varınca, vd., 2008; Sinha & Harries, 1995). Teknik olarak ozon, küresel ısınma üzerindeki etkisi nedeniyle bir sera gazı olarak sınıflandırılmaktadır. Ancak ozonun iki farklı türü bulunmaktadır (Donahue, 2011). Yeryüzüne yakın bölgelerde bulunan ve kirletici olarak kabul edilen "kötü ozon," çevre ve insan sağlığına zarar verirken; üst atmosferde (stratosferde) doğal olarak bulunan "iyi ozon," zararlı UV ışınlarını engelleyerek Dünya için koruyucu bir kalkan görevi görür. Buna karşılık, florlu gazların düşük miktarlarda salınmasına rağmen stratosferdeki "iyi ozon" tabakasını incelttiği bilinmektedir. Bu durum, ozon tabakasının koruyucu işlevini zayıflatarak çevresel riskleri artırmaktadır.

Sera gazlarının atmosferdeki varlık süresi önemli bir faktördür. Hemen hemen her sera gazı, atmosferde birkaç yıldan binlerce yıla kadar kalabilir. Sera gazlarının güncel sorunlarından biri, küresel sıcaklık üzerindeki etkileridir. Farklı sera gazlarının küresel ısınmaya etkileri farklılık göstermektedir. Bu farkın temel nedenleri ise gazların atmosferde kalma süreleri ve enerji absorbe etme yetenekleridir (radyatif verimlilik). Farklı gazların küresel ısınma üzerindeki etkilerini karşılaştırmak için Küresel Isınma Potansiyeli (Global Warming Potentials-GWP) kavramı geliştirilmiştir. Bu değerler, gazların atmosferde ne kadar süre kaldığına ve ne kadar ısı absorbe ettiğine bağlıdır. IPCC'ye göre GWP, farklı gazların emisyonlarının gelecekteki olası etkilerinin göreceli bir ölçüsüdür. GWP'ler, gazların radyatif özelliklerine dayanır (IPCC, 2021).

Bir gazın küresel ısınma potansiyeli ne kadar yüksekse, aynı zaman diliminde karbon dioksite kıyasla Dünya'nın sıcaklığını o kadar fazla artırır. Yüksek GWP'ye sahip bir gaz, aynı süre içinde karbon dioksite kıyasla Dünya'yı daha fazla ısıtma etkisine sahiptir. Bu nedenle, bir gazın küresel ısınma potansiyeli, karbon dioksite kıyasla belirli bir zaman diliminde Dünya'yı ne kadar ısıttığının bir ölçüsüdür. Literatürde bu zaman dilimi genellikle 100 yıllık bir ufuk olarak ele alınır. GWP, farklı gazların emisyon tahminlerini

takip etmeyi kolaylaştıran ortak bir ölçü birimi sağlar. Bu dönüştürme katsayıları (GWP'ler), sera gazlarının toplam değerini karbon dioksit eşdeğeri olarak ifade etmek için kullanılır. IPCC'nin Altıncı Değerlendirme Raporu'na (AR6) göre, bazı sera gazlarının 100 yıllık dönemdeki küresel ısınma potansiyeli değerleri Tablo 1'de gösterilmektedir (IPCC, 2021).

Tablo 1. *Sera Gazlarının Karbondioksite (CO_2) Göre Küresel Isınma Potansiyeli (GWP)*

Endüstriyel Tanım veya Yaygın Adı	**Kimyasal Formül**	**100 Yıllık Süre İçin GWP Değeri (CO_2-e Çarpanı)**
Karbondioksit	CO_2	1
Metan – fosil olmayan	CH_4	27
Metan – fosil	CH_4	29.8
Azot Oksit	N_2O	273
Sülfür Hekzaflorür	SF_6	24,300
Azot Triflorür	NF_3	17,400

Zaman diliminden bağımsız olarak, karbondioksit (CO_2) referans gaz olarak kullanıldığı için Küresel Isınma Potansiyeli (GWP) değeri 1'dir. Metanın (CH_4) 100 yıllık GWP değeri iki şekilde incelenmektedir. Fosil yakıt kaçak emisyon kaynaklarından (örneğin, petrol ve gaz sistemleri, kömür madenciliği) ve metandaki karbonun fosil kökenli olduğu endüstriyel süreçlerden (örneğin, karbür üretimi, etilen üretimi) kaynaklanan metan emisyonları için Metan-fosil GWP değeri kullanılmaktadır. Bu GWP değeri, 29.8, metanın atmosferdeki ömrünün sonunda oksidasyonu ile oluşan CO_2'nin ek radyatif zorlanma etkisini içerir. Bu CO_2 etkisi, 100 yıllık zaman dilimi boyunca devam eder. Fosil yakıtların yanmasından kaynaklananlar da dahil olmak üzere tüm diğer metan emisyon kaynakları için Metan-fosil olmayan GWP değeri, 29.8, kullanılmaktadır. "Fosil olmayan" GWP, CO_2'ye oksidasyonu etkisini içermez çünkü söz konusu karbon ya karbon döngüsüne net bir katkı sağlamayan biyojenik kökenlidir ya da aynı kaynaktan gelen CO_2 emisyonlarında zaten hesaplanmıştır. Atmosfere salınan metan, atmosferde yaklaşık 10 yıl boyunca kalır; bu süre karbondioksite kıyasla çok daha kısadır. Ancak metan, karbondioksitten çok daha fazla enerji absorbe eder. Bu kısa yaşam süresi ve uzun vadeli enerji absorpsiyonu, GWP değerine yansımıştır. Ayrıca metanın dolaylı etkisi, ozon oluşumunun öncüsü olmasıdır. Dinitrojen oksidin (N_2O) 100 yıllık GWP değeri 275'tir. Salınan N_2O, atmosferde ortalama olarak 100 yıldan fazla kalır. Azot triflorür (NF_3) ve ve sülfür hekzaflorürün (SF_6) GWP değerleri oldukça yüksektir. Aynı zamanda bu gazlar, atmosferde uzun yıllar boyunca kalabilir. Sera gazı emisyonlarının büyük bir kısmı, enerji üretimi için kullanılan kömür ve petrol gibi fosil yakıtların yanmasıyla meydana gelir. Isıtma, soğutma ve diğer enerji ihtiyaçlarının "konforlu" bir yaşam sürdürmek amacıyla göz önünde bulundurulduğunda, atmosferdeki

sera gazlarının artışının başlıca sorumluluğu insanlara aittir.

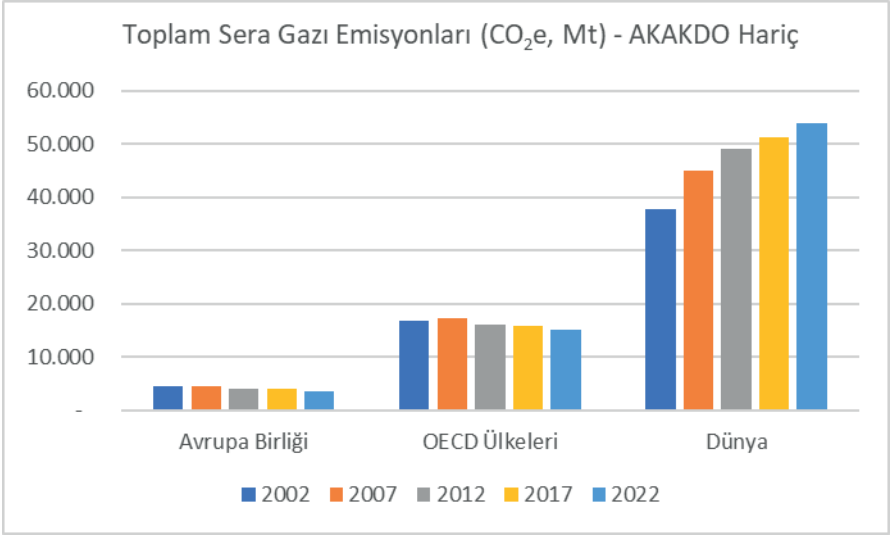
Sera gazı emisyonlarında diğer önemli bir kavram olan, yutak alanları (sinks), atmosferdeki karbondioksiti emerek depolayan doğal veya insan yapımı sistemlerdir. Bu yutaklar, iklim değişikliğiyle mücadelede kritik bir rol oynar, çünkü atmosferdeki CO_2 seviyelerini düşürerek sera etkisini azaltırlar. En yaygın karbon yutakları ormanlar, topraklar, sürekli donmuş toprak tabakaları (permafrost), okyanuslardır (TÜİK, 2023). Ormanlar, fotosentez yoluyla CO_2'yi emerek biyokütlelerinde ve topraklarında depolarlar. Genç ve sürdürülebilir şekilde yönetilen ormanlar, daha yüksek büyüme oranlarına sahip oldukları için daha güçlü karbon yutakları olarak kabul edilir. Okyanuslar da önemli karbon yutaklarıdır; atmosferdeki karbondioksit seviyesinin belirlenmesinde önemli bir rol oynarlar. Karbon içeren gazlar difüzyon yoluyla okyanus yüzeyi ve atmosfer arasında hareket eder ve su bitkileri de fotosentez yapabilmek için sudaki karbondioksite gereksinim duyar. Okyanuslardaki bitkiler de, karbonu tıpkı karasal bitkiler gibi depolar. Kentlerde ise yeşil alanlar, karbon yutakları olarak işlev görür ve hava kalitesini iyileştirir, sıcaklık dalgalanmalarını dengeler ve biyolojik çeşitliliği destekler. Özellikle İstanbul gibi büyük metropollerde, yeşil alanların artırılması, hava kirliliği ve yüksek sıcaklıklarla mücadelede önem taşır. Karbon yutaklarının korunması ve genişletilmesi, iklim değişikliğiyle mücadelede hayati öneme sahiptir. Ormansızlaşmanın önlenmesi, turbalık ve sulak alanların korunması ve restore edilmesi gibi önlemler, karbon emilimini artırarak küresel ısınmanın etkilerini hafifletebilir. Günümüzdeki yüksek sera gazı seviyelerinin birincil sorumlusu, geçtiğimiz yüzyılda gerçekleştirdikleri endüstriyel faaliyetler nedeniyle gelişmiş ülkelerdir. Ayrıca, IPCC projeksiyonlarına göre, gerekli önlemler alınmadığı takdirde radikal bir iklim değişikliğinin kaçınılmaz olacağı tahmin edilmektedir (Nakicenovic ve ark., 2000). Böyle bir değişim, gelecekteki nesillerin gıda kıtlığı, aşırı hava olayları ve değişen iklim koşulları gibi ciddi zorluklarla karşı karşıya kalmasına yol açacaktır. Bu durum, endüstriyel faaliyetlerin çevresel etkilerinin sıkı düzenlemelerle kontrol altına alınmasını ve sürdürülebilirlik odaklı yaklaşımların benimsenmesini zorunlu kılmaktadır.

1.1. **Sera Gazı İstatistikleri**

Ülkelerin iklim değişikliğine ve çevresel sorunlara olan katkılarını anlamak ve Türkiye'nin durumunu daha net bir şekilde değerlendirebilmek için bu bölümde verilen bazı istatistiksel verilerin incelenmesi faydalı olacaktır.

Dünya genelinde toplam sera gazı emisyonlarında inkâr edilemez bir artış yaşanmaktadır. Karbondioksit eşdeğeri (CO_2 eşdeğeri) cinsinden toplam sera gazı emisyonu, atmosferde küresel ısınmaya neden olan tüm sera gazlarının etkilerinin, bir ortak ölçü biriminde (karbondioksit) ifade edilmesi anlamına gelir. Bu yöntem, farklı sera gazlarının küresel ısınmaya katkısını karşılaştırabilir hale getirir ve toplam bir etki değerlendirmesi yapılmasını

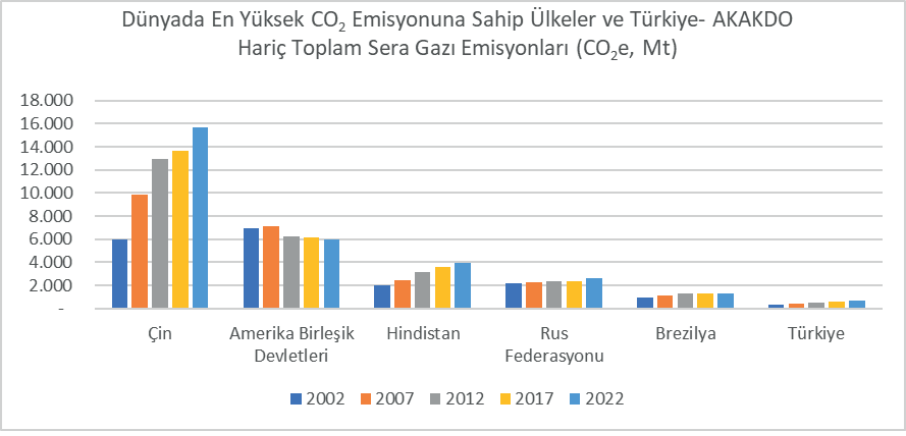
sağlar. Dünya Bankası verileri kullanılarak hazırlanan toplam sera gazı emisyonları (Mt CO_2 eşdeğeri cinsinden) Şekil 1'de gösterilmektedir (World Bank, t.y.). Bu verilerde Arazi Kullanımı, Arazi Kullanım Değişikliği ve Ormancılık (AKAKDO) hariç tutulmuştur.

Şekil 1. *Toplam Sera Gazı Emisyonları (CO_2 eşdeğeri, Mt) - AKAKDO Hariç*

2002 ile 2022 yılları arasında AKAKDO hariç toplam sera gazı emisyonları incelendiğinde, dünya genelinde sera gazı emisyonları, 2002 yılındaki 37,807 Mt seviyesinden 2022 yılında 53,786 Mt seviyesine çıkarak %42'lik bir artış göstermiştir. Bu artış, büyük ölçüde sanayileşme ve ekonomik büyümenin devam ettiği gelişmekte olan ülkelerden kaynaklanmaktadır. Küresel düzeyde bu artış, iklim değişikliğiyle mücadelede daha güçlü iş birliğine ve karbon azaltım politikalarına olan ihtiyacı açıkça ortaya koymaktadır. OECD ülkelerinde ise toplam sera gazı emisyonları 2007 yılında 17,153 Mt ile zirveye ulaşmıştır. Bu tarihten sonra emisyonlarda bir düşüş eğilimi gözlemlenmiştir. 2022 yılında emisyonlar 15,203 Mt seviyesine gerilemiştir. Bu durum, OECD ülkelerinin yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş ve sanayide daha temiz teknolojiler kullanımı gibi önlemler aldığını göstermektedir. Avrupa Birliği'nin toplam sera gazı emisyonlarında 2002'den 2022'ye kadar belirgin bir azalma görülmektedir. 2002 yılında 4,535 Mt olan emisyonlar, 2022 yılında 3,587 Mt seviyesine gerileyerek yaklaşık %21'lik bir düşüş göstermiştir. Bu azalma, AB'nin yenilenebilir enerji projeleri, karbon ticaret sistemleri ve enerji verimliliği politikalarının etkili bir şekilde uygulandığını göstermektedir. Paris İklim Anlaşması kapsamındaki taahhütler ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri de bu başarıya katkı sağlamıştır.

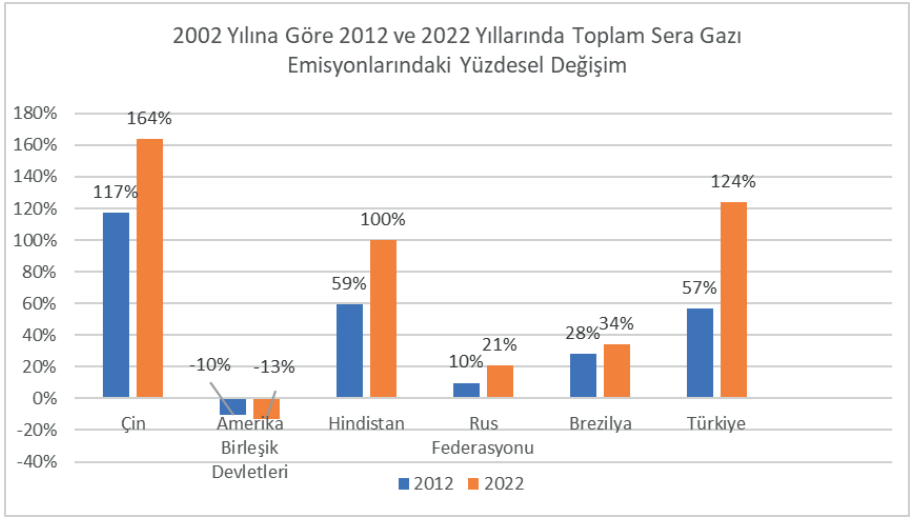
Şekil 2'de ise 2002 ile 2022 yılları arasında AKAKDO (Arazi Kullanımı, Arazi Kullanım Değişikliği ve Ormancılık) hariç toplam sera gazı emisyonları açısından dünyada en yüksek CO_2 emisyonuna sahip ülkelerin ve Türkiye'nin emisyon değerleri görülmektedir (World Bank, t.y.). Dünyada en yüksek emisyona sahip ilk 5 ülke olan Çin, ABD, Hindistan, Rusya ve Brezilya'nın emisyon değerlerinde önemli değişiklikler görülmektedir. Verilere göre, Çin'in emisyonları 2002 yılında 5,933 Mt iken, 2022 yılında yaklaşık üç katına çıkarak 15,662 Mt seviyesine ulaşmış ve açık ara en yüksek emisyon değerine sahip ülke olmuştur. Bu durum, Çin'in hızlı sanayileşme ve ekonomik büyümesinden kaynaklanmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde emisyonlar 2007 yılında 7,080 Mt ile zirve yapmış, ardından 2022 yılında 6,010 Mt seviyesine gerileyerek bir düşüş trendi göstermiştir. 2002'deki 6,934 Mt seviyesinden 2022'de 6,010 Mt seviyesine düşerek %13'lük bir azalma kaydetmesi ise ABD'nin enerji sektöründe yenilenebilir kaynaklara yönelmesi ve karbon azaltım politikaları ile ilişkilendirilebilir. Hindistan'ın emisyonları, 2002 yılında 1,972 Mt seviyesinden 2022 yılında 3,941 Mt seviyesine çıkarak yaklaşık iki kat artış göstermiştir. Bu artış, Hindistan'ın büyüyen nüfusu, enerji talebi ve sanayileşmesinden kaynaklanmaktadır. Rusya'nın emisyonları ise daha sabit bir seyir izlemiş ve 2002 yılındaki 2,137 Mt seviyesinden 2022 yılında 2,579 Mt seviyesine %21'lik bir artışla çıkmıştır. Brezilya da benzer şekilde, 2002'de 976 Mt olan emisyonlarını 2022'de 1,310 Mt seviyesine %34'lük bir artış ile yükseltmiştir. Brezilya'nın artışı, tarımsal genişleme ve enerji sektöründeki büyüme ile ilişkilendirilebilir.

Şekil 2. *Dünyada En Yüksek CO_2 Emisyonuna Sahip Ülkeler ve Türkiye- AKAKDO Hariç Toplam Sera Gazı Emisyonları (CO_2 eşdeğeri, Mt)*

Türkiye'nin emisyonları ise 2002 yılında 307 Mt seviyesindeyken, 2022 yılında yaklaşık iki kat artışla 687 Mt seviyesine ulaşmıştır. Bu artış, Türkiye'nin sanayileşmesi, nüfus artışı ve enerji talebindeki büyümeyle ilişkilendi-

rilmektedir. 2022 yılı itibarıyla Türkiye, toplam sera gazı emisyonları açısından dünyada 14. sırada yer almakta ve Endonezya, Japonya, İran, Meksika, Suudi Arabistan, Almanya, Kanada ve Güney Kore gibi ülkelerin ardından gelmektedir. Türkiye'nin bu sıralamada yer alması, sanayileşme ile karbon emisyonlarının paralel bir şekilde arttığını göstermektedir. Ancak, emisyon artışını kontrol altına almak için yenilenebilir enerji projelerine ve enerji verimliliği çalışmalarına daha fazla ağırlık verilmesi gereklidir. En yüksek sera gazı emisyonuna sahip ilk beş ülke ve Türkiye'nin 2002 yılına göre toplam sera gazı emisyonlarındaki değişim, Dünya Bankası verileri kullanılarak değerlendirilmiştir (World Bank, t.y.). Şekil 3'te, 2002 yılına göre 2012 ve 2022 yıllarındaki toplam sera gazı emisyonlarındaki yüzdesel değişimler karşılaştırılmaktadır.

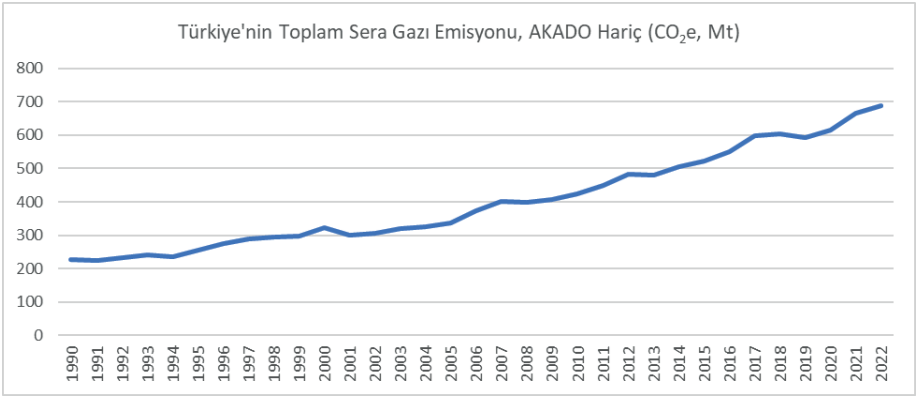

Şekil 3. *2002 Yılına Göre 2012 ve 2022 Yıllarında Toplam Sera Gazı Emisyonlarındaki Yüzdesel Değişim*

Verilere göre, Çin'in emisyonlarında 2012 yılında %117 olan artış, 2022 yılında %164'e ulaşmıştır ve bu durum, Çin'in sanayileşme ve enerji talebindeki hızlı büyümesini yansıtmaktadır. Hindistan'da benzer bir eğilim gözlemlenmiş olup, emisyonlar 2012 yılında %59, 2022 yılında ise %100 artış göstermiştir. Türkiye, 2012'de %57 olan emisyon artışını 2022'de %124 seviyesine çıkararak, büyük bir artış oranı ile dikkat çekmektedir. Diğer yandan, Amerika Birleşik Devletleri'nde emisyonlar 2012 yılında %10 oranında azalmış ve 2022'de bu düşüş %13 olarak devam etmiştir. Bu azalma, ABD'nin yenilenebilir enerjiye yönelimi ve karbon azaltım politikalarının bir sonucudur. Rusya ve Brezilya gibi ülkelerde ise daha sınırlı artışlar görülmektedir; Rusya'nın emisyon artışı 2012'de %10, 2022'de ise %21 olarak kaydedilirken, Brezilya'da artış oranı 2012'de %28, 2022'de %34 seviyesinde kalmıştır (Şe-

kil 3). Genel olarak, bu şekil gelişmekte olan ülkelerdeki emisyon artışının hızlı olduğunu, gelişmiş ülkelerde ise emisyonların azalma veya durağan bir eğilim gösterdiğini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu durum, ülkelerin enerji politikaları, ekonomik büyüme hızları ve sürdürülebilirlik stratejilerindeki farklılıkları yansıtmaktadır.

Türkiye'nin yıllara göre toplam sera gazı emisyonlarındaki değişim, Şekil 4'de Dünya Bankası verileri kullanılarak gösterilmiştir (World Bank, t.y.). Türkiye'nin toplam sera gazı emisyonları (CO_2 eşdeğeri), 2022 yılında 687,2 Mt, 2012 yılında 481,8 Mt ve 2002 yılında 307,2 Mt olarak kaydedilmiştir. 2022 yılında toplam sera gazı emisyonları, 1990 yılına kıyasla % 202'lik bir artış göstermiştir.

Şekil 4. *Türkiye'nin Toplam Sera Gazı Emisyonunun Yıllara Göre Değişimi, AKADO Hariç (CO_2'e, Mt)*

Tablo 2, TÜİK'ten alınan verilere göre, 2012 ile 2022 yılları arasında Türkiye'de sektörlere göre toplam sera gazı emisyonlarının yüzdesel dağılımını göstermektedir (TÜİK, 2024). Bu veriler incelendiğinde enerji sektörü tüm yıllar boyunca en büyük paya sahip olmuş ve toplam sera gazı emisyonlarının yaklaşık %69,7 ile %71,9 arasında bir oranını oluşturmuştur. Bu durum, Türkiye'de enerji sektörünün karbon emisyonlarındaki kritik rolünü ortaya koymaktadır. Endüstriyel işlemler ve ürün kullanımı sektörü ise emisyonların yaklaşık %11,3 ile %13,1 arasında değişen bir payına sahiptir. Bu oran, özellikle sanayi faaliyetlerinin enerjiye bağlı olmayan emisyonlara olan katkısını yansıtmaktadır. Tarım sektörü, sera gazı emisyonlarında 2012 yılında %12,4 seviyesindeyken, 2020 yılında bu oran %14,4 ile en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Ancak 2022 yılında, bu oran tekrar %12,8 seviyesine gerilemiştir. Tarımdaki bu dalgalanmalar, tarımsal üretim faaliyetlerinin yoğunluğu ve çeşitliliğiyle ilişkilendirilebilir. Atık sektörü, diğer sektörlere kıyasla en düşük paya sahip olmuş ve emisyonların %2,7 ile %4,0 arasındaki bir bölümü-

nü oluşturmuştur. 2022 yılında atık sektörünün emisyonlardaki payı %2,9 olarak kaydedilmiştir. Bu, Türkiye'de atık yönetimi politikalarının etkili bir şekilde uygulandığını ve bu alandaki emisyonların nispeten düşük kaldığını göstermektedir.

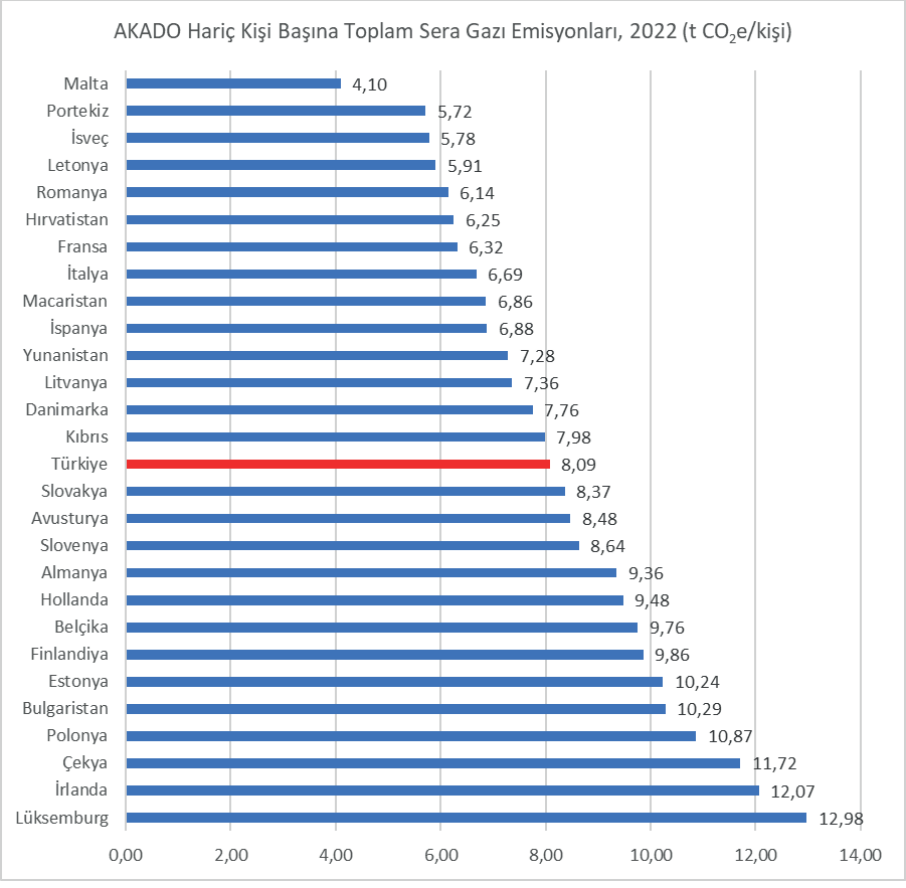
Tablo 2. *Türkiye'de Sektörlere Göre Toplam Sera Gazı Emisyonlarının Dağılımı (2012-2022)*

Yıl	Enerji	Endüstriyel işlemler ve ürün kullanımı	Tarım	Atık
2012	71.4%	12.2%	12.4%	4.0%
2013	69.7%	13.1%	13.3%	3.9%
2014	70.8%	12.7%	12.8%	3.7%
2015	71.7%	12.3%	12.3%	3.7%
2016	71.8%	12.5%	12.2%	3.4%
2017	71.9%	12.4%	12.5%	3.2%
2018	71.0%	12.7%	13.0%	3.3%
2019	71.6%	11.3%	13.9%	3.3%
2020	69.7%	12.7%	14.4%	3.2%
2021	71.1%	13.1%	13.2%	2.7%
2022	71.8%	12.5%	12.8%	2.9%

Genel olarak, enerji sektörü Türkiye'nin sera gazı emisyonlarının en büyük kaynağı olmaya devam ederken, diğer sektörlerin emisyon paylarında önemli bir değişiklik gözlenmemektedir. Bu durum, Türkiye'nin emisyon azaltımı hedeflerinde enerji sektörüne odaklanmasının kritik olduğunu ortaya koymaktadır.

Şekil 5'de AB27 ülkeleri ve Türkiye'nin kişi başına düşen toplam sera gazı emisyonlarını (ton/kişi) Dünya bankası verilerine göre karşılaştırmaktadır (World Bank, t.y.). Türkiye, kişi başına emisyon değeri ile AB27 ülkelerinin ortalama değerinin altında yer alırken, bazı ülkelerle benzer seviyelerde konumlanmıştır. Lüksemburg ve İrlanda gibi ülkeler, kişi başına düşen yüksek emisyon değerleri ile dikkat çekerken, Malta, Portekiz ve İsveç gibi ülkeler daha düşük emisyon seviyelerine sahiptir. Türkiye'nin bu sıralamadaki yeri, nüfus yoğunluğu ve enerji tüketimi gibi faktörlerin yanı sıra sanayi, ulaşım ve atık yönetimi politikalarının etkilerini yansıtmaktadır. Bu durum, Türkiye'nin karbon emisyonlarını azaltmaya yönelik politikalar geliştirme ve uygulama açısından potansiyel alanlara sahip olduğunu göstermektedir. Yukarıda sunulan veriler ve analizler, Türkiye'nin ve dünyadaki diğer ülkelerin sera gazı emisyonları konusundaki mevcut durumunu kapsamlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Toplam emisyon verileri, sanayileşme, enerji talebi ve nüfus artışının ülkeler üzerindeki etkisini açıkça gösterirken, Türkiye'nin yıllara ve sektörlere göre emisyon dağılımı, ülkenin karbon ayak izini azaltma potansiyeline sahip olduğu alanları işaret etmektedir. Kişi başına emisyonlar, Tür-

kiye'nin AB27 ülkeleriyle karşılaştırıldığında emisyon seviyesi açısından orta sıralarda olduğunu göstermektedir. Bu analizler, hem Türkiye'nin hem de diğer ülkelerin sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmak için enerji politikalarını ve sektör bazlı stratejilerini yeniden değerlendirmelerinin önemini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı, enerji verimliliğinin artırılması ve karbon azaltım politikalarının daha etkili bir şekilde uygulanması, gelecekte daha düşük emisyon seviyelerine ulaşılmasında kritik rol oynayacaktır. Toplanan veriler, hem ulusal hem de uluslararası düzeyde iklim değişikliğiyle mücadelede rehber niteliğinde olup, bu alanda atılacak adımların planlanmasında önemli bir temel sunmaktadır.

Şekil 5. *AB27 Ülkeleri ve Türkiye'nin Kişi Başına Toplam Sera Gazı Emisyonları (ton/kişi)*

1.2. **Küresel Perspektif ve Çerçeveler**

Küresel ısınmanın artan ve kritik tehlikesi, gerekli önlemlerin alınmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu bağlamda, bu önemli soruna dikkat çekmek

ve ülkeleri ve şirketleri iklim değişikliği ile mücadele konusunda yönlendirmek amacıyla çeşitli kuruluşlar oluşturulmuştur. Hükümetler, hükümetler arası ve sivil toplum kuruluşları niteliğindeki bu yapılar, iklim değişikliğinin değerlendirilmesi ve önlenmesi için bilimsel, teknik ve sosyo-ekonomik bilgiler sunmaktadır. Bununla birlikte, bu kuruluşlar yalnızca bilgi sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda karbon emisyonlarının ölçülmesi ve iklim değişikliğinin önlenmesine yönelik kılavuzlar oluşturarak aktif bir şekilde çözüm süreçlerini desteklemektedir.

İklim değişikliğiyle mücadelede öne çıkan başlıca kuruluşlardan bazıları şunlardır:

· **Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC):** İklim değişikliğinin bilimsel temellerini incelemek ve ülkeleri bilgilendirmek için çalışır.

· **Birleşmiş Milletler (UN):** Küresel iklim politikalarını koordine etmek ve Paris İklim Anlaşması gibi girişimlerle ülkeleri bir araya getirmek için lider bir rol üstlenir.

· **Amerika Birleşik Devletleri Çevre Koruma Ajansı (EPA):** Çevresel standartlar geliştiren ve karbon azaltım politikalarını uygulayan bir hükümet kuruluşudur.

· **Uluslararası Enerji Ajansı (IEA):** Enerji sektöründe karbon emisyonlarını azaltmak için yenilikçi politikalar ve teknolojiler geliştirmeyi teşvik eder.

Ayrıca, çevresel sivil toplum kuruluşları (STK'lar) tarafından sağlanan belgeler ve kılavuzlar, şirketlere karbon emisyonlarını azaltma veya ortadan kaldırma konusunda rehberlik sağlamaktadır. Bu kuruluşlardan bazıları şunlardır:

· **Küresel Raporlama Girişimi (GRI):** Şirketlerin çevresel, sosyal ve yönetişimsel performanslarını raporlamalarına destek verir.

· **Karbon Açıklama Projesi (CDP):** Şirketlerin karbon emisyonlarını ve iklim değişikliği stratejilerini raporlamaları için bir platform sağlar.

· **Dünya Kaynakları Enstitüsü (WRI):** Doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımını teşvik eden politika ve araçlar geliştirir.

· **Sürdürülebilir Kalkınma için Dünya İş Konseyi (WBCSD):** Şirketlerin sürdürülebilirlik stratejilerini geliştirmelerine yardımcı olur.

Bununla birlikte, karbon emisyonlarının ölçülmesi, raporlanması ve azaltılması için dünya çapında yaygın olarak uygulanan çeşitli standartlar oluşturulmuştur. Bu standartlardan bazıları şunlardır:

· **PAS 2050:** Mal ve hizmetlerin yaşam döngüsü boyunca sera gazı emisyonlarının değerlendirilmesine yönelik bir spesifikasyondur.

· **ISO 14064:**

o **ISO 14064-1:** Kuruluş seviyesinde sera gazı emisyonlarının ölçülmesi ve raporlanması için spesifikasyon ve kılavuz.

o **ISO 14064-2:** Proje seviyesinde sera gazı emisyonlarının azaltımı veya gideriminin izlenmesi ve raporlanması.

o **ISO 14064-3:** Sera gazı beyanlarının doğrulama ve geçerlilik kontrolleri için rehberlik sağlar.

· **ISO 14067:** Ürünlerin karbon ayak izinin ölçülmesi ve iletişimine yönelik gereklilikler ve kılavuzlar içerir.

· **GHG Protokolü:** Dünya Kaynakları Enstitüsü (WRI) ve Sürdürülebilir Kalkınma için Dünya İş Konseyi (WBCSD) tarafından geliştirilen bir sera gazı muhasebesi ve raporlama girişimidir.

Bu standartlar, karbon emisyonlarının hesaplanması, yönetilmesi ve azaltılması için şirketler ve projelere rehberlik ederek, iklim değişikliğiyle mücadelede kritik bir rol oynamaktadır. Küresel düzeyde bu standartların benimsenmesi, daha sürdürülebilir bir geleceğe yönelik önemli bir adımdır.

GHG Protokolü, sera gazı emisyonlarının yönetimi için küresel ölçekte en yaygın kullanılan standartlardan biridir. Bu protokol, karbon emisyonlarının ölçülmesi ve raporlanması sürecini sistematik hale getirerek, kuruluşların iklim değişikliğiyle mücadelede etkili bir şekilde hareket etmelerine yardımcı olur. Ayrıca, şirketlere karbon azaltım stratejileri oluşturma ve uluslararası standartlarla uyum sağlama konusunda rehberlik eder. **GHG Protokolü**, sera gazı emisyonlarını **"kapsam" (scope)** olarak adlandırılan üç kategoriye ayırır. Kapsamların özetleri aşağıda Tablo 3'te verilmiştir (World Business Council for Sustainable Development, & World Resources Institute, 2001).

Tablo 3. *GHG Protokolü Kapsamları*

Kapsam	**Emisyon Türü**	**Açıklama**
Kapsam 1	Doğrudan Emisyonlar	Şirketin sahip olduğu veya doğrudan kontrol ettiği ekipman ve süreçlerden kaynaklanan emisyonlar.
Kapsam 2	Dolaylı Emisyonlar	Şirket tarafından üçüncü taraflardan satın alınan elektrik veya buhar gibi enerji kaynaklarından kaynaklanan emisyonlar.
Kapsam 3	Dolaylı Emisyonlar	Şirketin faaliyetleriyle ilgili ancak şirketin sahip olmadığı veya kontrol etmediği kaynaklardan kaynaklanan emisyonlar.

Bu sınıflandırma, kuruluşların emisyon kaynaklarını daha iyi anlamalarına ve yönetmelerine yardımcı olur. Ayrıca, her kapsam farklı stratejiler gerektirdiğinden, bu çerçeve kuruluşların emisyon azaltım hedeflerini daha etkili bir şekilde belirlemelerini sağlar. Özellikle Kapsam 3, şirketlerin değer

zinciri boyunca sürdürülebilirlik etkilerini daha iyi anlamalarına olanak sağlar. GHG Protokolü, daha sürdürülebilir bir gelecek için yol haritası oluşturan önemli bir çerçevedir.

Sera gazı emisyonlarının hesaplanması, GHG Protokolü'ne uygun bir şekilde bilimsel ve sistematik bir yaklaşımla gerçekleştirilir. İlk adım, hesaplamanın yapılacağı **organizasyonel ve operasyonel sınırların** belirlenmesidir. Organizasyonel sınırlar, şirketin doğrudan kontrol ettiği veya sahip olduğu tesisleri kapsarken, operasyonel sınırlar emisyon kaynaklarını Kapsam 1 (doğrudan emisyonlar), Kapsam 2 (dolaylı enerji emisyonları) ve Kapsam 3 (diğer dolaylı emisyonlar) olarak sınıflandırır. Bu sınıflandırma, emisyonların detaylı bir şekilde değerlendirilmesi ve raporlanmasını kolaylaştırır.

Hesaplama sürecinde, **faaliyet verilerinin** toplanması kritik bir aşamadır. Bu veriler, kullanılan enerji miktarı, yakıt tüketimi, üretilen malzeme miktarı gibi ölçülebilir değerleri içerir. Ardından, faaliyet verileri **emisyon faktörleriyle** çarpılarak ilgili sera gazlarının emisyon miktarı hesaplanır. Emisyon faktörleri, belirli bir faaliyet birimi başına salınan sera gazı miktarını ifade eder ve genellikle IPCC, EPA veya DEFRA gibi uluslararası kurumlar tarafından sağlanır. Örneğin, elektrik üretimi için emisyon faktörleri bölgesel enerji karışımına (kömür, doğal gaz, yenilenebilir enerji gibi) bağlı olarak değişkenlik gösterir. Hesaplama sürecinde kullanılan temel formül, emisyon miktarını belirlemek için faaliyet verilerinin emisyon faktörüyle çarpılmasını içerir: $\boldsymbol{Emisyon\ (t\ CO_2) = Aktivite\ Verisi \times Emisyon\ Faktörü}$. Bu yöntem, karbon dioksit (CO_2), metan (CH_4) ve azot oksit (N_2O) gibi sera gazlarının her biri için ayrı ayrı uygulanabilir. Emisyon miktarları, GWP değerleri kullanılarak, karbondioksit eşdeğeri (CO_2'e) olarak ifade edilerek ortak bir metrikte toplanır.

GHG emisyonlarının hesaplanması, özellikle geniş kapsamlı ve çok aşamalı bir süreç olması nedeniyle çeşitli zorluklar barındırır. İlk olarak, veri toplama ve doğruluk önemli bir zorluktur. Özellikle Kapsam 3 emisyonları için, tedarik zincirinde yer alan taşeronlardan ve diğer harici kaynaklardan doğru ve standartlaştırılmış veriler elde etmek genellikle zor ve zaman alıcıdır. Bu süreçte veri kalitesindeki eksiklikler veya çifte sayım gibi sorunlar hesaplamaların doğruluğunu etkileyebilir. Ayrıca, farklı kaynaklardan gelen verilerin uyumlu hale getirilmesi ve güncel emisyon faktörlerinin seçimi de ayrı bir karmaşıklık yaratır. Bölgesel enerji karışımları veya sektörel farklar, doğru emisyon faktörlerinin seçimini kritik hale getirirken, bu faktörlerin güncel olmaması hesaplamalarda tutarsızlıklara yol açabilir.

Kapsam 3 emisyonlarının hesaplanması, geniş bir alana yayılan dolaylı emisyonları içerdiği için en karmaşık ve zorlayıcı aşamalardan biridir. Tedarikçilerin sağladığı verilerin eksikliği veya güvenilir olmaması, tedarik zinciri boyunca karbon ayak izini tam olarak hesaplamayı güçleştirir. Ayrıca,

tedarik zinciri boyunca farklı noktaların aynı emisyonu birden fazla kez raporlaması çifte sayım riskini artırır. Bu durum, hesaplama süreçlerini hem zaman hem de maliyet açısından zorlaştırır.

Metodolojik olarak, sektörler arasında farklı hesaplama yaklaşımları gereklidir. Enerji yoğun sektörlerde kullanılan yöntemler, tarım veya hizmet sektöründeki yaklaşımlardan farklıdır. Ayrıca, çok uluslu şirketlerin farklı ülkelerdeki tesislerinden gelen verileri toplaması ve birleştirmesi hem metodolojik hem de operasyonel zorluklar yaratabilir. Ürün yaşam döngüsüne dayalı hesaplamalarda (örneğin, hammaddeden bertarafa kadar), tüm aşamaların dikkate alınması oldukça maliyetli ve zaman alıcı bir süreçtir. Bunun yanı sıra, maliyet ve zaman yönetimi de önemli bir zorluk olarak ortaya çıkar. Özellikle büyük ölçekli şirketler için, detaylı veri toplama ve analiz süreçleri ciddi bütçe gerektirir. Veri toplama ve raporlama süreçlerinin uzun sürmesi, şirketlerin emisyon azaltım stratejilerini zamanında uygulamasını zorlaştırabilir. İnsan kaynağı eksikliği ise bir diğer önemli zorluk olarak öne çıkar. GHG emisyon hesaplamaları konusunda uzmanlaşmış personelin eksikliği, şirketlerin bu süreci doğru ve verimli bir şekilde yönetmesini engelleyebilir. Bu zorluklara rağmen, teknoloji entegrasyonu, veri analitiği yazılımları ve tedarikçi iş birliği gibi çözümlerle bu sorunların üstesinden gelmek mümkündür. Böylelikle, şirketler sera gazı emisyonlarını daha doğru bir şekilde ölçebilir ve iklim hedeflerine daha etkili bir şekilde ulaşabilir.

2. BASIM SEKTÖRÜNDE KARBON AYAK İZİ

Küresel ısınma ve iklim değişikliğiyle mücadelede karbon ayak izinin azaltılması büyük bir öneme sahiptir. Karbon ayak izi, üretim süreçleri, kullanılan malzemeler, enerji tüketimi ve atık yönetimi gibi faktörlerden etkilenmektedir. Enerji yoğun bir endüstri olan basım (matbaa) sektörü, bu bağlamda yüksek karbon ayak izine sahip alanlardan biridir. Baskı, bilgilerin kullanıcılar için görünür ve elle tutulur hale getirildiği iletişim sürecidir. Hayatımızın tüm alanında kullanılan; tüm ambalaj ürünleri, kitap, dergi, katalog, dış mekân baskıları gibi kısaca çevremizdeki basılı tüm görsel öğeler matbaanın alanıdır. Bu ürünlerin baskılarında; ürün bilgileri etkili olmalı ve amacına ilişkin yüksek kalite hissi vermelidir. Bunun yanı sıra, üretimin mümkün olduğunca hızlı ve sorunsuz ve düşük maliyetle verimli bir şekilde yürütülmesi son derece önemlidir. Bir basılı ürünün karbon ayak izi, belirli bir kağıt kalitesine dayalı olarak tamamlanmış bir baskı üretiminin tüm yaşam döngüsü aşamalarına ilişkin karbon emisyonlarıyla tanımlanır (Aydemir, 2023). (Şekil 6)

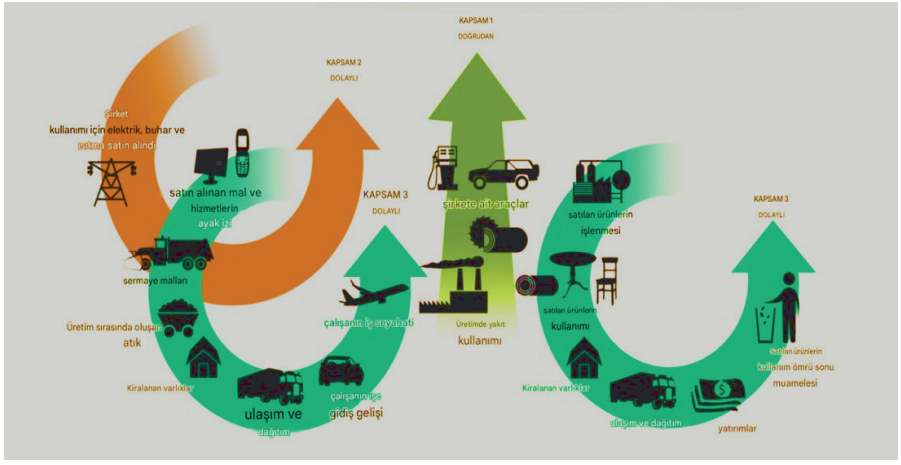

Şekil 6. *Basım sürecindeki karbon ayak izi süreci (Fraisse, Weddle, 2017).*

Matbaa sektörünün sera gazı emisyonlarına katkısı, bu üretim süreçlerinde kullanılan enerji miktarı, kimyasal maddeler (örneğin mürekkepler ve solventler), kağıt tüketimi ve atık yönetimi gibi unsurlarla ilişkilidir. Özellikle fosil yakıtlara dayalı enerji kullanımı, büyük ölçüde karbon emisyonlarına neden olmaktadır. Ayrıca, geleneksel mürekkep ve kimyasalların üretimi ve kullanımı sırasında salınan uçucu organik bileşikler (VOC'ler gibi), çevre üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Bunun yanı sıra, kâğıt tüketiminin yüksek olması, özelliklerine ve nasıl yapıldığına bağlı olarak, kâğıt toplam CO_2 emisyonlarının %60-80'ini oluşturur (Amon-Tran, vd., 2012). Bu durum ormansızlaşmayı artırarak karbon döngüsüne dolaylı bir zarar vermektedir. Atık yönetimi konusundaki eksiklikler ise geri dönüşüm oranlarının düşüklüğüne ve sera gazı emisyonlarının artmasına neden olmaktadır.

2.1. **Basım Sektöründe Emisyon Hesaplanması**

Şirketler için hangi emisyon kaynaklarının önemli olduğu, işletmelerin faaliyetlerine bağlıdır. Hangi emisyon kaynaklarının dahil edilmesi gerektiği ve hangilerinin dışarıda bırakılabileceğinin değerlendirilmesinde objektif olmak gerekir.

Şekil 7. *Basım sektöründeki GHG Protokolü Emisyon Kapsamları Fraisse, Weddle, 2017).*

Genel olarak bakıldığında basım sektöründe kapsamlar için; Şirket sahibi veya kiralık araçlarda yakıt tüketimi, üretim sürecinde yakıt kullanımı Kapsam 1; ofis, üretim ve araçlarda kullanılan satın alınan elektrik ve ısıtma Kapsam 2; satın alınan ürünler: kağıt ve türleri, baskı kalıpları, silindirler, baskı mürekkebi, vernik, karton ambalaj, PE folyo, İPA alkolü, temizlik maddeleri, atıklar, teslimatlar, ürün taşımacılığı için dış kaynak kullanımı veya taşımacılık sözleşmeleri, çalışanların işe gidip gelişleri ve personel iş seyahatleri gibi süreçler Kapsam 3'ü içerir (Şekil 7). Bu kapsamların içeriği sektördeki şirketlerin türüne göre az da olsa farklılık gösterebilir.

Emisyon kullanımı; basım sektöründeki üretim türü, emüsyon tanımlamaları, veriler kullanılarak hesaplanır. Bu hesaplama, karbon ayak izi temelini oluştururarak, emisyon yoğun alanların belirlenmesinde, emisyonları azaltma fırsatlarının keşfedilmesinde ve referans noktasında yardımcı olur. Sektöre yönelik birçok emisyon hesaplama ve azaltma çalışmaları gerçekleştirilmektedir. Bu çalışmaların odak noktası, basılı medya ürünleri olan gazete, dergi, kitap, reklam, ambalaj gibi ürün gruplarına odaklanmıştır (Pihkola, vd. 2010). Matbaa sektörünün karbon ayak izini azaltmaya yönelik uluslararası standartlar ve sertifikasyon programları, sektörün daha çevre dostu bir yapıya kavuşmasını sağlamaktadır. Bu standartlardan biri olan ISO 16759 Baskı Medya Ürünlerinin Karbon Ayak İzinin Hesaplanması ve İletişimi için Grafik Teknolojisi, matbaa karbon ayak izi hesaplamaları için geliştirilmiş uluslararası bir standarttır. Bu standart, baskı medya ürünlerinin üretiminde kullanılan süreçlerin, malzemelerin ve teknolojilerin karbon ayak izinin hesaplanması için gereksinimleri belirler. Her türlü baskı teknolojisi için geçerli olup, kullanıcının bilgisi ve kontrolü dahilindeki işlemleri kapsar (ISO, 2024). ISO 16759, Yaşam Döngüsü Değerlendirmesi (LCA) yaklaşımına dayanır ve tanımlanmış sistem sınırları ile belirli bir fonksiyonel birimi temel alır. Bu sayede, baskı medya ürünlerinin karbon ayak izi çalışmaları için tutarlı ve doğrulanabilir bir çerçeve sunar. Ayrıca, bu standart, karbon hesaplayıcılarının tasarımı için bir yapı sağlar ve sektör veya pazar spesifik karbon ayak izi araçlarının geliştirilmesinde kullanılabilir. ISO 16759, ISO 14064-1 ve GHG Protokolü gibi diğer uluslararası standartlarla uyumludur.

Ayrıca, çevresel sürdürülebilirlik sertifikaları, matbaa sektöründe önemli bir yer tutmaktadır. FSC (Orman Yönetim Konseyi) ve PEFC (Program for the Endorsement of Forest Certification) gibi sertifikasyon programları, matbaa süreçlerinde kullanılan kağıt ve diğer orman ürünlerinin sürdürülebilir kaynaklardan elde edilmesini sağlamaktadır. Bu sertifikalar, ormansızlaşmayı önlemeye katkıda bulunarak karbon döngüsünü koruma altına alırken, şirketlerin çevresel sorumluluklarını da artırmaktadır.

2.2. Alınacak Önlemler

Avrupa Yeşil Mutabakatı, 2050 yılına kadar Avrupa'yı 'dünyanın ilk iklim nötr kıtası' yapma gibi iddialı bir hedef belirlemiş ve bu hedefle dünya çapında çevresel amaçlara rehberlik eden bir ışık olarak konumlanmıştır. Bu hedefi gerçekleştirmek için atılan önemli adımlardan biri, Avrupa Komisyonu tarafından 2021 yılında sunulan Fit for 55 paketidir. Bu paket, 2030 yılına kadar 1990 seviyelerine kıyasla sera gazı emisyonlarını %55 oranında azaltma gibi orta vadeli bir hedefi de içermektedir (Klose, 2024).

Baskı endüstrisinde CO_2 hesaplaması, CO_2 azaltımı ve CO_2 telafisi için hem baskıcılar hem de basılı ürün alıcıları için karbon emisyonlarını etkileyen parametreleri kategorize etmek ve baskı endüstrisinde karbon emisyonlarının azaltılmasına yönelik önlemleri önceliklendirmek için somut bir prosedür sunar. Artan bir şekilde piyasada, düşük karbon emisyonları talep edilmektedir ve bu karbon emisyonlarının ve enerji tüketiminin azaltılması veya telafisi yoluyla sağlanabilir. Intergraf Yol Haritası, karbon emisyonlarını etkileyen parametreleri kategorize etmek ve CO_2 emisyonlarının azaltılmasına yönelik önlemleri önceliklendirmek için bir prosedür sunar. Baskı şirketine ve basılı ürünün tasarımına ilişkin parametrelerin kategorize edilmesi, basılı ürünün yaşam döngüsünde azaltma ve telafi faaliyetlerinin önceliklendirilmesi açısından önemlidir.

Yol Haritası, baskı sektöründe karbon ayak izini azaltmanın iki ana yolunun enerji verimliliği önlemlerini uygulamak ve alt tabakayı optimize etmek olduğunu ortaya koymaktadır. Bu strateji, hem baskıcıların hem de basılı ürün alıcılarının karbon azaltma sürecinde önemli rol oynadığını göstermektedir. Baskıcılar, enerji tüketimini azaltma gibi sahaya özgü parametreler üzerinde tam kontrole sahipken, müşteriler ürünle ilgili parametreleri, yani alt tabakanın seçimini kontrol etmektedir. Basılı ürün alıcısı, ürünün tasarımı için spesifikasyonları belirlediği için, alt tabakanın seçimi konusunda karar verici konumundadır. Bu alandaki emisyonların azaltılması, baskıcılar ve basılı ürün alıcıları arasında kurulan etkili bir diyalog ile mümkün olacaktır (Klose, 2024). Baskı tesislerinde, enerji tüketiminden hammadde kullanımına kadar tüm emisyon kaynaklarını değerlendirmeleri yapıldıktan sonra, baskı tesislerinin karbon ayak izini azaltmak için birçok stratejik önlemleri uygulanmaları tavsiye edilmektedir. Bunlar;

· Güneş, rüzgâr veya biyogaz gibi yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş yapılmalıdır. Enerji tasarrufu sağlayan, enerji tüketimini minimuma indirmek için tasarlanmış modern baskı makinelerin kullanılması (eski modellere kıyasla %20-30 daha az enerji tüketimi sağlıyor), baskı makinelerinin düzenli bakımı, enerji verimliliğini artırabilir.

· Baskı sektöründe kullanılan kâğıt, mürekkep ve diğer malzemelerin karbon ayak izi üzerinde büyük etkisi vardır. Üretimde geri dönüştürülmüş

(geri dönüştürülmüş kâğıtlar, geleneksel kâğıtlara göre daha düşük enerji ve su tüketimi ile üretilerek, karbon emisyonları %40-50 oranında azaltılabilir) veya FSC ve PEFC sertifikalı sürdürülebilir kâğıt ürünleri, hammaddelerin çevre dostu malzemelerin kullanımı, düşük karbon emisyonlu kâğıtların tercih edilmesi yaygınlaşmaktadır.

· Yeşil mürekkepler olarak sınıflandırılan; solvent bazlı mürekkepler yerine, daha az toksik olan çevre dostu alternatifler seçilmeli, su bazlı, biyolojik olarak çözünebilen veya bitkisel yağlardan üretilen mürekkepler kullanılmalıdır (Aydemir, & Özsoy, 2020; Hansuebsai, vd. 2020).

· Üretim sırasında oluşan kâğıt ve mürekkep atıkları geri dönüşüme yönlendirilmeli, şirketler, atık yönetimi konusunda uzmanlaşmış kuruluşlarla ortaklık kurmalıdırlar.

· Telafi çalışmaları, baskı sektörünün emisyonlarını sıfırlama hedefinin önemli bir parçasıdır. Şirketler, üretimlerinden kaynaklanan karbon emisyonlarını dengelemek için orman ağaçlandırma projelerine yatırım yapabilmekte, karbon emisyonlarını azaltma projelerine finansal destek sağlayarak karbon kredisi satın alımı gerçekleştirebilmekte, su kaynaklarını koruma, enerji verimliliği projeleri veya yenilenebilir enerji yatırımları gibi projeler desteklenmektedir.

· Tüketicilerin çevresel farkındalığı arttıkça, düşük karbon ayak izine sahip ürünlere olan talep de artmıştır. Baskı ürünlerinde karbon emisyonlarıyla ilgili bilgilerin yer aldığı etiketler kullanılmaktadır. Baskı ürünlerine karbon ayak izi bilgisi eklenerek müşterilerin çevre dostu kararlar almasına yardımcı olunabilir, bu durum tüketicilerin bilinçli seçimler yapmasını sağlar. Şirketler, karbon azaltma çalışmalarıyla ilgili düzenli raporlar yayınlayarak, sürecin nasıl ilerlediğine dair bilgiler paylaşılmalıdır.

· Yeni teknolojiler, baskı süreçlerinin çevresel etkilerini azaltmak için kritik öneme sahiptir. Konvansiyonel baskılara kıyasla daha düşük enerji tüketen ve atık üreten dijital baskı teknolojilerinin yaygınlaşması, üretimde otomasyonun kullanılması, otomatikleştirilmiş üretim süreçleri, geleneksel yöntemlere göre daha az atık oluşturan yeni bir baskı teknolojisi olan 3D baskıların kullanımı enerji ve kaynak tüketimini azaltır (Abdalla, vd. 2021; Kariniemi, vd. 2010).

· Müşterilerle dijital kataloglar paylaşmak gibi uygulamalar ile dijital teknolojilerle kağıt kullanımını minimize ederek atık oluşumu önlenebilir (Elbadawi, vd., 2023). Sektör, sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmak için işbirliği ve politika uyumunu önemsiyor. Bu doğrultuda, baskı sektörü, Avrupa Yeşil Mutabakatının öngördüğü Avrupa'nın 2050 yılına kadar karbon nötr olma hedefi doğrultusunda dönüşüm geçirmekte, Intergraf Roadmap adı verilen rehber baz alınarak, baskı sektörü için hem baskı şirketlerini hem de

müşterileri kapsayan, karbon ayak izinin hesaplanması, azaltılması ve telafisi için detaylı çalımalar yapılmaktadır.

· Karbon azaltımı konusunda farkındalığı artırmak için eğitimler düzenlenmelidir. Sektörel eğitim programları ile çalışanlara enerji tasarrufu, sürdürülebilir üretim ve geri dönüşüm konusunda düzenli eğitimler verilmelidir. Çevre dostu uygulamalar, kamuoyu kampanyaları ile de baskı ürünlerinin karbon ayak izi konusunda tüketiciler bilgilendirilmelidir.

· Hafif ve kompakt ürün tasarımları, daha az malzeme ve enerji kullanımı sağlarken, müşterilere düşük karbon salınımlı alternatifler önerilebilir.

· Ayrıca taşımacılıkta elektrikli veya hibrit çevre dostu araçlar ile lojistik süreçler yürütülebilir, dağıtım güzergahları optimize edilerek yakıt tüketimi azaltılabilir, hammaddelerin yakın lokasyonlardan temin edilmesi, nakliye kaynaklı emisyonları azaltabilir.

Basım sektöründe yer alan birçok firma, karbon ayak izini azaltmak için hem etkili hem de uygulanabilir yukarıda bahsedilen yöntemleri kullanarak birçok stratejik çalışmalar yapmaktadırlar. Bu çalışmalar; baskı sektöründe karbon ayak izini azaltmak için farklı stratejiler uyguladığını ve başarılı sonuçlar aldığını göstermektedir. Sektör genelinde işbirlikleri, yenilikçi teknolojiler ve sürdürülebilirlik hedefleri, çevresel etkilerin azaltılmasında kritik rol oynamaktadır (Hansuebsai, 2011).

SONUÇLAR

İklim değişikliği, günümüzün en ciddi çevresel sorunlarından biridir. Fosil yakıt tüketimi, ormansızlaşma ve sanayi faaliyetleri, sera gazı salınımını artırarak küresel sıcaklıkların yükselmesine yol açmaktadır. Bu durum, ekosistemleri, insan yaşamını ve toplumsal düzeni tehdit etmektedir. Baskı sektörü, karbon ayak izini azaltmak ve çevresel sürdürülebilirliği sağlamak için önemli bir dönüşüm sürecinden geçmektedir. Fosil yakıtlara dayalı enerji tüketimini azaltma, çevre dostu malzemelerin kullanımını artırma, geri dönüşümü teşvik etme ve yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş gibi stratejik adımlar, sektördeki çevresel etkilerin minimize edilmesine büyük katkı sağlamaktadır. Baskı sektöründe enerji verimliliği, yenilikçi teknolojilerin kullanımı, dijitalleşme ve çevre dostu taşımacılık gibi uygulamalar, hem maliyetleri düşürmekte hem de çevresel faydalar sunmaktadır. Şirketler ve müşteriler arasında kurulan işbirlikleri ve etkin iletişim, bu dönüşüm sürecinin başarılı olmasında kritik bir rol oynamaktadır. Ayrıca, uluslararası standartlar ve sertifikasyon programları, sürdürülebilir üretim süreçlerinin teşvik edilmesine yardımcı olurken, şirketlerin çevresel sorumluluklarını artırmalarını sağlamaktadır. ISO 16759 ve Avrupa Yeşil Mutabakatı gibi rehberler, sektörde karbon ayak izi hesaplamalarını ve azaltma hedeflerini daha erişilebilir ve tutarlı hale getirmektedir.

Sonuç olarak, karbon ayak izinin azaltılması için uygulanan stratejik yöntemler ve sürdürülebilirlik odaklı girişimler, baskı sektöründe çevre dostu bir geleceğin inşasına katkı sağlamaktadır. Bu çalışmalar, sektöre hem ekonomik hem de çevresel açıdan önemli kazanımlar sunmaktadır.

KAYNAKLAR

Abdalla, H., Fattah, K. P., Abdallah, M., & Tamimi, A. K. (2021). Environmental footprint and economics of a full-scale 3D-printed house. *Sustainability*, *13*(21), 11978.

Amon-Tran, I., Anayath, R., Pai, A. S., Kamath, N., Shenoy, S., & Harikrishnan, A. (2012). An approach to minimize carbon footprint for an environmental friendly printing by optimizing an offset machine in a printing facility. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, *37*, 514-527.

Aydemir, C., Yenidoğan, S., & Tutak, D. (2023). Sustainability in the print and packaging industry. Cellulose Chemistry and Technology, 57(5-6).

Aydemir, C., & Özsoy, S. A. (2020). Environmental impact of printing inks and printing process. *Journal of graphic engineering and design*, *11*(2), 11-18.

Birleşmiş Milletler (United Nations). (1998). Kyoto Protocol on the United Nations Framework Convention on Climate Change. Erişim adresi: https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf (Erişim Tarihi: Aralık 2024).

Donahue, N. M. (2011). Atmospheric chemistry: The reaction that wouldn't quit. *Nature Chemistry, 3*(2), 98–99.

Elbadawi, M., Basit, A. W., & Gaisford, S. (2023). Energy consumption and carbon footprint of 3D printing in pharmaceutical manufacture. *International Journal of Pharmaceutics*, *639*, 122926.

Fraisse, M.C., Weddle, A. (2017). Carbon Footprint Management for Printing Houses, https://www.preferredbynature.org/sites/default/files/library/2017-07/NEP-Con-CFM-Printing-InfoSheet.pdf

Hansuebsai, A., Kaosod, A., & Kanchanasing, T. (2020). A new environmental performance index based on the carbon footprint, VOC emissions, and waste in a printing house. *Engineering Reports*, *2*(5), e12165.

Hansuebsai, A. (2011). Moving forward of Thai printing industry to environmental issue. Journal of Printing Science and Technology, 48(1), 011-016.

IPCC. (2006). *2006 IPCC guidelines for national greenhouse gas inventories.* Eggleston H.S., Buendia L., Miwa K., Ngara T., & Tanabe K. (Eds.). IGES, Japan.

IPCC. (2007). *Climate Change 2007: Mitigation. Contribution of Working Group III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (B. Metz, O. R. Davidson, P. R. Bosch, R. Dave, & L. A. Meyer, Eds.). Cambridge University Press.

IPCC. (2021). *Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change.* Erişim adresi: https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/ (Erişim Tarihi: Aralık 2024).

ISO 16759:2013 Graphic technology-Quantification and communication for calculating the carbon footprint of print media products. Erişim adresi: https://www.iso.org/standard/57615.html. (Erişim tarihi: Aralık 2024).

Kariniemi, M., Nors, M., Kujanpää, M., Pajula, T., & Pihkola, H. (2010). Evaluating environmental sustainability of digital printing. In *NIP & Digital Fabrication Conference* (Vol. 26, pp. 92-96). Society of Imaging Science and Technology.

Klose. (2024).Carbon Footprint In The Printing Industry. Erişim adresi: https://www.intergraf.eu/images/2024/pdf/2024_Carbon-Footprint-Brochure.pdf (Erişim Tarihi: Aralık 2024).

Nakicenovic, N., Davidson, O., Davis, G., Grübler, A., Kram, T., Lebre La Rovere, E., & Dadi, Z. (2000). *Special report on emissions scenarios (SRES): A special report of Working Group III of the Intergovernmental Panel on Climate Change.* IPCC. Erişim adresi: http://www.ipcc.ch/pdf/special-reports/spm/sres-en.pdf (Erişim Tarihi: Aralık 2023).

Pihkola, H., Nors, M., Kujanpää, M., Helin, T., Kariniemi, M., Pajula, T., ... & Koskela, S. (2010). Carbon footprint and environmental impacts of print products from cradle to grave. *Results from the LEADER project (Part 1)*.

Sinha, A., & Harries, J. (1995). Water vapour and greenhouse trapping: The role of far infrared absorption. *Geophysical Research Letters, 22*(16), 2147–2150.

Solomon, S., Rosenlof, K., Portmann, R., Daniel, J., Davis, S., Sanford, T., & Plattner, G.-K. (2010). Contributions of stratospheric water vapor to decadal changes in the rate of global warming. *Science, 327*(5970), 1219–1223.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2023). Türkiye Ulusal Sera Gazı Envanteri ve Raporu (NIR). Erişim adresi: https://unfccc.int/documents/627786 (Erişim Tarihi: Aralık 2024).

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024). Sera gazı emisyon istatistikleri, 1990–2022. Erişim adresi: https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sera-Gazi-Emisyon-Istatistikleri-1990-2022-53701#:~:text=Toplam%20CO2%20emisyonlar%C4%B1n%C4%B1n%202022 (Erişim Tarihi: Aralık 2024).

UNEP. (2020). *United Nations Environmental Programme (UNEP) Handbook for the Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer* (14. Baskı). Erişim adresi: https://ozone.unep.org/sites/default/files/Handbooks/MP-Handbook-2020-English.pdf (Erişim Tarihi: Aralık 2024).

World Bank. (t.y.). Total greenhouse gas emissions excluding LULUCF (Mt of CO2 equivalent). Erişim adresi: https://data.worldbank.org/indicator/EN.GHG.ALL.MT.CE.AR5 (Erişim Tarihi: Aralık 2024).

World Business Council for Sustainable Development & World Resources Institute. (2001). *The Greenhouse Gas Protocol: A Corporate Accounting and Reporting Standard.* World Resources Institute.

Varınca, K., Güneş, G., & Ertürk, F. (2008). Hava kirleticilerinin insan sağlığı ve iklim değişikliği üzerine etkileri. *Ulusal Hava Kalitesi Sempozyumu UHAKS*, Konya.

BÖLÜM 26

GİRİŞİMCİLİK EKOSİSTEMİNİN DİJİTAL PLATFORMU: E-TİCARET

Esra GÜRBÜZ[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, İpsala Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Programı, İpsala, EDİRNE, ORCID:0000-0002-7334-0343, Mail:esragurbuz@trakya.edu.tr

1. Giriş

E-ticaret, ticaretin internet üzerinden gerçekleştirilen bir biçimi olarak tanımlanabilir. Bu süreç, geleneksel ticaretin dijital platformlara taşınmasıyla iş yapma şekillerinde devrim niteliğinde değişikliklere yol açmıştır. Elektronik ticaretin en temel özelliği, ürün ve hizmetlerin çevrimiçi platformlarda alınıp satılması, ödeme işlemlerinin dijital ortamda yapılması ve ticaretin küresel çapta yayılabilmesidir (Wigand, 1997). E-ticaretin B2C (Business to Consumer), B2B (Business to Business), C2C (Consumer to Consumer) gibi farklı iş modelleri, girişimcilerin küresel pazarda rekabet etmesine imkan tanırken, iş yapma süreçlerini de kolaylaştırmaktadır (Mahadevan, 2000).

Girişimcilik ise, yeni iş fırsatlarını tespit etme ve bu fırsatları değerlendirerek yenilikçi iş modelleri yaratma süreci olarak tanımlanabilir. Schumpeter'in tanımına göre girişimcilik, mevcut ekonomik yapıyı bozarak yeni ürünler ve hizmetler sunma yeteneğidir (Etemad, 2004). Bu bağlamda, e-ticaret girişimcilik için önemli fırsatlar yaratmaktadır. Dijital platformlar, girişimcilerin daha düşük maliyetlerle pazara giriş yapabilmesini ve küresel ölçekte rekabet etmelerini sağlamaktadır (Mueller, 2001). Ayrıca, e-ticaret, girişimcilere yeni iş modelleri, müşteri odaklı stratejiler ve yenilikçi pazarlama teknikleri kullanma fırsatları sunmaktadır (Amit ve Zott, 2017).

E-ticaretin girişimcilik üzerindeki etkileri yalnızca iş yapma biçimlerini değil, aynı zamanda iş stratejilerinin nasıl şekillendiğini de etkilemiştir. Dijital pazarlama araçlarının yaygınlaşması, sosyal medya ve SEO gibi araçlarla girişimcilerin daha geniş bir müşteri kitlesine ulaşmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda, e-ticaretin girişimcilik üzerindeki etkisi yalnızca yeni iş fırsatları yaratmakla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda girişimcilerin iş modellerini, stratejilerini ve pazarlama yaklaşımlarını yeniden şekillendirmektedir (Semerádová ve Weinlich, 2022).

E-ticaretin girişimcilik üzerindeki etkileri, aynı zamanda dijitalleşme ve küreselleşme ile paralel bir gelişim göstermektedir. Girişimciler, dijital platformlar aracılığıyla yalnızca yerel değil, küresel pazarlarda da rekabet edebilme fırsatına sahiptir (Laudon ve Traver, 2020). E-ticaret, girişimcilerin yenilikçi iş modelleri oluşturmalarına, düşük maliyetlerle işlerini büyütmelerine ve daha verimli bir şekilde yönetim yapmalarına olanak tanımaktadır.

Sonuç olarak, e-ticaretin girişimcilik üzerindeki etkisi, dijital dünyada iş yapma biçimlerini ve stratejilerini dönüştürerek yeni fırsatlar ve zorluklar yaratmaktadır. Girişimciler, e-ticaret vasıtasıyla sunulan fırsatları doğru bir şekilde değerlendirebildiği takdirde, yenilikçi ve sürdürülebilir iş modelleri oluşturabilmektedir.

E-ticaretin modern dünyadaki yükselişi ise girişimcilik süreçlerinde önemli bir değişim yaratmaktadır. İşletmeler, elektronik platformların sağladı-

ğı avantajlardan yararlanarak yerel ve küresel ölçekte operasyonlarını genişletmektedir. Bu bağlamda, girişimciler için e-ticaretin etkisi birkaç temel alanda öne çıkmaktadır:

- **Elektronik Pazar Yerlerinin ve Online Açık Artırmaların Rolü**: Elektronik pazar yerleri, işletmelere rekabet avantajı sağlamakta ve özellikle dikey sektörlerde açık artırmalar yoluyla daha fazla müşteri kitlesine ulaşma fırsatı tanımaktadır (Gupta, 2014). Bu platformlar, geleneksel ticaret yöntemlerinin ötesinde daha verimli ve esnek bir ticaret modeli sunmaktadır.

- **KOBİ'lerde Girişimcilik ve E-Ticaretin Kullanımı**: Küçük ve orta ölçekli işletmeler (KOBİ'ler) için e-ticaret, özellikle sosyal medya ağları üzerinden girişimcilik fırsatlarını artırmaktadır. Bu durum, satış ve müşteri erişimini artırarak büyümeye katkı sağlamaktadır (Shemi ve Procter, 2018).

- **E-Ticaret Yöneticilerinin Eğitimi ve Profesyonel Gelişimi**: Girişimcilik eğitimi, e-ticaret yöneticilerinin profesyonel niteliklerinin geliştirilmesinde önemli bir araç niteliğinde olup söz konusu süreç, girişimcilerin internet üzerinden güvenilirliklerini artırmalarını ve sürdürülebilir bir e-ticaret stratejisi geliştirmelerini sağlamaktadır (Akimov vd., 2021).

- **Küresel İş Dünyası Üzerindeki Etkisi**: E-ticaretin küresel iş dünyası üzerindeki etkisi, ekonomik büyüme ve iş yaratma süreçlerine olan katkısıyla değerlendirilmektedir. E-ticaret platformlarının sunduğu hız ve erişim avantajları, özellikle gelişmekte olan piyasalarda fırsatlar yaratmaktadır (Nair, 2017).

- **Sektörlere Özgü Özellikler ve Gelir Büyümesi**: Sektörel farklılıklar, e-ticaretin girişimci ve KOBİ'lerde gelir büyümesini nasıl etkilediğini belirlemekte önemli bir faktördür. Özellikle belirli aşamalardaki iletişim stratejileri, işletmelerin performansını doğrudan etkilemektedir (Saridakis vd., 2018).

E-ticaretin girişimcilik üzerindeki bu etkileri, işletmelere sadece satış artırma ve maliyet düşürme avantajı sunmakla kalmayıp, aynı zamanda yenilikçi iş modelleri ve pazar stratejileri geliştirme fırsatları da sunmaktadır. Elektronik ticaret, iş dünyasını dönüştüren dinamik bir araç olarak girişimcilik ekosisteminin vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir.

2. E-Ticaretin Girişimcilik Üzerindeki Temel Etkileri

E-ticaret, girişimcilik ekosistemine sağladığı yenilikçi çözümler ve dijital platformlar aracılığıyla hem ekonomik hem de sosyo-kültürel düzeyde önemli etkiler yaratmaktadır. Elektronik ticaret, girişimcilerin düşük maliyetli bir şekilde geniş müşteri kitlelerine ulaşmasına olanak tanırken, girişimciliği teşvik eden bir araç haline gelmiştir (Bakırtaş ve Tekinşen, 2006). Bu süreçte özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) yaygınlaşması, girişimcilerin yenilikçi ürün ve hizmetler sunmasını kolaylaştırmaktadır (Rahmanov vd., 2023).

2.1. Maliyet ve Erişim Avantajları

E-ticaret, geleneksel ticarete göre daha düşük başlangıç maliyetleri sunarak girişimcilerin finansal engellerini azaltmaktadır. Örneğin, bir çevrimiçi mağaza oluşturmak, fiziksel bir mağaza açmaya göre daha az yatırım gerektirir. Bu durum bilhassa küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ) rekabet alanındaki gücünü artırmaktadır (Shemi ve Procter, 2018). Ayrıca e-ticaret platformları sayesinde girişimciler, küresel pazarlara kolayca erişim sağlayarak coğrafi kısıtlamaları aşabilmektedir (Tolstoy vd., 2021).

2.2. Girişimcilik Eğilimlerinin Artması

E-ticaret platformları, yeni girişimcilerin pazara girişini kolaylaştırdığı gibi mevcut girişimcilerin yenilikçi stratejiler geliştirmesine de olanak tanımaktadır. Özellikle Y ve Z kuşaklarının e-ticarete olan ilgisi, dijital girişimcilik eğilimlerini artırmaktadır. Bu kuşaklar, teknolojiye yatkınlıkları nedeniyle girişimcilik faaliyetlerinde daha yaratıcı çözümler sunmaktadır (Tekin ve Zorkun, 2019).

2.3. Pazarlama ve Rekabet Gücünde Artış

E-ticaret, dijital pazarlama araçları sayesinde girişimcilerin hedef kitlelere ulaşmasını kolaylaştırmakta olup özellikle sosyal medya ve diğer dijital platformlar, markaların bilinirliğini artırırken, müşteri geri bildirimlerine dayalı olarak ürün ve hizmetlerin geliştirilmesini sağlamaktadır (Kedah, 2023). Ayrıca, e-ticaretin sağladığı rekabetçi fiyat avantajları ve yenilikçi çözümler, girişimcilerin piyasa payını artırmasına olanak tanımaktadır (Anvari ve Norouzi, 2016).

2.4. Ekonomik Büyüme ve İstihdama Katkı

E-ticaretin ekonomik büyüme ve istihdam üzerinde olumlu etkileri bulunmaktadır. Dijital platformlar, yeni iş alanları yaratarak girişimcilerin iş gücüne katkıda bulunmasını sağlamaktadır. Türkiye özelinde yapılan çalışmalar, e-ticaretin girişimci sayısında ve ekonomik büyüme hızında artışa yol açtığını göstermektedir (Hündür, 2023).

2.5. Zorluklar ve Negatif Etkiler

E-ticaret, girişimciliğe dair ciddi fırsatları beraberinde getirirken bazı problemleri de ortaya çıkarmaktadır. Mesela e-ticaretin güvenlik ve mahremiyetle ilgili endişeleri, özellikle başlangıç aşamasındaki girişimciler için engel teşkil edebilmektedir (Sharma ve Lijuan, 2014). Ayrıca, dijital altyapıya erişimdeki eşitsizlikler, bazı girişimcilerin bu fırsatları tam anlamıyla değerlendirmesini zorlaştırmaktadır.

3. E-Ticaretin Girişimcilik Ekosistemine Etkisi

E-ticaret, günümüz dijital çağında girişimcilik ekosisteminin dönüşü-

münde kritik bir rol oynamaktadır. Geleneksel iş modellerinin sınırlarını genişleten e-ticaret, girişimcilerin önüne yeni iş olanakları çıkarmakta ve dijitalleşme ile desteklenen iş ekosistemlerini teşvik etmektedir. Bu durum, teknolojinin girişimcilik üzerindeki etkisinin anlaşılarak politika yapıcılar tarafından bu alanın desteklenmesini gerekli kılmaktadır (Hanna, 2016; Sussan ve Acs, 2017).

E-ticaret, girişimcilik ekosistemine çeşitli yönlerden katkı sağlamaktadır:

1. Erişim ve Ölçeklenebilirlik: Dijital platformlar sayesinde girişimciler, coğrafi sınırlamaları aşarak küresel pazarlara kolayca ulaşabilmektedir. Örneğin, Türkiye için e-ticaret sektörüne bakıldığında, son yıllarda hızla büyüyerek toplam ticaret hacmindeki payını artırdığı görülmektedir (Demirdöğmez vd., 2018). Ayrıca, sınır ötesi ticaret olanakları girişimcilerin rekabet gücünü artırmaktadır (Askar, 2021).

2. Dijitalleşme ve Yenilik: E-ticaret, girişimcileri dijital araçları ve yenilikçi iş modellerini benimsemeye teşvik etmektedir. Bu durum, özellikle pandemi sürecinde e-ticaretin hızla büyümesi ile belirginleşmiştir. Pandemi koşulları, lojistik ve tedarik zincirlerinde dijital çözümler geliştiren girişimcilerin başarısını artırmıştır (Yıldız, 2023).

3. Yeni İş Modelleri: E-ticaret platformları, hem bireysel hem de kurumsal girişimcilik için fırsatlar sunmaktadır. Bu platformlar, küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ) performansını artırırken, dijital girişimcilik ekosistemini de genişletmektedir (Hussain vd., 2022). Türkiye'de de Trendyol gibi platformlar, girişimcilik örnekleriyle e-ticaret ekosistemine yön vermektedir (Bayrak, 2023).

E-ticaret girişimcileri, veri güvenliği, altyapı eksiklikleri ve regülasyonlar gibi çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır. Özellikle vergilendirme ve yasal çerçevede belirsizlikler, girişimcilerin büyüme potansiyelini sınırlayabilmektedir (Miynat ve Özcan, 2016). Bu sorunların çözümünde, girişimcilik ekosisteminin tüm aktörleri arasında iş birliğinin artırılması gerekli olup aşağıda e-ticaretin girişimcilik ekosistemine etkilerini vurgulayan tablo açıklamalarıyla birlikte yer almaktadır.

Tablo 1: *E-Ticaretin Girişimcilik Ekosistemine Etkileri*

Etki Alanı	Açıklama	Kaynak
İnovasyon ve Teknoloji Kullanımı	Girişimciler, dijital platformlarda yenilikçi fikirlerini düşük maliyetlerle hayata geçirebilir.	Hayrullahoğlu ve Varol (2023); Ölmez (2021)
Girişimci Kapsayıcılığı	E-ticaret, kadınlar ve genç girişimciler gibi dezavantajlı gruplara fırsatlar sunarak ekonomik katılımı artırır.	Sussan ve Acs (2017); Yıldız (2023)

Etki Alanı	Açıklama	Kaynak
Pazar Erişiminin Genişlemesi	Küresel çapta müşteri kitlesine ulaşma olanağı sunar, özellikle sınır ötesi e-ticaret ile işletmelerin büyümesine katkı sağlar.	Askar (2021)
Maliyet Azaltımı	Fiziksel mağazalara olan ihtiyacı azaltarak, girişimciler için başlangıç maliyetlerini düşürür.	Moriset(2018); Miynat ve Özcan (2016)
KOBİ Performansı	KOBİ'lerin rekabet gücünü artırır ve girişimcilerin uluslararası pazarda rekabet etmesini sağlar.	Hussain vd., (2022); Hanna (2016)
Dijitalleşme ve Veri Analitiği	E-ticaretle ilgili platformlar, girişimcilere müşteri davranışlarının analiz edilmesine ve pazarlama stratejilerinin optimizasyonuna yönelik fırsat sunar.	Purbasari vd., (2021); Song vd.,(2022)
Ekonomik Dayanıklılık	COVID-19 gibi kriz dönemlerinde girişimcilik ekosisteminin işlevselliğini sürdürmesine olanak sağlar.	Yıldız(2023); Purbasari vd., (2021)
E-Girişimcilik Modelleri	E-ticaret, yenilikçi iş modelleri geliştirilmesini destekleyerek girişimcilik ekosistemine katkıda bulunur.	Özbek vd., (2020); Hanna (2016)
Vergilendirme ve Politika	Girişimciler için vergi teşvikleri ve düzenlemelerle e-ticaretin yaygınlaştırılması sağlanabilir.	Ölmez(2021); Miynat ve Özcan (2016)
Eğitim ve Farkındalık	Dijital girişimcilik eğitim programları ve e-ticaret platformlarının kolay erişilebilirliği, girişimcilik ekosisteminin genişlemesini destekler.	Hanna(2016); Büyükyıldırım (2014)

Bu tablo tarafımdan oluşturulmuş olup yazarlara kaynakçada yer verilmiştir.

Tablo 1, e-ticaretin girişimcilik ekosistemi üzerindeki çok boyutlu etkilerini göstermektedir. **İnovasyon** ve **teknoloji kullanımı**, girişimcilere yaratıcı fikirlerini hayata geçirme fırsatı sunarken; **pazar erişiminin genişlemesi** ve **maliyet azaltımı**, ekonomik sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır. E-ticaretin, özellikle kriz dönemlerinde **ekonomik dayanıklılığı artırıcı** etkisi de dikkat çekmektedir. Ayrıca, dijital platformların sunduğu **veri analitiği** araçları, girişimcilerin rekabet gücünü artırmaktadır. Girişimciliğin teşvik edilmesine ve desteklenmesine yönelik çabaların kamu politikalarıyla entegresyonu sonuca varmayı daha etkin hale getirebilmektedir.

4. Sonuç

E-ticaret, girişimciler için önemli fırsatlar sunarak iş kurma süreçlerini kolaylaştırmakta ve maliyetleri düşürmektedir. Girişimciler, fiziksel mağaza-

lara ihtiyaç duymadan geniş kitlelere ulaşabilir, lojistik ve tedarik zincirlerini dijital platformlar üzerinden yönetebilmektedir. Aynı zamanda, dijital reklamcılık ve sosyal medya araçları, küçük işletmelerin de yüksek bütçeler olmadan rekabetine olanak tanımaktadır. Fakat bu avantajların yanında siber güvenlik tehditleri, müşteri memnuniyetiyle ilgili beklentiler ve yoğun rekabet gibi riskler de bulunmaktadır. E-ticaret girişimcileri, müşteri verilerinin korunmasından global pazarlardaki değişimlere kadar birçok faktörü göz önünde bulundurmalıdır.

Girişimcilerin Dijital Dünyada Başarılı Olabilmesi İçin Stratejik Yaklaşımlar:

Dijital dünyada başarılı olmak için girişimcilerin yenilikçiğe ve müşteri odaklı bakış açısına sahip yaklaşımları benimsemesi gerekmekte olup ilk adım, pazar araştırması yaparak tüketici ihtiyaçlarını ve davranışlarını anlamaktır. Aynı zamanda, etkili bir marka kimliği oluşturmak, rakiplerden ayrışmayı sağlamaktadır. Dijital platformların doğru kullanımı, girişimcilerin erişimlerini artırarak maliyet optimizasyonuna yardımcı olmaktadır. Ayrıca, sürdürülebilir iş modelleri geliştirmek, değişen teknolojik dünyaya ve müşteri beklentilerine adapte olmada kritik bir rol oynamaktadır. Örneğin yapay zeka destekli analiz araçları kullanılarak pazarlama stratejileri daha etkin bir şekilde planlanabilmektedir.

Gelecekte Girişimciliği Şekillendirecek Dijital Trendler ve Teknolojiler: Gelecekte girişimcilik, büyük ölçüde yapay zeka, blok zinciri, artırılmış gerçeklik ve nesnelerin interneti (IoT) gibi teknolojiler tarafından şekillendirilecektir. Yapay zeka, müşteri hizmetlerinden ürün önerilerine kadar birçok alanda yenilik sunarken, blok zinciri teknolojisi daha güvenli ödeme ve tedarik zinciri yönetimi imkanı tanıyacaktır. Artırılmış gerçeklik, müşteri deneyimini geliştirebilir; örneğin sanal deneme kabinleri, çevrim içi alışverişi daha interaktif hale getirebilir. IoT ise ürün takibi ve otomasyon süreçlerinde devrim yaratabilir. Bu trendleri erken benimseyen girişimciler, rekabet avantajı elde etme şansına sahip olacaktır.

E-ticaretin dinamik yapısı, girişimcilere esneklik ve inovasyonla liderlik yapma fırsatı sunarken, yeni teknolojilere adapte olmayı da zorunlu kılmaktadır. Girişimcilerin dijital ekosistemde başarılı olması, sürekli öğrenme ve yenilikçi düşünceyle mümkün olacaktır.

Kaynakça

Akimov, O., Karpa, M., Parkhomenko-Kutsevil, O., Kupriichuk, V., & Omarov, A. (2021). Entrepreneurship Education Of The Formation Of The E-Commerce Managers Professional Qualities. *International Journal Of Entrepreneurship*, *25*(7), 1-8.

Amit, R., & Zott, C. (2017). Value Drivers Of E-Commerce Business Models. *Creating Value: Winners İn The New Business Environment*, 13-43.

Anvari, R. D., & Norouzi, D. (2016). The İmpact Of E-Commerce And R&D On Economic Development İn Some Selected Countries. *Procedia-Social And Behavioral Sciences*, *229*, 354-362.

Askar, G. (2021). Çin'de Dış Ticaret Stratejilerinde Elektronik Ticaretin Rolü.

Bakırtaş, H., & Tekinşen, A. (2006). E-Ticaretin Girişimcilik Üzerindeki Etkileri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16), 125-138.

Bayrak, T. (2023). E-Ticarette Müşteri Mağduriyeti: Trendyol Örneği. *Yeni Yüzyıl'da İletişim Çalışmaları*, *2*(6), 67-80.

Büyükyıldırım, Ü. (2014). *Yeni Başlayanlar İçin E-Ticaret*. Ümit Büyükyıldırım.

Demirdöğmez, M., Gültekin, N., & Taş, H. Y. (2018). Türkiye'de E-Ticaret Sektörünün Yıllara Göre Gelişimi. *OPUS International Journal Of Society Researches*, *8*(15), 2216-2236.

Etemad, H. (2004). E-Commerce: The Emergence Of A Field And İts Knowledge Network. *International Journal Of Technology Management*, *28*(7-8), 776-800.

Gupta, A. (2014). E-Commerce: Role Of E-Commerce İn Today's Business. *International Journal Of Computing And Corporate Research*, *4*(1), 1-8.

Hanna, N. K. (2016). E-Commerce As A Techno-Managerial İnnovation Ecosystem: Policy İmplications. *Journal Of Innovation Management*, *4*(1), 4-10.

Hayrullahoğlu, G., &Varol, C. (2023). E-Ticaretin Yükselişi: Kentsel Alana Etkiler ve Uyumlanabilir Mekansal Planlama İçin Politika Önerileri. *Bölgesel Kalkınma Dergisi*, *1*(03), 271-290.

Hussain, A., Akbar, M., Shahzad, A., Poulova, P., Akbar, A., & Hassan, R. (2022). E-Commerce And SME Performance: The Moderating İnfluence Of Entrepreneurial Competencies. *Administrative Sciences*, *12*(1), 13.

Hündür, S. (2023). *E-Ticaretin Ekonomik Büyüme ve Vergi Gelirlerine Etkisi: Türkiye İçin Ekonometrik Bir Analiz* (Master's Thesis, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi).

Kedah, Z. (2023). Use Of E-Commerce İn The World Of Business. *Startupreneur Business Digital (SABDA Journal)*, *2*(1), 51-60.

Laudon, K. C., & Traver, C. G. (2020). *E-Commerce 2019: Business, Technology, Society*. Pearson

Mahadevan, B. (2000). Business Models For Internet-Based E-Commerce: An Anatomy. *California Management Review*, *42*(4), 55-69.

Miynat, M., & Özcan, P. M. (2016, May). Türkiye'de E-Girişimcilik Ve Vergilendiril-Mesi. In *7th International Congress On Entrepreneurship* (Pp. 506-520).

Moriset, B. (2018). E-Business And E-Commerce.

Mueller, R. A. (2001). E-Commerce And Entrepreneurship İn Agricultural Markets. *American Journal Of Agricultural Economics*, 1243-1249.

Nair, K. (2017). Impact Of E-Commerce On Global Business And Opportunities–A Conceptual Study.

Ölmez, M. (2021). Türkiye'de Kamu Politikalarında Dijital Dönüşüm ve E-Ticaret: Bir Model Önerisi. *Kamu Yönetimi Ve Teknoloji Dergisi*, *3*(1), 9-33.

Özbek, A., Esmer, Y., & Şaylan, O. (2020). Türk Hazır Giyim İşletmeleri ve Türk Moda Tasarımcılarına Yönelik Bir E-Girişimcilik Model Önerisi. *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, *3*(2), 182-195.

Purbasari, R., Muttaqin, Z., & Sari, D. S. (2021). Digital Entrepreneurship in Pandemic Covid 19 Era: The Digital Entrepreneurial Ecosystem Framework. *Review Of İntegrative Business And Economics Research*, *10*, 114-135.

Rahmanov, F., Suleymanov, E., & Ibrahimova, K. (2023). İnovasyon Ve Bilgi İletişim Teknolojilerinin Azerbaycan'da E-Ticaretin Gelişimine Etkisi, Impact Of Innovation And Information Communication Technologies On The Development Of E-Commerce İn Azerbaijan.

Saridakis, G., Lai, Y., Mohammed, A. M., & Hansen, J. M. (2018). Industry Characteristics, Stages Of E-Commerce Communications, And Entrepreneurs And Smes Revenue Growth. *Technological Forecasting And Social Change*, *128*, 56-66.

Semerádová, T., & Weinlich, P. (2022). The Broad And Narrow Definition Of E-Commerce. In *Achieving Business Competitiveness İn A Digital Environment: Opportunities İn E-Commerce And Online Marketing* (Pp. 1-26). Cham: Springer International Publishing.

Sharma, G., & Lijuan, W. (2014). Ethical Perspectives On E-Commerce: An Empirical İnvestigation. *Internet Research*, *24*(4), 414-435.

Shemi, A. P., & Procter, C. (2018). E-Commerce And Entrepreneurship İn Smes: Case Of Mybot. *Journal Of Small Business And Enterprise Development*, *25*(3), 501-520.

Song, A. K. (2019). The Digital Entrepreneurial Ecosystem—A Critique And Reconfiguration. *Small Business Economics*, *53*(3), 569-590.

Sussan, F., & Acs, Z. J. (2017). The Digital Entrepreneurial Ecosystem. *Small Business Economics*, *49*, 55-73.

Tekin, E., & Zorkun, M. (2019). E-Ticaret Algısının Y Ve Z Kuşaklarının Girişimcilik Eğilimleri Üzerindeki Etkisi: Kastamonu Üniversitesi Örneği. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, *7*(18), 117-146.

Tolstoy, D., Nordman, E. R., Hånell, S. M., & Özbek, N. (2021). The Development Of İnternational E-Commerce İn Retail Smes: An Effectuation Perspective. *Journal Of World Business*, *56*(3), 101165.

Yıldız, H. M. (2023). *COVID-19 Pandemi Sürecinin E-Ticaret Üzerindeki Etkileri* (Master's Thesis, Necmettin Erbakan University (Turkey)).

Wigand, R. T. (1997). Electronic Commerce: Definition, Theory, And Context. *The İnformation Society*, *13*(1), 1-16.

BÖLÜM 27

ÖZEL GEREKSİNİMLİ ÇOCUĞA SAHİP OLMANIN AİLE ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ VE SOSYAL POLİTİKA ÖNCELİKLERİ

Çetin Çoban[1]
Abdullah Işık[2]

1 Dr. Öğretim Üyesi Çetin ÇOBAN Sinop Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Çocuk Gelişimi Bölümü mail: ccoban@sinop.edu.tr - Araştırmacı ID : 355842 ORCID:0000-0002-0948-828X
2 Doç.Dr. Abdullah IŞIK Sinop Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü mail: aisik@sinop.edu.tr -Araştırmacı ID : 221068 ORCID:0000-0002-5339-2883

Giriş

Sosyal politika, bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılamayı ve toplum içindeki eşitsizlikleri gidermeyi amaçlayan bir alan olarak tarihsel süreçte önemli bir dönüşüm geçirmiştir. "Sosyal hizmet, esasında zor ve çok yönlü bir şeyi; insan(lar)ı tatmin, memnun ve mutlu etme işini kendine sorun edinmektedir." Bingöl, 2015: 72). Başlangıçta işçi sınıfının sorunlarını çözmeye odaklanırken zamanla daha geniş bir perspektife ulaşmış ve sağlık, eğitim, barınma gibi temel alanlarda hak ve özgürlükleri sağlamayı hedefleyen bir disiplin haline gelmiştir (Koray, 2008; Buğra ve Keyder, 2013). Ancak sosyal politikanın bu genişleyen çerçevesi, toplumun farklı kesimlerine yönelik ihtiyaçlara yanıt vermede yetersiz kalabilmekte ve özellikle dezavantajlı grupların yaşam döngüsüne uygun düzenlemeler gerektirmektedir.

Özel gereksinimli bireyler ve onların aileleri, bu bağlamda sosyal politika uygulamalarının en kırılgan hedef gruplarından birini oluşturmaktadır. Toplumsal yaşamda, özel gereksinimli çocukların eğitimi, bakımı ve gelişimi gibi alanlarda ortaya çıkan sorunlar, aileler üzerinde psikolojik, fiziksel, ekonomik ve sosyo-kültürel boyutlarda çok yönlü etkiler yaratmaktadır. Özellikle toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle kadınlar bu süreçte daha fazla sorumluluk üstlenmekte ve bakım emeği görünmez kılınarak dezavantajlı bir konumda yer almaktadır (Thompson, 2014). Bu durum, sosyal politika önceliklerinin sadece bireyi değil, aynı zamanda aile yapısını ve toplumsal cinsiyet eşitliğini gözeten bir anlayışla ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bu çalışma, özel gereksinimli çocuklara sahip ailelerin yaşadığı zorlukları toplumsal cinsiyet temelli bir perspektifle değerlendirmekte ve bu bağlamda sosyal politika önceliklerini tartışmayı amaçlamaktadır.

Özel Gereksinimli Çocuğa Sahip Olmanın Aile Üzerindeki Etkileri

Günümüz sosyal politika ve uygulamalarının öncelikli ilgilendiği alanlardan biri, özel gereksinimli bireylerdir. Ancak, özel gereksinimli çocuklara sahip aileler söz konusu olduğunda, ulusal sosyal politika literatüründe yeterli sayıda çalışmanın bulunmadığı dikkat çekmektedir. Türkiye'de bu konu, daha çok eğitim bilimleri tarafından ele alınmakta ve sosyal politika disiplininden uzak bir şekilde incelenmektedir. Nitekim uygulamada da Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (ASPB) yerine, ağırlıklı olarak Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) bu alanda sorumluluk üstlenmektedir. Oysa özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmak, yalnızca eğitimle sınırlı bir mesele değil, aynı zamanda bireysel ve toplumsal düzeyde sosyal bir problem olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, sosyal politikanın da bu alana müdahil olması gerekliliği önem kazanmaktadır. Özsoy ve diğer araştırmacıların (1998) özel gereksinimli çocukların eğitimi üzerine gerçekleştirdikleri çalışmada, bu çocukların ailelerinin kaygı, suçluluk gibi bireysel düzeyde zorluklarla karşılaştığı ve sosyo-ekonomik düzeyde de pek çok sorun yaşadığı vurgulanmıştır. Ayrıca, söz konusu ailelerin, bu süreçte doğru yönlendirmelere ihtiyaç duyduğu ifade edilmiştir.

Toplumsal cinsiyet ve kadın çalışmalarıyla yakından ilişkili olan sosyal politikanın, yalnızca bireysel değil, bio-psiko-sosyo-tinsel, ekonomik ve kültürel boyutlarda çeşitli zorluklar yaşayan özel gereksinimli çocuklara sahip ailelere de odaklanması

gerekmektedir. Bu bağlamda, söz konusu ailelerin evlilik yaşamları üzerindeki etkilerin incelenmesi de önem arz etmektedir. Özel gereksinimli çocuklara sahip olmanın özellikle anneler üzerinde yoğun bir etki yarattığı ve bu süreçte annelerin birçok güçlükle mücadele etmek zorunda kaldığı ifade edilmektedir (Karadağ, 2009).

Nitekim, özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmanın, anneler başta olmak üzere aile üyeleri üzerinde psikolojik, fiziksel, ekonomik ve sosyo-kültürel düzeylerde çeşitli etkileri olduğu belirtilmektedir. Literatürde, bu durum sıklıkla "yük (burden)" kavramıyla ele alınmakta ve Ohaeri (2003)'in çalışmasına atıfla, özel gereksinimli çocuğa sahip olmanın özellikle "bakım verenlerin fiziksel, psikolojik ve sosyo-ekonomik iyiliği üzerinde bütüncül etkiler" yarattığı ifade edilmektedir (Yıldırım Sarı, 2007: 2). Ayrıca, bu durumun yalnızca ebeveynleri değil, aynı zamanda ailedeki diğer kardeşleri de etkilediği bildirilmektedir (Şenel, 1995: 36). Bu çerçevede, özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmanın aile üzerindeki etkilerinden biri, öncelikli olarak psikolojik etkiler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Psikolojik Etkiler

Zihinsel ve/veya bedensel özel gereksinimi olan bir çocuğa sahip olmak, aile üzerinde çok boyutlu etkiler ve sonuçlar yaratmaktadır. Özel gereksinimli çocukların sürekli bakım ve yaşamsal desteğe ihtiyaç duyması, özellikle anneler başta olmak üzere babaları ve diğer aile üyelerini de olumsuz etkileyerek çeşitli zorluklarla karşı karşıya bırakmaktadır. Literatürde bu ailelerle yapılan çalışmalarda, aile üyelerinin genellikle kaygı, stres, depresyon ve anksiyete bozukluğu gibi psikolojik sorunlarla mücadele etmekte zorlandıkları veya bu durumlarla baş edemedikleri belirtilmiştir. Ayrıca, dezavantajlı durumun kabullenilmesinde güçlüklerin yaşandığı ifade edilmektedir (Şenel, 1995). Bu nedenle, özellikle anne ve babaların psikolojik danışmanlık hizmetlerine ve fiziksel desteğe ihtiyaç duydukları vurgulanmaktadır (Fırat, 2016: 546).

Aileler, çocuklarının özel gereksinimlerini yakın çevrelerinden dahi saklama eğiliminde olabilmekte ve bu süreçte çeşitli duygusal ve psikolojik sorunlar yaşayabilmektedirler. Bu durum, evlilik ve aile yaşamını olumsuz etkilerken, bakım yükü ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yarattığı zorluklar da ailelerin olumsuz duygular deneyimlemesine neden olmaktadır. Toplumun bu ailelere yönelik damgalayıcı (stigmatize edici) tutumları ve sosyal dışlanma korkusu, ailelerin yaşadığı duygusal yükü daha da artırmaktadır (Meşe, 2014; Özgökçeler, 2006). Toplumun beklentileri doğrultusunda daha duyarlı hale gelen ebeveynler, ebeveynlik rollerini yerine getirmekte daha fazla zorlanmakta ve bazen karşılıklı suçlamalarla ilişki dinamiklerinde çatışmalar yaşayabilmektedirler (Erkan, 1998: 97).

Özel gereksinimli çocuğa sahip ailelerin, bu durumla ilk karşılaştıklarında genellikle inkâr, utanma ve suçlama gibi psikolojik tepkiler verdikleri; ancak zamanla bu durumu kabullenmeye başladıkları gözlemlenmektedir. Bu süreçte en belirgin psikolojik etkiler, keder ve yas tutma şeklinde ortaya çıkmaktadır. İlk aşamalarda inkâr ve utanç gibi duygularla şekillenen bu etkiler, zamanla umutsuzluk, acıma ve kabullenme gibi daha farklı psikolojik durumlardan oluşmaktadır (Kara, 2008).

Tüm bu etkiler, ailede stres ve kriz süreçlerini tetikleyerek evlilik ve aile yaşamını olumsuz yönde etkileyebilmektedir.

Psikolojik sorunların derinleşmesi, aile içi ilişkilerin bozulması ve evlilik yaşamının zarar görmesi gibi riskleri beraberinde getirmektedir. Bu noktada, özel gereksinimli çocuğa sahip ailelerin psiko-sosyal desteğe duyduğu ihtiyaç önem kazanmaktadır. Eğitim, sosyal hizmet ve sağlık gibi disiplinler arası bir yaklaşımla ele alınacak bütüncül destek mekanizmalarının, bu ailelerin dezavantajlı durumlarının üstesinden gelmelerine yardımcı olabileceği ifade edilmektedir (Işıl, 1994; Ekşi, 1999; Johnson, 2000; Arıcıoğlu ve Gültekin, 2017). Bu tür bir yaklaşım, ailelerin güçlendirilmesine olanak tanıyabilir (Özşenol ve ark., 2003).

Bu kapsamda, özel gereksinimli çocuğa sahip olmanın aile üzerindeki fiziksel etkilerinin de değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

Fiziksel Etkiler

Özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmanın aileler üzerindeki etkileri, psikolojik boyutların yanı sıra fiziksel sağlık üzerinde de ciddi sonuçlar doğurmaktadır. Psikolojik stres, kaygı ve diğer ruhsal sorunlara bağlı olarak aile bireylerinin fiziksel sağlıklarının olumsuz etkilendiği görülmektedir. Araştırmalar, özel gereksinimli çocukların bakımını üstlenen aile üyelerinin, bakım yükü ve sorumluluklarının bir sonucu olarak fiziksel güçlüklerle karşılaştığını göstermektedir (Yıldırım Sarı, 2007: 26). Özellikle kas ve sinir sistemi bozuklukları, sindirim sorunları, beslenme düzensizlikleri ve uyku problemleri bu ailelerde sıkça rastlanan fizyolojik sorunlar arasındadır (Duyan, 2005).

Fiziksel etkilerin en yoğun olarak annelerde görüldüğü belirtilmektedir. Özel gereksinimli çocukların bakımını genellikle annelerin üstlenmesi, onların diğer annelere oranla daha fazla fiziksel yıpranmaya maruz kalmalarına neden olmaktadır (Rodriguez ve Murphy, 1997). Bu durum, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin bir yansıması olarak, annelerin doğal bakıcı rolüne indirgenmesiyle daha da belirgin hale gelmektedir. Özel gereksinimli bireylerin günlük ihtiyaçları, örneğin beslenme, yıkanma, giyinme, tuvalet gereksinimi gibi fiziksel destekleri gerektiren durumlar, sıklıkla anneler tarafından karşılanmaktadır (Abelson, 1999: 2). Bu tür sorumluluklar, annenin fiziksel sağlığını olumsuz etkileyerek akut veya kronik strese ve çeşitli fiziksel rahatsızlıklara yol açmaktadır (Sarısoy, 2000; Yıldırım Sarı, 2007; Sarıhan, 2007).

Aile üyeleri arasında bu tür sorumlulukların paylaşılmaması, bakım sağlayan kişilerin fiziksel yıpranmalarını artırmakta ve bakım sürecini sürdürebilmelerini zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda, aile içi iş bölümünün ve karşılıklı anlayışın geliştirilmesi kritik bir ihtiyaçtır. Eğer bu tür bir paylaşım sağlanamazsa, özel gereksinimli bireylerin bakımında profesyonel kurum hizmetlerine duyulan ihtiyaç kaçınılmaz hale gelmektedir.

Özel gereksinimli çocuklara sahip ailelerin karşılaştığı fiziksel zorlukların yanı sıra, bu durumun ekonomik boyutları da önemli bir etkendir. Dolayısıyla, ai-

leler üzerindeki ekonomik etkilerin incelenmesi, bu dezavantajlı durumun bütüncül bir şekilde ele alınması açısından faydalı olacaktır.

Ekonomik Etkiler

Özel gereksinimli bir çocuğa sahip olmanın aileler üzerindeki ekonomik etkileri, evlilik ve aile yaşamının sürdürülebilirliğinde kritik bir öneme sahiptir. Araştırmalar, özel gereksinimli çocuk sahibi ailelerde ekonomik yükün arttığını ve bu durumun ailelerin ekonomik desteğe daha fazla ihtiyaç duymasına yol açtığını göstermektedir (Günsel, 2010: 108). Çocuğun bakım ve özel ihtiyaçlarının getirdiği maddi sorumluluklar, ailelerin sosyo-ekonomik durumunu olumsuz yönde etkileyerek çeşitli ekonomik sorunlarla karşılaşmalarına neden olmaktadır (Işıkhan, 2005: 40). Özellikle düşük gelir düzeyine sahip ailelerde bu durumun etkilerinin daha ağır hissedildiği ifade edilmektedir (Işıkhan, 2005).

Ekonomik sorunlar, aile içi ilişkiler ve evlilik yaşamını doğrudan etkileyebilmektedir. Beslenme, bakım, eğitim ve sağlık hizmetleri gibi temel gereksinimlerin karşılanmasında yaşanan zorluklar, aile üyeleri arasında stres yaratmakta ve ilişkileri zedelemektedir (Yıldırım & Conk, 2005). Maddi sıkıntılar, ailedeki sorumlulukların paylaşımını ve ebeveynler arasındaki iş birliğini zorlaştırarak evlilik yaşamında çatışmalara yol açabilmektedir (Şen, 2004).

Ekonomik etkilerin aile üyeleri arasında farklı şekillerde hissedildiği de dikkat çekmektedir. Özel gereksinimli çocukların bakımından genellikle anneler sorumlu olduğu için, annelerin ekonomik yükün yanı sıra fiziksel ve duygusal yıpranma yaşadığı belirtilmektedir (Akkök & Özer, 2005). Babalar ise çoğunlukla ekonomik kaygıları ön planda tutmakta, bu da ebeveynler arasındaki duyarlılık ve sorumluluk algısında farklılıklar oluşturabilmektedir. Bu durum, toplumsal cinsiyet rolleriyle yakından ilişkilidir ve kadın ile erkeğin ailede üstlendiği görevlerin toplumsal beklentilere göre şekillendiğini ortaya koymaktadır (Rodriguez & Murphy, 1997).

Ekonomik etkiler, yalnızca bireysel aileleri değil, toplumsal refahı ve sosyal politikaları da ilgilendiren bir sorundur. Ailelerin artan maddi yükümlülükleri, onları yoksulluk riskiyle karşı karşıya bırakabilmekte ve bu da sosyal politika müdahalelerinin önemini artırmaktadır. Özel gereksinimli çocuklara sahip ailelerin yaşadığı ekonomik güçlüklerin sosyal politikalar ve uygulamalarla desteklenmesi, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde sürdürülebilirliği sağlamak açısından kritik bir ihtiyaçtır (Yıldırım Sarı, 2007: 4-5).

Sonuç olarak, özel gereksinimli çocuklara sahip olmanın aileler üzerindeki ekonomik etkileri, yalnızca finansal bir mesele olmanın ötesine geçerek toplumsal cinsiyet ve sosyal politika perspektifleriyle ele alınması gereken çok boyutlu bir konudur. Bu ekonomik zorlukların ailelerin sosyo-kültürel yapısını da etkileyebileceği göz önünde bulundurularak, konunun bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmesi gerekmektedir.

Sosyo-Kültürel Etkiler

Özel gereksinimli çocuklara sahip aileler, sosyo-ekonomik etkilerle ilişkilendirilen toplumsal koşullar nedeniyle, bu durumun hem kendileri hem de çocukları

üzerinde sosyo-kültürel anlamda derin etkiler yarattığını ifade etmektedir. Bu etkiler, yalnızca özel gereksinimli çocukların eğitim ve gelişim süreçlerini değil, aynı zamanda ailelerin evlilik yaşamlarını ve sosyal ilişkilerini de etkilemektedir. Sosyo-kültürel ortam, özel gereksinimli çocukların eğitimi ve gelişimi için olduğu kadar (Oymak, 1998), aile yaşamında sosyal ilişkilerin ve bütünlüğün güçlendirilmesi açısından da kritik bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, özel gereksinimli çocuklara ve ailelerine sunulan hizmetlerin yalnızca eğitsel değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel boyutlarının da vurgulanması gereklidir. Çapa (2009), özel gereksinimli çocuklara sahip ailelerin toplumsal hayata katılımda yaşadığı zorlukları ele aldığı çalışmasında, toplum temelli eğitimin bu sürecin bir parçası olması gerektiğinin altını çizmiştir (s. 18-21). Bu doğrultuda, belirlenecek politikalar, uygulamalar ve hizmetlerin bu perspektifle şekillendirilmesi önem arz etmektedir.

Özel gereksinimli çocuklara sahip ailelerin yalnızca psikolojik, fiziksel ve ekonomik değil, aynı zamanda sosyo-kültürel boyutlardaki güçlüklerinin de ele alınması gerekmektedir. Bu aileler, yaşam döngüsü boyunca çeşitli zorluklarla karşılaşmakta ve toplumsal yaşamın bir parçası olabilmek için destek ihtiyacı hissetmektedir (Şen, 2004: 14-17). Toplum temelli yaklaşımlar, özel gereksinimli çocuklara sahip ailelerin bu zorluklarla başa çıkabilmesi için gerekli olan güçlendirme süreçlerini desteklemelidir (Gökçearslan, 2002).

Toplumsal cinsiyet odaklı bir yaklaşımla değerlendirildiğinde, sosyo-kültürel etkilerin baba ve diğer kardeşler gibi aile üyeleri üzerinde de gözlemlendiği, ancak en büyük ve etkili yükün anneler üzerinde olduğu görülmektedir (Bütün, 2010; Aykara, 2015). Anneler, özel gereksinimli çocukların bakımında öncelikli sorumluluğu üstlenmeleri nedeniyle yalnızlık, yoksunluk ve umutsuzluk gibi duygusal zorluklarla karşı karşıya kalabilmektedirler (Danış, 2006; Işıkhan, 2005; Sarıhan, 2007).

Özel gereksinimli çocuklara sahip ailelerde, aile üyelerinin sosyo-kültürel yapıya uyum sağlama ve yaşadıkları zorluklarla baş edebilme kapasiteleri farklılık gösterebilir. Bu nedenle, bu ailelere yönelik sosyal destek sistemlerinin geliştirilmesi gereklidir (Şen, 2004). Güçlü sosyal destek sistemleri, ailelerin sosyo-kültürel boyutlarda yaşadığı sorunları aşmalarını sağlayarak hem bireysel hem de ailevi düzeyde olumlu etkiler yaratacaktır. Bu durum, doğrudan aile yaşamını ve evlilik bağını da destekleyecektir.

Sonuç olarak, özel gereksinimli çocuklara sahip ailelerin sosyo-kültürel etkilerle baş edebilmesi için, kapsamlı ve kapsayıcı sosyal destek mekanizmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu mekanizmaların ailelerin toplumsal yaşama katılımını kolaylaştıracak şekilde tasarlanması, sosyal politikaların etkinliğini artıracaktır.

Sosyal Politika Öncelikleri

Sosyal politika, genel anlamıyla bireyleri sosyo-ekonomik, eğitim ve sağlık alanlarında desteklemeye yönelik sosyal güvenlik önlemleri ve çalışma hayatını düzenleyen müdahaleler olarak tanımlanmaktadır (Buğra ve Keyder, 2013: 9). "Modern yaşamda hasta veya sağlıksız olmak toplumun genel akışına ters durmak gibidir. Çünkü modern toplumu dinamik tutan, iş gücü, üretim, dakiklik, mesuliyet, tüke-

tim gibİ faktörlerden gelen enerjidir." (Bingöl, 2017: 164). Tarihsel bir süreç içerisinde sosyal politika, başlangıçta işçi sınıfının temel sorunlarına odaklanarak dar bir çerçevede ele alınmış, ancak zamanla sağlık, eğitim, barınma ve sosyo-ekonomik hakların geniş bir kesim için asgari düzeyde sağlanmasını içerecek şekilde geniş anlamda bir yaklaşıma evrilmiştir (Koray, 2008: 32-35).

Sosyal politika kavramını sosyal hizmetle ilişkilendirerek değerlendiren Thompson (2014), bu kavramı bireylerin düzenli gelir, barınma, eğitim, sağlık gibi temel ihtiyaçlarını karşılamayı hedefleyen ve sosyal hizmetlerle entegre politikalar olarak tanımlamaktadır. Thompson, sosyal politikanın, bireysel sorunları önlemeye veya çözüm bulmaya yönelik muğlak bir terim olduğunu ifade etmektedir. Ancak günümüzde sosyal politika, daha geniş bir çerçevede ele alınmakta ve farklı gruplara yönelik çok boyutlu öncelikleri kapsamaktadır. Bu bağlamda, toplumsal cinsiyet odaklı yaklaşımlar çerçevesinde özel gereksinimli çocuklara sahip ailelere yönelik sosyal politikalar, önemli bir öncelik alanı olarak öne çıkmaktadır.

Geleneksel yaklaşımların çoğunlukla ''normal'' kabul edilen bir yaşam döngüsünü esas alması, toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında yetersiz kalmakta ve farklı gelişim özelliklerine sahip bireyleri dışlama eğilimi göstermektedir (Thompson, 2014: 86). Bu nedenle, özel gereksinimli çocuklara ve ailelerine yönelik sosyal politikaların, toplumsal cinsiyet eşitliğini gözeten bir anlayışla ele alınması gerekmektedir. Böyle bir yaklaşım, özel gereksinimli çocukların bakımındaki kadın emeğinin görünmez kılınmasını ve bu durumun yarattığı dezavantajlı pozisyonları önlemeye katkı sağlayabilir.

Sonuç olarak, özel gereksinimli çocuklara sahip ailelere yönelik sosyal politika tartışmalarının, toplumsal cinsiyet eşitliği temeline dayanan, bütüncül ve kapsayıcı bir perspektifle ele alınması gerekmektedir. Bu yaklaşımla şekillenecek sosyal politikalar, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde dezavantajların giderilmesine katkıda bulunacaktır.

Özel Gereksinimli Çocuklara Sahip Olan Ailelere Yönelik Sosyal Politikalar

Özel gereksinimli çocuklara sahip ailelere yönelik sosyal politikalar, günümüzde önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle bu bireylerin bakım, eğitim ve gelişim süreçlerine ilişkin sosyal politika uygulamaları, toplumda her geçen gün artan bir ihtiyaç halini almaktadır. Bu bağlamda, özel gereksinimli çocukların bakım ve eğitim süreçlerinin sadece eğitsel bir boyutta ele alınması yeterli değildir; ailenin de bu sürece dahil edilmesi, hem bireysel hem de toplumsal bir sorumluluk gerektirmektedir. Aile, okul ve toplumun ortak desteği, çocuğun eğitimi ve gelişimi açısından vazgeçilmez bir rol üstlenmektedir. Aile eğitimine yönelik uygulamalar, çocuğun eğitimine önemli katkılar sağlamaktadır (Özgür, 2004).

Özel gereksinimli çocukların bakım ve eğitimi, yalnızca eğitsel gereksinimlerle sınırlı kalmayıp, psiko-sosyal, kültürel ve ekonomik boyutları da kapsayan çok yönlü bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle düşük sosyo-ekonomik düzeydeki ailelerde, bu gereksinimlerin karşılanamaması aileyi ve aile içi ilişkileri olumsuz yönde etkilemektedir. Ailenin yaşadığı ekonomik ve psiko-sosyal güçlük-

ler, toplumsal cinsiyet rolleri çerçevesinde farklı sorumlulukların şekillenmesine yol açmaktadır. Bu noktada, özel gereksinimli çocukların bakımında annelere düşen sorumluluk, toplumsal cinsiyet temelli bir dağılım göstermektedir. Bu durum, annelerin bakım yükünün artmasına ve çeşitli psiko-sosyal destek ihtiyaçlarının doğmasına neden olmaktadır (Şen, 2004).

Ailelerin yaşadığı güçlüklerin üstesinden gelebilmesi için etkin sosyal destek sistemlerine ihtiyaç duyulduğu açıkça görülmektedir. Bu bağlamda, özel gereksinimli çocuklara sahip ailelere yönelik sunulan sosyal hizmetler, eğitim politikalarının yanı sıra kamusal hizmetler de büyük önem taşımaktadır. Özel eğitim ve kaynaştırma eğitimi gibi hizmetler, Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) tarafından sağlanırken, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (ASPB) tarafından evde bakım desteği ve kurum bakım hizmetleri sunulmaktadır (ASPB, 2017). Ayrıca, Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) ve Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV) gibi kuruluşlar, ortopedik yardımcı araçlar ve tıbbi cihazlar gibi destekler sağlamaktadır (SGK, 2017).

Ayrıca, anayasal düzenlemeler ve pozitif ayrımcılık ilkeleri doğrultusunda, özel gereksinimli çocuklara ve ailelerine yönelik çeşitli kolaylaştırıcı kamusal imkânlar sunulmaktadır. Çalışan ebeveynlere yönelik sağlanan sosyal yardımlar, sağlık hizmetleri, özel eğitim, kültürel hizmetler ve istihdam desteği gibi bir dizi hizmet, ailelerin yükünü hafifletmeye yöneliktir. Bu hizmetler, hem bireysel hem de toplumsal açıdan önemli bir sosyal politika önceliği oluşturmakta ve özel gereksinimli çocuklara sahip ailelerin yaşam kalitesini artırmayı amaçlamaktadır.

Sonuç

Sosyal politika, bireylerin temel hak ve ihtiyaçlarını güvence altına almayı amaçlayan bir araç olarak yalnızca bireysel düzeyde değil, aile ve toplum düzeyinde de eşitlik ve adaleti sağlamayı hedeflemektedir. Özel gereksinimli çocuklara sahip aileler, sosyal politikanın bu kapsayıcı yaklaşımından faydalanması gereken en önemli gruplardan biridir. Bu aileler, çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamak için fiziksel, ekonomik ve psikolojik anlamda büyük bir yük üstlenirken, özellikle kadınların bakım emeği görünmez kılınarak toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri daha da derinleşmektedir.

Bu bağlamda, toplumsal cinsiyet eşitliğini temel alan sosyal politika yaklaşımları, özel gereksinimli bireylerin ve ailelerinin yaşam kalitesini artırmak için hayati bir öneme sahiptir. Bakım emeğinin toplumsal bir sorumluluk olarak görülmesi ve bu ailelere yönelik sosyal destek mekanizmalarının güçlendirilmesi hem ailelerin karşılaştığı zorlukları hafifletecek hem de toplumsal refahı artıracaktır. Toplumsal cinsiyet perspektifini odağına alan politikalar, yalnızca bireylerin değil, ailelerin ve dolayısıyla toplumun bütüncül bir şekilde güçlendirilmesine katkı sağlayacaktır. Bu nedenle, sosyal politika önceliklerinin dezavantajlı gruplar üzerinde odaklanması, adil ve kapsayıcı bir toplumsal yapı oluşturulması için kaçınılmaz bir gerekliliktir.

Kaynaklar

Abelson, A.G. (1999). Respite Care Needs of Parents of Children with Developmental Disabilities. Focus on Autism & Other Developmental Disabilities, 14 (2), 96-100.

Akkök, F., & Özer, B. U. (2005). Yaşamın Diğer Bir Penceresi: Otistik Özelliklere Sahip Çocukların Babaları ve Duyguları. İstanbul: Özgür Yayınları.

Arıcıoğlu, A., & Gültekin, F. (2017). Zihinsel Engelli Çocuk Annelerinin Sosyal Destek ve Gelecek Algıları: Psikolojik Danışmanların Rolleri. M.A.E.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi, 42, 1-26.

Aykara, A. (2015). Zihinsel Engelli Kardeşe Sahip Bireylerin Yaşantılarının Değerlendirilmesi. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Bingöl, O. (2015) "Genel Bağlarıyla Sosyal Hizmet ve Toplum", Mavi Atlas, Sayı 5, s. 69-77

Bingöl, O. (2017) "Sosyolojik Reçetelerle Sağlık", Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, Sayı 28, s. 159-172

Buğra, A., & Keyder, Ç. (2013). *Sosyal politika yazıları*. İletişim Yayınları.

Buğra, A., & Keyder, Ç. (Der.). (2013). Sosyal Politika Yazıları. B. Yakut-Çakar & U. Barış Balaban (Çev.). 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Bütün, M. (2010). Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Perspektifinden Çocuk Bakım Hizmetleri: Farklı Ülke Uygulamaları. Uzmanlık Tezi, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Ankara.

Çapa, B. (2009). Zihin Engelli ve Otistik Çocuğa Sahip Ailelerin Toplumsal Hayata Katılmada Yaşadıkları Güçlüklerin Karşılaştırılması. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Danış, M. Z. (2006). Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Yaşadığı Duygular, Çocuklarının Geleceğine İlişkin Düşünceleri ve Umutsuzluk Düzeyleri. Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi, 17 (2), 91-107.

Duyan, V. (2005). Engelli çocuğa sahip annelerin problemlerle başaçıkma tarzları. Ufkun Ötesi Bilim Dergisi, 5(2) 4-13.

Ekşi, A. (1999). Ben Hasta Değilim: Çocuk Sağlığı ve Hastalıklarının Psikososyal Yönü. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.

Erkan, G. (1998). Ana Babanın Özürlü Çocuğa Yaklaşımı ve Uyumu. Sosyal Hizmet Sempozyumu '97: Toplumla Bütünleşme Sürecinde Özürlüler ve Sosyal Hizmet (s. 96-99). Yay. Haz: Işıl B. ve Özcan K. Ankara: H.Ü. SHYO Yayını, No: 003.

Fırat, S. (2016). Otistik Çocukların Anne-Babalarının Depresyon ve Kaygı Düzeyleri. Çukurova Medical Journal/Ç. Ü. Tıp Fakültesi Dergisi, 41(3), 539-547.

Gökçearslan, E. (2002). Özürlü Çocuğa Sahip Ailelerin Güçlendirilmesi. Ufkun Ötesi Bilim Dergisi, 2 (2), 97-106.

Günsel, A. G. (2010). Zihinsel Engelli Tanısı Almış Çocuğa Sahip Ailelerin Aile İşlevlerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

İkizoğlu, M. (2001). Yoksulluk ve Özürlülük İlişkisi. Ufkun Ötesi Bilim Dergisi, 1 (2), 87-88.

Işıkhan, V. (2005). Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Psiko-Sosyal ve Sosyo-Ekonomik Sorunları. Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi, 16 (2), 35-52.

Işıl, G. Ö. (1994). Zeka Özürlü Çocukların Günlük Yaşam Aktivitelerine Uyumunda Annelere Verilen Eğitimin Etkinliği. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Johnson, B. S. (2000). Mothers' Perceptions of Parenting Children with Disabilities. The American Journal of Maternal/Child Nursing, 25(3):127-132.

Kara, E. (2008). Zihinsel Engelli Çocukları Olan Ailelerin Çocuklarının Durumunu Dini Açıdan Değerlendirmeleri. O. M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 26-27, 317-331.

Karadağ, G. (2009). Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Yaşadıkları Güçlükler ile Aileden Algıladıkları Sosyal Destek ve Umutsuzluk Düzeyleri, TAF PrevMedBull, 8(4), 315-322.

Koray, M. (2008). Sosyal Politika. 3. Baskı, Ankara: İMGE Kitabevi.

Koray, M. (2008). *Sosyal politika*. İmge Kitabevi.

Küçüker, S. (1993). Özürlü Çocuk Ailelerine Yönelik Psikolojik Danışma Hizmetleri. Özel Eğitim Dergisi, 1(3), 23-29.

Meşe, İ. (2014). Damgalamanın "Köşeye Sıkıştırdığı" Kadınlar: Zihinsel Engelli Çocukların Anneleri. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7(31), 544-550.

Oymak, M. V. (1998). Zeka Özürlü Çocukların Yetiştirilmesi: Tanımlar-Kavramlar-Programlar. 2. Baskı, Ankara: SABEV Yayını.

Özgökçeler, S. (2006). Sosyal Dışlanma Sorunsalı ve Engellilerin Sosyal Politikası Bağlamında Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Özgür, İ. (2004). Engelli Çocuk Engelli Aile. Genç İnsiyatif Dergisi, 11, 18-27.

Özşenol, F., Işıkhan, V., Ünay, B., Aydın, İ., Akın, R., & Gökçay, E. (2003). Engelli Çocuğa Sahip Ailelerin Aile İşlevlerinin Değerlendirilmesi. Gülhane Tıp Dergisi, 45(2), 156-164.

Özsoy, Y., Özyürek, M., & Eripek, S. (1998). Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar "Özel Eğitime Giriş". Ankara: Karatepe Yayınları.

Rodriguez, C.M. & Murphy, L.E. (1997). Parenting Stress and Abuse Potential in Mothers of Children with Developmental Disabilities. Child Maltreatment, 3(2), 245-251.

Sarıhan, C. Ö. (2007). Engelli Çocuğa Sahip Olan ve Olmayan Annelerin Aile İşlevlerini Algılamaları İle Yalnızlık Düzeylerinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Sarısoy, M. (2000). Otistik ve Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Ebeveynlerin Evlilik Uyumları. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Şen, E. (2004). Engelli Çocuğa Sahip Ailelerin Yaşadığı Güçlükler. Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Mersin.

Şenel, H. G. (1995). Yetersizliğe Sahip Kardeşi Olanlarla, Olmayanların Yetersizliğe Yönelik Tutumları ve Kaygı Düzeyleri Yönünden Karşılaştırılması. Özel Eğitim Dergisi, 2 (1), 33-39.

Thompson, N. (2014). Kuram ve Uygulamada Sosyal Hizmeti Anlamak. Ankara: Dipnot Yayınları.

Thompson, N. (2014). *Understanding social policy*. Palgrave Macmillan.

Yıldırım Sarı, H. (2007). Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailelerde Aile Yüklenmesi. C. Ü. Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi, 11 (2), 1-7.

Yıldırım Sarı, H. (2007). Zihinsel Yetersiz Çocuğu Olan Aileler İçin "Aile Yükü Değerlendirme Ölçeği" Geliştirilmesi. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Yıldırım, F. ve Conk, Z. (2005). Zihinsel Yetersizliği Olan Çocuğa Sahip Anne/Babaların Stresle Başa Çıkma Tarzlarına ve Depresyon Düzeylerine Planlı Eğitimin Etkisi. Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi, 9 (2), 1-10.

BÖLÜM 28

ÖZEL GEREKSİNİMLİ ÇOCUĞU OLAN AİLELERİN AFETLERDE YAŞADIKLARI GÜÇLÜKLER

Samet DİNÇER[1]

1 Öğr.Gör.Dr., Sinop Üniversitesi, ORCID:0000-0001-8498-2408

Afetler, neden olduğu fiziksel, ekonomik ve sosyal zararlar ile toplumların bir kısmını veya tamamını derinden etkilemektedirler. Toplumun farklı sosyo-ekonomik statülerinde yaşamlarını sürdüren pek çok aile ve birey afetlerin neden olduğu yıkımlardan kaçınılmaz şekilde zarar görebilmektedir (Yücel, 2024). Toplumlar sosyal bilimciler tarafından genellikle gelir düzeyine bağlı olarak düşük, orta ve yüksek düzey olmak üzere bir sınıflandırmaya dahil edilmektedirler (Rose & Harrison, 2007). Bu gelir düzeyi durumu beklenebileceği üzere bireylerin ve ailelerin yaşam kaliteleri üzerinde de belirleyici olmaktadır. Özellikle yine toplumun zarar görebilirliği ve kırılganlığı yüksek gruplarından olan özel gereksinimli bireyler ve aileleri afetlerin ortaya çıkardığı kaotik ortamda diğer kişilere kıyasla daha fazla zarar görebilmektedir (Örenoğlu & Bekler, 2024).

Dezavantajlı gruplardan olan özel gereksinimli bireyler toplumumuzda azımsanmayacak düzeyde bir popülasyona sahiptir (Pakalın & Mersin, 2023). Özürlü, sakat vb. pek çok sıfat insan onuruna yakışmayacak çağırışımlar oluşturması nedeniyle artık günümüzde pek kullanılmamaktadır. Pek çok farklı sağlık durumunun dahil edildiği tüm bu bireyler için artık çoğunlukla "Özel Gereksinimli Birey" olarak isimlendirme yapılmaktadır (Chapman, Dixon, Kendall, & Clanchy, 2024).

Özel gereksinimli birey doğum sonrası normal gelişim gösteren kişilerden farklı olarak zihinsel, işitme, bedensel, dil ve konuşma bozukluğu, otizm veya üstün zekalı vb. pek çok durumu kapsayan bir tanımı ifade etmektedir (Varış & Hekim, 2017). Toplumun kırılgan üyeleri olan bu bireylerin doğuştan veya sonradan edinilen farklı türde sağlık sorunları onların hayatlarında tam veya kısmen bağımsız birey olarak yaşamlarını sürdürmelerini güçleştirerek özellikle tüm yaşamları süresince aile bakımına muhtaç durumda bırakabilmektedir (Bilik & Akdağ, 2023).

Özel gereksinimli çocuğu olan aileler, afet durumlarında birçok özel zorlukla karşılaşabilmektedirler. Bu ailelerin afetlere karşı daha fazla hazırlık yapmaları ve afet anında ihtiyaçlarını karşılamaları gerekmektedir. Özel gereksinimli çocukların fiziksel, duygusal ve bilişsel durumları, afet anlarında onları daha savunmasız hale getirmektedir. Bu bağlamda yaşadıkları başlıca güçlükler sırasıyla aşağıdaki başlıklarda ele alınacaktır.

1. Erişilebilirlik Sorunları

Afetlere neden olan deprem, taşkın, yangın gibi olaylarda özel gereksinimli çocukların sağlık hizmetlerine, barınma alanlarına, güvenli bölgelere veya tahliye alanlarına erişimi çok daha zor olabilmektedir. Özel gereksinimli bireylerin sağlık durumuna bağlı olarak özel ihtiyaçları olabilmekte, kullandıkları özel ilaçlar ve takip edildikleri sağlık kuruluşlarının zarar görmesi nedeniyle sağlık hizmetlerine kısıtlı erişim nedeniyle afetlerden ikincil zarar görebilmektedir (Ronoh, Gaillard, & Marlowe, 2015). Afet sonrası bölgenin

tehlikeli olması nedeniyle güvenli alanlara tahliye edilen ve yeni barınma ortamlarına götürülen özel gereksinimli çocuklar yeni ortama uyum sağlamakta zorlanabilmektedir. Ailelerinin de kaçınılmaz olarak zaten zor olan bu süreçlerini daha da zorlaştırdığı söylenebilir (Asher et al., 2024).

Engel durumuna bağlı olarak fiziksel engelli çocuklar için tasarlanmış özel ekipmanlar ve erişim olanakları (örneğin; rampalar, asansörler, ulaşılabilir tuvaletler) genellikle afet bölgesinde bulunamayabilir veya tedariğinde gecikmeler yaşanabilmektedir. Bu durum, ailelerin bu hizmetlere ulaşmakta zorlanmasına neden olmakta ve çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamalarında güçlükler yaşanmasında neden olabilmektedir (Asher et al., 2024).

2. İletişim Sorunları

Özel gereksinimli çocuklar, özellikle zihinsel gelişim bozukluklarından otizm spektrum bozukluğu, işitme engeli veya görme engeli gibi durumlarla yaşamını sürdürmeye çalışan çocuklar afet anında olayı anlamlandırmada ve kendilerini ifade etmekte güçlük çekebilmektedirler (Yaşlı & Yıldız Demirtaş, 2023). Bu nedenle yaşanabilecek her türlü afet senaryosunda eğitim aldıkları kurumlar tarafından bu çocuklara yönelik tehlike durumlarını ve doğru hareket şeklinin afet yaşanmadan önce kavratmaya yönelik eğitimler planlanması gerekmektedir (Torani, Majd, Maroufi, Dowlati, & Sheikhi, 2019).

Ayrıca, ailelerin afet meydana geldikten sonraki akut süreçte doğru bilgilere ulaşması ve çocuklarıyla etkili iletişim kurabilmesi için yeterli sayıda sosyal destek sağlanması gerekmektedir. Aileler afetlerin ortaya çıkardığı kaotik ortamda birbirlerine ulaşmakta güçlük çekebilmektedir. Bu nedenle arama-kurtarma, itfaiye, emniyet, sağlık, sosyal çalışmacı vb. afet alanında görev alan personellere işaret dili ve özel gereksinimli çocuklara nasıl yaklaşım göstermeleri gerektiği konusunda da eğitimler verilmesi gerekmektedir (Smith, Donaldson, Mitton, & Lee, 2024).

3. Tıbbi İhtiyaçlar

Özel gereksinimli çocuklar sağlık durumlarına bağlı olarak sürekli tıbbi bakıma ihtiyaç duyabilmektedir. Örneğin bu çocuklardan bazıları düzenli olarak ilaç tedavisi almakta, fizik terapi görmesi veya özel beslenme ihtiyacına yönelik düzenlemeleri gerekebilmektedir (Yazdani, Yee, & Chung, 2013).

Kamu kurumlarının ve mesken olarak kullanılan yapıların afet sonrası hasar görmesi veya tamamen yıkılması sonucu sağlık hizmetlerinin sunumu aksayabilmektedir. Afet durumlarında özel gereksinimli çocukların tıbbi ihtiyaçlarının buna bağlı olarak karşılanması zorlaşabilmektedir. Ayrıca, bu çocukların tıbbi durumları için kullanmakta oldukları özel ekipmanları (tekerlekli sandalye, solunum cihazı vb.) afet sonrasında kaybolabilir ya da kullanılamaz hale gelebilmektedir (Pourhosseini, Ardalan, & Mehrolhassani, 2015). Bu türde ihtiyaçların afet sonrası dönemde ivedilikle tedarik edilmesi

özel gereksinimli çocukların ve ailelerinin acil tıbbi ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için planlamalar yapılması gerekmektedir.

4. Psiko-Sosyal Destek Eksikliği

Afetlerin ortaya çıkardığı stresli ortam olayı deneyimleyen tüm bireyler için travmatik olabilmektedir ancak özel gereksinimli çocuklar ve aileleri diğer kişilere nazaran bu travmayı farklı şekillerde deneyimleyebilir (Spencer & Thompson, 2024). Afet sonrası olağan dönemde yaşadıkları yapıları ve mekanları terk etmek zorunda kalan yani yerlerinden edilen afetzedelerin yeni yaşam alanlarına geçişi ve uyum süreci onlar için oldukça zorlayıcı olabilmektedir. Özel gereksinimli çocuğu olan aileler gündelik yaşamlarında dahi komşularıyla bazı sorunlar yaşayabilmektedir (Wagemann, 2017). Özellikle yıkıcı bir afet türü olan depremlerin sonrasında kurulan çadırkent veya geçici barınma alanlarında bu çocukların özel durumlarından dolayı birtakım bağırma, gürültü yapma vb. davranışları nedeniyle sorunlar oluşabilmektedir (Bilik & Akdağ, 2023).

Özel gereksinimli çocuklar genellikle duygusal ve psikolojik tepkilerini doğru bir şekilde ifade etmekte güçlük çekmektediler. Gündelik yaşamda belirli bir rutinde ve mekanlarda yaşamlarını sürdürdüklerinde aynı kişilere ve ortamlara alıştıkları için tepkileri daha kolay kontrol altına alınabilmektedir (Goodwin et al., 2022). Ancak afetler sonrası yaşadıkları mekanların, ortamların ve günlük rutininin değişmek durumunda kaldığında bu yeni duruma uyum göstermeleri zaman alabilmektedir. Aynı zamanda özel gereksinimli çocuğu olan aileler, afet sonrası stres ve travma ile başa çıkmak için uygun psikolojik destek bulmakta güçlük çekebilmektedirler (Mann, McMillan, Silver, & Stein, 2021).

5. Ailelerin Psiko-Duygusal Yükü

Özel gereksinimli çocukları olan aileler, afetin yaşandığı sırada çocuklarının güvenliği ve sağlığı için daha fazla kaygı duyabilirler. Çünkü bu çocuklar genellikle ailelerinin yönlendirmelerine bağlı olduklarından dolayı bağımsız hareket ederek güvenliklerini sağlama davranışını göstermekte zorlanabilmektedirler (Hipper et al., 2018). Ailelerin afetlerin neden olduğu zorlayıcı durumlarla başa çıkma stratejileri ve afet sonrası iyileşme süreçleri çocuklarının özel ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurmayı gerektirir. Özellikle geçici barınma alanlarında mahremiyetin sağlanamaması ve özel alanlarının yeterince bulunamaması bu çocuklar için zorlayıcı deneyimler yaşamalarına neden olmaktadır. Bu tür durumlar da ailelerin ek bir duygusal ve psikolojik yük taşımasına neden olabilmektedir (Sakız, 2024).

Afetlerde akut dönem sonlanmaya başladıktan sonrasında afetzedelerde görülen Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB) sendromu diğer herkes gibi özel gereksinimli çocuğu olan aileleri de etkilemektedir (Valladares-Garrido

et al., 2022). Ancak afetler sonrası çok sayıda kişi bu sendromu yaşayabilmektedir bu nedenle bu kişilerin tespiti kolaylıkla yapılamayabilir. Deprem gibi ölüme yakın deneyimler, savaşlar vb. pek çok durumun kişinin mental sağlığı üzerinde olumsuz etki yaratarak bu sendroma neden olabilmektedir (Sönmez & Hocaoglu, 2023). Bu sendromu yaşayan kişiler gündelik hayatlarını sürdürmekte zorlanabilmektedirler. Özel gereksinimli çocuğu olan ebeveynler bu sendromu yaşadığı takdirde çocuklarının bakımını ve ihtiyacını aksatabilecektir. Bu nedenle öncelikli olarak afet durumlarında sosyal ve psikolojik desteğin hızlıca sağlanması önem arz etmektedir.

6. Eğitim İhtiyaçları

Afetler meydana geldikten sonraki rehabilite/iyileşme döneminde özel gereksinimli çocukların eğitim ihtiyaçlarının ve gereksinimlerinin karşılanması büyük bir sorun olabilmektedir. Olağan dönemde Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) ve özel kurumlar tarafından bu çocukların seviyelerine uygun eğitimler sürdürülmektedir (Aydemi̇r & Islam, 2023). Afet sonrası okulların yıkılması veya zarar görmesi sonucu kullanılamaz duruma gelmesi, özel gereksinimli çocukların eğitimlerinde kullanılan materyallerinin kaybolması, öğrencinin farklı bir öğretmeni reddetmesi/uyum sağlayamaması veya özel eğitim öğretmenlerinin afet bölgesinde yeterli sayıda bulunaması vb. nedenlerde eğitim süreçleri aksayabilmektedir (Pakalın & Mersin, 2023).

Afetler eğitimde sürekliliğin sekteye uğramasına neden olarak çocukların eğitimde geri kalmasına yol açabilmektedir. Olağan dönemde de diğer normal gelişim gösteren çocuklardan daha farklı bir eğitim müfredatına tabi olan özel gereksinimli çocuklar öğrenme güçlüğü çekmelerinden dolayı zor ve ağır şekilde ilerleme kaydetmektedir (Erturan, Başaran, Burak, & Elbasan, 2024). Bu nedenle eğitim süreci ne kadar aksar ve gecikme yaşanırsa bu zor elde edilen kazanımlarda hızlıca gerileyebilecektir. Ayrıca, afet bölgesindeki okulların veya özel eğitim merkezlerinin yeniden açılabilmesi zaman alabileceği göz önüne alınarak vakit kaybedilmeksizin geçici barınma alanlarında da özel gereksinimli çocukların ihtiyaçlarına uygun şekilde eğitimin kesintisiz olarak sürdürülmesi gerekmektedir (Bilik & Akdağ, 2023).

7. Sosyal Destek Ağının Eksikliği

Afet bölgelerinde toplumları bir arada tutan sosyal destek ağları (komşular, geniş aile, arkadaşlar, vb.) önemli bir insan kaynağı olabilmektedir. Çünkü gündelik hayatta kurulan bu insan ilişkileri sayesinde de pek çok özel gereksinimli çocuğu olan aile zaman zaman çocuklarının bakımı için destek alabilmektedir (Smith et al., 2024). Toplumumuzun kültüründe önemli yer tutan komşuluk ilişkileri gündelik hayatta bireyin sosyal çevre oluşturmasında ve toplumla bütünleşmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu tür ilişkiler sayesinde yaşadığımız mekanlar birer yapı olmaktan çıkar ve benimsediğimiz, kendimizi ait hissettiğimiz yaşam alanlarına dönüşürler (Arman, 2011).

Ancak özel gereksinimli çocuğu olan aileler çocuklarının durumlarından ötürü genellikle daha sınırlı bir sosyal destek ağına sahip olabilirler. Çünkü özel gereksinimli çocuk bakımı, ebeveynlerin sosyalleşebilmelerine ve bu türde ilişkiler kurma olanaklarına ket vurabilmektedir (Caicedo, 2014). Hatta site yapıları gibi toplu yaşam alanlarında komşular arası tartışmalar dahi çıkabilmektedir. Afet sonrası hali hazırda az olan bu sosyal destek ve yardımlaşma bu ailelerin sosyal çevrelerinin deprem gibi afetler nedeniyle yer değiştiren/göç eden komşular giderek azalabilmektedir (Caicedo, 2014). Çadırkent gibi geçici barınma alanlarında bu tür sorunlar yaşanmaması ve ailelere sosyal desteğin yeterince sağlanabilmesi adına Sivil Toplum Kurluşları, yerel yönetimler, gönüllü vb. farklı aktörün afet sonrası daha etkin kullanılması önem arz etmektedir.

8. Tahliye ve Barınma Zorlukları

Afete dönüşen doğa olayları genellikle yerleşim yerlerinde büyük yıkım ve tahribat yaratarak güvensiz bir ortam oluşmasına neden olmaktadır. Bu nedenle olaydan etkilenen her kişi güvenli alanlara tahliye olmak durumundadır. Yaşanan afetin etkilediği bölgenin uğradığı hasar ve kayıplar tahliye ve barınma ihtiyacının da büyüklüğünde belirleyici olmaktadır (Abegaz, Wang, & Xu, 2024). Deprem gibi yer hareketleri sonucu afete dönüşen doğa olayları kırsal alandan ziyade yüksek nüfuslu kentsel alanlarda yarattığı yıkımla birlikte hayatta kalan kişiler için de aynı zamanda ciddi bir güvenli alana tahliye ve barınma ihtiyacı da ortaya çıkarmaktadır (Usta, Gunduz, & Atalay, 2024). Afetin akut safhasında yüksek ihtiyaç olan arama-kurtarma faaliyetleri sonrası sağ kurtulanlar için ivedi bir şekilde mevsim koşullarına uygun barınma alanları AFAD ve onun koordinasyonu altında pek çok kurum ve kuruluşlarca oluşturulmaktadır (Bayraktar, Ventura, Yang, Hökelekli, & Taş, 2024).

Afet sırasında, acil tahliye ve barınma ihtiyaçları herkes için büyük bir önem taşır. Ancak, özel gereksinimli çocukları olan aileler çocuklarının özel durumları ve ihtiyaçları nedeniyle barınma yerlerinin onlara uygun şekilde erişilebilir olmasına (rampalar, yataklar, banyo düzenlemeleri gibi) ve çocuklarının özel ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde mahremiyetin sağlanarak düzenlenmiş olmasına ihtiyaç duyarlar (Gökalp, Erciyas Ş, Ekrem, & Çetin, 2024). Bu düzenlemelerin genellikle afet alanlarında sağlanması zor olabilmektedir çünkü oluşan kaotik ortamda mevcut kaynaklar yetersiz gelebilmekte ve buna bağlı ihtiyaçların giderilmesinde zorluklar yaşanabilmektedir. Deprem gibi afetler sonrası geçici barınma alanlarının oluşturulması ve özellikle hijyen sağlayan sanitasyon hizmetlerinin sağlıklı bir şekilde kurulması zarar gören kentsel altyapı nedeniyle gecikmeli olabilmektedir (Özlemiş & Eren, 2024). Deprem sonrası pek çok toplu yaşam alanlarında savunmasız gruplardan olan özel gereksinimli çocukların tuvalet, banyo gibi ihtiyaçlarının giderilmesi bu çocukların genellikle bağımsız hareket edememeleri sebebiyle aileler için oldukça yıpratıcı olabilmektedir. Geçici barınma alanlarının

oluşturulmasında bu çocukların ve ailelerin ihtiyaçlarının ihmal edilmemesi gerekmektedir (Gökalp et al., 2024).

9. Bilgi Eksikliği ve Hazırlık Yetersizlikleri

Afetlere hazırlıklı olma hali gelişmiş ülkelerde tüm toplum kesimleri için proaktif birer tutum olmaktadır. Çünkü afete dönüşen olaylar genellikle birer doğa olayı olmakta ve ortaya çıkan can kaybı ve maddi zararlar bilimsel yöntemler izlendiğinde önlebilecek türdedir. Günümüz teknolojik imkanları aşırı hava olayları, kuraklık, salgın vb. pek çok doğa kaynaklı olayın afete dönüşmeden evvel çeşitli ölçüm araçlarıyla takip edilmesi ve uyarılar ile insanların tedbir almasına imkan vermektedir (Appleby-Arnold, Brockdorff, & Callus, 2021).

Fakat burada toplumdaki bireylerin sosyo-demografik farklılıkları (eğitim düzeyi, gelir durumu, yaşanılan bölge vb.) afetlere hazırlık olma halini etkilediği söylenebilir. Bu bakımdan özel gereksinimli çocukları olan ailelerin çocuklarının kendilerine bağımlı olma hali nedeniyle afetler için farkındalığa sahip olup özel hazırlık yapmaları gerekmektedir (Baker & Cormier, 2013). Çocuklarının durumlarına özel ihtiyaçlarını karşılayacak bir acil durum planı oluşturmayı, gerekli tıbbi belgeleri ve varsa kullandığı ilaçları yedeklemek gibi hazırlıkları içermelidir. Ancak, bu tür planlar ve hazırlıklar için ailenin yeterli bilgi düzeyi ve yeterli farkındalığı olmayabilir. Bu nedenle bu ailelerin afetlere hazırlıklı olma durumları için farkındlık artırıcı eğitim ve çeşitli faaliyetler özelgereksinimli çocuklar için oldukça faydalı olabilecektir (Hoffmann & Muttarak, 2017).

10. Aile Dinamikleri ve İletişim Zorlukları

Günümüz toplumlarında aile içi dinamikler çocukların bakımında belirleyici olmaktadır. Ataerkil toplumsal cinsiyet eşitliği normları aileler içerisinde çocuk bakımını genellikle anne üzerinden yapılması gerektiği fikrine dayanmaktadır. Fakat şartlar ve ihtiyaç halinde çocuk bakımı ki özel gereksinimli bir çocuğun meşakkatli olan bakımını yalnızca annenin üstlenmesi beklenemez (Gündüz, 2024).

Afetler ve izleyen tüm süreçte aile üyeleri arasında iletişim zorlukları yaşanabilir, özellikle ailedeki özel gereksinimli çocuğun durumu ve ihtiyaçlarına göre aile dinamikleri değişebilecektir. Aile bireylerinin afet sırasında kendi güvenliklerini sağlama çabaları, özel gereksinimli çocuğun ihtiyaçlarını göz ardı etmeye veya ertelemeye neden olabilmektedir (Hipper et al., 2018). Ebeveynlerden birisi bu çocuğun bakımını üstlenmeyip eşine bütün bakım süreçlerini terk ettiği durumda aile bağları bu durumlardan olumsuz yönde etkilenmektedir. Aile içi gerilimin arttığı, ilişkilerin zarar gördüğü bu durumda afetlerin sonrasında bu etkilerden kurtulması ve olağan dönemde dönülebilmesini oldukça zorlaştırabilecektir. Afetler insanları oldukça zorla-

yıcı yaşam deneyimlerine maruz bırakmaktadır. Ancak bu zorlu süreçlerde aileler ne kadar bağlarını güçlü tutarsa bu süreçleri en kolay şekilde atlatabilecektir (Saar-Heiman, 2023).

Sonuç

Afetlerde özel gereksinimli çocuğu olan aileler, hem fiziksel hem de duygusal anlamda daha fazla zorlukla karşılaşmaktadırlar. Bu nedenle, afetlere hazırlık sürecinde özel gereksinimli çocukların ihtiyaçlarına yönelik özel düzenlemelerin yapılması, hem çocuklar hem de aileler için çok önemlidir. Merkezi ve yerel yönetimlerin yaptıkları afet yönetimi planlamalarında, sivil toplum kuruluşları yaptığı gönüllülük faaliyetlerinde ve afetlerde görev alan ekiplerin bu ailelere yönelik daha fazla farkındalık oluşturması ve özel destek mekanizmaları geliştirmesi gerekmektedir.

Kaynakça

Abegaz, R., Wang, F., & Xu, J. (2024). History, causes, and trend of floods in the U.S.: a review. *Natural Hazards*. doi:10.1007/s11069-024-06791-y

Appleby-Arnold, S., Brockdorff, N., & Callus, C. (2021). Developing a "culture of disaster preparedness": The citizens' view. *International Journal of Disaster Risk Reduction, 56*, 102133. doi:https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2021.102133

Arman, M. N. (2011). Avrupa Komşuluk Politikasında Sorunlu Alanlar: İnsan Güvenliği ve Komşuluk İlişkisi. [The Problematic Fields in European Neighborhood Policy: Human Security and Neighborhood Relations]. *Uluslararası İlişkiler Dergisi, 8*(31), 45-68. Retrieved from https://dergipark.org.tr/en/pub/uidergisi/issue/39279/597479

Asher, A., Estes, J., Allender, S., Ferguson, M., Schoen, M., & Villarosa, G. (2024). Safety of Students with Disabilities in Emergency Situations. *Journal of Occupational Therapy, Schools, & Early Intervention, 17*(1), 97-119. doi:10.1080/19411243.2022.2156421

Aydemir, E., & Islam, M. (2023). Covid-19 Pandemi Döneminde Özel Gereksinimli Çocuk Sahibi Ailelerin Yaşadığı Zorluklar. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22*(47), 743-763. doi:10.46928/iticusbe.1231709

Baker, L. R., & Cormier, L. A. (2013). Disaster Preparedness and Families of Children with Special Needs: A Geographic Comparison. *Journal of Community Health, 38*(1), 106-112. doi:10.1007/s10900-012-9587-3

Bayraktar, A., Ventura, C. E., Yang, T. Y., Hökelekli, E., & Taş, Y. (2024). Observed Damage Behavior of Earth Dams During the 2023 Kahramanmaraş, Turkey, Earthquakes. *Geotechnical and Geological Engineering*. doi:10.1007/s10706-024-02911-4

Bilik, M. B., & Akdağ, M. (2023). Özel Gereksinimli Bireyler ve Ebeveynleri Açısından Afet Zorlukları: 2011 Van Depremi Örneği. [Disaster Challenges for Individuals with Special Needs and Their Parents: The Case of the 2011 Van Earthquake]. *Afet ve Risk Dergisi, 6*(1), 243-256. doi:10.35341/afet.1233201

Caicedo, C. (2014). Families With Special Needs Children:Family Health, Functioning, and Care Burden. *20*(6), 398-407. doi:10.1177/1078390314561326

Chapman, K., Dixon, A., Kendall, E., & Clanchy, K. (2024). Defining dignity at the intersection of disability: a scoping review. *Disability and Rehabilitation, 46*(23), 5404-5414. doi:10.1080/09638288.2024.2302582

Erturan, S., Başaran, Z., Burak, M., & Elbasan, B. (2024). The Impact of Disasters on Stress Levels of Caregivers of Children with Special Needs: A Comparative Study. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*(23), 811-831. doi:10.38079/igusabder.1331955

Goodwin, J., Rob, P., Freeston, M., Garland, D., Grahame, V., Kernohan, A., . . . Rodgers, J. (2022). Caregiver perspectives on the impact of uncertainty on the

everyday lives of autistic children and their families. *Autism, 26*(4), 827-838. doi:10.1177/13623613211033757

Gökalp, M. G., Erciyas Ş, K., Ekrem, E. C., & Çetin, Ş. (2024). Assessment of healthcare needs on disabled earthquake survivors after the Malatya earthquake. *Journal of Education and Health Promotion, 13*, 4. doi:10.4103/jehp.jehp_717_23

Gündüz, F. (2024). A phenomenological study on women's disaster experience in Türkiye. *International Journal of Disaster Risk Reduction, 100*, 104196. doi:https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2023.104196

Hipper, T. J., Davis, R., Massey, P. M., Turchi, R. M., Lubell, K. M., Pechta, L. E., . . . Chernak, E. (2018). The Disaster Information Needs of Families of Children with Special Healthcare Needs: A Scoping Review. *Health Secur, 16*(3), 178-192. doi:10.1089/hs.2018.0007

Hoffmann, R., & Muttarak, R. (2017). Learn from the Past, Prepare for the Future: Impacts of Education and Experience on Disaster Preparedness in the Philippines and Thailand. *World Development, 96*, 32-51. doi:https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2017.02.016

Mann, M., McMillan, J. E., Silver, E. J., & Stein, R. E. K. (2021). Children and Adolescents with Disabilities and Exposure to Disasters, Terrorism, and the COVID-19 Pandemic: a Scoping Review. *Current Psychiatry Reports, 23*(12). doi:10.1007/s11920-021-01295-z

Örenoğlu, S., & Bekler, T. (2024). Özel Gereksinimli Çocukların Aileleri İçin Afet Eğitim Programı. [Disaster Education Program for the Families of Children with Special Needs]. *Afet ve Risk Dergisi, 7*(2), 490-504. doi:10.35341/afet.1361542

Özlemiş, Ş., & Eren, T. (2024). Afet Sonrası Kullanılacak Geçici Barınma Alanlarının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri Kullanılarak Seçilmesi Üzerine Bir Uygulama. *Uluslararası Muhendislik Arastirma ve Gelistirme Dergisi*. doi:10.29137/umagd.1469270

Pakalın, B., & Mersin, F. (2023). Depreme Hazırlar Mı? Özel Gereksinimli Bireylerin Deprem Anında Güvenliği. [Are They Prepared for Earthquake? Safety of Individuals with Special Needs in the Time of Earthquake]. *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi, 8*(2), 795-802. Retrieved from https://dergipark.org.tr/en/pub/ikcusbfd/issue/78150/1263205

Pourhosseini, S. S., Ardalan, A., & Mehrolhassani, M. H. (2015). Key Aspects of Providing Healthcare Services in Disaster Response Stage. *Iran J Public Health, 44*(1), 111-118.

Ronoh, S., Gaillard, J. C., & Marlowe, J. (2015). Children with Disabilities and Disaster Risk Reduction: A Review. *International Journal of Disaster Risk Science, 6*(1), 38-48. doi:10.1007/s13753-015-0042-9

Rose, D., & Harrison, E. (2007). The European socio-economic classification: a new social class schema for comparative European research. *European Societies, 9*(3), 459-490.

Saar-Heiman, Y. (2023). Power with and power over: Social workers' reflections on their use of power when talking with parents about child welfare concerns. *Children and Youth Services Review, 145*, 106776. doi:https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2022.106776

Sakız, H. (2024). Information and communication strategies for children with special needs and their families after disasters. In H. Kaçan (Ed.), *Psychologıcal First Aid for Children With Special Needs and Their Families in Disasters*.

Smith, N., Donaldson, M., Mitton, C., & Lee, E. (2024). Communication in disasters to support families with children with medical complexity and special healthcare needs: a rapid scoping review. *Front Public Health, 12*, 1229738. doi:10.3389/fpubh.2024.1229738

Sönmez, D., & Hocaoglu, C. (2023). Post-Traumatic Stress Disorder After Natural Disasters: A Review. *Düzce Tıp Fakültesi Dergisi, 25*(2), 103-114. doi:10.18678/dtfd.1277673

Spencer, G., & Thompson, J. (2024). Children and young people's perspectives on disasters – Mental health, agency and vulnerability: A scoping review. *International Journal of Disaster Risk Reduction, 108*, 104495. doi:https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2024.104495

Torani, S., Majd, P. M., Maroufi, S. S., Dowlati, M., & Sheikhi, R. A. (2019). The importance of education on disasters and emergencies: A review article. *Journal of Education and Health Promotion, 8*, 85. doi:10.4103/jehp.jehp_262_18

Usta, G., Gunduz, F., & Atalay, E. (2024). Disaster and gender: men's experiences during and after the earthquake. *Natural Hazards, 120*(11), 9917-9933. doi:10.1007/s11069-024-06591-4

Valladares-Garrido, M. J., Zapata-Castro, L. E., Peralta, C. I., García-Vicente, A., Astudillo-Rueda, D., León-Figueroa, D. A., & Díaz-Vélez, C. (2022). Post-Traumatic Stress Disorder after the 6.1 Magnitude Earthquake in Piura, Peru: A Cross-Sectional Study. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 19*(17), 11035. doi:10.3390/ijerph191711035

Varış, Y. A., & Hekim, M. M. (2017). [Handicapped Person Who Need Special Education and MusicEducation]. *Gazi Eğitim Bilimleri Dergisi, 3*(3), 29-42. Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/gebd/issue/35209/390674

Wagemann, E. (2017). Need for adaptation: transformation of temporary houses. *Disasters, 41*(4), 828-851. doi:10.1111/disa.12228

Yaşlı, E., & Yıldız Demi̇rtaş, V. (2023). Özel Gereksinimi Olan Öğrenciler ile Tipik Gelişim Gösteren Öğrencilerin Okul Kavramına Yönelik Algıları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*(58), 2948-2968. doi:10.53444/deubefd.1338536

Yazdani, S., Yee, C. T., & Chung, P. J. (2013). Factors Predicting Physical Activity Among Children With Special Needs. *Preventing Chronic Disease, 10*. doi:10.5888/pcd10.120283

Yücel, D. (2024). ENGELLİ BİREYLERİN DEPREM SÜRECİNDE GÜVENLİĞİ. [Safety of disabled individuals during the earthquake process]. *Hastane Öncesi Dergisi, 9*(1), 83-89. doi:10.54409/hod.1483690

BÖLÜM 29

ARDAHAN KENT İMGESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mustafa ŞENEL[1]

Kuttusi ZORLU[2]

Volkan DEDE[3]

1 Prof. Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ardahan. mustafasenel@ardahan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7641-163X.

2 Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Ardahan. kuttusizorlu@ardahan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8924-6549.

3 Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Ardahan. volkandede@ardahan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4523-1390.

1. GİRİŞ

Kentsel mekânlar morfolojik, sosyal, görsel, işlevsel ve zamansal gibi farklı boyutlardan meydana gelen yerleşim alanları olarak tanımlanmaktadır (Carmona vd., 2003). Bununla birlikte, içinde yaşayan sakinler tarafından algılanan boyutu da mevcuttur. Bu nedenle kentsel mekanlar, sadece fiziksel özellikleriyle değil; toplumsal, kültürel ve psikolojik yönleriyle de holistik bir bakış açısıyla incelenmesi gereken alanlardır. Bu noktada kent imgesi kavramı ön plana çıkmaktadır. Genel bir tanım olarak kentsel imge, kentin görülmesiyle elde edilen zihinsel bir süreci ifade eder (Topçu, 2011). Daha özel bir tanım yapılacak olursa, kent imgesi, insan ve mekân arasındaki etkileşimde duyum, algı, biliş süreçlerini barındırmakta ve çevrenin deneyimlenmesi ile zihinde oluşmaktadır (Eraydın, 2016). Kent imgesini, zihinde tasarlanmış olan imgenin, kentin belirli noktalarına daha doğru bir ifadeyle kentin boşluklarına yansıtılmış hali olarak açıklamak mümkündür (Tayanç, 2021). Kent imgesi, kentte yaşayanların hem kent içerisinde kendilerini konumlandırmaları hem de aidiyet hissini güçlendirmesi açılarından günlük yaşamda önemli bir yere sahiptir (Eraydın, 2016). Bu noktada "godonim" ve "godonimiya" kavramları da ön plana çıkmaktadır. Godonim, kentlerdeki bölge, geçit, bulvar adları; godonimiya ise kentlerdeki bölge adlarını açıklamaya çalışan yer adları (toponomi) araştırmalarına karşılık gelmektedir (Yavuz ve Şenel, 2013). Yer adları, sembol ve gösterge bilimsel karşılıklarıyla, bulunulan veya daha önce hiç görülmemiş ortamları anlamlandırır, görünür kılar ve doğanın anlaşılmasını sağlar (Yavuz ve Şenel, 2013). Bu bağlamda kent imgesi ile kentsel yer adları arasında da bir etkileşim söz konusudur (Şenel, 2013).

Ünlü kent kuramcısı Kevin Lynch'in "Kent İmgesi" (Image of the City-1960) adlı eserinde ortaya attığı yaklaşım, daha sonraki kent araştırmaları, özellikle de kentsel kimlik ve imge araştırmalarında sıklıkla kullanılmıştır. Lynch (1960)'e göre kentsel bir imge; yapı, kimlik ve anlam olmak üzere üç farklı bileşenden meydana gelmektedir. Kimlik, kentsel çevrenin tanımlanmasıyla; yapı, fiziksel özelliklerin düzenlenmesiyle; anlam ise, bireylerin kentin işlevlerini zihninde ilişkilendirmesiyle ilgilidir (Aydın ve Levent, 2018; Lynch, 1960). Lynch (1960) kentsel imgeyi bir referans noktası ve yön bulma aracı olarak belirtmektedir. Nitekim görsel olarak bireyin çevre algısını oluşturan yapı öğelerinin bir araya gelişi ile bireylerde zihinsel haritalar oluşmakta ve bu haritalar kenti betimlemektedir (Çelikyay, 2017). Birey, yön bulma veya tarif etme arayışına girdiğinde bireyin zihin haritalarında yer edinen ve birbirleriyle etkileşim içerisinde olan mekânlar zihin tarafından organize edilir ve mekânları referans noktaları olarak kullanarak gideceği veya tarif edeceği noktaya ulaşım planını çizer (Öğçe, 2020). Lynch (1960) kentsel imgeyi 5 farklı yapay çevre bileşeni ile kategorize etmiştir. Bunlar izler (path), kenarlar/sınırlar (edges), bölgeler (districts), düğüm noktaları (nodes) ve nirengi noktaları'ndan (landmarks) oluşmaktadır. Literatürde yol/patika gibi isimlerle de kullanılan izler,

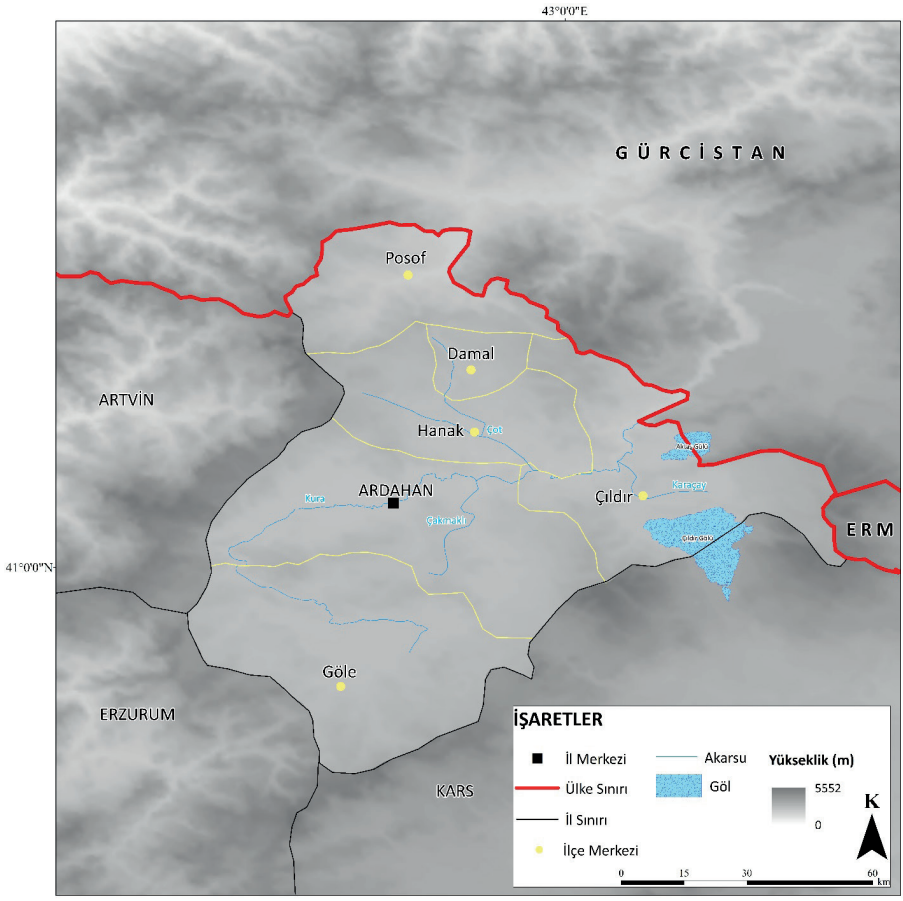
kent içindeki bölgeleri birbirine bağlayan veya ayıran ya da bölgeler arasından geçip giden ulaşım akslarını ifade etmektedir (Çelikyay, 2017). Herhangi bir kentsel alanda bulunan yaya yolları, demir yolu ağları, caddeler, sokaklar, kanal ve köprüler başlıca iz çeşitleridir. İnsanlar, bu izleri kullanırken kenti gözlemlemekte ve diğer kentsel öğeleri de algılayarak ilişkilendirmektedirler (Lynch, 2010). Kenarlar ya da sınırlar olarak adlandırabileceğimiz öğeler, kamusal alanı çevreleyen, sınırlayan, kamusal alanın son bulduğu öğeleri tanımlamaktadır (Çelikyay, 2017). Sınırlar, eylem alanlarını ayıran hatlar olarak kıyılar, akarsular, topoğrafya ve çevre yollarından oluşan birimlerdir (Aliağaoğlu ve Miroğlu, 2020). Bireyler tarafından ulaşım aksları gibi kullanılmayan kenarlar, iki bölge arasında sınır işlevi gören ve pek çok kişinin yön bulmak için kullandığı unsurlardır (Lynch, 2010). Bölgeler, kendi içerisinde bir bütünlük arz eden ve bireyin mental olarak içini deneyimleyebilecekleri kentsel alanlardır (Çelikyay, 2017; Damayanti ve Kossak, 2016). Bunlar konut alanları, sanayi-ticaret alanları, rekreasyon alanları ve yeşil alanlar gibi kentsel işlevlere karşılık gelen birimlerden oluşmaktadır. Bireyin, kentin içerisinde nerede olduğunu algılamasına yön veren bölgeler, bir yaya bölgesi, bir alışveriş bölgesi, kentin kenar mahalleleri, yoğun trafik alanları, pazar yerleri gibi işlev bütünlüğü olan alanlardır (Çelikyay, 2017). İnsanlar, söz konusu alanların sınırlarından içeriye girdiğini kolaylıkla anlayabilmektedir (Lynch, 2010). Düğüm noktaları, kentsel mekânda toplanma, buluşma ve dağılma alanları olarak tanımlanmaktadır (Aliağaoğlu ve Miroğlu, 2020). Kavşaklar, otogarlar, iskeleler, istasyonlar vb. aktarma noktaları gibi, kalabalıkların karşılaştığı, toplandığı, buluştuğu, bir araya geldiği ve aynı zamanda yeniden farklı yönlere dağıldığı meydan formundaki alanlar da sosyalleşme mekânları olarak önemli düğüm noktalarını oluşturmaktadır (Aliağaoğlu ve Miroğlu, 2020; Çelikyay, 2017). Söz konusu bu öğeler, insanların kent içinde farklı noktalara dağılmasını sağlayan stratejik alanlardır. Yani, bireylere yeni deneyimler için farklı seçenekler sunmaktadırlar. Nirengi noktaları ise, işaret noktaları olarak bilinen ve kentsel alanlarda fiziksel bir nesneye karşılık gelen referanslardır (Lynch, 2010). Bu noktalar herkes tarafından bilinen önemli işlevsel binalar (hastane, okul, belediye gibi), tarihi yapılar, saat kuleleri, anıtlar, dikili taşlar, köprüler, çeşmeler, gibi basit bir şeklide tanımlanmış fiziksel nesnelerdir. Nirengi noktaları kamusal alanı tarifleme veya yön bulmada etkili olan unsurlardır. Kentsel imgenin açıklanmasına yönelik literatür incelendiğinde uluslararası ve ulusal düzeyde birçok çalışma bulunmaktadır (Lynch, 1960; Pocock ve Hudson, 1978; Ittelson, 1978; Nasar, 1998; Türkoğlu, 2002; Carmona vd., 2003; Dalton ve Bafna, 2003; Jansson ve Power, 2006; Çınar ve Bender, 2007; Bademci, 2007; Zhang ve Lawson, 2009; Peters vd., 2010; Sam, 2010; Geniş, 2011; Topçu, 2011; Stiglic vd., 2015; Eraydın, 2016; Erdönmez ve Çelik, 2016; Çelikyay, 2017; Czioska vd., 2017, 2019; Mutlu, 2018; Aydın ve Levent, 2018; Ulutaş, 2019; Mutlu vd., 2019; Rising, 2019; Mutlu ve Tanrıverdi Kaya, 2020; Kurak Açıcı ve Sönmez, 2020; Özdemir vd., 2020; Tayanç, 2021 gibi). Söz konusu çalışmaların büyük bir kısmı büyük

ve yoğun nüfuslu metropol kentsel alanlarda yürütülmüştür. Fakat seyrek nüfuslu, göç veren ve sosyoekonomik anlamda gelişme kaydedemeyen kentsel alanlarda yapılan çalışmalar sınırlı kalmıştır (Avcı, 2021; Torun, 2021; Yasak vd., 2021 gibi).

Yukarıda tartışılan literatüre dayanarak, kentsel alanlarda kentsel imgenin ortaya çıkarılması, imaj oluşturma, markalaşma, planlama ve tasarım süreçlerinde kente önemli bir girdi sağlayacaktır. Bu nedenle araştırma sahası olarak Ardahan kenti seçilmiş ve kentin imgesi, Lynch'in (1960) kentsel imge bileşenleri kullanılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bu girişim doğrultusunda, Ardahan kentinin algısal boyutu, kentsel çevre ile sakinler arasındaki karşılıklı ilişki üzerinden ele alınarak, genel bir kent imgesine ulaşılması amaçlanmaktadır. Bu noktada, sakinlerin kentsel mekân algılarını anlayabilmek için kentteki buluşma noktaları (meeting points), açık-yeşil alanlar, güvenli, güvensiz, beğenilen, beğenilmeyen, tercih edilen, tercih edilmeyen yerler belli bir örnekleme uygulanacak anketler ile belirlenmiştir. Ayrıca Ardahan kentinin ana kentsel imge bileşenleri (izler, kenarlar/sınırlar, bölgeler, düğüm noktaları ve nirengi noktaları) tespit edilerek mevcut kentsel alanlarla görselleştirilmiştir. Çalışma sonucunda bazı teorik ve pratik çıkarımların elde edileceği öngörülmektedir. Teorik anlamda, Ardahan kentinde böyle bir çalışmanın yürütülmemiş olması literatüre bir katkı sağlayacaktır. Pratik anlamda ise, kentsel imge çözümlemesi ile saptanan sorunlar ve imkanlar değerlendirilerek planlama ve tasarım stratejileri geliştirilecektir. Söz konusu stratejilerin ise Ardahan ilindeki yerel yönetimlere pratik katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

2. MATERYAL VE METOD

Çalışmada hem nitel hem de nicel analiz yöntemleri bir arada kullanıldığı Türkiye'nin kuzeydoğusunda yer alan Ardahan ili seçilmiştir (Şekil 1). Bu bölümde, veri toplama araçları, örneklem, verilerin nasıl toplanacağı ve analiz edileceği gibi konular ayrı alt başlıklar şeklinde detaylı olarak açıklanmıştır.

Şekil 1. *Çalışma alanının yer bulduru haritası.*

2.1. Veri Toplama Araçları

Mevcut çalışmayla, Ardahan kentinin algısal boyutu, kentsel çevre ile sakinler arasındaki karşılıklı ilişki üzerinden ele alınarak, genel bir kent imgesine ulaşılması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada hem birincil hem de ikincil veriler kullanılmıştır. Öncelikle çeşitli kamu kurum ve kuruluşlarından (Ardahan Belediyesi, TUİK vb.) ikincil veriler (Ardahan kenti imar planı, il nüfus verileri) elde edilmiştir. Birincil verilerin toplanma yöntemi olarak da anket uygulaması kullanılmıştır. Anket formu (Ek-1) iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm katılımcıların sosyodemografik özelliklerini belirlemeye yönelik sorulardan; ikinci bölüm ise kentteki buluşma noktaları (meeting points), açık-yeşil alanlar, güvenli, güvensiz, beğenilen, beğenilmeyen, tercih edilen, tercih edilmeyen yer gibi kentsel mekân algılarını anlamaya yönelik açık uçlu sorulardan oluşmaktadır.

2.2. Örneklem Boyutu

Örneklem seçiminde, rastgele örnekleme tekniği kullanılmıştır. Örneklem boyutu ise 2021 yılı Ardahan ili nüfusuyla (toplam nüfus 94.932 kişi) orantılı bir şekilde belirlenmiştir. Ana evrenden (94.932 kişi), % 95 güven aralığında ve % 5 hata payı ile hesaplanan örneklem boyutu 383 kişidir. İlçe nüfus miktarlarına göre bir örneklem oranlaması yapılacağı için bu sayı 400 olarak belirlenmiştir.

2.3. Veri Toplama Yöntemleri

Örneklem boyutu belirlendikten sonra verilerin toplanması, Ardahan ve ilçe kent merkezlerinde yüz yüze anket yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Anket uygulamaları, katılımcıların kendisinin okuyarak aynı zamanda anketörlerin soruları sorarak doldurulması şeklinde yürütülmüştür.

2.4. Verilerin Analizi

Verilerin analizinde hem nitel hem de nicel analiz yöntemleri birlikte değerlendirilmiştir. Bu nedenle her iki yöntemin analizleri ayrı başlıklar halinde açıklanmıştır.

2.4.1. Nicel Analizler

Araştırmanın nicel analizlerinde, ilk olarak verilerin toplanması, veri setinin oluşturulması ve veri kontrolü-yönetimi gerçekleştirilmiştir. Verilerin analizinde ise, SPSS 24 aracılığıyla kategorik değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri için frekans ve yüzdeler hesaplanarak çapraz tablolarla sunulmuştur. Nümerik değişkenlerin normal dağılıp dağılmadığının kontrolü için "Kolmogorov-Smirnov" ve "Shapiro-Wilk" testlerinden faydalanılmıştır. Normal dağılan nümerik değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri ortalama ± standart sapma olarak sunulurken, normal dağılmayan nümerik değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri ortanca (minimum-maximum) değer olarak sunulmuştur. Kategorik değişkenler arasında ilişki olup olmadığını saptamak için "Pearson Ki-kare", "Yates süreklilik düzeltmesi" veya "Fisher-kesinlik" testleri uygulanmıştır. Normal dağılan nümerik değişkenlerin iki gruplu kategorik değişkene göre ortalamaları arasında fark olup olmadığı "Bağımsız-t testi" ile ölçülürken, ikiden fazla gruplu kategorik değişkenlere göre ortalamaları arasında fark olup olmadığı "Tek yönlü varyans analizi" ile ölçülmüştür. Normal dağılmayan nümerik değişkenlerin iki gruplu kategorik değişkene göre farklılık gösterip göstermediği "Mann-Whitney U" testi ile hesaplanırken, ikiden fazla gruplu kategorik değişkene göre farklılık gösterip göstermediği "Kruskall-Wallis H" testi ile hesaplanmıştır. Anlamlı çıkan sonuçlarda farklılığın sebebini saptamak için değişkenlerin durumuna göre alt grup oran testlerinden, ikili karşılaştırmalardan ve Bonferronni düzeltmesinden faydalanılmıştır. Ayrıca değişkenler arasındaki ilişki derecesi için korelasyon katsayılarından yararlanılmıştır. Elde edilen analiz bulguları çeşitli tablo ve grafiklerle sunulup yorumlanmıştır. Anlamlılık düzeyi ise 0.05 olarak alınmıştır.

2.4.2. Nitel Analizler

Araştırmanın nitel analizlerinde, ilk olarak veri yönetim süreçleri gerçekleştirilmiştir. Nitel analizler Atlas.Ti programı aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Atlas.Ti sözel, işitsel ve görsel verilerin analizinde sıklıkla kullanılan bilgisayar destekli programlarından birisidir. Nitel analizler için 8 ayrı tema belirlenmiştir. Bunlar; (1) Ardahan kenti denildiğinde akla ilk gelen şey, (2) kentin kimliğini/sembolünü yansıtan yapı/yer (3) kentteki buluşma noktaları, (4) kentteki güvenli yerler, (5) kentteki güvensiz yerler, (6) kentteki sevilen yerler, (7) kentteki sevilmeyen yerler ve (8) vakit geçirilen yerler şeklindedir. Anketlerden elde edilen veriler söz konusu temaların altında kod çıktısı olarak kullanılmıştır. Temalar ve kodlardan oluşan kavram ağları elde edilmiştir. Ek olarak, temalar ekseninde kent imar planı üzerinde kent imgesi görseli oluşturulmuştur.

3. BULGULAR

Çalışmayla, Ardahan kentinin algısal boyutu, kentsel çevre ile sakinler arasındaki karşılıklı ilişki üzerinden ele alınarak, genel bir kent imgesine ulaşılması amaçlanmıştır. Arazi çalışmalarıyla verilerin toplanması ve nicel analiz aşamaları gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada çeşitli birincil ve ikincil veriler toplanmıştır. Ardahan il ve ilçe merkezlerinde veri toplama aracı olarak kullanılan anketlerle Haziran-Temmuz 2023 tarihlerinde verilerin toplanma işlemleri gerçekleştirilmiştir. Anketler yüz yüze tekniği ile ankete katılmak isteyen katılımcılara uygulanmıştır. İlçelere göre toplanan anket sayıları aşağıdaki tablodaki gibidir:

Tablo 1. *Ankete katılan katılımcı sayıları.*

İlçe	Sayı
Merkez	185
Göle	105
Çıldır	40
Hanak	35
Posof	30
Damal	25
Toplam	421

İkinci aşamada araştırmanın nicel analizleri gerçekleştirilmiştir. İlk olarak verilerin toplanması, veri setinin oluşturulması ve veri kontrolü-yönetimi gerçekleştirilmiştir. Verilerin analizinde ise, SPSS aracılığıyla veriler bilgisayar ortamına yüklendikten sonra kategorik değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri için frekans ve yüzdeler hesaplanmıştır. Sosyodemografik bulgulara göre katılımcıların yarısından fazlası 18-34 yaş aralığındadır. Cinsiyet dağılımı ise % 59.4 ile erkekler, % 40.6 ile kadınlardan oluşmaktadır. Diğer değişkenlere ait detaylı bilgiler Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. *Katılımcıların sosyodemografik özellikleri.*

Değişkenler		n	%
Yaş	18-34	287	68.2
	35-49	93	22.1
	50 ve üzeri	41	9.7
Cinsiyet	Erkek	250	59.4
	Kadın	171	40.6
Ortalama gelir	1-10 bin TL	164	39.0
	11-20 bin TL	135	32.1
	21 bin TL ve üzeri	122	29.0
Eğitim düzeyi	İlkokul	66	15.7
	Ortaokul	111	26.4
	Lise	133	31.6
	Yüksek öğrenim	91	21.6
	Diğer	20	4.8
İkamet süresi	1 yıldan daha az	117	27.8
	1-4 yıl	164	39.0
	5 yıl ve üzeri	140	33.3
Yaşanılan yer	Ardahan Merkez	186	44.2
	Göle	105	24.9
	Diğer ilçeler	130	30.9

Sosyodemografik değişkenler ile diğer değişkenler arasında Pearson Ki-kare testleri yapılarak değişkenler arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı belirlenmiştir. Bulgulara göre: Ardahan kenti denilince aklınıza gelen ilk şey nedir sorusuna katılımcılardan 98'i "Kar, kış, soğuk" cevabını vermiştir. Ardahan kentinin kimliği/sembolünü yansıtan yapı/yer neresi sorusuna 176 kişi "Kale" yanıtını vermiştir. Buluşma noktası olarak en çok tercih edilen yer "İş Bankası önü" olmuştur. En güvenli bulunan yer "Kendi evim", en güvensiz yer ise "Yeni Mahalle" olmuştur. Yine katılımcılara göre, en sevilen yer "Kura Nehri" iken sevilmeyen yer "Kars garajı ve çevresi" olmuştur. Vakit geçirilmek için tercih edilen yer "Kafe ve restoranlar" şeklindedir. Bulgulara ait daha detaylı bilgiler Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. *Katılımcıların ankete verilen cevaplarının oranları.*

Ardahan kenti denilince aklınıza gelen ilk şey nedir?	n	%	Ardahan kentinin kimliği/sembolünü yansıtan yapı/yer neresidir?	n	%
Kar, kış, soğuk	98	23.3	Kale	176	41.8
Kale	94	22,3	Kura	82	19.5
Kura	42	10.0	Köprü	65	15.4
Doğal alanlar	70	16.6	Dağlar	47	11.2
Hayvancılık	16	3.8	Ormanlar	27	6.4
Tarihi yerler	18	4.3	Göl	24	5.7

Bal	28	6.7
Kaşar peyniri	49	11.6
Cevapsız	6	1.4
Toplam	421	100.0
Ardahan kentinde buluşma noktanız neresidir?	**n**	**%**
Ziraat bankası önü	85	20.2
İş bankası önü	104	24.7
Çarşı	77	18.3
Meydan	22	5.2
Kafe ve restoranlar	22	5.2
Valilik önü	26	6.2
PTT	22	5.2
Kura	34	8.1
Diğer	29	6.9
Toplam	421	100.0
Ardahan kentinde en sevdiğiniz yer neresidir?	**n**	**%**
Kura	92	21.9
Kale	91	21.6
Göl	38	9.0
Yok	54	12.8
Bungalov evler	21	5.0
Yaylalar	12	2.9
Ormanlar	15	3.6
Kafeler	61	14.5
Diğer	37	8.8
Toplam	421	100.0
Ardahan kentinde en sevmediğiniz yer neresidir?	**n**	**%**
Kars garajı ve çevresi	161	38.2
Merkez	84	20.0
Yeni mahalle	108	25.7
Caddeler	26	6.2
Her yer	21	5.0
Diğer	21	5.0
Toplam	421	100.0
Ardahan kentinde en güvenli bulduğunuz yer neresidir?	**n**	**%**
Kendi evim	195	46.3
Merkez	63	15.0
Yurt	56	13.3
Meydan	42	10.0
Her yer	42	10.0
Emniyet ve jandarma	23	5.5
Toplam	421	100.0
Ardahan kentinde en güvensiz bulduğunuz yer neresidir?	**n**	**%**
Yeni mahalle	189	44.9
Her yer	109	25.9
Çarşı	57	13.5
Kars garajı ve çevresi	66	15.7
Toplam	421	100.0
Ardahan kentinde aile ve arkadaşlarınızla vakit geçirmek için tercih ettiğiniz yer neresidir?	**n**	**%**
Kafe ve restoranlar	158	37.5
Kura çevresi	59	14.0
Çıldır gölü	63	15.0
Kayak merkezi	29	6.9
Ormanlar	57	13.5
Kale	40	9.5
Diğer	15	3.6
Toplam	421	100.0

Yaş gruplarına göre ankete verilen cevapların dağılımı ve karşılaştırılması Tablo 4'te verilmiştir. Buna göre; en güvenli bulunan yer ve en sevmedikleri yer ile yaş grupları arasında % 95 güvenle istatistiksel anlamlılık saptanmıştır. Tüm yaş gruplarında en güvenli buldukları yerin "Kendi evleri" olduğu saptanmıştır. En sevmedikleri yerin ise yine tüm yaş gruplarında "Kars garajı ve çevresi" olduğu saptanmıştır. Bunların dışında 18-34 yaş aralığındakilere göre, Ardahan kenti denilince % 23 ile akla ilk gelen şey "Kar, kış ve soğuk" olmuş-

tur. Bu değişken, 35-49 yaş aralığında da kaleyle birlikte ilk sıradadır. 50 yaş ve üzerinde ise "Kale" ilk sırada yer almaktadır. Kentin kimliği/sembolü sorusuna üç yaş grubundaki katılımcıların çoğunluğu da "Kale" cevabını vermiştir. Buluşma noktaları yanıtlarına göre, üç yaş grubundaki katılımcılar da "İş Bankası önü" ve "Ziraat Bankası önü" cevabını vermişlerdir. Diğer soru ve değişkene ait bilgiler Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. *Yaş gruplarına göre ankete verilen cevapların karşılaştırılması.*

Değişkenler	18-34	35-49	50 ve üzeri	p Değeri
Ardahan kenti denilince aklınıza gelen ilk şey nedir?				
Kar, kış, soğuk	65 (23)	24 (26.4)	9 (22)	
Kale	60 (21.2)	24 (26.4)	10 (24.4)	
Kura	34 (12)	5 (5.5)	3 (7.3)	
Doğal alanlar	44 (15.5)	19 (20.9)	7 (17.1)	
Hayvancılık	10 (3.5)	2 (2.2)	4 (9.8)	0.431[a]
Tarihi yerler	14 (4.9)	2 (2.2)	2 (4.9)	
Bal	18 (6.4)	8 (8.8)	2 (4.9)	
Kaşar peyniri	38 (13.4)	7 (7.7)	4 (9.8)	
Ardahan kentinin kimliği/sembolünü yansıtan yapı/yer neresidir?				
Kale	111 (39.7)	48 (51.6)	17 (41.5)	
Kura	53 (22)	10 (10.8)	9 (22)	0.278[a]
Köprü	45 (15.7)	11 (11.8)	9 (22)	
Dağlar	32 (11.1)	13 (14)	2 (4.9)	
Orman	20 (7)	5 (5.4)	2 (4.9)	
Göl	16 (5.6)	6 (6.5)	2 (4.9)	
Ardahan kentinde buluşma noktanız neresidir?				
Ziraat bankası önü	58 (20.2)	20 (21.5)	7 (17.1)	
İş bankası önü	76 (26.5)	18 (19.4)	10 (24.4)	
Çarşı	53 (18.5)	19 (20.4)	5 (12.2)	
Meydan	14 (4.9)	6 (6.5)	2 (4.9)	
Kafe ve restoran	14 (4.9)	5 (5.4)	3 (7.3)	0.775[a]
Valilik önü	20 (7)	3 (3.2)	3 (7.3)	
PTT	17 (5.9)	3 (3.2)	2 (4.9)	
Kura	19 (6.6)	11 (11.8)	4 (9.8)	
Diğer	16 (5.6)	8 (8.6)	5 (12.2)	
Ardahan kentinde en güvenli bulduğunuz yer neresidir?				

Kendi evim	137 (47.7)	36 (38.7)	22 (53.7)		
Merkez	35 (12.2)	23 (24.7)	5 (12.2)		
Yurt	32 (11.1)	20 (21.5)	4 (9.8)	**0.018**[a*]	
Meydan	33 (11.5)	6 (6.5)	3 (7.3)		
Her yer	33 (11.5)	5 (5.4)	4 (9.8)		
Emniyet ve jandarma	17 (5.9)	3 (3.2)	3 (7.3)		
Ardahan kentinde en güvensiz bulduğunuz yer neresidir?					
Yeni mahalle	129 (44.9)	42 (45.2)	18 (3.9)		
Her yer	76 (26.5)	24 (25.8)	9 (22)	0.991[a*]	
Çarşı	39 (13.6)	12 (12.9)	6 (14.6)		
Kars garajı ve çevresi	43 (15)	15 (16.1)	8 (19.5)		
Ardahan kentinde en sevdiğiniz yer neresidir?					
Kura		60 (20.9)	19 (20.4)	13 (31.7)	
Kale		57 (19.9)	28 (30.1)	6 (14.6)	
Göl		26 (9.1)	6 (6.5)	6 (14.6)	
Yok		34 (11.8)	15 (16.1)	5 (12.2)	
Bungalov evler		13 (4.5)	5 (5.4)	3 (7.3)	0.278[a]
Yaylalar		11 (3.8)	0 (0)	1 (2.4)	
Ormanlar		13 (4.5)	1 (1.1)	1 (2.4)	
Kafeler		46 (16)	12 (12.9)	3 (7.3)	
Diğer		27 (9.4)	7 (7.5)	3 (7.3)	
Ardahan kentinde en sevmediğiniz yer neresidir?					
Kars garajı ve çevresi		101 (35.2)	35 (37.6)	25 (61)	
Merkez		66 (23)	15 (16.1)	3 (7.3)	
Yeni mahalle		69 (24)	29 (31.2)	10 (24.4)	**0.031**[a]
Caddeler		23 (8)	2 (2.2)	1 (2.4)	
Her yer		14 (4.9)	6 (6.5)	1 (2.4)	
Diğer		14 (4.9)	6 (6.5)	1 (2.4)	
Ardahan kentinde aile ve arkadaşlarınızla vakit geçirmek için tercih ettiğiniz yer neresidir?					
Kafe ve restoranlar		105 (36.6)	34 (36.6)	19 (46.3)	
Kura çevresi		38 (13.2)	17 (18.3)	4 (9.8)	
Çıldır gölü		50 (17.4)	6 (6.5)	7 (17.1)	
Kayak merkezi		22 (7.7)	7 (7.5)	0 (0)	
Ormanlar		38 (13.2)	14 (15.1)	5 (12.2)	0.320[a]
Kale		26 (9.1)	10 (10.8)	4 (9.8)	
Diğer		8 (2.8)	5 (5.4)	2 (4.9)	

Kategorik değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri sayı (sütun içindeki %'lik) olarak sunulmuştur.

a: Pearson Ki-Kare Testi; *p<0.05.

Cinsiyete göre ankete verilen cevapların dağılımı ve karşılaştırılması Tablo 5'te verilmiştir. Buna göre; değişkenler ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki saptanamamıştır. Bunların dışında erkeklere göre, Ardahan kenti denilince % 22.3 ile akla ilk gelen şey "Kale" olmuştur. Bu değişken, kadınlarda "Kar, kış, soğuk" değişkeni olarak ilk sıradadır. Kentin kimliği/sembolü sorusuna her iki gruptaki katılımcıların çoğunluğu da "Kale" cevabını vermiştir. Buluşma noktaları yanıtlarına göre, her iki grupta "İş Bankası önü" cevabını vermişlerdir. Diğer soru ve değişkene ait bilgiler Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. *Cinsiyete göre ankete verilen cevapların karşılaştırılması.*

Değişkenler	Erkek	Kadın	p değeri
Ardahan kenti denilince aklınıza gelen ilk şey nedir?			
Kar, kış, soğuk	45 (26.8)	53 (21.5)	
Kale	39 (23.2)	55 (22.3)	
Kura	15 (8.9)	27 (10.9)	
Doğal alanlar	27 (16.1)	43 (17.4)	
Hayvancılık	6 (3.6)	10 (4)	0.252[a]
Tarihi yerler	7 (4.2)	11 (4.5)	
Bal	16 (9.5)	12 (4.9)	
Kaşar peyniri	13 (7.7)	36 (14.6)	
Ardahan kentinin kimliği/ sembolünü yansıtan yapı/ yer neresidir?			
Kale	79 (46.2)	97 (38.8)	0.343[a]
Kura	29 (17)	53 (21.2)	
Köprü	21 (12.3)	44 (17.6)	
Dağlar	19 (11.1)	24 (11.2)	
Orman	14 (8.2)	13 (5.2)	
Göl	9 (5.3)	15 (6)	
Ardahan kentinde buluşma noktanız neresidir?			
Ziraat bankası önü	38 (22.2)	47 (18.8)	
İş bankası önü	42 (24.6)	62 (24.8)	
Çarşı	31 (18.1)	46 (18.4)	
Meydan	7 (4.1)	15 (6)	
Kafe ve restoran	10 (5.8)	12 (4.8)	0.941[a]
Valilik önü	11 (6.4)	15 (6)	
PTT	8 (4.7)	14 (5.6)	
Kura	23 (9.2)	11 (6.4)	
Diğer	16 (6.4)	13 (7.6)	

Ardahan kentinde en güvenli bulduğunuz yer neresidir?			
Kendi evim	116 (46.4)	79 (46.2)	
Merkez	43 (17.2)	20 (11.7)	
Yurt	33 (13.2)	23 (13.5)	0.224[a*]
Meydan	26 (10.4)	16 (9.4)	
Her yer	18 (7.2)	24 (14)	
Emniyet ve jandarma	14 (5.6)	9 (5.3)	
Ardahan kentinde en güvensiz bulduğunuz yer neresidir?			
Yeni mahalle	111 (44.4)	78 (45.6)	
Her yer	70 (28)	39 (22.8)	0.09[a**]
Çarşı	26 (10.4)	31 (18.1)	
Kars garajı ve çevresi	43 (17.2)	23 (13.5)	
Ardahan kentinde en sevdiğiniz yer neresidir?			
Kura	49 (19.6)	43 (25.1)	
Kale	56 (22.4)	35 (20.5)	
Göl	28 (11.2)	10 (5.8)	
Yok	30 (12)	24(14)	
Bungalov evler	12 (4.8)	9(5.3)	0.722[b]
Yaylalar	7 (2.8)	5(2.9)	
Ormanlar	9 (3.6)	6(3.5)	
Kafeler	36 (14.4)	25(14.6)	
Diğer	23 (9.2)	14(8.2)	
Ardahan kentinde en sevmediğiniz yer neresidir?			
Kars garajı ve çevresi	98(39.2)	63(36.8)	
Merkez	50(20)	34(19.9)	
Yeni mahalle	58(23.2)	50(29.2)	0.706[b]
Caddeler	16(6.4)	10(5.8)	
Her yer	15(6)	6(3.5)	
Diğer	13(3.1)	8(4.7)	
Ardahan kentinde aile ve arkadaşlarınızla vakit geçirmek için tercih ettiğiniz yer neresidir?			
Kafe ve restoranlar	94(37.6)	64 (37.4)	
Kura çevresi	33 (13.2)	26 (15.2)	
Çıldır gölü	42 (16.8)	21 (12.3)	
Kayak merkezi	19 (7.6)	10 (5.8)	
Ormanlar	33 (13.2)	24 (14)	0.725[b]
Kale	20 (8)	20 (11.7)	
Diğer	9 (3.6)	6 (3.5)	

Kategorik değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri sayı (sütun içindeki %'lik) olarak sunulmuştur.

a: Pearson Ki-Kare Testi; **p<0.10; b: Pearson Ki-Kare Testi; *p<0.05

Ortalama gelire göre ankete verilen cevapların dağılımı ve karşılaştırılması Tablo 6'da verilmiştir. Buna göre; değişkenler ile ortalama gelir arasında anlamlı bir ilişki saptanamamıştır. Bunların dışında geliri 11-20 bin TL ile 21 bin TL ve üzeri olanlara göre Ardahan kenti denilince akla ilk gelen şey "kar, kış, soğuk" olmuştur. Bu değişken, 1-10 bin TL arasında gelire sahip katılım-

cılarda "kale" şeklindedir. Kentin kimliği/sembolü sorusuna her üç gruptaki katılımcıların çoğunluğu da "kale" cevabını vermiştir. Buluşma noktaları yanıtlarına göre, her üç grupta bankaların önü cevabını vermişlerdir. Diğer soru ve değişkene ait bilgiler Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6. *Ortalama gelire göre ankete verilen cevapların karşılaştırılması.*

Değişkenler	1-10 bin TL	11-20 bin TL	21 bin TL ve üzeri	p Değeri
Ardahan kenti denilince aklınıza gelen ilk şey nedir?				
29 (24.2)	37 (27.8)	32 (19.8)	Kar, kış, soğuk	
29 (24.2)	29 (21.8)	36 (22.2)	Kale	
13 (10.8)	9 (6.8)	20 (12.3)	Kura	
18 (15)	24 (18)	28 (17.3)	Doğal alanlar	
0.808[a]	2 (1.7)	5 (3.8)	9 (5.6)	Hayvancılık
4 (3.3)	6 (4.5)	8 (4.9)	Tarihi yerler	
9 (7.5)	10 (7.5)	9 (5.6)	Bal	
16 (13.3)	13 (9.8)	20 (12.3)	Kaşar peyniri	
Ardahan kentinin kimliği/ sembolünü yansıtan yapı/yer neresidir?				
0.442[a]	59 (48.4)	52 (38.5)	65 (39.6)	Kale
17 (13.9)	32 (23.7)	33 (20.1)	Kura	
19 (15.6)	23 (17)	23 (14)	Köprü	
9 (7.4)	16 (11.9)	22 (13.4)	Dağlar	
9 (7.4)	6 (4.4)	12 (7.3)	Orman	
9 (7.4)	6 (4.4)	9 (5.5)	Göl	
Ardahan kentinde buluşma noktanız neresidir?				

29 (23.8)25 (18.5)31 (18.9)Ziraat bankası önü				
27 (22.1)37 (27.4)40 (24.4)İş bankası önü				
26 (13.1)23 (17)38 (23.2)Çarşı				
4 (3.3)7 (5.2)11 (6.7)Meydan				
0.254[a]8 (6.6)5 (3.7)9 (5.5)Kafe ve restoran				
8 (6.6)9 (6.7)9 (5.5)Valilik önü				
8 (6.6)4 (3)10 (6.1)PTT	6 (3.7)	17 (12.6)	11 (9)	
Kura	10 (6.1)	8 (5.9)	11 (9)	
Diğer				
Ardahan kentinde en güvenli bulduğunuz yer neresidir?	67 (40.9)	67 (49.6)	61 (50)	
Kendi evim				
Merkez	29 (17.7)	14 (10.4)	20 (16.4)	
Yurt	24 (14.6)	16 (11.9)	16 (13.1)	0.345[a]
Meydan	16 (9.8)	17 (12.6)	9 (7.4)	
Her yer	20 (12.2)	15 (11.1)	7 (5.7)	
Emniyet ve jandarma	8 (4.9)	6 (4.4)	9 (7.4)	
Ardahan kentinde en güvensiz bulduğunuz yer neresidir?				
Yeni mahalle	77 (47)	53 (39.3)	59 (48.4)	0.581[a]
Her yer	37 (22.6)	40 (29.6)	32 (26.2)	
Çarşı	22 (13.4)	22 (16.3)	13 (10.7)	
Kars garajı ve çevresi	28 (17.1)	20 (14.8)	18 (14.8)	
Ardahan kentinde en sevdiğiniz yer neresidir?				
Kura	38 (23.2)	22 (16.3)	32 (26.2)	
Kale	35 (21.3)	31 (23)	14 (20.5)	
Göl	17 (10.4)	13 (9.6)	8 (6.6)	
Yok	21 (12.8)	19 (14.1)	14 (11.5)	
Bungalov evler	9 (5.5)	7 (5.2)	5 (4.1)	0.322[a]
Yaylalar	6 (3.7)	0 (0)	6 (4.9)	
Ormanlar	8 (4.9)	5 (3.7)	2 (1.6)	
Kafeler	16 (9.8)	26 (19.3)	19 (15.6)	
Diğer	14 (8.5)	12 (8.9)	11 (9)	
Ardahan kentinde en sevmediğiniz yer neresidir?				
Kars garajı ve çevresi	57 (34.8)	55 (40.7)	49 (40.2)	
Merkez	27 (16.5)	31 (23)	26 (21.3)	
Yeni mahalle	48 (29.3)	28 (20.7)	32 (26.2)	0.596[a]
Caddeler	10 (6.1)	9 (6.7)	7 (5.7)	
Her yer	11 (6.7)	6 (4.4)	4 (3.3)	
Diğer	11 (6.7)	6 (4.4)	4 (3.3)	
Ardahan kentinde aile ve arkadaşlarınızla vakit geçirmek için tercih ettiğiniz yer neresidir?				
Kafe ve restoranlar	56 (34.1)	56 (41.5)	46 (37.7)	
Kura çevresi	19 (11.6)	16 (11.9)	24 (19.7)	
Çıldır gölü	26 (15.9)	20 (14.8)	17 (13.9)	

Kayak merkezi	14 (8.5)	10 (7.4)	5 (4.1)	
Ormanlar	25 (15.2)	16 (11.9)	16 (13.1)	0.723[a]
Kale	17 (10.4)	12 (8.9)	11 (9)	
Diğer	7 (4.3)	5 (3.7)	3 (2.5)	

Kategorik değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri sayı (sütun içindeki %'lik) olarak sunulmuştur.

a: Pearson Ki-Kare Testi

Eğitim düzeyine göre ankete verilen cevapların dağılımı ve karşılaştırılması Tablo 7'de verilmiştir. Buna göre; bütün değişkenler ile eğitim düzeyi arasında anlamlı ilişkiler saptanmıştır. Bunların dışında ilkokul ve ortaokul mezunlarına göre, Ardahan kenti denilince akla ilk gelen şey "Kar, kış, soğuk" olmuştur. Lise mezunlarında "Kale", yüksek öğrenimde ise "Doğal alanlar" şeklindedir. Kentin kimliği/sembolü sorusuna her dört gruptaki katılımcıların çoğunluğu da "Kale" cevabını vermiştir. Buluşma noktaları yanıtlarına göre, her dört grupta bankaların önü cevabını vermişlerdir. Diğer soru ve değişkene ait bilgiler Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 7. *Eğitim düzeyine gelire göre ankete verilen cevapların karşılaştırılması.*

Değişkenler	Ilkokul	Ortaokul	Lise	Yüksek öğrenim	Diğer	p Değeri
Ardahan kenti denilince aklınıza gelen ilk şey nedir?						
Kar, kış, soğuk	20 (33.3)	50 (45)	20 (15)	3 (3.3)	5 (25)	
Kale	13 (21.7)	11 (9.9)	45 (33.8)	24 (26.4)	1 (5)	
Kura	6 (10)	11 (9.9)	15 (11.3)	10 (11)	0 (0)	
Doğal alanlar	9 (15)	9 (8.1)	13 (9.8)	28 (30.8)	11 (55)	
Hayvancılık	4 (6.7)	2 (1.8)	6 (4.5)	2 (2.1)	2 (10)	<0.001[a]***
Tarihi yerler	0 (0)	8 (7.2)	4 (3)	6 (6.6)	0 (0)	
Bal	4 (6.7)	8 (7.2)	3 (2.3)	12 (13.2)	1 (5)	
Kaşar peyniri	4 (6.7)	12 (10.8)	27 (20.3)	6 (6.6)	0 (0)	
Ardahan kentinin kimliği/sembolünü yansıtan yapı/yer neresidir?						
Kale	34 (51.5)	43 (38.7)	52 (39.1)	35 (38.5)	12 (60)	
Kura	12 (18.2)	16 (14.4)	34 (25.6)	18 (19.8)	2 (10)	
Köprü	3 (4.5)	22 (19.8)	18 (13.5)	19 (20.9)	3 (15)	0.036[a]*
Dağlar	11 (16.7)	18 (16.2)	9 (6.8)	7 (7.7)	2 (10)	
Orman	6 (9.1)	6 (5.4)	10 (7.5)	5 (5.5)	0 (0)	
Göl	0 (0)	6 (5.4)	10 (7.5)	7 (7.7)	1 (5)	
Ardahan kentinde buluşma noktanız neresidir?						
Ziraat bankası önü	20 (30.3)	22 (19.8)	25 (18.8)	17 (18.7)	1 (5)	
İş bankası önü	13 (19.7)	39 (35.1)	26 (19.5)	19 (20.9)	7 (35)	
Çarşı	7 (10.6)	17 (15.3)	27 (20.3)	21 (23.1)	5 (25)	
Meydan	2 (3)	4 (3.6)	4 (3)	12 (13.2)	0 (0)	
Kafe ve restoran	2 (3)	4 (3.6)	13 (9.8)	1 (1.1)	2 (10)	0.001[a]**
Valilik önü	6 (9.1)	4 (3.6)	12 (9)	2 (2.2)	2 (10)	
PTT	5 (7.6)	5 (4.5)	5 (3.8)	4 (4.4)	3 (15)	
Kura	6 (9.1)	11 (9.9)	8 (6)	9 (9.9)	0 (0)	
Diğer	5 (7.6)	5 (4.5))	13 (9.8)	6 (6.6)	0 (0)	
Ardahan kentinde en güvenli bulduğunuz yer neresidir?						
Kendi evim	28 (42.4)	59 (53.2)	57 (42.9)	43 (47.3)	8 (40)	
Merkez	9 (13.6)	15 (13.5)	19 (14.3)	15 (16.5)	5 (25)	
Yurt	9 (13.6)	12 (10.8)	21 (15.8)	11 (12.1)	3 (15)	0.016[a]*
Meydan	7 (10.6)	15 (13.5)	10 (7.5)	10 (11)	0 (0)	
Her yer	9 (13.6)	2 (1.8)	24 (18)	6 (6.6)	1 (5)	
Emniyet ve jandarma	4 (6.1)	8 (7.2)	2 (1.5)	6 (6.6)	3 (15)	
Ardahan kentinde en güvensiz bulduğunuz yer neresidir?						
Yeni mahalle	38 (57.6)	46 (41.2)	59 (44.4)	31 (34.1)	15 (75)	
Her yer	14 (21.2)	35 (31.5)	37 (27.8)	22 (24.2)	1 (5)	<0.001[a]***
Çarşı	12 (18.2)	8 (7.2)	11 (8.3)	24 (26.4)	2 (10)	
Kars garajı ve çevresi	2 (3)	22 (19.8)	26 (19.5)	14 (15.4)	2 (10)	
Ardahan kentinde en sevdiğiniz yer neresidir?						
Kura	18 (27.3)	27 (24.3)	19 (14.3)	24 (26.4)	4 (20)	
Kale	22 (33.3)	38 (34.2)	20 (15)	9 (9.9)	2 (10)	
Göl	4 (6.1)	2 (1.8)	18 (13.5)	11 (12.1)	3 (15)	
Yok	8 (12.1)	14 (12.6)	20 (15)	12 (13.2)	0 (0)	
Bungalov evler	3 (4.5)	1 (0.9)	7 (5.3)	9 (9.9)	1 (5)	<0.001[b]***
Yaylalar	2 (3)	0 (0)	8 (6)	2 (2.2)	0 (0)	
Ormanlar	2 (3)	2 (1.8)	9 (6.8)	2 (2.2)	0 (0)	
Kafeler	4 (6.1)	17 (15.3)	22 (16.5)	14 (15.4)	4 (20)	
Diğer	3 (4.5)	10 (9)	10 (7.5)	8 (8.8)	6 (30)	
Ardahan kentinde en sevmediğiniz yer neresidir?						
Kars garajı ve çevresi	31 (47)	39 (35.1)	50 (37.6)	33 (36.3)	8 (40)	
Merkez	7 (10.6)	22 (19.8)	29 (21.8)	26 (28.6)	0 (0)	
Yeni mahalle	23 (34.8)	32 (28.8)	29 (21.8)	17 (18.7)	7 (35)	
Caddeler	5 (7.6)	12 (10.8)	8 (6)	1 (1.1)	0 (0)	<0.001[b]***
Her yer	0 (0)	4 (3.6)	8 (6)	9 (9.9)	0 (0)	
Diğer	0 (0)	2 (1.8)	9 (6.8)	5 (5.5)	5 (25)	
Ardahan kentinde aile ve arkadaşlarınızla vakit geçirmek için tercih ettiğiniz yer neresidir?						
Kafe ve restoranlar	28 (42.4)	31 (27.9)	52 (38.1)	38 (41.8)	9 (45)	
Kura çevresi	13 (19.7)	18 (16.2)	19 (14.3)	9 (9.9)	0 (0)	
Çıldır gölü	11 (16.7)	15 (13.5)	22 (16.5)	14 (15.4)	1 (5)	
Kayak merkezi	1 (1.5)	7 (6.3)	5 (3.8)	10 (11)	6 (30)	
Ormanlar	8 (12.1)	18 (16.2)	17 (12.8)	13 (14.3)	1 (5)	<0.001[b]***
Kale	3 (4.5)	11 (9.9)	18 (13.5)	5 (5.5)	3 (15)	
Diğer	2 (3)	11 (9.9)	0 (0)	2 (2.2)	0 (0)	

Kategorik değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri sayı (sütun içindeki %'lik) olarak sunulmuştur.
a: Pearson Ki-Kare Testi;*p<0.05; **p<0.01; ***p<0.001; b: Pearson Ki-Kare Testi; p<0.001

İkamet süresine göre ankete verilen cevapların dağılımı ve karşılaştırılması Tablo 8'de verilmiştir. Buna göre; en sevilmeyen yer hariç bütün değişkenler ile ikamet süresi arasında anlamlı ilişkiler saptanmıştır. Bunların dışında 1 yıldan daha az ile 5 yıl ve üzeri ikamet edenlere göre, Ardahan kenti denilince akla ilk gelen şey "Kale" olmuştur. 1-4 yıl ikamet süresine göre ise "Kar, kış, soğuk" şeklindedir. Kentin kimliği/sembolü sorusuna her üç gruptaki katılımcıların çoğunluğu da "Kale" cevabını vermiştir. Buluşma noktaları yanıtlarına göre, her üç grupta bankaların önü cevabını vermişlerdir. Diğer soru ve değişkene ait bilgiler Tablo 8'de yer almaktadır.

Tablo 8. *İkamet süresine göre ankete verilen cevapların karşılaştırılması.*

Değişkenler	1 yıldan daha az	1-4 yıl	5 yıl ve üzeri	p Değeri
Ardahan kenti denilince aklınıza gelen ilk şey nedir?				
Kar, kış, soğuk	23 (20)	48 (29.8)	27 (19.3)	
Kale	35 (30,7)	23 (14.3)	36 (25.7)	
Kura	7 (6,1)	19 (11.8)	16 (11.4)	
Doğal alanlar	21 (18,4)	25 (15.5)	24 (17.1)	
Hayvancılık	4 (3,5)	6 (3.7)	6 (4.3)	**0.010[a]**
Tarihi yerler	8 (7,0)	8 (5)	2 (1.4)	
Bal	1 (0,9)	14 (8.7)	13 (9.3)	
Kaşar peyniri	15 (13,2)	18 (11.2)	16 (11.4)	
Ardahan kentinin kimliği/sembolünü yansıtan yapı/yer neresidir?				
Kale	55 (47)	79 (48.2)	42 (30)	
Kura	15 (12.8)	38 (23.2)	29 (20.7)	
Köprü	18 (15.4)	17 (10.4)	30 (21.4)	**0.006[a]**
Dağlar	12 (10.3)	18 (11)	17 (12.1)	
Orman	9 (7.7)	4 (2.4)	14 (10)	
Göl	8 (6.8)	8 (4.9)	8 (5.7)	
Ardahan kentinde buluşma noktanız neresidir?				
Ziraat bankası önü	23 (19.7)	31 (18.9)	31 (22.1)	
İş bankası önü	19 (16.2)	50 (30.5)	35 (25)	
Çarşı	15 (12.8)	37 (22.6)	25 (17.9)	
Meydan	10 (8.5)	7 (4.3)	5 (3.6)	
Kafe ve restoran	12 (10.3)	5 (3)	5 (3.6)	**0.001[a]**
Valilik önü	10 (8.5)	8 (4.9)	8 (5.7)	
PTT	2 (1.7)	7 (4.3)	13 (9.3)	
Kura	14 (12)	6 (3.7)	14 (10)	
Diğer	12 (10.3)	13 (7.9)	4 (2.9)	
Ardahan kentinde en güvenli bulduğunuz yer neresidir?				
Kendi evim	50 (42.7)	73 (44.5)	72 (51.4)	
Merkez	25 (21.4)	20 (12.2)	18 (12.9)	
Yurt	20 (17.1)	26 (15.9)	10 (7.1)	**0.003[a]**
Meydan	5 (4.3)	22 (13.4)	15 (10.7)	
Her yer	16 (13.7)	13 (7.9)	13 (9.3)	
Emniyet ve jandarma	1 (0.9)	10 (6.1)	12 (8.6)	
Ardahan kentinde en güvensiz bulduğunuz yer neresidir?				
Yeni mahalle	42 (35.9)	68 (41.5)	79 (44.9)	
Her yer	53 (45.3)	39 (23.8)	17 (25.9)	**0.001[a]**
Çarşı	10 (8.5)	33 (20.1)	14 (13.5)	
Kars garajı ve çevresi	12 (10.3)	24 (14.6)	30 (15.7)	
Ardahan kentinde en sevdiğiniz yer neresidir?				
Kura	33 (28.2)	22 (13.4)	37 (26.4)	
Kale	24 (20.5)	41 (25)	26 (18.6)	
Göl	10 (8.5)	21 (12.8)	7 (5)	
Yok	24 (20.5)	16 (9.8)	14 (10)	
Bungalov evler	7 (6)	5 (3)	9 (6.4)	**0.001[a]**
Yaylalar	0 (0)	7 (4.3)	5 (3.6)	
Ormanlar	5 (4.3)	2 (1.2)	8 (5.7)	
Kafeler	6 (5.1)	37 (22.6)	18 (12.9)	
Diğer	8 (6.8)	13 (7.9)	16 (11.4)	
Ardahan kentinde en sevmediğiniz yer neresidir?				
Kars garajı ve çevresi	45 (38.5)	71 (43.3)	45 (32.1)	
Merkez	19 (16.2)	32 (19.5)	33 (23.6)	
Yeni mahalle	27 (23.1)	40 (24.4)	41 (29.3)	
Caddeler	12 (10.3)	7 (4.3)	7 (5)	0.392[a]
Her yer	7 (6)	7 (4.3)	7 (5)	
Diğer	7 (6)	7 (4.3)	7 (5)	
Ardahan kentinde aile ve arkadaşlarınızla vakit geçirmek için tercih ettiğiniz yer neresidir?				
Kafe ve restoranlar	54 (46.2)	52 (31.7)	52 (37.1)	
Kura çevresi	7 (6)	21 (12.8)	31 (22.1)	
Çıldır gölü	20 (17.1)	20 (12.2)	23 (16.4)	
Kayak merkezi	7 (6)	17 (10.4)	5 (3.6)	
Ormanlar	16 (13.7)	22 (13.4)	19 (13.6)	**0.001[a]**
Kale	10 (8.5)	21 (12.8)	9 (6.4)	
Diğer	3 (2.6)	11 (6.7)	1 (0.7)	

Kategorik değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri sayı (sütun içindeki %'lik) olarak sunulmuştur.
a: Pearson Ki-Kare Testi;*p<0.05; **p<0.01; ***p<0.001

Yaşanılan yere göre ankete verilen cevapların dağılımı ve karşılaştırılması Tablo 9'da verilmiştir. Buna göre; bütün değişkenler ile yaşanılan yer arasında anlamlı bir ilişki saptanamamıştır. Bunların dışında merkez ve diğer ilçelere göre Ardahan kenti denilince akla ilk gelen şey "Kar, kış, soğuk" olmuştur. Göle ilçesine göre ise "Kale" şeklindedir. Kentin kimliği/sembolü sorusuna her üç gruptaki katılımcıların çoğunluğu da "Kale" cevabını vermiştir. Buluşma noktaları yanıtlarına göre, her üç grupta "İş Bankası önü" cevabını vermişlerdir. Diğer soru ve değişkene ait bilgiler Tablo 9'da yer almaktadır.

Tablo 9. *Yaşanılan yere göre ankete verilen cevapların karşılaştırılması.*

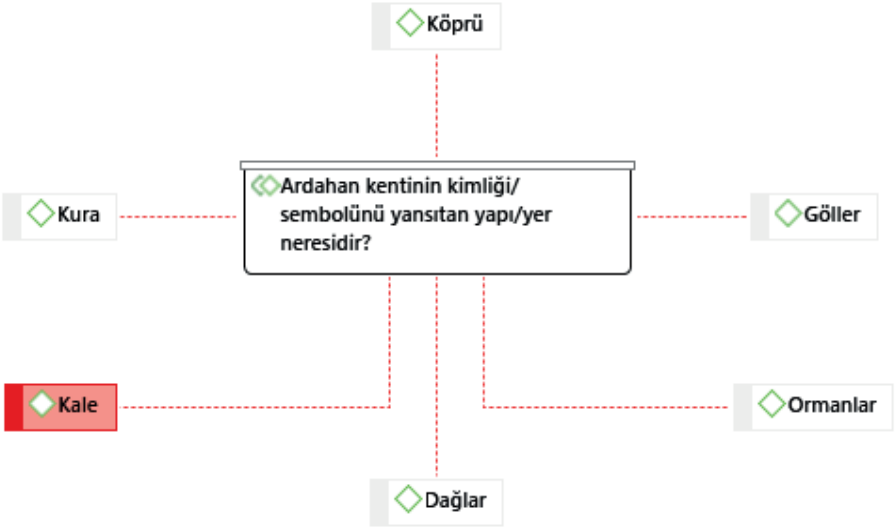
Değişkenler	Ardahan Merkez	Göle	Diğer Ilçeler	p Değeri
Ardahan kenti denilince aklınıza gelen ilk şey nedir?				
Kar, kış, soğuk	46 (25)	19 (18.4)	33 (25.8)	
Kale	43 (23.4)	24 (23.3)	27 (21.1)	
Kura	22 (12)	9 (8.7)	11 (8.6)	
Doğal alanlar	28 (15.2)	20 (19.4)	22 (17.2)	
Hayvancılık	8 (4.3)	4 (3.9)	4 (3.1)	0.902[a]
Tarihi yerler	9 (4.9)	5 (4.9)	4 (3.1)	
Bal	9 (4.9)	7 (6.8)	12 (9.4)	
Kaşar peyniri	19 (10.3)	15 (14.6)	15 (11.7)	
Ardahan kentinin kimliği/sembolünü yansıtan yapı/yer neresidir?				
Kale	76 (40.9)	43 (41)	57 (43.8)	
Kura	37 (19.9)	21 (20)	24 (18.5)	
Köprü	29 (15.6)	18 (17.1)	18 (13.8)	0.906[a]
Dağlar	20 (10.8)	11 (11.5)	16 (12.3)	
Orman	13 (7)	6 (5.7)	8 (6.2)	
Göl	11 (5.9)	6 (5.7)	7 (5.4)	
Ardahan kentinde buluşma noktanız neresidir?				
Ziraat bankası önü	37 (19.9)	23 (21.9)	25 (19.2)	
İş bankası önü	45 (24.2)	24 (22.9)	35 (26.9)	
Çarşı	36 (19.4)	19 (18.1)	22 (16.9)	
Meydan	11 (5.9)	6 (5.7)	5 (3.8)	
Kafe ve restoran	11 (5.9)	6 (5.7)	5 (3.8)	0.900[a]
Valilik önü	10 (5.4)	8 (7.6)	8 (6.2)	
PTT	9 (4.8)	5 (4.8)	8 (6.2)	
Kura	14 (7.5)	8 (7.6)	12 (9.2)	
Diğer	13 (7)	6 (5.7)	10 (7.7)	
Ardahan kentinde en güvenli bulduğunuz yer neresidir?				
Kendi evim	85 (45.7)	48 (45.7)	62 (47.7)	
Merkez	28 (15.1)	16 (15.2)	19 (14.6)	
Yurt	26 (14)	15 (14.3)	15 (11.5)	0.900[a]
Meydan	18 (9.7)	10 (9.5)	14 (10.8)	
Her yer	19 (10.2)	11 (10.5)	12 (9.2)	
Emniyet ve jandarma	10 (5.4)	5 (4.8)	8 (6.2)	
Ardahan kentinde en güvensiz bulduğunuz yer neresidir?				
Yeni mahalle	84 (45.2)	45 (42.9)	60 (46.2)	
Her yer	47 (25.3)	27 (25.7)	35 (26.9)	0.904[a]
Çarşı	25 (13.4)	15 (14.3)	17 (13.1)	
Kars garajı ve çevresi	30 (16.1)	18 (17.1)	18 (13.8)	
Ardahan kentinde en sevdiğiniz ver neresidir?				
Kura	41 (22)	25 (23.8)	26 (20)	
Kale	38 (20.4)	25 (23.8)	28 (21.5)	
Göl	18 (9.7)	9 (8.6)	11 (8.5)	
Yok	24 (12.9)	12 (11.4)	18 (13.8)	
Bungalov evler	9 (4.8)	5 (4.8)	7 (5.4)	0.900[a]
Yaylalar	6 (3.2)	3 (2.9)	3 (2.3)	
Ormanlar	8 (4.3)	3 (2.9)	4 (3.1)	
Kafeler	25 (13.4)	15 (14.3)	21 (16.2)	
Diğer	17 (9.1)	8 (7.6)	12 (9.2)	
Ardahan kentinde en sevmediğiniz yer neresidir?				
Kars garajı ve çevresi	58 (31.2)	43 (41)	60 (46.2)	
Merkez	36 (19.4)	22 (21)	26 (20)	
Yeni mahalle	60 (32.3)	25 (23.8)	23 (17.7)	
Caddeler	12 (6.5)	5 (4.8)	9 (6.9)	0.282[a]
Her yer	10 (5.4)	5 (4.8)	6 (4.6)	
Diğer	10 (5.4)	5 (4.8)	6 (4.6)	
Ardahan kentinde aile ve arkadaşlarınızla vakit geçirmek için tercih ettiğiniz yer neresidir?				
Kafe ve restoranlar	69 (37.1)	41 (39)	48 (36.9)	
Kura çevresi	26 (14)	12 (11.4)	21 (16.2)	
Çıldır gölü	30 (16.1)	13 (12.4)	21 (15.4)	
Kayak merkezi	12 (6.5)	9 (8.6)	8 (6.2)	
Ormanlar	25 (13.4)	16 (15.2)	16 (12.3)	0.901[a]
Kale	18 (9.7)	11 (10.5)	11 (8.5)	
Diğer	6 (3.2)	3 (2.9)	6 (4.6)	

Kategorik değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri sayı (sütun içindeki %'lik) olarak sunulmuştur.
a: Pearson Ki-Kare Testi

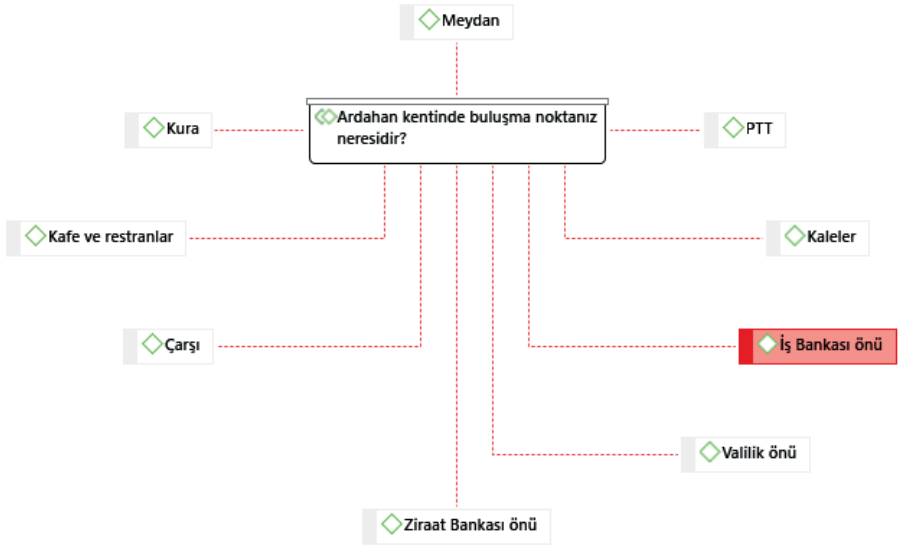
Araştırmanın nitel analizler kısmında anketteki sekiz farklı soruya katılımcıların verdikleri yanıtların frekansları kavram ağlarına dönüştürülmüştür (Şekil 2-9).

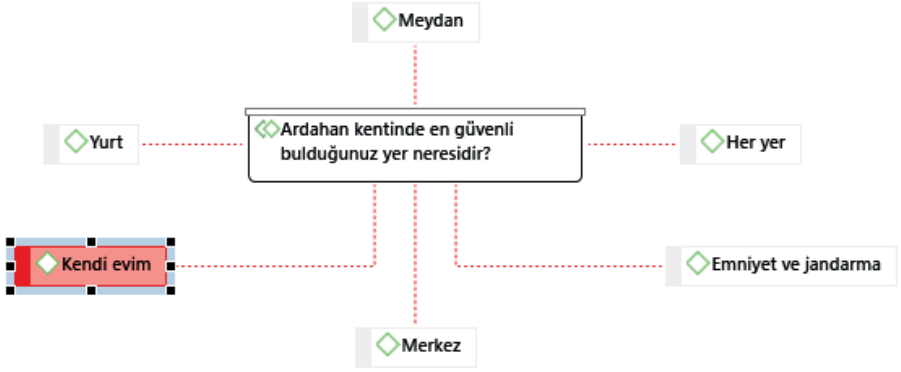
Şekil 2. *Ardahan kenti denilince akla ilk gelen şey; "Kar-kış-soğuk".*

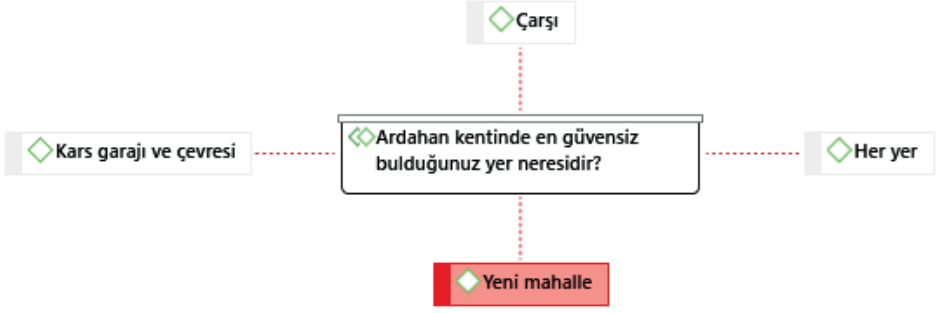
Şekil 3. *Ardahan kentinin kimliği/sembolünü yansıtan yapı/yer; "Kale".*

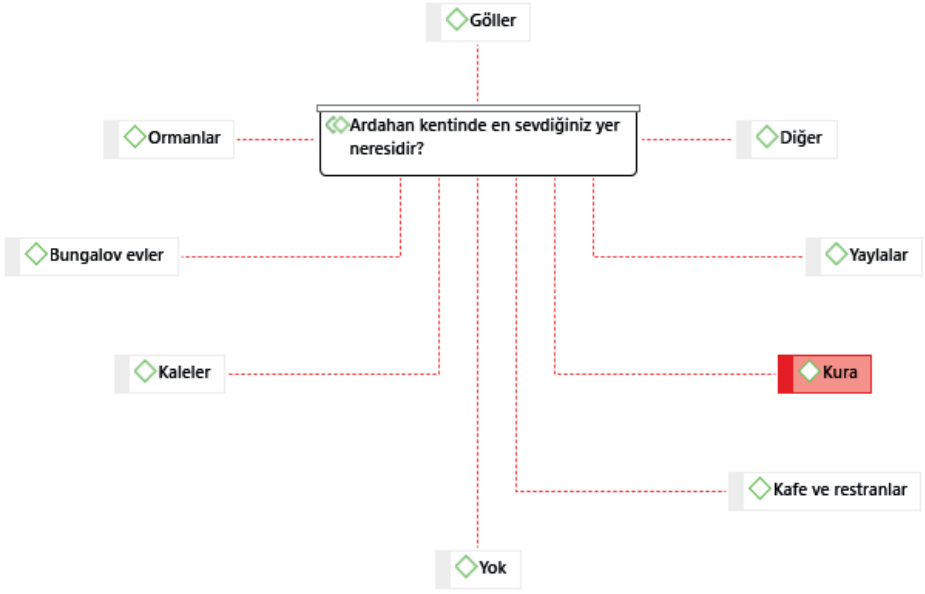
Şekil 4. *Ardahan kentinde buluşma noktanız; "İş Bankası önü".*

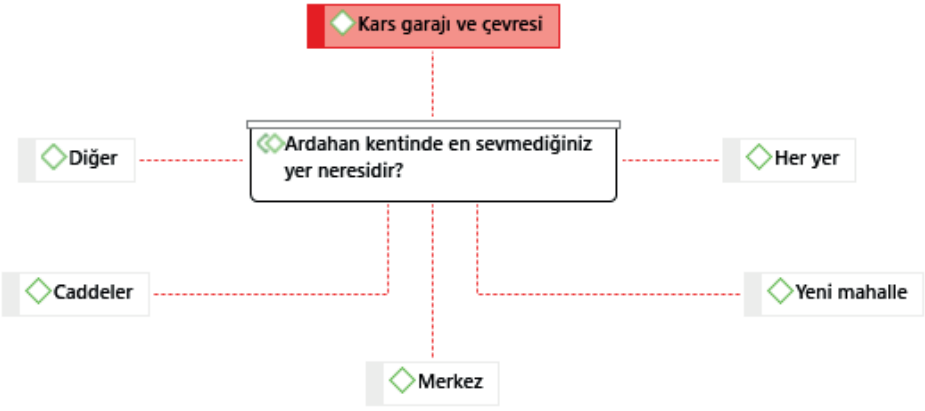
Şekil 5. *Ardahan kentinde en güvenli bulunan yer; "Kendi evim".*

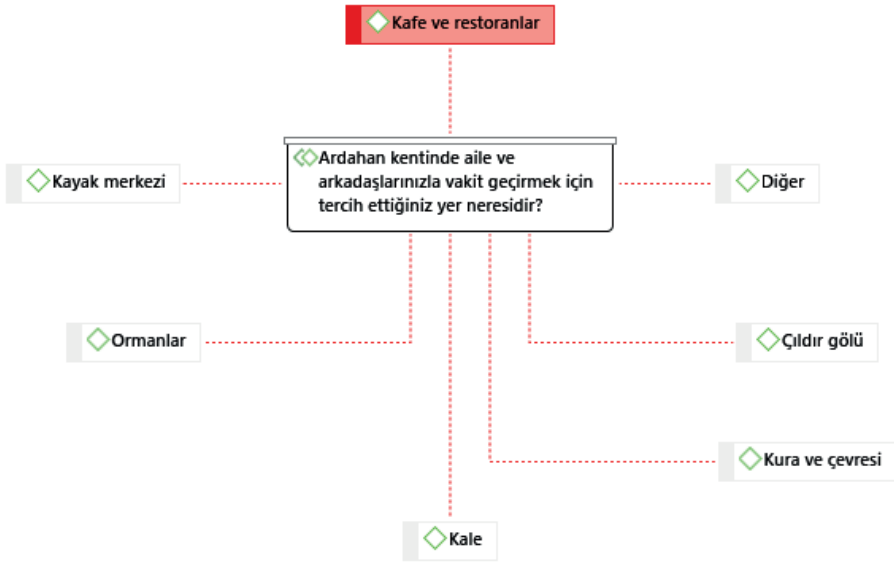
Şekil 6. *Ardahan kentinde en güvensiz bulunan yer; "Yeni Mahalle".*

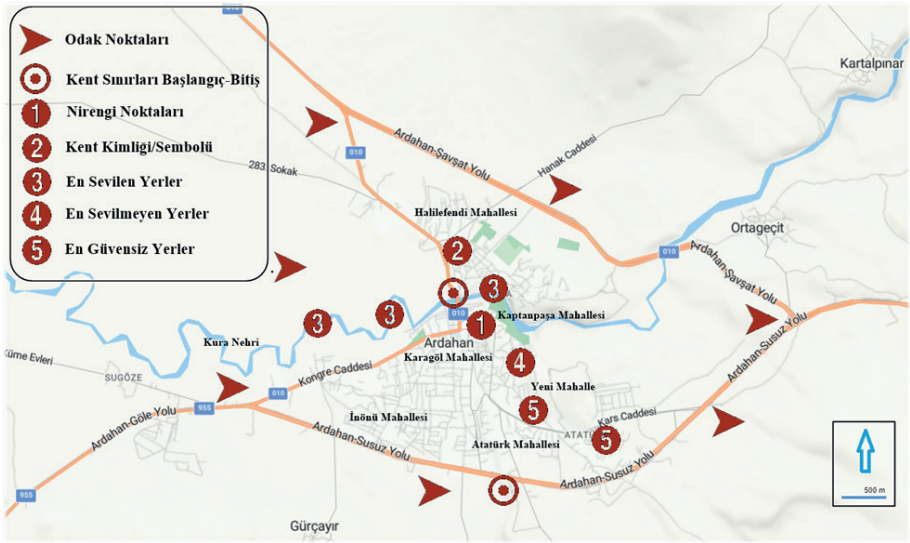
Şekil 7. *Ardahan kentinde en sevilen yer; "Kura Nehri".*

Şekil 8. *Ardahan kentinde en sevilmeyen yer; "Kars garajı ve çevresi".*

Şekil 9. *Ardahan kentinde vakit geçirilmek istenen yer; "Kafe ve restoranlar". Nitel analizler sonucu elde edilen yanıtlar ayrıca Ardahan kent planında görselleştirilmiştir (Şekil 10).*

Şekil 10. *Ardahan'ın kent imgesi haritası.*

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Kent imgesi kentte yaşayanların kent mekânını deneyimlemesi ile zaman içerisinde birikerek oluşmaktadır (Eraydın, 2016). Son yıllarda tüm Dünya'da olduğu gibi Türkiye'de de etkisini göstermeye başlayan kentsel markalaşma yaklaşımları, kentlerin küresel rekabet içerisinde yer edinebilmeleri amacı ile

kent imgesini değiştirmeye, dönüştürmeye, yeniden ele almaya yönelik stratejiler ile kent mekânında etkin hale gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında, zihinsel imgeleri somutlaştıran mekânı algılama, imge yeteneği, mekânsal okunabilirlik ve bilişsel haritalar, insan davranışlarını etkilemesi ve kentsel tasarımcılara ipuçları vermesi açısından önemlidir. Bu kapsamda, Ardahan kentine yönelik mekân algısının, Lynch'in (1960) beş temel mekânsal okuma kategorisine göre; açık uçlu anketlerden elde edilen verilerin nicel ve nitel analizleriyle ortaya konulması amaçlanmıştır.

Elde edilen bulgulara göre Ardahan kent imgesinin fiziksel bileşenleri çoğunlukla kentin ana omurgasını oluşturan cadde ve yapılar olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin kentin kimliğini/sembolünü yansıtan en önemli yapının katılımcılar tarafından "Ardahan Kalesi" olduğu belirtilmiştir. Söz konusu yapı, tarihi ve kültürel anlamda geçmişten beri Ardahan kentinin sessiz bir sembolü olmuştur. Ayrıca bu yapı Ardahan kentinde imge olarak bir odak noktası manasını taşımaktadır. Katılımcılara göre Ardahan kentinin nirengi noktası yani buluşma noktaları ise genellikle ana caddedeki bankalardır. Bu bulgu, küçük Anadolu kentlerinde yapılan benzer çalışmaların (Aytaç, 2005; Erdönmez, 2005, 2021; Karadağ ve Turut, 2013; Çelen Öztürk, 2016; Sayar Avcıoğlu ve Akın, 2017; Şat, 2017; Selvi Ünlü, 2017; Çelikyay, 2019; Kahraman, 2019; Ciritci, 2020; Kalaycı, 2020; Özkan, 2020; Pouya ve Sekman, 2020; Ciritci ve Yücel, 2021; Abay, 2021; Yolalan ve Çelen Öztürk, 2021; Şahin Körmeçli ve Uslu, 2021; Kalafat ve Yeşil, 2021; Kaya ve Akdemir, 2021) bulgularıyla tutarlıdır. Ardahan kentinde en sevilen ve sevilmeyen yerler olarak katılımcıların çoğunluğu sırasıyla Kura Nehri ve Kars garajı ve çevresi yanıtını vermişlerdir. Kura Nehri, Ardahan ve çevre yerleşim yerlerinin en önemli doğal peyzaj unsurudur. Günümüz kentlerinde su kaynaklarının varlığı kentsel alanlarda önemli işlevlere sahip bir birim olarak kullanılabilmektedir. Ardahan kentinde de özellikle yaz dönemlerinde Kura Nehri ve çevresi çoğunlukla rekreatif faaliyetler amacıyla kullanılmaktadır. Kars garajı ve çevresinin ise katılımcılar tarafından en sevilmeyen yer olarak algılanması, muhtemelen söz konusu alanın fiziksel özelliklerinin estetik bir anlam ifade etmemesinden kaynaklanmaktadır. Özellikle de hem mekânsal hem de sosyoekonomik anlamda gelişememiş kentlerin merkezi iş alanları, yani kentin ana çekirdeği köhne ve âtıl yapılarla işgal edilmiş olabilmektedir. Ardahan kentindeki Kars garajı ve çevresi de bu duruma dahil edilebilir. Kentte en güvenli ve güvensiz bulunan yerler incelendiğinde, katılımcıların çoğunluğu sırasıyla kendi evim ve Yeni Mahalle yanıtlarını vermişlerdir. Bu bulgu şüphesiz ilgi çekicidir, çünkü insanların kentte herhangi bir yeri güvenli olarak görmemesi kent-insan etkileşiminde bir aidiyet duygusu oluşturamamaktadır. En güvensiz yer olarak ise Yeni Mahalle'nin belirtilmesi çoğunlukla etnik nüfus dağılışıyla ilişkilendirilebilir. Özellikle de Ardahan kentinde söz konusu mahalle nüfusunun bir kısmı Romen vatandaşlardan oluşmaktadır. Bu durum katılımcıların çoğunluğunda

söz konusu mahallenin güvensiz bir yer olduğuna dair bir algı oluşturmuştur. Ardahan kentinde vakit geçirmek için tercih edilen yerler arasında kafe ve restoranlar gelmektedir. Kentin bulunduğu coğrafya ve iklim koşulları, insanların daha çok kapalı mekanları tercih etmesine neden olmuştur. Fakat kentte yaz döneminde açık hava etkinlikleri de yapılabilmektedir. Ardahan kentinin soyut bileşenlerine bakıldığında kar-kış-soğuk Ardahan kenti için ilk akla gelen kavramlar olmuştur. Bu bileşen kar ve kış turizminin bu yörede bir potansiyel oluşturabilme ihtimalini de güçlendirmektedir.

Sonuç olarak; Ardahan kentinde tarihi dokunun korunması için yapılan çalışmalar son zamanlarda hız kazanmıştır. Gelecekte kentsel alanda yapılacak tasarım çalışmalarında araştırmanın elde edilen kent imgeleri haritası yol gösterici olacaktır. Kent imgelerinin bütün halinde ele alınarak planlama ve tasarım çalışmalarına dâhil edilmesi, kent kimliğinin geliştirilmesi bakımından önem taşımaktadır. Bu kapsamda hazırlanacak projelerde şehir plancıları, peyzaj mimarları, mimarlar gibi meslek disiplinlerin bir arada olması planlama ve tasarım süreçlerine farklı bakış açılarının kazandırılması bakımından gereklidir.

KATKI BELİRTME VE TEŞEKKÜR

Yazarlar, çalışmayı 2022-009 numaralı proje ile destekleyen Ardahan Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü'ne içtenlikle teşekkür eder.

KAYNAKÇA

Abay, E. (2021). Kent Kıyı Kesişiminde Mekân; İstanbul Beşiktaş Örneği. *Journal of Environmental and Natural Studies,* 3, 3, 271-282.

Aliağaoğlu, A., Mirioğlu, G. (2020). Balıkesir Kent Kimliği. *International Journal of Geography and Geography Education,* 42, 374-399.

Avcı, C. (2021). Kaşar: Ekolojik bir kent imgesi örneği. *Kültür Araştırmaları Dergisi,* 9, 259-276.

Avcı, C. (2019). *Kent Turizminde Mekânsal Tercihler, Deneyimler ve Mekânın Düzenlenişi Üzerine İlişkiler: İstanbul Tarihi Yarımada Örneği'* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

Aydın, G., Levent, T. (2018). İz öğesi üzerinden kentsel imge çözümlemesi: Gazi Mustafa Kemal Bulvarı Örneği, Mersin. Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 1031-1053.

Aytaç, Ö. (2005). Türkiye Kentleşmesinde Bir Ara Kurum: Kent Kahvehaneleri. *Sosyal Bilimler Dergisi,* 2, 179-200.

Bademci, V. (2007). *Ölçme ve araştırma yöntembiliminde paradigma değişikliği: Testler güvenilir değildir.* Ankara: Yenyap Yayınları.

Carmona, M., Heath, T., Tiesdell, S., Oc, T. (2003). *Public places, urban spaces: the dimensions of urban design*. Oxford: Architectural Press.

Çelen Öztürk, A. (2016). Eskişehir'in Geçmişteki ve Bugünkü Kent Belleğinin Zihin Haritaları Üzerinden Okuma Denemeleri. *Kent Araştırmaları Dergisi,* 7, 856-880.

Çelikyay, H.S. (2017). *Kent İmgelerinin Kamusal Alanı Tariflemedeki Rolü. Kamusal Alanların Mekansal Organizasyonu*, Karınca Ajans Yayıncılık Matbaacılık, Ankara.

Çelikyay, H.S. (2019). Birey ve Kent İlişkisinde Bir Arayüz: Kamusal Alanda Sanat. 3.Uluslararası Sanat ve Estetik Sempozyumu, Gaziantep.

Ciritci, İ. (2020). Markiz: Beyoğlu'nun Mekân-Kültür Artikülasyonu Üzerine. IAPS, Culture and Space.

Ciritci, İ., Yücel, G. (2021). Merdivenli Sokaklarda Sosyal Mekân Oluşumuna Etki Eden Unsurlar ve İstanbul'dan Üç Örnek İçin Değerlendirme. *Kent Araştırmaları Dergisi*, 32, 12, 528-555.

Czioska, P., Mattfeld, D.C., Sester, M. (2017). GIS-based identification and assessment of suitable meeting point locations for ride-sharing. *Transportation Research Procedia,* 22, 314-324.

Czioski, P., Kutadinato, R., Trifunovic, A., Winter, S., Sester, M., Friedrich, B. (2019). Real-world meeting points for shared demand-responsive transportation sys-

tems. *Public Transport,* 11, 341-377.

Çınar, A. Bender, T. (2007). *Urban imaginaries: Locating the modern city.* University of Minnesota Press. Minneapolis.

Dalton, R.C., Bafna, S. (2003). The syntactical image of the city: A reciprocal definition of spatial elements and spatial syntaxes. In: Proceedings of the 4th International space syntax symposium, 1-22. London.

Damayanti, R., Kossak, F. (2016). Extending Kevin Lynch's concept of imageability in third space reading; case study of Kampungs, Surabaya-Indonesia. ITU A|Z, 13, 1, 57-67.

Eraydın, Z. (2016). Kentsel Markalaşma Stratejilerinin Kent Belleği ve Kent İmgesi Üzerine Etkileri: Ankara Örneği. *İdealkent,* 7, 19, 80-115.

Erdönmez, M.E. (2021). Kamusal Açık Alanlarda Mekân Kalitesi Araştırması: Beşiktaş İskele Meydanı ve Çevresi Örneği. *Kent Akademisi,* 14, 1, 241-258.

Erdönmez, M.E., Çelik, F. (2016). Kentsel Mekânda Kamusal Alan İlişkileri. TÜBA-KED/14.

Erdönmez, M.E. (2005). *Açık Kamusal Kent Mekânlarının Toplumsal İlişkileri Yapılandırmadaki Rolü, Büyükdere-Levent-Maslak Aksı.* Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Ertem Vehid, H., Gökalp, E. (2014). Nitel Verilerin Değerlendirilmesinde Uygulanan İstatistiksel Yöntemler. *Journal Of The Child,* 14, 2.

Geniş, Ş. (2011). Küreselleşme, Kent ve Kültür. *Kent Araştırmaları Dergisi,* 3, 48-61.

Güngör, M., Bulut, Y. (2008). Ki-Kare Testi Üzerine. *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 84-89.

Ittelson, W.H. (1978). Environmental Perception and Urban Experience. *Environment and Behavior,* 10, 2, 193-213.

Jansson, J., Power, D. (2006). Image of the city: urban branding as constructed capabilities in nordic city regions. Department of Social and Economic Geography, Uppsala University.

Kahraman, D. (2019). *Kentsel Mekânların Algılanması Bağlamında Bir Bilişsel Haritalama Çalışması: Atatürk Kent Meydanı Örneği (Aydın).* Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın.

Kalafat, E., Yeşil, P. (2021). Giresun Kenti Yaya Bölgelerinin Kullanıcı Tercihleri Doğrultusunda İncelenmesi. Süleyman Demirel Üniversitesi, *Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 25, 3, 658-664.

Kalaycı, E. (2020). *Kentsel Mekân Oluşumunda Meydanlar: Ankara Ulus Meydanı Örneği İncelemesi.* Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İç Mimarlık ve Çevre Tasarım Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

Karadağ, A., Turut, H. (2013). Üniversite Öğrencilerinin Kentsel Çevre Algısı Üzerine

Bir Araştırma: İzmir Örneği (A Research on Urban Environment Perception of Undergraduate Students: Case of Izmir). *Coğrafi Bilimler Dergisi/Turkish Journal of Geographical Sciences,* 11, 1, 31-51.

Kaya, A.Y., Akdemir, İ.O. (2021). Kentsel değişim-kent imgesi korelasyonu: Elâzığ örneği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 31, 1, 1-23.

Kurak Açıcı, F., Sönmez, F. (2020). Trabzon Kent Merkezinin Göstergebilim Yaklaşımı İle Okunması. *Mimarlık ve Yaşam Dergisi,* 5, 1, 181-192.

Lynch, K. (1960). *The Image of the City.* London: The M.I. T. Press.

Lynch, K. (2010). *Kent İmgesi,* Çev: İ. Başaran. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Yaylacık Matbaacılık, İstanbul.

Mutlu, E., Tanrıverdi Kaya, A. (2020). *Bellek Mekânlarının Hatırlama ve Unutulma Döngüleri Çerçevesince Belirlenmesi İçin Bir Metodolojik Öneri: Düzce Örneği.* Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi, 8, 891-914.

Mutlu, E., Tanrıverdi Kaya, A., Polat, A.H. (2019). Kent Kimliğinin Korunması ve Kolektif Bellek Mekanlarının Tespiti. *İleri Teknoloji Bilimleri Dergisi,* 8, 2, 42-50.

Mutlu, N.D. (2018). Öğrenci Deneyimlerine Göre Kentsel Mekânın Zihinsel İmgesi. 2nd International Symposium on Innovative Approaches in Scientific Studies, 3, 1010-1016.

Nasar, J.L. (1998). The Evaluative Image of the City. *Journal of the American Planning Association,* 56(1), 41-53.

Öğçe, H. (2020). *Kent imgesi: İstanbul tarihi yarımada örneği.* Yüksek Lisans Tezi. Düzce Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Peyzaj Mimarliği Anabilim Dalı. Düzce.

Özdemir, Z., Tezer, S.T., Kömürcü, P., Uslu, D.D., Karabacak, G., Miguel, A. (2020). Bir Metropoliten Buluşma Alanı Olarak Eminönü Meydanı'nın Değerlendirilmesi. Yapı-Yaşam Kongresi-"Kent Merkezini yeniden Keşfetmek", Bursa.

Özkan, E. (2020). *Kentsel Dönüşümün Açık ve Kamusal Alanlarda Fiziksel ve Sosyal Mekâna Etkisi: Bağcılar Meydan Örneği.* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

Peters, K., Elands, B., Buijs, A. (2010). Social interactions in urban parks: Stimulating social cohesion?. *Urban Forestry & Urban Greening,* 9, 93-100.

Pocock, D., Hudson R. (1978). *Image of the Urban Environment.* London: Macmillan.

Pouya, S., Sekman, B. (2020). Kullanım Sürecinde Değerlendirilmesi, Malatya Kent Meydanları Örneği. *Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi,* 17, 2, 189-197.

Rising, H.H. (2019). The image of the water city. *Journal of Urban Design,* 24(3), 424-442.

Sam, N. (2010). Kent imgesi: Bursa Örneği. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 2, 35-44.

Sayar Avcıoğlu, S., Akın, O. (2017). Kolektif Bellek ve Kentsel Mekân Algısı Bağlamında İstanbul Tuzla Köyiçi Koruma Bölgesi'nin Mekansal Değişiminin İrdelenmesi. *Kent Araştırmaları Dergisi,* 22, 8, 423-450.

Selvi Ünlü, T. (2017). Kent Kimliğinin Oluşumunda Kentsel Bellek ve Kentsel Mekân İlişkisi: Mersin Örneği. *Planlama,* 27, 1, 75-93.

Stiglic, M., Agatz, N., Savalsbergh, M., Gradisor, M. (2015). The benefits of meeting points in ride-sharing systems. *Transportation Research Part B,* 82, 36-53.

Şahin Körmeçli, P., Uslu, A. (2021). Erişilebilirlik ve Sosyal Etkileşim İlişkisinin Kamusal Alanlarda Değerlendirilmesi: Çukurambar Mahallesi Örneği. *Journal of Architectural Sciences and Applications,* 6, 2, 414-427.

Şat, E. (2017). *Balıkesir ve İlçelerindeki Atatürk Anıtları ve Tören Alanlarının Kentsel Mekân Organizasyonundaki Rolü.* Balıkesir Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir.

Şenel, M. (2013). *Elazığ Yer Adları Üzerine Bir İnceleme*. Manas Yayıncılık.

Tayanç, M. (2021). *Kent imgeleri ve kentli kimliği: Şanlıurfa üzerine nitel bir araştırma*. Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı. Konya.

Topçu, K.D. (2011). Kent Kimliği Üzerine Bir Araştırma: Konya Örneği. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi,* 8, 2, 1050-1072.

Torun, A. (2021). Batık kentin hatırası: Yusufeli'nin kent kimliğindeki değişimler. *Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi Cilt*: 3, Sayı: 2. 56-80.

Türkoğlu, H. (2002). Kentsel imge: İstanbul'dan bulgular. *İtü Dergisi/a mimarlık, planlama, tasarım,* 1, 1, 57-64.

Ulutaş, E. (2019). İmgeden Gerçekliğe: Kamusal Bir Mekân Olarak Meydan. *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi,* 3, 2, 138-146.

Yolalan, N.S., Çelen Öztürk, A. (2021). Kolektif Bellek Mekânı Olarak Meydanların Zihin Haritaları Üzerinden Analizi: Ankara Kızılay Meydanı. *Eksen Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi,* 2, 2, 1-15.

Yasak, Ü., İsak, N., Mertol, H. (2021). Kent Belleğine İlişkin Bir Çalışma: Turhal Örneği. *Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi,* 5, 2, 195-211.

Yavuz, S., Şenel, M. (2013). Yer Adları (Toponim) Terimler Sözlüğü. *Turkish Studies*, 8, 8, 2239-2254.

Zhang, W., Lawson, G. (2009). Meeting and greeting: Activities in public outdoor spaces outside high-density urban residential communities. *Urban Design International,* 14, 4, 207-214.

Ekler

Ek-1 Anket Formu

Anket Formu

Bu anket Ardahan Üniversitesi bünyesinde yürütülen "Ardahan Kent İmgesinin Değerlendirilmesi" adlı bilimsel araştırma projesi kapsamında hazırlanmıştır. Anketin ana amacı, Ardahan ilinde yaşayan sakinler ile kentsel mekanlar arasındaki karşılıklı ilişkilerin anlaşılmasıdır. Ankete katılarak sağlamış olduğunuz destek ve katkılarınızdan dolayı teşekkür ederiz.

Sorular

1.Yaşınız: ……..

2.Cinsiyet: ☐ Erkek ☐ Kadın

3.Yaşadığınız yer:

☐ Ardahan merkez ☐ Çıldır ☐ Hanak ☐ Damal
☐ Posof ☐ Göle ☐ Diğer

4.Aylık ortalama geliriniz?:……

5.Eğitim Düzeyiniz:

☐ İlk okul ☐ Orta okul
☐ Lise ☐ Yüksek öğretim
☐ Diğer……..

6.Yaşadığınız yerdeki ikametgah süreniz?

☐ 1 yıldan az ☐ 1-4 yıl
☐ 5-9 yıl ☐ 10 yıl ve üzeri

7.	Ardahan kentini ne sıklıkla kullanıyorsunuz? ☐ Merkezde yaşıyorum ☐ Hergün ☐ Haftada birkaç kez ☐ Ayda birkaç kez ☐ Diğer…….. (Belirtiniz).
8.	Ardahan kenti denilince aklınıza gelen ilk şey nedir?
9.	Ardahan kentinin kimliğini/sembolünü yansıtan yapı/yer neresidir?
10.	Ardahan kentinde birisiyle buluşmak istediğinizde nerede buluşursunuz? (Buluşma noktanız neresidir?)
11.	Ardahan kentinde adresi nereye göre tarif edersiniz?
12.	Ardahan kentinde kendinizi en güvenli hissettiğiniz yer neresidir,?
13.	Ardahan kentinde kendinizi en güvensiz hissettiğiniz yer neresidir?
14.	Ardahan kentinde en beğendiğiniz yer neresidir?
15.	Ardahan kentinde en beğenmediğiniz yer neresidir?
16.	Ardahan kentinde aile ve arkadaşlarınızla vakit geçirmek için hangi yerleri tercih edersiniz (Açık yada kapalı alan olarak)?

BÖLÜM 30

ASBEST İLE YAPILAN ÇALIŞMALARIN MEVZUAT VE İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ BAKIMINDAN İRDELENMESİ*

Özlem ALTINTAŞ[1]

Şenol YAVUZ[2]

1 Özlem ALTINTAŞ, ORCİD: 0000-0002-1030-1291

2 Dr. Öğr. Üyesi Dr. Şenol YAVUZ, Hitit Universitesi, Osmancık Ömer Derindere Meslek Yüksekokulu, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, ORCİD: 0000-0001-6261-9296

*Yüksek Lisans Tezi, **Kentsel Dönüşüm Sürecinde Asbest Maruziyetinin İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından İncelenmesi**. (Yazar: Özlem ALTINTAŞ, Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Şenol YAVUZ)

1. **ASBEST NEDİR?**

Asbest, doğal olarak oluşan lifli silikat mineralleri grubudur. Genellikle inşaat, otomotiv ve diğer endüstriyel uygulamalarda ısıya, kimyasallara ve elektrik akımına karşı dirençli özellikleri nedeniyle kullanılmıştır. Ancak asbestin sağlık üzerindeki olumsuz etkileri, kanserojen özellikleri ve akciğer hastalıklarına yol açabilme potansiyeli nedeniyle kullanımı birçok ülkede yasaklanmıştır (WHO, 2021).

1.1. **Asbest Türleri**

Asbest, çeşitli türlere ayrılmaktadır. En yaygın türleri şunlardır:

1. **Krizotil (Beyaz Asbest)**: En yaygın asbest türüdür. Genellikle inşaat malzemelerinde, özellikle de izolasyon ve borularda kullanılır Hodgson & Darnton, 2000).

2. **Amosit (Kahverengi Asbest)**: Genellikle yalıtım malzemelerinde kullanılır ve yüksek dayanıklılığı ile bilinir. Ancak, kanserojen etkileri nedeniyle tehlikeli kabul edilir (Stayner vd., 1998).

3. **Krokidolit (Mavi Asbest)**: En tehlikeli asbest türlerinden biridir. Genellikle ısıya dayanıklı ürünlerde kullanılır, ancak sağlık üzerindeki etkileri son derece zararlıdır (IARC, 2012).

4. **Tremolit**: Doğada yaygın olarak bulunur, ancak endüstriyel kullanımı sınırlıdır. Kanserojen olduğu bilinmektedir. (WHO, 2014).

5. **Aktinolit**: Genellikle inşaat malzemeleri ile birlikte bulunur. Diğer asbest türleri kadar yaygın olmasa da sağlık açısından risk taşır (WHO, 2014).

6. **Anthophyllite**: Nadiren kullanılır ve sağlık riskleri taşır (IARC, 2012).

1.2. **Dünyada ve Ülkemizde Asbest Maruziyetinin Karşılaştırılması**

Asbest çok eski zamanlardan beri doğada bulunan ve çeşitli yapı malzemeleri, askeri silahlar, zırh yapımı gibi birçok alanda kullanıldığı bilinmektedir. Güney Afrika, Kanada, Avustralya ve Rusya gibi birçok ülke asbest çıkarmış ve işlemiştir. Sanayi devrimi ile asbest sahip olduğu dayanım ve yalıtım gibi özelliklerinden dolayı artan endüstriyel faaliyetlerde yaygın olarak kullanılmıştır. Kullanımı arttıkça kullanılan fabrikalarda gözetmenler tarafından asbestin sağlığa zararlı olabileceği gözlenmiştir (Şahan, 2015).

19 Eylül 1983 yılında Avrupa'da ilk olarak 83/477/AET sayılı işletmelerde asbest maruziyeti sonucu ortaya çıkabilecek risklerden korunabilmesi için verilen konsey yönergesi 2009/148/AT olarak 30 Kasım2009 yılında onaylanmıştır. 2009/148/AT sayılı Avrupa Parlamentosu ve Konsey Yönergesi ile 05 Ocak 2010 tarihi itibari ile işyerinde asbest maruziyeti yaşayan işçilerin bu kimyasal madde risklerinin en aza indirilmesini amaçlayan 83/477/AET sayılı yönerge ile daha belirleyici bir hale gelmiştir. Bu yönerge ile çalışanın

işyerinde asbest maruziyetini en az seviyeye indirerek maruziyetin olası zararlarını azaltmaktır. Yönergede çalışılan ortamdaki asbest toz oranının aşılmaması gereken sınır değeri ile ortam asbest ölçümüne ilişkin metotları belirtmektedir. Ortam ölçümleri yönerge ile en az üç ayda bir yenilenmeli ve üretim tekniğindeki her değişiklikte tekrar ölçüm yapılması gerektiği belirtilmiştir. Ölçülen değerin sınır değerden yüksek olması halinde yapılan iş durdurulmalı ve önlem alınmadan devam edilmeyeceği belirtilmiştir (Şahan, 2015).

1.3. **Mevzuat Yönüyle Asbest Maruziyetinin Karşılaştırılması**

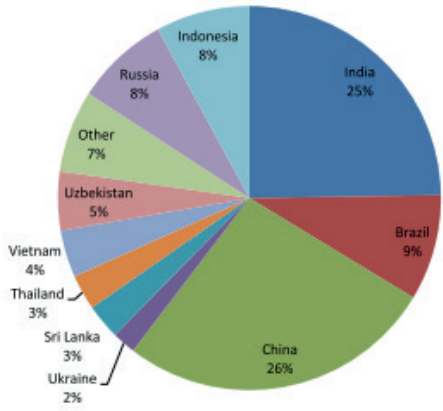
1.3.1. **Dünya'da yasal düzenlemeler**

İlk asbest kullanımına başlayan Avrupa ülkeleri ve asbestin çıkarıldığı Japonya, Yeni Zelanda, Brezilya, Avustralya, ABD vb. ülkelerde sağlığı olumsuz etkileyen özelliklerinin görülmeye başlanması üzerine yasal düzenlemeler yapılarak üretimi ve kullanılması sınırlandırılmış veya tamamen yasaklanmıştır. Yapılan yasal düzenlemeler ile 1980'li yıllardan sonra asbest kullanımı azalmaya başlamıştır (Üçüncü, 2022).

Dünya da yıllık asbest üretim ve tüketim miktarları 1980'li yıllardaki maksimum seviyelerden sonra düşüşe geçmiştir. 1980'li yıllarda yıllık toplam asbest üretim-tüketim miktarının yaklaşık 4,8 milyon ton olduğu bilinmekte ilken 2000'li yıllarda bu miktarın 2 milyon tona düştüğü belirlenmiştir (Üçüncü, 2022).

Dünyada asbestin üretim ve tüketimine sınırlama getiren ilk ülke 1983 yılındaki düzenlemeler ile İzlanda olmuştur.1990'lı yıllarda Belçika ve Hollanda da yasaklanmıştır. AB'ye üye ülkelerde ise 2005 yılından sonra yasaklanmıştır. İngiltere'de 1999 yılından itibaren asbest kullanımı ve çıkarılması tamamen yasaklanmıştır. Diğer Avrupa ülkelerinde ise 2006'da yeni yasaların yürürlüğe girmesi ile yasaklama başlamıştır (Üçüncü, 2022).

1990'lı yıllardan itibaren kullanımı azalmaya başlanmış olmasına rağmen Çin, Brezilya, Kazakistan, Rusya gibi ülkeler hem çok miktarda asbest bulunması hem de asbestin maliyetinin düşük olması nedeniyle endüstriyel faaliyetlerde kullanmaya devam etmişlerdir.

Şekil 1.1. *Dünya'da 2012 yılında asbestin kullanımı (Frank & Joshi, 2014).*

İkinci Dünya Savaşı sonrası artan ticari faaliyetler ile asbest kullanımı da çoğalmıştır. Asbest üstün özellikleri ve düşük maliyeti sebebiyle ''Sihirli mineral" unvanını almıştır. 1970'li yıllardan itibaren en fazla kanser olmak üzere birçok hastalığın sebebinin asbest maruziyeti olduğunu ortaya çıkaran araştırmaların yapılması ile asbestin "sihirli mineral" olarak bilinmesi durumu yavaş yavaş azalarak yerine "katil toz" isimlendirilmeye başlanmıştır. Günümüzde ise yapılan tüm çalışmaların sonuçlarına bakılarak asbestin tüm formları Uluslararası Kanser Araştırmaları Ajansı, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ/WHO) ve Uluslararası Çalışma Örgütü (UÇÖ/ ILO) tarafından "kesin kanserojen madde" olarak tanımlanmıştır (Altıntop, 2019).

1.3.2. **Türkiye'de yasal düzenlemeler**

Türkiye'de asbest yasağı dolaylı olarak 14.09.1990 tarihli 20635 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan "Maden ve Taşocakları işletmelerinde ve Tünel Yapımında Tozla Mücadeleyle ilgili Yönetmelik" ile başlamıştır. Bu yönetmelik kapsamında bulunan çalışma alanlarında oluşan yoğun tozu önlemek, işçinin çalışma alanında oluşan toz miktarının solunabilir oranda kalmasını sağlamak, İSGÜM veya yetkili laboratuvarlarca ölçüm yaptırılması, çıkan tozu bastırmak için önlem alınması, çalışanın solunan toz nedeniyle oluşabilecek hastalıklardan korunması amaçlanmıştır (Resmî Gazete 14.09.1990/20635).

Türkiye'de doğrudan asbest kullanımına kısıtlamalar ise 26.12.2003 tarihli 25328 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan ''Asbestle Çalışmalarda Sağlık ve Güvenlik Önlemleri Hakkında Yönetmelik" ile başlamıştır. Bu yönetmelikle asbest tozuna maruziyet oluşabilecek alanlarda çalışma şartlarına kurallar getirilmiştir. Asbestin bulunan çalışma alanlarında risk değerlendirmesi yapılması ve buna göre gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. Ayrıca asbestin püskürtülerek kullanılması ve asbest yoğunluğunun 1gr/cm^3'' den az olduğu alanlarda çalışılması yasaklanmıştır. Asbest bulunan ortamlarda

çalışma saatleri asbest yoğunluğuna bağlı sınırlandırılmıştır. Asbest bulunan ortamlarda çalışan işçilerin eğitim alması zorunlu hale getirilmiştir (Resmî Gazete 26.12.2003/25328).

Ayrıca asbestle çalışmalarla ilgili dolaylı olarak kısıtlayıcı etkisi olan 26.12.2003 tarihli 25328 sayılı Resmi Gazete de yayınlanan "Kanserojen ve Mutajen Maddelerle Çalışmalarda Sağlık ve Güvenlik Önlemleri Hakkında Yönetmelik" ile riskli alanlara sadece ilgili eğitim almış çalışanların girmesi ve çalışanların, bu maddelere maruziyet şekli, maruziyet süresi ve miktarı belirlenerek risk değerlendirmesi yapılarak alınması gerekli sağlık ve güvenlik önlemlerinin belirlenmesi sağlanmıştır (Resmî Gazete 16.12.2003/25328).

16.06.2004 tarihli 25494 sayılı Resmî Gazete de yayınlanan "Ağır ve Tehlikeli İşler Yönetmeliği" ile 16 yaş altı kişilerin bu alanlarda çalışması yasaklanmış, 16-18 yaş arası işçilerin 6 ayda bir hekim kontrolünden diğer işçilerin ise yılda bir hekim kontrolünden geçirilmesi zorunlu hale getirilmiştir (Resmî Gazete 16.06.2004/25494).

28539 sayılı ve 25.01.2013 tarihli Resmî Gazete 'de yayımlanan "Asbestle Çalışmalarda Sağlık ve Güvenlik Önlemleri Hakkında Yönetmelik" gereği ülkemizde de asbest ve asbestli ürün üretimi ve bunların her türlü ticari faaliyeti yasaklanmıştır. Bu yönetmelikle; asbestin her türünün çıkarılması, satılması, işlenmesi, asbest içeren ürünlerin alınması ve satılması; üretimi ve işlenmesi yasaklanmıştır (Resmî Gazete 25.01.2013/28539).

02.04.2015 tarihli 29314 sayılı Resmî Gazete 'de yayımlanan Atık Yönetimi Yönetmeliği ile inşaat ve yıkım atıklarının bertaraftı, depolanması ve imha şekli şartları belirlenmiştir (Resmî Gazete 02.04.2015/29314).

05.11.2013 tarihli 28812 sayılı Resmî Gazete' de yayımlanan Tozla Mücadele Yönetmeliği ile asbest tozunun zararları, solunması, risk değerlendirmesi, ölçümüne dair standartlar belirlenmiştir (Resmî Gazete 05.11.2013/28812).

13.10.2021 tarihli 31627 sayılı Resmî Gazete' de yayımlanan Binaların Yıkılması Hakkında Yönetmeliği ile yıkımda asbest ve tehlikeli atıkların tespiti, sökümü, bertaraftı, depolanması ve imhası için gerekli şartlar belirlenmiştir (Resmî Gazete 13.10.2021/31627).

1.4. **Endüstriyel Uygulamalarda Asbest Maruziyeti**

Asbest endüstriyel faaliyetlerde 3000'den fazla alanda kullanılmıştır. 2004 yılında uluslararası "Bazı Zararlı Kimyasallar ile Pestisitlerin Uluslararası Ticaretinde uygulanacak Ön Bildirimli Kabul (PIC) Sistemi" ne ilişkin Rotterdam sözleşmesi kapsamına alınması istenmiş ve Uluslararası Kanser Araştırma Merkezince kanserojen malzeme olarak belirlenmiş olmasına rağmen Rusya gibi ticaretini yapan birçok ülkede ticari kaygı nedeniyle kabul edilmemiş ve hükümlere uyulmamıştır (Şahan,2015).

Kullanım miktarı artıp zamanla maruziyet etkileri artarak ortaya çıkınca uluslararası önlemler daha sıkı bir şekilde alınmaya başlanmıştır. Günümüzde ise asbestin çıkarılması, işlenmesi, pazarlanması ve kullanılması kesinlikle yasaktır. Asbest bulunan birçok ürün uluslararası antlaşmalar gereğince toplatılmıştır. Ancak geçmişte binalarda ve gemi yapımında kullanılan asbest içeren malzemeler bulunduğundan asbest maruziyeti sonlanmamıştır. Gemi sökümü ve tamiri yapılan tersanelerde asbest söküm işçileri için asbest ciddi bir sorundur. Asbest bulunan topraklarda ve asbest içeren malzeme ile yapılan binalarda yıkım ve tadilat işlemlerinde asbest maruziyeti devam etmekte ve önümüzdeki yıllar boyunca da devam edeceği görülmektedir (Nelson vd., 2011).

Ülkemizde 2001 yılında çıkarılan Tehlikeli Kimyasallar Yönetmeliğinin 37. maddesine göre amfibol grubu asbestlerin ve serpantin grubu asbestlerden beyaz asbestin kullanımı yasaklanmıştır. 2005 yılında bakanlık projesi kapsamında İş Teftiş Kurulunca hazırlanan rapora göre Bursa, Adana, İzmir, Düzce, Kocaeli, Konya, İstanbul ve Mardin illerinde fabrikalarda inceleme yapıldığı yapılan inceleme sonucuna göre bu fabrikaların ürettiği fren, debriyaj balataları, kampana diskleri, contalar, asbestli çimento ile üretilen borular gibi birçok malzemede yasaklı asbest türlerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca fabrikalarda zamanında ve yönetmelikler uygun şekilde asbest maruziyet ölçümlerinin yapılmadığı, işçilere asbest ve olası riskleri hakkında eğitim verilmediği, risk değerlendirilmesi yapılmadığı ve birçok işyerinde iş güvenliğinden sorumlu personel çalıştırılmadığı görülmüştür (Arseven, 2005).

Hazırlanan raporda konu fabrikalarda yapılan incelemeler sonucu asbestli tozu toplaması gereken siloların dış yüzeylerinde, havalandırma sistemi parçalarında bile asbest tozlarının bulunduğu tespit edilmiştir.

Şekil 1.2. *Toz toplama silolarının yüzeyinde birken asbest tozu (Arseven, 2005).*

Şekil 1.3. *Asbest tozu bulunan havalandırma sistemi parçası (Arseven, 2005).*

Yapılan çalışmada da görüldüğü gibi çıkarılan yönetmeliklerin uygulanırlığı ülkemizde çok düşüktür. Denetimlerin arttırılması ile özellikle küçük işletmelerde büyük sorun haline gelen iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarının yapılmaması veya eksi yapılması önlenmiş olacaktır.

1980 yıllarında ABD'de alüminyum, demir, çelik v.b. madenlerin işlendiği fabrikalarda asbest kullanıldığı bilinmektedir. Çalışanlarda yıllar içinde asbeste bağlı gelişen akciğer kanseri gibi hastalıklar görülmeye başlandığı için çeşitli önlemler alınmış ve en sonunda bu fabrikalar kapatılmıştır. Asbest maruziyeti sonucu hastalanan çalışanların açmış olduğu davaların masraflarını karşılamak amacıyla bir fon kurulmuştur. Mesleki olan asbest maruziyetini azaltmak için 1997 yılında OSHA (İş Sağlığı ve Güvenliği Ajansı) çalışılan ortamda maksimum asbest lif yoğunluğu 0.1 lif/cm^3 olarak belirlenmiştir. Bunun üzerine ABD tarafından endüstriyel çalışma yapılan işyerlerinde yapılan denetimlere göre asbest maruziyetinin %99,9 azaldığı tespit edilmiştir (Şahan, 2015).

1.5. **Kentsel Dönüşüm Sonucu Oluşan Maruziyet**

Asbest geçmişte uzun yıllar boyunca hem ülkemizde hem de dünyada yapı malzemelerinin üretimde sıklıkla kullanılmıştır. Kentsel dönüşüm faaliyetlerinin başlaması ile birlikle asbestli malzeme kullanılan binaların yıkımında gerekli önlemler alınmaması halinde asbest maruziyetinin hem yıkımda çalışanlarda hem de çevreye yayılarak bölgedeki vatandaşlarda görülmesi kaçınılmaz olacaktır. 6306 sayılı Afet Riskli Yapıların Yenilenmesi Hakkındaki Kanun ile birlikte kentsel dönüşüm işlemlerinin yapılacağı binalarda alınması gereken önlemler belirtilmiştir. Bu kanunla binaların yıkım kararı alındıktan sonra gerekli önlemler alınarak yıkım öncesinde ölçümler yapılıp asbest içeren malzeme olup olmadığına bakılmalıdır. Asbest

bulunduğu tespit edilen malzemenin gerekli izolasyon tedbirleri alınarak sökümü yapılmalıdır. Asbest içeren malzemeler yapıdan uzaklaştırıldıktan sonra yıkım işlemleri yapılmalıdır (Şahan, 2015).

İngiltere'de yıkım öncesi asbest bulunduğu tespit edilen bir yapıda sorumlu kişiler tarafından incelemeler yapıldıktan sonra yıkım ve yeniden yapım işlemleri iki basamakta yapılmaktadır. Sorumlu kişiler tarafından binada asbestli malzeme bulunduğu düşünülen bütün yapı malzemelerine incelenmektedir. Asbestli malzeme kullanıldığı tespit edildikten sonra gerekli izolasyon şartları sağlanarak yıkım ve yenileme işlemleri yapılmaktadır (Şahan, 2015).

ABD'de ise yapıda asbestli bir malzeme tespit edildikten sonra AHERA (Asbest Tehlikesi Acil Müdahale) kanunu ile belirlenen şartlara göre asbestli malzemenin bertaraftı yapılmaktadır. İngiltere'de ki uygulamalara benzer bir yönetim planı mevcuttur. ABD'de de asbestli malzeme bulunan bina için asbest yönetim planı hazırlanmaktadır. Asbestli malzeme bulunduğu tespit edilen yapı ağır hasarlı değilse veya risk oluşturmuyorsa çevre zarar vermediği düşünülerek bertaraf edilmez. Bu yapılar için 3 yılda bir asbest yönetim planı ile tekrar inceleme yapılmaktadır. Asbest yönetim planları sorumlu kişiler tarafından sürekli incelenip geliştirilmektedir. Lisanslı uzman kişiler tarafından periyodik olarak asbest bulunduğu bilinen veya asbest olma ihtimali olan tüm yapılar incelenmektedir. Amerika Birleşik Devletleri Çevre Koruma Ajansının verdiği bilgilere göre asbest maruziyetini en aza indirmek için sürekli denetimler yapılmakta, asbestli malzeme ile karşılaşıldığında ne yapılması gerektiği belirtilmekte ve bu konularla ilgili sürekli eğitimler yapılmaktadır (Şahan, 2015).

1.6. **İnşaat Sektöründe Asbest Maruziyeti**

Asbestin en sık kullanıldığı bilinen alanlardan biride inşaatlarda kullanılan yapı malzemeleridir. Günümüzde kullanımı yasak olmasına rağmen geçmiş asbestli malzeme kullanılan yapı sayısı oldukça fazladır. Bu yapıların tespitinin yapılıp Tehlikeli Atıkların Kontrolü yönetmeliğine uygun olarak asbest bulunan atıkların yok edilmesi gerekmektedir (Şahan, 2015).

ABD'de her farklı sektör için farklı bir asbest standardı bulunmaktadır. İnşaat sektörü için de ayrı bir asbest standardı bulunmaktadır. OSHA 29 CFR Part 1926.1101 ismi verilen bu standarda göre inşaat ve tersane işlerinde iş sağlığı ve güvenliği tehlike derecesine göre 4 ana başlıkta incelenmiştir (Akboğa & Barandan, 2011).

Grup 1: Asbestli çalışmalarda en yüksek tehlikeye sahip sınıftır. Bu sınıf genellikle yapımında asbest kullanılan yalıtım malzemeleri ile elle düzleştirme ya da püskürtme şeklinde yapılan kaplama malzemelerinin sökümü işlemleridir (Akboğa & Barandan, 2011).

Grup 2: Asbestli malzeme ile yapılan döşeme ve çatı malzemelerinin sökülmesi işlemleridir

Grup 3: Asbest bulunan veya bulunduğu düşünülen malzemelerin bakım ve tadilat işlemleridir

Grup 4: Yapım, tadilat işlemleri sırasında oluşan atık ve molozların temizlenmesi işlemleridir.

ABD standardına göre asbest bulunup bulunmadığının denetimi lisanslı uzman bir personel tarafından yapılabilir. Bu standarda göre bir yapı 1981 yılından önce yapılmışsa direk asbest bulunduğu kabul edilip yıkım işlemleri ona göre yapılır. İngiltere de ise 2000 yılı ve öncesi yapılan yapılar asbest içerdiği kabul edilerek ona göre yıkım işlemleri yapılmaktadır (Akboğa & Barandan, 2011).

Ülkemizde kentsel dönüşüm ve tadilat işlemleri için yapıda asbest olup olmadığının tespiti lisanslı uzman kişiler tarafından yapılır. Binalarda asbest bulunup bulunmadığı ile alakalı olarak bir tarih belirlenmemiştir. Bir yapıda asbest varlığından söz edilebilmesi için asbest söküm uzmanları tarafından alınan numunenin laboratuvarda asbest içerdiğinin tespit edilmesi ile gereklidir.

1.7. **Gemi söküm Tersanelerinde Oluşan Maruziyet**

Ekonomik olarak ömrünü tamamlamış gemiler tersanelerde sökülerek geri dönüşümü sağlanmaktadır. Norveç, Danimarka, Portekiz, Hollanda, Belçika, Rusya gibi birçok ülkede gemiler için söküm tesisleri bulunmaktadır. Artan maliyetler ve gemi söküm tesislerinde asbestli malzeme bulunması ve birçok zararlı kimyasal kullanılması gerektiği için gemi söküm işleri az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde yapılmaya başlanmıştır. Günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti, Bangladeş, Pakistan, Türkiye ve Hindistan gibi ülkelerde gemi sökümü yapılmaktadır. Ülkemiz Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü (OECD) üyesi olan tek gemi söküm tesisi İzmir Aliağa Tesisidir (Şahan, 2015).

Avrupa da sökümü yapılamayan gemiler ülkemize getirilerek burada söküm işlemleri yapılmaktadır. Gemilerden sökülen asbestli malzeme ve diğer tehlikeli atıkların Harmandalı çöp döküm alanına döküldüğü bilinmektedir. Tekrar kullanılabilecek parçalar İzmir'de bulunan debriyaj ve fren üretim yerlerine verilmektedir.

Başta gemiler olmak üzere asbestli malzemelerin söküm işlemlerinde çalışan asbest söküm işçileri ve asbest söküm uzmanları asbest maruziyeti açısından en riskli grupta yer almaktadırlar. Özellikle gerekli önlemler alınmadan çalışan veya asbest hakkında yeterli eğitim almamış asbest söküm işçisinin asbest maruziyeti yaşaması kaçınılmazdır.

1.8. **Asbest Maruziyeti Yaşamış Kişilerin Yasal Hakları**

Asbest uzun yıllar boyunca birçok sektörde kullanılmaktadır. Tüm bu süre zarfında asbest kullanılan her alanda çalışanlarda asbest maruziyetinin yaşanması ve asbeste bağlı meslek hastalıklarının ortaya çıkması kaçınılmazdır. Ülkemizde meslek hastalığı doktorlar tarafından teşhis edilmelidir. Meslek hastalığının teşhisi konduktan sonra tazminat davası açılabilir. (Gravelsons vd., 2003)

ABD'de 200.000'nin üzerinde akciğer zarı kanseri hastasının bulunduğu ve bu hastaların çoğunun 1980 yılı öncesi asbeste maruz kaldığı tespit edilmiştir. ABD'de asbest tozuna maruz kalan çalışanlara açtıkları davalar sonucunda yaklaşık 300 milyon dolar tazminat ödenmiştir. (Şahan, 2015).

1. **KENTSEL DÖNÜŞÜM**

Kentsel dönüşüm tanım olarak imar planına uymayan, ruhsatsız veya riskli yapıların yıkılıp yerine planlara ve güncel yönetmeliklere uygun olarak yapı yapılmasıdır. Kentsel dönüşümün amaçları; kentin ekonomik, sosyal, çevresel ve fiziksel olarak değişen ihtiyaçlarının karşılanması ve kentin sorunlarına kalıcı olarak çözüm üretmektir. İnsanların kentlerdeki yaşamını kolaylaştırarak insan sağlığı ve güvenliği için risk oluşturabilecek alanları yeniden düzenleyip geliştirerek insanların yaşam kalitesini arttırmaktır (Üçüncü, 2022).

Asbest ülkemizde inşaat sektöründe yapı malzemelerinin üretiminde doğrudan veya dolaylı olarak uzun yıllar boyunca kullanılmıştır. Kentsel dönüşüm sürecinin başlaması ile bu yapı malzemeleri kullanılarak inşa edilen binaların yıkılması durumu ortaya çıkmıştır. 6306 sayılı Afet riskli Yapıların Yenilenmesi Hakkındaki Kanun ile kullanım ömrünü tamamlamış veya olası afet durumunda riskli görülen yapıların yıkım ve tekrar yenilenerek yapımı gerekmektedir. Kanun gereği yıkım çalışmalarının sağlıklı ve gerekli güvenlik tedbirleri alınarak yapılması gerekmektedir (Şahan, 2015).

2.1. Kentsel Dönüşümde Yıkım Sürecinde Asbest Maruziyeti

6306 sayılı Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun'un yayımlanması ile birlikte ülkemizde yapılması planlanan kentsel dönüşüm projelerinde artış görülmüş ve önümüzdeki 20 yılda yaklaşık olarak 6.500.000 bağımsız birimin yıkılarak yenilenmesi planlanmıştır. Yıkımlardan sonra ise yaklaşık olarak 500.000.000-ton hafriyat atığının oluşması beklenmektedir. Bu kadar büyük planlanan yıkım faaliyetlerinde gerekli asbest güvenliği önlemlerinin alınmaması durumunda çok büyük risklerle karşı karşıya gelinebileceği açıktır (Demir, 2016).

2000 yılı verilerine göre Türkiye de 2000 yılı ve öncesi yapılan bina sayısı 7 milyon 838 bin 675'dir. Türkiye İstatistik Kurumu tarafın en son bina sayımı 2000 yılında yapılmıştır. Ülkemizde asbestin kullanımı kademeli bir geçişten

sonra 29.08.2010 tarihinde ve 27687 sayılı Resmî Gazete ile yayınlanan "Bazı Tehlikeli Maddelerin, Müstahzarların ve Eşyaların Üretimine, Piyasaya Arzına ve Kullanımına İlişkin Kısıtlamalar Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik" ile 31.12.2010 tarihi itibariyle çıkarılması ve kullanılması tamamen yasaklanmıştır. Dolayısıyla asbest bulunabilecek bina sayısının 2000 yılında son kez sayılan 7 milyon 838 bin 675 binaya 2000 ve 2010 yılları arasında yapılan yapılarında eklenmesi gerekmektedir. 2000 yılından sonra ülkemizde resmi bir sayım yapılmadığından bina sayısına ait net bir bilgi bulunmamaktadır. Çok daha fazla binanın bulunduğu düşünüldüğünde yapılacak kentsel dönüşüm sürecinde çok daha fazla inşaat atığının oluşacağı açıkça ortadadır (Ay & Azak, 2021).

Yıkım nedeniyle yaşanan asbest maruziyeti, asbestli yapı malzemelerinin yıkım öncesinde tespitinin yapılmaması ve yönetmeliklere uygun olarak söküm işlemi yapılıp yıkım yapılacak alandan uzaklaştırılmasının sağlanamaması koşullarında gerçekleşmektedir. Asbestli malzeme kullanılan yapıların önlem alınmadan yıkımının yapılması durumunda oluşacak tozlarda asbest lifi bulunması ve bu liflerin çevredeki vatandaşlar tarafından solunum yolu ile alınması maruziyet oluşturacaktır. Bu nedenle dünyada birçok ülkede yıkım kurallarında, yıkım öncesi asbest envanteri yapılması zorunlu hale getirilmiştir (Akboğa vd., 2016).

Yıkımlarda oluşan asbest maruziyeti, sadece yıkım alanındaki yanlış uygulamalar ve eksik önlemler ile oluşacak asbest liflerinin tozuması nedeniyle çalışanların karşı karşıya kalabileceği maruziyet ile sınırlı değildir. Yeterli önlemlerin alınmaması sonucu gerek yıkım işlemleri sırasında gerekse asbestli atıkların hafriyat döküm alanı gibi başka alanlara taşınması sırasında etrafa yayılacak asbest lifi içeren tozlar çevredeki yerleşimlerde yaşayanlar için de "asbest maruziyeti" riski oluşturabilecektir (Akboğa vd., 2016).

Ülkemizde 6306 sayılı kanun kapsamında kentsel dönüşüme girmesi beklenen yaklaşık 6 500 000 adet bağımsız birimin yıkılması ve yenilenmesi beklenmektedir. Böylesi büyük bir yıkım faaliyetlerinin sonucunda asbestin önemi ve tehlikesi artmaktadır. Bu nedenle yıkılması planlanan tüm yapılarda asbest varlığının araştırılması gerekmektedir (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019). Kentsel dönüşüm çalışması yapılması planlanan yapıda yıkım öncesi asbest bulunan malzemelerin tespitinin yapılması amacıyla yetkili olan Asbest Söküm Uzmanları tarafından numunelerin ilgili yönetmelik ve kurallara uygun olarak alınması ve yetkili laboratuvarlar tarafından uygun koşullarda gerekli incelemeler yapılarak asbest bulunup bulunmadığının tespiti gerekmektedir (Altıntop, 2019). Asbest bulunan malzemenin yapı yıkılmadan gerekli tedbirler alınarak yerinden sökülmesi ve lisanslı atık taşıma firmaları aracılığıyla taşınarak uygun depolama tesisinde bertaraftı yapılmalıdır.

Ülkemiz mevzuatında bulunan 18/03/2004 tarihli ve 25406 sayılı Resmi

Gazete 'de yayımlanan Hafriyat Toprağı, İnşaat ve Yıkıntı Atıklarının Kontrolü Yönetmeliği'nin "Yıkım İşlemleri" başlıklı 19 uncu maddesi gereğince "Tehlikeli atıkların yıkımı yapılacak yapılardan ayıklanıp ve ayrı toplanması" ve "çalışanların sağlığını ve güvenliğini korumak amacıyla, asbest içeren malzemelerin kullanıldığı binaların yıkımı, sökümü, tamiratı ve tadilatı sırasında" 25/01/2013 tarihli ve 28539 sayılı Resmi Gazete 'de yayımlanan Asbestle Çalışmalarda Sağlık ve Güvenlik Önlemleri Hakkında Yönetmelik şartlarına uyulması gerekmektedir. Ayrıca asbestli malzeme bulunan binalarda yapılan yıkım, söküm gibi işlemler çalışmalar sonucu ortaya çıkan atıklar için Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın uygulaması olan Atık Yönetim Uygulaması ve Tehlikeli Atık Beyan Sistemi üzerinden beyan edilmesi gereklidir. 2872 sayılı Çevre Kanunu gereğince sisteme bildirilmesi gereken asbestli atıklara ait tanım ve kodları aşağıdaki tablodaki gibi belirlenmiştir (Üçüncü, 2022).

Tablo 2.1. *Asbestli atık tanım ve kodları (Üçüncü, 2022).*

MALZEME TÜRÜ	KODU
Elektrolizden kaynaklanan asbest içeren atıklar	(M) 06 07 01
Asbest işlenmesinden kaynaklanan atıklar	(A) 06 13 04
Asbestli çimento üretiminden kaynaklanan asbest içeren atıklar	(M) 10 13 09
10 13 09 dışındaki asbestli çimento üretimi atıkları	10 13 10
Boş basınçlı konteynerler dahil olmak üzere tehlikeli gözenekli katı yapı (örneğin asbest) içeren metalik ambalajlar	15 01 11
Asbest içeren fren balataları	(M) 16 01 11
Serbest asbest içeren ıskarta ekipman	(M) 16 02 12
Asbest içeren yalıtım malzemeleri	(M) 17 06 01
Asbest içeren inşaat malzemeleri	(M) 17 06 05

2. MATERYAL METOD

Bu çalışma Özlem ALTINTAŞ'ın "Kentsel Dönüşüm Sürecinde Asbest Maruziyetinin İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından İncelenmesi" konulu yüksek tez çalışmasından üretilmiştir. Asbeste maruz kalan çalışanların iş sağlığı ve güvenliği yönünden yapması gerekenler ve uyması gereken kuralların tespiti için literatür çalışması yapılarak döküman analizi metodu kullanılarak yapılmış çalışmadır. Döküman analizi veri derleme yöntemi ile asbestli çalışmalarda alınması gereken önlemler, asbest maruziyeti, mevzuat olarak asbest, korunma yöntemleri ve maruziyet sonucu oluşan hastalıklar içeren bir literatür çalışmasından oluşmaktadır (O'leary, 2014; Altıntaş, 2023).

3. KORUNMA YÖNTEMLERİ

Asbestle yapılan çalışmalarda uyulması gereken korunma yöntemleri, asbest maddesinin analizi, asbest maruziyetindeki risklerin değerlendirilmesi ve alınması gereken önlemlerin belirtilmesi iş sağlığı ve güvenliği yönünden işveren/işveren vekillerinin yasal sorumluluğundadır.

3.1. Asbest Ölçümü ve Numune Alma

Yapılarda yapılan söküm, tamir, yıkım, tadilat ve uzaklaştırma çalışmalarında çalışanlar asbest maruziyeti yaşayabilir. Bu tür çalışmalarda yapılan dikkatsiz ve uygunsuz uygulamalar ile asbest liflerinin yayılmasına neden olabilir. Bu nedenle çalışanlara ve çevredeki vatandaşlara zarar verilebilir. Söküm, tamir, yıkım, tadilat ve uzaklaştırma işlerinde asbestli malzemenin bina, fabrika, gemi veya diğer yapıların bulunduğu yerin ve cinsinin tespiti uzman kişi tarafından yapılmalıdır. Ancak tehlikeli madde varlığının tespiti yapıldıktan sonra yönetmeliklere uygun koruyucu tedbirler alınarak çalışanlara güvenli bir şekilde çalışma ortamı sağlanabilir (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).

Söküm, yıkım, tadilat, bakım çalışmalarına başlanmadan önce, yapıda asbestli malzeme bulunup bulunmadığı uzman kişilerce belirlenmelidir. Asbestli malzeme varsa hangi tür asbest bulunduğunun tespit edilmesi gerekmektedir. Bunun belirlenmesi için, uzman kişi tarafından, asbest olduğu düşünülen malzemeden numuneler alınır. Alınan numuneler içerisinde asbest bulunup bulunmadığı, varsa hangi asbest çeşidi olduğunu belirlemek amacıyla yetkili laboratuvarlarda analizler yapılır. Numunelerin analizi Polarize Işık Mikroskobu (PLM), Transmisyon Elektron Mikroskobu (TEM), Taramalı Elektron Mikroskobu (SEM) ile yapılabilir. Analiz sonuçlarına göre yapıda asbest tespitinin yapılması durumunda sökümü yapılacak malzemedeki asbestin türüne, miktarına ait bilgiler ile hazırlanan iş planı, işe başlanmadan işyerinin bağlı olduğu Çalışma ve İş Kurumu İl Müdürlüğüne bildirilmelidir (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).

Çalışanın sağlığını korumak amacıyla kişisel maruziyet seviyesini belirlemek için çalışma ortamında ve çalışma sırasında çalışanın solunum düzeyinden hava numunesi alınmalıdır. Alınan numunelerin analizi Faz Kontrast Mikroskobu (PCM), Transmisyon Elektron Mikroskobu (TEM) veya Taramalı Elektron Mikroskobu (SEM) ile yapılmaktadır. Analiz sonucu, çalışanın 8 saatlik çalışma süresi içinde maruz kaldığı lif miktarını (lif/cm3) belirtecek şekilde hesaplama yapılır. Yönetmeliklerimize göre çalışanın kişisel maruziyetini ölçmek için asbest numunesinin alınması ve ölçümlerin yapılması, İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü'nce (İSGGM) yetkilendirilmiş laboratuvarca yapılabilir (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).

3.2. **Asbestle Çalışmalarda Sağlık Gözetimi**

Asbestli malzeme ile yapılan çalışmalarda, çalışanların sağlık gözetiminin nasıl yapılacağı "Asbestle Çalışmalarda Sağlık ve Güvenlik Önlemleri Hakkında Yönetmelik" in 16'ncı maddesinde aşağıdaki gibi belirtilmiştir.

"MADDE 16 – (1) Çalışanlar aşağıdaki hususlar göz önünde bulundurularak sağlık gözetimine tabi tutulur.

a) Bu Yönetmelik kapsamındaki işleri ilk defa yapacak kişinin, önce işyeri hekimi tarafından genel sağlık durumu değerlendirilir ve Ek-I' de belirtildiği şekilde, özellikle solunum sistemi muayeneleri başta olmak üzere genel sistemik fizik muayene ile diğer tetkik ve kontrolleri yapılır. İşyeri hekimi, risk değerlendirmesi ve ölçüm sonuçlarını dikkate alarak çalışanların sağlık durumlarını değerlendirir ve değerlendirme sonucuna göre akciğer radyografilerini uygun sürelerle tekrarlar, bu süre 2 yılı aşamaz.

b) Sağlık gözetiminden sorumlu işyeri hekimi; muayene ve tetkiklerin sonucuna göre, çalışanın asbeste maruz kalacağı işlerde çalıştırılmaması da dahil her türlü koruyucu ve önleyici tedbirleri belirleyerek işverene önerilerde bulunur.

c) Çalışanlara maruziyetin sona ermesinden sonra da yapılması gereken sağlık değerlendirmeleri ile ilgili bilgi verilir. Hekim, maruziyetin bitmesinden sonra sağlık gözetiminin devam etmesi gereken süreyi belirleyebilir.

ç) Çalışan ve/veya işveren sağlık muayene ve tetkiklerinin yeniden yapılmasını isteme hakkına sahiptir." (Resmî Gazete 25.01.2013/28539).

Bu maddelerden de anlaşılacağı üzere sağlık gözetimi maruziyet başlamadan bütün çalışanlara sağlık taraması düzenli olarak yapılması ile başlamaktadır. Sağlık taraması belirli periyotlarla tekrarlanmalıdır. Böylece çalışanda oluşabilecek maruziyet erken tespit edilerek gerekli önlemler alınabilmektedir. Çalışanlar tarama sonuçlarına kolaylıkla ulaşabilmelidir. Kanserojen madde ile temasa bağlı gelişen hastalıklar zaman kaybedilmeden ilgili bakanlığa bildirilmelidir (Bayraktar, 2011).

İşveren sağlık taraması yapan doktora çalışana ait bilgilerin bulunduğu dosyayı paylaşmak zorundadır. Ayrıca işveren sağlık taraması için oluşan bütün masraf ve giderleri karşılamak zorundadır.

4.3. Asbestle Çalışan Personelin Eğitimi

Asbest söküm uzmanı yönetmelik gereği asbestle ilgili tüm çalışmalarda işveren tarafından görevlendirilen uzman kişilerdir. Asbest söküm uzmanları bakanlık tarafından asbestle alakalı gerekli tüm eğitimi almış kişilerdir. Asbestle doğrudan maruziyet yaşama ihtimali olan asbest söküm uzmanları olası riskleri ve alınacak önlemleri bildikleri için maruziyet yaşama olasılıkları daha düşüktür. Asbestli malzeme olma riski olan yerlerde çalışan işçilerde asbestle ilgili gerekli eğitimleri almalıdırlar. Bu eğitimleri almaları işçinin

asbest konusunda olası riskleri öğrenmesi ve bunlardan korunmak için yapması gerekenleri uygulayabilmesi için oldukça önemlidir. İşçi eğitimler sayesinde asbest ve zararları hakkında bilinçlenir. Riski bilir ve önlemini alır. Bu da asbeste bağlı hastalıkların önlenmesi için büyük bir adımdır (Bayraktar, 2011)

4.4. Asbestle Çalışmalarda Risk Değerlendirmesi

Ülkemizde her türlü asbestin kullanılması, satılması, işlenilmesi ve çıkarılması yasaktır. Asbest içeren ürünlerinde alım ve satımı yasaktır. Asbestle çalışmalara sadece söküm, tadilat, yıkım ve bertaraf çalışmaları için izin verilmektedir. İleride asbest kaynaklı hastalıkların görülmesinin engellenmesi amacıyla asbest içeren ürünlerin çalışmaya başlanmadan tespit edilmesi ve güvenli şekilde bu çalışmaların yürütülmesi önemlidir. Asbest olduğu düşünülen malzemenin söküm işlemine başlanmadan önce malzeme yüzeyinin hasarlı, çizilmiş, soyulmuş ya da yıpranmış olup olmadığı, varsa koruyucu kaplamada hasar olup olmadığı ve malzeme yakınında asbestli toz veya atık olup olmadığına bakılmalıdır (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019). Aşağıdaki tabloya bakılarak puanlama yapılıp risk değerlendirmesi yapılabilir.

Tablo 4.1. *Asbest Risk Analizi (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).*

Değerlendirme Faktörü	Puan	Puan Değişkenleri
Faaliyet Tipi	0	Çok nadir rahatsızlık (depo vb.)
	1	Nadir rahatsızlık (ofis aktiviteleri)
	2	Periyodik rahatsızlık (endüstriyel ve araçların olduğu alanlar)
	3	Yüksek seviyede rahatsızlık (asbestli panele sahip kapı)
Rahatsız etme ihtimali		
Yer	0	Açık hava
	1	Geniş odalar ve iyi havalandırılan yerler
	2	100 m^2 ye kadar olan odalar
	3	Kapalı alanlar
Ulaşılabilirlik	0	Ulaşılamaz
	1	Zor ulaşılabilir
	2	Kolaylıkla ulaşılabilir
	3	Düzenli ulaşılan
Miktar	0	Az (conta)
	1	10 m^2 den az ya da 10 m borudan kısa
	2	10 m^2 ila 50 m^2 arası ya da 10 m ila 50 m boru
	3	50 m^2 den fazla ya da 50 m 'den uzun boru
Maruziyet Potansiyeli		
Kullanıcı Sayısı	0	Yok
	1	1-3
	2	4-10
	3	10 dan çok
Kullanılma Sıklığı	0	Nadiren
	1	Aylık
	2	Haftalık
	3	Günlük
Günlük Kullanım Süresi	0	1 saatten az
	1	1 ila 3 saat
	2	3 ila 6 saat
	3	6 saatten fazla
Bakım Faaliyeti		
Bakım Tipi	0	Çok az rahatsızlık
	1	Az rahatsızlık (asma tavanda ampul değişimi vb.)
	2	Orta rahatsızlık (1-2 tane asbesti panelleri bir yere ulaşmak için yerinden kaldırma)
	3	Yüksek rahatsızlık (pek çok paneli ya da malzemeyi yerinden oynatmak)
Bakım Sıklığı	0	Rahatsız edilmeyecek asbest
	1	Yılda 1 den az
	2	Yılda 1 den fazla
	3	Ayda 1 den fazla

4.5. Asbestli Malzemelerin Gruplanması

Asbest içeren yapılardaki yıkım, söküm, tadilat çalışmalarında koruyucu tedbirlerin seçiminde iki grup dikkate alınır:

4.5.1. Zayıf bağlı ürünler

Zayıf bağlı asbest türlerinin hacim yoğunluğu 1000 kg/m³ altında olmaktadır. Asbest oranı yüksek olmasına rağmen bağlayıcılığı düşüktür. Asbestin oransal payı %60'dan fazladır. Genellikle amfibol asbestten oluşmaktadır. Zayıf bağlı asbest türleri bulunan malzemeler aşağıdaki gibidir:

- ✓ Püskürtme olarak uygulanabilen asbest
- ✓ Asbest bulunan hafif yapı levhaları
- ✓ Asbest bulunan sıva
- ✓ Asbest bulunan yangından koruyucu levhalar
- ✓ Asbest bulunan iplik ve halat
- ✓ Asbest bulunan karton
- ✓ Asbest bulunan dolgu maddesi veya macun
- ✓ Zemin kaplamaları yapıştırmak için asbest içeren yapıştırıcılar
- ✓ Yangın kapakları ve yangın kapılarının dolgu maddesi
- ✓ Asbest bulunan elektrik depolama cihazları
- ✓ Dolgu maddesi olarak kullanılan dökme halde bulunan asbest (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).

4.6. Asbest İçeren Malzemelerin Sökümünde Risk Değerlendirilmesi

Sökümden kaynaklanabilecek risklerin değerlendirilmesi yapılırken malzemenin yerine, miktarına, durumuna, malzemeye erişim kolaylığına, insanlarla malzemenin etkileşim düzeyine, malzeme sökümü sırasında tozuma oluşup oluşmayacağına, tozuma oluşursa etkilenecek insan sayısına göre söküm işleminin tehlike boyutu belirlenmelidir. Aşağıdaki tabloya bakılarak puanlama yapılıp çıkan puana göre asbest liflerinin yayılma tehlikesi hesaplanabilmektedir.

Tablo 4.2. *Malzeme Değerlendirme Algoritması*

Değerlendirme Kriteri	Puan	Örnekler
Ürün Tipi	1	Güçlendirilmiş asbestli kompozitler (plastik, reçine, mastik, keçe, marley, asbestli çimento vb.)
	2	Asbest izolasyon panelleri, mukavva/panel, asbestli tekstil, conta, ip, asbestli kağıt.
	3	Termal izolasyon (boru, kazan kaplama), sprey asbest, gevşek yalıtım
Hasar Durumu	0	İyi durum –görünür hasar olmaması
	1	Az hasar-birkaç çizik, kırılmış uçlar vs.
	2	Orta hasar – dikkate değer kırılmalar veya liflerin gözle görülecek şekilde ortaya çıkması
	3	Yüksek Hasar- yerlerde asbest molozu görülmesi vs.
Yüzey Durumu	0	Kompozit malzemeler- güçlendirilmiş plastik, reçine, marley
	1	Kapalı yerdeki sprey ve yalıtım, asbestli çimento
	2	Açıkta duran panel, örtülmüş (kaplamalı) sprey ve yalıtım
	3	Açıkta duran kaplama ve sprey
Asbest Tipi	1	Krizotil
	2	Amfiboller (krosidolit hariç)
	3	Krosidolit
Toplam Puan		

Puan	Asbest Lif Yayma Potansiyeli
10 ve üzeri	Yüksek
7-9	Orta
5-6	Az
4 ve aşağısı	Çok Az

4.7 Asbest Risk Analizi Puanlama Sistemi

Asbest malzeme değerlendirme sistemi puanları ile risk analizi puanları dikkate alınarak asbestli malzemenin öncelik sırası belirlenmektedir. Örneğin; toplam puanı 18 çıkan bir durum ile 25 çıkan bir durum arasında kıyaslama yapıldığında puanı fazla olan malzeme daha risklidir ve öncelik verilmelidir. Puanı yüksek malzeme ile ilgili daha fazla önlem alınması gerekmektedir.

Bu şekilde çalışmaların daha düzenli yapılması için farklı bir yöntem de kullanılmaktadır. Bu yönteme göre söküm işleri çok, orta ve az riskli olmak üzere 3 gruba ayrılmıştır. Bu şekilde yapılan çalışma "Trafik Lambası Modeli" olarak isimlendirilmiştir (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).

4.7.1. Az riskli asbest söküm işleri

Söküm işlerinde az riskli çalışmalar yeşil bölge olarak belirtilir. Yeşil bölgede güçlü bağlı bulunan asbestli malzemenin görsel kontrolü yapılır. Tozuma yapmayacak şekilde sökülen parçalar elle taşınabilir. Yeşil bölge çalışmalarına örnek olarak eternit olarak anılan asbestli malzemeden yapılmış çatıların merdivenine çıkılması ve asbestli levhaların elle taşınması verilebilir.

4.7.2. Orta riskli asbest söküm işleri

Söküm işlerinde orta riskli çalışmalar sarı bölge olarak belirtilir. Sarı bölgede güçlü bağlı bulunan asbestli malzemenin yerinin temizlenmesi, elle taşıma yapılması, malzemeye hasar vermeden yapılan söküm çalışmaları gibi çalışmalar yer almaktadır.

4.7.3. Yüksek riskli asbest söküm işleri

Söküm işlerinde yüksek riskli çalışmalar kırmızı bölge olarak nitelendirilir. Kırmızı bölgede tüm riskli yıkım işleri, tozuma yapan söküm işleri, parçalanmayla söküm işleri, tozuma yapan malzemenin taşınması gibi çalışmalar yer almaktadır.

4.8. Asbestli Malzemelerin İşaretlemesi

Asbest bulunan malzemelerin kullanıldığı çalışma alanları ile söküm sonrası asbest atıklarının taşınması için kullanılan paketlerin dışında asbest uyarı işaretlerinin bulunması gerekmektedir. Güvenli bir çalışma alanı sağlayabilmek için Şekil 4.2'deki gibi "Dur, Yetkisiz Giriş Yasak" levhaları ile işaretleme yapılırken Zararlı Madde ve Karışımların Kısıtlanması ve Yasaklanması Hakkında Yönetmelik (ZMKKYHY) ile ölçüleri belirlenmiş Şekil 4.2'e uygun etiket bulunmalıdır.

Şekil 4.1. *Asbestli malzeme etiketi*

Şekil 4.2. *Giriş yasağı levhası*

Etiketler minimum yüksekliği 5 cm ve minimum genişliği 2.5 cm olmalıdır. Etiket 2 kısımdan oluşmalı üst kısımda beyaz renk ile siyah zemin üzerine yazılmış "a" harfi Şekil 4.1' deki gibi bulunmalıdır. Alt kısımda ise beyaz veya siyah renkle büyük harflerle yazılmış "DİKKAT ASBEST İÇERİR"

ve küçük harflerle "Asbest tozunun solunması sağlık için tehlikelidir" ibaresi kırmızı zemin üzerinde yazılmalıdır. Asbest içeren malzemenin miktarı ve türü ne olursa olsun mutlaka etiketlemelidir (Üçüncü, 2022).

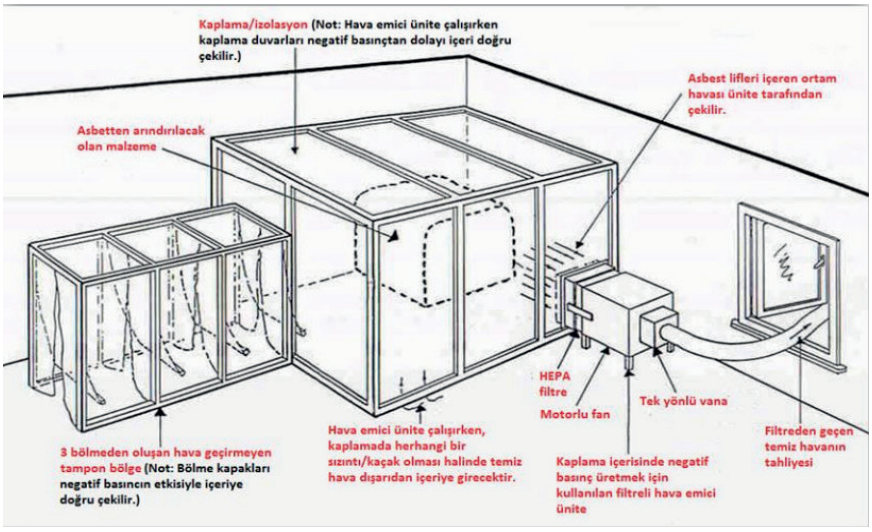
4.9. Asbestli Atıkların Paketlenmesi ve Taşınması

Asbestli atıklar paketlenirken Polietilen (PE), Polipropilen (PP) veya Big-Bag torbalar kullanılabilir. Su geçirmeyecek ve delinmeyecek şekilde paketlenmelidir. Atıkların paketlendikten sonra ortam teması olamamalıdır.

Atıklar uzman ve lisanslı kişi veya kuruluş tarafından belirlenen araçlarla atık kod numarasına göre ayrı ayrı sırayla taşınır. Taşıma yapılacak araçta atık taşıma formunun bulunması gereklidir.

4.10. Asbest Söküm İşlemlerinde Karantina Alanlarının Oluşturulması

Söküm sırasında yüksek lif uçuşumu oluşma ihtimali bulunan çalışma alanlarında asbest sökümünün kontrollü yapılması ve çevresel asbest maruziyetinin önlenmesi için karantina alanlarının oluşturulması zorunludur. Oluşturulan bu karantina alanı asbest söküm işlemleri, atık paketleme ve söküm alanının temizliği gibi işlemler süresince asbest liflerinin çevreye yayılımının engellenmesini sağlayarak çevredeki insanların ve çalışanların asbest maruziyetini önlemektedir (Şahan, 2015).

Şekil 4.3. *Örnek karantina alanı (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).*

Karantina alanları asbest sökümü yapılacak alanda söküm işlemlerinin rahatlıkla yapılabileceği büyüklükte oluşturulmalıdır. Karantina alanının boyutu belirlenirken kullanılacak ekipmanın büyüklüğü ve çalışan personel sayısı dikkate alınmalıdır. Karantina alanın gerekli alandan büyük olması ise asbest tozlarının yayılma alanının artmasına ve tozların temizlenmesinin

zorlaşmasına neden olur. Bu sebeple karantina alanının büyüklüğü optimum seviyede ayarlanmalıdır (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).

Karantina alanında hava sızdırması olmayacak şekilde yapılmalıdır. Söküme başlanmadan tüm kaçak yerleri tespit edilip kapatılmalıdır. Tüm köşeler, pencere kenarları, kapı kenarları, negatif basınç ünitesinin kenarları vb. hava çıkışına neden olabilecek birleşim yerleri dikkatli kapatılmalı, düzgünce bantlanmalı veya uygun köpük malzemesi ile kapatılmalıdır. Sızdırmazlık sağlanana kadar sızdırma olan her yer kapatılmalıdır (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).

Aşağıdaki şekil incelendiğinde bir karantinada olması gereken tüm sistemler gösterilmiştir. Karantina alanları, asbestli ürüne herhangi bir çalışmaya başlamadan önce kurulmalıdır. Kaplama için kullanılan malzeme tek kullanımlık olmalıdır.

Şekil 4.4. *Örnek Karantina Alanı (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).*

4.10.1. Karantina Alanında Bulunması Gereken Malzemeler

4.10.1.1. Negatif basınç ünitesi (NBU)

Karantina alanı ne kadar dikkatli kurulsa da hava geçirip geçirmeyeceği garanti edilemez. Sızıntı olma ihtimali her zaman bulunmaktadır. Bu nedenle, karantina alanı içindeki hava basıncının atmosfer basıncından biraz daha düşük olması sağlamalıdır. Bu şekilde karantina alanı içindeki herhangi bir sızıntıya maruz kalan hava akımı dışarıya değil, içeriye doğru ilerlemesi sağlanmış olur. Bu sayede asbest tozu karantina alanı dışına çıkamaz. Ayrıca çıkan havanın yerine yeterli miktarda temiz hava girişi sağlamalıdır. Bu hava duş kabinleri ve hava kilitleri sayesinde kontrollü olarak karantinaya girmelidir. Bu şekilde karantina alanının havalandırması düzenlenmiş olur (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).

4.10.1.2. Karantinaya giriş (Hava Kilidi)

Karantina alanlarında en önemli yerler duş kabinleri veya hava kitleridir. Hava kitlerinin amacı çalışanların, kullanılan malzemelerin ve oluşan atıkların karantina alanına giriş ve çıkışlarını kontrol altına alarak son güvenlik önleminin alınmasıdır. Hava kitleri sayesinde karantina alanında girişi ve çıkışlarda ekstra kontrol şansı oluşmaktadır. Hava kitleri ve atık kabinleri genellikle 1m x 1m alanlı ve 2 m yüksekliğindedir. Boru hattı gibi daha büyük parçaların taşınma durumu varsa karantina alanları ihtiyaca göre daha büyük yapılabilir (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).

Hava kitleri kainler arasında geçiş yapılırken asbest tozlarının diğer kabine geçmesini önleyecek şekilde ayarlanmalıdır. Kabinler arası kaplamlar dikey şekilde kesilmelidir. Dikey oluşan bu açıklıklar havanın dışardan içeriye girişini içerdeki havanında dışarı çıkışını engellemek için tam kapatılmalıdır. Hava akışını kontrol altına alıp hava giriş çıkışını engellemek için iç yarığın dış kısmına tahta veya plastik çubuklarla ağırlık konulması gerekmektedir (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).

Şekil 4.5. *Hava Kilidi (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).*

4.11. Hijyen Ünitesi

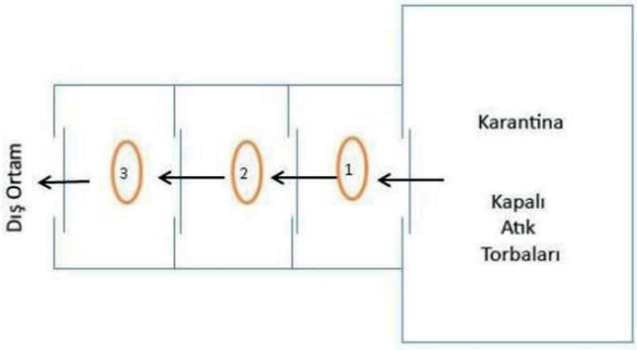
Asbest söküm karantina alanında çalışan personelin temizliği için kurulması gereken sistem hijyen ünitesi olarak adlandırılmaktadır. Hijyen ünitesi karantina alanına bitişik yapılmalıdır. Eğer bu mümkün değilse karantina alanı ile hijyen ünitesi arasına hava kitleri kurulmalıdır. Hava kitleri asbest tozunu dışarı çıkarmayacak şekilde hijyen ünitesine bağlanmalıdır.

Şekil 4.6. *Karantina bölgesi duş ünitesi.*

4.12. Atık Kabini

Asbest sökümü için kurulan karantina alanlarında oluşan atıkların transferinin yapılması için kurulan alanlara atık kabini denilmektedir. Atık kabinleri 3 bölümden oluşmaktadır. Bir numaralı bölümde oluşan atıkların torbalarının dış yüzeyi silinip temizlenir. İki numaralı bölümde ise bir numaralı bölümdeki atık torbası faklı ikinci bir atık torbasına geçirilir. Üç numaralı bölümde ise atıklar geçici olarak bekletilir. Dışarıdan bir görevli personel buradan atık torbasını alır ve geçici atık depolama tesisine ulaştırılmasını sağlar (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).

Şekil 4.7. *Atık kabini bölümleri.*

4.13. H Tipi Süpürge

Asbestli malzemenin söküm işlemi yapılırken etrafa yayılan toz ve küçük parçaların temizlenmesi amacıyla kullanılır. Çalışanların iş kıyafetlerine yapışan parça ve tozların arındırılması amacıyla da H tipi süpürgeler kullanılmaktadır.

Şekil 4.8. *Hepa filtreli süpürge (Altıntop,2019).*

4.14. Bağlayıcı Madde

Sökümü yapılacak asbestli malzemenin çok kırılgan olduğu durumlarda ve yüzey aşınmalarının fazla olduğu malzemelerde bağlayıcı madde uygulaması yapılarak malzemenin kırılması veya havaya toz olarak yayılması önlenmiş olur. Püskürtme yapılarak uygulanan sıvı bağlayıcılar malzeme yüzeyini kaplayarak yüzeye yapışır ve lifleri sabitler (Altıntop, 2019).

4.15. Gözlem Paneli

Asbest söküm uzmanı ve çalışan diğer personelin karantina alanı içine girmesine gerek kalmadan karantina alanı içini görmesi ve dışarıdan gerekli kontrolleri yapabilmesi için kamera vb. görüntüleme panelleri karantina duvarına takılmalıdır. Bu görüntüleme panellerinin sayısı ve yeri karantina boyutuna, yerine bağlı olarak ayarlanmalıdır. Ayrıca karantina sistem duvarlarına şeffaf gözlem panelleri karantina alanı kurulurken kaplamaya yerleştirilmelidir. Paneller hava geçişini engellemek için hava geçirmez bantlarla her iki taraftan da bantlanmalıdır. Bu şeffaf gözlem panelleri aracılığıyla karantina alanı içine girilmeden dışarıdan gözlem yapılabilmektedir (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).

Şekil 4.9. *Karantina bölgesi gözlem paneli (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).*

4.16. Alan Hazırlığı

Asbestli malzeme bulunduğu düşünülen yapıda sökümü için oluşturulan karantina alanında söküm işlemlerine başlanmadan önce hijyen ünitesi yerleştirilmelidir. Karantina alanının kurulması sırasında söküm anında kullanılması gereken kişisel koruyucu donanımların seçilmesi gerekmektedir. Sökümü yapılacak malzemenin bulunduğu alan kontrol edilmelidir. Karantina alanı dışına çıkarılabilecek asbest bulunmayan bütün malzemeler belirlenip alandan uzaklaştırılmalıdır. Asbest söküm işlemleri sırasında oluşan tozun temizliğini kolaylaştırmak için karantina dışına çıkarılamayan sabit ve asbest bulunmayan eşyalar koruyucu malzeme ile kaplanmalıdır. Bu sayede asbest bulunmayan eşyalar asbest tozuna maruz kalmamış olur. Ayrıca karantina alanı içinde oluşan asbest tozlarının temizlenmesi de kolaylaşır (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).

Şekil 4.10. *Malzemelerin kaplanması (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).*

4.17. Duman Testi

Karantina alanı içinde söküm işlemlerine başlanmadan negatif basınç ünitesi çalıştırılmadan duman jeneratörü ile karantina alanı içine duman basılır. Karantina alanı içine basılan dumanın alan dışına çıkışı olup olmadığı kontrol edilmelidir. Karantina dışına duman çıkışı olan yerler kapatılarak tekrar kontrol edilmelidir. Karantina alanında tam sızdırmazlık sağlanıncaya kadar kontrol edilmelidir. Bazı durumlarda dumanın dışarıya sızması zaman alabilir. Bu nedenle sızdırmazlık için kesin emin olununcaya kadar beklenmelidir (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).

Büyük kaçaklar kolaylıkla belli olurken ince sızıntılar daha zor belli olacaktır. Bu nedenle küçük sızıntılar için daha uzun süre beklenmelidir. Sızıntı olup olmadığından tam olarak emin olunmalıdır. Çünkü oluşan en ufak bir açıklıktan asbest tozlarının dışarı çıkmasına neden olacaktır. Kaçak dumanı kontrol etmenin en kolay yollarından biri fenerle ışık tutmaktır. Bu

sayede en ufak bir sızıntı bile kontrol edilebilmektedir. Herhangi bir sızıntı ile karşılaşıldığında o bölge tekrar bantlanıp kontrol edilmelidir.

Şekil 4.11. *Duman testi kontrolü (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, 2019).*

5. KİŞİSEL KORUYUCU DONANIM (KKD)

5.1. Koruyucu Kıyafet

Koruyucu kıyafetler için statik elektrik oluşmamasını sağlayıcı özelliğe sahip ve partiküllere karşı koruyuculuğu olan tek kullanımlık bütün vücudu koruyan tulumlar alınmalıdır. Kirli alana her girişte yenisi kullanılmalıdır (Donovan vd., 2012). Koruyucu giysiler ile çalışanların kişisel kıyafetleri ayrı ayrı yerlerde muhafaza edilir (Akboğa vd.,2016).

5.2. Solunum Koruyucu Maske

Koruyucu maskeler yapılan işte oluşabilecek tehlikeye uygun olan filtre ile donatılmalıdır. Solunum koruyucu maskenin yapılan işe uygunluğu kullanımdan önce test edilmeli ve fiziki ölçülerinin kullanan kişiye uygun olması sağlanmalıdır. Asbestli çalışma risk düzeyine uygun olarak koruyucu maske seçimi aşağıdaki çizelgeye göre yapılmalıdır. Yapılan işe uygun olmayan solunum koruyucu maskeler çok az koruma sağlayacaktır (Altıntop, 2019).

Tablo 5.1. *Uygun solunum koruyucu ve filtre seçimi (Altıntop,2019).*

Asbestli İşin Niteliği	Solunum Koruyucu Tipi	Filtre Tipi
Numune alma sırasında	Tek kullanımlık yarım yüz maskesi ya da kartuşlu yarım yüz solunum maskesi	P2
Hasar görmemiş asbestli malzemenin yerinden alınması ve taşınması	Tek kullanımlık yarım yüz maskesi ya da kartuşlu yarım yüz solunum maskesi	P2

Asbestli çimento olan bir kaplama ile kısa süreli çalışma (Matkapla delinmesi)	Tek kullanımlık yarım yüz maskesi ya da kartuşlu yarım yüz solunum maskesi	P2
Kırılgan asbest ile yapılan işler,	Tam yüz partikül kartuşlu solunum maskesi	P3
Asbestli yalıtım malzemesinin sökülmesi yerinden çıkarılması, taşınması	Tam yüz partikül kartuşlu solunum maskesi	P3
Kapalı alanda tozumanın çok olduğu kırılgan malzeme söküm işleri (izolasyon)	Tam yüz partikül kartuşlu solunum maskesi Tam yüz hava beslemeli solunum maskesi Baştan giyilen sürekli hava üfleyen solunum maskesi	P3

5.3. İş Güvenliği Ayakkabısı

Bağcıksız, tokasız kolayca ayağa geçirilecek şekilde olmalıdır. Kayma riski taşıdığından galoşlardan önce botlar ve çizmeler daha öncelikli olarak tercih edilmelidir. Kullanım sonrası yıkanabilir özellikli botlar ve çizmeler tercih edilebilir (Altıntop, 2019).

Şekil 5.1. *Örnek iş ayakkabıları*

5.4. İş Güvenliği Eldiveni

Tek kullanımlık kullan at şeklinde eldiven kullanılmalıdır. Yapılan işe göre dayanımı ve elektrik direnci yüksek ya da kimyasala karşı dayanıklı bir eldiven kullanılmalıdır. Bu eldivenlerin içine ise kavrama kabiliyeti daha yüksek olan ince hijyen eldiveni de kullanılabilir. Asbest söküm işlemi sonrasında çalışan işlem alanını terk ettikten sonra kullanılan eldivenin uygun şekilde mühürlü asbest atık torbasına konulması gerekmektedir. Asbest sökümü yapılan karantina alanına her girişte yeni bir eldiven kullanılmalı ve her çıkışta kullanılan eldiven asbest atık torbasına uygun şekilde konmalıdır (Şahan, 2015).

Şekil 5.2. *İş güvenliği eldiveni*

5.5. İş Güvenliği Gözlüğü

Asbestli söküm işlerinde çalışanın gözlerini hem asbest tozundan hem de söküm sırasında oluşabilecek küçük parçalardan korumak için iş güvenliği gözlükleri kullanılmalıdır (Şahan, 2015).

5.6. Baş Koruyucusu ve Emniyet Kemeri

Asbestli söküm ve yıkım işlemleri sırasında çalışma alanında oluşabilecek iş kazalarının önüne geçmek ve baş yaralanmalarını önlemek için baş koruyucusu kullanılmalıdır. Yüksekte söküm çalışmaları yapılacaksa düşme ve kazaları önlemek için emniyet kemeri takılmalıdır (Altıntop, 2019).

Şekil 5.3. *Baş koruyucu (Baret)*

Şekil 5.4. *Emniyet Kemeri*

SONUÇ VE ÖNERİLER

2000 yılı istatisklerine göre Türkiye de 2000 yılı ve öncesi yapı verisi 7 milyon 838 bin 675'dir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre en son yapı sayımı 2000 yılında olmuştur. Ülkemizde asbestin kullanımı kademeli bir geçişten sonra 29.08.2010 tarihinde ve 27687 sayılı Resmî Gazete ile yayınlanan "Bazı Tehlikeli Maddelerin, Müstahzarların ve Eşyaların Üretimine, Piyasaya Arzına ve Kullanımına İlişkin Kısıtlamalar Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik" ile 31.12.2010 tarihi itibariyle çıkarılması ve

kullanılması tamamen yasaklanmıştır. Bu yasak ile beraber asbest içerebilecek bina sayısının 2000 yılında son kez sayılan 7 milyon 838 bin 675 binaya 2000 ve 2010 yılları arasında yapılan yapılarında eklenmesi gerekmektedir. 2000 yılından sonra ülkemizde resmi bir sayım yapılmadığından bina sayısına ait net bir veri yoktur. Çok daha fazla binanın olduğu hesaplandığında yapılacak kentsel dönüşüm sürecinde çok daha fazla yapı atığının oluşacağı muhtemeldir.

TÜİK tarafından son yapı sayımı 2000 yılında yapılmıştır. 2000 yılı verilerine göre Türkiye de 2000 yılı ve öncesi yapılan bina sayısı 7 milyon 838 bin 675'dir. Bu sayıya 2000 yılı sonrası ve 31.12.2010 öncesi yapılan yapı sayılarının da eklenmesi ile çok daha fazla yapının asbest tehlikesi ile karşı karşıya olduğu açıktır.

Asbest maruziyeti binaların tadilatı veya yıkılması ile sınırlı değildir. Yıkılan binalardan oluşan molozların taşınması ve depolanması da aynı oranda önemlidir. Binalar yıkıldıktan sonra oluşan asbestli malzemelerin taşınması ve depolanması da yetkili kurumlar tarafından denetlenmelidir. Asbestli atıkların taşınması uzman kişilerce gerekli önlemler alınan uygun araçlarla yapılmalıdır.

Asbest ile yapılan çalışmalar, sağlık açısından ciddi tehlikeler içerebilir. Asbest liflerinin solunması, ciddi hastalıklara, özellikle asbestoz, akciğer kanseri ve mezotelyoma gibi hastalıklara yol açabilir. Bu nedenle, asbest ile yapılan çalışmalar sırasında mevzuat ve iş sağlığı ve güvenliği açısından alınması gereken önlemler çok önemlidir. İşte bu konuda dikkat edilmesi gereken bazı hususlar ve öneriler:

- ✓ Asbestin Tanımlanması ve risk değerlendirmesi yapılmalı,
- ✓ Mevzuattaki İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ve Asbestle Çalışmalarda Alınacak İş Sağlığı ve Güvenliği Tedbirlerine Dair Yönetmelik gibi yasal düzenlemelere uygun bir şekilde çalışılmalıdır,
- ✓ Asbestle çalışacak personel, İSG (İş Sağlığı ve Güvenliği) eğitimi almalı ve asbest maruziyeti konusunda sürekli bilgilendirilmelidir,
- ✓ Kişisel Koruyucu Donanımlar kullanılmasına dikkat edilmelidir,
- ✓ Çalışma alandaki hijyen koşullarına dikkat edilmelidir,
- ✓ Toz kontrolü ve ortam ölçümleri belli aralıklarda yapılmalıdır,
- ✓ Atıkların kontrolü ve bertarafında yönetmeliklere uyulmalıdır.
- ✓ Acil durum planı ve sağlık takibi yapılmalıdır,
- ✓ Asbestle çalışacak personelin psikolojik olarak desteklenmesi, bu tür bir işte bulunan stres ve endişeleri azaltmak için önemlidir. Çalışanlara, olası sağlık risklerine karşı bilinçli ve sakin kalmaları sağlanmalıdır.

Asbest ile çalışırken alınan bu önlemler ve dikkat edilmesi gereken mevzuat, hem çalışanların sağlığını koruyacak hem de işverenlerin yasal sorumluluklarını yerine getirmesini sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

World Health Organization (WHO). *Asbestos.* https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/asbestos. Erişim Tarihi 08.12.2024.

Hodgson, J. T., & Darnton, A. J. (2000). The quantitative risk of mesothelioma mortality among asbestos workers. *Annals of Occupational Hygiene, 44*(8), 519-530. https://doi.org/10.1093/annhyg/44.8.519.

Stayner, L., Dankovic, D., & Lemen, R. (1998). Occupational exposure to asbestos and asbestos-related diseases: A review of the literature. *Environmental Health Perspectives, 106*(Suppl 4), 1161-1170. https://doi.org/10.1289/ehp.98106s41161.

International Agency for Research on Cancer (IARC). (2012). A review of human carcinogens—Part C: Metals, arsenic, dusts, and fibres. *IARC Monographs on the Evaluation of Carcinogenic Risks to Humans, 100C*, 1-455.

Şahan, R. (2015*). Asbest maruziyetinin İSG yönünden incelenmesi. (*Yüksek lisans tezi), İstanbul: Gedik Üniversitesi.

Üçüncü, Ş. (2022). *Kentsel dönüşüm çalışmalarında asbest riskinin değerlendirilmesi*. (Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Frank, A. L. & Joshi, T.K. (2014). The Global Spread of Asbestos. *Articles and Reviews, 80(1)*: 257-262.

Altıntop, A. S. (2019). *Asbestli söküm işlerinde asbest maruziyetinin iş sağlığı ve güvenliği yönünden incelenmesi.* (Yüksek lisans tezi), İzmir: Ege Üniversitesi.

T.C. Resmî Gazete. *Maden ve Taşocakları İşletmelerinde ve Tünel Yapımında Tozla Mücadeleyle ilgili Yönetmelik.* 14 Eylül 1990.Sayı:20635. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

T.C. Resmî Gazete. *Asbestle Çalışmalarda Sağlık ve Güvenlik Önlemleri Hakkında Yönetmelik*. 26 Aralık 2003. Sayı:25328. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

T.C. Resmî Gazete. *Ağır ve Tehlikeli İşler Yönetmeliği.* 16 Haziran 2004. Sayı:25494. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

T.C. Resmî Gazete. *Asbestle Çalışmalarda Sağlık ve Güvenlik Önlemleri Hakkında Yönetmelik.* 25 Ocak 2013. Sayı:28539. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

T.C. Resmî Gazete. *Atık Yönetimi Yönetmeliği*. 04 Şubat 2015. Sayı:29314. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

T.C. Resmî Gazete. *Tozla Mücadele Yönetmeliği. 11* Mayıs 2013. Sayı:28812. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

T.C. Resmî Gazete. *Binaların Yıkılması Hakkında Yönetmelik*. 13 Ekim 2021. Sayı:31627. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Nelson, G. Murray, J. & Phillips, J. I. (2011). The risk of asbestos exposure in south african diamond mine workers. *The annals of occupational hygiene, 55,* (6): 569–577.

Arseven, F. (2005). *Asbest veya asbestli malzeme ile üretim yapılan iş yerlerinde iş sağlığı ve güvenliği proje denetimi.* (Asbest proje teftişi sonuç raporu), Ankara: Çalıma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı İş Teftiş Kurulu Başkanlığı.

Akboğa, Ö. & Baradan, S. (2011). Asbestin inşaat sektöründeki yeri ve maruziyetinin önlenmesi, *Türkiye Mühendislik Haberleri, 469(5*): 69-76.

Gravelsons, B. Hawes, W. Jakubowski, S. Kent, S. Lowe, (Chairman) J, Macnair, A, Michaels, D, Morton, A, Sanders, D, Towell, P, Whiting, A, Widdows, J. & Williams, A. (2003). *UK Asbestos* The Definitive *Guide*, UK.

Demir, B. M. (2016). Sürdürülebilir kentsel dönüşüm ve asbest güvenliği, *Jeoloji Mühendisleri Odası Haber Bülteni,* 1(1): 8-10.

Ay, B.Ö. & Azak, T.E. (2021). Türkiye'de değişen yapı özelliklerinin karşılaştırılmalı incelenmesi, *Çukurova Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi, 36(4):* 1111-1126.

Akboğa, Ö. Gürcanlı, G. E. & Barandan, S. (2016). Kentsel dönüşüm sürecinde asbest maruziyeti ve korunma yöntemleri*, Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi, 23(6)*: 694-706.

Asbestle çalışmalarda iş sağlığı ve güvenliği uygulama rehberi (2019) Ankara: T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü. Erişim Tarihi: 03 Ocak 2023. https://www.csgb.gov.tr/media/51604/asbestle-calismalarda-is-sagligi-ve-guvenligi-uygulama-rehberi_05082019.pdf

Altıntop, A. S. (2019). *Asbestli söküm işlerinde asbest maruziyetinin iş sağlığı ve güvenliği yönünden incelenmesi.* (Yüksek lisans tezi), İzmir: Ege Üniversitesi.

O'leary, Z. (2014). *The essential guide to doing your research project*. SAGE Publications.https://doi.org/10.4135/9781473909207.

Altıntaş, Ö. (2023). *Kentsel dönüşüm sürecinde asbest maruziyetinin iş sağlığı ve güvenliği açısından incelenmesi*, (Tez no: 810796) [Yüksek Lisans tezi, Hitit Üniversitesi].

Bayraktar, C. (2011). *Çevresel asbest maruziyetinin devam ettiği bir yerleşim yerinde farklı yönlerden akciğer sağlığı taramasının sonuçları*. (Tıpta uzmanlık tezi), Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.

Donovan, E. P., Donovan, B. L., McKinley, M. A., Cowan, D. M., & Paustenbach, D. J. (2012). Evaluation of take home (para-occupational) exposure to asbestos and disease: a review of the literature. *Critical Reviews in Toxicology*, *42*(9), 703–731.

BÖLÜM 31

AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NİN TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ VE STRATEJİK BİR ENTEGRASYON MODELİ OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

Ubeydullah ŞENER[1] – Cengiz BUYAR[2**]*

1 * Dr. Öğr. Gör., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu, İktisadi ve İdari Programlar Bölümü. Pazarlama Pr. ubeydullah.sener@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0002-3170-7418

2 ** Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. cengiz.buyar@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0002-0549-4463

Giriş

Avrasya Ekonomik Birliği (AEB), 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasının ardından eski Sovyet coğrafyasını kapsayan entegrasyon çabalarının en ileri aşaması olarak kabul edilmektedir. Bu fikrin temelleri daha eskiye dayansa da resmi olarak ilk kez 1994 yılında Kazakistan devlet başkanı Nursultan Nazarbayev tarafından Moskova Devlet Üniversitesi'nde yapılan konuşmada dile getirilmiştir. AEB, ekonomi ve ticaret alanında üye ülkeler arasında ortak mekanizmalar oluşturmayı, ortak gümrük tarifelerinin belirlenmesini, gümrüksüz ticaret yapılmasını, ekonomik mevzuatın uyumlaştırılmasını ve nihayetinde tek bir ekonomik alan yaratılmasını hedeflemektedir. Birlik, bölgesel ekonomik entegrasyonu amaçlayan bir uluslararası organizasyon olarak tanımlanmakta ve Avrasya Ekonomik Birliği Paktı çerçevesinde kurulmuş uluslararası tüzel kişiliğe sahip bir yapı olarak faaliyet göstermektedir. Birliğin temelleri, önce Gümrük Birliği ve Ortak Ekonomik Alan oluşumlarıyla atılmış, ardından 29 Mayıs 2014 tarihinde Astana'da imzalanan Avrasya Ekonomik Birliği Paktı ile resmen hayata geçirilmiştir. Günümüzde, AEB uluslararası alanda yasal bir kimliğe sahip bir bölgesel ekonomik entegrasyon örneği olarak varlık göstermektedir. Başlangıçta Belarus, Kazakistan ve Rusya liderlerinin imzaladığı bir antlaşma ile kurulan birlik, daha sonra Kırgızistan ve Ermenistan'ın katılımıyla genişleyerek siyasi ve ekonomik bir iş birliği platformuna dönüşmüştür.[1]

Yaklaşık kırk ülke, Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) ile serbest ticaret alanları oluşturarak ticareti geliştirme ve ekonomik işbirliğini güçlendirme isteğini resmi olarak dile getirmiştir. Birlik, düzenlenen bir çok toplantıda yeni üyelere açık olduğunu vurgulamıştır. Avrasya coğrafyasındaki ülkelerin büyük bir bölümünü kapsayan uluslararası bir birlik oluşturmayı hedefleyen AEB'nin, genişleyen ticaret ağları ve ekonomik işbirlikleri sayesinde dünya sahnesindeki etkisini artırması beklenmektedir. Bu beklenti, Birliğin modern küresel ekonomi sahnesinde önemli bir aktör olabilmesi için gereken pek çok koşulu yerine getirdiği düşüncesine dayanmaktadır. AEB'nin temel amacı, üye ülkeler arasında mal, hizmet, iş gücü ve sermayenin serbest dolaşımını sağlamak, Birlik içindeki ticaretin kapasitesini, şeffaflığını ve anlaşılabilirliğini artırmaktır. Böylelikle, Birlik, küresel iş dünyası ve yatırımcılar için daha cazip bir hale gelmeyi hedeflemektedir.[2] Ayrıca, Birliğin bir diğer önceliği, altyapısını ekonomik dalgalanmalara ve değişen çevresel koşullara karşı güçlü ve istikrarlı bir şekilde kurmak ve üye ülkelerin vatandaşlarının yaşam standartlarını en yüksek seviyeye çıkarmaktır. Ekonomik birlikteliğin, aynı zamanda askeri ve siyasi işbirlikleri ile desteklenmesi gerektiği de vurgulanmaktadır. Soğuk Savaş sonrası dönemde, ABD'nin öncülüğünde oluşan tek kutuplu dünya düzenine

1 Marangoz, M & Güldesen, D. (2019). Avrasya Ekonomik Birliği ve Avrasya Ekonomik Birliği Üyesi Ülkeler İle Türkiye'nin Dış Ticaretinin Karşılaştırmalı Analizi. Cilt: 7 Sayı: 16 Sayfa: 414 – 431.

2 Hamzaoğlu, H. (2020). Avrasya Ekonomik Birliği'nin Tarihsel Gelişimi. Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi, 3(6): 463-473.

karşı alternatif oluşumların ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu bağlamda, Avrasya Ekonomik Birliği, bu alternatif yapılardan biri olarak görülmektedir. Son çeyrek yüzyılda küreselleşme ile birlikte ekonomik, siyasi ve sosyal alanlardaki entegrasyonun giderek daha önemli hale gelmesi, Birlik'in uluslararası sahnedeki rolünü daha da anlamlı kılmaktadır.

Soğuk savaş döneminin sona ermesiyle uluslararası arenada siyasi ve iktisadi birliklerin kurulma girişimleri daha da hız kazanmıştır. Dünyanın pek çok yerinde bölgesel ve küresel işbirlikleri, ekonomik birlikler, ulus-üstü yapılanmalar ve benzeri organizasyonların kurulmasına yol açmıştır. Hiç şüphesiz en dikkat çekici konuların başında da ekonomik birlikler gelmektedir. Latin Amerika'dan Avrupa'ya, Afrika'dan Uzak Doğuya kadar bölgesel ve küresel birçok birlik kurulmuştur. Avrasya coğrafyasında da en ileri ekonomik birliği olarak kabul edilen Avrasya Ekonomik Birliği de adından sıkça bahsedilmesine sebep olmuştur. Avrasya, doğal kaynakları, jeostratejik konumu ve önemli güzergâhlar üzerinde yer almasından dolayı bölgesel ve küresel güçlerin mücadele alanı olmaya devam etmektedir. Temelde Ekonomik birlikler olmakla beraber bunlar zamanla üye ülkeler arası siyasal, sosyal, güvenlik ve çeşitli işbirliklerin ulus üstü yapılanmalara evirilmiştir. Bilhassa II. Dünya savaşının ardından Avrupa'da ortaya çıkan iktisadi darboğazlardan kurtulma fikirleri ile çeşitli bütünleşme ve birliklerin kurulması girişimleri diğer bölgelere de örnek teşkil etmiştir. Avrupa Birliğinin çekirdeğini oluşturan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu zaman ve şartlara göre değişerek uluslararası bir birlikteliğe bürünerek bugünkü Avrupa Birliğini oluşturmuştur. Avrupa Birliğini örnek alarak Avrasya coğrafyasında da çeşitli entegrasyon ve bütünleşme adımları atılmıştır. Özellikle 1991'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması sonrasında Avrasya coğrafyasında, siyasi ve iktisadi bakımdan ciddi bir düzensizlik oluşmuştur. Rusya liderliğinde başlatılan bütünleşme ve entegrasyonların en büyüğü de Avrasya Ekonomik Birliği adıyla çalışmalarını sürdürmüştür. Avrasya Ekonomik Topluluğu, Gümrük Birliği, Ortak Ekonomik Alan ve Avrasya Ekonomik Komisyonu ile başlatılan girişimler, en kapsamlı bütünleşme entegrasyonu olan Avrasya Ekonomik Birliği'ni meydana getirmiştir.[3]

Nasıl ki Avrupa Birliği'nin kurulmasının temel amacı ABD'nin Marshall Planına bağımlılıktan kurtulmak ve Sovyet komünizminden korunmak iken, Avrasya Ekonomik Birliği'nin amacının önemli nedenlerinden biri de eski Sovyet coğrafyasında Çin'e karşı set oluşturmak ve başta ABD olmak üzere Batılı devletleri kendi hinterlandından uzaklaştırmak olmuştur. Hegemonik devletlerin kendi hayat sahalarını korumak istemelerinden dolayı büyük askeri savaşlar yerine daha rasyonel kabul edilen ve bölgesel ekonomik bütünleşme ve dışa karşı da kendi nüfuz alanlarını da koruma içgüdüsü ile hareket etmekte-

3 Tursunov, H & İbraimov, B (2015). Russian Blacklist Keeps Central Asian Migrants Out, March 24. 2014, http://www.eurasianet.org/node/68184, (02.01.2015).

dir. SSCB' de yaklaşık 70 yıllık birliktelik, ortak tarih, ortak kültür ve ortak dil olarak devam eden dönemin sona ermesi ve Avrasya coğrafyasında meydana gelen siyasi ve ekonomik krizler yeni birlikteliklerin kurulmasını zorunlu hale getirmiştir. Bağımsızlığını kazanan ülkeler bölgesel ve küresel yeni ittifak arayışlarına girmiş ve karşılıklı çıkarlara dayalı yeni ilişkilere kurmaya çalışmıştır. SSCB üyesi ülkeler de uzun yıllardan beri süre gelen birlikteliklerinden yararlanarak kendi aralarında farklı birlikler kurmuş ve kurulan ekonomik ve siyasi ittifaklar içerisinde yer almaya çalışmışlardır. Nitekim SSCB'nin dağılmasıyla Rusya, Belarus ve Ukrayna'nın öncülüğünde Bağımsız Devletler Topluluğu'nu (BDT) kurarak ilk bütünleşme girişimini başlatmıştır. Böylece birlik üyeleri arasında var olan tarihsel ve kültürel ilişkilerden faydalanarak Rusya, bölge ve dünya siyasetindeki yerini koruma fikri ile BDT adı altında yeni bir birliğin oluşmasını sağlamıştır (Aralık 1991).[4] SSCB' de yer alan 15 devletten 11'inin katılımı ile kurulan BDT, 1993 yılında Gürcistan'ın katılımı ile üye sayısı 12 'ye çıkmıştır. Ancak izleyen dönemlerde başta Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve diğer Batılı devletlerin siyasi baskıları sonucunda 2005 yılında Türkmenistan, 2009 yılında Gürcistan ve 2014 yılında Ukrayna'nın topluluktan ayrılması ile üye sayısı 9'a düşmüştür. Bilindiği üzere bu ayrılık ve kırılmalar sonrasında Rusya tarihinde Ukrayna'ya savaş açtı ve bu savaş günümüze kadar devam edegelmektedir.[5] Birliğe üye devletlerin sosyo–ekonomik farklılıkları, öncelikli ekonomik ve siyasi yaklaşımlarından dolayı ve yeni çözüm arayışları sonucunda birlik ülkeleri arası farklı oluşumlara da yol açmıştır.

2. Avrasya Ekonomik Birliği'nin Tarihsel Gelişim Süreci

Avrasya Ekonomik Birliği; Bölgesel iktisadi entegrasyon, uluslararası tüzel kişiliğe sahip ve AEB anlaşması ile kurulmuştur. Birliğin amacı; mallar, sermaye, hizmet ve işgücü için ortak pazar oluşturarak serbest dolaşımını sağlamaktır, birlik içerisinde belirlenen sektörlerde koordineli ve uyumlu politikalar yürütmektir. Küresel ekonomi koşullarında ulusal ekonomilerin kapsamlı bir şekilde modernize edilmesi, iş birliğinin artırılması ve rekabet gücünün yükseltilmesini sağlamaktır (Avrasya Ekonomik Birliği, 2021). Avrasya Ekonomik Birliği düşüncesi ilk defa dönemin Kazakistan Devlet Başkanı olan Nursultan Nazarbayev tarafından 29 Mart 1994 yılında Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesindeki konuşması esnasında ile ifade edilmiştir (Lapenko, 2018: 5). Bu, Nursultan Nazarbayev'in Moskova'ya Yaptığı ilk resmi ziyareti açısından da ehemmiyetlidir. Haziran 1994'te devlet başkanlarına ayrıntılı entegrasyon projeleri sunulmuş ve ilk kez Avrasya Birliği adını alan birlik basına tanıtılmıştır. 1995 yılına gelindiğinde kurucu ülkeler arası her türlü engellerin

4 Leonova, O. (2016). "Global Regionalization as a Phenomenon of Globalization". *Globalistics and Globalization Studies*. 271–276.

5 Buyar, C. & Şener, U. (2023). Tarihin Dönüşü: Rusya-Ukrayna Savaşı, Siyasi ve Ekonomik Tesirleri. Journal of Academic Value Studies, 9(4), 284-301. http://dx.doi.org/10.29228/; Buyar, C. ve Şener, U. (2022). Tarihi perspektiften, sosyo-ekonomik değerler açısından Rusya-Ukrayna Savaşı ve Orta Asya Ülkelerine etkileri. Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi, 7 (2), 136-149. Doi: 10.5281/zenodo.7472434.

ortadan kaldırılması, adil rekabet şartlarının düzenlenmesi ve garanti altına alması amacıyla Gümrük Birliği kurulmuştur. Gümrük Birliği AEB 'nin en önemli parçasını temsil etmektedir. 1996 yılında Kırgızistan ve 1998 yılında Tacikistan ile ekonomik ilişkilerin derinleştirilmesi kararlaştırılırmıştır. 1999 Yılında Belarus, Rusya, Kazakistan, Tacikistan ve Kırgızistan Cumhuriyetleri arasında *Tek Ekonomik Alan ve Gümrük Birliği* anlaşması imzalanmıştır.[6] Ocak 2010 yılında Kazakistan, Rusya ve Belarus, arasında gümrük tarife ve kotaları kaldırıldı, malların serbest dolaşımı üç üye tarafından güvence altına alınmıştır. Ermenistan ve Kırgızistan'ın katılımıyla üye sayısı beşe çıkmıştır. Birçok aşamalardan geçen birlik 1 Ocak 2015 yılında resmen kurulmuştur. 2018 yılına gelindiğinde Moldova'ya gözlemci statüsü verilmiş, İran ve Çin ile çeşitli ticari anlaşmalar yapılmıştır. Rusya, Belarus ve Kazakistan Öncülüğünde kurulan AEB, Ermenistan ve Kırgızistan'ın katılması ile üye sayısı beş olmuştur. Şu an itibari ile Küba, Moldova ve Özbekistan'a da birliğe gözlemci statüsü verilmiştir.

Üye devlet başkanlarından oluşan Yüksek Avrasya Ekonomi Konseyi, birliğin en yüksek yönetim organını teşkil etmektedir. Üye devletlerin hükümet başkanları tarafından oluşan bir Hükümetlerarası konsey de oluşturulmuştur. Avrasya Ekonomik Birliği Mahkemesi, birliğe üye devletler tarafından AEB anlaşmasına bağlı olarak birliğin adalet mahkemesi kurulmuştur (Avrasya Ekonomik Birliği, 2021).

3. Avrupa Birliği-Avrasya Ekonomik Birliği Kısa Karşılaştırması

Avrasya Ekonomik Birliği (AEB), yukarıda ifade edildiği gibi ilk defa 1994 yılında dönemin Kazakistan Devlet Başkanı olan Nursultan Nazarbaev tarafından ifade edilmiştir. 2000'li yıllara gelindiğinde Rusya liderliğinde Kazakistan-Kırgızistan-Tacikistan'ın katılımı ile Avrasya Ekonomik Topluluğu olarak kurulmuştur. Sürekli yeni reformlar ve programlarla değişime uğrayan Birlik, 2015 yılından itibaren Avrasya Ekonomik Birliği olarak son şeklini almıştır. Coğrafi yakınlıktan dolayı Çin'in ekonomik ve siyasi yayılmacılığına karşı ilk olarak Kazaklar tarafından olumlu karşılanmıştır. Kazakistan, yaklaşık 70 yıllık SSCB dönemindeki birliktelikten dolayı Rusya'yı Çine karşı bir savunma kalkan olarak görmeyi tercih etmiştir. Rusya ise bu birlik ile doğuda Çin ve batıda başta ABD olmak üzere diğer Batılı güçleri bölgeden uzak tutmak için önemli bir fırsat elde etmiştir. Rusya, Çin Halk Cumhuriyeti'nin son yıllarda Uzak Doğudan Avrupa'ya, Avrupa'dan Atlantik'e kadar uzanan *Bir Kuşak Bir Yol* projesinden eski Sovyet alanlarını korumak için diğer Orta Asya Ülkeleri'ni birliğe davet etmektedir. Özellikle bölgede sınır ihtilaflarından dolayı birbiriyle iyi ilişkilere sahip olmayan ülkelerin dış tehditlerden dolayı Rusya'nın askeri ve siyasi gücünden yararlanmak istemesi Birliği daha önemli hale getirmiştir. Üye ülkelerin çıkar ve beklentileri farklı olmakla birlikte ortak hareket

6 Hamzaoğlu, H. (2020). Avrasya Ekonomik Birliği'nin Tarihsel Gelişimi. Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi, 3(6): 463-473.

etmeleri bu durumun tüm tarafların çıkarına olmasındandır. 21. yüzyılda askeri ve siyasi birliklerin yerine ekonomik birliklerin daha önemli hale geldiği görülmektedir.

Avrupa Birliği (AB) ise 1968'li yıllardan itibaren çeşitli evrelerden geçerek bugünkü son şeklini almıştır. AEB'ye göre çok uzun süre önceden temelleri atılan Avrupa Birliği'nin daha geniş birliktelikler ve etki alana sahip olduğu bilinmektedir. David Ricardo'nun *Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisini* baz alan Avrupalı devletler bugün mal, hizmet, emek ve sermayenin tam dolaşımından dolayı önemli avantajlar elde etmektedir. AEB'nin de nihai hedefi olan Avrasya Birliği, her ülkenin sahip olduğu kaynakları kullanarak ortak pazarlarda gümrüksüz dolaşmasının tüm tarafların yararına olacağı değerlendirilmektedir.

3.1 Avrasya Ekonomik Topluluğu (AET): 10 Ekim 2000 tarihinde Belarus, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan ve Rusya arasında gümrük birliğinin sağlanmasının yanı sıra ortak ekonomik alanın kuruluş anlaşması imzalanmış ve 2001 yılı Mayıs ayında yürürlüğe girmiştir. Ukrayna ve Moldova Mayıs 2002'de, Ermenistan ise Nisan 2003'te birliğe gözlemci olarak katılmıştır. Avrasya Ekonomik Topluluğunun temel amaç ve hedefleri şunlardır (Hamzaoğlu, 2020: 11).

- Her türlü kısıtlayıcı tarifelerin kaldırılması ve malların serbest dolaşımına engel olan ekonomik ve idari engellerin ortadan kaldırılması,

- İç sınırlarda gümrük kontrollerinin kaldırılması ve ortak bir gümrük birliğinin oluşturulması,

- Ortak bir pazarın ve ortak bir ekonomik alan oluşturulmasının sağlanmasının tesis edilmesi.

3.2 Gümrük Birliği (GB)

Gümrük birliklerinin esas amacı üye ülkelerin birbirleri arasındaki mal ve hizmet geçişlerindeki kısıtlamaları kaldırarak verimlilikleri artırmayı hedeflemektedir. Kendi aralarındaki kısıtlamaları kaldırırken diğer üçüncü devletlere karşı da ortak bir kota veya tarifeler uygulanmaktadır.

Gümrük Kanunu Anlaşmasını 2009 yılında Belarus'un Başkenti Minsk'te imzalayan Rusya, Belarus ve Kazakistan, 1 Ocak 2010 tarihinden itibaren söz konusu ülkeler arasında tek gümrük tarifesi yürürlüğe girmiştir (Ovsyannikov, 2011: 5). Temmuz 2011 yılında üye ülkeler arasındaki farklılıklar giderilmiş ve Gümrük Birliği uygulanmaya başlanmıştır. Avrasya Ekonomik Birliği'ne giden en önemli kilometre taşlarından biri döşenmeye başlanmıştır.

3.3 Ortak Ekonomik Alan Anlaşması (OEA): Ortak Ekonomik Alanın amacı; Serbest ticaret bölgelerinin kurulması, mal ve hizmet ticaretinin önündeki engellerin kaldırılması, gümrük birliğinin uygulanmasının yanında

ortak ticaret politikalarının uygulanmasını hedeflenmektedir. Bu doğrultuda Belarus, Ukrayna, Kazakistan ve Rusya arasında ortak ekonomik alan kurulmasına dair anlaşma 19 Eylül 2003 tarihinde Ukrayna'nın Yalta şehrinde üye devletlerin devlet başkanları tarafından imzalanmıştır. Ancak bu anlaşma Ukrayna'nın Batıya yakınlaşma isteğinden dolayı uygulanamamıştır. Arada geçen on yıllık süre zarfında istenilen amaç ve uygulamalar yerine getirilmemiştir. 2010 yılından itibaren Ortak Ekonomik Alan hızlı bir yapılanmaya geçmiş, Kırgızistan ve Tacikistan'ın katılım beklentileri de birlik açısından yeni bir sürecin başlamasına zemin hazırlamıştır. Yapılan anlaşma çerçevesinde üye ülkeler arasında serbest ticaret bölgelerinin kurulması, mal ve hizmet ticaretinde sınırlamalarının kaldırılması, ortak gümrük rejiminin yanı sıra ortak ticaret politikalarının uygulanmasını hedeflemiştir.

3.4 Avrasya Ekonomik Komisyonu: Avrasya Ekonomik Komisyonu (AEK), Birliğin daimî düzenleyici organı olarak yapılandırılmıştır. Temel amacı ise AET 'nin işleyişi alternatif koşullarının sağlaması ve entegrasyonun daha da geliştirilmesi için yeni fırsat ve tekliflerin oluşturmasını sağlamak olarak tarif etmiştir. Konsey ve Kuruldan oluşan Komisyon, daimî ve düzenleyici olarak ortaya çıkmıştır. Moskova'da Rusya, Belarus ve Kazakistan Devlet Başkanlarının katılımı ile AEK'nin kuruluş anlaşması 18 Kasım 2011 tarihinde imzalanmış ve 2 Şubat 2012 tarihinde faaliyetlerine başlamıştır. AEK'nın temel amacı ise ekonomik bütünleşme sürecinde uygun koşulların sağlanması, Gümrük Birliği'nin ve Ortak Ekonomik Alan işleyişinin ve gelişiminin sağlanmasıdır (Avrasya Ekonomik Komisyonu, 2018).

4. Avrasya Ekonomik Birliğinin (AEB) Temel Prensipleri;

Yaklaşık yirmi yıllık bir deneyimden sonra AEB' nin özellikle üye ülkelerin eşit statüde ve geniş anlamda bir ekonomik birlikteliğin kurulmasının temel prensipleri belirlenmiştir (Tüymebaev, 2015):

- Uluslararası hukukun temel prensiplerine saygı;
- AEB' ye üye devletlerin eşitlik prensibi ve tüm üye devletlerin toprak bütünlüğüne saygı,
- AEB' ye üye devletlerin siyasi ve sosyo-kültürel yapısına saygı,
- Üye devletlerin eşit statüsü ve karşılıklı çıkara dayalı işbirliği,
- Üye devletlerin milli ve manevi çıkarların gözetilmesi olarak tarif edilmiştir.

Avrasya Ekonomik Birliği'nin kurulması ile yaklaşık 20 km^2'lik alanda devasa bir entegrasyonun süreci başlamıştır. Birliğin kurulması ile daha önce kurulmuş olan tüm birliklerden farkı da malların serbest dolaşımının yanında, sermaye, iş gücü, teknolojik teknik vb. birçok faktörün üye ülkeler arasında engelsiz dağılmasına başlanmıştır. Eğitimden sosyal güvenliğe, sermayeden

hizmette kadar yaklaşık elliye yakın kalemde/alanda serbestliğin sonucunda ekonomik göstergelerde olumlu olarak sonuçlanmasını beraberinde getirmiştir.[7]

4.1 Avrasya Ekonomik Birliğinin Makro Ekonomik Göstergeleri

Birliğin tarımsal üretimi 2023 yılı itibari ile yaklaşık 135,6 milyar dolar ve küresel tarımsal üretimin 2.6'sını oluşturmaktadır. Söz konusu yılda, tahıl ve baklagillerin brüt üretimi 171,7 milyon ton ve süt üretimi ise 51 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Dünya Gayri Safi Yurt İçi Hasılasının (GSYİH) %3,2'sine sahip olan Birlik, 2.391,9 trilyon dolar ve aynı zamanda endüstriyel üretiminin de %2,2 sini oluşturmuştur. 2021 yılında dünya ihracatından %2,4'lük bir pay alan Birlik, üçüncü ülkelerle gerçekleşen dış ticaret hacmi 988,2 milyar dolara ulaşmıştır. Dünya nüfusunun %2,4'üne (185,5 Milyon) hitap eden Birliğin, ekonomik olarak aktif nüfus sayısı 93,4 milyon kişi ve işsizlik oranı yaklaşık 4.2 olarak gerçekleşmiştir. Küresel enerji üretiminde %38,6 oran ile en büyük enerji tedarikçisi olarak rol oynamaktadır. Enerji kalemlerinden; petrol üretimi 611,7 milyon ton, gaz üretiminde 818 milyon metreküp ve güç üretiminde ise 1256,3 milyon kW/saat üretmektedir. Birlik, Küresel Endüstri üretimin %44'ünü oluşturarak, 17 milyon ton mineral gübre, 84 milyon ton çelik ve 55.2 Milyon Ton Dökme Demir üretmektedir. Alt yapı ve ulaşıma büyük önem veren üye ülkelerin toplam demir yolu uzunluğu 145,5 TDH km' ye ulaşmıştır. Kara yol uzunluğu 1759.9 TDH km'ye çıkartmıştır. Birliğe üye ülke nüfusunun %83,7 si internete ulaşmaktadır. Rusya'nın yüksek etkileşim gücüyle şekillenen birlikte Rusya aynı zamanda en yüksek GSMH'ye da sahiptir (Avrasya Ekonomik Birliği,2020).

Tablo 1: *AEB 'nin Ekonomik Göstergeleri (Aralık, 2020).*

Ülkeler	GSYİH	Kişi Başı MG	Nüfus	İşsizlik Oranı %
Rusya	1.700.078	11.584	146.780.700	4.61
Kazakistan	181.770	9.813	18.395.600	4.8
Belarus	63.175	6.708	9.475.200	4.2
Ermenistan	13.673	4 615	2.959.200	18.3
Kırgızistan	8.455	1.310	6.389.500	5.5
AEB Toplamı/Ortalama	1.967.151	6.806	184.000.200	7.48

Kaynak: Евразийская экономическая комиссия. – Moskova. 2020.

7 Tüymebaev. C. (2015). Avrasya Ekonomik Birliği ve Üye Ülkelere Katkıları.

4.2 Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla (GSYH)

Avrasya Ekonomik Birliği üyesi beş devletin 2018 yılı Gayri Safi Yurt İçi Hasılası (GSYH) ile 2019-2024 dönemi GSYH verileri incelendiğinde, en yüksek GSYH'ye sahip olan ülkenin Rusya olduğu görülmektedir[8]. Rusya'yı sırasıyla Kazakistan, Belarus, Ermenistan ve Kırgızistan takip etmektedir. 2018 yılında bu ülkelerin toplam milli geliri yaklaşık 1,9 trilyon dolar seviyesindeyken, Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) değerlendirmelerine göre bu rakamın 2024 yılında 2,3 trilyon dolara ulaşması öngörülmektedir. Tahminlere göre, üye devletler arasında milli gelir artış oranının en yüksek olduğu ülke, yıllık %6,9 büyüme ile Kazakistan olacaktır. Onu %6,3 büyüme oranıyla Ermenistan takip etmektedir. En büyük ekonomiye sahip Rusya'nın ise yıllık %2,7 büyüme kaydetmesi beklenmektedir. Beş üye ülkenin toplam milli gelirinin ise yıllık ortalama %3,1 oranında artış göstermesi öngörülmektedir.[9]

Tablo 2. *Avrasya Ekonomik Birliği Devletlerinin GSYH (2018-2024) Milyon USD)*

ÜLKELER	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	Değişim
Rusya	1.657.290	1.637.892	1.657.539	1.714.313	1.782.057	1.858.609	1.940.442	%2,7
Kazakistan	172.941	170.326	182.623	196.871	213.339	236.572	258.459	%6,9
Beyaz Rusya	59.643	62.572	63.582	64.004	65.209	66.486	67.354	%2,0
Kırgızistan	8.093	8.261	8.715	9.218	9.822	10.344	10.893	%5,1
Ermenistan	12.433	13.444	14.132	15.025	15.975	16.937	17.953	%6,3
Toplam	1.912.418	1.894.514	1.928.611	2.001.452	2.088.424	2.190.971	2.297.125	%3,1

Kaynak: (Uluslararası Para Fonu (İMF) 2024).

4.3 Kişi Başına Düşen Milli Gelir (KBDMG)

IMF verilerine göre, Avrasya Ekonomik Birliği ülkeleri arasında 2018 yılında kişi başına düşen milli gelir (KBDMG) sıralamasında Rusya, 11.289 dolar ile ilk sırada yer almaktadır. Rusya'yı 9.401 dolar ile Kazakistan, 6.283 dolar ile Belarus, 4.187 dolar ile Ermenistan ve 1.293 dolar ile Kırgızistan takip etmektedir. Beş üye ülkenin 2018 yılı ortalama KBDMG'si ise 10.398 dolar olarak kaydedilmiştir. 2018-2024 dönemine ilişkin tahminlere göre, en yüksek KBDMG artışı %44,3 ile Ermenistan'da gerçekleşecektir. Bu artışı %38,2 ile Kazakistan, %19 ile Kırgızistan, %17,9 ile Rusya ve %16 ile Belarus takip etmektedir. Birliğin ortalama KBDMG'sinin 2019 yılında bir miktar düşüş göstermesi beklenirken, 2020 yılından itibaren tekrar artış eğilimine gireceği öngörülmektedir.

8 Apokin, A. (2021, Mart 15). Bolşaya Rossiyskogo Entsiklopediya, Yevraziyskiy Ekonomiçeskiy Soyuz. Bigenc.ru. İndirilme Tarihi: 15 Mart 2021, URL: https://big/geography/text/5868052

9 Türkiye İhracatçılar Meclisi, Ekonomik Araştırmalar Şubesi. 2019. s. 16.

Tablo 3. *Avrasya Ekonomik Birliğine Üye Ülkelerin Yıllara Göre KBDMG.*

ÜLKELER	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**Değişim**
Rusya	11.289	11.162	11.305	11.704	12.183	12.728	13.314	%17,9
Kazakistan	9.401	9.139	9.672	10.291	11.007	12.048	12.992	%38,2
Beyaz Rusya	6.283	6.603	6.744	6.823	6.986	7.156	7.289	%16,0
Kırgızistan	1.293	1.292	1.337	1.385	1.445	1.492	1.539	%19,0
Ermenistan	4.187	4.527	4.759	5.059	5.378	5.702	6.043	%44,3
Ortalama	10.398	10.285	10.458	10.842	11.304	11.853	12.422	%19,5
AEB Toplam Yıllık Artış(%)	-	-1,09%	1,68%	3,67%	4,26%	4,85%	4,80%	

Kaynak: (Uluslararası Para Fonu (İMF) 2024).

4.4 Nüfus

IMF verilerine göre, Avrasya Ekonomik Birliği ülkelerinin 2018 yılı nüfusları ve 2019-2024 dönemi nüfus projeksiyonları incelendiğinde, en kalabalık ülkenin 146,8 milyon kişiyle Rusya olduğu görülmektedir. Rusya'yı 18,4 milyon kişiyle Kazakistan, 9,5 milyon kişiyle Belarus, 6,3 milyon kişiyle Kırgızistan ve yaklaşık 3 milyon kişiyle Ermenistan takip etmektedir. Beş üye ülkenin toplam nüfusu 2018 yılında 183,9 milyon olarak kaydedilmiştir. 2024 yılına gelindiğinde, birliğin toplam nüfusunun 2018'e kıyasla %0,5 artarak 184,9 milyona ulaşması beklenmektedir. 2018-2024 döneminde en yüksek nüfus artışının %13,1 ile Kırgızistan'da gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. Kırgızistan'ı %8,1'lik artışla Kazakistan izlerken, Ermenistan'ın nüfusunda neredeyse hiç değişim olmayacağı öngörülmektedir. Buna karşılık, Belarus'un nüfusunun %2,7 ve Rusya'nın nüfusunun %0,7 oranında azalması beklenmektedir. Genel olarak, birliğin toplam nüfusunun 2019-2024 yılları arasında her yıl küçük bir artış göstermesi beklenmektedir.[10] Özellikle Kazakistan ve Kırgızistan, ortalamanın üzerinde bir nüfus artışıyla birliğe önemli oranda nüfus ivmesi kazandırmaktadır.

Tablo 4. *AEB Devletlerinde Nüfus Projeksiyonları (1,000 kişi)*

ÜLKELER	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	Değişim
Rusya	146.800	146.730	146.618	146.466	146.267	146.024	145.739	-0,7%
Kazakistan	18.396	18.637	18.882	19.129	19.380	19.635	19.893	8,1%
Beyaz Rusya	9.492	9.476	9.428	9.380	9.334	9.287	9.240	-2,7%
Kırgızistan	6.257	6.389	6.517	6.654	6.795	6.931	7.077	13,1%
Ermenistan	2.969	2.969	2.970	2.970	2.970	2.970	2.970	0,0%
Toplam	183.914	184.200	184.415	184.599	184.746	184.847	184.919	0,5%

Kaynak: (Uluslararası Para Fonu (İMF) 2023).

10 Eray, A & Fuat, A. (2019). Rusya Liderliğinde Bir Güç Merkezi Olarak Avrasya Ekonomi Birliği. Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi. s, 1-22.

4.5 Dış Ticaret

Avrupa Ekonomik Birliği ülkelerinin 2014-2018 dönemi dış ticaret verilerine göre, en fazla ihracatı Rusya gerçekleştirmiştir. 2014 yılında 498 milyar dolarlık ihracat yapan Rusya, 2018 yılında bu rakamı 449,3 milyar dolara düşürmüştür. Rusya, birliğin toplam ihracatının yaklaşık %82'sini tek başına gerçekleştirmektedir. Rusya'yı sırasıyla Kazakistan, Belarus, Ermenistan ve Kırgızistan takip etmektedir. Birliğin toplam ihracatı, 2014 yılında 616,7 milyar dolar iken 2018 yılında 548,2 milyar dolara gerilemiştir. 2018 yılında, bir önceki yıla göre Kazakistan ihracatını %25,7 artırarak en büyük artışı kaydederken, onu %25,1'lik artışla Rusya izlemiştir. En düşük ihracat artışı ise %2,5 ile Kırgızistan'da görülmüştür. İthalat verilerine bakıldığında, en fazla ithalatı da yine Rusya gerçekleştirmiştir. Rusya'nın ithalatı, 2014 yılında 286,6 milyar dolar iken 2018 yılında 238,2 milyar dolara düşmüştür. Rusya, birliğin toplam ithalatının yaklaşık %74,6'sını oluşturmaktadır. Onu sırasıyla Belarus, Kazakistan, Kırgızistan ve Ermenistan takip etmektedir. Birliğin toplam ithalatı ise 2014 yılında 378,3 milyar dolar iken 2018 yılında 319,2 milyar dolara gerilemiştir.Bi rliğin genel olarak dış ticaret fazlası verdiği görülmektedir. 2018 yılında, ithalatını bir önceki yıla göre en çok artıran ülke %24,6 ile Ermenistan olurken, onu %18,1 artışla Kırgızistan izlemiştir. İthalatta en düşük artış oranı ise %4,4 ile Rusya'da kaydedilmiştir.[11]

Tablo 5. *AEB Devletlerinde Birlik Üyeleri Arasında Dış Ticaret (milyon USD)*

İthalatçı/ İhracatçı	Rusya	Kazakistan	Kırgızistan	Beyaz Rusya	Ermenistan	AEB Toplamı	Ülkelerin Toplam İhracatı
Rusya	-	12.923,33	1.635,41	21.819,80	1.341,38	37.720	449.347,16
Kazakistan	5.162,09	-	634,87	87,54	7,45	5.892	60.956,23
Kırgızistan	356,53	270,29	-	12,05	0,13	639	1.835,23
Beyaz Rusya	12.879,21	782,27	120,32	0	37,39	13.819	33.726,14
Ermenistan	641,86	9,78	0,97	11,74	0	664	2.383,41
AEB Toplamı	19.039,68	13.985,67	2.391,57	21.931,13	1.386,94	58.734	548.248

Kaynak: (Uluslararası Para Fonu (İMF) 2023).

Sonuç

SSCB'nin dağılmasından sonra sürekli yeni birlik fikirleri ortaya atılmıştır. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ile başlayan süreç en son ve en kapsamlı olan Avrasya Ekonomik Birliği ile devam etmekte olup nihai hedef, birliğin tüm eski Sovyet Ülkelerini kapsayacak şekilde Avrasya Birliğine evrilmesi ve tam entegrasyon sürecinin gerçekleştirilmesi olarak beklenmektedir. Avrasya Ekonomik Birliği, son yıllarda Avrasya bölgesinde gerçekleşen en önemli ekonomik ve siyasi gelişmelerden biri olarak kabul edilmektedir. Bölgedeki önceki entegrasyon girişimlerine paralel olarak, bu birliğin Avrupa Birliği'ne benzer

11 Moravcsik, A. (1991). "Negotiating the Single European Act: National Interests and Conventional Statecraft in the European Community". *International Organization*, 45 (1), 19–56.

şekilde, uluslar üstü bir yapı olarak gelişmesi hedeflenmiştir. Birlik, Avrasya coğrafyasındaki ülkelerin büyük bir bölümünü kapsayacak şekilde oluşturulmuş ve üye ülkeler arasında mal, hizmet, sermaye ve işgücünün serbest dolaşımını sağlamak temel amaç olarak belirlenmiştir. Ancak hali hazırda AB yapılanmasına benzer organların ve fiili durumlardan uzak kaldığı bilinmektedir. Üye ülkelerin en büyük sorunları ekonomik sorun olmakla birlikte tek etken elbette ki bu değildir. Devasa doğal gaz ve petrol gibi önemli enerji kaynaklarına sahip olan coğrafyanın, Çin ve ABD başta olmak üzere diğer Batılı Devletler 'inin de bölgede faaliyet göstermek istemelerine neden olmuştur. Sovyetlerin nüfuz alanlarında diğer Küresel Güçlerin faaliyet göstermelerine Rusya'nın göz yumması beklenemezdi. Üye ülkelerin farklı beklentileri olmasına karşın kolektif hareket etmesi elzem olarak görülmektedir. Rusya'nın en büyük hedefi başta ABD ve Batılı Devletleri Bölgeden uzaklaştırmak iken, diğer üyelerin ise Çin'in yayılımcı politikalarından emin olmak olarak tarif edilmektedir. Uluslararası arenada siyasi ve askeri birlikteliklerin aksine ekonomik ve ticari birlikler adı altında organizasyonların daha makul kabul edilmektedir. Farklı emel ve beklentilerin olmasına karşın üye ülkelerin ekonomik anlamda fayda elde edeceği tahmin edilmektedir. Tarafların serbest ticaret alanları yaratma konusunda istekli olduğu gözlemlenmektedir. Avrasya Ekonomik Birliği, 183 milyona yakın bir nüfusa sahip olup ciddi bir ekonomik kapasiteye sahiptir. Rusya ve Kazakistan başta olmak üzere bölge önemli miktarda petrol ve doğalgaz rezervini bünyesinde barındırmaktadır. Avrasya Ekonomik Birliği'nin jeostratejik coğrafyası bakımından önemi de gittikçe artmaktadır. Çünkü ekonomik, siyasi ve askeri alanlarda işbirliğinin önemi her geçen gün daha önemli hale gelmektedir. Ülkeler arasında mal hizmet ve emeğin serbest dolaşımından dolayı hem halkın refah seviyesi yükselmekte hem de dış tehditlerden dolayı güvenlikli bir alan teşkil edileceğine inanılmaktadır.

Günümüzde, Avrasya Ekonomik Birliği'nin temel yapısı büyük ölçüde oturmuş durumdadır. Birliğin, siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda da faaliyetlerini daha da geliştirmesi ve bir entegrasyon sürecinin gerçekleşmesi planlanmaktadır. Avrasya Ekonomik Birliği'nin nihai amacı üye ülkeler arasında bir entegrasyon teşkil etmek olup bunun Avrasya bölgesinde Rusya'nın hegamonik politikalarını daha da güçlendireceği iddia edilmektedir. Kırgızistan özelinde, Rusya ve Kazakistan'ın deneyimlerinden ve kaynaklarından yararlanmak olumlu bir katkı sağlamaktadır. Ancak, Kırgızistan'ın küçük ölçekli ekonomisi ve ağırlıklı olarak dış üretime bağımlı yapısı, birçok alanda alanda olumsuz etkilere maruz kalmasına sebep olmaktadır. Bu bağlamda, gümrük sisteminin yeniden düzenlenmesi ve standartların her ülkenin ekonomik koşullarını göz önünde bulunduracak şekilde belirlenmesi gerekmektedir. Ayrıca, gelişmekte olan sanayilerin korunması ve desteklenmesi, bölgesel farklılıkların giderilmesi amacıyla teşvik mekanizmalarının uygulanması büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKLAR

ACHARYA, A. (2001). *Constructing a Security Community in Southeast Asia*. London: Routledge.

AĞIR, O. & ÖMER, A. (2017). Avrupa Birliği ve Avrasya Ekonomik Birliği kuruluş süreçlerinin karşılaştırılması. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, *21*(1), 103–128.

ANTKİEWİCZ, A. & WHALLEY, J. (2005). "China's New Regional Trade Agreement". *World Economy*, 28(10): 1539–1557.

ARIBOĞAN, D. (2001). Globalleşme Senaryosunun Aktörleri, Der Yayınları, İstanbul, 2001, s. 179.

APOKİN, A. (2021, Mart 15). Bolşaya Rossiyskogo Entsiklopediya, Yevraziyskiy Ekonomiçeskiy Soyuz. Bigenc.ru. İndirilme Tarihi: 15 Mart 2021, URL: https://big/geography/text/5868052

BATMAZ, T. (2021). Avrasya Ekonomik Birliği'nin Üye Ülke Ekonomileri Üzerinde Oluşturduğu Etkiler –Beklentiler. ss. 1529-1543.

BORATAV, K. (1997). "Ekonomi ve Küreselleşme", Emperyalizmin Yeni Masalı Küreselleşme, İmge Kitabevi, Ankara, 1997. s. 22.

BOGUBAEV, K. (2013). "Kyrgyzystan-Russian Relations". Strategic Outlook. http://strategicoutlook.org/ publications/Kyrgyzstan_Russia_Relations.pdf

BRZEZİNSKİ, Z. (2010). *Büyük Satranç Tahtası*. Yelda Türedi (çev.). İstanbul: İnkılap Yayınları.

BELYAKOV, I. (2016). Nazarbayev: Rossiya ne Pıtayetsya Vıstroit İz YeAES Novıy SSSR. R İndirilme Tarihi: 15 Mart 2021, URL: https://org.ru/2016/11/25/nazarbaev-rossiia-ne-pytaetsia-vystroit-iz-eaes-novyj-sssr.

BUYAR, Cengiz ve ŞENER, Ubeydullah. (2023). "Tarihin Dönüşü: Rusya-Ukrayna Savaşı, Siyasi ve Ekonomik Tesirleri", *Journal of Academic Value Studies*, Volume 9, Issue 4, 2023, ss. 284-301; http://dx.doi.org/10.29228/javs.73952

BUYAR, Cengiz ve ŞENER, Ubeydullah. (2022). "Tarihi Perspektiften, Sosyo-Ekonomik Değerler Açısından Rusya-Ukrayna Savaşı ve Orta Asya Ülkelerine Etkileri", *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi / The Journal of International Civilization Studies* (INCISS), https://dergipark.org.tr/tr/pub/inciss, Cilt 7, Sayı 2, ISSN: 2548-0146, DOI: 10.5281/zenodo.7472343, Bişkek 2022, s. 136-149.

CANŞEN, E. (2011). Sovyetler Birliği'nden Rusya Federasyonu'na doğru değişimin yan etkileri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *24,* 74–88.

DUGİN, A. (2003). Rus jeopolitiği Avrasyacı yaklaşım (V. İmanov, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.

ERAY, A & FUAT, A. (2019). Rusya Liderliğinde Bir Güç Merkezi Olarak Avrasya Ekonomi Birliği. Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi. s,1-22.

HAMZAOĞLU, H. (2020). Avrasya Ekonomik Birliği'nin Tarihsel Gelişimi. Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi, 3(6): 463-473.

HAS, K. (2013). *Orta Asya'nın bölgesel dinamikleri çerçevesinde Rusya-Kazakistan ilişkileri*. Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu.

ERGÜL, O. (2014), Avrasya Ekonomik Topluluğu: Sovyet Sonralarında Farklı Bir Entegrasyon Modelinin Tartışılması, Jurnal of Central Asian & Caucasian Studies, C:IX, S. 17, s. 39-74

GOLOVKO, A. (2013). Avrasya ülkelerinin dünya ticaret sistemine entegrasyonu. *Çankırı Karatekin Üniversitesi, Avrasya Stratejisi Dergisi, 2*(2), 167–192.

GÜRAN, N. & AKTÜRK (1997). Uluslararası İktisadi Kuruluşlar, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1997, s. 16.

KARAMAN, Ö. F. (2019). Avrasya Ekonomik Birliği'nin Kırgızistan Türkiye İlişkilerine Etkileri. *Kırgızistan Araştırmaları 2019*, Ed. Cengiz Buyar, BYR Publishing House. Bişkek. ss. 119-136.

KİREYEV, N. (2003*). Avrupa konseptleri ışığında Rusya-Türkiye ilişkileri*. G. Kazgan, Natalya Ulçenko.

KİNYAKİN, A. (2016). "The Eurasian Economic Union: between co-existence, confrontation and cooperation with the EU". *Rocznık Integracjı Europejskıej*, 10, 461-480.

KOLPAKOVA, T. V. & Kuchinskaya, T. N. (2015). "China's 'New Regionalism' as a Mechanism to Strengthen the Influence of China in the Global Integration Processes: An Example of Eurasian Economic Union". International Journal of Economics and Financial Issues, 5(Special Issue), 109-115.*Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya / Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler.* İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

LAPENKO, M. (2018). EAES: Prostranstvo Ekonomicheskoy İntegratsyii, Moskova, Rossiyskiy Sovet po Mejdunarodnim Delam.

LEONOVA, O. (2016). "Global Regionalization as a Phenomenon of Globalization". *Globalistics and Globalization Studies.* 271–276.

MARANGOZ, M & GÜLDESEN, D. (2019). Avrasya Ekonomik Birliği ve Avrasya Ekonomik Birliği Üyesi Ülkeler İle Türkiye'nin Dış Ticaretinin Karşılaştırmalı Analizi. Cilt: 7 Sayı: 16 Sayfa: 414 - 431

MOON, C. (2018). "ASEAN". *Brittanica*, https://www.britannica.com/topic/ASEAN.

MORAVCSİK, A. (1991). "Negotiating the Single European Act: National Interests and Conventional Statecraft in the European Community". *International Organization*, 45 (1), 19–56.

ÖZTÜRK, Y. (2013), Avrasya Birliği Projesi ve Türk Dış Politikasına Yansımaları, Çankırı Karatekin Üniversitesi: Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, C:2, S:2, s. 223-244.

TÜYMEBAEV, C. (2015). Avrasya Ekonomik Birliği ve Üye Ülkelere Katkıları.

ŞANLI, B. (2008), "Ekonomik Entegrasyon Teorileri Çerçevesinde Avrasya Birliği'nin Olabilirliği", Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:22.

TURSUNOV, H & Ibraimov, B (2015). Russian Blacklist Keeps Central Asian Migrants Out, March 24,

2014, http://www.eurasianet.org/node/68184, (02.01.2015).

Avrasya Ekonomik Topluluğu (EvrAzEs). (2019). *TREATY on the Establishment of the Eurasian Economic Community: Avrasya Ekonomik Topluluğu (EvrAzEs)*. Kasım 25, 2019 tarihinde Avrasya Ekonomik Topluluğu (EvrAzEs) Web Sitesi: http://www.evrazes.com/docs/view/95

Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT, Commonwealth of Independent States/CIS). (2019). *About Commonwealth of Independent States*. Kasım 25, 2019 tarihinde Commonwealth of Independent States Statsitics (CISSTAT) Web Sitesi: http://www.cisstat.com/eng/cis.htm adresinden alındı

Eurasian Economic Union (EAEU). (2019). *Timeline: Eurasian Economic Union (EAEU)*. Kasım 25, 2019.

International Trade Centre (ITC), Trademap. (2019). *Trade Map: ITC*. Kasım 7, 2019 tarihinde ITC Web sitesi: https://www.trademap.org/ adresinden alındı.

Uluslararası Para Fonu (IMF). (2019, Ekim 18). *World Economic Outlook Database, October,2019:* https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2019/02/weodata/WEOOct2019all.xls adresinden alındı

Union of Internatioanal Associations (UIA). (2019). *Eurasian Economic Community (EurAse): Union of Internatioanal Associations (UIA)*. Kasım 25, 2019 tarihinde Union of Internatioanal Associations(UIA)WebSitesi:https://uia.org/s/or/en/1100035858 adresinden alındı.

Trade Map. (2021). *Imports & Exports*. Retrieved from: https://www.trademap.org/Index.aspx.

World Bank Group. (2016). *Data*. Retrieved from: https://data.worldbank.org.

World Integratred Trade Solution (WITS). (2016). *Imports & Exports* Retrieved from:

https://wits.worldbank.org/countryprofile/country//startyear/2012/endyear2016/tradaflaxy/

Nazarbayev, N. (2015). Press statements following the Supreme Eurasian Economic-Councilmeeting.Erişimadresi:http://eng.kremlin.ru/transcripts/22404.

BÖLÜM 1

OECD KURUCU ÜLKELERİNİN DİJİTAL GELİŞİM DÜZEYLERİNİN LODECI VE EDAS YÖNTEMLERİ İLE İNCELENMESİ

Serdar YARLIKAŞ[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme Bölümü Sayısal Yöntemler Anabilim Dalı, serdar.yarlikas@kocaeli.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5087-955X

GİRİŞ

Dijitalleşme günümüzde bilgisayar teknolojilerinin günlük hayatta ve iş hayatında kullanılmasının yaygın hale gelmesi ile önemi daha da artan ve rekabette değerlendirilmesi zorunlu hale gelen bir kavramdır. Dijitalleşme iş süreçlerinin tamamen dijital teknolojiler ile yerine getirilmesi ve süreçlerin dijital teknolojilerin özelliklerine göre yenilenmesi gibi durumları içermektedir (OECD, 2019; Göktaş, 2024). Bilgisayar teknolojilerinin etkin kullanımı işletmelerin ve ülkelerin rekabette avantaj elde etmelerini sağlayacaktır. Dolayısıyla dijitalleşmenin ülkelere rekabette sağlayacağı avantaj düzeyinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Dijital teknolojilerin kullanımına uyum göstermek, dijital teknolojileri iş süreçlerini kısa sürede eksiksiz bir şekilde tamamlamaya yönelik kullanmak ve dijital teknolojilerin kullanımını benimsemek hem işletmelerin hem de ülkelerin gerçekleştirmesi gereken zorunluluklardır. Ülkelerin dijitalleşme seviyesi, kısa ve uzun vadede ülkelerin rekabette hangi konumda olabileceklerinin göstergelerinden birisidir. Bu yüzden, ülkelerin dijitalleşme seviyelerinin mutlaka kıyaslanması gerekmektedir. Dijitalleşme düzeyleri belirlenirken aynı anda istenilen dijitalleşme düzeylerinin elde edilmesinde etken olan dijital devlet politikalarının da incelenmesi gerekmektedir.

Bir ülkenin dijitalleşme düzeyinin diğer ülkeler ile rekabet edebilir seviyeye gelmesi için, dijitalleşmenin Dijital devlet politikaları ile desteklenmesi gerekmektedir. Stratejilerin geliştirilmesi ve dijital politikaların oluşturulması gerekmektedir. Ayrıca, süreklilik sağlayacak şekilde bu stratejilerin ve bu dijitalleşmeye ilişkin politikaların uygulanması gerekmektedir (Snead ve Wright, 2014; Gül, 2018). Ülkeler açısından dijitalleşme düzeyinin gelişimi ve eğer dijitalleşme düzeyi yüksek ise bu düzeyin sürdürülebilirliği ancak somut matematiksel değerlendirmeler ile mümkündür. Ülkelerin dijital gelişim düzeylerinin belirlenmesinde stratejilerin ve dijital devlet politikalarının ne düzeyde etkili olduğunu belirlemek incelenmesi gereken bir araştırma problemi niteliği taşımaktadır (Aksu, 2023). Bu etkinin oluşturacağı dijital gelişim düzeylerinin belirlenmesi de ülkeler arasında dijital gelişim düzeyleri açısından kıyaslama yapmaya olanak sağlayacaktır. Böylece ülkeler, dijitalleşme stratejilerinin ve dijitalleşmeye ilişkin devlet politikalarının etkinliğini de değerlendirebileceklerdir. Dijital gelişim düzeylerinin ülkeler için hem ekonomik hem de sosyal etkilerinin olduğu düşünüldüğünde, sürekli ölçülmesi ve yıllara göre kıyaslanarak ülkelerin dijitalleşme stratejilerini ve dijitalleşmeye ilişkin devlet politikalarını bu sonuçları dikkate alarak güncellemeleri gerekmektedir (Yıldız ve Kocaoğlu, 2024).

Dijital gelişim düzeyine ilişkin ölçümler yapılırken çok sayıda değişken birlikte incelenmelidir. Ayrıca, birlikte incelenen bu değişkenler bir bütün olarak ülkelerin dijitalleşme stratejilerini ve dijitalleşmeye devlet politikalarını ne düzeyde etkin kullandıklarını belirlemeyi sağlayacak nitelikte olmalıdır. Dijital gelişim düzeyi açısından daha anlamlı sonuçlara ulaşmak, ancak

birbirini tamamlayacak ölçütlerin analizlerde birlikte kullanılması ile mümkün olacaktır.

Dijital gelişim düzeyinde ülkelerin dijitalleşme stratejilerinin ve dijitalleşmeye ilişkin devlet politikalarının etkinliğinin sürekli ölçümler ile sağlanması gerekmektedir. Bu ölçüm için hem ölçüm sürekliliğini sağlayan hem de birbirini tamamlayan değişkenler içeren ve literatürde çok kapsamlı sayısal teknikler ile uygulanmaya henüz yenilerde başlanan OECD tarafından geliştirilen Dijital Devlet Endeksinin uygun olduğu sonucuna varılmıştır.

Bu endeks, tasarımda dijital, platform olarak devlet, kullanıcı odaklı, veriye dayalı kamu sektörü, varsayılan olarak açık ve proaktif olmak üzere 6 temel değişkenden oluşmaktadır (OECD, 2020). 2019 yılından itibaren uygulanan dijital gelişim düzeyine ilişkin ölçümlerde uygulanan bu endeksin, henüz yeni bir endeks olmasına rağmen içerdiği kapsamlı teorik çerçeve ile gelecekte uygulamalarda daha çok yer alması beklenmektedir (OECD, 2019).

Bu çalışmada, bu kapsamlı teorik çerçevesi dikkate alınarak, OECD tarafından geliştirilen Dijital Devlet Endeksi uygulanmıştır. OECD kurucu ülkelerinin dijital gelişim düzeyinde ülkelerin dijitalleşme stratejilerinin ve dijital devlet politikalarının etkinliğini belirlemek için LODECI ve EDAS yöntemleri birlikte uygulanmıştır. LODECI yöntemi fonksiyonel yapısı ve EDAS yöntemi ise dijital gelişim düzeyi açısından ortalama çözüme olan uzaklık ile dijitalleşme strateji ve politikalarının etkinlik ve yeterlilik seviyesini belirlemeye uygun bir yöntem olmasından dolayı bu çalışmada tercih edilmiştir.

Literatürde sadece OECD Dijital Devlet Endeksini değerlendirmeye yönelik çok kriterli karar verme uygulamasına ilişkin çalışma sayısının yok denecek kadar az olması çalışmanın literatüre katkı sağlama olasılığının olduğunu göstermektedir. Böylece, OECD dijital devlet endeksine ilişkin değerlendirmeler çok sayıda değişkenin birlikte değerlendirilmesi ile daha detaylı yapılabilecektir.

1. LİTERATÜR

Ülkelerin dijital gelişim düzeylerinde stratejilerin ve dijitalleşme politikalarının etkisinin ölçülmesi birbirlerini tamamlar nitelikteki değişkenlerin birlikte incelenmesi ile mümkün olmaktadır. OECD Dijital Devlet Endeksinde Yer Alan 6 değişken bu işlevi yerine getirmektedir.

Bu değişkenlerin tümünün birlikte kullanılması uygulamada bir zorunluluktur. Analizlerde bu değişkenlerden herhangi birinin eksikliği değerlendirmelerin yetersiz olmasına neden olacaktır. Çalışmada çok kriterli karar verme yöntemlerinin uygulanması ilgili endeksin çok sayıda değişken içermesinden dolayı uygundur. Literatürde sadece bu endeksi çok kriterli karar verme yöntemleri ile uygulayan çalışmalara rastlanmamıştır. Genelde dijitalleşme içerisinde sadece bir kriter olarak bu endeksin değerlendirildiği görül-

mektedir. Bu çalışmada, doğrudan bu endeksin çok kriterli karar verme yöntemleri ile değerlendirilmesi çalışmanın özgünlüğünü de vurgulamaktadır.

Çalışma kapsamında incelenen OECD Tarafından geliştirilen Dijital Devlet Endeksine ilişkin tüm değişkenler tanımlayıcıları ile birlikte Tablo 1'de sunulmaktadır (OECD, 2020).

Tablo 1: *OECD Dijital Devlet Endeksindeki Değişkenler*

Değişken Tanımlayıcısı	**Değişken Adı**
DDED1	Tasarımda Dijital
DDED2	Platform Olarak Devlet
DDED3	Kullanıcı Odaklı
DDED4	Veriye Dayalı Kamu Sektörü
DDED5	Varsayılan Olarak Açık
DDED6	Proaktif

OECD Tarafından geliştirilen Dijital Devlet Endeksi Tablo 1'de belirtildiği üzere 6 temel değişken içermektedir (OECD, 2020). Bu değişkenler fayda yönlü olup, yüksek değerleri ilgili değişken açısından stratejilerin ve dijitalleşme politikalarının etkin bir şekilde uygulandığını göstermektedir (OECD, 2020).

OECD Dijital Devlet endeksinde yer alan 6 temel değişkene ilişkin tanımlamalar aşağıda belirtildiği üzeredir: (OECD, 2020).

DDED1: Tasarımda Dijital: Dijital devlet mevzuatının dijital teknolojilerin tasarımında ve kamu sektöründe kullanımına ilişkin değerlendirmeleri dikkate alan bir değişkendir.

DDED2: Platform Olarak Devlet: Kamuda karar almaya katılımı sağlayacak olan teknolojik platformların varlığının ve etkinliğinin değerlendirilmesini sağlamaktadır.

DDED3: Kullanıcı Odaklı: Vatandaşların beklenti ve tercihlerine göre kamu sektörünün gösterdiği gelişim ve yeterlilik düzeylerinin değerlendirildiği bir değişkendir.

DDED4: Veriye Dayalı Kamu Sektörü: Kamu sektöründe veri analizi ve veri paylaşımında izlenen politikaların etkinliğinin ölçülmesini sağlamaktadır.

DDED5: Varsayılan Olarak Açık: Kamu verilerinin dijital paylaşımında izlenmesi gereken politikalar ve kamudaki verilerden varsayılan olarak açık durumda olması gerekenlerin ilgili durumlarının belirlenmesini içermektedir.

DDED6: Proaktif: Kamuoyunun dijitalleşme stratejileri hakkında bilgilendirilmesi ve dijitalleşme stratejilerine kamuoyunun katılımının sağlanması gerektiğini vurgulayan bir değişkendir.

2. YÖNTEM

Bu çalışmada OECD kurucu ülkelerinin dijital gelişim seviyelerinde dijitalleşme politikalarının etkisi belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca, her bir değişkenin etkinlik düzeyi değerlendirilerek, ülkelerin dijitalleşme politika ve stratejilerinde hangi noktalarda iyileştirmeye yönelik çalışmalar yapması gerektiği sorusu da cevaplanmaya çalışılmıştır.

Çalışma sadece OECD kurucu ülkelerini kapsadığı için genelleme içermese de OECD ülkelerine yönelik genel bir fikir oluşmasını sağlamaktadır. Çalışmanın ilk aşaması gerekli olan endeksin belirlenme aşamasıdır. Literatür taraması sonucunda, dijital gelişim düzeyine ilişkin dijitalleşme strateji ve politikalarının ölçülmesinde etkili olan OECD Tarafından Geliştirilen Dijital Devlet Endeksinin uygulanmasına karar verilmiştir. Bu endeksteki 6 değişkenin tümü analizlerde yer almaktadır. Çalışmada yer alan değişkenlerin ağırlık değerleri LODECI yöntemi ile belirlenirken, dijital gelişim düzeyi sıralamasında EDAS yöntemi uygulanmıştır. Çalışmada 2023 yılı verileri en güncel veriler olduğu için tercih edilmiştir. Çalışmanın başlangıç aşamasında değerlendirilmesi düşünülen Yunanistan, İsviçre, Almanya ve ABD'nin 2023 yılı verileri OECD Dijital Devlet Endeksi raporunda yer almadığı için, analizlerde 16 OECD kurucu Ülkesi yer almaktadır.

Çalışmanın uygulama bölümünde, 16 OECD kurucu ülkesi için OECD dijital devlet endeksi 2023 yılı verilerine OECD tarafından internet sitesinde paylaşılan 2023 yılı OECD Dijital Devlet Endeksi raporundan ulaşıldı (OECD, 2023). Bu verilere LODECI ve EDAS yöntemi uygulanması ile değişkenlerin önem düzeylerinin belirlenmesi yanısıra OECD kurucu ülkelerinin dijital gelişim düzeylerine göre sıralaması da yapıldı. Çalışmanın bulgular bölümü, analiz detaylarını ve ilgili yorumları içermektedir. Bulgular bölümünden önce, çalışmada uygulanan çok kriterli karar verme yöntemleri hakkında bilgi detayları sunulmuştur.

2.1. LODECI Yöntemi

Literatürde kritik ağırlıklarının belirlenmesinde çokça tercih edilen Entropi ve MEREC yöntemlerinin güçlü yanlarının matematiksel olarak birleştirilmesi ile oluşturulan bir yöntemdir (Pala, 2024; Hwang ve Yoon, 1981; Keshavarz-Ghorabaee vd., 2021). Yöntemin geçerliliği bu iki yöntemi uzlaştıran çözümlerin matematiksel olarak değerlendirilmesi ile sağlanmıştır (Pala, 2024; Hwang ve Yoon, 1981; Keshavarz-Ghorabaee vd., 2021). Kriterlerin alternatiflerde aldığı değerler arasındaki uzaklıkların logaritmik ayrışım fonksiyonuna dönüştürülmesi ile kriter ağırlıklarının belirlenmesini sağlayan

bir yöntemdir (Pala, 2024). Yöntem maksimum normalizasyon yaklaşımı ve yoğun bir matematiksel işlem yapısı içermektedir (Pala, 2024). 5 aşamadan oluşan bu yöntemin aşamaları aşağıda sunulmuştur (Pala, 2024):

Aşama 1: Karar Matrisinin Oluşturulması: Çalışmanın temel verilerini gösteren ilgili matris eşitlik (1)'de belirtildiği üzere tanımlanmıştır.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Aşama 2: Normalizasyon Matrisinin Oluşturulması: Bu yöntem maksimum normalizasyon yaklaşımını benimsemiştir. Fayda kriteri için uygulanan formül doğrusal normalizasyonu ifade ederken, 1'den bu formülün çıkarılması ile maliyet yönlü kriterin normalizasyonun elde edilmesi, yöntemin aslında tüm kriterleri maksimum normalizasyon yaklaşımı ile fayda yönlü kritere dönüştürme amacını vurgulamaktadır. Bu tanımlamalar, matematiksel formülasyonlara yansıtılmış ve normalizasyon matrisi oluşturulurken fayda yönlü ve maliyet yönlü kriterlerde, sırasıyla, Eşitlik (2) ve Eşitlik (3)'te tanımlanan formüller kullanılmıştır.

$$a_{ij} = \frac{x_{ij}}{x_j^{max}} \quad (2)$$

$$a_{ij} = 1 - \frac{x_{ij}}{x_j^{max}} \quad (3)$$

Aşama 3: Normalizasyon Matrisinde Ayrışım Değerinin Hesaplanması: Kriterlerin her biri için alternatiflerde aldığı değerler arasındaki uzaklıkları, matematiksel bir formül ile ayrışım olarak tanımlanan aşamadır. Ayrışım değeri hesaplamalarında bir önceki aşamada yer alan normalizasyon matrisi değerleri eşitlik (4)'te yer alan formül ile ayrışım değerlerine dönüşmektedir. Ayrışım değeri formülü uzaklıkların mutlak farkının maksimumu alınarak oluşturulan bir hesaplamayı içermektedir.

$$AD_{ij} = maks\{|a_{ij} - a_{rj}|\} \quad r \neq i, r = 1,2,3,\dots,n \quad (4)$$

Aşama 4: Her Bir Kritere İlişkin Logaritmik Ayrışım Değerinin Hesaplanması: Kriterlerin ayrışım değerlerini gösteren, sütun vektöründeki değerlerin her birinin ortalamasının alınması ve daha sonra çıkan bu değere 1 eklenmesi ile öncelikle logaritmik fonksiyonda kullanılacak değer her kriter için belirlenmiş olur. Çıkan bu değerlerin LN fonksiyonundaki değeri alınarak elde edilen değerler ise yöntemde logaritmik ayrışım değeri olarak tanımlanmıştır. İlgili hesaplama eşitlik (5)'te yer alan formül ile yapılabilmektedir.

$$LAD_j = ln\left(1 + \frac{\sum_{i=1}^{n} AD_{ij}}{n}\right) \tag{5}$$

Aşama 5: Logaritmik Ayrışım Değerlerini Dikkate Alarak Her Bir Kritere İlişkin Objektif Ağırlıkların Hesaplanması: Bir önceki aşamada hesaplanan her bir kriterin logaritmik ayrışım değeri tüm kriterlerin logaritmik ayrışım değeri toplamına bölünerek, her bir kriterin ağırlığı ayrı ayrı hesaplanır. Eşitlik (6)'da yer alan formül ile kriter ağırlıklarının nasıl hesaplandığını göstermektedir.

$$w_j = \frac{LAD_j}{\sum_{j=1}^{m} LAD_j} \tag{6}$$

2.2. EDAS Yöntemi

Bu yöntem, alternatiflerin değerlendirilmesinde ortalama çözüme olan uzaklığı matematiksel ölçüt olarak ele almaktadır. Ortalamadan pozitif uzaklık ve negatif uzaklık değerlerinin normalize edilmesiyle alternatiflerin sıralanmasında çözüme ulaşılmasını sağlamaktadır (Keshavarz Ghorabaee, Zavadskas, Olfat, & Turskis, 2015).

Bu yöntem ile alternatiflere ilişkin çözümlere ulaşabilmek için 6 temel aşamanın uygulanması gerekmektedir. Bu aşamalar formülleri ve matematiksel teknik detayları ile aşağıda belirtildiği üzeredir (Keshavarz Ghorabaee, Zavadskas, Olfat, & Turskis, 2015):

1. Aşama: Karar Matrisinin Oluşturulması: Alternatiflerin kriterlerde aldığı değerleri gösteren matris karar verme probleminin verilerini belirtmektedir. Bu matrisin matematiksel tanımı eşitlik (7)'de gösterilmektedir.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2n} \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \cdots & x_{mn} \end{bmatrix} \tag{7}$$

2. Aşama: Ortalama Çözüm Matrisinin Oluşturulması: Bu aşamada kriterlerin herbirinin alternatiflerdeki aldığı değerlerin ortalaması öncelikle bulunur. Bulunan bu değerler matris biçiminde ifade edilir. Bu matris ise ortalama çözüm matrisi olarak tanımlanmıştır. Eşitlik (8) her bir kriterin ortalamasının bulunmasına ilişkin formülü, Eşitlik (9) bulunan bu değerlerin gösterildiği matrisin matematiksel gösterimini ifade etmektedir.

$$AV_j = \frac{\sum_{i=1}^{n} x_{ij}}{n} \tag{8}$$

$$AV = \left[AV_j\right]_{1xm} \tag{9}$$

3. Aşama: Ortalamadan Uzaklık Matrislerinin Hesaplanması: Bu aşamada hem fayda hem maliyet yönlü kriterler için farklı formüllerle ortalamaya göre konumu gösteren ortalamadan pozitif uzaklık ve negatif uzaklık değerleri oluşturulmaktadır. Bu değerlerin oluşturulması, alternatiflerin kriterlerde aldığı değerlerin ortalama çözüm matrisi değerlerine uzaklığı ile ilgili tanımlanan maksimum fonksiyonun uygulanması ile oluşan değerlerin, ortalama çözüm matrisindeki kriterlerin ortalama değerlerine oranlanması matematiksel işlemi ile gerçekleştirilmektedir. Eşitlik (10) ve Eşitlik (11) fayda yönlü kriterler için pozitif ve negatif uzaklık matrislerine ilişkin formülleri ifade ederken, Eşitlik (12) ve Eşitlik (13) ise maliyet yönlü kriterler için sırasıyla pozitif uzaklık ve negatif uzaklık matrislerinin hesaplanmasını sağlamaktadır.

$$PDA_{ij} = \frac{max\left(0,\left(x_{ij} - AV_j\right)\right)}{AV_j} \tag{10}$$

$$NDA_{ij} = \frac{max\left(0,\left(AV_j - x_{ij}\right)\right)}{AV_j} \tag{11}$$

$$PDA_{ij} = \frac{max\left(0,\left(AV_j - x_{ij}\right)\right)}{AV_j} \tag{12}$$

$$NDA_{ij} = \frac{max\left(0,\left(x_{ij} - AV_j\right)\right)}{AV_j} \tag{13}$$

4. Aşama: Ağırlıklandırılmış Toplam Değerlerin Hesaplanması: Bu aşamada, w_j değerleri kriterlerin ağırlıklarını göstermek üzere, ağırlıklı toplam pozitif değer (SP_i) ve ağırlıklı toplam negatif değer (SN_i) sırasıyla Eşitlik (14) ve Eşitlik (15)'te yer alan formüllerin uygulanması ile elde edilmektedir.

$$SP_i = \sum_{j=1}^{m} w_j \times PDA_{ij} \tag{14}$$

$$SN_i = \sum_{j=1}^{m} w_j \times NDA_{ij} \tag{15}$$

5. Aşama: Ağırlıklandırılmış Değerlerin Normalizasyon İşleminin Gerçekleştirilmesi: Bu aşamada, Eşitlik (16) ve Eşitlik (17)'deki formüller uygulanarak, sırasıyla Normalize Edilmiş Ağırlıklı Toplam Pozitif ve Normalize Edilmiş Ağırlıklı Toplam Negatif Değerler hesaplanmaktadır.

$$NSP_i = \frac{SP_i}{max(SP_i)} \tag{16}$$

$$NSN_i = 1 - \frac{SN_i}{max(SN_i)} \tag{17}$$

6. Aşama: Alternatiflerin Değerlendirme Skorlarının Elde Edilmesi: Bu aşamada, her alternatif için normalize edilmiş ağırlıklı toplam pozitif ve normalize edilmiş ağırlıklı toplam negatif değerlerin aritmetik ortalaması alınarak alternatiflerin herbiri için değerlendirme skorları hesaplanmaktadır. Bu hesaplama işlemi Eşitlik (18)'de yer alan formülün uygulanması ile gerçekleştirilmektedir. En yüksek değerlendirme skoruna sahip alternatif ise karar verme probleminin en iyi alternatifi olarak değerlendirilmektedir. Böylece son aşamanın uygulanması ile de karar verme probleminin çözümüne ulaşılmış olur.

$$AS_i = \frac{1}{2}(NSP_i + NSN_i) \tag{18}$$

3. BULGULAR

Çalışmanın karar matrisinde yer alan verilerine uygulanan LODECI ve EDAS yöntemlerinin analiz sonuçları bu bölümde sunulmuştur. Çalışmada Tablo 1'de tanımlanan 6 adet dijital devlet endeksi değişkeni yer almaktadır. Yunanistan, İsviçre, Almanya ve ABD'nin 2023 yılı verisi olmadığı için, çalışmada 16 OECD kurucu ülkesi yer almıştır. Dijital devlet endeksi ile ilgili en

güncel veriler olan 2023 yılı verileri analizlerde uygulanmıştır. Tüm analizler Microsoft Excel Programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmada yer alan ilgili ülkelerin dijital devlet endeksi değişkenlerinde 2023 yılında aldığı matematiksel değerlere OECD internet sitesinden ulaşıldı (OECD, 2023).

Çalışmada yer alan ülkelerin analizlerdeki alternatif tanımlayıcıları Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2: *Çalışmada Yer Alan Ülkeler*

Alternatif Tanımlayıcısı	Ülke
ALTR1	Danimarka
ALTR2	İngiltere
ALTR3	Norveç
ALTR4	İrlanda
ALTR5	Fransa
ALTR6	Kanada
ALTR7	Portekiz
ALTR8	İzlanda
ALTR9	İspanya
ALTR10	Türkiye
ALTR11	İtalya
ALTR12	Lüksemburg
ALTR13	Hollanda
ALTR14	Avusturya
ALTR15	Belçika
ALTR16	İsveç

Çalışmanın LODECI ve EDAS yöntemleri için ortak karar matrisi Tablo 3'te ifade edilmiştir.

Tablo 3: *OECD Dijital Devlet Endeksi Uygulamasında Yer Alan Yöntemlerin Ortak Karar Matrisi*

Alternatifler	DDED1	DDED2	DDED3	DDED4	DDED5	DDED6
ALTR1	0,851	0,833	0,896	0,783	0,715	0,788
ALTR2	0,914	0,598	0,696	0,667	0,925	0,853
ALTR3	0,758	0,851	0,818	0,588	0,853	0,75
ALTR4	0,844	0,861	0,632	0,56	0,684	0,701
ALTR5	0,677	0,816	0,577	0,761	0,595	0,561
ALTR6	0,829	0,64	0,436	0,727	0,749	0,547
ALTR7	0,77	0,555	0,593	0,493	0,809	0,618
ALTR8	0,676	0,597	0,659	0,503	0,668	0,713
ALTR9	0,697	0,529	0,616	0,647	0,508	0,598
ALTR10	0,689	0,554	0,607	0,235	0,669	0,76

ALTR11	0,684	0,534	0,59	0,549	0,65	0,461
ALTR12	0,672	0,476	0,675	0,411	0,534	0,637
ALTR13	0,679	0,513	0,579	0,521	0,442	0,639
ALTR14	0,766	0,38	0,773	0,416	0,483	0,465
ALTR15	0,652	0,543	0,664	0,347	0,58	0,448
ALTR16	0,486	0,746	0,489	0,512	0,436	0,478

Çalışmadaki tüm değişkenlerin fayda yönlü olması, LODECI yöntemi Normalizasyon Matrisi oluşturmak için sadece Eşitlik (2)'de yer alan formülün uygulanmasını gerektirmiştir. İlgili formül uygulanarak, Tablo 4'te belirtilen Normalizasyon Matrisine ulaşılmıştır.

Tablo 4: *OECD Dijital Devlet Endeksi İçin LODECI Yöntemi Normalizasyon Matrisi*

Alternatifler	**DDED1**	**DDED2**	**DDED3**	**DDED4**	**DDED5**	**DDED6**
ALTR1	0,9311	0,9675	1,0000	1,0000	0,7730	0,9238
ALTR2	1,0000	0,6945	0,7768	0,8519	1,0000	1,0000
ALTR3	0,8293	0,9884	0,9129	0,7510	0,9222	0,8792
ALTR4	0,9234	1,0000	0,7054	0,7152	0,7395	0,8218
ALTR5	0,7407	0,9477	0,6440	0,9719	0,6432	0,6577
ALTR6	0,9070	0,7433	0,4866	0,9285	0,8097	0,6413
ALTR7	0,8425	0,6446	0,6618	0,6296	0,8746	0,7245
ALTR8	0,7396	0,6934	0,7355	0,6424	0,7222	0,8359
ALTR9	0,7626	0,6144	0,6875	0,8263	0,5492	0,7011
ALTR10	0,7538	0,6434	0,6775	0,3001	0,7232	0,8910
ALTR11	0,7484	0,6202	0,6585	0,7011	0,7027	0,5404
ALTR12	0,7352	0,5528	0,7533	0,5249	0,5773	0,7468
ALTR13	0,7429	0,5958	0,6462	0,6654	0,4778	0,7491
ALTR14	0,8381	0,4413	0,8627	0,5313	0,5222	0,5451
ALTR15	0,7133	0,6307	0,7411	0,4432	0,6270	0,5252
ALTR16	0,5317	0,8664	0,5458	0,6539	0,4714	0,5604

OECD Dijital Devlet Endeksi LODECI Yöntemi Normalizasyon matrisinin elde edilmesini izleyen aşama, bu matrise Eşitlik (4) ve Eşitlik (5)'te yer alan formüllerin uygulanarak OECD Dijital Devlet Endeksindeki Değişkenlere İlişkin Ayrışım ve Logaritmik Ayrışım Değerlerine (LAD) ulaşmayı hedeflemektedir. İlgili formüller uygulanarak elde edilen değerler Tablo 5'te sunulmaktadır.

Tablo 5: *OECD Dijital Devlet Endeksindeki Değişkenlerin LODECI Yöntemindeki Ayrışım ve Logaritmik Ayrışım Değerleri*

Alternatifler	DDED1	DDED2	DDED3	DDED4	DDED5	DDED6
ALTR1	0,3993	0,5261	0,5134	0,6999	0,3016	0,3986
ALTR2	0,4683	0,3055	0,2902	0,5517	0,5286	0,4748
ALTR3	0,2976	0,5470	0,4263	0,4508	0,4508	0,3540
ALTR4	0,3917	0,5587	0,2257	0,4151	0,2681	0,2966
ALTR5	0,2593	0,5064	0,2871	0,6718	0,3568	0,3423
ALTR6	0,3753	0,3020	0,4445	0,6284	0,3384	0,3587
ALTR7	0,3107	0,3554	0,2692	0,3704	0,4032	0,2755
ALTR8	0,2604	0,3066	0,2489	0,3576	0,2778	0,3107
ALTR9	0,2374	0,3856	0,2436	0,5262	0,4508	0,2989
ALTR10	0,2462	0,3566	0,2536	0,6999	0,2768	0,3658
ALTR11	0,2516	0,3798	0,2726	0,4010	0,2973	0,4596
ALTR12	0,2648	0,4472	0,2667	0,4751	0,4227	0,2532
ALTR13	0,2571	0,4042	0,2849	0,3653	0,5222	0,2509
ALTR14	0,3063	0,5587	0,3761	0,4687	0,4778	0,4549
ALTR15	0,2867	0,3693	0,2545	0,5568	0,3730	0,4748
ALTR16	0,4683	0,4251	0,3853	0,3538	0,5286	0,4396
LAD	0,2758	0,3513	0,2740	0,4051	0,3309	0,3097

Takip eden aşamada, Eşitlik (6)'da yer alan formülün Logaritmik Ayrışım Değerlerine (LAD) uygulanması ile, Tablo 6'da belirtilen OECD Dijital Devlet Endeksi Değişkenlerinin ağırlık değerleri ve sıralamalarına ulaşılmıştır.

Tablo 6: *OECD Dijital Devlet Endeksi Değişkenlerinin Ağırlık Değerleri ve Sıralamaları*

	DDED1	DDED2	DDED3	DDED4	DDED5	DDED6
w_j	0,1417	0,1804	0,1407	0,2081	0,1700	0,1591
Sıralama	5	2	6	1	3	4

LODECI yöntemi sonuçlarına göre, en önemli değişkenin 0,2081 ağırlık değeri ile Veriye Dayalı Kamu Sektörü, en az önemli değişkenin ise 0,1407 değeri ile Kullanıcı Odaklı değişkeni olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada Platform olarak Devlet, Veriye Dayalı Kamu Sektörü, Varsayılan Olarak Açık Değişkenlerinin toplam %56'lık ağırlık düzeyi ile dijital gelişim düzeyinde dijitalleşme politikalarının etkinliğini en fazla etkileyen değişkenler olduğu çıkarımı yapılmıştır. Tasarımda dijital ve kullanıcı odaklı değişkenlerinin ise etkilerinin diğer değişkenlere göre daha az olduğu gözlemlenmiştir.

Tablo 3'te yer alan ortak karar matrisi verilerine, EDAS yönteminin tüm formüllerinin OECD Dijital Devlet Endeksindeki değişkenlerinin ağırlık de-

ğerleri ile birlikte uygulanması ile OECD Kurucu Ülkelerinin dijital gelişim düzeylerine ilişkin değerlendirme skorları ve bu değerlere göre oluşan sıralamalar Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7: *OECD Kurucu Ülkelerinin Dijital Gelişim Düzeyleri ve Sıralamalar*

Alternatifler	**AS_i**	**Sıralama**
ALTR1	1,000	1
ALTR2	0,871	2
ALTR3	0,866	3
ALTR4	0,711	4
ALTR5	0,604	5
ALTR6	0,548	6
ALTR7	0,458	8
ALTR8	0,470	7
ALTR9	0,363	9
ALTR10	0,190	12
ALTR11	0,287	10
ALTR12	0,187	13
ALTR13	0,214	11
ALTR14	0,062	16
ALTR15	0,074	15
ALTR16	0,103	14

EDAS Yöntemi sonuçlarına göre 2023 yılı için 1,000 değerlendirme skoru değeri ile Danimarka'nın en yüksek dijital gelişim düzeyine ve dijitalleşme politikasını en etkin uygulayan ülke olduğu çıkarımına karşın, Avusturya'nın 0,062 değerlendirme skoru değeri ile ilgili yılda en düşük dijital gelişim düzeyine sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. OECD kurucu ülkeleri arasında sadece 6 ülkenin değerlendirme skoru değerinin 0,5'ten yüksek olması ve ortalama değerlendirme skoru değerinin 0,438 olması OECD ülkelerin genel olarak dijitalleşme politika ve stratejilerini gözden geçirmelerini ve bu incelemeler sonucunda da gerekli güncellemeleri yapmaları gerektiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bu güncellemeler arasında dijitalleşme strateji ve politikalarını tamamen değiştirmeye yönelik bir karar da seçenekler arasında yer alabilir ve hatta uygulanabilir. Çünkü, bir hayli düşük olan değerlendirme skoru değerlerini yüksek seviyeye mevcut stratejiler ile çıkarmak mümkün olamayacağı için strateji değiştirme kararı daha mantıklı bir tercih olabilir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Dijital gelişim düzeyinin etkinliği dijitalleşme stratejilerinin ve politikalarının etkin uygulanmasına bağlıdır. Dijital gelişim düzeyinde ülkelerin dijitalleşme stratejilerinin ve dijital devlet politikalarının etkinliğinin sürekli ölçümler ile sağlanması gerekmektedir. Bu durum dikkate alınarak, bu çalışmada ilgili değerlendirme koşullarını sağlayan OECD tarafından geliştı-

rilen Dijital Devlet Endeksinin uygulaması gerçekleştirilmiştir. İlgili endeks, OECD kurucu ülkeleri için 2023 yılı verileri ile uygulanmıştır. Literatürde doğrudan OECD Dijital Devlet Endeksi analizlerinde çok kriterli karar verme uygulamaları yapan çalışma sayısının yok denecek kadar az olması, bu çalışmanın literatüre katkı sağlayabileceğini göstermektedir.

Çalışmada LODECI yöntemi ile ulaşılan en önemli sonuç, Platform olarak Devlet, Veriye Dayalı Kamu Sektörü, Varsayılan Olarak Açık Değişkenlerinin dijital gelişim düzeyinde dijitalleşme politikalarının etkinliğini en fazla etkileyen değişkenler olmasıdır.

EDAS Yöntemi Sonuçlarına göre, OECD kurucu ülkeleri arasında sadece 6 ülkenin değerlendirme skoru değerinin 0,5'ten yüksek olması ve ortalama değerlendirme skoru değerinin 0.438 olması OECD ülkelerin genel olarak dijitalleşme politika ve stratejilerini gözden geçirmelerini ve bu incelemeler sonucunda da gerekli güncellemeleri yapmaları gerektiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Gelecekte yapılacak çalışmalar, çok sayıda çok kriterli karar verme yöntemini bir arada uygulayarak yıllara göre OECD dijital devlet endeksindeki istatistiksel değişimleri değerlendirmeyi içerebilir. Böylece henüz yeni oluşturulmuş olan OECD dijital devlet endeksinin değerlendirme sonuçları uzun vadede istatistiksel bir değerlendirme niteliği de kazanmış olur.

KAYNAKÇA

Aksu, D. (2023). Kamu Yönetiminde Dijital Gelişmeler: Bürokrasiden Ağ Yönetişimine Geçiş. ASES International Çanakkale Scientific Studies Conference Book, ASES Congress. Organization Publishing, Malatya, ss.52-62.

Göktaş, F. (2024). İskandinav ülkelerinin dijital toplum seviyelerinin yeni bir TOPSIS uzantısı ile karşılaştırılması. *Journal of Innovative Engineering and Natural Science, 4*(2), 482-494.

Gül, H. (2018). Dijitalleşmenin Kamu Yönetimi ve Politikaları ile Bu Alanlardaki Araştırmalara Etkileri. *Yasama Dergisi, 36*, 5-26.

Hwang, C.L., & Yoon, K. (1981). *Methods for multiple attribute decision making. In multiple attribute decision making (pp. 58-191)*. Springer, Berlin, Heidelberg.

Keshavarz Ghorabaee, M., Zavadskas, E. K., Olfat, L., & Turskis, Z. (2015). Multi-Criteria Inventory Classification Using A New Method of Evaluation Based on Distance from Average Solution (EDAS). *Informatica, 26*(3), 435-451.

Keshavarz-Ghorabaee, M., Amiri, M., Zavadskas, E. K., Turskis, Z., & Antucheviciene, J. (2021). Determination of objective weights using a new method based on the removal effects of criteria (MEREC). *Symmetry*, *13*(4), 525.

OECD (2019). "Going digital: Shaping policies, improving lives" https://www.oecd.org/en/publications/going-digital-shaping-policies-improving-lives_9789264312012-en.html [Erişim Tarihi: 10.04.2024].

OECD (2020). "The OECD Digital Government Policy Framework: Six dimensions of a Digital Government" https://www.oecd.org/en/topics/digital-government.html [Erişim Tarihi: 13.04.2024].

OECD (2023). "2023 OECD Digital Government Index" https://www.oecd.org/en/publications/2023-oecd-digital-government-index_1a89ed5e-en.html [Erişim Tarihi: 12.04.2024].

Pala, O. (2024). Assessment of the social progress on European Union by logarithmic decomposition of criteria importance. *Expert Systems With Applications*, *238*, 121846.

Snead, J.T., & Wright, E. (2014). E-government research in the United States. Government *Information Quarterly, 31*(1), 129-136.

Yıldız, M., & Kocaoğlu, M. (2024). Türkiye'de Dijital Devletin Yapısı ve İşleyişi: OECD Perspektifinden Bir Değerlendirme. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 7*(1), 47-57.

BÖLÜM 33

SAĞLIK TURİZMİ GİRİŞİMCİLİĞİ: KÜTAHYA ÖRNEĞİ

Uğur SAYLAN[1]

1 Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Tavşanlı Uygulamalı Bilimler Fakültesi Turizm İşletmeciliği Bölümü, ugur.saylan@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5761-2399.

1. Giriş

Sağlık turizmi, sağlık hizmetlerinin ve turizmin birleştiği dinamik bir sektördür ve son yıllarda küresel ölçekte hızlı bir büyüme göstermektedir. Sağlık turizmi sektörü, girişimciler için büyük fırsatlar sunmasına rağmen, birçok zorlukla karşı karşıyadır. Gelişmekte olan pazarlarda sağlık turizmi girişimciliğinin desteklenmesi, bu zorlukların aşılmasına yardımcı olabilir. Gelecekte, dijital teknolojilerin ve yenilikçi iş modellerinin sağlık turizmi girişimciliği üzerindeki etkisinin artması beklenmektedir. Bu bağlamda, sağlık turizmi sektöründeki girişimcilerin, yerel sağlık altyapısını güçlendirirken, küresel sağlık turizmi pazarındaki değişimlere ayak uydurmaları gerekecektir. Bu araştırma, sağlık turizmi girişimciliğini, sektördeki fırsatlar ve zorluklar ışığında incelemekte ve gelecekteki gelişim yönlerini tartışmaktadır. Sağlık turizmi girişimciliği, tıbbi hizmetler ile turistik faaliyetlerin entegrasyonunu gerektiren yenilikçi iş modelleri geliştirmeyi amaçlamaktadır. Girişimciler, bu sektörde başarıya ulaşmak için kaliteyi artıran stratejiler benimserken, aynı zamanda yerel altyapı ve kültürel farkındalık gibi önemli zorluklarla karşılaşmaktadır. Sağlık turizmi faaliyetlerinin iyi bir şekilde yürütülmesi sürecinde sağlık sektöründe çalışanlar yaptıkları uygulamalarla doğrudan etkiye sahip olduklarından kritik bir rol üstlenir. Bu durumda, sağlık turizmi için birer potansiyel turizm girişimcisi olarak sağlık sektöründe çalışanlara önemli görevler düşmektedir. Özellikle sağlık turizmi potansiyeline sahip olan bölgelerde sektöre faaliyette bulunacak girişimcilerin var olup olmaması ve yeterli düzeyde yatırım yapılıp yapılmaması bölgenin gelişmesini olumlu ya da olumsuz biçimde etkilemektedir. Kütahya'nın sağlık turizmi konusunda avantaj ve dezavantajları ile geleceğe dönük olarak oluşabilecek fırsatlar, bölge turizminin çeşitlendirilmesi ve alternatif turizm olanakları bakımından incelenmektedir. Araştırma ile Kütahya bölgesinde yer alan sağlık turizm girişimcilerinin sağlık sektörüne ve girişimciliğe ilişkin algıları ölçülmüştür. Konu, kamu kurumlarında çalışan sağlık personelinin sağlık turizmine bakış açıları ile değerlendirilmiştir.

2. Sağlık Turizmi Girişimciliği

Sağlık turizmi, sağlık hizmetleri sektörünün küresel pazarda hızla büyüyen bir bileşeni olarak öne çıkmaktadır. 21. yüzyılda sağlık turizminin popülaritesinin artmasının başlıca nedenlerinden biri, gelişen seyahat altyapısı ve dijitalleşmedir. Bu bağlamda sağlık turizmi, sadece sağlık hizmetlerinin alındığı bir alan değil, aynı zamanda seyahat, eğlence ve dinlenme gibi turistik faaliyetlerle birleştirilen bir iş modeli sunmaktadır. Sağlık sektörü, girişimcilik ve yenilikçilik faaliyetlerine olan rekabetin teşvik edilmesi ve mesleki gelişimin sürekliliği ile ilerlemektedir. Mesleki gelişimin sürekliliğini sağlamak ise derinlemesine düşünme ve planlama gerektiren karmaşık bir süreçtir. Bu süreç içinde girişimci, işini kavramsal olarak tasarlayan, uygulayan ve yöneten kişidir. Geleneksel olarak, girişimci terimi, ürün veya hizmet üreterek bunları diğer işletmelere pazarlayan ticari bir aktör olarak algılansa da, sağlık sektö-

ründe girişimci hemşire, kendi işini kuran ve yöneten bir profesyoneldir. Girişimci hemşireler, yenilikçi çözümler geliştirmek amacıyla yaratıcı düşüncelerini kullanarak yeni fikirler, hizmetler ve ürünler üretir veya mevcut ürünleri farklı şekillerde kullanmak için yeni yöntemler tasarlar. Bu yaratıcı katkıları karşılığında, ürettikleri hizmet ve ürünler için ücret talep ederler (Arslan ve Konuk Şener, 2012: 142).

Her ne kadar turizm girişimciliği ile ilgili kapsamlı çalışmalar ayrıntılı olarak sunulmamış olsa da, turizm girişimcisinin bazı belirgin özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Yenilikçi ve öncü,
- Risk alabilen,
- Pazarda yer edinmiş,
- Karar verici,
- İşletme kurucusu,
- Üretim faktörlerinin koordinatörü.

Bu özellikler doğrultusunda, turizm girişimcisi, turizm sektöründeki tüm riskleri üstlenerek başarılı bir işletme kurma potansiyeline sahip olduğunu düşünen kişidir (Koh ve Hatten, 2002: 25). Sağlık turizm girişimcisini turizm girişimcisinden farklı kılan niteliği, başarılı bir işletme kurabilmesi için hem sağlık hem de turizm sektörü ile ilgili tüm riskleri almak durumunda olmasıdır. Tedavi amacıyla bir destinasyona gelen kişilerin/hastaların bakımını üstlenmek amacıyla yeni bir ürün geliştirip bunu onlara pazarlamak ve müşterilerine iyi bir sağlık hizmetinin yanında iyi bir konaklama, yeme-içme, ulaştırma vb. hizmetleri de vermesi turizm sektöründe sağlık girişimciliğine örnek olarak verilebilir.

Sağlık sektöründe faaliyet gösteren girişimci hemşireler, geniş bir yelpazede hizmet sunabilmektedirler. Günümüzde, hemşire girişimciler, danışmanlık hizmetleri, eğitim kuruluşları, evde sağlık hizmeti sağlayan acentalar, yetişkin bakım merkezleri, çocuk bakım tesisleri, toplum klinikleri, dayanıklı tıbbi ekipman tedarik şirketleri, yazım ve yayınevi iş yerleri ile sağlık bakım ürünleri üreten ve satan şirketlerin hem sahipleri hem de yöneticileridir (Arslan ve Konuk Şener, 2012: 144). Hemşirelerin dışında doktorlar ve diğer sağlık hizmetleri çalışanları da bir sektörde iş girişimcisi olurken sağlık hizmetleri alanındaki geleneksel rollerinde hizmetler verirler (McCleary vd., 2006: 551). Sağlık sektöründe hizmet veren kişiler sağlık turizmi potansiyeline sahip olan bölgelerde birer turizm girişimcisi olarak yatırım yapabilmektedirler. Bu girişimciler için medikal turizmle ilgili birçok fırsat vardır. Sağlık girişimcileri sağlık işletmelerinin kurulmasında katkı sağlayabilirler. Tıp eğitimi olmayan girişimcilerin yerine sağlık sektörü içerisinden gelen girişimciler girişimlerin

(sağlık turizm işletmelerinin) yönetilmesinde bir yönetici veya operatör olarak katılabilir. Asya'da yüksek teknolojik tıbbi hastanelerin geliştirilmesinin yanında bunların bir turistik tesis olması için büyük bir talep vardır. Medikal turistler genellikle tıbbi tedavi için yalnız başlarına seyahat etmezler. Bu nedenle bu turistlerin seyahatleri sırasında onlara eşlik eden kişilerin isteklerini de karşılamak gerekmektedir (Lee, 2007: 120).

Termal turizm, sağlık turizmi çeşitlerinden biri olarak, mineralize termal su banyoları, içme kürleri, inhalasyon, çamur banyoları gibi yöntemlerin yanı sıra, iklim kürü, fiziksel tedavi, rehabilitasyon, egzersiz, psikoterapi ve diyet gibi destekleyici tedavileri içeren bir turizm faaliyetidir. Türkiye, jeotermal kaynaklar açısından dünya genelinde en zengin yedi ülke arasında yer almaktadır. Ülkede yaklaşık 1500 termal su kaynağı bulunmasına rağmen, bu potansiyelin yalnızca %5'inin kullanılması, ciddi bir değer kaybına neden olmaktadır. Türkiye'deki termal kaynaklar genellikle özel idareler veya belediyeler tarafından işletilmektedir. Son yıllarda özel girişimcilerin yatırımları artmakla birlikte, termal tesis yatırımları açısından özel sektörün payı hala oldukça düşüktür. Termal turizme yatırım yapmayı planlayan girişimcilere sunulan teşvikler ise şu şekilde sıralanabilir: Kamu arazilerinin turizm yatırımlarına tahsisi, iletişim kolaylıkları, yabancı personel ve sanatkâr istihdamı, turizm kredilerinin özellikle kültür ve turizm koruma bölgeleri ve turizm merkezlerinde yapılacak yatırımlara tahsisi, orman fonu katkılarının taksitlendirilmesi, elektrik, su ve doğalgazda indirim gibi destekler (Oyuryüz Şenel ve Gürel, 2012: 357-359).

Sağlık turizmi girişimciliği, sağlık turizmi pazarındaki fırsatların değerlendirilmesinin yanı sıra, potansiyel riskleri ve zorlukları da içermektedir. Özellikle düzenleyici engeller, kültürel farklılıklar, yerel sağlık sistemlerinin kapasitesi ve finansal sınırlamalar gibi faktörler, girişimciler için büyük zorluklar oluşturmaktadır. Gelişmekte olan pazarlarda sağlık turizmi sektörüne yapılan yatırımların artması, bu zorlukların aşılmasına yönelik stratejilerin geliştirilmesini gerektirmektedir. Sağlık sektöründe girişimcilik faaliyetleri için çeşitli fırsatlar tanımlanmış olmakla birlikte, bu alandaki engeller de dikkat çekmektedir. Yapılan araştırmalar, girişimci hemşirelerin karşılaştığı başlıca engelleri şu şekilde ortaya koymaktadır: Hem özel hem de kamu sağlık sigorta şirketlerinde çalışanların ücretlerinin karşılanamaması, meslektaşlar arasında ortaklık ilişkilerinin belirsizliği, sermaye ve finansman sağlama konusunda yaşanan zorluklar, ayrıca hemşirelerin işletme yönetimi konusunda deneyimsizlikleri. Diğer bir engel ise, yeni tıbbi planlamalar için gereken yasal şartların karmaşık olması, özel hemşirelik hizmetleri için profesyonel desteğin eksikliği ve hemşirelik alanındaki özel uygulamalarda diğer sağlık personelinin olumsuz tutumlarıdır. Bu faktörler, sağlık sektörü girişimciliği önünde önemli engeller olarak öne çıkmaktadır (Arslan ve Konuk Şener, 2012: 144-145). Bukonda vd.,'nin (2012: 90) Sahra altı Afrika ülkelerinde yapmış oldukları araştırmada da, sağlık girişimcileri genellikle bir sağlık işletmesi açmak ve çalıştır-

mak için sermaye ve kalifiye personel gibi alanlarda kritik kaynak sıkıntılarıyla karşı karşıya kalmışlardır.

Sağlık turizmi girişimciliğinde yenilikçilik, sektördeki rekabeti belirleyen önemli bir faktördür. Özellikle dijitalleşme, telemedisin ve biyoteknolojik gelişmeler, sağlık turizmi hizmetlerinin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamaktadır. Sağlık turizmi girişimcilerinin bu yeni teknolojilerden faydalanarak, daha etkili iş modelleri geliştirmeleri, sektördeki sürdürülebilirliği artırabilir. Sağlık turizmi girişimciliği, sağlık hizmetlerinin kalitesini artırırken, aynı zamanda turistlerin beklentilerini karşılayacak entegre turistik hizmetler sunmayı gerektiren bir süreçtir. Başarılı sağlık turizmi girişimcileri, hizmet çeşitliliği ve kaliteyi artırmak adına yenilikçi stratejiler geliştirmektedirler. Örneğin, spa ve wellness hizmetleri, kozmetik cerrahi, diş tedavileri ve kanser tedavisi gibi çeşitli alanlarda uzmanlaşmış klinikler, bu stratejilerin örnekleridir.

Yenilikçilik ve teknolojinin rolü sağlık turizmi girişimciliğinde önemli bir yer tutmaktadır. Telemedisin ve sağlık izleme teknolojileri, hastaların tedavi sürecini kolaylaştırmakta ve sağlık turizmi hizmetlerinin kalitesini artırmaktadır. Ayrıca, dijital pazarlama stratejileri, sağlık turizmi işletmelerinin global pazarda daha geniş bir müşteri kitlesine ulaşmalarını sağlamaktadır. 2053 yılına gelindiğinde, Türkiye'nin dünyanın sağlık turizmi başkenti olma hedefi doğrultusunda, ileri ağ teknolojileri sayesinde mekândan bağımsız robotik sağlık hizmetlerinin Türkiye öncülüğünde küresel ölçekte yayılması planlanmaktadır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, Onikinci Kalkınma Planı (2024-2028) Özel İhtisas Komisyonları El Kitabı: 49).

3. Kütahya'da Sağlık Sektörünün Durumu ve Sağlık Turizmi

Bu bölümde Kütahya'da sağlık turizmine ve sağlık sektörünün durumuna yer verilmiştir. Sağlık turizmi alanında hizmet kapasitesi, hem nitelik hem de nicelik açısından geliştirilecek, akreditasyon süreçleri uygulanacak ve tanıtım ile pazarlama faaliyetleri güçlendirilecektir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028): 65).

Tablo 1'de Kütahya'da bulunan Kültür ve Turizm Bakanlığı Belgeli turizm işletme belgeli tesisler bulunmaktadır;

Tablo 1. *Kültür ve Turizm Bakanlığı Turizm İşletme Belgeli Tesisler*

İşletme Adı	Sınıfı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
Hilton GardenInn	****	121	242
Yoncalı Nehir Termal Otel	****	62	124
Gülümser Hatun Termal Otel	****	68	136
Yoncalı Termal Otel	***	73	152
Q Tahya Otel	***	35	70
GDZ Otel	***	48	96

Hotaş Otel	**	65	122
Erbaylar Otel	**	30	60
Altıntaş Akpınar Otel	**	25	48
Anemon Hotel	Butik Otel	47	94
Yoncalı Huzur Apart Termal Otel	Müstakil Apart Otel	33	75
Ecrin Apart Otel	Müstakil Apart Otel	21	42
Toplam		**628**	**1261**

Kaynak: *Kütahya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2019). Termal Turizmde Kütahya, s. 26,* https://kutahya.ktb.gov.tr/Eklenti/63761,termal-turizmde-kutahyapdf.pdf?0, *Erişim Tarihi: 15.12.2024.*

Tabloya göre Kütahya'da Turizm İşletme belgeli tesislerde 628 oda ve 1261 yatak bulunmaktadır.

Tablo 2'de Kütahya'da bulunan Turizm Yatırım Belgeli konaklama tesisleri yer almaktadır;

Tablo 2. *Kültür ve Turizm Bakanlığı Turizm Yatırım Belgeli Tesisler*

İşletme Adı	**Sınıfı**	**Oda Sayısı**	**Yatak Sayısı**
Harlek Termal Otel	****	98	200
Eynal Termal Otel	****	87	232
Gönen Otel	***	67	129
Muratdağı Otel	***	47	54
Ilıcasu Termal Otel	***	165	495
Simav Belediyesi Termal Butik Otel	Termal Butik Otel	30	60
Toplam		**494**	**11701**

Kaynak: *Kütahya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2019). Termal Turizmde Kütahya, s. 28,* https://kutahya.ktb.gov.tr/Eklenti/63761,termal-turizmde-kutahyapdf.pdf?0, *Erişim Tarihi: 15.12.2024.*

Tabloya göre Kütahya'da Turizm Yatırım belgeli tesislerde 494 oda ve 1170 yatak bulunmaktadır.

Tablo 3'de Kütahya'da bulunan Belediye Belgeli termal konaklama tesisleri yer almaktadır;

Tablo 3. *Belediye Belgeli Termal Konaklama Tesisleri*

İşletme Adı	**Tesis Sayısı**	**Oda Sayısı**	**Yatak Sayısı**
Kütahya Yoncalı Kaplıcası	11	299	805
Kütahya Ilıca Kaplıcası	1	98	200
Simav Eynal Kaplıcası	3	417	1668
Simav Çitgöl Kaplıcası	1	80	300

Simav Naşa Kaplıcası	1	58	200
Gediz Ilıcasu Kaplıcası	1	52	152
Gediz Muratdağı Kaplıcası	1	80	140
Tavşanlı Göbel Kaplıcası	1	66	238
Hisarcık Esire Kaplıcası	1	16	64
Emet Kaplıcası	1	123	350
Emet Dereli Kaplıcası	1	9	26
Toplam	**23**	**1298**	**4143**

Kaynak: *Kütahya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2019). Termal Turizmde Kütahya, s. 28,* https://kutahya.ktb.gov.tr/Eklenti/63761,termal-turizmde-kutahyapdf.pdf?0, *Erişim Tarihi: 15.12.2024.*

Kütahya'da belediye belgeli termal konaklama tesislerinde 1298 oda ve 4143 yatak vardır.

Kütahya'nın sağlık göstergelerini incelediğimizde; 2011 yılında yüzbin kişi başına düşen hastane yatak sayısı Kütahya'da 301 ile 81 il arasında 17. sıradadır. Yüzbin kişi başına düşen hastane yatak sayısı 252 olan Türkiye değerinin üzerindedir. 2011 yılında toplam hekim sayısında 678 hekim ile 39. sıradadır. Türkiye'deki toplam hekim sayısının %0,54'ü Kütahya'dadır. 2011 yılında toplam hemşire sayısında 977 ile 36. sıradadır. Türkiye'deki toplam hemşire sayısının %0,78'i Kütahya'dadır (TÜİK, 2013, s. 40). 2022 yılında yüzbin kişi başına düşen hastane yatak sayısı Kütahya'da 341'e yükselmiştir (TÜİK, https://cip.tuik.gov.tr/?il=43, Erişim Tarihi: 15.12.2024). Tablo 4'de Kütahya'daki hastane ve yatak sayıları yer almaktadır;

Yıl	Toplam Kurum	Toplam Yatak	Sağlık Bakanlığı Kurum	Sağlık Bakanlığı Yatak	Üniversite Kurum	Üniversite Yatak	Özel Kurum	Özel Yatak	Diğer Kamu Kurum	Diğer Kamu Yatak
2010	12	1670	9	1504	1	61	2	105	-	-
2011	13	1697	10	1529	1	50	2	118	-	-
2012	13	1713	10	1529	-	-	2	154	1	30
2013	13	1732	10	1495	-	-	2	207	1	30
2014	12	1705	10	1495	-	-	2	210	-	-
2019	13	1886	-	-	-	-	-	-	-	-
2020	13	1889	-	-	-	-	-	-	-	-
2021	14	1984	-	-	-	-	-	-	-	-
2022	14	1981	-	-	-	-	-	-	-	-

Tablo 4. *Kütahya İli Hastane ve Yatak Sayısı*

Kaynak: TÜİK. (2013). Seçilmiş Göstergelerle Kütahya 2012, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, s. 12, http://tuikapp.tuik.gov.tr, Erişim Tarihi: 17.12.2015 ve TÜİK, https://cip.tuik.gov.tr/?il=43, Erişim Tarihi:

15.12.2024 yararlanılarak tarafımızdan oluşturulmuştur.

Tablo 4'e göre 2022 yılında Kütahya'da; Sağlık Bakanlığı'na bağlı 14 adet hastane ve 1981 yatak ile hastalara hizmet vermektedir.

Tablo 5'de Kütahya'daki sağlık personeli sayıları yer almaktadır;

Tablo 5. *Kütahya İli Sağlık Personeli Sayısı*

Yıl	Uzman Hekim	Pratisyen Hekim	Asistan Hekim	Toplam Hekim	Diş Hekimi	Eczacı	Sağlık Memuru	Hemşire	Ebe
2010	329	312	-	641	98	170	838	848	458
2011	347	331	-	678	97	174	981	977	470
2012	314	291	-	605	111	174	1036	1036	518
2013	302	296	22	620	113	177	1130	1069	490
2014	390	283	27	700	108	180	1288	1154	499
2015	404	301	42	747	128	193	1216	1207	484
2016	354	303	46	703	128	196	1152	1172	457
2017	359	305	63	727	125	197	1260	1252	452
2018	363	394	6	763	153	208	1433	1442	468
2019	412	311	78	801	177	212	1441	1418	470
2020	441	352	122	915	204	220	1551	1726	519
2021	435	441	147	1023	226	230	1850	1992	635
2022	435	383	173	991	235	238	1908	1983	588

Not. 1. Milli Savunma Bakanlığına bağlı kurum ve kuruluşlarda çalışan sağlık personeli sayıları dahil değildir.

2. Sağlık memuru verileri, İlk Acil Yardım (Acil Tıp), Sağlık, Anestezi, Çevre Sağlığı, Diş Protez, Laboratuvar, Ortopedi, Röntgen, Diş, Fizik Tedavi, Kalp Akciğer Pompa, Patolojik Anatomi, Odyometri, Protez, Toplum Sağlığı branşlarda çalışan tekniker ve teknisyenleri içermektedir.

Kaynak: TÜİK. (2013). Seçilmiş Göstergelerle Kütahya 2012, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, s. 122, http://tuikapp.tuik.gov.tr, Erişim Tarihi: 17.12.2015 ve TÜİK, https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=Sa%C4%9Fl%C4%B1k%20personeli%20say%C4%B1lar%C4%B1n%C4%B1n%20illere%20g%C3%B6re%20da%C4%9F%C4%B1l%C4%B1m%C4%B1, Erişim Tarihi: 15.12.2024 yararlanılarak tarafımızdan oluşturulmuştur.

2022 yılı rakamlarına göre Kütahya'da görev yapan 991 doktorun 435'i uzman hekimdir. Ayrıca 1983 hemşire, 1908 diğer sağlık personeli ve 588 ebe görev yapmaktadır.

Tablolara göre; Kütahya'da hastane ve yatak sayıları ile sağlık personeli sayısında her geçen yıl artış yaşanmasına rağmen halen Kütahya'nın medikal turizmde istenilen seviyelerde olmadığı görülmektedir. Kütahya medikal turizm açısından ilerleme kaydetmek istiyorsa gerek kamu, gerekse özel sağlık sektöründe hızla gelişme göstermesi gerekmektedir. Sağlık turizmi hizmeti

verebilecek hastane ve yatak sayıları ile sağlık personeli sayılarını artırmalıdır. Ayrıca Kütahya'da yapılan/yapılacak sağlık ve termal tesislerin yaşlı (geriatrik) ve engelli turizmine yönelik planlanması da bölgenin sağlık turizmini geliştirmesi açısından önemlidir.

4. Araştırma

Bu bölümde araştırmanın amacı, kapsamı ve yöntemi ile araştırmanın bulguları ve yorumlarına yer verilmiştir.

4.1. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

Araştırma; Kütahya bölgesinin, sağlık turizmi potansiyeli göz önünde tutularak bölgenin kalkınmasında sağlık turizminin etkilerini ve bu etkilerin arttırılmasına ilişkin görüşlerin belirlenmesi, bölgede yer alan sağlık turizm girişimcilerinin sağlık turizmine ilişkin algılarının ölçülmesi amacıyla yapılmıştır.

Araştırmanın evreni Kütahya'da faaliyet gösteren hastanelerdeki sağlık çalışanları olarak belirlenmiştir. Çalışmanın tüm Kütahya'daki sağlık çalışanlarını kapsaması hem zaman hem de maliyet açısından mümkün olmadığından çalışma 150 adet anket ile sınırlandırılmıştır. Ancak çeşitli nedenlerden dolayı (sağlık sektöründe çalışanların iş yoğunluğu nedeniyle yeterli zamana sahip olamaması vb.) 116 adet kullanılabilir ankete ulaşılmıştır.

Sağlık turizm girişimcilerine yönelik oluşturulan anket formunda sorular iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; turizm girişimcilerinin profiline ve Kütahya yöresinin kalkınmasında sağlık turizminin etkilerine ilişkin görüşlerin belirlenmesine yönelik 15 adet soru yer almaktadır. Anket formunda ikinci bölümdeki Kütahya'daki sağlık işletmelerinin durumunu belirlemeye yönelik 9 ifade ise evet-hayır şeklinde karar bildirilen ifadelerden oluşmaktadır.

4.2. Araştırmanın Bulguları ve Yorumları

Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının sayısı 116'dır. Bunların tamamı devlet hastanesinde çalışmaktadır. Araştırma sonuçlarına göre, katılımcıların 75'i (%64,7) kadın, 41'i (%35,3) erkektir. Ankete katılan sağlık çalışanlarının, %37,9'u (44) 18-24, %44,0'ü (51) 25-34, %13,8'i (16) 35-44, %4,3'ü (5) 45-54 yaş kişilerden oluşmaktadır. Eğitim durumları açısından %1,7'si (2) ortaokul, %54,3'ü (63) lise, %43,1'i (50) üniversite, %0,9'u (1) doktora mezunudur. Katılımcıların %42,2'si (49) evli, %57,8'i (67) bekardır. Sağlık sektöründeki görevlerine bakıldığında, %0,9'u (1) uzman hekim, %7,8'i (9) pratisyen hekim, %2,6'sı (3) diş hekimi, %5,2'si (6) ebe, %10,3'ü (12) hemşire, %1,7'si (2) eczacı, %71,5'i (83) sağlık memurudur. Sağlık sektöründe çalıştıkları süre ise, 1 yıldan az %4,3, 1-3 yıl %44,8, 4-6 yıl %16,4 ve %34,5 ile 6 yıldan fazladır.

Sağlık çalışanlarına Kütahya'daki hastanelerde personel sayısı, uzman doktor sayısı, hizmet sunum kalitesi vb. açılardan hangi tedavi alanında potansiyel olduğu sorulmuştur. Buna göre; %38,8'i Kardiyoloji, %6,9'u Onkoloji, %4,3'ü Göz, %6,9'u Ortopedi, %35,3'ü Diş ve %7,8'i diğer (Fizik Tedavi) cevaplarını vermiştir. Kütahya ilinde sağlık turizmine yönelik yatırım yapacak girişimcilerin kardiyoloji ve diş tedavi alanlarındaki potansiyelleri değerlendirmeleri daha doğru olabilecektir. Ayrıca diğer tedavi alanlarındaki eksikliklerin nereden kaynaklandığı yetkili kişilerce (Sağlık Bakanlığı çalışanları tarafından) tespit edilerek o alanlarda yapılacak çalışmalar ile birlikte Kütahya sağlık alanında daha iyi bir konuma gelebilecektir. Özellikle ilin sahip olduğu şifalı sular fizik tedavi alanındaki uzman kişilerle birlikte değerlendirilerek sağlık turizmi geliştirilebilir. İl de bulunan termal tesislerde de sağlık alanından uzman kişilerin görev alması sağlanabilir.

Ankete katılan sağlık çalışanlarının %61,2'si (71) zayıf, %29,3'ü (34) orta, %7,8'i (9) iyi, %1,7'si (2) çok iyi düzeyde İngilizce bilmektedir. Çalışanlara kurumlarında yabancı hastalara sunulacak hizmet ile ilgili hizmet içi eğitim alıp almadıkları da sorulmuştur. Buna göre; %19,0'u (22) birkaç kez, %2,6'sı (3) düzenli olarak eğitim almıştır. Ancak %78,4'ü (91) hiç eğitim almamıştır. Sağlık turizm potansiyeline sahip olan Kütahya'da sağlık sektöründe çalışan bireylere yabancı hastalara (turistlere) nasıl müdahale edilebileceği, onlarla nasıl doğru bir iletişim kurulabileceği gibi konular hakkında yetkili kişiler tarafından hizmet içi eğitimler verilmelidir ya da verilen bu eğitimlerin sayısı arttırılmalıdır. Ayrıca çalışanların yabancı dil seviyelerini de geliştirmelerine yardımcı olunmalıdır.

Sağlık çalışanlarına; elde ettikleri kazançları yeterli bulup bulmadıkları sorulmuştur. Çalışanların %56,9'u gelirlerini iyi düzeyde görmektedirler. Gelirlerini orta düzeyde bulanların oranı %43,1'dir. Sağlık çalışanlarının sağlık turizmine yatırımları besleyebilecek bir gelir düzeyinde olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak, yine de bu konuda etkili ve güven verici bir çalışmaya ihtiyaç olduğu açıktır.

Tablo 6'da Araştırmaya katılan sağlık turizm girişimcilerine, günümüzde sağlık turizminin Kütahya'nın kalkınmasındaki etkisini nasıl değerlendirdikleri ve sağlık turizmine yapılacak girişimcilik faaliyetlerinin bölgenin kalkınmasında önemli rol oynayıp oynamayacağına ilişkin sorular yöneltilmiştir. Ayrıca yeterli sermayeye sahip olduklarında sağlık turizmine yönelik girişimcilik faaliyetinde bulunup bulunmayacakları ve eğer yatırımda bulunacaklarsa hangi sağlık turizm çeşidine yatırım yapacaklarına ilişkin düşünceleri de sorulmuştur.

Tablo 6. *Sağlık Çalışanlarına Göre Sağlık Turizminin Kütahya Yöresinin Kalkınmasını Etkileme Düzeyleri*

Günümüzde Sağlık Turizminin Kütahya'nın Kalkınmasındaki Etkisini Nasıl Değerlendiriyorsunuz?	**Frekans (N)**	**Yüzdelik Dilimi (%)**
Çok az	41	35,3
Az	40	34,5
Orta	11	9,5
İyi	18	15,5
Çok İyi	6	5,2
Toplam	116	100
Sağlık Turizmine Yapılacak Girişimcilik Faaliyetlerinin Bölgenin Kalkınmasında Önemli Rol Oynayacağına İnanıyor musunuz?		
Evet	94	81,1
Hayır	4	3,4
Fikrim Yok	18	15,5
Toplam	116	100
Yeterli Sermayeye Sahip Olduğunuz Takdirde Kütahya'da Sağlık Turizm Sektörü Üzerine Girişimcilik Faaliyetinde Bulunur musunuz?		
Evet	54	46,6
Hayır	50	43,1
Fikrim Yok	12	10,3
Toplam	116	100
Kütahya'da Sağlık Turizmine Yatırım Yapsaydınız Hangi Sağlık Turizm Çeşidine Yatırım Yapardınız?		
Medikal (Tıp) Turizmi	48	41,4
Termal (Spa&Wellness)	52	44,8
Yaşlı (Geriatrik) ve Engelli Turizmi	16	13,8
Toplam	116	100

Tablo 6'ya göre, araştırmaya katılanlar günümüzde sağlık turizminin Kütahya'nın kalkınmasını (%35,3) çok az ve (%34,5) az düzeylerde etkilediğini belirtmişlerdir. Sağlık turizmiyle ilgili girişimcilik faaliyetlerinin bölgenin kalkınmasında önemli rol oynayacağı sonucuna ulaşılmıştır (%81,1). Ayrıca çalışanların %46,6'sı yeterli sermayeye sahip olunduğunda sağlık turizmine girişimcilik faaliyetlerinde bulunacaklarını ifade etmiş olmalarına rağmen, %43,1'i girişimcilik faaliyetlerinde bulunmayacaklarını belirtmişlerdir. Sağlık sektöründe çalışanlar Kütahya'da sağlık turizmine girişimde bulunmak konusunda farklı düşüncelere sahiptirler. Bunun nedenleri; sağlık çalışanlarının ya çeşitli sebeplerden (kamu kurumunda çalışmaları gibi) dolayı girişimcilik ruhuna sahip olmadıkları ya da Kütahya ilinde yatırım yapabilecek sağlık turizmi potansiyelinin varlığına inanmadıkları olabilir. Ancak %81,1'inin sağlık turizmiyle ilgili girişimcilik faaliyetlerinin Kütahya'nın kalkınmasında önemli rol oynayacağını belirtmeleri, Kütahya'da sağlık turizmi potansiyeli olma-

dığını düşünmediklerini ortaya çıkarabilir. Kütahya'da sağlık turizmine yatırım yapmaları durumunda %41,4'ü Medikal (Tıp) Turizmine, %44,8'i Termal (Spa&Wellness) Turizme ve %13,8'i Yaşlı (Geriatrik) ve Engelli Turizmine yatırım yapacaklarını ifade etmişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre; günümüzde sağlık turizmi bölgenin kalkınması açısından yeterli düzeyde değildir. Ancak Kütahya ilinin sağlık turizmi açısından ciddi bir potansiyele sahip olduğu ve bunun değerlendirilmesi için sağlık turizmine yapılacak girişimcilik faaliyetleri ilin kalkınması açısından kritik bir rol üstlenecektir. Yani, sağlık turizmi ve yerel kalkınma ilişkisi yöre için hayati bir önem arz etmektedir.

Tablo 7'de sağlık çalışanlarının sağlık işletmelerinin durumuna ilişkin görüşleri yer almaktadır;

Tablo 7. *Sağlık Çalışanlarına Göre Kütahya'daki Sağlık İşletmelerinin Niteliği*

Değişkenler	EVET		HAYIR	
	Frekans (N)	Yüzdelik Dilimi (%)	Frekans (N)	Yüzdelik Dilimi (%)
Hastanenize tedavi olmak amacıyla yabancı hasta geliyor mu?	50	43,1	66	56,9
Yabancı hastalarla ilgilenmesi için oluşturulmuş bir birim veya görevlendirilmiş personel bulunuyor mu?	17	14,7	99	85,3
Sağlık turizm faaliyetleri için yeterli sayıda ve eğitimli personele sahip misiniz?	7	6,0	109	94,0
Sağlık turizm faaliyetleri için dünya standartlarında yeterli teknolojik donanıma sahip misiniz?	4	3,4	112	96,6
Farklı dilleri konuşan hastalarla iletişim kurmak için anlaşmalı olduğunuz çevirmenler bulunuyor mu?	4	3,4	112	96,6
Sunduğunuz sağlık hizmetlerini turistik faaliyetlerle birleştiriyor musunuz?	9	7,8	107	92,2
Hastaneniz sağlık turizmi kapsamında özel girişimlerde (toplantı, konferans vb.) bulunuyor mu?	26	22,4	90	77,6
Hastaneniz uluslararası standartlara uygun hizmet sunduğunu gösteren akreditasyon belgesine (JCI veya ISO) sahip mi?	33	28,4	83	71,6
Hastanelerin yatak sayıları sağlık turizmi için yeterli mi?	7	6,0	109	94,0

Tablo 7'e göre; sağlık çalışanları Kütahya'daki sağlık işletmelerinde yabancı hastalarla ilgilenmesi için oluşturulmuş bir birim veya görevlendirilmiş personel, sağlık turizm faaliyetleri için yeterli sayıda ve eğitimli personel, dünya standartlarında yeterli teknolojik donanım bulunmadığını belirtmişlerdir. Ayrıca farklı dilleri konuşan hastalarla iletişim kurmak için anlaşmalı çevirmenler bulunmadığını, hastanelerin uluslararası standartlara uygun hizmet sunduğunu gösteren akreditasyon belgesine (JCI veya ISO) sahip olmadığını, yatak sayılarının sağlık turizmi için yetersiz olduğunu ve sunulan sağlık hizmetlerinin turistik faaliyetlerle birleştirilmediğini ifade etmişlerdir. Ancak tüm bu eksikliklere rağmen, araştırmaya katılanların %43,1'i Kütahya'daki hastanelere tedavi olmak amacıyla yabancı hasta geldiğini belirtmişlerdir. Kütahya'daki sağlık işletmelerinin niteliğinin arttırılmasıyla, sağlık ve turizm işletmelerinin entegrasyonunun sağlanmasıyla, ilgili kamu, özel kuruluşlarının desteğinin alınmasıyla birlikte Kütahya'daki hastanelere tedavi olmak amacıyla gelen yabancı hastaların sayısı arttırılabilir. Hastalara tedavi imkanlarının yanında turistik olanaklarda sunulduğu takdirde Kütahya sağlık turizm pastasından daha fazla pay alabilecektir.

Sonuç

Literatürdeki mevcut araştırmalar, sağlık turizminin hızla büyüyen küresel pazarında, girişimcilerin finansal engeller, düzenleyici kısıtlamalar ve kültürel farklılıklarla mücadele ettiklerini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, dijitalleşme ve telemedisin gibi teknolojik gelişmeler, girişimcilerin yeni iş modelleri geliştirmelerinde önemli bir rol oynamaktadır. Sağlık turizmi girişimciliği, başarılı olabilmek için yenilikçi stratejiler geliştirmeli ve sektöre özgü zorlukların üstesinden gelmelidir. Araştırmanın literatür taramasında sağlık turizminin bir yörenin kalkınması için önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle Kütahya gibi şifalı suların bulunduğu sağlık turizm potansiyeline sahip olan yöreler için sağlık turizmine yönelik yapılacak girişimcilik faaliyetleri bölgenin gelişmesi açısından kritik rol üstlenmektedir.

Sağlık turizmi girişimcileri, çeşitli zorluklarla karşı karşıyadır. Bu zorlukların başında, sağlık turizmi hizmetlerine yönelik yasal ve düzenleyici engeller yer almaktadır. Birçok ülke, sağlık turizmi alanında farklı yasal düzenlemelere sahip olup, girişimciler bu düzenlemelere uyum sağlamak zorundadır. Ayrıca, sağlık turizmi sektöründe faaliyet gösteren girişimcilerin kültürel farkındalık geliştirmeleri gerekmektedir. Farklı kültürlerden gelen hastaların sağlık ihtiyaçlarını anlamak ve onlara uygun hizmetler sunmak, başarıyı artıran önemli faktörlerden biridir. Sağlık turizmi girişimcilerinin karşılaştığı diğer bir zorluk ise finansal engellerdir. Yüksek başlangıç sermayesi gerektiren bu sektörde, özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki girişimciler için finansal destek bulmak oldukça zordur. Bununla birlikte, sağlık sigortası sistemlerinin eksiklikleri, sağlık turizmi pazarı için büyük bir engel teşkil etmektedir.

Araştırmanın uygulama bölümünde elde edilen sonuçlara göre; Kütahya'da sağlık işletmelerinde çalışanlardan araştırmaya katılanların çoğunluğunu kadın, 25-34 yaş, lise mezunu, bekar kişiler oluşmaktadır. Ankete katılan sağlık çalışanlarının çoğunluğu zayıf düzeyde İngilizce bilmektedir. Yabancı hastalara sunulacak hizmet ile ilgili hizmet içi eğitim de almamışlardır. Sağlık turizm potansiyeline sahip olan Kütahya'da sağlık sektöründe çalışan bireylere yabancı hastalara (turistlere) nasıl müdahale edilebileceği, onlarla nasıl doğru bir iletişim kurulabileceği gibi konular hakkında yetkili kişiler tarafından hizmet içi eğitimler verilmelidir ya da verilen bu eğitimlerin sayısı arttırılmalıdır. Ayrıca çalışanların yabancı dil seviyelerini de geliştirmelerine yardımcı olunmalıdır.

Sağlık çalışanlarına Kütahya'daki hastanelerde personel sayısı, uzman doktor sayısı, hizmet sunum kalitesi vb. açılardan hangi tedavi alanında potansiyel olduğu sorulmuştur. Buna göre Kütahya ilindeki hastanelerde kardiyoloji ve diş tedavi alanlarında potansiyeller mevcuttur. Ancak, yine de bu konuda etkili ve güven verici bir çalışmaya ihtiyaç olduğu açıktır. Ayrıca diğer tedavi alanlarındaki eksikliklerin nereden kaynaklandığı yetkili kişilerce (Sağlık Bakanlığı çalışanları tarafından) tespit edilerek o alanlarda yapılacak çalışmalar ile birlikte Kütahya sağlık alanında daha iyi bir konuma gelebilecektir. Özellikle ilin sahip olduğu şifalı sular fizik tedavi alanındaki uzman kişilerle birlikte değerlendirilerek sağlık turizmi geliştirilebilir. İl de bulunan termal tesislerde de sağlık alanından uzman kişilerin görev alması sağlanabilir.

Araştırmaya katılan sağlık çalışanları, günümüzde Kütahya'da sağlık turizm sektörünün bölgenin kalkınmasını çok az düzeyde etkilediğini belirtmişlerdir. Ayrıca sağlık turizmine yapılacak girişimcilik faaliyetlerinin bölgenin kalkınmasında önemli rol oynayacağına inanılmaktadır. Ancak sağlık sektöründe çalışanlar Kütahya'da sağlık turizmine girişimde bulunmak konusunda farklı düşüncelere sahiptirler. Bunun nedenleri; sağlık çalışanlarının ya çeşitli sebeplerden (kamu kurumunda çalışmaları gibi) dolayı girişimcilik ruhuna sahip olmadıkları ya da Kütahya ilinde yatırım yapabilecek sağlık turizmi potansiyelinin varlığına inanmadıkları olabilir. Ancak %81,1'inin sağlık turizmiyle ilgili girişimcilik faaliyetlerinin Kütahya'nın kalkınmasında önemli rol oynayacağını belirtmeleri, Kütahya'da sağlık turizmi potansiyeli olmadığını düşünmediklerini ortaya çıkarabilir. Kütahya'da sağlık turizmine yatırım yapmaları durumunda Medikal (Tıp) Turizmine ve Termal (Spa&Wellness) Turizme yatırım yapacaklarını ifade etmişlerdir.

Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının Kütahya'daki sağlık işletmelerinin niteliği hakkındaki ifadelerine göre ise; Kütahya'daki sağlık işletmelerinde yabancı hastalarla ilgilenmesi için oluşturulmuş bir birim veya görevlendirilmiş personel, sağlık turizm faaliyetleri için yeterli sayıda ve eğitimli personel, dünya standartlarında yeterli teknolojik donanım bulunmadığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca çalışanlar, farklı dilleri konuşan hastalarla iletişim kurmak

için anlaşmalı çevirmenler bulunmadığını, hastanelerin uluslararası standartlara uygun hizmet sunduğunu gösteren akreditasyon belgesine (JCI veya ISO) sahip olmadığını, yatak sayılarının sağlık turizmi için yetersiz olduğunu ve sunulan sağlık hizmetlerinin turistik faaliyetlerle birleştirilmediğini ifade etmişlerdir. Ancak tüm bu eksikliklere rağmen, araştırmaya katılanların %43,1'i Kütahya'daki hastanelere tedavi olmak amacıyla yabancı hasta geldiğini belirtmişlerdir. Kütahya'daki sağlık işletmelerinin niteliklerinin arttırılmasıyla, sağlık ve turizm işletmelerinin entegrasyonunun sağlanmasıyla, ilgili kamu, özel kuruluşlarının desteğinin alınmasıyla birlikte Kütahya'daki hastanelere tedavi olmak amacıyla gelen yabancı hastaların sayısı arttırılabilir.

Araştırmanın sonuçlarından da anlaşılacağı üzere, Kütahya'da sağlık ve turizm alanlarında potansiyeller var olmasına rağmen, ilde eksiklikler de mevcuttur. Bu eksikliklerin düzeltilmesiyle Kütahya sağlık turizminde daha iyi bir konuma gelebilecektir. Ayrıca bölgede sağlık turizm girişimcilerinin sektöre yatırım yapmaları da bölgenin gelişmesinde önemli rol oynayacaktır.

Araştırmanın sonucunda Kütahya'nın sağlık turizmi açısından ciddi bir potansiyele sahip olduğu ve sağlık sektöründe yatırım fırsatları arayan girişimciler için sağlık turizminin önemli bir pazar olarak görüldüğü tespit edilmiştir.

Sonuç olarak, sağlık turizmi sektörünün geleceği, dijitalleşme ve küresel sağlık ihtiyaçlarındaki değişikliklerle şekillenecek ve girişimciler bu fırsatları en iyi şekilde değerlendirebilmek için esnek ve yaratıcı çözümler geliştirmelidir. Sağlık turizmi girişimciliğinin desteklenmesi, sektördeki büyümenin sürdürülebilirliğini artıracaktır.

Kaynakça

Arslan, Hediye ve Konuk Şener, Dilek. (2012). Hemşirelikte Yeni ve Önemli Bir Kavram: Girişimcilik, İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi, Cilt: 20, Sayı: 2, ss. 140-145.

Bukonda, Ngoyi K.Z., Chand, Masud, Disashi, Tumba G., Lumbala, Crispin wa Mbuyi ve Mbiye, Benoit. (2012). Health Care Entrepreneurship in the Democratic Republic of the Congo: An Exploratory Study, Journal of African Business, 13:2, ss. 87-100.

Koh, Khoon Y. ve Hatten, Timothy S. (2002). The Tourism Entrepreneur, International Journal of Hospitality&Tourism Administration, 3:1, ss. 21-48.

Kütahya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2019). Termal Turizmde Kütahya, https://kutahya.ktb.gov.tr/Eklenti/63761,termal-turizmde-kutahyapdf.pdf?0, Erişim Tarihi: 15.12.2024.

Lee, Christine. (2007). Medical Tourism, an Innovative Opportunity for Entrepreneurs, Journal of Asia Entrepreneurship and Sustainability, Volume. 3, Issue.1, ss. 110-123.

McCleary, Karl J., Rivers, Patrıck A. ve Schneller, Eugene S. (2006). A Diagnostic Approach to Understanding Entrepreneurship in Health Care, Journal of Health and Human Services Administration, Vol. 28, No. 4, ss. 550-577.

Oyuryüz Şenel, Zeynep ve Gürel, Aydın. (2012). Humik Maddelerin Sağlık Sektöründe Kullanımı ve Girişimcilik Faaliyetleri, Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi, Vol.14, Sayı.1, ss. 351-361.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028), https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/12/On-Ikinci-Kalkinma-Plani_2024-2028_11122023.pdf, Erişim Tarihi: 12.12.2024.

TÜİK. (2013). Seçilmiş Göstergelerle Kütahya 2012, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara.

TÜİK, https://cip.tuik.gov.tr/?il=43, Erişim Tarihi: 15.12.2024.

TÜİK,https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=Sa%C4%9Fl%C4%B1k%20personeli%20say%C4%B1lar%C4%B1n%C4%B1n%20illere%20g%C3%B6re%20da%C4%9F%C4%B1l%C4%B1m%C4%B1, Erişim Tarihi: 15.12.2024.

http://tuikapp.tuik.gov.tr/Bolgesel/tabloYilSutunGetir.do?durum=acKapa&menuNo=121&altMenuGoster=0, Erişim Tarihi: 17.12.2015.

BÖLÜM 34

SOSYAL MEDYANIN TÜKETİCİLERİN YEMEK SEÇİMİNDEKİ KARAR VERMELERİNE ETKİLERİ

Dursun Can ŞAHİN[1]

1 Dursun Can ŞAHİN, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi

Giriş

Sosyal medya bugünlerde toplumda etkili bir rol oynuyor ve sembolik iletişimin insan düşüncesini, duygulanımını ve eylemini etkilediği psikososyal mekanizmaları anlamak büyük önem taşıyor. İnsan davranışı genellikle, davranışın çevresel etkiler veya içsel eğilimler tarafından şekillendirildiği ve kontrol edildiği tek yönlü nedensellik açısından açıklanır (İşlek, 2012). Sosyal medya büyük ölçüde olumlu bir gelişme olarak görülse de, büyük ölçüde iletişim, mahremiyet ve zaman talepleri etrafında ilişki sorunlarına da yol açıyor gibi görünüyor.

Aytekin ve Değerli'ye göre (2014), sosyal destek, pozitif ruh sağlığının güçlü bir göstergesi olabilir. Duygusal desteğin bizi çok çeşitli psikiyatrik ve fiziksel rahatsızlıklardan koruduğu gösterilmiştir. Ancak, çevrimiçi arkadaşlıkların aksine, gerçek hayattaki ilişkiler zaman ve çaba gerektirir. Başkalarını ve nihayetinde kendimizi öğrenmemize yardımcı olurlar.

Yukarıdaki tartışmaya dayanarak, mevcut soruşturma için bir başlangıç noktası olarak hizmet eden iki katlı bir problem belirlemek mümkün oldu. Yukarıda belirtildiği gibi, sorun alanlarından biri, yüz yüze bağlantıları beslemek yerine aileler ve arkadaşlar arasında çevrimiçi ağ bağlantıları geliştirme eğilimidir. Bazı kişiler yüz yüze etkileşimlerde başarılı olurken, diğerleri iletişimlerinin çoğunu yürütmek için sosyal medyanın rahatlığını kullanır. İkinci sorun alanı, sosyal medyanın aile içi ilişkileri nasıl etkilediğini daha iyi anlamayı içerir.

Sosyal medyanın farklı bağlamlardaki etkisi üzerine birçok çalışma yapılmasına rağmen, sosyal medya fenomenlerinin güveninin yemek seçme kararları üzerindeki etkisi bulunamamıştır. Bu nedenle sosyal medya fenomenlerinin restoran sektöründeki olası rolünün belirlenmesi son derece önemlidir. Sosyal medya fenomenlerinin tüketicilerin yemek tercihi üzerindeki etkisinin derinlemesine anlaşılması için bu boşluğun ele alınması gerekiyor.

1. Sosyal Medya

Sosyal medya, kullanıcılarının diğer kullanıcılarla etkileşim kurarken içerik oluşturmasına ve paylaşmasına izin veren bir web sitesi veya uygulamadır (Hudson ve Thal, 2013). Sosyal medya, kullanıcılarının akıllı telefonlar, tabletler ve bilgisayarlar aracılığıyla içeriği hızlı ve gerçek zamanlı olarak paylaşmasına olanak tanır. Akıllı telefonların tüm dünyada 3,5 milyar kullanıcısı olması nedeniyle insanların günlük yaşamlarının büyük bir parçası haline geldi. İnternet erişimi olan herkes bir sosyal medyaya kaydolabilir ve bir hesap oluşturabilir. Kullanıcılar istedikleri içeriği paylaşabilir ve paylaştıkları içerik, sayfalarını veya profillerini ziyaret eden herkese ulaşır (Hudson ve Thal, 2013) Sosyal medya, her türden insan ve kuruluşun aynı anda birbirleriyle etkileşime girebileceği ve daha geniş kitleler için bilgi paylaşabileceği bir yer haline geldi.

Sosyal medya, insanların iletişim, etkileşim ve sosyalleşme şekillerini değiştiren, aynı zamanda internet altyapısını kullanarak insanların kendilerini istedikleri gibi ifade etmelerine olanak sağlayan ortamları ifade etmektedir.

Altındal'ın (2013) sosyal medya platformlarını ayırma biçimine göre etkileşimli sosyal medya ortamları, kullanıcılara iletişim kurma yolu sağlar. Kullanıcılar arasındaki bu iletişimi mümkün kılan yazılım programlarının çıktıları, bu ortamlardaki kayıtlı kullanıcıların sisteme girdilerine bağlıdır. Yani kullanıcıların sistem içerisinde paylaştığı her türlü bilgi ve yorum, programların çıktısını doğrudan etkilemektedir. Dijital ve elektronik cihazlar, yazılımlar, dokunmatik tabletler, uygulamalar, video oyunları, Facebook, MySpace gibi etkileşimli ekran tabanlı medyalar, oyun siteleri, kulüp penguenleri, bloglar ve YouTube, sanal site programlarının çıktılarından doğrudan etkilenir ve tasarlanırlar. Etkileşimli olmayan sosyal medya platformları ise etkileşimli bir deneyim sunmamaktadır. Bu ortamlar şarkı, film, fotoğraf, haber, çevrimiçi görsel, sitelerde yer alan reklamlar gibi elektronik cihazların değiştiremeyeceği içeriklerden oluşmaktadır. Bunlar arasında piyasaya sürülen televizyon programlarının, DVD'lerin ve CD'lerin dijital kopyaları da bulunmaktadır. Özetle etkileşimli sosyal medya ortamları, kullanıcıların birbirleriyle etkileşime girdiği, paylaşımları ve yorumları aracılığıyla kendi içeriklerini oluşturdukları sosyal medya siteleri iken, etkileşimli olmayan sosyal medya platformları ise kullanıcıların müzik dosyalarını dinlediği ve videoyu izlediği sosyal medya siteleridir (Eröz ve Doğdubay, 2012).

21. yüzyılda yüksek teknoloji alanında meydana gelen gelişme ve yeniliklerin baş döndürücü hızı ve bu ilerlemeler sonucunda artan ağ ve iletişim araçları, insanların hızla değişen bu bilgiyi takip edebilmeleri için dijital beceriler geliştirmelerine neden olmuştur. Özellikle Z kuşağı kendilerini dijital becerileri kazanmaları gereken son derece dijital bir dünyanın içinde bulmuşlardır. Günümüz dünyasında cep telefonlarındaki uygulamalar aracılığıyla tüm sosyal medya sitelerini aktif olarak kullanan çocuklar bulunmaktadır. İletişim teknolojilerinin ve internetin her geçen gün daha erişilebilir hale gelmesi, sosyal medya olarak adlandırılan araç, uygulama ve hizmetlerin yaygınlaşmasına olanak sağlamıştır (Boyd, 2008). İnsanların kendilerini tanıtma, başkalarını tanıma, kendi görüş ve fikirlerini paylaşıp yayma, başkalarının fikir ve bilgilerini öğrenme, eğlenme, oyun oynama, reklam yapma, etkinlik düzenleme gibi faaliyetleri hızlı ve ekonomik bir şekilde gerçekleştirebilmesi, sosyal medyayı son derece önemli kılmaktadır. Bahsi geçen tüm aktiviteleri sanal dünyada yapmanın maliyeti, gerçek hayatla karşılaştırıldığında iş, zaman ve diğer maliyetler açısından oldukça ekonomik görünmektedir. Gerçek dünyadaki rekabet ve iş birliği koşullarının sanal ortamda da değiştiği görülmektedir.

1990'lı yıllarda kullanılmaya başlanan internetin artış eğiliminin devam ettiği ve sosyal medyanın da bu eğilimin önemli itici güçlerinden biri olduğu söylenebilir. İnsanoğlunun doğal olarak sosyalleşme çabası içerisinde olması

ve bu çaba için harcamak zorunda olduğu kaynakların azalması internet kullanımındaki bu artış eğiliminin devam etmesine katkı sağlamaktadır. İnternette alışveriş siteleri, eğitim ve araştırma siteleri, haber siteleri, forum siteleri vb. gibi hemen hemen tüm internet sitelerinde sosyal medya bağlantıları bulunmaktadır.

2017 We Are Social (We Are Social, 2017) verilerine göre dünya nüfusunun neredeyse %50'sine denk gelen 3,77 milyar insan internet kullanırken, tüm insanların %37'sine denk gelen 2,8 milyar insan internet kullanıyor. Bu veriler 2016 yılı verileriyle karşılaştırıldığında internet kullanıcı sayısında %10, sosyal medya kullanıcı sayısında %21, mobil sosyal medya kullanıcı sayısında %30 ve cep telefonu kullanıcı sayısında %5 oranında artış olduğu görülüyor.

En dikkat çekici artış ise mobil sosyal medya kullanıcılarında görülüyor. Bu durum sosyal medya kullanıcılarının etkileşimlerini daha hızlı hale getirmeye, anında paylaşım yapmaya, yorum yapmaya istekli olduklarını gösteriyor.

Sosyal medya kullanıcılarının sayısı ve sayılarındaki dikkat çekici artış, özellikle kullanıcının profiline, internet aramalarına, yaşına ve cinsiyetine göre reklam gösterilebilmesi nedeniyle sosyal medya sitelerini reklam verenler için paha biçilmez bir alan haline getirmiştir (Kara ve Coşkun, 2012).

Gerçek dünyada sadece etrafındaki arkadaşlarıyla kendi görüşlerini paylaşabilen ve okudukları gazete köşeleri hakkında tartışabilen okuyucular, ilgili metinlerin altına görüşlerini yazan, başkalarının fikir, öneri ve yorumlarını okuyan ve yorum yapan birçok kişiyle etkileşime girebilmektedir. Sosyal medya araçları sayesinde kendi düşüncelerini bu insanlarla paylaşabilirler.

Sosyal medya aracılığıyla kültür, sanat, eğlence, spor, haberler, hava durumu vb. pek çok bilgiye çok hızlı bir şekilde ulaşmak mümkündür. Üstelik bu durum sadece bilgiye ulaşmakla sınırlı kalmayıp, diğer sosyal medya kullanıcılarının bu konulara ilişkin görüş, düşünce ve paylaşımlarının takip edilmesine ve bu konularda alınan kararlara etki edilmesine de olanak sağlamaktadır. Yani insanlar arasındaki etkileşim eşi benzeri görülmemiş bir hızda ve kolaylıkla gerçekleşebilmektedir. Bu hızlı etkileşim, hangi fikirlerin paylaşıldığına ve yayıldığına bağlı olarak insanlar için birçok iyi veya kötü sonuç doğurabilir. Sosyal medyanın sunduğu faydalar ve fırsatlar sayesinde iletişim daha hızlı ve kolay hale geldi ancak sosyal medyanın olumsuz etkileri ve zararları da her geçen gün artıyor. Yani etki alanı yüksek olan ve dolayısıyla kullanıldığında olumlu ve olumsuz etkiler yaratabilen sosyal medyanın kontrol edilmesi gerektiği aşikardır. İnsanlar arasında iletişim ve etkileşimin gerçekleştiği her yer onların sosyal, kültürel, duygusal ve bilişsel değişimler yaşamasına neden olmaktadır. Bu durumun kaçınılmaz olarak toplumların sosyal, kültürel ve politik dönüşümlerine etkisi olacaktır. Bu dönüşümlerin olumlu ve amaçlanan bir şekilde gerçekleşmesini sağlamaya çalışmak hükümetlerin öncelikli görevlerinden biri olmalıdır (Odabaşı ve Odabaşı, 2010).

2. Sosyal Medyanın Tüketici Davranışlarına Etkileri

Sürekli değişen çevre ve trendler ile sosyal medya, kullanıcıları üzerinde her zamankinden daha büyük bir etkiye sahiptir. Tüketiciler ise ihtiyaçları konusunda daha talepkar ve bilinçlidir. Bu araştırma çalışması, tüketici davranışı ile sosyal medya arasındaki ilişkiye ve bunların birbirleri üzerinde ne kadar etkisi olduğuna odaklanmaktadır. Temel amaç, sosyal medyanın tüketicilerin satın alma kararlarını gerçekte nasıl etkilediğini bulmaktır.

Tüketicilerin sosyal medyadaki davranışlarını ve tüketici ihtiyaçlarını anlayarak, şirketlerin tüketicilerin beklentilerini anlamaları için gerekli bilgileri verir ve tüketicinin belirli bir ürün veya hizmeti satın almasının nedenini anlamaya yardımcı olur. Farklı satın alma davranışlarını ve insanların satın alma davranışlarını etkileyen ana faktörleri tanımak, tüketicileri anlamak açısından öğrenilmesi ve özümsenmesi gereken temel konulardır. Bu gerçekleri bilmeden, sosyal medyanın satın alma davranışını nasıl etkilediğini incelemek neredeyse imkansız olurdu.

İnsanlar sosyal medya hesaplarına öncelikle eğlenmek, rahatlamak, bağlantı kurmak, bilgi bulmak ve kendilerini eğlendirmek için giriş yaparlar. Daha önce de belirtildiği gibi sosyal medya yeni bir perakende platformu haline geldi ve her ağda görünür durumda. Gerekli tüm bilgilerin avucunuzun içinde olması, tüketici davranışları da dahil olmak üzere her şeyi değiştirdi. Aslında, Global Web Index (2018) tarafından yapılan bir araştırmaya göre, sosyal medya kullanıcılarının %54'ü satın alma kararı vermeden önce ürünleri araştırmak için sosyal medyaya göz atıyor. Bu durum sosyal medyayı kullanma nedenlerinin aile ve arkadaşlarla etkileşimden ürün ve hizmet avcılığına doğru değiştiğine işaret etmektedir.

Tüketiciler bugün her zamankinden daha bilinçli ve meraklı. Bloglara incelemeler yazıyorlar, YouTube'da satın almalar hakkında videolar çekiyorlar, TikTok'ta kutudan çıkıyorlar ve birkaç farklı ağda ürünlerle ilgili görüş, uyarı ve önerilerini paylaşıyorlar. İlk kez tüketiciler sorumlu ve perakendecinin hizmetine, ürünlerine ve kalitesine ilişkin görüşlerini sürekli olarak paylaşmak için farklı sosyal medya ağlarını kullanıyorlar. Bu fırsatı kullanan ve müşterilerini dinleyen perakendeciler, müşterileriyle etkileşim kurma ve ihtiyaçlarını destekleme konusunda mükemmel bir şansa sahip oluyor.

Gençlerin daha büyük bir yüzdesi sosyal medyayı kullanıyor olsa da, yaşlılar arasında da hızla büyüyor. Pew Research'ün en son sosyal medya bilgi formuna (2019) göre, 50-64 yaş arasındaki yetişkinlerin %69'u ve 65 yaşın üzerindekilerin %40'ı sosyal medya kullanıyor. Her gün ihtiyaç duyulan birçok olanak, örneğin uygulamalara aktarılır. Corona uygulamaları bile akıllı telefon kullanmayı talep ediyor, bu da akıllı telefon sahibi olmanın neden daha yaygın hale geldiğini ve her yaştan insanın kendilerini sosyal medya hizmetlerini kullanırken bulduğunu açıklıyor. "Mobil cihazlar, alışveriş kanalı ne olursa olsun,

müşterilere alışveriş deneyimlerinden yararlanmaları için önemli bilgiler sağlamak için kullanılıyor".

Kültürel faktörlerin tüketicilerin satın alma davranışları üzerinde güçlü bir etkisi vardır. Her ülkenin kendi kültürü vardır ve bunun tüketici satın alma kararı üzerindeki etkisi ülkeden ülkeye değişiklik gösterebilir. Aile üyelerinden ve çevreden öğrenilen tüm değerleri, ihtiyaçları, davranışları, tercihleri ve istekleri içerir (Kotler ve Keller, 2018).

İnsanlar sosyal varlıklardır ve birbirine yakın insanlar doğal olarak kişinin davranışlarını etkileyebilir. Ayrıca insan bilinçaltında topluma kabul edilmek ister. Sosyal faktörler, sosyal ağlar ve gruplar, roller ve statüden oluşur. Bu faktörlerin satın alma davranışı üzerinde derin bir etkisi vardır (Kotler ve Keller, 2018).

Kişisel faktörler, bireylerin çıkarları ve görüşleri ile ilgilenir. Herkes benzersiz bir birey olduğu için kişiden kişiye farklılık gösterir ve sonuç olarak farklı algılar ve tüketici davranışları üretir. Tüketicilerin yaşı, geliri, mesleği, kişiliği ve yaşam tarzı gibi kişisel özellikleri satın alma davranışını etkilemektedir (Kotler ve Keller, 2018).

İnsan psikolojisi, tüketici davranışında önemli bir belirleyicidir. Psikolojik faktörleri ölçmek zor olabilir, ancak satın alma kararı vermede şok edici derecede güçlü bir etkiye sahiptirler. Psikolojik faktörler, tüketicilerin bilgiyi anlama yetenekleri ve ihtiyaçlarını nasıl gördükleri de dahil olmak üzere algı, inanç, motivasyon ve tutumlarına dayanır.

Bir şeyin satın alınması gerektiğinde tüm tüketiciler kendi düşüncelerine sahip olsa da, herkes bir satın alma sürecinden geçiyor. Süreç kişiye göre değişiklik gösterebilir ancak tüketicilerin geçtiği genel adımlar şunlardır (Kotler ve Keller, 2018):

1. İhtiyaç tanıma: Tüketici bir ihtiyacı fark eder ve satın alınması gerektiğine karar verir.

2. Ürün bilgilerini ara: Tüketici, satın almak istediği ürün/hizmetin bilgilerini arar. Bu aşamada çevrimiçi incelemeler, blog gönderileri vb. hangi ürünün satın almaya değer olduğu konusunda bir etkiye sahiptir.

3. Ürün değerlendirmesi: Tüketici, kendi önceliklerine göre kişisel kriterlere göre hangi ürünü/hizmeti alacağına karar verir.

4. Satın alma kararı: Doğru ürün/hizmet bulunduğunda, şimdi satın alıp almama konusunda karar verme zamanıdır.

5. Satın alma: Ödeme süreci ve ürünün teslim alınması. Bu aşamada işletmeler için ödeme sürecinin kolay olması ve tüm süreci uygun tutması önemlidir.

6. Satın alma sonrası kullanım ve değerlendirme: Tüketiciler ürünü/hizmeti aldıktan ve kullandıktan sonra memnuniyet düzeyini dikkate alır. Genellikle bu aşamada müşteri, satın alma sonrası anket veya şirketten teşekkür e-postası alır; bu, müşterinin memnun olup olmadığını öğrenmenin harika bir yoludur.

3. Yemek Seçiminde Sosyal Medya

Son yirmi yılda çevrimiçi sosyal ağların gelişimi, interneti basit bir iletişim aracından tüketicilerin ve işletmelerin bağlantısını güçlendiren son teknolojiye dönüştürdü (Kotler ve Armstrong, 2017). Xiang ve arkadaşları (2015), turistlerin sosyal medya aracılığıyla toplanan bilgileri arama ve kullanma davranış kalıplarında sonuç olarak meydana gelen bir değişimden bahsetmiştir. Luo ve Zhong'a (2015) göre sosyal medyanın artan kullanımının ardındaki temel itici güç, sosyal medyanın insanların kavramlarını, duygularını ve deneyimlerini şekillendirmede önemli bir araç haline gelmesidir (Luo ve Zhong, 2015). En popüler çevrimiçi etkinliklerden biri sosyal medya kullanımıdır. İnternet kullanıcıları işbirliği yapabilir, etkileşimde bulunabilir ve bloglar, videolar, wiki'ler, incelemeler veya resimler gibi sosyal medya platformlarında yaratıcı içerik yayınlayabilir (Hays vd., 2013). Geleneksel medya platformlarından farklı olarak internet kullanıcıları ile web arasındaki katılım ve iletişim ile ilişkilidir (Dedeoğlu vd., 2020). Blog yazma (seyahat blogları gibi), sosyal ağ siteleri (Facebook ve Linkedin gibi), medya paylaşım ve inceleme web siteleri (Tripadvisor ve Foursquare gibi), ortak projeler (Wikipedia, Skylineswiki gibi) dahil olmak üzere birçok farklı sosyal medya türü vardır (Çakıcı ve Cankül, 2022). Bu çeşitli sosyal medya kanalları tüketiciler üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Örneğin, yakın zamanda yapılan bir araştırmaya göre (Rahman vd., 2023), tüketicilerin yemek seçimini en çok etkileyen faktörler, çevrimiçi incelemelerin ve sosyal medya incelemelerinin varlığıdır. Başkalarıyla sosyal etkileşim yoluyla yeni davranışlar üretildi ve bu, müşterilerin günlük satın alma seçimlerini de etkiledi. Sanal topluluklar müşterilerin satın alma kararlarını etkiler çünkü tüketiciler birbirleriyle etkileşim ve iletişimden hoşlanır ve çeşitli ürün veya hizmetler hakkında tavsiye alırlar. Sosyal medya etkileyicileri (SMI'ler), çevrimiçi sosyal ağların büyümesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Cox vd., 2009). Freberg ve arkadaşları (2011), SMI'nin oybirliğiyle "bloglar, tweetler ve diğer sosyal medyanın kullanımı yoluyla izleyici tutumlarını şekillendiren yeni bir tür bağımsız üçüncü taraf destekçisi" olarak tanımlandığını vurguladı. Güven, turistik mal ve hizmetleri satın alma niyetini anlamak ve sosyal medya fenomenlerinin ürettiği içeriği kabul etmek için temel kavramdır.

Sosyal medyanın ortaya çıkışı, yemek seçimini nasıl etkilediğine dair araştırmaları teşvik etti. Bu nedenle, şu ana kadar çok az çalışma sosyal medyanın restoran endüstrisindeki tüketiciyle ilgili konuları nasıl etkilediğini incelemiştir; bunlar arasında restoran müşterilerinin yemek deneyimi, satın alma niyeti, marka değeri ve algılanan imaj, müşterilerin satın alma davranışları ve tüketi-

cilerin restoran tercihleri. Çoğu yiyecek ve içecek şirketinin sosyal medyada da varlığı vardır (Fleming-Milici ve Harris, 2020). Sosyal medya fenomenlerinin restoran endüstrisindeki olası etkileri araştırılmalıdır. Restoran sektörü, sosyal medya etkileyicilerinin yemek seçimiyle ilgili tüketici kararlarını nasıl etkilediğini anlamalıdır. Dışarıda yemek yemenin insanların yaşamlarıyla güçlü bir şekilde ilişkili olduğu düşünülmektedir. Literatürde de vurgulandığı gibi sosyal medya, tüketicilerin bilgi kaynağı olarak kullandıkları birincil temas noktasıdır (Dinç, 2023).

Karar verme aşamasında bir yemek seçerken birçok farklı yemek seçeneği vardır. Belirsizlik tüketicilerin yemek seçerken karşılaştıkları bir durumdur. Belirsizlikle ilgili endişeler sadece restoranda servis edilen yemeği değil, aynı zamanda hizmet kalitesi düzeyi, yemeğin tadı, menü seçenekleri, maliyet ve işletmenin konumu da dahil olmak üzere tüm yeme deneyimini de içermektedir. Özellikle erişilebilir restoranların seçimi konusunda geçmişleri ve yeterli deneyimleri olmayan tüketiciler arasında belirsizlik ortaya çıkmaktadır (Yarış ve Aykol, 2022).

Müşteriler bu belirsizliği ortadan kaldırmak için pazarlamacının kontrolündeki ve pazarlamacının kontrolünde olmayanlar da dahil olmak üzere çeşitli bilgi kaynakları ararlar (Richards ve Tiwari, 2014). Potansiyel alternatiflerden biri, mal veya hizmet sunan işletmelerin yanı sıra restoranların da karar vermek için kullanabileceği sosyal medyadır. Dolayısıyla sosyal medyanın ortaya çıkışı, hem tüketicilerin hem de paydaşların gücünden yararlanmayı gerektirmektedir (Kim vd., 2020). Önceki araştırmalar, restoran ziyaretçilerinin sosyal medyada yemek kalitesi, yemeğin lezzeti, ambiyans, fiyat ve servis hızı gibi hizmet kalitesi boyutlarına ilişkin yorumlarda bulunduğunu ortaya koymuştur (Ekincek ve Önçel, 2017). Yapılan çalışmalara göre tüketiciler fotoğraflardan, yorumlardan, fiziksel kanıtlardan, sosyal medyanın popülerliğinden ve sosyal medya reklamlarından önemli ölçüde etkilenmektedir. Aynı doğrultuda Çakıcı ve Cankül (2022) tarafından yapılan çalışmada da sosyal medyanın tüketicilerin bilgi edinme ve düşüncelerini paylaşma platformu olarak kullanıldığına dikkat çekilmiştir (Kaygısız ve Buyruk, 2022). Bu çalışmalardan elde edilen ortak argüman, sosyal medyanın bir bilgi kaynağı olarak kullanıldığı ve restoranlarda tüketicilerin satın alma niyetleri ve tutumlarında önemli bir role sahip olduğudur. KOBİ'ler kanaat önderi olarak kabul edilmekte ve başkalarına yayılan bilgilerin etkisini artırabilmektedirler (Çakıcı ve Cankül, 2022).

Tüketiciler sosyal medyada etkileyicileri mini ünlüler olarak görüyor. SMI'ların yükselişiyle birlikte kuruluşlar, etkileyici pazarlama stratejileri benimsemeye başladı. Influencer pazarlaması, işletmelerin müşterileriyle daha doğrudan ve güvenilir bir şekilde etkileşim kurmasını sağlayan çevrimiçi küresel iş ortamı için bir araç olarak ortaya çıkmıştır (Backaler ve Backaler, 2018). Kuruluşlar genellikle turistik destinasyonları tanıtmak ve ziyaretçiler arasında olumlu tutumlar oluşturmak için ünlüleri kullanır (Xu ve Pratt, 2018). Dabija

ve arkadaşları (2018), kuruluşların sosyal medyanın gücünü kullanarak normalden daha fazla tüketiciyle, özellikle de Y kuşağı ve Z Kuşağı gibi sosyal medyadan daha fazla etkilenenlerle bağlantı kurabileceğini vurguladı.

Sonuç

Sosyal medya platformlarının artan popülaritesi, bireylerin bilgi, haber ve fikirleri benzeri görülmemiş bir hız ve kolaylıkla paylaşabileceği ve paylaşabileceği yeni dijital sosyal ağlar yaratır. Sonuç olarak, bu tür teknolojilerin kullanımının, en azından kamusal ve sivil alanlarda değil, mevcut sosyal konfigürasyonları ve ilişkileri dönüştürme kapasitesine sahip olduğu görülmektedir.

Müşteriler, bir kanaat önderi tarafından paylaşılan çevrimiçi bilgilere sahip olduklarında bilgiye karşı daha fazla güvenme olasılıkları artar. Önceki ziyaretçilerin restoranın ambiyansı, temizliği, hizmet kalitesi, lezzeti ve çalışanların davranışları hakkındaki yorumlarına göre restoran seçimleri yapılırken tüketicilerin kararları olumlu ya da olumsuz etkilenebilmektedir. İkna ve bilgi değerlendirmesi, kaynağın güvenilirliğinden olumlu yönde etkilenir. Bu konunun popülaritesi nedeniyle sosyal medya etkileyicileri, diğer sosyal medya kullanıcılarının dinlediği ve güvenilir bir bilgi kaynağı olarak gördüğü aktif ve güçlü sosyal medya kullanıcıları olarak tanımlanmaktadır.

Ayrıca takipçilerin influencer markalı gönderilere olan güveni, takipçilerin bir ürünü satın alma isteklerini önemli ölçüde etkiliyor. Güven, post-güvenilirliği öngörme gücüne sahiptir ve bu da etkileyicilerin gönderilerine daha güçlü bir ilgi gösterilmesine yol açar. Ayrıca güvenin, bilgi güvenilirliğini olumlu yönde etkilediği ve güven yoluyla olumlu marka tutumunun sağlanabileceği vurgulanmaktadır. Tüketiciler SMI ile olumlu deneyimler yaşadıklarında daha güçlü bir güven inşa etme eğilimi gösterirler. Sonuç olarak, eWOM'un önemli yordayıcısı SMI tarafından oluşturulan bir güven olabilir. Tüketicinin bakış açısından ünlüler SMI'lardan daha az güvenilir görünüyor. Hayranları onlarla daha az ilişki kurabilirken, SMI'ların tüketicilerin satın alma niyetleri üzerinde daha büyük bir etkisi vardır.

Kaynakça

Altındal, M. (2013). Dijital Pazarlamada Marka Yönetimi ve Sosyal Medyanın Etkileri, Akademik Bilişim 2013 – XV. Akademik Bilişim Konferansı. (Bildiri:61).

Aytekin, Ç. & Değerli, A. (2014). Etki Bağlamında Sosyal Medyada Ölçümleme Çalışmalarına Bakış: Türkiye'deki Ajanslar Üzerine Bir Araştırma, Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, 21: 127-141.

Backaler, J., & Backaler, J. (2018). Then vs. now: Influencer marketing (re-) defined. Digital Influence: Unleash the Power of Influencer Marketing to Accelerate Your Global Business, 5-18.

Beeton, S. (2010). The advance of film tourism. Tourism and Hospitality Planning & Development, 7(1), 1-6.

Boyd, D. M. (2008). American Teen Sociality in Networked Publics (Ph.D. Thesis). University of California-Berkeley.

Cox, C., Burgess, S., Sellitto, C., & Buultjens, J. (2009). The role of user-generated content in tourists' travel planning behavior. Journal of Hospitality Marketing & Management, 18(8), 743-764.

Çakıcı, S., & Cankül, D. (2022). Restoran Tercihinde Sosyal Görünürlüğün Etkisi (The Effect of Social Visibility on Restaurant Choice). Journal of Tourism & Gastronomy Studies, 10(4), 3097-3122.

Dabija, D.-C., Bejan, B. M., & Tipi, N. (2018). Generation X versus millennials communication behaviour on social media when purchasing food versus tourist services. E+ M Ekonomie a Management, 21(1), 191-205.

Dedeoğlu, B. B., Taheri, B., Okumus, F., & Gannon, M. (2020). Understanding the importance that consumers attach to social media sharing (ISMS): Scale development and validation. Tourism management, 76, 103954.

Ekincek, S., & Önçel, S. (2017). Sosyal medyadaki restoran tüketici yorumlarının değerlendirilmesi: Foursquare örneği.

Eröz, S.S. & Doğdubay, M. (2012). Turistik Ürün Tercihinde Sosyal Medyanın Rolü ve Etik İlişkisi, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 27(1):133-157.

Fleming-Milici, F., & Harris, J. L. (2020). Adolescents' engagement with unhealthy food and beverage brands on social media. Appetite, 146, 104501.

Hays, S., Page, S. J., & Buhalis, D. (2013). Social media as a destination marketing tool: its use by national tourism organisations. Current issues in Tourism, 16(3), 211-239.

Hudson, S., & Thal, K. (2013). The impact of social media on the consumer decision process: Implications for tourism marketing. Journal of Travel & Tourism Marketing, 30(1-2), 156-160.

İşlek, M.S. (2012). Sosyal Medyanın Tüketici Davranışlarına Etkileri: Türkiye'deki Sosyal Medya Kullanıcıları Üzerine Bir Araştırma, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.

Kara, Y. & Coşkun, A. (2012). Sosyal Ağların Pazarlama Aracı Olarak Kullanımı: Türkiye'deki Hazır Giyim Firmaları Örneği, Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(2): 73-90.

Kaygısız, E., & Buyruk, L. (2022). Restoranların markalaşma sürecinde sosyal medya kullanımının yeri ve önemi: Restoran yöneticilerine yönelik araştırma. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi,

Kim, Y., Rahman, I., & Bernard, S. (2020). Comparing online reviews of hyper-local restaurants using deductive content analysis. International Journal of Hospitality Management, 86, 102445.

Kotler, P. & Keller, K. L. (2008). Principles of Marketing. Upper Saddle River, Pearsons: Prentice Hall.

Kotler, P., & Armstrong, G. M. (2017). Principles of marketing (17th ed.): Pearson Education India.

Luo, Q., & Zhong, D. (2015). Using social network analysis to explain communication characteristics of travel-related electronic word-of-mouth on social networking sites. Tourism management, 46, 274-282.

Odabaşı, K. & Odabaşı K. (2010). İnternette Pazarlama ve Sosyal Medya Stratejileri, Cinius Yayınları, İstanbul.

Rahman, M., Zahin, M., & Akter, S. (2023). Consumers' Restaurant Selection through Social Media Review. The Comilla University Journal of Business Studies, 8(1).

Richards, T. J., & Tiwari, A. (2014). Social networks and restaurant choice. Retrieved from

We Are Social (2017). Dijital 2017.

Xiang, Z., Magnini, V. P., & Fesenmaier, D. R. (2015). Information technology and consumer behavior in travel and tourism: Insights from travel planning using the internet. Journal of Retailing and Consumer Services, 22, 244-249.

Xu, X., & Pratt, S. (2018). Social media influencers as endorsers to promote travel destinations: an application of self-congruence theory to the Chinese Generation Y. Journal of Travel & Tourism Marketing, 35(7), 958-972.

Yarış, A., & Aykol, Ş. (2022). The impact of social media use on restaurant choice. Anatolia, 33(3), 310-322.

BÖLÜM 35

SAĞLIK TURİZMİNE DİASPORA PERSPEKTİFİNDEN HUKUKİ VE ETİK BAKIŞ

Ahmet ÖNAL[1]

1 Öğr. Gör. / Giresun Üniversitesi / ORCID:0000-0001-8638-4751

GİRİŞ

Sağlık turizmi, uluslararası hareketliliğin bir parçası olarak, bireylerin sağlık hizmetlerine erişim amacıyla ülkeler arası seyahatlerini ifade eder (Cohen, 2014). Diaspora toplulukları ise, kültürel, tarihsel ve ekonomik bağları nedeniyle, sağlık turizmi sektörünün önemli bir hedef kitlesini oluşturmaktadır. Bu bağlamda diaspora bireylerinin, hem memleketlerinden uzak yaşamalarının yarattığı sağlık hizmetlerine erişim zorlukları hem de kültürel bağlarını koruma istekleri, sağlık turizmi sektörüne olan ilgiyi artırmaktadır (Connell, 2011). Diaspora toplulukları, genellikle yaşadıkları ülkelerdeki sağlık sistemlerinin eksiklikleri veya yüksek maliyetler nedeniyle, alternatif arayışlarına yönelmektedir. Türkiye örneğinde olduğu gibi, diaspora üyeleri, kültürel olarak aşina oldukları bir çevrede sağlık hizmeti almak, dil bariyerlerini aşmak ve sosyal bağlarını güçlendirmek için memleketlerine yönelmektedir (Dürüstkan, 2020). Diasporanın sağlık turizmi üzerindeki etkisi, yalnızca ekonomik boyutla sınırlı değildir. Sağlık hizmetlerinin diaspora bireylerine sunulmasında kültürel hassasiyetlerin ve etik ilkelerin göz önünde bulundurulması, hizmet sunumunun sürdürülebilirliğini sağlamak açısından kritik öneme sahiptir. Özellikle diaspora topluluklarının kendilerini ait hissettikleri bir sağlık sistemi ile bağ kurmaları, hem bireysel memnuniyeti artırmakta hem de ülkelerin uluslararası sağlık turizmi alanındaki rekabet gücünü yükseltmektedir (Bushell, 2017).

Sağlık turizmi, küresel ölçekte büyüyen bir sektör olarak hukuki ve etik açıdan karmaşık sorular ortaya çıkarmaktadır. Diaspora toplulukları bağlamında, bu soruların değerlendirilmesi, hem bireylerin haklarının korunması hem de sektörün sürdürülebilirliği açısından kritik öneme sahiptir (Dedeoğlu ve Kayar, 2021). Diaspora bireylerinin sağlık hizmetlerine erişimi, uluslararası seyahatler sırasında sağlık sistemleri arasındaki farklılıklardan etkilenmekte ve bu durum, sınır ötesi sağlık hizmetleri bağlamında hukuki belirsizlikler yaratmaktadır.

Hukuki açıdan, diaspora bireylerinin karşılaştığı temel sorunlardan biri, sağlık hizmeti aldıkları ülkelerdeki yasal düzenlemelerle kendi ülkelerinin düzenlemeleri arasındaki uyumsuzluklardır. Hasta hakları, mahremiyet ve veri koruma gibi konularda uluslararası standartların eksikliği, diaspora bireylerinin güvenli bir şekilde sağlık hizmeti almasını zorlaştırabilir (Uyanık, 2018). Aynı zamanda, tedavi sonrası izleme ve komplikasyon durumlarında yasal sorumlulukların belirsizliği, sağlık turizmi süreçlerinde önemli bir boşluk oluşturmaktadır (Gönenç, 2016). Etik açıdan ise diaspora bireylerinin karşılaştığı sorunlar, kaynakların eşit dağılımı ve kültürel hassasiyetlerin göz ardı edilmesi gibi konularla ilişkilidir. Diaspora bireylerinin sağlık hizmetlerine erişiminde, yerel halkın sağlık kaynaklarıyla rekabet etmek zorunda kalması, adalet ilkesinin zedelenmesine neden olabilir (Yirik ve Ekici, 2014). Ayrıca, dil ve kültürel farklılıklar nedeniyle hasta-hekim iletişiminde yaşanan sorunlar, hem

hizmetin kalitesini hem de etik standartların uygulanabilirliğini olumsuz etkileyebilir.

Diaspora turizmi üzerine yapılan çalışmaların çoğu diaspora kimliğini, diasporanın anavatana seyahatini, vatana bağlılığını ve köklerine yeniden bağlanmasını incelemektedir (Ayaz ve Kanca, 2024). Diaspora perspektifinden hukuki ve etik boyutların değerlendirilmesi, bu sorunların çözümüne yönelik somut politikalar geliştirmek için gereklidir. Sağlık turizmi sektörünün, diasporanın ihtiyaçlarına uygun yasal düzenlemeler ve etik çerçeveler oluşturması, hem bireysel hakların korunmasını hem de sektörün uluslararası alanda güvenilirliğini artıracaktır. Bu bağlamda, uluslararası standartların oluşturulması, diaspora bireyleri için güvenli, adil ve şeffaf bir sağlık turizmi deneyimi sağlamanın temel taşını oluşturur (Shukla vd., 2024).

1. DİASPORA VE SAĞLIK TURİZMİNİN DİNAMİKLERİ

Diaspora toplulukları, sağlık turizmi sektörünün dinamiklerini şekillendiren en önemli gruplardan biridir. Sağlık hizmeti almak için kendi ülkelerinden farklı bir ülkeye seyahat eden diaspora bireyleri, hem ekonomik hem de sosyal bağlamda bu sektörün büyümesine katkıda bulunmaktadır (Connell, 2011). Bu süreç, diaspora bireylerinin yaşadıkları ülkelerin sağlık sistemlerinde yaşadığı erişim sorunları, yüksek maliyetler ve kültürel uyumsuzluklar gibi faktörlerden etkilenmektedir (Singh, 2024). Sağlık turizmi, diaspora topluluklarına iki yönlü bir avantaj sunmaktadır. İlk olarak, diaspora bireyleri, memleketlerinde daha uygun maliyetlerle ve daha kısa bekleme süreleriyle kaliteli sağlık hizmetlerine erişim sağlayabilmektedir. İkinci olarak, kültürel olarak tanıdık bir çevrede hizmet alma imkânı, bireylerin sağlık hizmeti deneyimlerini daha olumlu kılmaktadır (Aslanova, 2013). Türkiye, diaspora topluluklarına yönelik sağlık turizmi hizmetlerinde önemli bir destinasyon olarak öne çıkmaktadır. Özellikle Türk diasporası, memleketlerindeki dil, kültür ve geleneklerle uyumlu hizmetler alarak hem ekonomik hem de duygusal tatmin elde etmektedir (Unur, Kanca ve Ertaş, 2015).

Bu dinamiklerin bir diğer boyutu da sağlık turizminin ekonomik etkileridir. Diaspora bireylerinin sağlık hizmeti için seyahat etmeleri, gittikleri ülkelerin sağlık sektörüne önemli bir döviz girdisi sağlamaktadır. Türkiye, akredite hastaneler, ileri teknolojiyle donatılmış tıbbi altyapı ve uzman sağlık personeli sayesinde diaspora bireyleri için cazip bir seçenek haline gelmiştir (Gönenç, 2016). Aynı zamanda, sağlık turizmiyle birlikte gelen tatil fırsatları, diaspora bireylerinin sağlık seyahatlerini bir turizm etkinliği ile birleştirmelerine olanak tanımaktadır. Ancak bu süreçte çeşitli sorunlar da ortaya çıkmaktadır. Sağlık hizmetlerine erişimde karşılaşılan dil bariyerleri, tedavi sonrası komplikasyonların takibi ve hasta haklarının korunması gibi konular, diaspora bireylerinin sağlık turizmi deneyimlerini olumsuz etkileyebilmektedir. Bu sorunların çözümü için, diaspora topluluklarının ihtiyaçlarına uygun, hem hukuki hem

de etik çerçeveler geliştirilmelidir. Bu yaklaşım, sağlık turizminin diaspora bireyleri için daha güvenli, adil ve erişilebilir bir hale gelmesini sağlayacaktır (Bushell, 2017).

Diaspora topluluklarının sağlık hizmetlerine erişim motivasyonları, yaşadıkları ülkelerdeki sağlık sistemlerinin kısıtlılıkları ve memleketlerindeki daha uygun koşullardan faydalanma arzusu ile şekillenmektedir. Bu motivasyonlar, ekonomik, kültürel ve yasal faktörler ekseninde incelenebilir.

Ekonomik Nedenler: Diaspora bireylerinin sağlık turizmine yönelmesinde en belirgin etkenlerden biri ekonomik motivasyonlardır. Gelişmiş ülkelerdeki yüksek sağlık maliyetleri, özellikle sigorta kapsamının sınırlı olduğu durumlarda, diaspora bireylerini daha uygun fiyatlarla kaliteli hizmet alabilecekleri ülkelere yöneltmektedir (Connell, 2011). Türkiye'deki sağlık hizmetleri, hem daha ekonomik hem de teknolojiyle donatılmış altyapısı sayesinde Türk diasporası için cazip bir seçenek oluşturmaktadır. Türkiye'nin sağlık turizmi politikaları kapsamında sunduğu teşvikler ve maliyet avantajları, diaspora bireylerinin bu hizmetlere olan ilgisini artırmaktadır (Gönenç, 2016).

Kültürel Nedenler: Diaspora bireylerinin sağlık hizmetleri seçiminde kültürel faktörler önemli bir rol oynamaktadır. Sağlık hizmeti alırken dil bariyeri yaşamamak, kendilerini kültürel olarak yakın hissettikleri bir çevrede bulunmak ve geleneksel sağlık yaklaşımlarına erişim sağlamak, diaspora bireylerinin tercihlerinde belirleyici olmaktadır (Dürüstkan, 2020). Örneğin, Türk diasporası, Türkiye'de sağlık hizmeti almayı dil avantajı ve kültürel uyum nedeniyle tercih etmektedir. Bu durum, hasta-hekim ilişkisini güçlendirirken, tedavi sürecinin daha etkin bir şekilde yürütülmesini sağlamaktadır (Uyanık, 2018).

Yasal Nedenler: Diaspora bireyleri için sağlık hizmetlerine erişimde yasal düzenlemeler ve yerel sağlık sistemlerinin sınırlılıkları da önemli bir motivasyon kaynağıdır. Bazı ülkelerde yasak olan tedaviler veya prosedürler, diaspora bireylerini bu hizmetlerin sunulduğu ülkelere yönlendirebilmektedir (Alameer vd., 2024). Tüp bebek tedavisi veya estetik cerrahi gibi uygulamalarda, yasal düzenlemelerin daha esnek olduğu ülkeler, diaspora bireyleri için cazip hale gelmektedir. Ayrıca, tedavi sonrası komplikasyon durumlarında yasal belirsizliklerin çözülmesi, sağlık turizmi destinasyonlarının diaspora bireyleri için güvenli bir seçenek olmasını sağlamaktadır.

Sağlık turizmi, diaspora bireyleri için sağlık hizmetlerine erişimde birçok fırsat sunarken, aynı zamanda çeşitli zorlukları da beraberinde getirmektedir. Diaspora bireyleri, yaşadıkları ülkelerdeki sağlık hizmetlerinin yüksek maliyetleri ve sınırlı erişim olanakları nedeniyle, daha uygun fiyatlı ve kaliteli hizmet sunan destinasyonları tercih etmektedir (Connell, 2011). Türkiye, bu bağlamda diaspora bireyleri için cazip bir destinasyon haline gelmiştir. Uygun maliyetler, ileri tıbbi teknolojiye erişim olanakları ve yüksek hizmet kalitesi, Türk diasporasının Türkiye'yi tercih etmesinde etkili olan başlıca faktörler ara-

sında yer almaktadır (Yirik ve Ekici, 2014).

Kültürel uyum da diaspora bireylerinin sağlık turizmi süreçlerinde dikkate aldığı önemli bir faktördür. Türkiye, Türk diasporasına yönelik sağlık hizmetlerini dil ve kültürel hassasiyetleri gözeterek sunmakta, bu durum bireylerin tedavi sürecinde kendilerini daha güvende hissetmelerini sağlamaktadır (Aslanova, 2013). Ayrıca, sağlık turizmi kapsamında sunulan tatil olanakları, tedavi sürecinin sosyal bir deneyimle birleştirilmesini mümkün kılmaktadır. Türkiye'nin termal turizm merkezleri, doğal güzellikleri ve kültürel zenginlikleri, diaspora bireylerinin hem tedavi hem de tatil ihtiyaçlarını karşılayan önemli avantajlar sunmaktadır (Bushell, 2017). Bunun yanı sıra, bazı ülkelerde bulunmayan ileri tıbbi teknolojilere erişim, özellikle kanser tedavisi, estetik cerrahi ve tüp bebek gibi özel tedavi gerektiren durumlarda diaspora bireyleri için cazip bir seçenek oluşturmaktadır (Yirik ve Ekici, 2014).

Ancak sağlık turizmi süreçlerinde diaspora bireylerinin karşılaştığı önemli zorluklar da bulunmaktadır. Bu zorlukların başında, dil ve iletişim engelleri gelmektedir. Tedavi sırasında dil bariyerleri, hastaların tıbbi süreçleri tam anlamıyla anlamasını zorlaştırmakta ve karar alma süreçlerini olumsuz etkileyebilmektedir (Shukla vd., 2024). Ayrıca, tedavi sonrası izleme süreçlerindeki eksiklikler, diaspora bireylerinin karşılaştığı önemli bir sorun olarak öne çıkmaktadır. Tedavi tamamlandıktan sonra bireylerin genellikle yaşadıkları ülkeye dönmesi, tedavi sonrası bakım ve komplikasyon yönetimi süreçlerinde sorunlara yol açmaktadır (Gönenç, 2016).

Sağlık turizmi süreçlerinde uluslararası hukuki çerçevelerin eksikliği de diaspora bireylerinin karşılaştığı bir diğer zorluktur. Tedavi sırasında veya sonrasında ortaya çıkan komplikasyonların hukuki sorumluluğunun hangi tarafça üstlenileceği belirsizdir ve bu durum, bireylerin haklarını etkili bir şekilde savunmasını zorlaştırmaktadır (Uyanık, 2018). Buna ek olarak, sağlık turizmi hizmetlerinin yoğun olduğu bölgelerde kaynakların diaspora bireyleri lehine yeniden tahsisi, yerel halkın sağlık hizmetlerine erişimini olumsuz etkileyebilir. Bu durum, hem sosyal adalet hem de etik ilkeler açısından önemli bir sorun teşkil etmektedir (Öztürk, 2019).

2. HUKUKİ SORUNLAR: DİASPORA TOPLULUKLARI İÇİN ZORLUKLAR

Sağlık turizmi, diaspora topluluklarının uluslararası sağlık hizmetlerine erişiminde önemli bir araç olmasına rağmen, bu süreçlerde ortaya çıkan hukuki sorunlar, bireyler için ciddi zorluklar yaratmaktadır. Diaspora bireyleri, yaşadıkları ülkelerdeki sağlık sistemlerindeki maliyet yüksekliği, bekleme süreleri veya hizmet eksiklikleri nedeniyle başka ülkelerde tedavi olmayı tercih edebilir. Ancak, sınır ötesi tedavilerin karmaşık hukuki yapısı, bu tercihleri beraberinde çeşitli belirsizlikler ve riskler getirmektedir. Diaspora bireylerinin karşılaştığı temel hukuki sorunlardan biri, ulusal ve uluslararası huku-

kun uyumsuzluğudur. Tedavi aldıkları ülkenin yasal düzenlemeleri, genellikle kendi ülkelerindeki düzenlemelerden farklıdır. Hasta hakları, bilgilendirilmiş onam ve veri gizliliği gibi konularda ülkeler arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Bu durum, bireylerin sağlık hizmeti sürecindeki haklarını anlamalarını ve savunmalarını zorlaştırmaktadır. Uluslararası hukukun bu alandaki yetersizliği, diaspora bireylerinin tedavi süreçlerinde hukuki güvenceye erişimini sınırlandırmaktadır.

Sınır ötesi sağlık hizmetlerinden faydalanan bireyler, tedavi tamamlandıktan sonra genellikle ikamet ettikleri ülkeye dönmektedir. Ancak tedavi sonrası ortaya çıkan komplikasyonlar veya ek tıbbi ihtiyaçlar durumunda, bireyler bu hizmetlere erişimde ciddi zorluklarla karşılaşabilir. Tedavi hizmetini sunan sağlık kuruluşları, genellikle uzun vadeli izleme veya komplikasyon yönetimi konusunda sorumluluk üstlenmemektedir. Bu durum, tedavi sonrası bakımın koordinasyonunda boşluklar yaratmakta ve diaspora bireylerini ek maliyetlere ve bürokratik zorluklara maruz bırakmaktadır. Ayrıca, sağlık turizmi sektöründe hizmet sağlayıcıların hukuki sorumluluğu konusunda net bir çerçevenin olmaması, diaspora bireylerinin yaşadığı zorlukları artırmaktadır. Tedavi sırasında meydana gelen hataların veya hizmet eksikliklerinin tazmin edilmesi sürecinde, bireyler genellikle karmaşık ve uzun yasal süreçlerle karşı karşıya kalmaktadır. Bu tür durumlar, bireylerin sağlık turizmine olan güvenini zedeleyebilmekte ve sektörün sürdürülebilirliğini olumsuz etkileyebilmektedir. Bu açıdan, diaspora bireylerinin sağlık turizmi süreçlerinde karşılaştıkları hukuki sorunların çözümü için ulusal ve uluslararası düzeyde düzenlemelere ihtiyaç vardır. Uluslararası standartların oluşturulması, hasta haklarının korunmasını sağlayacak yasal mekanizmaların geliştirilmesi ve ülkeler arası iş birliğinin artırılması, bu sorunların üstesinden gelmek için atılabilecek önemli adımlardır. Hukuki sorunların çözümü, yalnızca diaspora bireylerinin sağlık hizmetlerine güvenle erişimini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda sağlık turizmi sektörünün uluslararası düzeyde güvenilirliğini artırır.

Ulusal ve uluslararası hukukun sağlık turizmi bağlamında uyumlu bir şekilde işlemesi her zaman mümkün değildir ve bu durum diaspora bireyleri için zorluklar yaratmaktadır. Ulusal düzenlemeler, genellikle sağlık hizmeti sunumunun yerel ihtiyaçlara göre şekillendiği bir çerçeveye sahiptir. Türkiye gibi sağlık turizmi alanında öne çıkan ülkelerde, uluslararası hasta haklarını koruma amacıyla geliştirilen düzenlemeler, uluslararası sağlık turizmi için bir rehber niteliğindedir. Türkiye'deki "Uluslararası Sağlık Turizmi ve Turistin Sağlığı Hakkında Yönetmelik," sağlık tesislerinin standartlarını belirlemekte ve uluslararası sağlık turistlerine yönelik hizmetlerin niteliğini denetlemektedir (Dedeoğlu ve Kayar, 2021). Ancak bu düzenlemeler, diaspora bireylerinin yaşadığı ülkelerdeki yasal düzenlemelerle çelişebilir ve bu da tedavi süreçlerinde karmaşıklıklara yol açabilir.

Sınır ötesi hasta hareketliliği, hasta hakları, veri gizliliği ve tedavi sonrası

sorumluluk gibi konularda uluslararası düzeyde bağlayıcı standartların bulunmaması, diaspora bireylerinin sağlık hizmetlerinden faydalanma sürecinde güvensizlik yaratmaktadır. Tedavi sonrası ortaya çıkan komplikasyonların sorumluluğunun hangi tarafın üzerinde olduğuna dair belirsizlik, bu bireylerin haklarını etkili bir şekilde kullanmalarını zorlaştırmaktadır (Uyanık, 2018). Diaspora bireyleri için sağlık hizmetlerine erişimde hukuki düzenlemelerin etkisi sadece bireysel değil, aynı zamanda sağlık turizmi sektörünün uluslararası düzeydeki işleyişini de kapsamaktadır. Bu bağlamda, ulusal düzenlemeler arasındaki farklılıkların giderilmesi ve uluslararası standartların geliştirilmesi hayati öneme sahiptir. Uluslararası sağlık turizmi sektöründe karşılıklı tanıma anlaşmaları, hasta haklarının korunmasına yönelik çerçevelerin oluşturulması ve hukuki belirsizliklerin azaltılması, diaspora bireyleri için daha güvenli ve erişilebilir bir sağlık hizmeti ortamı sağlayabilir (Singh, 2024). Hukuki çerçevenin güçlendirilmesi ve ulusal ile uluslararası düzenlemeler arasındaki uyumun artırılması, diaspora bireylerinin tedavi süreçlerindeki haklarının korunmasını sağlayacak ve sağlık turizmi sektörünün sürdürülebilirliğine katkıda bulunacaktır.

Diaspora bireyleri, genellikle ekonomik avantajlar, daha kısa bekleme süreleri veya ileri teknolojiye erişim gibi nedenlerle başka bir ülkede tedavi olmayı tercih etmektedir (Dedeoğlu ve Kayar, 2021). Ancak bu tercih, tedavi sürecindeki hukuki çerçeveler ve tedavi sonrası süreçlerdeki belirsizlikler nedeniyle karmaşıklıklar içermektedir. Sınır ötesi tedavilerde hukuki sorumluluk, genellikle tedavinin uygulandığı ülkenin yasal düzenlemeleri ile sınırlıdır. Ancak bu düzenlemeler, diaspora bireylerinin kendi ülkelerindeki hakları ve beklentileriyle uyumlu olmayabilir. Örneğin, komplikasyonların yönetimi, tedaviyle ilgili olası zararların tazmini ve sağlık hizmeti sunucularının yasal sorumlulukları konusunda ülkeler arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır (Aslanova, 2013). Bu durum, diaspora bireylerinin sınır ötesi tedavi süreçlerinde haklarını aramalarını zorlaştırmakta ve hizmetin güvenilirliğini sorgulamalarına neden olmaktadır. Tedavi sonrası takip süreçleri, sınır ötesi sağlık hizmetlerinde diaspora bireyleri için en büyük zorluklardan birini teşkil etmektedir. Tedavi tamamlandıktan sonra bireyler, genellikle ikamet ettikleri ülkelere geri dönmekte, ancak tedaviyle ilgili izleme veya komplikasyon yönetimi gerektiğinde ciddi sorunlarla karşılaşmaktadır. Tedaviyi gerçekleştiren sağlık kuruluşları, genellikle hastaların uzun vadeli takibinden sorumlu değildir, bu da tedavi sonrası hizmetlerde bir boşluk yaratmaktadır (Gönenç, 2016). Diaspora bireylerinin kendi ülkelerinde bu takip hizmetine erişim sağlaması, sağlık sistemleri arasındaki farklılıklar nedeniyle ek maliyetler ve bürokratik engeller doğurabilir.

Sağlık turizmi kapsamında diaspora bireylerinin karşılaştığı önemli sorunlardan biri, hasta haklarının korunması ve veri gizliliği ile ilgilidir. Sınır ötesi tedavi süreçlerinde hasta haklarının uygulanabilirliği, ulusal düzenle-

meler ve uluslararası standartlar arasındaki uyumsuzluklar nedeniyle ciddi zorluklar içermektedir. Hasta hakları, tedavi sürecinde bilgilendirilmiş onam, mahremiyetin korunması, güvenli ve kaliteli sağlık hizmetine erişim gibi temel unsurları içerir. Ancak farklı ülkelerdeki düzenlemelerin bu haklara yaklaşımları büyük ölçüde değişiklik gösterebilir. Veri koruma açısından, diaspora bireyleri, sağlık verilerinin güvenli bir şekilde depolanması ve yalnızca ilgili sağlık hizmetleri için kullanılması konusunda ek korumaya ihtiyaç duyar. Avrupa Birliği gibi bölgelerde veri koruma standartları oldukça gelişmiş olmasına rağmen, uluslararası sağlık turizmi bağlamında bu standartların tedavi alınan tüm ülkelerde aynı şekilde uygulanması mümkün olmamaktadır. Türkiye'de sağlık turizmine yönelik düzenlemeler, hasta mahremiyeti ve veri koruma gibi konularda belirli bir çerçeve sunmakla birlikte, uluslararası standartların eksikliği diaspora bireyleri için belirsizlik yaratabilmektedir (Dedeoğlu ve Kayar, 2021). Dil ve kültürel engeller de hasta haklarının korunmasını zorlaştıran bir diğer etkendir. Diaspora bireyleri, tedavi sürecinde haklarını ifade etmekte veya kendilerine sunulan bilgiyi anlamakta güçlük çekebilir. Bu durum, özellikle bilgilendirilmiş onam sürecinde sorunlara yol açabilir. Hasta, kendisine sunulan tedavi seçeneklerini anlamadan veya yeterince bilgilendirilmeden onay vermek zorunda kalabilir. Bu, tedavi sonrası komplikasyonlar veya hak ihlalleri durumunda hukuki süreçlerde de ciddi zorluklar yaratabilir (Dürüstkan, 2020).

3. ETİK SORUNLAR: KAYNAKLARIN EŞİTLİĞİ VE KÜLTÜREL HASSASİYET

Sağlık turizmi bağlamında diaspora bireylerine sunulan hizmetlerde ortaya çıkan etik sorunlar, genellikle kaynakların eşit paylaşımı ve kültürel hassasiyet eksikliği etrafında şekillenmektedir. Sağlık turizminin ekonomik ve sosyal faydaları açık olmakla birlikte, bu faydalar çoğu zaman yerel halk ile uluslararası hastalar arasında kaynak rekabetine yol açabilmekte ve adalet ilkesini zedeleyebilmektedir. Ayrıca, kültürel ve dilsel farklılıkların dikkate alınmaması, diaspora bireylerinin sağlık hizmetlerinden tam anlamıyla yararlanmasını zorlaştırmaktadır. Kaynakların eşitliği sorunu, sağlık turizmi sektörünün en belirgin etik ikilemlerinden biridir. Sağlık hizmetleri, sınırlı kaynaklara sahip bir alan olduğu için, bu kaynakların nasıl dağıtılacağı önemli bir etik mesele haline gelmektedir. Sağlık turizmi yoluyla uluslararası hastalara hizmet sunulması, çoğu zaman yerel halkın sağlık hizmetlerine erişimini zorlaştırabilir. Özellikle kamu hastanelerinde, sağlık turizmi gelirlerini artırma amacıyla uluslararası hastalara öncelik verilmesi, yerel halkın tedaviye erişim süresini uzatabilir ve sağlık hizmetlerinin kalitesini düşürebilir (Dürüstkan, 2020). Bu durum, adalet ve hakkaniyet ilkelerinin ihlal edilmesine yol açarak sosyal huzursuzluklara neden olabilir.

Kültürel hassasiyet, diaspora bireylerinin sağlık hizmetlerinden yararlanma sürecinde karşılaştığı önemli bir etik sorundur. Sağlık hizmetleri, kültü-

rel bağlamdan bağımsız düşünülemez ve bireylerin sağlık ihtiyaçları kadar, bu ihtiyaçlara yaklaşım biçimleri de kültürel normlara dayanır. Ancak, sağlık turizmi süreçlerinde kültürel farklılıkların yeterince dikkate alınmaması, diaspora bireylerinin tedavi sürecinde kendilerini dışlanmış hissetmelerine neden olabilir. Sağlık personelinin, diaspora bireylerinin dilini konuşamaması veya kültürel hassasiyetlerini anlamaması, hasta-hekim ilişkisinde iletişim kopukluklarına ve güven eksikliğine yol açabilir (Shukla vd., 2024). Dil engelleri, bilgilendirilmiş onam gibi temel etik süreçlerde de sorunlara neden olabilir. Hasta, kendisine sunulan tedavi seçeneklerini anlamadan onay verebilir veya yanlış yönlendirilebilir. Bu tür durumlar, tedavi sonrası komplikasyonların yönetiminde ve hasta memnuniyetinde olumsuz sonuçlara yol açabilir (Aslanova, 2013).

Sağlık kaynaklarının adil paylaşımı, sağlık turizminin en karmaşık ve tartışmalı etik meselelerinden birini oluşturmaktadır. Diaspora bireylerinin sağlık hizmetlerine erişim talepleri, sağlık turizmi sektörü tarafından büyük ölçüde karşılanmakta ve bu hizmetler genellikle ekonomik getiriler açısından olumlu sonuçlar doğurmaktadır. Ancak bu durum, yerel halkın sağlık hizmetlerine erişimi üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir ve kaynakların adil paylaşımı ilkesinin ihlal edilmesine yol açabilir. Sağlık hizmetleri, doğası gereği sınırlı kaynaklarla sunulan bir sektördür. Yatak kapasitesi, sağlık personeli sayısı ve teknolojik altyapı gibi unsurlar, bir ülkenin sağlık hizmetlerinin genel kapasitesini belirler. Sağlık turizminin getirdiği uluslararası hasta yoğunluğu, yerel sağlık hizmetlerine olan talebin artmasına neden olabilir. Bu durum, diaspora bireyleri için daha hızlı ve kaliteli hizmet sunulurken, yerel halkın sağlık hizmetlerinden yararlanma sürecinin uzamasına veya hizmet kalitesinin düşmesine yol açabilir (Öztürk, 2019). Özellikle kamu hastanelerinde, uluslararası hastalardan elde edilen gelir, bu kuruluşları ekonomik açıdan güçlendirse de, aynı zamanda kaynakların yerel halk aleyhine yeniden tahsis edilmesi riskini beraberinde getirir. Diaspora bireylerinin sağlık turizmi kapsamında hizmet alması, genellikle uluslararası düzeyde ekonomik bir fırsat olarak değerlendirilse de, bu sürecin yerel halk üzerindeki etkileri yeterince dikkate alınmamaktadır. Sağlık kaynaklarının adil dağılımı, yalnızca ekonomik bir mesele değil, aynı zamanda sosyal adalet ve hakkaniyet ilkeleriyle doğrudan ilişkilidir. Sağlık hizmetleri, her bireyin temel bir hakkı olarak kabul edilir ve bu hizmetlere erişimde herhangi bir ayrımcılık, etik açıdan kabul edilemez. Ancak, diaspora bireylerine öncelik verilmesi, yerel halk için sağlık hizmetlerine erişim hakkının zedelenmesine neden olabilir (Dedeoğlu ve Kayar, 2021). Bu sorunların çözümü için, sağlık turizmi politikalarının dengeli bir yaklaşım benimsemesi gerekmektedir. Öncelikle, kamu hastaneleri ile özel sektör arasında etkin bir iş bölümü yapılmalıdır. Kamu hastanelerinin temel önceliği, yerel halkın ihtiyaçlarını karşılamak olmalıdır. Özel sektör ise uluslararası hastaların ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde desteklenebilir. Ayrıca, sağlık turizmi gelirlerinin bir kıs-

mının yerel sağlık sistemlerini güçlendirmek için kullanılması, hem diaspora bireylerine hem de yerel halka eşit fayda sağlayacak bir model sunabilir.

Sağlık hizmetlerinde dil ve kültürel engeller, diaspora bireylerinin sağlık hizmetlerinden tam anlamıyla yararlanmasını zorlaştıran ve etik açıdan önemli ikilemler yaratan bir boyuttur. Sağlık hizmetleri, yalnızca fiziksel tedavi süreçlerini değil, aynı zamanda hasta ve sağlık hizmeti sağlayıcıları arasında güvene dayalı bir ilişkiyi de içerir. Bu ilişki, etkili bir iletişim ve kültürel hassasiyet olmadan sürdürülemez. Diaspora bireylerinin tedavi süreçlerinde yaşadığı dil ve kültürel uyumsuzluklar, sağlık hizmetlerinin kalitesini düşürebilir ve hasta haklarının ihlal edilmesine yol açabilir. Dil bariyerleri, diaspora bireyleri için sağlık hizmetlerinden yararlanma sürecinde en yaygın karşılaşılan zorluklardan biridir. Sağlık hizmeti sağlayıcılarının, hastaların ana dilini konuşamaması veya yeterli düzeyde iletişim kuramaması, tedavi sürecindeki bilgilendirilmiş onam gibi etik süreçleri karmaşık hale getirebilir. Hasta, kendisine sunulan tedavi seçeneklerini ve olası riskleri tam olarak anlayamadığında, bilinçli bir karar verme hakkından mahrum kalabilir (Singh, 2024). Bu durum, tedavi sürecinde ortaya çıkan komplikasyonların veya memnuniyetsizliklerin temel nedenlerinden biri olabilir. Kültürel farklılıklar ise sağlık hizmetlerinde hasta-hekim ilişkisini etkileyen bir faktördür. Diaspora bireyleri, genellikle tedavi sürecinde kendi kültürel değerleri ve normlarına uygun bir yaklaşım bekler. Ancak sağlık hizmeti sağlayıcılarının bu farklılıklara yeterince duyarlı olmaması, hastanın kendisini dışlanmış veya yanlış anlaşılmış hissetmesine yol açabilir (Uyanık, 2018). Bazı kültürlerde hasta mahremiyeti, sağlık hizmetlerinin temel bir parçası olarak kabul edilirken, diğer kültürlerde bu konuya daha az önem verilebilir. Bu tür uyumsuzluklar, hasta memnuniyetini olumsuz etkileyerek sağlık hizmetlerinin etkinliğini azaltabilir. Dil ve kültürel engellerin yarattığı etik ikilemler, aynı zamanda sağlık hizmeti sağlayıcılarının profesyonel sorumluluklarını da etkiler. Sağlık çalışanlarının, hastaların dilsel ve kültürel ihtiyaçlarını anlamaları ve bu ihtiyaçlara uygun bir hizmet sunmaları, etik açıdan bir zorunluluktur. Ancak bu tür beceriler, genellikle sağlık çalışanlarının eğitim süreçlerinde yeterince ele alınmamaktadır. Bu durum, hizmetin kalitesini düşürmekle kalmaz, aynı zamanda sağlık hizmeti sunumunda etik standartların ihlal edilmesine yol açabilir (Yirik ve Ekici, 2014).

Diaspora bireyleri, sağlık turizmi kapsamında uluslararası sağlık hizmetlerinden yararlanırken, özellikle düşük gelir grupları için aşırı fiyatlandırma ve ayrımcılık gibi etik sorunlarla karşılaşabilir. Bu durum, sağlık turizmi sektörünün ticari yapısından kaynaklanan bir dizi sistemik sorunun bir yansımasıdır. Aşırı fiyatlandırma ve ayrımcılık, diaspora bireylerinin sağlık hizmetlerine erişimini zorlaştırmakla kalmaz, aynı zamanda sağlık turizmi sektörünün etik standartlarını da zedeler. Aşırı fiyatlandırma, diaspora bireylerinin sıklıkla karşılaştığı bir sorundur. Uluslararası hastaların sağlık hizmetleri için yüksek ücretler ödemesi, sağlık turizmi sektöründe yaygın bir uygulamadır. Bu durum,

diaspora bireylerinin ekonomik durumları göz önünde bulundurulmaksızın, ticari kazanç elde etme amacıyla hizmet sağlayıcılar tarafından fiyatların artırılmasıyla ilişkilidir. Özellikle düşük gelirli diaspora bireyleri, bu yüksek maliyetler nedeniyle kaliteli sağlık hizmetlerinden mahrum kalma riskiyle karşı karşıya kalmaktadır. Sağlık turizmi sektöründe fiyat şeffaflığının eksikliği, bu sorunun daha da derinleşmesine yol açabilir (Shukla vd., 2024). Ayrımcılık ise, diaspora bireylerinin sağlık hizmetlerinden eşit bir şekilde yararlanmasını engelleyen bir etik sorundur. Düşük gelirli bireyler, sağlık hizmetleri sunumunda genellikle ikinci plana atılabilir veya daha düşük kaliteli hizmetlerle karşılaşabilir. Ayrıca, uluslararası hastalara yönelik pazarlama stratejilerinin, yüksek gelirli bireyleri hedef alması, düşük gelir grubundaki diaspora bireylerini dezavantajlı bir konuma itmektedir. Bu durum, sağlık hizmetlerine erişimde sosyal adalet ve eşitlik ilkelerinin ihlal edilmesine yol açmaktadır (Öztürk, 2019). Ayrıca, diaspora bireyleri, özellikle kültürel veya dilsel farklılıklar nedeniyle ayrımcılıkla karşılaşabilir. Sağlık hizmeti sağlayıcılarının, diaspora bireylerinin özel ihtiyaçlarına duyarsız kalması veya bu bireyleri yalnızca ekonomik bir kazanç kaynağı olarak görmesi, etik ihlalleri daha da artırabilir. Bu durum, hem bireysel hasta memnuniyetini düşürmekte hem de sağlık hizmetlerinin genel kalitesini olumsuz etkilemektedir (Uyanık, 2018).

4. ÇÖZÜM ÖNERİLERİ VE POLİTİKALAR

Diaspora bireylerinin sağlık hizmetlerine erişiminde hukuki çerçevelerin açık ve koruyucu bir yapıda olması hayati öneme sahiptir. Sağlık turizmi kapsamında diaspora bireylerinin haklarını güvence altına alacak ulusal ve uluslararası düzenlemeler geliştirilmeli, bu düzenlemeler hasta haklarını, veri gizliliğini ve tedavi sonrası sorumlulukları içermelidir. Özellikle, komplikasyonların yönetimi ve tedavi sonrası bakım süreçlerinde hukuki güvencelerin net bir şekilde tanımlanması, bireylerin sağlık hizmetlerine güvenini artıracaktır (Aslanova, 2013). Ayrıca, uluslararası sağlık turizmi bağlamında hukuki uyum mekanizmaları oluşturulmalıdır. Bu mekanizmalar, tedavi aldıkları ülkede diaspora bireylerinin haklarını korurken, ikamet ettikleri ülkelerdeki hukuki düzenlemelerle uyumlu bir çerçeve sunmalıdır. Örneğin, uluslararası hasta hakları standartları ve karşılıklı tanıma anlaşmaları bu alandaki hukuki boşlukları doldurabilir (Dürüstkan, 2020).

Sağlık hizmetlerinde kültürel duyarlılık, diaspora bireylerinin sağlık turizmi süreçlerinde yaşadığı dil ve kültürel engellerin aşılması için kritik bir araçtır. Sağlık turizmi politikaları, diaspora bireylerinin kültürel ve dilsel farklılıklarını göz önünde bulunduran bir yaklaşımla tasarlanmalıdır. Sağlık personeline yönelik kültürel duyarlılık eğitimlerinin yaygınlaştırılması ve diaspora bireylerine hitap eden dil yetkinliği olan uzmanların istihdam edilmesi bu konuda önemli adımlardır (Dedeoğlu ve Kayar, 2021). Etik değerlerin sağlık turizmi süreçlerine entegrasyonu, yalnızca bireylerin sağlık hizmetlerinden eşit bir şekilde yararlanmasını sağlamaz, aynı zamanda sektörün etik stan-

dartlarının güçlendirilmesine de katkı sunar. Aşırı fiyatlandırma, ayrımcılık ve şeffaf olmayan hizmet politikalarının önlenmesi için sektörün etik ilkelere dayalı düzenlenmesi gereklidir. Bu tür politikalar, sağlık turizmi sektörünün uluslararası düzeyde güvenilirliğini artıracaktır.

Türk diasporasına yönelik özel sağlık turizmi stratejileri, bu grubun ihtiyaçlarına özgü hizmetler sunarak hem bireysel memnuniyeti artırabilir hem de Türkiye'nin sağlık turizmi sektöründeki rekabet gücünü güçlendirebilir. Bu kapsamda, diaspora bireylerine yönelik kapsamlı sağlık turizmi paketleri ve teşvik programları geliştirilmelidir. Bu paketler, ekonomik durumu zayıf olan bireylerin erişimini kolaylaştıracak mali destek mekanizmalarını içermelidir. Ayrıca, dijital sağlık hizmetleri altyapısının geliştirilmesi, diaspora bireylerinin tedavi süreçlerini kolaylaştırabilir. Tedavi sonrası izleme, komplikasyon yönetimi ve danışmanlık hizmetlerini içeren online platformlar, bu bireylerin uzun vadeli sağlık ihtiyaçlarının karşılanmasına katkı sağlayabilir. Türkiye'nin sağlık turizmi sektörü, bu tür yenilikçi çözümlerle Türk diasporasına yönelik hizmetlerini daha etkin hale getirebilir (Gönenç, 2016).

SONUÇ

Diaspora ve sağlık turizmi arasındaki ilişki, uluslararası sağlık politikalarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Diaspora bireylerinin, özellikle kendi memleketleriyle bağlarını koruma isteği ve uygun maliyetli, kaliteli sağlık hizmetlerine erişim talepleri, sağlık turizmi sektörünü küresel ölçekte etkileyen dinamikler yaratmaktadır. Bu bağlamda, sağlık turizminin uluslararası sağlık politikalarına etkisi, sadece ekonomik faydalarla sınırlı değildir; aynı zamanda hasta hakları, veri gizliliği ve tedavi sonrası takip gibi hukuki ve etik konuların yeniden ele alınmasını gerektirmektedir. Diaspora bireylerinin sağlık hizmetlerinden tam anlamıyla faydalanabilmesi için ulusal ve uluslararası düzeyde politikaların bu ihtiyaçlara uyumlu hale getirilmesi zorunludur.

Sağlık turizmi bağlamında hukuki ve etik sorunların çözümü, uluslararası iş birliğini ve kültürel hassasiyeti ön planda tutan bir yaklaşımı gerektirir. Diaspora bireylerinin sağlık hizmetlerinden eşit, adil ve sürdürülebilir bir şekilde yararlanabilmesi için uluslararası standartların geliştirilmesi ve bu standartların ulusal düzeyde uygulanabilir hale getirilmesi büyük önem taşır. Tedavi süreçlerinde yasal belirsizliklerin giderilmesi, veri gizliliğinin sağlanması ve hasta haklarının korunması gibi temel unsurlar, diaspora bireylerinin sağlık hizmetlerinden güvenle faydalanmasını sağlayacaktır. Bu süreçte, ülkeler arasında hasta hakları, sorumluluk ve veri güvenliği gibi konuları kapsayan karşılıklı tanıma anlaşmalarının yapılması, sağlık turizmi sektörünün sürdürülebilirliğini destekleyen kritik bir adım olacaktır. Kültürel hassasiyetin sağlık turizmi politikalarına entegrasyonu, yalnızca bireylerin memnuniyetini artırmakla kalmaz, aynı zamanda uluslararası sağlık hizmetlerinin kalitesini ve eri-

şilebilirliğini de yükseltir. Özellikle diaspora bireylerinin, dil ve kültür engelleri nedeniyle karşılaştığı sorunların çözülmesi, bu bireylerin tedavi sürecindeki deneyimlerini önemli ölçüde iyileştirebilir. Sağlık turizmi hizmetlerinin, kültürel ve dilsel farklılıkları dikkate alan bir yaklaşımla sunulması, yalnızca etik bir gereklilik değil, aynı zamanda küresel sağlık sistemlerinin daha kapsayıcı hale gelmesi için stratejik bir ihtiyaçtır.

Diaspora ve sağlık turizmi ilişkisinde ortaya çıkan hukuki ve etik sorunların çözümü için uluslararası iş birliği ve kültürel hassasiyeti esas alan politikaların geliştirilmesi gerekmektedir. Bu yaklaşımlar, sağlık turizmi sektörünün yalnızca ekonomik bir araç değil, aynı zamanda küresel sağlık eşitliğini destekleyen bir mekanizma olarak işlev görmesini sağlayacaktır. Türkiye gibi ülkeler, bu süreçte hem sağlık turizmi hizmetlerinin kalitesini artırarak hem de diaspora bireylerinin ihtiyaçlarını dikkate alan stratejiler geliştirerek küresel sağlık sistemlerinde öncü bir rol oynayabilir.

KAYNAKÇA

Alameer, R. M., Alhammadi, A. A., Taha, Y., Al Goufi, T., & Almaghrabi, R. S. (2024). Dilemma of commercial organ transplant in the Middle East. *BMC medicine*, *22*(1), 322.

Aslanova, K. (2013). Türkiye'de Sağlik Turizmi ve Sağlik Turizmi Hukuku. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, *3*(3), 129-145.

Ayaz, E. N., & Kanca, B. (2024). A Socio-Cultural Research on The People of Yağlıdere Living in The Usa within The Scope of Diaspora Tourism. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, *11*(4), 3667–3686.

Bushell, R. (2017). Healthy tourism. MK Smith ve L. Puczkó (Eds.), In the Routledge handbook of health tourism (s. 91-102.).

Cohen, I. G. (2014). *Patients with passports: medical tourism, law, and ethics*. Oxford University Press.

Connell, J. (2011). Medical tourism. CAB International.

Dedeoğlu, A. K., & Kayar, A. (2021). Sağlık turizminde etik sorunları. *Türkiye Biyoetik Dergisi*, *8*(4), 178-186.

Dürüstkan, S. (2020). Kamu hastanelerinin sağlık turizmindeki etik konumu. *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku Tarihi Dergisi*.

Gönenç, F. İ. (2016). Hukuki ve etik boyutuyla medikal turizm. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, *22*(3), 1173-1184.

Öztürk, G. (2019). *Sağlık turizminde hasta hakları ve etik sorunsalı üzerine bir araştırma* (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Shukla, A., Yadav, N., Berry, K., Sharma, N., & Uniyal, M. C. (2024). Ethical Responsibilities of Hospitality Providers in Prenatal Tourism and Birthright Citizenship. In *Exploration of Prenatal Tourism and Birthright Citizenship* (pp. 1-20). IGI Global Scientific Publishing.

Singh, D. (2024). Global Surrogacy and Assisted Reproductive Technologies: Navigating Ethical and Legal Challenges Across Borders.

Unur, K., Kanca, B., & Ertaş, Ç. (2015). Türkiye'nin Diaspora Turizmi Potansiyeline İlişkin Bir Değerlendirme. I. In *Eurasia International Tourism Congress: Current Issues, Trends, and Indicators (EITOC-2015)* (Vol. 2, pp. 350-362).

Uyanık, A. (2018). Sağlık turizmi hukuku. *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, (36), 2023-01.

Yirik, Ş., & Ekici, R. (2014). Medikal turizm kapsamında yaşanan genel etik problemler ve bölge pazarında yaratmış olduğu olumsuzluklar (Akdeniz Bölgesi Örneği). Ulusal Turizm Kongresi, 1586-1599.

BÖLÜM 36

EKOTURİZM KAPSAMINDA AÇIK ALAN REKREASYONU

Ebru BARAKAZI[1]

1 Dr., Bağımsız Araştırmacı, Şanlıurfa, Türkiye. Orcid: 0000-0002-6039-5556

1. Giriş

Sosyalleşme isteği ve kendini gerçekleştirme arzusu, son yıllarda bireylerin sıklıkla üzerinde düşündüğü konuların başında gelmektedir. Özellikle Covid 19 salgını sürecinde bir yıldan fazla süre boyunca yaşam alanlarında izolasyon yaşanması, insanların özgürlük duygularını tetiklemektedir (Szczepańska ve Pietrzyka, 2021). Bu süreçte kapalı alan fobisinin yanı sıra çeşitli psikolojik rahatsızlıklar ortaya çıkarak herkesin olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. Salgından sonra normalleşme dönemi sanıldığı kadar olmamış ve hastalık endişesi nedeniyle insanlardan uzak alanlarda bulunma isteği oluşmuştur. Bu kapsamda çoğu birey kırsal alanlara taşınırken nüfus popülasyonu az olan yerlerde yaşam isteği doğmuştur. Tüm bunların sonucunda büyük şehir imkanları ve yoğun iş fırsatları nedeniyle stresli kentlerde yaşamaya alışık olan bireyler, doğal ekosistemle daha fazla temas etmeye başlayarak sessizliğin ve doğal yaşamın deneyimine ulaşmıştır (Korpilo vd., 2024). Artan talep ve istekler sonucunda yapısı tahribata uğramamış ekolojik çevreye turistik ve deneyimsel geziler düzenlenmeye başlamıştır. Ayrıca tıbbi veya rehabilite amaçlı talepler, son zamanlarda ekoturizme yönelik baskıyı artırmaya başlamıştır. Geleneksel anlamda yapılan kapalı alan rekreasyon faaliyetleri, ekoturizm çatısı altında açık alanda sıklıkla yapılarak insan ve doğa etkileşimi ortaya konulmaktadır. Nefes egzersizleri, yoga, fiziksel etkinlikler ve doğada yürüyüş gibi pek çok etkinlik bu kapsamda değerlendirilmektedir (Arif vd., 2023). Açık alanda yapılan rekreasyon aktiviteleri doğayı tanıma ve koruma açısından da bilinç kazandırırken stresten kaçınma ve ruhsal dinginliği de katkıda bulunmaktadır.

Ekoturizm, geleneksel olarak yapılan deniz turizmini tercih etmeyen turistler için önemli bir alternatif turizm olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle kırsal alanlarda bulunan turistik destinasyonlara yönelik alt yapı imkanlarının iyileştirilmesi ve ulaşılabilirliği noktasındaki engellerin kaldırılması sonucunda birçok doğa güzelliği, turizm hizmetine girmeyi başarmıştır. Bu durum yerel halkın ekonomik gücünü desteklerken doğa amaçlı açık alan rekreasyon faaliyetlerinin de yapılmasına olanak sağlamıştır. Bu gelişmeler ışığında ekoturizm ve açık alan rekreasyon faaliyetleri ilişkisi incelenmeye çalışılarak konuya dair bilimsel yaklaşımların ortaya konulması amaçlanmaktadır.

2. Ekoturizm

20. yüzyılın sonlarından itibaren bilimsel çalışmalarda yer alan ekoturizm, yerel toplumun refahını sağlarken çevreyi koruyan ve turistlere tatmin edici bir doğa deneyimi ve keyfi sağlayan özel bir doğa temelli turizm biçimi olarak kabul görmektedir. Yıllar süren araştırma ve geliştirmeyle ekoturizm, turizm araştırmaları alanında bir araştırma konusu haline gelmiştir. Bu kapsamda ilk olarak Birleşmiş Milletler (BM) 2002 yılını uluslararası ekoturizm yılı olarak ilan ederek profesyonel Ekoturizm Dergisini kurmuştur. Ekoturizmin

temel hedefleri arasında, doğal kaynakların korunması, ekonomik gelir elde edilmesi, eğitim, yerel katılım ve yerel ekonomik kalkınma ve altyapı gibi sosyal faydaların teşviki de dahil olmak üzere uzun vadeli sürdürülebilir kalkınma gibi amaçlar bulunmaktadır (Xu vd., 2023).

Ekoturizm, doğal ortamları yakından deneyimlemek, yabani hayat hakkında bilgi edinmek ve yerel kültürlerin eşsiz değerini otantik bir şekilde öğrenmenin en iyi yolu olarak kabul görmektedir. Turizmin sürdürülebilir gelişimini teşvik eden ekoturizm, kırsal bölgeler başta olmak üzere her yerde doğal değerlerin korunmasını ve yaşatılmasını hedeflemektedir. Etkili ve iyi planlandığında, yerel paydaşlara önemli ekonomik faydalar sağlarken kötü planlanmış ekoturizm, çevreyi ve insanları olumsuz etkileyebilmektedir. Kapsamlı bir ekoturizm modeli, çevresel iyileştirmeyi destekleyen, küresel kapsamda ve hem çevresel hem de sosyokültürel boyutları kapsayan sürdürülebilir özellikleri içermektedir. Ekoturizm genellikle sürdürülebilir turizmi teşvik etme yönündeki turizm endüstrisinin çabalarının bir parçası olarak görülürken ekoturistler için ise bir cazibe merkezini ziyaret etmenin derin bir haz ve dönüşümsel deneyimleri yaşamasına olanak sağlamaktadır (Khanra vd., 2021).

Ekoturizmin yerel bir topluluğa iş ve gelir gibi kalıcı ekonomik kazanımlar getirirken bu ekonomik güçlendirme biçiminin genellikle yerel halk arasında turizme ilişkin olumlu algılar yarattığını gösterdiği anlaşılmaktadır. Bir diğer yandan ekoturizm, psikolojik güçlendirme ile toplum üyelerinin çevresel varlıklarının değerinin dışarıdan tanınması nedeniyle deneyimleyebilecekleri artan öz saygı ve coşkuyu ele almaktadır. Ayrıca sosyal güçlendirme ile başarılı bir ekoturizm girişimi geliştirmek için toplum örgütlenmesinde, uyumda ve iş birliğinde bir gelişmeyi içermektedir. Siyasi güçlendirme yoluyla da bir toplumun karar alma süreçlerine katılabilmesi, onlara bir ses verebilmesi ve diğer otoriteler tarafından alınan ve hoş karşılanmayan kararlara meydan okuması şeklinde açıklamak mümkündür (Thompson, 2022).

Ekoturizm planlamasının kötü yapıldığı durumlarda, toplum temelli turizmin bilgi eksikliğinden dolayı kırsal destinasyonların kötü yönetimine karşı ekolojik çevrenin savunmasız olduğu belirlenmiştir. Bu durum, doğal, sosyal ve çevresel kaynakların potansiyelini en üst düzeye çıkarma konusunda kamu bilincinin eksikliği açısından olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Bu durum karşısında yerel paydaşların ve karar vericilerin iş birliği hayati derece de önem taşımaktadır. Ancak iş birliğine yanaşmayan ve dirençli olanların ortaya koyduğu ekoturizm örnekleri bulunmaktadır. Örneğin, Kosta Rika'nın Ostional kentinde, kırsal ekoturizmin dikkatli planlama yoluyla geliştirilmediği bir durumla karşı karşıya kalan birkaç yerel topluluk tespit edilmiştir. Bu durum, ekoturizmin uygulanmasının zayıf erişilebilirlik, optimumdan daha az yerel varlık yönetimi, dış bağışçı kuruluşlara bağımlılık, yetersiz pazarlama ve sürdürülebilir projelerde yönetim kapasitesinin eksikliği yaşamasına neden

olduğunu ortaya koymaktadır (Hatma Indra Jaya vd., 2024). Ayrıca, yüksek ticari hedeflerle hareket edilmesi sonucunda ekoturizm bölgesinde ciddi sorunlar meydana gelebilmekte ve doğal güzellikleri kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalabilmektedir. Bunun en temel göstergelerinden birisi olan betonlaşma ve çarpık yapılaşmadır. Mimari ve taş yapısı uygun olmadan hızlı bir biçimde sürdürülebilir ilkesine aykırı şekilde yapılaşmalar, ekolojik çevreye altyapı ve görüntü olarak ciddi zararlar vermektedir (Güzel ve Çakır, 2023). Özgün varlığını kaybeden ekoturizm destinasyonları, turistler tarafından ziyaret edilme olasılığı giderek düşüş göstermektedir.

Ekoturizm ile diğer turizm türleri arasındaki ayrımın çok farklı şekillerde yapıldığını söylemek mümkündür. Doğa temelli turizm kategorisinde öne çıkan bu turizm türü, 3S (Sea, Sand, Sun) tipi kitle turizmi, macera turizmi ve trekking ile amaç bakımında ayrışmaktadır. Ancak nadiren de olsa ekoturizm biçimleri olarak tanımlanan avcılık ve balıkçılık faaliyetleri bulunmaktadır. Ekoturizmin, sürdürülebilirlik ve turist ile cazibe merkezi arasındaki etkileşimin doğası gibi faktörlerle diğer doğa temelli turizm biçimlerinden ayırmaktadır. Ekoturizmin tamamen bu kategoriye dahil edilmemesi, belirli geçmiş ve şimdiki kültürel cazibe merkezlerinin ekoturizmin ikincil bir bileşenini oluşturabileceğinden kaynaklanmaktadır. Bu bakış açısı ekoturizme kültürel bileşeni dahil etmenin mantığı, en iyi şekilde yerli kültürlerin etkisi ve varlığı açısından örtüşmektedir (Weaver, 2001). Bu noktada ekoturizm, kültür ile doğa arasındaki sınırı kaldırarak katılımcılarla doğa etkileşimini en iyi düzeyde sağlamaya çalışan turizm türü olarak dikkat çekmektedir. Nitekim doğal güzellikler, özünü kaybetmeyen yapılar ve kültürel değerlerle deneyim elde etmek isteye turistler içinde ekoturizm faaliyetleri çeşitli fırsatlar sunmaktadır.

Ekoturizm sıklıkla karıştırıldığı bir diğer kavram ise alternatif turizm türüdür. Bu iki kavram arasındaki en temel farklardan birisi ekoturizmin faaliyetlerini sürdürdüğü çevresini koruma ilkesinin belirginliğidir. Alternatif turizm ise daha kapsayıcı bir turizm türü olarak öne çıkarken geniş ölçekli ama koruma amacı olmayan bir yaklaşımı temsil etmektedir. Alternatif turizm, bilim insanlarının birçok tartışmasına konu olan güncel paradigmadır. Bu tür ekoturizm, kitle turizmi için rekabet eden bir paradigma haline gelmiştir. Araştırmacılar, alternatif turizmin, kitle turizmine alternatif olarak hareket eden turizm stratejilerinden oluşan genel bir terim olduğunu belirtirken daha çok turistin sağlığı ve sorumluklarına odaklanmaktadır. Örneğin, ekoturizm doğal çevrenin korunmasını gerektirirken alternatif turizm ise miras, kültür, mimari ve kırsal yaşamı sergileyen herhangi bir turizm biçimi olarak adlandırılmaktadır (Rana, 2021).

3. Açık Alan Rekreasyonu

Açık alan rekreasyonu, yasa, yasal geçmiş veya idari düzenlemeyle

tanımlanmamıştır. Bu nedenle, Ulusal plan terimi geniş bir şekilde yorumlamaktadır. Ulusal planın amaçları doğrultusunda, açık alan rekreasyonu, kentsel ve insan yapımı bir ortamda açık alanda gerçekleşen bu faaliyetlerin yanı sıra geleneksel olarak doğal çevreyle ilişkilendirilen faaliyetleri de içermektedir. Bu geniş tanım, bazı açık alan rekreasyoncularının kabul edebileceğinden daha geniştir (Hansen vd., 2023). Bir diğer tanımlama da açık alan rekreasyonu, doğal kaynakların bilgisini, kullanımını, değerlendirilmesini içeren açık alanda veya kapalı alanda yapılan herhangi bir keyifli boş zaman aktivitesi şeklinde ifade edilmektedir. Ancak, bu tanımlama, doğal manzarayı değiştirmeyi gerektiren kayak ve golf gibi rekreasyonları hariç tutmaktadır. Bu nedenle, açık alan rekreasyonu tanımı ticari, kamusal ve kâr amacı gütmeyen ortaklıkların entegrasyonunu tartışılır hale getirmektedir. Rekreasyon, Latince 'recreare' kelimesinden türetilmiştir ve yeniden yaratmak, tazelenmek ve canlanmak anlamına gelmektedir. Bu noktada yeniden yaratma veya yeniden doğma eylemi olarak değerlendirilirken açık alan rekreasyonu açıklamak için kullanılan bazı tipik ifadeler şu şekilde sıralanmaktadır (Phipps, 1991);

1. Açık alanlarda boş zamanın zevkli ve yapıcı kullanımı.

2. Genellikle bir değişiklik veya eğlence sağlayarak kişiyi işten uzaklaştıran açık alan rekreasyon aktiviteleri.

3. Dışsal zorlama nedeniyle değil, içsel arzu nedeniyle katıldığımız açık alan rekreasyon aktiviteler.

Açık alan rekreasyonundaki eğilimleri daha iyi anlama konusundaki ilgi 21. yüzyılda artarak devam etmektedir. Genel olarak, açık alan rekreasyonu kaynakları inceleme komisyonu tarafından 1962'de yürütülen açık alan rekreasyonu eğilimlerinin ilk ülke çapındaki değerlendirmesinden bu yana, hemen hemen tüm açık alan etkinliği ve kamu arazisi ziyaretlerinin arttığı gözlemlenmektedir. Bunula birlikte Amerika kıtasında da açık alan rekreasyonunda değişimler olduğuna dair işaretler olduğu belirtilmektedir (Cordell vd., 2004). Son yıllarda, bazı doğa temelli ulusal balıkçılık, avcılık ve yaban hayatıyla ilişkili rekreasyon aktivitelerine katılımın azaldığını gösterilse de diğer birçok aktivite için artan bir popülerlik eğilimi hala sürmektedir. Vahşi doğayı ve diğer ilkel alanları ziyaret etmek gibi bazı açık alan rekreasyon aktiviteleri oldukça güçlü bir popülerlik artışı göstermektedir. Doğa temelli ve diğer açık alan rekreasyonundaki trendlerin geniş kapsamlı etkileri olduğundan, bu trendlere ve öngörülen geleceklere yakından bakıldığında pek çok çeşidi bulunduğu anlaşılmaktadır. Açık alan rekreasyonu, açık alanda yapılan rekreasyon aktivitesi olmasından dolayı birçok biçim alabilmektedir. Bu durum, rekreasyon katılımcısı tarafından seçilen farklı aktiviteler, ortamlar, sosyal etkileşim türleri, ekipmanlar ve zamanlarla ortaya çıkmaktadır. Rekreasyon fiziksel olarak aktif veya hareketsiz olabilirken doğa temelli açık alan rekreasyon katılımları şunları içermektedir (Wear ve Greis, 2013);

• *Rekreasyon ve tarihi yerleri ziyaret etmek*: Plajı, tarih öncesi yerleri ve tarihi yerleri ziyaret etmek; gelişmiş kampçılık, göllerde, göletlerde ve diğer su kütlelerinde yüzmek; plajların dışındaki su kenarlarını ziyaret etmek,

• *Doğayı izlemek/fotoğraflamak*: Kuşları, diğer yaban hayatını, balıkları, doğal manzaraları ve yabani çiçekleri, ağaçları ve diğer bitkileri izlemek veya fotoğraflamak; "doğa merkezi" tipi tesisleri ziyaret etmek; mantar, yemiş ve diğer bitkileri toplamak; tekne turları veya geziler yapmak,

• *Kırsal alanlardaki aktiviteler*: Sırt çantalı geziler, günlük yürüyüş, patikalarda at binme, dağ tırmanışı, vahşi doğayı veya ilkel bir alanı ziyaret etme, ilkel kamp, dağ bisikleti, mağaracılık, kaya tırmanışı, oryantiring,

• *Motorlu aktiviteler*: Motorlu tekne, arazi aracı sürme, kar arabası, kişisel su aracı kullanma, su kayağı,

• *Avcılık ve balıkçılık*: Anadrom balıkçılık (örneğin Güney'de bulunmayan ancak bölgeden bazı katılımcıları çeken somon gibi tuzlu-tatlı su göçmen balıkları), soğuk su balıkçılığı, ılık su balıkçılığı, tuzlu su balıkçılığı, büyük av hayvanı avcılığı, küçük av hayvanı avcılığı ve göçmen kuş avcılığı,

• *Motorsuz tekne ve dalış*: Kano, kayak, rafting, kürek, yelken, sörf, rüzgâr sörfü, şnorkelli yüzme, tüplü dalış,

• *Kar kayağı ve diğer kış aktiviteleri*: Kros kayak, yokuş aşağı kayak, kar ayakkabısıyla yürüyüş, buz balıkçılığı.

Açık alan rekreasyonunun katılımcıların sosyal destek düzeyleri üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu gösterilmektedir. Arkadaş edinme, duygusal bir sırrı paylaşma ve daha düşük sosyal kaygı düzeyleri sağlamaktadır. Açık alan gezilerine katılanlar, topluluk duygusunda artış yaşamakta ve uzun dönemli sürecek dostluklar sürdürdükleri gözlemlenmektedir. Açık alan programları, katılımcıların birbirleri arasında bağ kurmasını ve destekleyici ilişkiler kurmasını teşvik eden yoğun bir deneyim sunarken kaliteli bir yaşam algısı elde etmesine imkân sağlamaktadır. Bu programlar, üniversitelerin ayrımcılık yapmama ve kapsayıcılık konusunda da daha dönüştürücü vizyonları keşfetmeleri için bir yol olabilmesi açısından çok önemlidir. Açık alan rekreasyon programları, uyarlanabilir rekreasyon, evrensel tasarım ve kapsayıcı grupları kolaylaştırma konusunda uzmanlığa sahip olması nedeniyle katılımcılar üzerinde kritik role sahiptir (Andre vd., 2017).

Açık alan rekreasyonu genellikle birçok çeşit aktiviteyi kapsamaktadır. Kuş gözlemciliği, yürümeyi, sesleri ve görsel ipuçlarını yorumlamayarak diğer kuş gözlemcileriyle sosyalleşmeyi içermektedir. Bir diğeri ise yürüyüş, çoğu açık alan rekreasyonu biçiminin ortak paydasıdır. Haftada sadece üç saat veya her gün yarım saat tempolu yürüyüş, bireylerde kalp hastalığı riskinin %30 ila %40 daha düşük olmasına neden olarak insan sağlığına ciddi düzeyde faysa

sağlamaktadır. Tempolu ve programlı açık alan rekreasyon faaliyetlerinin katılımcılara sağladığı yararlar şu şekilde sıralanabilmektedir (Godbey, 2009);

- Kilo yönetimi,
- Kan basıncını kontrol etme,
- Kalp krizi riskini azaltma,
- İyi‖ kolesterolü artırma,
- İnme riskini düşürme,
- Meme kanseri ve Tip 2 diyabet riskini azaltma,
- Safra taşı ameliyatı ihtiyacını ortadan kaldırma,
- Kalça kırığına karşı koruma,
- Depresyon, kolon kanseri, kabızlık, osteoporoz ve iktidarsızlığı önleme,
- Ömrü uzatma,
- Stres seviyelerini düşürme,
- Arterit ve sırt ağrısını hafifletme,
- Kasları, kemikleri ve eklemleri güçlendirmek,
- Uykuyu iyileştirmek ve genel ruh halini ve esenlik hissini yükseltmek.

Açık alan rekreasyonu, insanların doğaya veya yeşil alanlara erişebildikleri yerlerde, çoğunlukla günlük veya hafta sonu rutinlerinin bir parçası olarak, açık alanda gerçekleştirdikleri aktiviteleri ifade etmektedir. Tipik olarak bu etkinliklere ilgi gösteren katılımcılar, milli parklara, ormanlara, göllere, denize veya kırsala yakın veya buraların içinde bulunan yerlere seyahat etmek ve bu yerlerde gece kalmak ve bu ortamları kullanarak ve doğal nitelikleriyle uyumlu aktivitelere katılmak istemektedirler. Gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin kırsal ve çevre bölgelerine ve giderek artan bir şekilde yerel kültürleri deneyimlemenin ve vahşi doğa maceralarına çıkmanın turiste kişisel gelişim, gönüllülük yoluyla ziyaret edilen bölgeye faydalar ve gezegende yaşamanın yeni yollarını öğrenerek eğitim yoluyla faydalar sağlayan ekoturizm ile açık alan rekreasyon aktivitelere yakın ilişki halindedir. Flora, fauna ve kültürel mirasın başlıca ilgi çekici yerler olduğu ekoturizm, açık alan rekreasyonu ile daha popüler hale gelebilmektedir. Nitekim, Avrupalı vatandaşlar Avrupa dışına seyahat eder ve motivasyonlarını etkileyen eğilimler ve itici güçler için açık alan rekreasyonu olan ekoturizm destinasyonlarını öncelikli hedefleri olarak belirledikleri ifade etmektedirler (Bell vd., 2007).

Günümüzde bireyleri en çok zorlayan unsurların başında gelen stres, kaygı ve iletişimsizlik gibi psikolojik sorunlar gelmektedir (Alrashed vd., 2022).

Bu durumlara karşı başa çıkabilmek amacıyla açık alan rekreasyon faaliyetleri hem tıbbi hem de sosyal açıdan sıklıkla önerilmektedir (Martin Ginis vd., 2016). Dahası bu faaliyetlerin eşsiz deneyim imkanları sunan ekoturizm gibi alanlarda yapılması durumunda katılımcılar çok yönlü kazanımlar elde edebilmektedir. İçerisinde bulundukları yoğun tempodan uzaklaşarak tekrar doğanın rahatlatıcı iklimine kavuşurken açık alan rekreasyon faaliyetleriyle de gereksinim duydukları fiziksel ve ruhsal gelişimlerini giderebilmektedir. Bu bağlamda ekoturizm kapsamında gerçekleştirilen açık alan rekreasyon faaliyetlerinin önemi her geçen gün biraz daha fazla anlaşılabilmektedir.

4. Sonuç

Alternatif turizm faaliyetleri kapsamında giderek daha fazla dikkat çeken ekoturizm, sürekli olarak talep görmeye başlamıştır. Bu turizm türü, açık alan rekreasyonu için de ciddi imkanlar sunarak katılımcıların ihtiyaç duyduğu fiziki koşulları sağlamaktadır. Ekolojik döngünün bir parçası olan insan, zaman içerisinde kendisini şehirlere hapsetse de doğal ortamlara yönelik sürekli özlem duygusu hissetmektedir (Leiss, 2023). Nitekim ruhsal dinginliğe ve aidiyet duygusunu deneyimlerken oksijen kaynaklarına ulaşmayı kolaylaştıran ekoturizm, açık alan rekreasyon faaliyetleri için gerekli tüm koşulları sağlamaktadır. Bu kapsamda ekoturizm imkânı ve açık alan rekreasyon faaliyetlerinin bağlantısı net bir biçimde ortaya konulurken iki kavram arasındaki ilişki daha anlamlı hale gelmektedir (Nigatu vd., 2023). Özellikle açık alan rekreasyonu aktivitelerine katılmak isteyen bireyler, faaliyetlerin gerçekleştiği alanın doğal ve otantik görünümüne dikkat etmektedir (Schroeder, 2021). Örneğin, uzun ve yaşlı ağaçlarla çevrili ormanlık alanı içinde bulunan bir yerde açık alan rekreasyonu talepleri daha fazla oluşurken kapalı ve klasik bir fiziki alan çok fazla tercih edilmemektedir.

Ekoturizme yönelik ilginin arttığı bilinse de mevsimsellik ve coğrafi koşulların rolü daima bulunmaktadır (Santarém vd., 2015). Kış turizminde Uludağ bölgesi çekicilik oluştururken Yaz'ın Karadeniz bölgesi bu rolü üstlenmektedir. Ancak her ikisi de mevsimlerinin dışında talep yoğunluğu görememektedir. Ancak bu durum Açık alan rekreasyon faaliyetleri ile aşılabileceği düşünülmektedir. Yaz döneminde Uludağ'da yapılacak yoga aktiviteleri veya kışın Karadeniz bölgesinde rekreasyon aktiviteleriyle mevsimsellik sorunu ortadan kaldırılabilmektedir. Ayrıca sosyal medya paylaşımları ve tanıtım etkinlikleri sayesinde ekoturizm alanlarında açık alan rekreasyon faaliyetleri teşvik edilmektedir. Tüm bunlar dikkate alındığında hizmet sektörünün gelişimi ve sürdürülebilirliği açısından açık alan rekreasyon faaliyetlerinin ekoturizm kapsamında daha fazla değerlendirilmesi gerektiği fikri öne çıkmaktadır.

Kaynakça

Alrashed, F. A., Alsubiheen, A. M., Alshammari, H., Mazi, S. I., Al-Saud, S. A., Alayoubi, S., ... & Dhiman, G. (2022). Stress, anxiety, and depression in pre-clinical medical students: Prevalence and association with sleep disorders. Sustainability, 14(18), 11320.

Andre, E. K., Williams, N., Schwartz, F., & Bullard, C. (2017). Benefits of campus outdoor recreation programs: A review of the literature. Journal of Outdoor Recreation, Education, and Leadership, 9(1).

Arif, M., Jie, Z., Behzad, H. M., & Changxiao, L. (2023). Assessing the impacts of ecotourism activities on riparian health indicators along the Three Gorges Reservoir in China. Ecological Indicators, 155, 111065.

Bell, S., Tyrväinen, L., Sievänen, T., Pröbstl, U., & Simpson, M. (2007). Outdoor recreation and nature tourism: A European perspective. Living Reviews in Landscape Research, 1(2), 1-46.

Cordell, H. K., Bergstrom, J. C., Betz, C. J., & Green, G. T. (2004). Dominant socioeconomic forces shaping the future of the United States. Society and natural resources: A summary of knowledge, 349-361.

Godbey, G. (2009). Outdoor recreation, health, and wellness: Understanding and enhancing the relationship.

Güzel, M. O., & Çakır, P. G. (2023). Turizm paydaşlarının sürdürülebilir turizm yönetimi anlayışının değerlendirilmesi: Uzungöl'e yönelik bir araştırma. Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 9(19), 343-362.

Hansen, A. S., Beery, T., Fredman, P., & Wolf-Watz, D. (2023). Outdoor recreation in Sweden during and after the Covid-19 pandemic–management and policy implications. Journal of environmental planning and management, 66(7), 1472-1493.

Hatma Indra Jaya, P., Izudin, A., & Aditya, R. (2024). The role of ecotourism in developing local communities in Indonesia. Journal of Ecotourism, 23(1), 20-37.

Khanra, S., Dhir, A., Kaur, P., & Mäntymäki, M. (2021). Bibliometric analysis and literature review of ecotourism: Toward sustainable development. Tourism Management Perspectives, 37, 100777.

Korpilo, S., Nyberg, E., Vierikko, K., Ojala, A., Kaseva, J., Lehtimäki, J., ... & Raymond, C. M. (2024). Landscape and soundscape quality promote stress recovery in nearby urban nature: A multisensory field experiment. Urban Forestry & Urban Greening, 95, 128286.

Leiss, W. (2023). The domination of nature: New edition (Vol. 89). McGill-Queen's Press-MQUP.

Martin Ginis, K. A., Ma, J. K., Latimer-Cheung, A. E., & Rimmer, J. H. (2016). A systematic review of review articles addressing factors related to physical activity participation among children and adults with physical disabilities. Health psychology review, 10(4), 478-494.

Nigatu, T. F., Aregaw, M. N., & Tegegne, A. A. (2023). Ecotourism and Outdoor Recreation Development in Harego and Bededo Urban Fringe Protected Areas, Ethiopia: Exploring Opportunities, Challenges, and Prospects. Journal of Environmental Management and Tourism, 14(6), 2497-2509.

Phipps, M. L. (1991). Definitions of Outdoor Recreation and Other Associated Terminology.

Rana, V. (2021). Essence and types of ecotourism: literature review. In individual. society. state. Proceedings of the International Student and Teacher Scientific and Practical Conference (pp. 72-77).

Santarém, F., Silva, R., & Santos, P. (2015). Assessing ecotourism potential of hiking trails: A framework to incorporate ecological and cultural features and seasonality. Tourism Management Perspectives, 16, 190-206.

Schroeder, H. W. (2021). Ecology of the heart: Understanding how people experience natural environments. In Natural Resource Management (pp. 13-27). Routledge.

Szczepańska, A., & Pietrzyka, K. (2021). The COVID-19 epidemic in Poland and its influence on the quality of life of university students (young adults) in the context of restricted access to public spaces. *Journal of Public Health*, 1-11.

Thompson, B. S. (2022). Ecotourism anywhere? The lure of ecotourism and the need to scrutinize the potential competitiveness of ecotourism developments. Tourism Management, 92, 104568.

Xu, L., Ao, C., Liu, B., & Cai, Z. (2023). Ecotourism and sustainable development: a scientometric review of global research trends. Environment, Development and Sustainability, 25(4), 2977-3003.

Wear, D. N., & Greis, J. G. (2013). The southern forest futures project: Technical report. Gen. Tech. Rep. SRS-GTR-178. Asheville, NC: USDA-Forest Service, Southern Research Station. 542 p., 178, 1-542.

Weaver, D. B. (2001). Ecotourism in the context of other tourism types. In The encyclopedia of ecotourism (pp. 73-83). Wallingford UK: CABI Publishing.

BÖLÜM 37

TURİZM SEKTÖRÜNDE PSİKOLOJİK SAHİPLENME VE İŞE BAĞLILIK

Mehmet SAĞIR[1]

Gülsen FELEK[2]

1 Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü, ORCID: 0000-0002-7081-5462, e-posta: msagir@selcuk.edu.tr

2 Yüksek Lisans Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Seyahat İşletmeciliği ve Turist Rehberliği ABD, ORCID: 0009-0007-5479-9638 e-posta: gülsenfelek@hotmail.com

GİRİŞ

Dünya çapında iş gücü hızla değişmekte ve dinamikler işletmelerin bilginin edinilmesi, kullanılması ve üretilmesine yönelik algılarını değiştirerek beşeri sermayeyi ön olana çıkarmıştır (Carleton, 2011). Bir işletme için işgücü geliştirme açısından çalışanların iyi eğitimli olması, organize olmaları ve işverenleri için çalışmak ve sadık olmaları önemlidir (Safiullah, 2014). Bu nedenle, işletmeler esas olarak organizasyon yaşamına katılım, ekip çalışması gibi insan kaynakları yönetimi uygulamalarına yaptığı yatırımlarla şekillenmektedir (Martin, 2020). Çalışanların bağlılığı, üretkenlik ve işte kalma sorunları yeniden yapılandırma çabaları ve önemli yeteneklere yönelik rekabet nedeniyle iş gücü yönetiminde zorluklar ortaya çıkmaktadır (Kreisman, 2002). Çalışan açısından bakıldığında ise işletmede kalma isteği, sahip oldukları becerilere değer verildiğinde, çabalarından dolayı takdir edildiğinde, maaş bazlı veya teşvikler, ikramiyelerle ödüllendirildiklerinde mümkün olmaktadır (Safiullah, 2014). Yöneticilerin çalışanları motive etmesi ve pozitif bir örgüt atmosferi yaratması çalışanları psikolojik sahiplenme duygularına teşvik etmektedir (Kara ve Kaya, 2020). Ayrıca, desteklendiğini algılayan çalışanların mutlu olma ve işlerine yüksek düzeyde bağlılık göstermeleri beklenmektedir (Akgündüz vd., 2021). Böylece yüksek düzeyde müşteri memnuniyeti olan, daha az maliyet esnekliği, daha düşük değişim maliyetleri ve yeni müşteri çekme kapasitesinde artış gözlemlenecektir (Sarode, 2019). Psikolojik sahiplenme ve işe bağlılık, özellikle keyif ve zevkle hizmet sunmayı gerektiren turizm sektörü açısından oldukça önemlidir. Sosyal etkileşimin yoğun olduğu turizm sektöründe çalışanların işinden aldığı haz ve zevk müşteri memnuniyetini doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle turizm işletmelerinden çalışanların psikolojik sahiplenme ve işe bağlılık duygularını geliştirebileceği bir örgüt atmosferi yaratması beklenmketdir.

PSİKOLOJİK SAHİPLENME

Bireyler doğada maddi ve maddi olmayan olgulara kakarşı sahiplenme duygusu geliştirmektedir (Pierce vd., 2002). Sahiplenme, bireylerin herhangi bir hedefe yönelik geliştirmiş olduğu içsel bir bağdan dolayı hedefin kendisine ait olduğunu ifade ettiği kavramdır. Bireyler sahiplenme hedeflerine karşı özel duygular beslemekte ve güçlü tutumlar sergilemektedirler (Asatryan ve Oh, 2008). Hedefe atfettikleri anlamlar ile enerji kazandırarak yaşamlarına dahil ettikleri için de (Asiliskender, 2004) bu enerji veya hedefler benliğin bir parçası olarak görülür çünkü benlikten büyümüş veya ortaya çıkmışlardır (Belk, 1988). Bu nedenle, fikirler, eserler, veya diğer bireylerle ilişkiler gibi fiziksel olmayan olgulara karşı da hissedilebilmektedir (Pierce vd., 2002, s.299).

Sahiplenme, Pierce vd. ve Etzioni (2002, 1991) tarafından yasal mülkiyet ve psikolojik sahiplenme olarak iki farklı boyutta ele alınmaktadır (Uçar, 2017). Yasal mülkiyet, bireyler için çeşitli haklar meydana getiren ve zihinlerin

dışında var olan kısmen tutum kısmen nesnedir (Etzioni, 1991). Yasal mülkiyetin meydana getirdiği haklar hukuk sistemine göre düzenlenerek belirtilmekte ve çevre tarafından tanınmaktadır (Kalyoncuoğlu, 2018). Yasal mülkiyete karşı yapılan ihlallerin bu haklara müdahale olarak algılanması sahiplenmenin maddi nesnelerden ziyade bir yönelim meselesi olduğunu göstermektedir (Etzioni, 1991). Başka bir ifadeyle, bireyin özel bir duygu beslediği mülkiyete yönelik, başka bir birey hak iddia ettiğinde ortaya çıkan ve bireyin ''benim'' olarak adlandırdığı duyguda psikolojik sahiplenme belirmektedir (Pierce vd., 2002). Bu tür bir sahiplenme yasal mülkiyet tarafından desteklendiğinde veya desteklenmediğinde ortaya çıkan psikolojik sahiplenme hissidir (Pickford vd., 2016).

Sahiplenmenin, sadece maddi hedefler için değil maddi olmayan hedefler için de gelişebilmesi (Khan ve Turri, 2022) psikolojik sahiplenme olarak tanımlanmaktadır (Pierce vd., 2002). Psikolojik sahiplenme, bireylerin entelektüel algı yoluyla farkında oldukları bilişsel bir durumun duygusal bir hisle birleşmesiyken (Pierce vd., 2002), özünde hedefe duygusal ve psikolojik olarak bağlı olma hissi yatmaktadır (Beğenirbaş vd., 2021). Bireyler, psikolojik düzeyde bağlandıkları hedefleri ''benim'' olarak görmekte ve böylece sahiplenme hedefleri bireylerin benliğine yerleşerek (Uçar, 2017) genişletilmiş benlik alanına dahil olmaktadır (Pierce vd., 2002). Tıpkı vücudumuzu oluşturan parçalara hem fiziksel hem de psikolojik olarak bağlı olduğumuz gibi güçlü duygular beslediğimiz hedefler de psikolojik sahiplenme ve benliği genişletme duygularını içermektedir (Belk, 1988, s.139).

Psikolojik sahiplenme, *hedefi kontrol etmek, hedefi yakından tanımak* ve *benliği hedefe yatırım yapmak* olarak üç ana deneyim üzerinden gelişmektedir (Pierce vd., 2002). *Hedefi kontrol etmek;* Bireylerin hedef üzerinde kontrol sahibi olmaları hedefin bireye ait olduğu hissini yaratmaktadır (Pierce vd., 2002). Hedefi kontrol etme veya değiştirme hakkı, hedef üzerinde psikolojik sahiplenmeyi meydana getirmektedir (Uçar, 2017). *Hedefi yakından tanımak;* bireyin hedefle geçirdiği süre ve hedefe yönelik bilgi yoğunluğu hedefin yakından tanınmasını sağlamakta ve psikolojik sahiplenmenin gelişmesine yol açmaktadır (Yeşil vd., 2015). Psikolojik sahiplenme, birey ve hedef arasındaki ilişkiyi yansıtmakta ve bireylerin yakın ilişki içerisinde oldukları hedefleri genişletilmiş benlik alanına dahil etmektedir (Olckers, 2012). *Benliği hedefe yatırım yapmak;* bireyin zamanını ve enerjisini hedefi yaratmak için harcaması ve bireyin hedef üzerinde kendi emeğini görmesidir (Pierce vd., 2002). Örneğin, bir sanatkârın yarattığı eseri sahiplenmesi gibi bireylerin de emeklerini, vakitlerini ve enerjilerini mesleklerine, tasarımlarına, ürettikleri ürünlere ya da ekip arkadaşlarına vermesi sonucunda psikolojik sahiplenme gelişmektedir (Yeşil vd., 2015).

Bireylerin, psikolojik sahiplenme hedeflerini koruma ve geliştirme motivasyonu örgütsel davranış araştırmacılarını psikolojik sahiplenmenin olumlu

yapısını araştırmaya sevk etmiştir (Avey vd., 2009). Örgüte yönelik psikolojik sahiplenme zaman ve enerji yatırımına yol açan sorumluluk duygularını geliştirmekte (Van Dyne ve Pierce, 2004) ve örgütlerin başarıya ulaşması için önemli bir kaynak olarak değerlendirilmektedir (Pickford vd., 2016). Psikolojik sahiplenme özellikle müşteri memnuniyeti odaklı hizmet sunan turizm sektörü için önemli bir yere sahiptir. Turizm sektörü hizmetin üretildiği anda tüketildiği ve yoğun insan ilişkisine dayalı bir hizmet sektördür. Dolayısıyla, çalışanların müşteriyle etkileşimi sırasında gerçekleşen enerji alışverişi ve kalitesi çalışanların psikolojik sahiplenme düzeyinden etkilenmektedir. Turizm sektöründe çalışanların psikolojik sahiplenme hissetmesi, çalışanların motivasyonunu ve enerjisini yükseltmekte böylece müşteri memnuniyeti oluşmaktadır. İşe yönelik psikolojik sahiplenme hissetmeyen turizm çalışanlarının motivasyonu düşük olduğundan müşteri memnuniyetini oluşturamaz ve bu da müşteri kaybına neden olarak örgüte zarar verebilir.

Turizm çalışanlarının psikolojik sahiplenme hissetmesi örgüt hedeflerini benimsemelerine yol açmakta ve işini geliştirme ve koruma duygusuyla icra etmesini sağlamaktadır. Çalışanların motivasyonunu tetikleyen ve onları daha iyisini yapmaya teşvik eden psikolojik sahiplenme örgüt ve çalışan arasındaki sınırı kaldırmakta ve biz olarak görmesine yol açmaktadır. Böylece, çalışanların başarısı örgüt başarısında kendini göstermektedir (Çakar vd., 2008).

Özetle, yapılan çalışmalar psikolojik sahiplenmenin, insanlık durumunun bir parçası olduğunu, maddi ve maddi olmayan hedeflere karşı gelişebildiğini, önemli davranışsal sonuçları ve psikolojik etkileri olduğunu göstermektedir (Pierce vd., 2001). Ancak, psikolojik sahiplenmenin bu etkileri bazen olumsuz sonuçlara yol açabilir. Örgüt içinde kıskançlık, bilgi paylaşmama, iş arkadaşlarıyla rekabet ve sonucunda çalışan ve örgütün olumsuz etkilenmesi de görülebilmektedir. Bu yüzden turizm sektörü yöneticileri çalışanların psikolojik sahiplenme duygularını dikkatle beslemeli ve geliştirmelidir.

Psikolojik Sahiplenme Üzerine Yapılan Çalışmalar

Tırizm müşterisi daha çok ruhsal olarak yenilenmek ve mutlu olmak için turizm hizmetlerinden faydalanmaktadır. Bu yüzden turizm sektörü çalışanlarının işinden tatmin olması ve sahiplenmesi müşterilerin satın aldığı hizmetten mutllu olmasını sağlayacaktır. Bu nedenle turizm çalışanlarının işini psikolojik olarak sahiplenmesini etkileyen faktörlerin belirlenmesi önem arz etmektedir.

Biçkes vd. (2019), Nevşehir ilinde TÜRSAB işletme belgesine sahip olan 195 adet A grubu seyahat acentası yöneticileriyle yürütmüş olduğu çalışmasında, örgüt temmeli özsaygının psikolojik sahiplenme ve müşteri odaklı davranışlar arasındaki ilişkisini belirlemeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda yapılan çalışma sonucunda örgüt temelli özsaygının psikolojik sahiplenme ve müşteri odaklı davranışlara tam aracılık ettiği saptanmıştır.

Kara ve Kaya (2020), yönetici desteğinin işe adanmışlık üzerindeki etkisinde psikolojik sahiplenmenin aracılık rolünü belirlemek için Balıkesir ve Çanakkale illerinde faaliyet gösteren 245 seyahat acentası çalışanıyla yürütmüş olduğu çalışmanun sonucunda yönetici desteğinin psikolojik sahiplenme ve işe adanmışlık değişkenlerinin pozitif yönde ilişkili olduğunu ve ayrıca psikolojik sahiplenmenin, yönetici desteği ile işe adanmşlık arasındaki ilişkiye kısmi aracılık ettiğine ulaşılmıştır.

Zengin vd. (2021), Kars ilinde faaliyet gösteren ve kayak organizasyonları yapan konaklama işletmelerinde farklı görevlerde bulunan 201 çalışanla yürütmüş olduğu araştırmasında Örgütlerde yöneticilerin sahip olduğu liderlik özelliklerinin psikolojik sahiplenme ve iş stresi arasındaki ilişkiyi test etmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular, yöneticilerin liderlik özellikleri ile psikolojik sahiplenme arasında yüksek pozitif ilişkiye, ayrıca iş stresi ile negatif yönde ve orta düzeyde anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bora (2019), Konaklama işletmesi çalışanlarının iş özerkliği ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkide psikolojik sahiplenmenin aracılık rolünü belirlemek için Nevşehir'de faaliyet gösteren 4 ve 5 yıldızlı konaklama işletmerinde çalışan 395 personelle yürütmüş olduğu çalışma sonucunda elde edilen bulgular, iş özerkliği ve örgütsel vatandaşlık davranışının sivil erdem, nezaket, özgecilik, vicdanlılık ve centilmenlik boyutlarıyla ilişkisinde psikolojik sahiplenmenin aracılık rolü olduğuna ulaşılmıştır.

Turizm müşterisinin mutlu olmak için satın aldığı hizmetlerin mutlu, işinden memnun ve işini psikolojik olarak sahiplenen çalışanlardan ve keyifli bir ortamdan satın alması müşteri deneyimini olumlu yönde etkiileyerek tekarar satın alma niyetini sağlayacaktır. Bu nedenle turizm işletmeleri çalışanlarına destekleyici bir örgüt ortamı yaratmalı ve çalışanların ekip arkadaşalarından üstlerine kadar karşılıklı şeffaf bir iletişim sağlanmalıdır.

Psikolojik Sahiplenmenin Boyutları

Pierce vd. (2002) psikolojik sahiplenmeyi bireyin insani ihtiyaçlarını tatmin eden *(a) Öz kimlik, (b) Bir yere sahip olmak (c) Etki ve Etkinlik* olarak üç boyutta ele almaktadır. Avey vd. (2009) ise bu üç boyuta ek olarak *(d) Hesap verebilirlik* ve *(e) Bölgecilik* olarak ele almaktadır.

Öz kimlik, bireylerin sahip olduğu özelliklerin tümüdür (Aşkın, 2007). Yani sahip olunan inançlar, değerler, meslekler ve hatta yaşanılan toplum ve o toplumun değerleri, kısacası sahip olunan ve ait olunan her yer / her şey öz kimliğin bileşenleridir (Kuşat, 2003). Bu kavramlar psikolojik sahiplenme yoluyla bireylerin benliğine yerleşmekte ve bireyler bu kavramları kimliğini oluşturan parçalar olarak görmektedir. Benliğine yerleşen bu parçalardan ayrılmamak için onları koruma ve geliştirme eğilimi gösterebilir. Örneğin, bir otel müdürü kendini çalıştığı otelin müdürü olarak tanımlayabilir ve bu kimli-

ğini devam ettirmesi için işini koruma ve geliştirmesine yardımcı olur.

Bir Yere Sahip Olma, bireylerin psikolojik olarak bir aileye veya bir çevreye aidiyet ihtiyacının olması (Arsaln, 2020) ve bir yere sahip olmakla bireylerin kendilerini evinde gibi hissetmeleri olarak ifade edilmektedir (Uçar, 2017). Sosyal psikologların da ifade ettiği gibi bir yere sahip olmak fiziksel ve psikolojik aidiyet gereksinimlerini gideren temel bir ihtiyaçtır (Akarca, 2021). Psikolojik sahiplenme, kısmen bireylerin kendilerine ait bir yuva/bir yeri olması ihtiyacını içermekte (Pierce vd., 2002) ve bu ihtiyacın örgüt tarafından karşılanması, bireylerin örgütle olan ilişkisini yoğunlaştırmaktadır (Pickford vd., 2016).

Etki ve Etkililik; Psikolojik sahiplenme kısmen bireylerin çevre üzerinde etkili olma motivasyonudur (Pierce vd., 2002). Özellikle, turizm sektöründe çalışanların müşteri deneyimindeki etkisi göz önüne alındığında gerektiğinde üstlerinden bağımsız hareket edebilmelidir. Hizmetin üretildiği anda tüketilen bir sektörde anlık çözülmesi gereken sorunların yaşanması muhtemeldir. Böyle bir durumda çalışanlara üstlerinden bağımsız hareket etme ve yönetme hakkı verilmesiyle işin kontrolüne sahip olan çalışanda psikolojik sahiplenme duygusu gelişebilir.

Hesap verebilme; Başka bir ifadeyle, Hesap verebilme sorumluluğu çalışanların hedef üzerindeki etkileri nedeniyle örgüt üyelerine veya üstlerine açıklama yapma isteğidir (Kalkan ve Alparslan, 2009). Psikolojik sahiplenme hedefi, benliğin bir uzantısı olarak görüldüğünde bu hedeflere yönelik hesap verebilme sorumluluğu, benliğe ve benliğe ne olduğu konusunda çıkarımlara sahiptir (Avey vd., 2009). Hesap verebilme bireylerin, hedef üzerinde başkalarını sorumlu tutma hakkını kendilerinde görebilmelerini ve öz sorumluluk taşımalarını sağlamaktadır (Yeşil vd., 2015). Örneğin, bir seyahat acentası yöneticisi turun memnuniyet düzeyinden çalışanları veya turist rehberini sorumlu tutarken, müşteriler yaşadığı tur deneyiminden acenta yöneticisini sorumlu tutabilir.

Bölgecilik; bireylerin psikolojik sahiplenme hedeflerini diğer bireylerin ihlallerinden korumak amacıyla sadece kendilerine ait olarak işaretlemesidir (Avey vd., 2009). Bireyler psikolojik sahiplenme hedeflerini güvenli ve özdenetim bölgesi olarak görmekte ve hedefe yönelik koruma güdüsü gelişmesi sonucunda psikolojik sahiplenme hedefini örgüt üyeleriyle paylaşımı istememektedir (Dirik vd., 2016). Bilgi paylaşımı ya da örgüt yararına olan davranışlarını engelleyecek şekilde kimlikleriyle özdeşleşen bölgelerini kaybetme korkusu bu tür önleyici davranışlara yol açarak (Yeşil vd., 2015) netliği, bilgi paylaşımını veya hedef üzerindeki paydaşlığı reddetmesine neden olmaktadır (Akarca, 2021).

Psikolojik Sahiplenmenin Sonuçları

Psikolojik sahiplenme örgütleriyle özdeşleşen bireylerin davranışlarını olumlu yönde etkilemekte ve psikolojik sahiplenme hissettikleri örgüt üzerinden kimliklerini tanımlamalarını sağlamaktadır (Avey vd., 2009). Böylece kimliğinin bir parçası haline gelen örgütü devam ettirmek ve örgüt hedefine ulaşmak için fiziksel ve psikolojik kaynaklarını örgüte yatırım yapmakta ve kimliğini güçlendirmektedir. Çalışanların kimliğini güçlendirme çabası bir iç motivasyon kaynağıdır ve başarıya ulaşmak için gerektiğinde ekstra iş yapmayı ya da risk almaya yardımcı olarak örgüte fayda sağlamaktadır. Ancak, psikolojik sahiplenmenin sonuçları her zaman olumlu değildir. Psikolojik sahiplenme hedefinin bireylerin tanıdık, güvenli ve ayrıca kimliğini yansıtmasından dolayı (Vomero ve Abhari, 2020) çalışanlar takıntılı bir şekilde sahiplenme hedefiyle meşgul olabilmektedir (Pierce vd., 2002). Bunun sonucunda hedefe yönelik harcanan zaman ve öz yatırım hedeften ayrılmak travmatik bir hale getirmektedir (Pickford vd., 2016). Ayrıca, psikolojik sahiplenme hedefinin değiştirilmesini veya yok edilmesini benliğin azalması, kontrolsüzlük veya güçsüzlük olarak algılayan çalışanlar (Pierce vd., 2002) kişisel çıkar çatışmalarına girmekte ve kişisel sınırlar çizerek bölgecilik davranışları sergilemektedir (Jian vd., 2015).

Ortak bir kimlik, yakından tanıma ve öz yatırım ile psikolojik sahiplenmenin gelişmesi ve bireylerin örgüte fayda sağlayan eylemlerde bulunmaları için (Baker vd., 2020) örgüte yönelik pozitif ilişkiler ve motivasyonla performansın yüksek olması sağlanmalıdır (Uçar, 2018). Bireylerin, örgüt performansını kendi performansları gibi görmeleri (Akarca, 2020) ve kişisel çıkar çatışmalarını önlemek için de örgüt üyeleri arasında güven, saygı ve hoşgörü sağlanması gerekmektedir (Nalçacıgil ve Özyılmaz, 2020).

İŞE BAĞLILIK

Beşeri sermayenin artan önemi, bireylerin işlerine psikolojik katılımı ve pozitif psikolojik durumlara artan ilgi memnuniyet, katılım, motivasyon ve ekstra rol performansı gibi mevcut kavramları birleştirerek bağlılık altında ele alınmasını sağlamıştır (Schaufeli vd., 2013). Bireyler, kim olduklarını belirli roller dahilinde gösterseler de oynadıkları rollerde fiziksel, bilişsel ve duygusal olarak farklı seviyelerde benliklerini kullanabilmekte ve performanslarıda kullanılan benlik-rol uyumunun seviyesinden etkilenmektedir (Khan, 1990). Bu ifade, bireylerin rolleriyle bütünleşme seviyelerinin değişebileceğini, çünkü bireylerin rollerini yerine getirirken tercih ettikleri benlklerini sunma seçeneklerine sahip olduklarını göstermektedir (Bhuvaniah ve Raya, 2014). Bağlılık, belirli herhangi bir nesneye, olaya, bireye ya da davranışa odaklanmayan kalıcı bir duygusal ve bilişsel durumu ifade etmektedir (Schaufeli ve Bakker, 2004).

Bağlılık, bireylerin işin içinde psikolojik olarak var olma deneyimlerinden, işin gelişimini ve üretkenliğini takip ettiği bireyin kimliğinin bir parçası

olması ve bireylerin işleriyle bütünleşme durumunda işe bağlılık olarak ifade edilmektedir (Macey ve Schneider, 2008). Yani, çalışanların benliklerini iş rolleri için uyumlaması, etkileşim sırasında rol performanslarını fiziksel, duygusal ve bilişsel olarak kullanması ve ifade etmesi işe bağlılık olarak tanımlanmaktadır (Khan, 1990). Ancak, işe bağlılığın soyut doğası ya da bireyin bilinçli bir girişimi olmadan gerçekleşebilmesi (Bhuvaniah ve Raya, 2014) işe bağlılığı açıklamak için sağlam bir temel oluşturma konusunda akademisyenler arasında fikir birliğini zorlaştırmaktadır (Ruslan vd., 2014). İşe bağlılık üzerine yapılan tanımların bazılarının çalışanların davranışlarına (örneğin çabalarına), bazılarının çalışanların duygularına (örneğin zevk), bazılarının örgütün ne yaptığına (örneğin destek sağlama) odaklanması (Briner, 2014) aslında işe bağlılığın farklı değişkenlerden etkilendiğini göstermektedir (Keleş, 2014).

Khan işe bağlılığı etkileyen üç psikolojik deneyim olduğunu ve bunların (1) *psikolojik anlamlılık;* değerli olma ve ihtiyaç duyulma duygusu, (2) *psikolojik güvenlik;* bireylerin başarısız olabilme ihtimallerine karşı bile esnek olan, destekleyen ve güven veren ilişkiler, (3) *psikolojik mevcudiyet;* iş rolüne odaklanabilmek için psikolojik müsaitlik, deneyimleri olduğunu ifade etmektedir (Khan, 1990). Bireyler örgütten aldıkları bu kaynakların karşılığında bireysel kaynaklarını (fiziksel, bilişsel ve duygusal) kullanarak benliklerini iş rollerine daha fazla dahil etmektedirler (Saks, 2014). İş kaynakları özerklik, görev çeşidi, görev önemi ve geri bildirimini kapsarken bireysel kaynaklar vicdanlılık ve olumlu etkiyi içermektedir (Schaufeli, 2013). Örneğin, destekleyeici ekip arkadaşları, yöneticilerden gelen olumlu geri bildirim bireylerin iş hedeflerine ulaşmada başarı oranlarını yükseltmekte ve karşılanan bu temel ihtiyaçlar, işe yönelik tatmin edici ve olumlu bir ruh hali yaratmaktadır (Schaufeli ve Bakker, 2004). Sonuç olarak, iş tatmini ve örgütsel adalet gibi olumlu iş deneyimlerinden işe bağlılık gelişmekte ve arzulanan örgütsel vatandaşlık davranışını sağlayarak devamsızlık, geç kalma ya da geri çekilme gibi davranışları önlemektedir (Wasti, 2002).

İş kaynakları, işin taleplerini karşılayan fiziksel ve psikolojik maliyetleri azaltmakta, iş hedeflerine ulaşmayı kolaylaştırmakta ve bireysel büyümeyi ya da gelişmeyi teşvik etmektedir (Bakker, 2004). Bu nedenle, bireylerin daha fazla ödül ve tanınma algıladıkları ölçüde kendilerini rol performanslarına vermelerinin ve işe bağlanma seviyelerinin yükselmesi beklenmektedir (Saks, 2006). İşe bağlı bireyler, emeklerinin içsel veya dışsal olarak anlamlı bir şekilde ödüllendirileceğine güvenerek enerjilerini, zamanlarını ya da bireysel kaynaklarını harcamaktadırlar (Macey ve Schneider, 2008). Aksi şartlarda, kendilerini iş rollerinden geri çekmekte veya rollerini yerine getirmede pasif davranmaktadırlar (Saks, 2006). Yani, bireylerin uygun sonuçları (örn.,takdir, gelişim veya yan faydalar) elde edemeden bireysel kaynaklarını yatırmaları, alma verme dengesini bozarak karşılılık eksikliği yaratmakta ve tükenmişliğe yol açmaktadır (Schaufeli ve Salonova, 2011). Tükenmişlik, duygusal ve fizik-

sel kaynakların tükenmişliğini ifade etmektedir (Maslach vd., 2001). Ayrıca işe bağlılık, tükenmişliğin zıttı olarak da tanımlanmaktadır (Schaufeli vd., 2002).

İşe bağlı çalışanlar, yenilikçi, insiyatif sahibi, proaktif bir şekilde fayda sağlamak için fırsatlar arayan kısacası arzulanan ya da gerekli olandan daha fazlasını yapan davranışlar göstermektedirler (Macey ve Schneider, 2008). Bu çalışanların işe etkili ve enerjik katılımları performanslarını ve dolayısıyla müşteri bağlılığını da etkilemektedir. İşe bağlılığın yukarıda ifade edilen tüm bu özellikleri, turizm sektörü açısından ele alındığında turizm işletmeleri için büyük önem arz etmektedir. Çünkü, turizm ürünlerinde müşteri sadakati deneyime bağlı gelişmektedir. İşe bağlı çalışanların işinden aldığı haz performansına yansımakta ve çalışanların sahip olduğu pozitif ruh hali müşteri deneyimini olumlu yönde etkilemekte ve böylece işletmelere sürdürülebilir rekabet avantajı sağlamaktadır.

Bu nedenle turizm işletmeleri taklit edilmesi zor olan insan kayanğına yatırım yaparak çalışanların enerjisini ve motivasyonunu yükselten örgüt içinde işbirliğini geliştiren stratejiler uygulayarak çalışanları desteklemeli ve işe bağlılığı teşvik etmelidir. İşe bağlılığın gelişimi için, örgütlerin ortak yetkinlikler yaratması, bu yetkinlikleri uygulamaya geçirmesi ve işle igili neticeleriyle birlikte daha iyisini elde edebilmek için değerlendirme çalışmalarının yapılması, şeffaf bir şekilde geri bildirim sağlayabilecek olan iletişim kanalıyla sağlamaları örgütlere tavsiye edilmektedir (Keçecioğlu ve Yılmaz, 2018).

İşe Bağlılığın Boyutları

İşe bağlı bireyler, içsel bir motivasyonla işlerine çekilmekte ve işleriyle meşgul olmak onları eğlendirdiği için kendilerini iyi hissetmektedirler (Schaufeli ve Salonova, 2011). Schaufeli bağlılığı, bireylerin işleriyle meşgul olma süreçlerindeki pozitif ruh hallerini yansıtan *dinçlik, özdeşleşme* ve *adanma* boyutlarıyla tanımlamaktadır (Kaplanseren ve Örücü, 2018).

Dinçlik; Zorlu koşullar altında bile performans istikrarının sağlanması ve yönetilmesi için zihinsel çabanın seferber edilmesidir (Schaufeli ve Bakker, 2004). Yüksek enerji aktivasyonu, gönüllü çaba gösterme, psikolojik dayanıklılık ve sebatetmeyi içermektedir (Turgut, 2011). Dinçlik boyutu turizm sektörü çalışanlar açısından ele alındığında sektördeki müşteri çeşitliliği ve bu çeşitliliğe bağlı farklı taleplerin oluşu çalışanların fiziksel ve psikolojik dinç olmasını gerketimektedir.

Özdeşleşme; Mutlu bir şekilde tamamen işe odaklanma ve konsantre olmakla tanımlanan özdeşleme sayesinde bireyler kendilerini işe vermekten alamazlar ve işle meşgulken onlar için zaman hızla akar (Schaufeli vd., 2006). İnsan ilişkisinin yoğun olduğu turizm sektöründe ise çalışanların kendini işe verememesi çalışan-müşteri etkileşiminin kalitesini düşürmektedir.

Adanma; Adanma, özdeşleşmeden daha öteye giden ve işe yoğun bir katılım olarak ifade etmektedir (Schaufeli vd., 2002). Bireylerin işlerine güçlü bir şekilde dahil olarak önem, coşku, ilham, gurur ve meydan okuma duygularını yaşamalarıdır (Schaufeli vd., 2006). İşe adanmış turizm sektörü çalışanları sahip olduğu içsel motivasyonla son derece yüksek performans ve proaktif davranışlar göstererek sunulan hizmetin çekiciliğini artırmakta ve müşteri sadakati oluşturabilmektedir.

Turizm işletmelerinde sürdürülebilirlik, müşteri merkezli gelişmektedir. Müşterisini memnun edemeyen turizm işletmeleri ne yazık ki uzun süre hizmet veremez. Bu yüzden, çalışanların fiziksel ve zihinsel dinç olması, işini sıkılmadan severek yapabilmesi için işiyle özdeşleşmesi ve hatta çalışanların işini adanarak yapması işletmelere avantaj sağlamaktadır. Turizm çalışanlarının bu boyutlardan birine sahip olarak işini yapabilir ancak bu boyutların hepsine sahip olduğunda daha fazla aktif performans göstermesi ve müşteri memnuniyeti oluşturması mutlaktır. Bu nedenle Turizm işletmeleri öncelikle çalışanlarını memnun etmeli ve bu boyutlara ulaşmasını sağlamalıdır.

İşe Bağlılığın Olumlu Sonuçları

İşe bağlılık, işle igili sahip olunan pozitif bir zihin durumunu ve iş tatminini temsil etmektedir (Schaufeli vd., 2002). İşinden tatmin olan çalışanlar hedefe ulaşmak için gönüllü olarak ekstra çaba sarfetmektedir. İşe bağlılık çalışanların, işini besleyen alternatif seçenekler aramalarını, bulamadıklarında hedeflerindeki gelişim için değişim yaratmalarını sağlamakta ve böylece bireylerin başarısı ve pozitif ruh hali hem bireye hem de örgüte fayda sağlayan proaktif davranışları teşvik etmektedir (Agin, 2010). Ayrıca işe bağlılık, müşteri memnuniyeti ve sadakati oluşmasına fayda sağlamaktadır. Buraya kadar işe bağlılığın olumlu sonuçlarından söz edilmiş olsa da işe bağlılığın sonuçları her zaman olumlu değildir. Çalışanlar bazen işi hayatının merkezine alabilmekte ve hayattaki diğer rollerini göz ardı ederek kendini tamamen iş rolüne kaptırmaktadır. Bunun sonucunda iş rolüne harcanan enerji, çaba ve zaman çalışanı çevresiyle çatışmaya düşürmekte ve çalışanın fiziksel ve psikolojik kaynakalrını azaltmaktadır.

Turizm sektörü gibi yoğun çaba, enerji, motivasyon, dinçlik gerektiren bu sektörde çalışanların iş taleplerini karşılamak için sürekli hazır olması kaygı ve strese neden olarak çalışanların enerjisinin azalmasına, hatta tükenmişliğe ve yorgunluğa yol açabilir. Bu nedenle turizm işletmeleri çalışandan maksimum verim elde etmek için onlara dinlenme, eğlenme, desteklenme, işbirliği, emeğin karşılığı, eşitlik gibi haklarını çalışanlara teslim ederek onların işe bağlılık geliştirmelerini sağlamalıdır.

Turizm Sektöründe İşe Bağlılık Üzerine Yapılan Çalışmalar

Çalışanlardan en yüksek düzeyde işe bağlılık ve performans elde etmek için turizm endüstrisinin, çalışanlar arasında daha yüksek düzeyde iş tatmini sağlayabilecek faktörleri anlaması gerektiği aşikârdır (Parveen vd., 2020).

Marsilya vd. (2023), turizm geliştirme örgütü olan Paser Regency'nin 150 üyesi üzerinden yaptığı araştırmayla işe bağlılığın performansa olan etkisine ele almıştır. Marsilya vd. (2023) yapmış olduğu araştırması sonucunda işe bağlılığın performans üzerinde öenmli bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Safwat vd. (2022), Otantik liderlik tarzının işe bağlılık üzerindeki etkisini incelemek için Mısır seyahat acentelerinde çalışan 436 kişiyle yapmış olduğu çalışmasının sonucunda otantik liderliğin işe bağlılık ile pozitif yönde ilişkili olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Shehawy vd (2018), Mısır havayolu endüstrisinde faaliyet gösteren ön saflardaki çalışan 870 kişiyle yapmış olduğu çalışmasında, işe bağlılığın belirleyicilerini araştırmıştır. Sonuç olarak, yöeneticilerin desteğinin işe bağlılık üzerinde anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu ayrıca işe bağlılığın işten ayrılma niyetini azalttığını sonucuna ulaşmıştır.

Guo ve Huo (2022), Kişi-iş uyumu ve işin anlamlılığı aracılığıyla iş becerikliliğinin tur liderlerinin işe bağlılıkları üzerindeki etkilerini araştırmak için Çin'de bulunan 331 tur liderini örneklem almıştır. Araştırma sonuçlarında elde edilen veriler, kişi-iş uyumu, tur liderlerinin işin anlamlılığına ilişkin algılarıyla pozitif yönde ilişkili olduğunu, işin anlamlılığının artmasıyla işe bağlılıklarının arttığını ve becerikliliğin işe bağlılıkla anlamlı bir aracı etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Yapılan çalışmalar turizm sektöründe işe bağlılığın performansa etkisini, iş taleplerini karşılama yeteneğini, işin anlamlılığını ve ayrıca işten ayrılma niyetini azalttığını ortaya koymuştur.

SONUÇ

Turistlerin ihtiyaçlarının karşılanması için turizmin kültürler arası yayılımının hafif ve keyifli bir atmosferde sunulması gerekir (Xie, 2019). Dolayısıyla, turizm sektöründe hizmet kalitesinin başarısı büyük ölçüde tur rehberlerinin performansına bağlıdır (Koroğlu ve Koroğlu, 2012). Çünkü tur rehberleri turistler ve ev sahibi topluluğu arasında bir ara yüz görevi görmekte ve ev sahibi kültürünün turistlere yorumlanmasında hayati bir önem taşımaktadır (Huang vd., 2010). Rehberler duygusal zekâ yeterliliklerini öğrenerek, bilerek ve kullanarak tur operatörlerine daha iyi hizmet edebilir ve turistler ile bölge sakinleri arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine yardımcı

Hizmet işletmelerinde pazarlama anlayışının uygulanması hizmet çalışanları ve onların müşterilerle olan etkileşimleri aracılığıyla gerçekleşmektedir

(Donavan vd., 2004). Bu nedenle turizm sektörünün başarısı, çalışanlarının kalitesine ve kuruluşun amacına ulaşmasına yardımcı olacak etkili yönetime bağlıdır (Atoyan, 2015). Müşterilerle birebir iletişim içerisinde olan hizmet çalışanları, kurumlarının desteğini hissetmek ve herhangi bir sorun durumunda destekleneceklerini bilmek isterler (Akgündüz vd.2021). Çalışanların memnun olması daha fazla bağlılığa, sadakate ve kaliteli hizmete yol açacaktır (Parveen vd. 2020).

Çalışanların iş tatmini ve işe bağlılığı ne kadar yüksek olursa, örgütten ayrılma niyeti o kadar düşük olmaktadır (Burreros, 2022). Ayrıca, müşteri memuniyetini iç müşteri memnuniyeti (çalışanlar) ve dış müşteri memnuniyeti (turistler) oluşturması (Gürbüz, 2007) nedeniyle çalışan devir hızını en aza indirmek ve kuruluşların kârlılığını ve sürdürebilirliğini sağlamak için özellikle çalışanlarının memnun olmasını sağlamak amacıyla yönetim uygulamalarını iyileştirmeye ve geliştirmeye devam edilmelidir (Burreros, 2022). Çalışanlar desteklendiklerini algıladıklarında iş tatmini, örgütsel bağlılık gibi olumlu duygular artmakta ve bu da onları mutlu etmektedir (Akgündüz vd., 2021). Bağlı çalışanlar en iyi performansı göstereceklerdir çünkü çalıştıkları organizasyonun başarılı olamsını istemektedirler.(Marsilya vd., 2021).

İş tatmini çalışanların bağlılığını ve performansını etkileyen ve dolayısıyla kalite ve kârlılık üzerinde önemli etkiye sahip olan bir faktördür. (Lillo vd. 2018). Çalışanlar, örgütün arzu edilen, somut ve soyut ödüller sunması, insan sermayesine uzun vadeli yatırım yapma niyetinin yansımaları olarak görülebilir ve çalışanları olumlu iş tutumları göstererek karşılık vermeye teşvik etmektedir (Bednarska, 2017). Turizm sektöründe yapılan bir çok çalışmanın sonu motivasyon faktörlerinin çalışanların memnuniyeti, işlerinin kalitesi veya elde ettikleri diğer sonuçlar üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir (Grobelna ve Wrobel, 2023).

KAYNAKÇA

Abhari, K., Vomero, A., Davidson, D.J. (2020). Psychology of Business İntelligence Tools: Needs-Affordances-Features Perspective. doi:10.2425/hicss.2020.602.

Agin, Ö. (2010). İşe bağlanma Düzeyinin İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkileri. (Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü.

Akarca, M. (2020). Psikolojik Sahiplenmenin Kavramsal Farklılığı ve Örgütsel Davranış Alanı İçerisinde İncelenen Diğer Yapılardan Farklılaştığı Noktalar Üzerine Bir Araştırma. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 7(56), 2049-2061.

Akarca, M. (2021). Psikolojik Sahiplenme ve Örgütsel Değişime Dönük Tutumun, İş Tatmini, İş Stresi ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Sağlık Çalışanları Üzerinde Bir Uygulama. (YL.). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akgündüz, Y., Bardakoğlu, O., Kızılcalıoğlu, G., (2021). Happiness, Job Stress, Job Dedication and Perceived Organizational Support: *A Mediating Model. Journal of Hospitality and Tourism İnsights*, 6(2), 654-673.

Arslan, M. (2020). İşletme Yönetimi, Şanlıurfa: Harran üniversitesi Birecik Meslek Yüksekokulu Ders Notları

Arslan, A., Gül, H. (2022). Örgütsel Etik İklimin Psikolojik Sahiplenmeye Etkisi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 14(3), 2013-2029.

Asatryan, S.V., Oh, H. (2008). Psychological Ownership Theory: An Exploratory Apllication in The Restaurant İndustry. *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 32(3),363-386.

Asiliskender, B. (2004). Kimlik, Mekan ve Yer Deneyimi. *Kültür ve İletişim*, 7(2), 73-94.

Atoyan, K. (2015). Characteristic of Human Resources Management İn Tourism İndustry of Republic of Armenia. *İnternational Conference on Business, Marketing and İnformation System Management,* Paris, France.

Aşkın, M. (2007), Kimlik ve Giydirilmiş Kimlikler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 213-220.

Avey, B.J., Avolio, B., Crossley, C., Luthans, F. (2009). Psychological Ownership: Theoretical Extensions Measurement, and Relation to Work Outcomes. *Journal of Organizational Behavior,* 30(2), 173-191.

Baker, J. J., Kearney, T., Laud, G., & Holmlund, M. (2020). Engaging in the Sharing Economy: İndividual and Collective Psychological Ownership as Antecedents to Actor Engagement. *Journal of Service Management*, 32(4), 483-506.

Bednarska, M.A. (2017). Does the Effect of Person-Environment Fit on Work Attitudes Vary with Generations? İnsights the Tourism İndustry. *İnternational Journal of Management and Economics*, 53(1), 65-83.

Belk, R.W. (1988). Possessions and the Extended Self. *Journal of Consumer Research*, 15(2), 139-168.

Beğenirbaş, M., Gökmen, Y., Yalçın, C.R. (2021). Mesleki Özdeşleşme ve Psikolojik Sahiplenme Çalışanların İş Biçimlendirmelerine Etki Eder mi?: Hizmet Sektörü Çalışanlarına Yönelik Bir Araştıma. *İşletme Araştırmaları Dergisi Journal of Business Research-Türk*, 13(2), 1127-1143.

Bhuvaniah, T., Raya, R.P., (2014). Employee Engagement: Key to Organızatıonal Succes. *Indian Management'ın SCMS dergisi*, 11(4), 61-71.

Bora, D. (2019). Örgütlerde Özerklik ve Vatandaşlık Dvaranışı İlişkisinde Psikolojik sahiplenmenin Aracılık Rolü: Nevşehir Otel İşletmeleri Örneği. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi).

Biçkes, D.M., Yılmaz, C., Erdem, B. (2019). Psikolojik sahiplenme ile Müşteri Odaklı Davranışlar Arasındaki İlişkide Örgüt Temmelli Özsaygının Aracılık Etkisi. *Social Sciences Studies Journal,* 5(48), 6114-6126.

Brıner, R. B., (2014). What is Employee Engagement and does İt Matter? An Evıdence-Based Approach. Robinson, D. and Gifford, J. (Editör.), içinde, *The Future of Engagement Thought Piece Collection* (ss.51-71), İnstitute For Employment Studies: Brighton.

Burreros, A.S. (2022). Job Satisfaction and Work Commitment of Hospitality İndustry Employees in Dapitan City. *İnternational Journal of Multidisciplinary: Business and Education Research*, 3(7), 1295-1301.

Carleton, K. (2011). How to Motivate and Retain Knowledge Workers in Organizations: A Review of the Literature. *İnternational Journal of Management*, 28(2), 459-468.

Çakar, N.D., Yıldız, S., Dur, S. (2008). Bilgi Yönetimi ve Örgütsel Etkinlik İlişkisi: Örgüt Kültürü ve Örgüt Yapısının Temel Etkileri. *Ege Akademic Review* 10(1), 71-93.

Dirik, D., Ataç, O,L., Tetik, T.H. (2016). Liderin Kullandığı Güç Kaynakları, Bağlamsal Performans ve Bölgecilik İlişkisi: Beyaz Yakalılar Üzerine Bir Araştırma. *Eurasian Business & Economics Journal*, 1(1), 259-271.

Donavan, D.T., Brown, T.J., Mowen, C.J. (2004). İnternal Benefits of Service-Worker Customer Orientation: Job Satisfaction, Commitment, and Organizational Citizenship Behaviors. *Journal of Marketing*, 68(1), 128-146.

Etzioni, A. (1991). The Socio-Economics of Property. *Journal of Social Behavior and Personality*, 6(6), 465-468.

Grobelna, A., Wrobel, E.W. (2023). Promoting Hotel Employees' work Engagement and İts Service Outcomes: The Critical Role of İntrinsic Motivation. *İnternational Journal of Management and Economics*, 59(3), 264-274.

Guo, Y., Hou, X. (2022). The Effects of Job Crafting on Tour Leaders' Work Engagement: The Mediating Role of Person-Job Fit and Meaningfulness of Work. İnternational Journal of Contemporary Hosoitality Management, 34(5), 1649-1667.

Gürbüz, A. (2007). An Assesment on The Effect of Education Level on The Job Satisfaction From The Tourism Sector Point of View. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 8(1), 36-46.

Hocaoğulları, Y., Kaplan, M. (2020). Örgüt sağlığının Psikolojik Sahiplenme Üzerindeki Etkisi: Duygusal Sermayenin Düzenleyici Rolü (Yüksek Lisans Tezi). Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.

Huang, S., Hsu, C.H.C., Chan, A. (2010). Tour Guide Performance and Tourist Satisfaction: A study of The Package Tours in Shanghai. *Journal of Hospitality & Tourism Research,* 34(1), 3-33.

Jian, L., Yuan, L., Ning, L., Li-Ying, J. (2015). Knowledge Sharing and Affective Commitment: The Mediating Role of Psychological Ownership. *Journal of Knowledge Management*, 19(6), 1146-1166.

Kalkan, A., Alparslan, A.M. (2009). Şeffaflık, İletişim ve Hesap Verebilirliğin Yerel Yönetim Başarılarına Etkileri. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(1), 25-40.

Kalyoncuouğlu, S. (2018). Algılanan Kontrolün Psikolojik Sahiplenmeye Etkisinde Maksimum Fiyatı Ödeme İstekliliğinin Düzenleyici Rolü: Mercedes Marka Otomobil Kullanıcıları Üzerinde Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları dergisi*, 10(3),974-994.

Kaplan, M., Hocaoğulları, Y. (2020). Bölüm 3 Duygusal Sermayenin Psikolojik İyi Oluş Üzerindeki Etkisi. Ahmet Tuncay Erdem (Editör.), içinde, *Yönetim & Organizasyon Araştırmaları Kurumsal ve Güncel Gelişmeler* (ss.72-94), Aksaray: Dilkur Yayıncılık.

Kaplanseren, S., Örücü, E. (2018). İşe Tutkunluğun Örgütsel Vatandaşlığa Etkisi: Otel Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *Trakya Üniversitesi İktisdi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 1-19.

Keçecioğlu, T., Yılmaz, M.K. (2018). İşe Adnamışlık: Mevcut Düşüncenin Gözden Geçirilmesi. *Business Economics and Management Research Journal*, 1(1), 55-71.

Keleş, S. (2014). Aile Şirketlerinde Y Jenerasyonunun Öz Yeterlilik Algısı ve İşe Adanmışlık İlişkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 5(11), 95-109.

Khan, A.W. (1990). Psychological Conditions of Personal Engagement and Disengagement at work. *Academy of Management Journal*, 33(4), 692-724.

Khan, R.H., Turri, J. (2022). Phenomenological Origins of Psychological Ownership. *Review of General Psychology*, 26(4), 446-463.

Koroğlu, Ö., Koroğlu, A. (2012). The İmportance of Using The Emotional İntelligence Skills For Tour Guides and Their Performance. *Management And Education*, 8(3), 28-35.

Kuşat, A. (2003). Bir Değerler Sistemi Olarak '' Kimlik" Duygusu ve Atatürk. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(15), 45-61.

Kreisman, B.J. (2002). İnsihts İnto Employee Motivation, Commitment and Retention. *Business Training Experts: Leadership Journal*, 1-24.

Lillo-Banauls, A., Casado-Diaz, J.M., Simon, H. (2018). Examining the Determinants of Job Satisfaction among Tourism. *Tourism Economics*, 24(8), 980-997.

Macey, H.W., Schneider, B. (2008). The Meaning of Employee Engagement. *Industrial and Organizational Psychology*, 1(1),3-30.

Marsilya, I., Meutia, Julia, S. (2023). The İnfluence of Work Capability and Commitment Performance of Tourism Aware Group Managers in Paser District with Innovative Work Behavior as an İntervention Variable. İnternational Journal of Asian Business and Management, 2(6), 1061-1076.

Martin, L. (2020). How to Retain Motivated Employees in Their Jobs?. *Economic and İndustrial Democracy*, 41(4), 910-953.

Maslach, C., Schaufeli, B.W., Leiter, P.M. (2001). Job Burnout. *Annual review of psychology*, 52(1), 397-422.

Olckers, C., Du Plessis, Y. (2012). The role of Psychological Ownership in Retaining Talent: A Systematic Literature Review. *SA Journal of Human Resource Management*, 10(2), 1-18.

Özyılmaz, F.A., Nalçacıgil, E. (2020). Yönetici ve İş Arkadaşlarına Duyulan Güvenin Psikolojik Sahiplenme Üzerindeki Etkisine Yönelik Bir Uygulama. *İktisad Dergisi*, 6(25), 647-661.

Parveen, R. Rahman, M.I., Khaled, M.C., (2020). Factors Affecting Job Satisfaction in the Tourism Sector Bangladesh. *Hospitality & Tourism Review*, 1(1), 48-61.

Pickford, H.C., Joy, G., Roll, K. (2016). Psychological Ownership Effects and Applications. *Said Business School WP* 32, 1-19.

Pierce, L.J., Kostova, T., Dirks, T.K. (2001). Toward a Theory of Psychological Ownership in Organizations. *The Academy of Management Review*, 26(2), 298-310.

Pierce, L.J., Kostova, T., Dirks, T.K. (2002). The State of Psychological Ownership: İntegrating and Extending A Centrury of Research. *Review of General Psychology*, 7(1), 84-107.

Ruslan, I.R., İslam, A., Mat, N. (2014). Conceptualization of employee engagement: A literatüre revisit. *7the Seventh National Human Resource Management Conference* (1-4), Mayıs, At Universiti Utara: Malaysia.

Sarode, A.V. (2023). Role of Emotional İntelligence in Customer Satisfaction of Tourism İndustry in İndia. *Boletin de Literatur Oral*, 10, 526-536.

Safiullah, A. (2014). Strategies to Retain Employees in Organizations: How Textile & Telecoms Deal with Their Workforce. *İnternational journal of Research & Development*, 3(5), 727-732.

Saks, M.A. (2006). Antecedents and Consequences of Employee Engagement. *Journal of Managerial Psychology*, 21(7), 600-619.

Schaufeli, B.W., Salanova, M., Gonzâlez, V., Bakker, B.A. (2002). The Measurement of Engagement and Burnout: A Two Sample Confirmatory Factor Analytic Approach. *Journal of happiness Studies*, 3, 71-92..

Schaufeli, B.W., Bakker, B.A. (2004). Job Demands, Job Resources, and Their Relationship with Burnout and Engagement: a Multi-Sample Study. *Journal of Organizational Behavior*, 25, 293-315.

Schaufeli, W.B., Bakker, B.A., Salanova, M. (2006). The Measurement of Work Engagement With a Short Questionnaire. *Educational and Psychological Measurement*, 66(4), 701-706.

Schaufeli, W., Salanova, M. (2011). Work Engagement: On How to Better Catch a Slippery Concept. *Eurpean Journal of Work and Organizational Psycholohy*, 20(1), 39-46.

Schaufeli, W.B. (2013).Chapter 1, What is engagement? In C. Truss, K. Alfes, R. Delbridge, A. Shantz, & E. Soane (Editör.), *Employee Engagement in Theory and Practice* (ss.1-37), London: Routledge.

Shehawy, Y.M, Elbaz, A., Agag, G.M. (2018). Factors Affecting Employees' Job Embeddedness in the Egyptian Airline İndustry. *Tourism Review*, 73(4), 548-571.

Turgut, T. (2011). Çalışmaya Tutkunluk: İş Yükü, Esnek Çalışma Saatleri, Yönetici Desteği ve İş-Aile Çatışması ile İlişkileri. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* Cilt: 25(3-4), 155-179.

Uçar, Z. (2017). Psikolojik Sahiplenme: Örgütsel Alana İlişkin Bir Model Önerisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(1), 167-200.

Uçar, Z. (2018). Psikolojik Sahiplik Olgusunu Örgütsel Düzlemde Ölçmek İçin Ölçek Geliştirme Çalışması. *İşletme Araştırmaları Dergisi Journal of Business Research-Turk*, 10(3), 640-654.

Van Dyne, L., Pierce, L.J. (2004). Psychological Ownership and Feelings of Possession: Three Field Studies Predicting Employee Attitudes and Organizational Citizenship Behavior. *Journal of Organizational Behavior*, 25(4), 439-459.

Wasti, A.S. (2002). Affective and Continuance Commitment to the Organization: test of an İntegrated Model in the Turkish Context. *İnternational Journal of Intercultural Relations*, 26(5), 525–550.

Xie, Y. (2009). Tourism Cross-cultural Propagation and the Corresponding Requirements for Foreign Language-Speakin Tour Guides. *İnternational Journal of Business and Management*, 4(11), 24-27.

Yeşil, Ü., Bancar, A., Budak, G. (2015). Psikolojik Sahiplik Kavramına İlişkin Bir Literatür İncelemesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 59-82.

Zengin, Y., Yurdakul, S., Bayram, N., Bağcı, M. (2021). Yöneticilerin Liderlik Özelliklerinin Psikolojik Sahiplenme ve İş Stresi ile İlişkisi. *Turkish Business Journal*, 2(4), 56-75.

BÖLÜM 38

ANTİK YUNAN'DA ESTETİK ANLAYIŞININ SPORCU YONTU İKONOGRAFİSİNE YANSIMASI

Laleş USLU AZARAK[1]

1 Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi Sezai Karakoç Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, lalesuslu@gmail.com, Orcid: 0000-0003-1429-4364, Diyarbakır.

GİRİŞ

Dilleri, dinleri, ırkları, ortadan kaldırarak bir arada yaşama felsefesini insana hatırlatan, rekabetin savaşarak değil barış içerisinde de olabileceğini gösteren bir nevi bir arınma öğretisi olan spor, Greklerde bedenin ideal güzelliğe ve estetik bir görünüme ulaşmasını ve canlı tutulmasını sağlamak için küçük yaşlardan itibaren kazanılan bir felsefi anlayış olmuştur. Bu anlayış sporu bireysellikten kurtarıp toplumsal bir oyun haline getirmiştir. Bunun sonucunda da geçmişten günümüze süregelen Olympiat Oyunları ortaya çıkmıştır (Sevik, 2022, 9).

Antik Yunan'da spor, MÖ 8. yüzyılda cenaze oyunlarıyla başlamış daha sonra Batı Yunanistan'da yer alan Olympia'da MÖ 776'da düzenlenen ilk Olympiatlarla devam etmiştir. Önceleri sadece bir Peleponessos etkinliği iken daha sonra tüm Yunanistan'da ve denizaşırı topraklardaki sporcuların yarıştıkları bir etkinliğe dönüşmüştür. Sık sık savaş halinde olan Yunanlılar, dört yılda bir düzenlenen Olympiat oyunları süresince bir barış ve huzur dönemi yaşamaktaydılar (Rodgers, 2015, 29). Cenaze oyunlarının tekil etkinliklerinden beslenen spor kültürü sonraki yüzyıllarda organizasyonlara dönüşerek Panhellenik bir form kazanmıştır. Bu nedenle doğal olarak spor kültürü ve bunu icra eden sporculara da ilginin arttığı görülmektedir (Nielsen, 2014, 133-134; Sevik, 2022, 85).

Greklerde spor faaliyetleri gymnasionlarda gerçekleştirilirdi. Gymnasionlar Yunan yaşamında en az agora ve tapınaklar kadar önemliydi. Bu yerler toplumsal ve kültürel yaşamın merkezleriydi. Bu alanlar, aynı zamanda halka açık kamusal yerlerdi ve egzersiz yapmayan ve sohbet etmek için gelen veya sporcuları izlemek isteyen kişilerin yazın sıcaktan kışın ise soğuktan korunmaları için bu alanın çevresinde stoalar kurulmuştu (Deighton, 2005, 64).

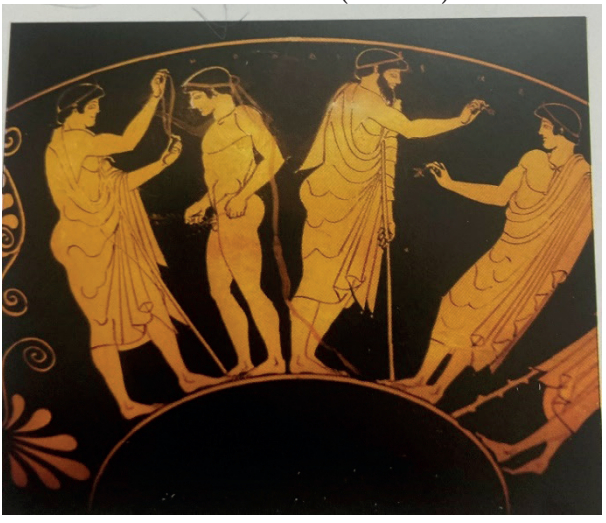
Bu çalışmanın konusu olan Grekler'deki spor anlayışına ve dallarına bakıldığında; günümüz spor kültürünün geçmişin binlerce birikimi sonucunda bugünkü şeklini aldığı anlaşılmaktadır. Çalışmanın amacı Antik Yunan kültüründe sporun sadece bir yarışma değil aynı zamanda tüm Yunanlıları birleştiren ortak duygu, anlayış ve amaç çerçevesinde toplayan ve Klasik dönemin ruhunu oluşturan İdealizmin etkisiyle heykellere nasıl yansıdığını ortaya koymaktır. Çalışmada literatür çalışması yapılmıştır.

1. ANTİK DÖNEM SPOR FAALİYETLERİ

Bir Atinalı erkeğin gündelik yaşamının önemli eylemlerinden biri olan ayrıca bedenini geliştiren ve zinde tutan sporsal faaliyetler gymnasionlarda yapılmaktaydı (Deighton, 2005, 23). Gymnasion bütün yurttaşlara açık, kamusal spor tesisiydi. Genel olarak kumla kaplı bir alanın etrafına stoalar inşa edilirdi. Böylece egzersiz yapmayanlar sohbet edebilir veya atletleri izlerdi (Rodgers, 2015, 466). Gymnasion sözcüğü, "beden egzersizlerinin yapıldığı, aynı zamanda ders verilen yani okul fonksiyonuna sahip yer" olarak tanımlanmaktadır. Gymnastes sözcüğü, beden eğitimi öğretmeni, özellikle atletlerin

eğitimini yaptıran kişi anlamına gelmektedir. Gymnes sözcüğünün ise çıplak sözcüğünden türetildiği anlaşılmaktadır (Çelgin, 2011, 135). Bu nedenle Antik Yunan'da atletlerin çıplak bir şekilde egzersiz yaptığı alana Gymnasion denilmektedir. Yunanlı sanatçıların çıplaklığı, kusursuz olarak tanımladıkları tanrı ve kahramanlar için benimsemelerinden dolayı atletler, Olimpiyatlar'a ya da diğer spor oyunlarına çıplak bir şekilde katılırlardı (Rodgers, 2015, 466).

Birçok Yunan şehrinde en az bir spor salonu mevcuttu. Yunanlı yurttaşların bedenen zinde olmaları, bir Yunanlı'nın yurttaşlık görevi olarak görülmekteydi ve şehrin sağlığı açısından da önemli bir unsurdu. Atina'daki salonlar, her biri bir kabileden seçilen, on Gymnasiarkhos'un sorumluluğundaydı. "Gymnasiarkhos" sözcüğü Yunanca, gymnasionun yöneticisi, harcamaları karşılamakla yükümlü kişi anlamına gelmekteydi (Çelgin, 2011, 135). Küçük Yunan sitelerinde fahri gymnasiarkhoslar profesyonel eğitmenleri kiralamaktaydı. MS 2. yüzyılda Lukianos Yunan idealini şöyle özetler: "Genç erkekler güneşte bronzlaşırlar… Hepsi de yüksek ruhlu, ateşli ve merttir. Bedenleri harikadır; ne cılız ve ince, ne de şişmandırlar. Aksine mükemmel ve simetrik bedenlere sahiptirler" (akt. Rodgers, 2015, 467). Söz konusu aktarım, Yunan erkek sporcu bedeninin tam da ideal oranlarda olduğu ve o dönemin toplumsal beğenisinin bir yansıması olduğu şeklinde yorumlanabilir. Sık sık savaş halinde olan Yunan halkı, bu sportif faaliyetlere barış dönemlerinde katılırdı. Bu faaliyetler, dört yılda bir oynanan Olympia oyunları ve Pythia oyunları ile iki yılda bir oynanan İsthmos ve Nemea oyunlarıydı. Olympia oyunlarında birinci olan atlete bir sonraki döneme kadar kazanan atletin adı verilerek onure edilirdi (Resim 1).

Resim 1: *Ödül Kazanan Atletler. (Rodgers, 2015, 466).*

Yunanistan'ın her tarafından insanlar bir araya geldiğinden dolayı bu oyunlar aynı zamanda toplumsal bir misyona da sahipti. Söz konusu oyunlarda koşu, uzun atlama, güreş, disk ve mızrak atma branşlarından oluşan

pentathlon (Resim 2 a-b); güreş ve dövüşün birleşmesinden meydana gelen günümüz kickboksunu andıran pankration mücadeleleri yer almaktaydı. Bu dövüşlerde boksörler, öküz derisinden kayışlardan yapılmış boks eldivenleri ile çalışırlardı. Palestra'da yapılan antrenmanlarda içleri kum, un ya da darı ile doldurulmuş yumruk torbaları kullanılırdı (Swaddling, 2008;Tekin &Tekin, 2014, 121-140). Bu branşların yanı sıra atların ya da katırların koşturulduğu at arabalı yarışlar da yer almaktaydı (Miller, 1975, 199-201), (Resim 3).

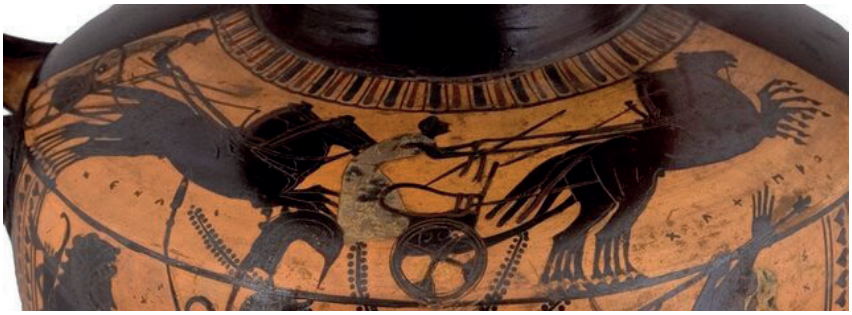
Galip atletler, şeref konuğu olarak tribünlerde oturur ve prytaneionda onun adına ziyafet verilir, şairler tarafından ona ithafen yazılmış şiirler okunur ve şerefine bronz ve mermerden anıtlar dikilirdi (Friedell, 2011, 102-102).

Resim 2 a: *MÖ 4. yüzyıla ait amphora üzerine betimlenmiş koşucu atletler. (Rodgers, 2015, 461).*

Resim 2 b: *Euthymides tarafından boyanmış kırmızı figürlü bir pyskter üzerine güreşen sporcular betimlenmiştir (Boardman, 2013, 46, Fig. 36).*

Resim 3: *Siyah Figürlü Hydria. At Arabalı Yarışlar. Amiens Müzesi. (https://www.perseus.tufts.edu/Olympics/equestrian.html)*

Antik Yunan'da gymnasiona bitişik fakat ayrı bir bölüm olan güreş ve boks gibi branşların çalışıldığı palaistralar da aynı şekilde yapılmışlardır. Bu yapı, dikdörtgen şeklinde olup stoalarla çevrelenen kuzeydeki duvarları kalın bir şekilde inşa edilmiştir. Bunun nedeni kış soğuğundan korunmaktı. Gymnasiondan daha düzenli yapılmış palaistralar şehrin içinde bulunabilirdi. Bu şekilde palaistralara rahat bir şekilde giden yurttaşlar sosyalleşme imkanı bulurdu; bu nedenle burası toplumsal ve entelektüel bir merkez haline gelmiştir.

Palaistralarda eğitim veren Gymnastesler (Çelgin, 2011, 135), pankrationdaki kural ve kural dışı eylemlerin ayrıntılarını ellerindeki tabletlere kaydetmekteydiler ve pankration kurallarına uymayan sporcuları uyarmak için ise asa ya da baston taşımaktaydılar. Burada çıplak bir şekilde çalışan atletler, ressam ve heykeltıraşlar için önemli ilham kaynağı olmuşlardır (Boardman, 2013, 220).

MÖ 5. yüzyılda seramikler üzerine betimlenen spor dallarına bakıldığında, MÖ 6. yüzyıldakilerle aynı olduğu görülmektedir; fakat silahlı erkeklerin koştuğu "hoplitodromoi" ise yeni bir spor dalı olarak ortaya çıkmıştır (Resim 4).

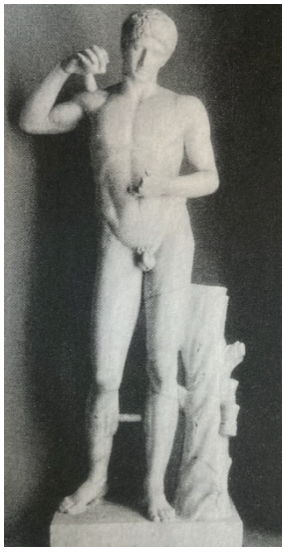
Resim 4: *Hoplitodromoi. (Boardman, 2013, Fig. 82).*

Grekli sanatçıların yaptığı atlet heykellerinde atletler çıplak işlenmiştir fakat zaman zaman baş kısmını korumak amacıyla başlık giydikleri görülmektedir (Resim 5).

Resim 5: *Antremanda başlık giymiş bir atlet. (Boardman, 146, Fig. 227. 1).*

Güreşten veya bokstan önce atletler vücutlarına zeytinyağı veya kokulu yağlar sürerek güneşe ve rüzgara karşı koruma sağlamış olurlardı. Egzersizden sonra atletler bedenlerine sürdükleri yağı ve kumu, strigilis veya bir süngerle temizlerlerdi (Yazıcı & İmamoğlu, 2023, 2810-2817), (Resim 6 a-b) ve palaistraya yakın hamamlarda yıkanırlardı (Rodgers, 2015, 467). Genellikle sporcuların temizlenmesi amacıyla kullanılan malzemelerden olan yağ şişeleri, strigilisler ve süngerler yardımcıları tarafından taşınmaktaydı (Boardman, 2013, 220), (Resim 7).

Resim 6 a: *Yağ Süren Atlet. MÖ 450-440. (Boardman, 2013, 232, Fig. 231).*

Resim 6 b: *Yağ Süren Atlet. (Boardman, 2013, 38, Fig. 24.3).*

Resim 7: *Strigilis ile temizlenen atlet. (Boardman, 2013, 146, Fig. 239).*

Antik Yunan atletizminde hem tanrı ve kahramanların hem de sporcuların rolüne bakıldığında; tanrılar ve efsanevi kahramanlar ile sporcular arasında bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilişki bir yandan Yunan düşüncesindeki güç, nüfuz sahibi olma, sitesini üstün başarı ile adeta savaştan zaferle çıkmış bir komutan ya da kahraman edasıyla onure etme ve insanüstü bir

mücadeleden galip çıkma -Herakles gibi- (Bloch, 1968, 78-87) diğer yandan Grekli sanatçıların kusursuz ve idealize edilmiş çıplak erkek heykellerindeki imgesiyle kendini göstermektedir.

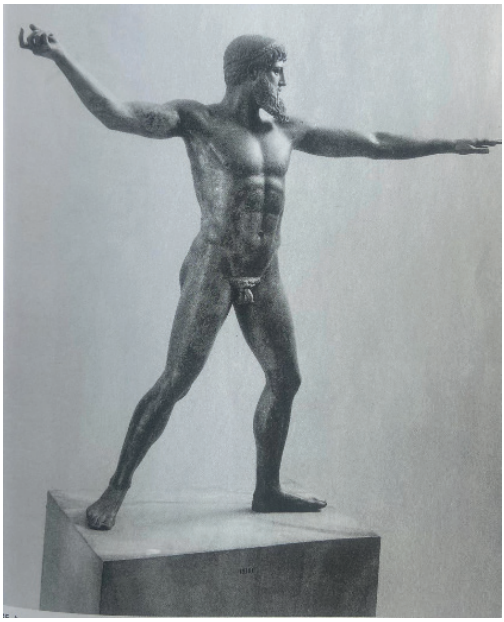
2. ANTİK DÖNEM SPORCU HEYKELLERİNİN İKONOGRAFİSİ ÜZERİNE

Antik dönemde özellikle sporcu heykellerinde ikonografik imgeler görmek mümkündür. Bu heykellerde rekabet, sevinç, heyecan vb. duyguların günümüze yansımaları açıkça fark edilmektedir. Bu durum aynı zamanda Grek estetiğinin ve felsefesinin birer yansımasıdır. Grek estetiği, güzel ve sanat eseri üzerinde düşünerek bir güzellik ve sanat felsefesi şeklinde ortaya çıkmıştır (Tunalı, 1996, 19). Bu bağlamda Grek estetik felsefesine değinmek, bu anlayışın Grek sanat eserlerine yansımasını anlamayı kolaylaştıracaktır. Estetik fenomenin ontik bütünlüğünde dört temel yapı elemanı bulunmaktadır. Bunlar; süje, obje, estetik değer ve estetik yargıdır. Bunlardan ilki olan süjenin estetik fenomenin vazgeçilemez bir zorunluluğu vardır. Çünkü sanat eseri ya da güzel denilen şey, sadece bir süjenin estetik tavrı ve algısı için sanat eseri veya güzel bir şeydir. Estetik fenomenin bir diğer yapı elemanı estetik objedir. Estetik obje de süje gibi zorunlu bir varlık alanıdır. Bu bir tabiat varlığı olabileceği gibi bir tablo ya da bir heykeli kapsayan bir sanat eseri de olabilir (Tunalı, 1996, 16-17); fakat estetik varlık sadece süje ya da objeden ibaret değildir. Bu estetik varlığı oluşturan bir diğer öğe estetik değer ya da güzeldir. Her estetik olay belli bir estetik değeri ortaya koyar; bu değer, güzel değeri ya da ideasıdır. Bundan dolayı estetik varlık için bu öğe de bir zorunluluktur. Bir estetik obje karşısında estetik bir tavır alan süje, bu tavrını estetik değer olarak gösterir. Bu durumda güzel, bir değer bir idea olabileceği gibi orantı, simetri, düzen gibi estetik objenin niteliğini gösterir[1]. Dördüncü zorunlu temel yapı elemanı ise estetik yargıdır. Söz konusu estetik varlığın bu dört zorunlu unsurunu Grek Klasik dönem felsefesi ve bu felsefenin sanat eserleri üzerindeki yansımasında çarpıcı bir şekilde görmek mümkündür. Bundan dolayı Grek felsefesi öncelikle bir "güzel" felsefesi olarak doğar. Bu felsefe bir güzellik metafiziğinde yaşam bulmuştur. Bu anlayış, ilkin Ksenophon'da görülse de Platon'da doruk noktasına ulaşmıştır (Tunalı, 1996, 23).

Antik dönemde Platon'un ideal insan tanımında ruh ve bedenin hem güzel hem iyi hem de sağlıklı ve uyumlu olması gerektiği vurgulanmıştır (Dürüşken, 2014, 210). Yunanlı filozof Aristoteles de bu konuda görüş bildirmiştir. Ona göre, güzel ve estetik olanın kavranabilir olması önemlidir. Bundan dolayı Aristoteles, kavrama gücümüzü aşan büyüklükleri estetik dışı olarak reddetmiştir (Tunalı, 1996, 65). Bundan dolayı Antik Yunan'da tanrılar, insan suretinde fakat en güzel, en ideal şekilde somutlaştırılmışlardır. Yunan idealizmine göre ancak bir sporcunun vücudu ideal bir ölçüde olabilirdi; bu nedenle tanrı heykellerini de bu mükemmel formda; yani atletik, kaslı, dinamik ve ideal

1 Antik dönem heykellerinde özellikle Polykleitos'ta görülen "kanon" yani bir orantı ve simetri estetiği görülebilmektedir.

oranlara göre işlemişlerdir. Örneğin baş tanrı Zeus, baş kısmı olgun işlenmesine rağmen bedeni oldukça dinç ve kaslı bir şekilde işlenmiştir. Keza Poseidon ve olgun olarak yontulan Dionyssos'un da aynı şekilde işlendiği görülmektedir. Daha genç tanrılardan Apollon, Ares, Hermes, genç işlenmiş Dionyssos vb. heykellerin ideal ölçülerde bir sporcu tarzında ele alınmasının nedeni Yunan Klasik düşünce sistemi olan İdealizm'in etkisinin sanat eserlerine yansımasıdır (Resim 8 a-b). Bu etkiyi diğer tüm yontularda da görmek mümkündür. Çünkü bu dönemin Klasik anlayışı ve felsefesi bu yönde bir gelişim göstermektedir.

Resim 8 a: *Zeus. MÖ 460-450 Civarı. . (Boardman, 2013, 61, Fig. 35)*

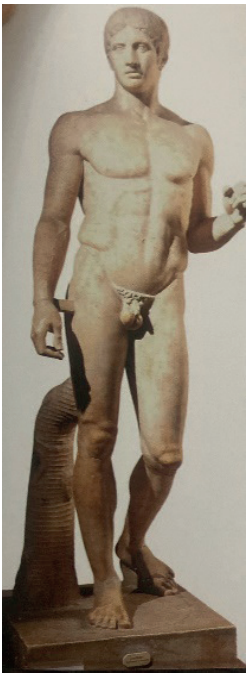
Resim 8 b: *Kassel Apollonu. MÖ 450 Civarı. (Boardman, 2013, 86, Fig. 68).*

Klasik Yunan heykellerinde çıplaklık, (sadece erkekler için) hoşgörüyle karşılanmış hatta teşvik edilmiştir. Erkek bedeninin çıplaklık teşhiri çoğu zaman "kahramanca" olarak nitelenmiştir. Genç ve olgun Yunanlı erkekleri egzersiz yaparken veya yarışırken; bunun yanı sıra festivallerde ya da savaşlarda bile çıplak görmek mümkündü. Bu durumu Yunanlılar, kendilerini "barbar"lardan ayıran bir özellik olarak görmüştür. Bu nedenle Yunanlı sanatçılar da erkek çıplaklığını olağan karşılamış dahası estetik olarak görmüş ve eserlerinde çıplak erkek heykellerini konu edinmişlerdir; ayrıca çıplaklık Yunan mitolojisinde de sıkça kullanılan bir imgeydi (Boardman, 2013, 238). Yunanlı sanatçı, yaşama ait makul ya da realist betimlemelerinde ihtiyaç duyduğu erkek çıplaklığı, güçlü ve yakışıklı bir tanrının kahramanların ve erkeklerin çıplak gösterilmesinde kendini göstermiştir. Bu nedenle Klasik Yunan heykeltıraşlı-

ğındaki idealize etme eğilimi, daha çok Atina'da çıplak erkek bedeniyle ortaya çıktığı anlaşılmaktadır (Boardman, 2013, 238-239).

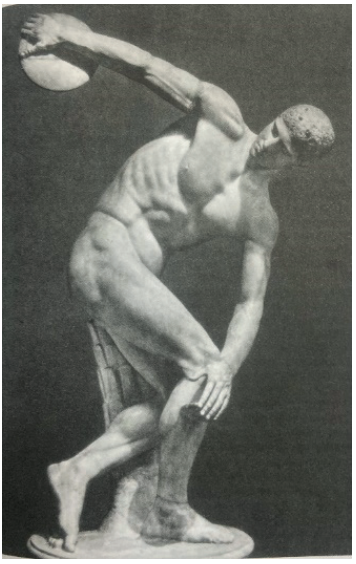
Antik dönem yazarlarından Plutarkhos da tanrısallığı arayanlarda üç önemli özellikten söz etmiştir. Bu özellikler; kudret, mükemmellik ve ölümsüzlüktür (Plutarkhos'tan akt. Lunt, 2009, 375-392). Yunan halkının tanrıları Olympos'ta idi ve kendilerinin ulaşamayacağı kadar yüksekte -ki bu yükseklik her anlamda bir yükseklikti- görmekteydiler. Oysa Yunanlı atletler, kadim Yunanlı kahramanları kendilerine model olarak görmüşlerdir ve Olympia'daki tanrılarla tam bir eşitlik çabası içine girmişlerdir. Antik Yunan'da tanrısallığı arayanlar, özellikle de başarılı atletler, tanrısallığın son bileşeni olan ölümsüzlüğe ulaşma umuduyla erdemi, mükemmelliği ve genel üstünlüğü ifade eden Yunanca bir sözcük olan "arete"ye ulaşmak için atletik yetenekleri ve zaferlerini kullandıkları anlaşılmaktadır (Lunt, 2009, 375-392).

Klasik dönemde sanatçı, insanın fiziki güzelliğiyle ilgilenmeye başlamıştır. Bu dönemde özellikle Polykleitos ideal insan oranını oluşturmak için estetikle matematiği birleştirmiş ve mükemmel insan oranını eserlerine yansıtmıştır. Bu eserlerden en tanınmışlarından biri Doryphoros'tur (Freeman, 2013, 223). Polykleitos'un "Doryphoros" (Mızrak atan) adlı eseri, mükemmel ve simetrik Yunan idealizminin vücud bulmuş halidir. Bu eserin orijinali MÖ 5. yüzyılda yapılmış olup Roma dönemi kopyası mevcuttur (Resim 9).

Resim 9: *Doryphoros, MÖ 5. yy. (Rodgers, 2013, 467).*

Bir diğer idealize edilmiş çıplak erkek sporcu heykeli örneklerinden biri de Myron'un Diskobolos (disk atıcı) adlı eseridir (Resim 10), MÖ 450 yıllarına tarihlenmektedir. Başta hala Arkaik özellikler görülmekle birlikte duruşta bir serbestlik gözlenmektedir. Fakat figür tek bir noktadan izlenmek üzere tek bir düzlem üzerinde arka planı olmayan bir yüksek kabartmayı andırmaktadır (Boardman, 2013, 80).

Resim 10: *Diskobolos. MÖ 450. (Boardman, 2013, 81, Fig. 60).*

Yukarıdaki örneklere benzer Antik dönem sporcu heykellerinin ideal vücut ölçüleriyle çok sayıda heykelin yapıldığı görülmektedir. Toplum tarafından benimsenen spor kültürü ve sporcu konuları, plastik ve bezeme sanatları gibi ikonografik temsilleri etkileyerek bu tür konuların işlenmesini sağlamıştır (Sevik, 2022, 85).

SONUÇ

Birleştirici toplumsal olgulardan biri olan spor, Antik dünyanın en önemli olgulardan biri olmuştur. Bireysel Cenaze Oyunları'yla başlayan ve MÖ 776'da gerçekleştirilen kitlesel Olympiat Oyunları'yla organize bir şekil kazanmış olan spor kültürü adeta bir Yunanlı'nın yurttaşlık göreviydi. Spor yarışmalarında elde edilen zaferler sadece atleti değil aynı zamanda yaşadığı şehri de onure eden bir eylemdi. Bu şekilde yönüyle Greklerde spor kültürü dinsel, sosyal, kültürel ve siyasal arka planı olan bir form kazanmıştır. Nitekim **d**ört yılda bir yapılan Olympiat Oyunları Panhellenik bir boyut kazanmış, böylece sporun bütünleştirici gücünden yararlanılmıştır. Ayrıca bu oyunlar, sık sık aralarında veya başka milletlerle savaşan Yunanlar'a bir barış ve huzur dönemi yaşatmıştır.

Antik Yunan'da gymnasionlarda yapılan sportif faaliyetler aynı zamanda insanların biraraya gelerek sosyalleştiği halka açık ve entelektüel bir merkez işlevi görmekteydi. Etrafı stoalarla çevrili bu alanda çıplak bir şekilde egzersiz yapan sporcuları, gymnastesler eğitmiştir. Palaistralar da aynı şekilde sporcuların egzersiz yaptığı, etrafının izleyicilerin sohbet edeceği ve oyunları izleyebileceği stoalarla çevrildiği daha düzenli ve şehir merkezinde olan yerlerdi. Grekleri barbarlardan ayıran bir özellik olarak kabul edilen çıplaklık olgusu Yunanlar'da olağan karşılanmış, bu durum dönemin felsefik anlayışını da yansıtarak güzel bir bedenin sergilenmesi sporculara prestij kazandırmıştır. Ksenophon'la başlayan, Platon'la ise en üst seviyeye ulaşan idealist felsefe yaklaşımı, sporcuların bedeninde somutlaşarak ikonografik bir ifade kazanmıştır. Grekli sanatçılar, tanrıları dahi insan formunda düşünmüş ve onları sanat eserlerinde atletik ve dinç sporcu imgesiyle işlemiş; sporcu bedeninin güzelliği ve orantısıyla çıplak bir şekilde yontmuşlardır. Özellikle Polykleitos, estetikle matematiği birleştirerek mükemmel insan oranını bulmuş ve bu oranı eserlerine yansıtmıştır.

Grekli sanatçılar, güzellik ve idealist felsefi akımının etkisiyle estetik fenomenin zorunlu elemanlarını heykellerine yansıtmışlardır. Bir estetik fenomenin ontik bütünlüğündeki zorunlu dört temel yapı elemanı olan süje, obje, estetik değer ve estetik yargıyı eserlerinde göstermek Yunan yontu sanatında sanatçının ortaya koyduğu bir gereklilik olmuştur. Dönemin idealist yaklaşımı, sporcu ikonografisini etkilemiş, Grek estetizmiyle yoğurmuş ve bu düşünce yapısını sporcu bedeninde somutlaştırarak onları bir nevi kahramanlaştırma dahası tanrısallaştırma çabasına girmiştir. Bu bağlamda Antik dönem Yunan sanatçılarının bu anlayış çerçevesinde sporcu heykelleri işledikleri; kahramanlık, erdem ve ölümsüzlük gibi imgelerle onları tanrılarla eşit kılmaya çalıştıkları ve onure ettikleri anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Boardman, J. (2013). Yunan Heykeli-Klasik Dönem. 2. Basım, (Çev.: Gürkan Ergin), İstanbul: Homer Kitabevi.

Bloch, R. (1968). The Origins of the Olympic Games. *Scientific American*, 219(2), 78-87. https://www.jstor.org

Boardman, J. (2013). Kırmızı Figürlü Atina Vazoları-Arkaik Dönem. 2. Basım, (Çev.: Gürkan Ergin), İstanbul: Homer Kitabevi.

Çelgin, G. (2011). Eski Yunanca-Türkçe Sözlük. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Deighton, H. J. (2005). Eski Atina Yaşantısında Bir Gün. 2. Basım, (Çev.: Hande Kökten Ersoy), İstanbul: Homer Kitabevi.

Dürüşken, Ç. (2014). Antikçağ Felsefesi.-Homeros'tan Augustinus'a Bir Düşünce Serüveni. İstanbul: Alfa Yayınevi.

Freeman, C. (2013). Mısır, Yunan ve Roma-Antik Akdeniz Uygarlıkları. 4. Baskı, (Çev.: Suat Kemal Angı), Ankara: Dost Yayınevi.

Friedell, E. (2011). Antik Yunan'ın Kültür Tarihi. 3. Baskı, (Çev.: Necati Açа), Ankara: Dost Yayınevi.

Lunt, D. J. (2009). The Heroic Athlete in Ancient Greece. *Journal Of Sport History*, 36(3). 375-392. https://www.jstor.org

Miller, S. G. (1975). The Pentathlon for Boys at Nemea. *California Studies İn Classical Antiquity*, 8, 199-201. https://www.jstor.org

Nielsen, T. H. (2014). "Panhellenic Atletics Olympia" A Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity, (Eds. P. Christesen & D. Kyle), Wiley-Blackwell.

Rodgers, N. (2015). Antik Yunan. (Çev.: Ü. E. Uysal), 1. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Sevik, S. (2022). Arete. 1. Baskı, İzmir: Sakin Kitap Yayıncılık.

Swaddlıng, J. (2008). The Ancient Olympic Games (Revised Edition), University of Texas Press.

Tekin, A. & Tekin G. (2014). Antik Yunan Dönemi: Spor ve Antik Olimpiyat Oyunları. *Tarih Okulu Dergisi,* 7(XVIII), 121-140.

Tunalı, İ. (1996). Grek Estetik'i -Güzellik Felsefesi, Sanat Felsefesi. 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Yazıcı, Y. & İmamoğlu, O. (2023). Ancient Greek Wrestling and Its Reflections on Other Nations. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences,* 9(64), 2810-2817.

https://www.perseus.tufts.edu/Olympics/equestrian.html

BÖLÜM 39

DİYARBAKIR İÇKALE ARTUKLU SARAYI 2020 YILI KAZISI

İrfan YILDIZ[1]

1 Prof. Dr. Dicle Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi Diyarbakır/Türkiye
irfanyildiz21@gmail.com. Orcid No: 0000-0002-1647-8012.

1. GİRİŞ[1]

Kazı alanı, Diyarbakır merkez Sur ilçesi Cevat Paşa Mahallesi'ndedir. Kaynaklarda, Amida (Amidi, Amedi) Höyük olarak geçen ve Diyarbakır merkezde ilk yerleşmenin başladığı yerdir. Amida Höyük, binlerce yıldır Diyarbakır'ın ve bölgenin yönetim merkezi konumundadır. Kazının yapıldığı alan ***Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı*** olarak UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesinde kayıtlıdır. (**Harita-1, Fotoğraf:1)**.

Kazının yapıldığı Amida Höyük veya bugünkü Diyarbakır şehri *Amidi v*eya *Amēdi olarak* adlandırılmıştır. Kent, Roma Dönemi'nde Amida, İslami Dönemi'nde ise Amid olarak isimlendirilmiştir. Höyük, Roma Dönemi'ndeki adı olan Amida ismiyle tescillendiğinden, son dönemlerde yapılan yayınlarda bu ad ile tanıtılmıştır. Prof. Dr. İrfan YILDIZ başkanlığında yapılan kazılarda şehirde hüküm süren medeniyetlere ait yeni bulgulara ve kanıtlara ulaşılmıştır. 2018-2024 yılları arasında yapılan kazılarda gün yüzüne çıkarılan verilerden ve TUBİTAK Marmara Araştırma Merkezinde yapılan analizler sonucunda Amida Höyük'te ilk yerleşimin günümüzden 10.000 yıl önce M.Ö. 8000'lerde (Orta Neolitik Döneminde) başladığı ve kesintisiz olarak günümüze kadar devam ettiği tespit edilmiştir. İlk Çağ'dan günümüze kadar yerleşimin aralıksız olarak devam ettiği Amida Höyük'ün bulunduğu Diyarbakır'ın Sur ilçesi 10.000 yıllık geçmişiyle, *yaşamın kesintisiz olarak devam ettiği Dünyanın en eski kentleri sıralamasında* ikinci sıradadır. M.Ö. 8000 yıllarında yaşamın başladığı Amidi, Amēdi kentinin Neolitik ve Kalkolitik dönemdeki adı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yerleşim yerinin adına ilk kez Hurriler Dönemi'nde (M.Ö. 3500-1550) rastlanılmaktadır. Asur kaynaklarına göre Hurriler döneminde kentin ismi *Amidi* veya *Amēdi'dir* (Yıldırım, 2012: 3; Yıldız, 2023-a: 77). Orta Asur Kralı I. Adad Nirari'ye (M.Ö. 1307-1275) ait kılıç kabzasında şehrin ismi *Amidi* veya *Amēdi* olarak kazılmıştır. Orta Asur kaynaklarına göre *Amidi*, *Bit-Zamani Krallığı'nın* (M.Ö. 900-825) surlu kentidir. Kent III. Salmanassar Dönemi'nde (M.Ö. 858-824) Asur İmparatorluğu'nun *Amēdi* eyaletinin merkezi şehiri olan Amidi adıyla kayıtlara geçmiştir (Yıldırım, 2012: 3-5; Köse, 2015: 62; Yıldız, 2021-b: 218-219, Yıldız, 2022-b: 235; Yıldız, 2023-a, 77). Roma İmparatoru Markus Aurelius Severus Alexander'a (222-235) ait olup günümüzde Petersburg Akademisi Kaiserlichen Museum'da bulunan bir sikkede kent "Mezopotamya Metropolisi'nin Amida Kolonisi" olarak geçmektedir (Yıldız, 2021-b, 219, 235; Yıldız, 2023-a: 77-78; Beysanoğlu, 1996, 233). Yine Roma Dönemi'ne ait kaynaklarda kentin adı Amida olarak zikredilmektedir. 639 tarihinde bölgenin İslam hakimiyetine girmesinden sonra bölge için Diyarbekir, şehir merkezi için ise Amid adı kullanılmıştır. Osmanlı Dönemi'nde şehir için Kara Amid ve Amed isimleri de kullanılmıştır. Şehri çevreleyen surların Hurriler Dönemi'nde inşa edildiği ve Romalılar döneminde

1 Bu çalışma Türk tarih Kurumu tarafından desteklenen Diyarbakır İçkale Artuklu Sarayı 2020 Yılı Kazısı adlı projenin katkıları ile hazırlanmıştır.

son şeklini aldığı tahmin edilmektedir (Beysanoğlu, 1996: 53; Yıldız, 2021-b: 218-219; Yıldız, 2023-a: 78). İçkale Artuklu Saray Kazı çalışmalarında birçok medeniyete ait izler ortaya çıkarılmıştır. Kazı çalışmalarından ve kaynaklardaki bilgi ve belgelerden Hurriler, Hurri-Mitanniler, Bitzamani Krallığı, Asurlular, Urartular, Medler, Persler, Büyük İskender, Selevkoslar, Büyük Tigran Krallığı, Romalılar, Bizanslılar, Sasaniler, Emeviler, Abbasiler, Mervaniler, Selçuklular, Nisanoğulları, Artuklular, Eyyubiler, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlıların şehre egemen oldukları anlaşılmaktadır. 2018-2020 yıllarında yapılan kazı çalışmalarında ele geçen buluntulardan Diyarbakır merkez Sur ilçesinde bulunan (Amida, Amidi, Amêdi Höyük'de) yerleşimin bugüne kadar bilinenin aksine 3000 yıl daha önce M.Ö. 6100 yıllarında başladığı ve 8100 yıl öncesinden günümüze kadar kesintisiz olarak yaşamın devam ettiği belgelendi. Ancak 2021-2024 yılları arasında yapılan kazı çalışmalarından Amida Höyük'te ilk yerleşimin günümüzden 10.000 yıl önce M.Ö. 8000 tarihinde (Orta Neolitik Döneminde) başlamış olduğu ve günümüze kadar kesintisiz olarak yaşamın devam etmiş olduğu kanıtlandı. Höyük 10.000 yıl boyunca birçok devlete yönetim merkezliği yapmıştır.

Harita:1- *Amida (Amidi-Amedi) Höyük Üzerindeki Artuklu Sarayının Konumu (Google Maps'ten 2020)*

Fotoğraf:1- *Kazının Yapıldığı Amida Höyük ve Artuklu Sarayı'nın Genel Görünüşü.*

Amida Höyük, aynı zamanda Bedi'üz- Zaman Ebû'l-İzz İsma'il bin er Rezzâz El-Cezeri gibi ünlü bir İslam alimi ve mühendisinin yaşadığı ve dünyada ilk insansı robotların yapıldığı ve hükümdarın hizmetine sunulduğu mekan olan Artuklu Sarayı'nı bünyesinde barındırması bakımından da önemli bir yerleşim yeridir **(Fotoğraf:2)**.

Fotoğraf:2- *El-Cezerî ve Yaptığı Eserlerden Örnekler.*

Amida (Amidi-Amêdi) Höyük üzerinde bulunan ve etrafı surlarla çevrilen Artuklu Sarayı'nın **(Fotoğraf:3)**, Roma döneminde inşa edildiği, İslami dönemde özellikle Artuklular döneminde esaslı bir onarım geçirdiği ve bu dönemde bazı mekanlarının yeniden inşa edildiği tahmin edilmektedir. Saray inşa edildiği dönemden Osmanlılara kadar Diyarbakır merkezli kurulan birçok devlete ev sahipliği yapmıştır. Bu tarihi süreç içerisinde yapının birçok onarım geçirdiği kazıdan çıkan verilerden anlaşılmaktadır. Osmanlı döneminde XVIII. yüzyılda terk edilen yapı, daha sonra yıkılmıştır. Sarayın, hangi Artuklu Sultanı tarafından inşa edildiğine veya onarıldığına dair net bir veri bulunmamaktadır. Ancak el-Cezerî tarafından yapılan Artuklu Sarayı kapısındaki kitabede el-Mansûr Nûre'd-dîn Ebi'l-Feth Muhammed bin Kara Aslan'ın (1167-1185) adı geçmektedir (El Cezeri, 2002:229; Yıldız, 2021-a:59; Yıldız, 2023-b:152). 1961-62 yıllarında yapılan kazılarda bulunan ve günümüzde Diyarbakır Arkeoloji Müzesinde sergilenen çinili kitabede ise bin Sökman ibaresi geçmektedir. Yapılan kazılarda tespit edilen verilerden ve kaynaklardaki bilgi ve belgelerden sarayın Roma döneminde inşa edildiğini ve daha sonraki dönemlerde de onarılarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Eserin, Amid (Hasankeyf) Artuklu sultanları el-Mansûr Nûre'd-dîn Ebi'l-Feth Muhammed bin Kara Aslan (1167-1185) ve Melîk Salîh Nâsîrüddîn Ebû'l-Feth Mahmûd bin Muhammed (1200-1222) döneminde onarıldığı tahmin edilmektedir. 1961-62 yıllarında yapılan kazı çalışmalarında ağırlıklı olarak Artuklu dönemine ait verilere rastlandığından eser, Prof. Dr. Oktay Aslanapa tarafından Artuklu Sarayı olarak adlandırılmış ve literatüre bu şekilde geçirilmiştir (Aslanapa, 1968:10-18; Aslanapa, 1991:142-144; Aslanapa, 1993:192; Altun, 1998:40; Altun, 2011:130, Yıldız, 2023-b:152). Artuklu Sarayı şehirde ve bölgede hüküm süren devletler tarafından kullanılmıştır. Diyarbakır Artuklu Sarayı'nın XIII. Yüzyıldaki durumunu gösteren bir çizimde sarayın iki katlı olduğu sarayın etrafının bir surla çevrili olduğu ve bu surun burçlarla desteklendiği görülmektedir. Bu surların ve burçların bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Yine çizimde saraya doğu tarafta açılan bir kapıdan geçildiği anlaşılmaktadır. Çizimde el-Cezerî'nin meşhur filli su saatinin de İçkalede sergilendiği görülmektedir. Osmanlılar döneminde de kullanılan saray Beyan-i Menazil-i Sefer-i Irakeyn kitabındaki Kara Amid Minyatürüne konu olmuştur. 1535 yılında Kanuni Sultan Süleyman ile birlikte Amid şehrine gelen Matrakçı Nasuh'un çizdiği Kara Amid Minyatüründen sarayın çok katlı olduğu anlaşılmaktadır **(Fotoğraf:4)**. Dönemin Amid şehrini ziyaret eden Evliya Çelebi sarayı sağlam bir şekilde görmüş, sarayın planı, mimarisi ve süslemeleri hakkında bilgi vermiştir. Saray Osmanlı döneminde XVIII. yüzyılın ortasında terk edilmiş ve daha sonra yıkılmıştır (Yıldız, 2019:547; Yıldız, 2021-a:21, 26; Yıldız, 2021-b:220, Yıldız, 2022-a:486; Yıldız, 2023-b:153).

Fotoğraf:3- *Diyarbakır İçkale Artuklu Sarayı Kazı Alanı.*

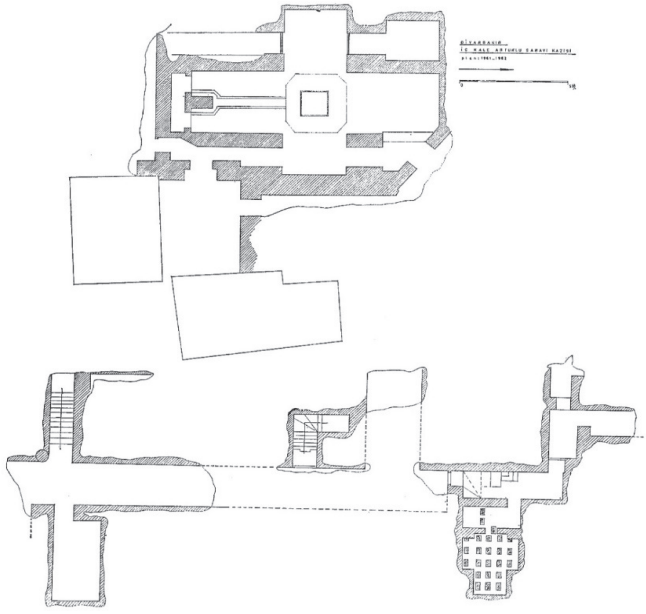

Matrakçı Nasuh'un Kara Amid (Diyarbakır) Minyatürü -1535.

Fotoğraf:4- *Matrakçı Nasuh'un Kara Amîd Minyatürü-1535.*

Prof. Dr. Oktay ASLANAPA başkanlığında 1961 yılında başlanan Artuklu Sarayı Kazısı Diyarbakır il sınırlarında yapılan en erken tarihli arkeolojik kazıdır. Kazı çalışmalarına 1962 yılında da devam edilerek sonlandırılmıştır (Aslanapa, 1968:10-18; Altun, 1998:40). Artuklu Sarayı'nın kalıntılarını gün yüzüne çıkarmak amacıyla 2018 yılından beri arkeoloji kazı çalışmaları Prof. Dr. İrfan YILDIZ başkanlığından bir ekip tarafından devam etmektedir.

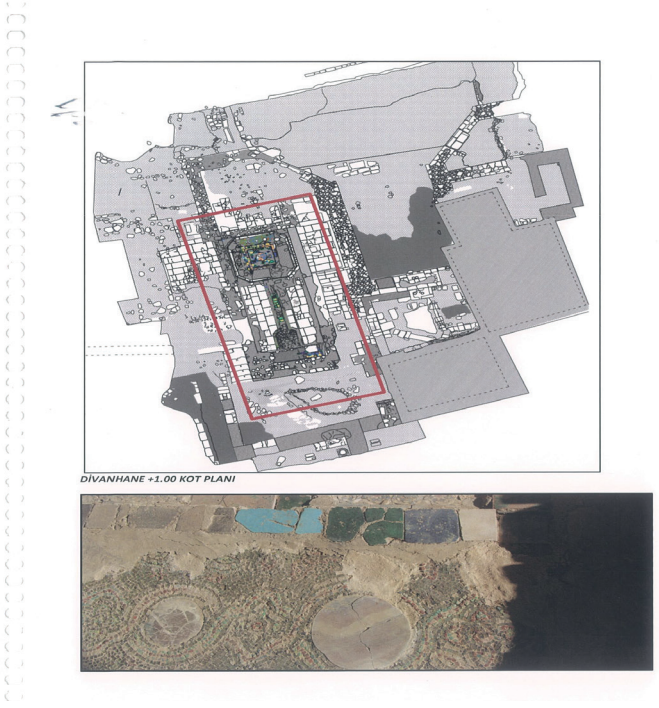
Aslanapa tarafından 1961-62 sezonunda yapılan kazılarda ortaya çıkarılan verilerden sarayın avlulu, dört eyvanlı plan şemasında olduğu kanıtlanmıştır (**Çizim:1**). Kazılarda ortaya çıkarılan ve divan toplantılarının yapıldığı dört eyvanlı, selsebilli, havuzlu divanhanenin oldukça gösterişli, çini ve mozaiklerle bezeli olduğu tespit edilmiştir. Sarayın güney eyvanının güney duvarında bulunan selsebilin önünden başlayan su kanalları, ortadaki geniş, iki yandakiler daha dar üç kol halinde eyvanı boydan boya geçerek merkezde bulunan sekizgen havuza ulaşmaktadır. Havuzun ortasında kare bir göbek içinde sekizgen fıskiye çukuru yer almaktadır. Su kanallarının ve havuzun zemini küçük, renkli, cam ve taş küplerden oluşan mozaiklerle süslüdür. Sarayın havuzunun iç içe sıralanmış konturlar halinde bir daire ve dört dilimli madalyondan ibaret geometrik örnek alternatif olarak devam etmektedir. Divanhane ortaya çıkarıldıktan sonra tekrar üzeri toprakla kapanmıştır. 2019 yılında yapılan kazı çalışmalarından sarayın divanhanesi tekrar ortaya çıkarılmıştır. Aradan geçen 57 yıldan sonra divanhanenin duvarlarının, döşemelerinin, cam küp, renkli taş mozaik ve çini süslemelerinin kısmen tahrip olduğu tespit edilmiştir **(Fotoğraf:5).** 1961 ve 1962 kazı çalışmaları kapsamında sarayın hamamının cehennemlik kısmı açığa çıkarılmıştır. Cehnemlik kısmının inşasında tuğla malzeme kullanılmıştır (Aslanapa, 1968:10-18; Aslanapa, 1991:142-144; Altun, 1978: 216-218; Altun, 1998: 40; Altun, 2011: 130; Yıldız, 2019: 547-548; Yıldız, 2023-a:83.)

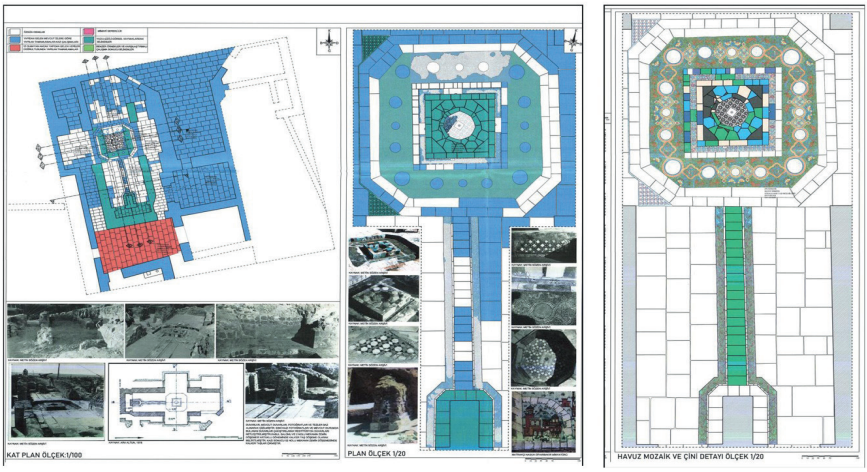
Çizim:1- *Diyarbakır İçkale Artuklu Sarayı Planı (1961-62 M. Sözen'den)*

Fotoğraf:5- *Artuklu Sarayı Divanhanesi ve Havuzu (1962-2019.*

Çizim:2- *İçkale Artuklu Sarayı'nın Rölöve Planı (Artuklu Sarayı Kazı Arşivinden).*

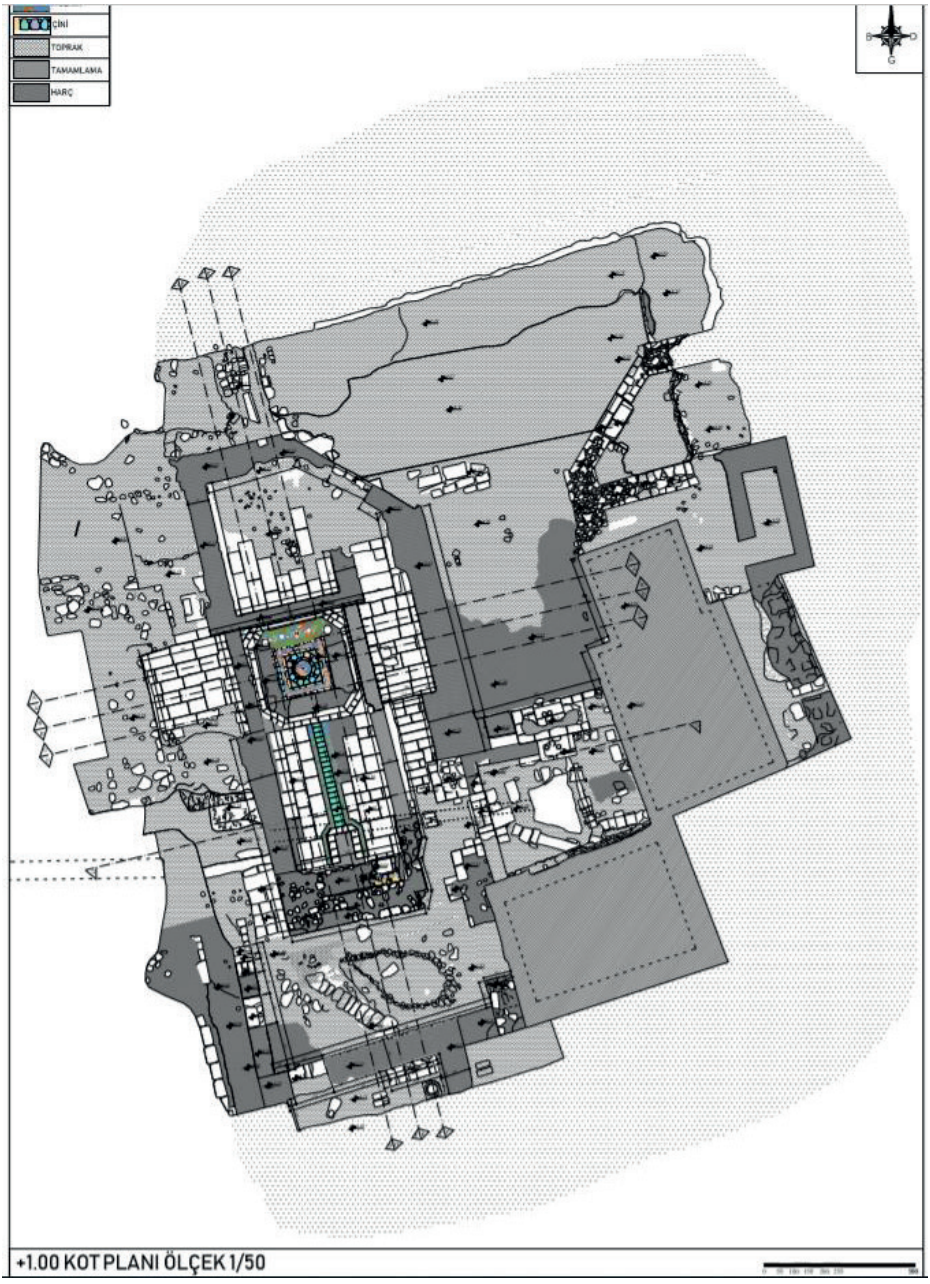
Artuklu Sarayı Röleve ve Restitüsyon Planları-2022.

Çizim-3: *Diyarbakır Artuklu Sarayı Planı (Artuklu Sarayı Kazı Arşivinden).*

2018, 2019 ile 2020 yıllarında yapılan kazı çalışmalarında çıkan verilerden, Amida (Amidi-Amedi) Höyük'de ilk yaşamın şimdiye kadar bilinenin aksine M.Ö. 6100 yıllarında başladığı ve 8000 yılık kesintisiz bir yaşamın olduğu kanıtlandı. Kazı çalışmalarında aynı zamanda Artuklu Sarayı'nda 25 yıl mühendis olarak yaşayan ve bu sarayda Dünya'nın ilk insansı robotlarını yapan, sibernetik biliminin kurucusu el -Cezeri'nin yaptığı otomatlarla höyüğün içindeki su kanalından saraya çıkarttığı suyun dağıtım sistemi tespit edildi.

2018 yılında yapılan kazı çalışmalarında Amida Höyük'ün içindeki su kaynağına açılan bir gizli tünel (kaçış tüneli) tespit edildi. Bu tünelin 639 tarihinde İslam ordularının şehri feth ettiği esnada sarayı terk eden Amida şehrinin hakimi Meryem-i Dara'nın kaçtığı belirtilen geçit olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca çalışmalar esnasında tarihi kaynaklarda sık sık adı geçen ve günümüzde Nasıriyye (Hz. Süleyman) Camii'nin musluklarından akan meşhur *İçkale Su Kaynağı*'nın höyükteki tünelin içinde olduğu tespit edildi. 2019 yılında yapılan kazı çalışmalarında sarayın divanhanesi, kabul salonu ve bazı mekanları gün yüzüne çıkarılmıştı. 2020 yılı kazı çalışlarında ısıtma sistemi (kalorifer sistemi), atık su kanaları ve mezar odası açığa çıkarıldı. TUBİTAK Marmara Araştırma Merkezinde yapılan analizler sonucunda bu mezar odasındaki kemiklerin 942-1022 tarihleri arasına ait olduğu tespit edilmiştir. 2020 kazı sezonunda yapılan kazı, restorasyon, konservasyon ve belgeleme çalışmaları kapsamında Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'nın destekleri 2018-2020 yılları arasına gün yüzüne çıkarılan sarayın kalıntılarının

lazer taraması yapılarak kazı alanın projeleri hazırlanarak alanın üzeri geçici çatı ile kapatılmıştır **(Çizim:2-4).**

Çizim:4- *İçkale Artuklu Sarayı'nın Restorasyon Planı (Artuklu Sarayı Kazısı Arşivinden).*

2018 -2020 yılları arasında devam eden kazı çalışmalarında saraya ait 5 mekân ve kaçış tüneli gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu mekânlar Divanhane (1 No'lu Mekân), Hükümdar Odası (2 No'lu Mekân), Kabul Salonu (3 No'lu Mekân), 4 ve 5 No'lu mekânlar olarak isimlendirilmiştir. İçkale Artuklu Sarayı Kazı çalışmalarında 2018-2020 yılları arasında 5x5 m ebatlarında 18 açma açılmış olup sonradan ortaya çıkan yapılardan dolayı bu açmalar birleştirilmiştir. Yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında genel olarak 5 adet mekan, mekanlar içerisinde ısıtma sistemine ait 3 adet sıcak su kanalı, 1 adet atık su kanalı, mezar odaları ve bunların içindeki sanduka mezarlar, kemer taşları, taş aletler, desenli ve sade döşeme taşları, kapı eşik taşları, sikke, obsidyen, cam, sırlı ve sırsız seramikler, renkli cam, renkli taş ve mermer, tessera parçaları, kandil ve pipo parçaları tahrip olmuş ocak kalıntıları, pithos parçaları, döşemede kullanılan tegulalar, demir çiviler ve metal parçaları tespit edilmiştir.

Fotoğraf:6- *İçkale Artuklu Sarayı Kazı Alanı.*

2. 2020 SEZONUNDA KAZI YAPILAN ALANLAR

2020 yılı çalışmaları kapsamında Hükümdar Odasında (2 No'lu Mekânda), Kabul Salonunun (3 No'lu Mekânın) kuzey tarafında, 4 No'lu Mekânda ve 5 No'lu Mekânda kazı çalışmaları yapılmıştır **(Fotoğraf:6)**. 4 ve 5 No'lu mekanların işlevleri tam olarak belirlenemediğinden şuan için

2.1- Hükümdar Odası (2 No'lu Mekân)

Kabul salonunun güney eyvanın, güney tarafında tespit edilen Hükümdar Odası (2 No'lu Mekân) kuzey-güney doğrultusunda 5.50 x 4.25 m ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Bu mekânın güney ve doğu duvarları 1947-48 yıllarında askeriyenin su ihtiyacını karşılamak için yapılan su depoları nedeniyle tahrip edilmiştir. Taht eyvanı olarak kullanılan kabul salonunun güney eyvanın güney duvarından açılan bir kapıdan ve batıdaki koridorun

doğu duvarından açılan bir kapıdan bu mekâna geçilmektedir. Taht salonuna bir pencere ve bir kapıyla açıldığından dolayı bu mekânın hükümdarın dinlenme odası olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Tah eyvanına açılan kapı ve pencere Osmanlı döneminde tuğla ile kapatılmıştır. 2018-2019 yıllarında yapılan kazılarda mekânın Artuklu dönemine ait zeminine ulaşılmıştı. Artuklu döneminde mekânın zemini bazalt taş döşelidir. 2020 yılında yapılan kazı çalışmalarından Artuklu zemininden 0.70 cm inildiğinden Roma dönemi sarayına ait zemin döşemesi olduğu tahmin edilen ince tuğlalalı (tegulalı) zemin döşemesine ulaşılmıştır. Yapılan kazılarda mekânın bu dönemine ait döşemesinin yaklaşık olarak 0.20 m altında atık su tahliye kanalı tespit edildi **(Fotoğraf:7)**. Güneydoğudan- kuzeybatıya devam eden bazalt taşlarla örülü 3.00 x 0.35 m ölçülerindeki atık su kanalının hangi döneme ait olduğu tespit edilememiştir. Kanalın duvarları bazalt taş malzemeden yapılmıştır. Kanalın zemini bazalt taş döşemelidir. Kanal, taş kapaklarla kapatılmıştır. Kazılarda ayrıca bu mekânda ısıtma sistemine (kalorifer sistemine) ait iki adet sıcak su kanalı bulunmuştur. Günümüzden yaklaşık olarak 1800 yıl öncesinde bu kanallar sayesinde sarayın doğu tarafında bulunan hamamın sıcak suyu sarayın mekânlarına dağıtılarak bir ısıtma sistemi oluşturulmuştur. Bu kanalların yan duvarları tuğlalarla örülmüş olup zeminleri harçla sıvanmıştır. Kanalların üzeri ise kalker taşlarla kapatılmıştır. Kanalların içerisinde tuğlaların kullanılması ve zeminin sıvanması ısı kaybını azaltmak amaçlıdır **(Fotoğraf:8)**.

Fotoğraf:7- *İçkale Artuklu Sarayı'nın Hükümdar Odası (2 No'lu Mekânı).*

Fotoğraf:8- *İçkale Artuklu Sarayı'nın Hükümdar Odasının (2 No'lu Mekânın) Altındaki Kanal- Kalorifer Sistemi ve Mezar Odası.*

2020 yılında yapılan kazılarda bu mekânda tegulalı zemin döşemesinin yaklaşık olarak 0.60 m altında bir mezar odası tespit edildi. Bu mezar odasının içinde, sanduka mezarlar bulunmaktadır. TUBİTAK Marmara Araştırma Merkezinde yapılan analizler sonucunda bu mezar odasındaki kemiklerin İslami döneme 942-1022 tarihleri arasına ait olduğu tespit edilmiştir. Sarayın altında bulunan bu mezar odalarına o dönem sarayda görev yapan yöneticilerin gömüldüğü tahmin edilmektedir. Bu mezarların etrafı sanduka biçiminde taşlarlar örülmüştür Mezarlarda gömüler doğu-batı şeklinde yapılmıştır. Taş sanduka şeklinde olan bu mezarlar yapı içi gömü şeklindedir **(Fotoğraf:9)**

Fotoğraf:9- *İçkale Artuklu Sarayı'nın Mezar Odasındaki Sanduka Mezar.*

2.2- Kabul Salonu (3 Nolu Mekân)

Divanhanenin doğusunda ve kuzeydoğusunda tespit edilen kabul salonu (3 No'lu Mekân merkezi planlı dört eyvanlı bir planlama göstermektedir. Merkezi mekan sekizgen planlı olup kubbe ile örtülü olduğu tahmin edilmektedir. Eyvanlar dikdörtgen planlı olup beşik tonoz ile örtülüdür. Taht bölümü olarak kullanıldığı tahmin edilen güney eyvan diğer eyvanlara göre daha geniş ve uzun tutulmuştur. Kabul salonuna doğu eyvanında açılan bir kapıdan ve divanhane ile kabul salonu arasındaki koridorun sonunda bulunan bir kapıdan kabul salonuna girilmektedir. El- Cezerî'nin Artuklu Sarayı için yaptırdığı kapı kanatlarının doğudaki eyvanın ortasında bulunan kapıda kullanıldığı tahmin edilmektedir. Kabul salonun merkezinde havuz olduğu tespit edilmiştir. Havuzun temel kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Mekân içerisinde kuzeyden-güneye doğru devam eden yer yer tahribata uğramış harçlı ve çakıl taşlı bir zemin tespit edilmiştir. Bu zeminin dışında mekânın kuzey kısmında ise yer yer tahribata uğramış kalker taşlı zemin gözlenmiştir. Kabul salonun zemin döşemesinin özgününde kalker taşı olduğu anlaşılmaktadır. 2020 yılında kazı çalışmalarına mekânın kuzey tarafında devam edilmiştir. Kazı çalışmalarında çok sayıda seramik parçaları çıkmıştır **(Fotoğraf:10)**.

Fotoğraf:10- *İçkale Artuklu Sarayı'nın Kabul Salonu (3 No'lu Mekân).*

2.3- 4 No'lu Mekân

Sarayın doğu tarafında tespit edilen 4 No'lu Mekân kuzey-güney doğrultusunda uzanan 3.00 x 1.15 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. 2020 yılında bu mekânın doğu tarafında kazı çalışmalarına devam edilmiştir. Kazı çalışmalarında bu açmada bir kapı açıklığı tespit edilmiştir. Ayrıca 4 nolu mekâna ait doğu duvarları ortaya çıkarılmış ve küçük bir mekan ortaya çıkarılmıştır **(Fotoğraf:11)**.

Fotoğraf:11- *İçkale Artuklu Sarayı'nın 4 No'lu Mekânı.*

2.4- 5 No'lu Mekân

Sarayın kuzey tarafında tespit edilen 5 No'lu Mekân 7.50 x 4.20 m ölçülerinde olup doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Mekânın güneyinde yer alan duvar 7.50 x 1.10 m ölçülerindedir. Duvarın köşelerinde, kapı ve pencere kenarlarında kesme taş diğer kısımlar da ise kaba yonu taş malzemenin kullanıldığı gözlemlenmiştir. Duvarın güneydoğu köşesinde 1.30 m genişliğinde bir pencere açıklığı bulunmakta olup, güneybatı köşesinde ise daha önce kapı açıklığı olan ve sonradan kapatılan bir açıklık bulunmaktadır. Mekânın batısında yer alan duvar 4.20 m uzunluğunda olup genişliği kesit içerinde kaldığı için ölçülememiştir. Duvarın köşelerinde kesme taş, diğer yerlerde ise kaba yonu taş malzeme kullanılmıştır. Mekânın kuzeyinde yer alan duvar aynı zamanda 1 nolu mekânın (divanhanenin) güney duvarı olarak kullanılmaktadır. Kuzey duvarı 4.50 x 1.10 m uzunluğunda olup duvarın köşelerinde kesme taş ortalarında ise kaba yonu taş malzeme kullanılmıştır. Mekânın doğusunda yer alan duvar 4.60 x 0.70 m ölçülerindedir. Güney duvarında1.90 m ölçülerinde bir kapı bulunmaktadır. Odanın kuzeydoğu köşesinde koridora açılan 0.90 m genişliğinde bir kapı açıklığı yer almaktadır. Mekânın batısında ve kuzeydoğu köşesinde tahrip olmuş zemin kalıntısı bulunmaktadır. Mekânın içinde güneydoğudan kuzeybatıya devam eden 4.10 x 0.30 m ölçülerinde ısıtma sistemine (kalorifer sistemine) ait bir kanal tespit edilmiştir. Bu kanalın üstü taş kapaklarla kapatılmıştır. Isıtma sistemine ait bu kanalın yan duvarları bazalt taşlarla örülmüş ve sıvanmıştır. Kanalın zemininde ise tegulalar kullanılmıştır. Kanalın için sıvanmasının sebebi ısı kaybını azaltmaktır **(Fotoğraf:12)**.

Fotoğraf:12- *İçkale Artuklu Sarayı'nın 5 No'lu Mekânı.*

2.5- Yapılan Restorasyon Çalışmaları

2020 yılı kazı çalışmaları kapsamında restorasyon ve konservasyon çalışmaları da yapıldı **(Fotoğraf:13-14).** Çalışmalar kapsamında duvar yüzeyinde atmosfer kirliliği ve nemden kaynaklı biyolojik bozulma sonucu oluşan yosun, alg ve likenlerin bistüri, saf su, sünger ve fırça yardımı ile mekanik temizliği yapıldı. Divanhanedeki havuzun döşemesi üzerindeki kumlar fırça yardımıyla alındı. Çiniler ve cam mozaikler üzerindeki tozlar pamuk, fırça ve saf su ile temizlendi. Döşeme parçalarının yüzeyinde oluşan mikroorganizmaların sebep olduğu çözünmelerin mekanik temizlik işlemi yapıldı. Renkli mermer parçalarının üzerindeki harç kalıntıları alındı.

Fotoğraf:13- *İçkale Artuklu Sarayı'nın Mekanları Konservasyon Öncesi.*

Fotoğraf:14- *İçkale Artuklu Sarayı'nın Mekanları Konservasyon Sonrası.*

Sonuç olarak; Diyarbakır il sınırlarındaki en eski tarihli kazı olan Artuklu Sarayı Kazısı kapsamında yapılan çalışmalarda Artuklu Sarayı'nın mekanlarının bir kısmı ortaya çıkarılmıştır. Artuklu Sarayı, Amid şehrinin yönetim merkezinde inşa edilmiştir. 1961-62 ve 2018-2020 yıllarında yapılan kazılarda kalıntıları ortaya çıkarılan Artuklu Sarayı, bölgede günümüze kalıntıları ulaşan tek saraydır. Saray diğer saraylarda olduğu gibi etrafı içkale surlarıyla çevrilmiştir. Roma döneminde inşa edildiği tahmin edilen saray, Osmanlı döneminde XVIII. yüzyıla kadar kesintisiz olarak kullanılmıştır. Saray Amid merkezli kurulan bütün devletlerin başkent sarayı olarak kullanılmıştır.

Artuklu Sarayı planı, inşa tekniği, dekoratif özellikleri, mimari özellikleri, çini ve mozaik süslemeleri ile sanat tarihi ve mimarlık tarihi açısından önemli bir yapıdır. Diyarbakır İçkale Artuklu Sarayı, plan ve mimari özellikleri yanında el- Cezerî gibi gibi bir mühendis, mucid ve alimin çalıştığı ve yaşadığı bir yer olması aynı zamanda otomasyon, sibernetik, robotik ve teknolojinin temellerinin atıldığı bir mekan olması bakımından da bilim tarihi açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

ASLANAPA, O. (1962), Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Rapor, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XII(2), 10-18.

ASLANAPA, O. (1965), "Die Ausgrabung des Palastes von Diyarbakır". Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca, (s.13-29).

ASLANAPA, O. (1991), *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi,* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

ASLANAPA O. (1993), *Türk Sanatı*, İstanbul: Remzi Kitapevi.

ASLANAPA, O. (1994), Diyarbakır'da Artuklu Sarayı, *III.Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, (s.7-9), Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.

ALTUN, A. (1978), *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınevi.

ALTUN, A. (1998), *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Öze,* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

ALTUN, A. (2011), Diyarbakır İç Kale Artuklu Sarayı, İ. YILDIZ (Ed.) içinde, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, (s.123-139), Diyarbakır Valiliği Yayınları.

BEYSANOĞLU, Ş. (1996), *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

BEYSANOĞLU, Ş. (1986), *Diyarbakırım II*, Ankara: Diyarbakır Turizm ve Tanıtım Derneği Yayınları.

ÇALIŞKAN, D. (2016). "Günümüzde Cezeriyi Anlamak", Eriş, M. -Ağırakça, A. (Ed.), *Karanlık Gösterilen Aydınlık Çağ Uluslararası Sempozyum El-Cezeri* (s. 65-82). İstanbul: Mardin Artuklu Üniversitesi Kültür Yayınları.

ÇAYIRDAĞ, M. (1986). "Ebu'l İzz El-Cezeri'nin Hayatı ve Yaşadığı Devir", Köker, A. H. (Ed.), *Ebu'l-İz El-Cezeri Sibernetik Bilminim Öncüsü Artuklu Sarayı – XIII. Asır,* (s. 1-6) Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nasibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını.

EL-CEZERÎ. (2002), *El-Câmi'Beyne'l-İlm ve'l-'Ameli'n-Nâfi fî Sınaâti'l-Hiyel,* S. Tekkeli, M. Dosay, Y. Unat. (Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KÖSE, T. (2015), Diyarbakır Kentinin En Eski Yerleşimi: İçkale'deki Amida Höyük, Olba, XXIII (23), 59-111.

YILDIRIM, N. (2012), Yeni Asurca Belgelerde Adı Geçen Amedi Şehri, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Dergisi*, 52(2), 1-9.

YILDIZ, İ. (2019), El Cezeri'nin Yaşadığı Artuklu Sarayı'nın Bilim Tarihi Açısından Önemi, İ. ÖZCOŞAR Vd. (Ed.) *Keşfi Kadîmden Vaz'ı Cedîde İslâm Bilim Tarihi ve Felsefesi,* (s.545-556), İstanbul: Divan Kitap Yayınları.

YILDIZ, İ. (2021-a), Diyarbakır Artuklu Sarayı, M. A. HACIGÖKMEN Vd. (Ed.), *Selçuklu Dönemi Saraylar ve Köşkler*, (s.18-61), Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları,

YILDIZ, İ. (2021-b), Diyarbakır İçkale Artuklu Sarayı Kazısı 2018 Yılı Çalışmaları, E. AYDEMİR – S. SAĞLIK (Ed.), *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler – III, (s.*217-236), Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.

YILDIZ, İ. (2022-a). Diyarbakır İçkale Artuklu Sarayı Kazısı 2021 Yılı Çalışmaları, Battal, S. (Ed.), *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Uluslararası Araştırmalar – IV*, (s. 483-502). İzmir: Serüven Yayınevi.

YILDIZ, İ. (2022-b). Diyarbakır İçkale Artuklu Sarayı Kazısı 2019 Yılı Çalışmaları, (Ed.) Battal, S. (Ed.), *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler – III,* (s. 233-254). Ankara: Gece Yayınevi.

YILDIZ, İ. (2023-a), Diyarbakır İç Kale Artuklu Sarayı Kazısı, H. ÜRER (Ed.), *Cumhuriyetin Birinci Yüzyılında Anadolu'da Türk Dönemi Arkeoloji Çalışmaları,* (s.75-100), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayını.

YILDIZ, İ. (2023-b), El- Cezerî'nin Yaşadığı Diyarbakır Artuklu Sarayı'nda El- Cezerî İzleri, İ. YILDIZ- M. S. ÖZERDEM, (Ed.), *Dahilerin İlham Kaynağı El- Cezerî'nin Günümüze Yansıyan Mirası,* (s.147-66). Konya: Dicle Üniversitesi Yayınları.

BÖLÜM 40

PALEOİKLİMSEL VE PALEOOKYANUSAL KOŞULLARIN BELİRLENMESİNDE FOSİL FORAMİNİFERLER

Aziz ÖREN[1]

1 Doç. Dr. Aziz ÖREN, Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Coğrafya Bölümü, azizoren@sdu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9256-7164

Giriş

Foraminiferlerin jeolojik kayıtları ilk olarak Kambriyen'de başlar (Scott vd., 2003). Foraminiferler muhtemelen bundan çok daha önce test (kabuk) yapısına sahip olmayan hücreler olarak var olmuşlardır. 200 milyon yılda, Jura döneminde, bazı foraminiferler planktik bir yaşam biçimine adapte olmuştur. Planktik foraminiferlerin Kretase ve Senozoik boyunca hızlı evrimi, onları ideal biyostratigrafik göstergeler haline getirmiştir (Wade vd., 2011). Bunun yanı sıra fiziksel ve biyolojik ortamsal değişikliklere duyarlılıkları, onları paleoiklimsel ve paleoortamsal koşulların önemli göstergeleri yapar. Mikroskobun ortaya çıkmasından önce, 17. yüzyıl doğa bilimcileri foraminiferleri el mercekleriyle gözlemlemiş ve çoğu sarmal odacık düzenine sahip olduğu için bunları genellikle gastropod veya kafadanbacaklı olarak sınıflandırmıştır. Mikroskop tekniğinin ortaya çıkışı ve gelişimi ile birlikte, testlerin yapısında daha fazla ayrıntı olduğu gözlemlenmiş ve foraminiferler tek hücreli organizmalar olarak kabul edilmiştir (Schönfeld, 2012). Dolayısıyla Foraminiferler, genellikle bir gastropod veya kafadanbacaklıya benzeyen şekilde kıvrılmış sert kalkerli bir kabuğa sahip tek hücreli organizmalardır (Lipps vd., 2011). 1872'de başlayan HMS Challenger'ın yolculuğu sırasında derin okyanus sularında yaşayan foraminiferlerin ve okyanus tabanından elde edilen sedimanlardaki fosil kalıntılarının keşfi, okyanus mikropaleontolojisinde devrim yaratmış ve o zamandan beri foraminiferler, Kuvaterner stratigrafisi, paleoiklimsel, paleookyanusal ve paleoortamsal koşulların belirlenmesinde temel veri kaynakları haline gelmiştir.

Foraminiferler, tuzlu bataklıklardan dünyanın derin okyanuslarına kadar değişen çeşitli habitatlarda bulunur. Foraminiferlerin okyanus tabanındaki dağılımının, üstteki okyanus koşullarıyla uyumlu olduğunun kabul edilmesiyle birlikte, mevcut taksonların ekolojik toleransları ve tercihleri, paleoortamsal koşulları belirlemek için hem niteliksel hem de niceliksel olarak kullanılmıştır (Dasgupta vd., 2020). Planktik foraminiferler okyanus yüzeyi ortamındaki değişimleri yaşar ve kaydederken, bentik foraminiferler okyanus tabanındaki veya en üst sediman katmanlarındaki ortamsal koşulları kaydeder. Bu nedenle haliçlerden veya sığ okyanusal sedimanlardan elde edilen foraminiferler, okyanus seviyesi değişimine ve kıyıya yakın okyanus ortamlarındaki okyanusal değişikliklere dair kanıtlar sağlarken, daha derin sulardan elde edilen foraminiferler, karasal kayıtlarla ilişkilendirilebilen kısa ömürlü okyanusal değişimler hakkında kanıtlar sağlar (Walker vd., 2020).

Foraminiferlerin Özellikleri

Foraminiferler, organizma tarafından salgılanan bir kabuk veya test içinde bulunan yumuşak bir gövdeden oluşur ve bu gövde çeşitli organik maddeler, mineraller (kalsit veya aragonit) veya aglütine (birbirine çimentolanmış kil, silt ve kum boyutundaki çökeltiler) bileşenlerden oluşur (Lipps vd., 2011). Testler

tek odacıklı olabilir, ancak genellikle birbirinden septa adı verilen duvarlarla ayrılmış birtakım odacıktan oluşur. Testler, bir ilk odacık ile başlar ve hepsi birbirine bağlı olan başka odacıkların aşamalı olarak eklenmesiyle büyür. Birçok yaygın türde odacıklar spiral bir düzende eklenerek sarmal bir kabuk oluştururken, diğerleri çok daha karmaşık yapılar geliştirir (Boltovskoy vd., 1991). Foraminiferlerin boyutları 0,40 mm'den küçük olan planktik taksonlar ile genişliği 100 mm'ye kadar çıkabilen bazı bentik taksonlar arasında değişiklik gösterir (Saravanan vd., 2020). Foraminiferler kıyıya yakın sularda bol miktarda bulunurlar ve miktarları genellikle su derinliği arttıkça azalır. Tuzlu bataklıklarda, haliçlerdeki sığ acı sularda, kıta sahanlığında ve dünyanın derin okyanuslarının sularında bulunarak çeşitli farklı tuzluluk ve sıcaklık değerlerine tolerans gösterirler.

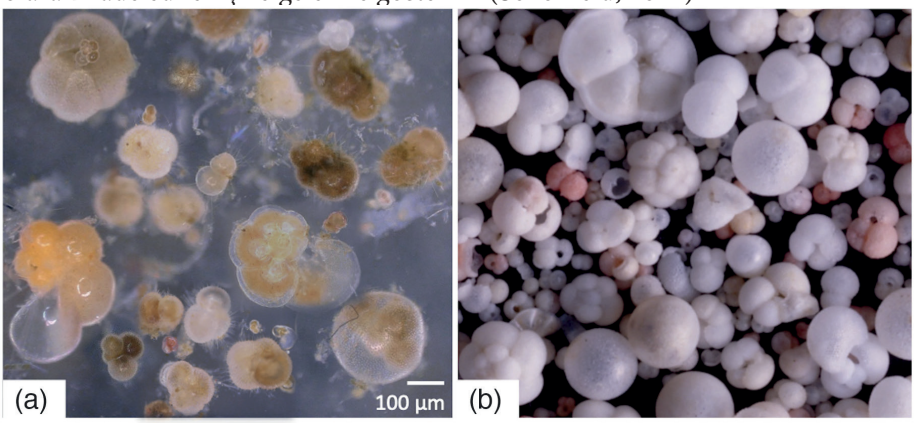
Bentik foraminiferler, tüm okyanus ortamlarında sedimanların en üst 5-10 cm'lik kısmında yaşarlar. Dağılımları, sedimanların ve üstteki okyanus suyunun fiziksel (sıcaklık, tuzluluk, derinlik, türbülans, tane boyutu, vb.), kimyasal (pH, çözünmüş oksijen, besin maddeleri, vb.) ve biyolojik (organik madde, avcılar, vb.) özellikleri tarafından kontrol edilir (Murray, 2014). Tüm bu parametrelerin dışında, sığ su kıyı bentik foraminiferlerinin geniş bir okyanus suyu sıcaklığı ve tuzluluk aralığına toleransı vardır (Saraswat vd., 2011). Bununla birlikte, organik madde miktarı ve çözünmüş oksijen, bentik foraminiferlerin çoğunun hem yüzey hem de yüzey altı dağılımı için sınırlayıcı faktörlerini oluşturur (Sun vd., 2006; Dasgupta vd., 2020). Planktik foraminiferler ise, su ortamının üst bölümüne karşılık gelen fotik bölgesinde yaşarlar. Planktik foraminiferlerin herhangi bir zamandaki coğrafi dağılımında sıcaklık ve tuzluluk birinci dereceden kontrol faktörleri olarak kabul edilir (Fraile vd., 2008). Ancak su kolonundaki çeşitli derinliklerdeki besin konsantrasyonları, su yoğunluğu, karbondioksit, oksijen, simbiyotik organizmaların dağılımı ve besin kaynağı da dağılım üzerindeki önemli faktörlerdir (Davis vd., 2021).

Foraminifer Analizi Yöntemi

Foraminiferler yüzey örneklerinden veya sediman karotlarından elde edilebilir. Örnekler genellikle su veya calgon (sodyum hegza meta fosfat) çözeltisi kullanılarak ayrıştırılır (Bernhard, 2000). Bununla birlikte güçlü çimentolu sediman örnekleri için seyreltik hidrojen peroksit çözeltisinde kaynatma işlemi yapılır. Çok sayıda kum tanesinin bulunduğu sedimanlarda ise, foraminifer kalıntıları etil bromür ve mutlak alkol çözeltileri kullanılarak ayrıştırılır (Parker & Arnold, 1999). Foraminifer testlerinden element veya izotop oranı ölçümlerinin (örn. Mg/Ca) elde edileceği durumlarda yüzeydeki kirletici maddelerin giderilmesi gerekir ve bu genellikle seyreltik asit yıkaması ile sağlanır (Barker vd., 2003). Örnekler daha sonra eleklerden geçirilir ve kalıntılar kurutulur.

Bu işlemlerin ardından foraminiferler bir mikroskop altında incelenir. Foraminiferler, cins ve tür düzeyinde test morfolojileri ile tanınır (Şekil 1; Lo-

eblich Jr & Tappan, 2015). Bazen yüzey yapılarını daha net ortaya çıkarmak için boyama işlemi yapılır. Tanımlamalar, foraminifer atlaslarındaki tip sınıflamalarına, açıklamalara ve güncel foraminifer koleksiyonlarına dayanmaktadır (Holbourn vd., 2013; Meric vd., 2014). Tanımlama işlemi sonrasında veriler basitçe tür listeleri, yüzde değerleri veya birim sediman hacmi başına bolluk olarak ifade edilen çizelgeler ile gösterilir (Schönfeld, 2012)

Şekil 1. *Güncel (a) ve fosil (b) foraminiferlerin mikroskop altındaki görüntüleri (Jonkers vd., 2022)*

Fosil Foraminiferlerin Paleoortamsal Koşulların Belirlenmesindeki Kullanım Alanları

Foraminifer testlerinin bolluğu, morfolojisi ve bileşimindeki değişim, foraminiferlerin yaşadıkları ortamdaki değişikliklere verdikleri bir tepkidir (Murray, 2014). Bu nedenle, foraminiferlerin tepkisi, paleoortamsal koşulların belirlenmesinde kullanılır. Foraminifer testlerinin paleoortamsal değişimleri ortaya çıkarmak için kullanılan çeşitli özellikleri arasında toplam foraminifer sayısı, takson bolluğu, takson toplulukları, test boyutu ile çapı, sarılma yönü, ortalama odacık sayısı, odacık boyutu, test anormallikleri, testlerin kararlı izotopik bileşimi ve eser metal bileşimi yer almaktadır.

Foraminifer kabukları, oksijen ve karbon izotoplarını ve kalsiyum elementinin yanı sıra eser metalleri içeren kalsiyum karbonattan ($CaCO_3$) oluşur. Hem suyun izotopik bileşiminden hem de kalsitin çökeldiği sıcaklıktan etkilenen oksijen izotopları, birden fazla etkiye maruz kalan önemli bir dolaylı kayıttır (Pearson, 2012). Ek dolaylı veriler kullanarak veya aynı ortamsal değişken için birden fazla dolaylı kayıt ölçerek diğer etkileri sınırlandırmak, paleookyanusal kayıtların yorumlanmasında tercih edilen bir stratejidir. Oksijen izotoplarının ölçüldüğü aynı kabuklarda ölçülen Mg/Ca bazlı paleosıcaklık ölçümlerinin uygulanması, sıcaklığın oksijen izotop bileşimi üzerindeki etkisini sınırlamada kayda değer bir başarıdır ve en önemli iki değişken olan sıcaklık ve tuzluluğun belirlenmesini sağlar (Groeneveld vd., 2019). Bunun yanı

sıra, birikim oranlarını sınırlamak için radyoizotopların kullanılması, sediman akışlarının belirlenmesine imkân verir (Steiner vd., 2016).

Bentik foraminiferlerin kararlı izotop kayıtları, özellikle oksijen izotopları Kuvaterner'deki başlıca korelasyon ve tarihlendirme araçlarından biridir (Mix vd., 1995; Lisiecki & Raymo, 2005). Kalkerli testlerdeki oksijen izotopu değişimlerinin birincil itici gücü kutuplardaki buzul hacminin değişmesidir. Bunun yanı sıra yerel sıcaklık, yağış, buharlaşma ve yüzey akışındaki değişikliklerden kaynaklanan ikincil etkiler de söz konusudur (Pearson, 2012). 1950'lerde jeolog Cesare Emiliani, foraminiferlerin kalsit kabuklarından oksijen izotopu ölçümleri yapmıştır (Emiliani, 1955). Emiliani, birkaç okyanus sedimanı karotundan elde edilen planktik foraminifer testlerini analiz ederek, $^{18}O/^{16}O$ oranlarında periyodik değişimler bulmuş ve bu değişimlerin buzul-buzularası dönemlerdeki salınımlarla ilişkili olduğunu belirtmiştir. Imbrie vd. (1984), Üst Pleyistosen zaman ölçeğini geliştirmek için küresel bir okyanusal stratigrafik çerçeve elde etmek amacıyla, izotopik değişimlerin grafiksel olarak ilişkilendirilebileceği alçak ve orta enlemlerden beş planktonik foraminifer oksijen izotop kaydı seçmiştir. Bunun sonucunda küresel okyanus suyundaki oksijen izotop farklılıklarının buzul-buzularası döngülerindeki kıtasal buzul tabakalarının artışı ve azalışını gösterdiğini belirlemiştir.

Karbon izotop sinyalleri oksijen izotoplarına göre daha karmaşıktır. Bu sinyaller su kütlesindeki değişimleri, okyanus ve kıtalar arasındaki küresel karbon izotop transferlerini ve infaunal (sedimanların birkaç santimetre altında yaşayan) taksonlar için mikrohabitat seçimini içerir (Ravelo & Hillaire-Marcel, 2007). Ayrıca bentik foraminiferlerdeki eser elementler, küresel okyanus sirkülasyonu ve okyanusun kimyasal durumunu kaydeder (Bryan &Marchitto, 2008). Kalsiyum karbonat testlerinin oluşum sırasında okyanus suyu ile denge halinde salgılandığı bilinmektedir. Bu nedenle planktik foraminiferler, kabuk kimyası (Mg/Ca) ve kararlı izotop jeokimyası ($\delta^{18}O$, $\delta^{13}C$, vb.) için en yaygın kullanılan veriler olmuştur. Buna ek olarak, planktik foraminiferler genellikle AMS ^{14}C tarihlendirmesi için yeterli bollukta bulunur ve küçük boyutları, bollukları ve dağılımları onları ideal paleoortamsal araçlar haline getirir (Lippold vd., 2023). Farklı planktik foraminifer taksonlarının farklı derinliklerde yaşadığı ve yılın farklı zamanlarında maksimum bolluğa ulaştığı bilgisiyle, planktik foraminifer testlerinin jeokimyasal analiz sonuçları, su kolonunun geçmişteki bileşimi ve yapısı hakkında önemli bilgiler sağlar.

Planktik foraminifer topluluklarının nicel analizi, transfer fonksiyonu veya güncel analog yaklaşımları kullanılarak paleookyanus yüzeyi sıcaklığını belirlemek için yaygın olarak kullanılmaktadır (Feldberg & Mix, 2003). *Globorotalia menardii* gibi sıcak su taksonlarının günümüzdeki dağılımlarının en kuzey veya güney enlemlerinde görülmesi, genellikle daha sıcak koşulların kanıtı olarak kullanılır. Aynı şekilde, diğer taksonların ekvatora doğru çekilmesi de günümüze göre soğumaya işaret eder (Chapori vd., 2015). Buzul dö-

nemlerinde, kutup ve kutup çevresi foraminifer topluluklarının yaşadığı bölge günümüze göre genişlemiş ve coğrafi dağılımları ekvatora doğru kaymıştır (Otto-Bliesner vd., 2009).

Bentik foraminifer üretkenlik transfer fonksiyonu, tropikal doğu Pasifik'te yoğun olarak kullanılmıştır, çünkü bu bölge okyanusal yeni üretim bütçesi ve okyanus-atmosfer arasındaki karbondioksit (CO_2) değişimi için küresel olarak önemlidir. Transfer fonksiyonunun bölgesel bir karot ağında uygulanması ve diğer paleookyanus verileriyle karşılaştırılması, geç Pleyistosen buzularası dönem sırasındaki üst okyanus besin konsantrasyonu gradyanlarının ve biyolojik üretim modellerinin belirlenmesine olanak sağlamıştır (Herguera, 2000; Loubere vd., 2003). Bu çalışmalar, CO_2'nin okyanuslardan atmosfere aktarımını ve dolayısıyla buzul karotlarında kaydedilen atmosferik CO_2 döngülerini etkileyen buzul-buzularası döngüler boyunca besin maddelerinde ve üretkenlikte önemli değişiklikler olduğunu göstermiştir.

Foraminifer kanıtlarına dayanan paleosıcaklık rekonstrüksiyonlarının çoğu planktik veya derin okyanus bentik taksonlarından ve özellikle testlerinin kimyasal bileşiminden elde edilmiştir. Bununla birlikte, sığ su bentik taksonları da önemli paleoklimatik bilgiler sağlayabilir (Bashirova vd., 2014). Çünkü şelf ve haliç toplulukları su kütlesindeki değişimlere, baskın yüzey akıntılarının konumlarına veya Kuzey Atlantik Kutup Cephesi gibi önemli okyanus yüzeyi sınırlarının değişimine duyarlıdır ve gösterge taksonlar paleookyanus koşullarındaki bu değişimleri belirlemek için kullanılabilir. Örneğin, Perner vd. (2011), Batı Grönland açıklarında son 3,6 bin yıldaki yüz yıllık ölçekli iklim değişikliklerini belirlerken, bentik foraminifer taksonlarından *Cassidulina reniforme*'yi Atlantik su kütlesinin göstergeleri, *Elphidium excavatum f. clavata*, *Cuneata arctica* ve *Spiroplectammina biformis*'i ise Arktik su kütlesinin göstergeleri olarak tanımlamıştır. Bunun yanı sıra su kütlesindeki değişimlerin Küçük Buzul Çağı, Ortaçağ Sıcak Dönemi ve Roma Sıcak Dönemi sırasında Batı Grönland ve Doğu Grönland Akıntılarının etkilerindeki değişimler nedeniyle meydana geldiğini belirtmiştir.

Eberwein & Mackensen (2008) de Atlantik'in kuzeybatı Afrika kıyısı açıklarındaki su kütlesinin yüzeye yükseldiği bölgede paleo üretkenlik ve su kütlesindeki değişiklikleri belirlemek için bentik foraminifer gösterge taksonlarını kullanmıştır. Doğu Pasifik'te, Kaliforniya'daki Santa Barbara Havzası'ndan elde edilen bentik foraminifer toplulukları, Geç Kuvaterner döneminde belirgin faunal değişimler göstermektedir ve bu değişimleri Dansgaard-Oeschger iklim salınımlarının etkisine bağlamıştır. Sığ bentik foraminifer toplulukları üzerine yapılan diğer çalışmalarda, Holosen boyunca Kuzey İzlanda Şelfindeki su kütlesi sıcaklığı ve tuzluluk değişimlerinin belirlenmesinde transfer fonksiyonu yaklaşımını kullanılmıştır (Knudsen vd., 2012).

Farklı okyanuslardaki sıcaklık ve tuzluluk farkından dolayı okyanus su-

yunun havzalar arasındaki sürekli değişimi termohalin sirkülasyonu olarak adlandırılır (Wunsch, 2002). Bu sirkülasyon Kuzey Atlantik'te ve Antarktika çevresinde derin su oluşumunu, bu derin suyun dip suyu, derin su veya orta su olarak tüm büyük okyanuslara dağılımını ve Pasifik-Hint Okyanusu'ndan gelen sıcak suyun yüzey akıntıları olarak kuzey Atlantik'e geri hareketini içerir. Kuzey Atlantik'te derin su üretimindeki değişiklikler ve bunu takiben derin, orta ve dip sularının oksijenlenmesindeki değişim, buzularası dönemlerdeki termohalin sirkülasyon değişikliklerinin yanı sıra termohalin sirkülasyonundaki uzun süreli düzenlemelerin bir parçasıdır (Ballarotta vd., 2014). Termohalin sirkülasyonundaki bu tür periyodik değişiklikler derin, orta ve dip sularının fizikokimyasal özelliklerini değiştirmekte ve bu da bentik foraminiferleri etkilemektedir. Bu nedenle, termohalin dolaşımındaki değişiklikleri belirlemek için genellikle bentik foraminifer taksonlarının yok olması ve bolluğunun azalması kriterleri kullanılır (Zahn & Mix, 1991). Buna ek olarak, seçilmiş bentik foraminiferlerin kararlı oksijen ve karbon izotop oranları da termohalin dolaşımındaki paleo değişiklikleri belirlemek için kullanılmıştır. Orta Pleyistosen geçişinin başlangıcında kuzey Hint Okyanusu'nda, batiyal-üst abisal bentik foraminiferlerinin bolluğundaki azalma ve bu taksonların yok olması, soğuk ve iyi oksijenlenen Buzul Kuzey Atlantik Ara Suyu üretimindeki artışa bağlanmıştır (Kawagata vd., 2006). Güneybatı Meksika Körfezi'nin abisal sularında Son Buzul Maksimumu (LGM) ve Holosen arasında oksijene duyarlı ve çözünmeye eğilimli bentik foraminifer taksonlarının bolluğundaki farklılıklar, LGM sırasındaki Kuzey Atlantik derin suyu (NADW) ve Holosen sırasındaki NADW, buzul üretiminde meydana gelen değişiklikleri belirlemek için kullanılmıştır (Machain-Castillo vd., 2010).

Bentik foraminifer toplulukları ve gelgit ölçer kayıtları arasındaki kalibrasyonlar, bazı taksonların gelgit seviyelerine işaret ettiğini göstermektedir (Rodrigues vd., 2020). Bu ilişkileri niceliksel olarak ölçen transfer fonksiyonları, Avustralya'daki Büyük Set Resifi ve Britanya Adaları'nda Holosen'de meydana gelen okyanus seviyesi değişikliklerinin belirlenmesini sağlamıştır (Edwards ve Horton, 2006; Horton vd., 2007). Bentik foraminifer toplulukları, okyanus seviyesinin yükselmesi sırasında *Cibicides lobatulus* gibi yüksek enerjili epifaunal türlerin yerini *B. marginata* gibi düşük enerjili infaunal türlere bırakmasıyla belirgin değişiklikler gösterir (Gooday & Jorissen, 2012). Karışan su sütunu nedeniyle yaz mevsiminde ısınan alan, su sütununun derin bölümlerine de yayıldığı için, foraminiferlerin büyüdüğü ve testlerinde kalsiyum biriktirdiği yaz mevsimindeki dip suyu sıcaklıkları nispeten yüksek olur. Ancak, okyanus seviyesi su sütununun tabakalaşmasını sağlayacak kadar yükseldiğinde, yaz mevsiminde ısınan okyanus yüzeyi, su sütununun derinliği boyunca karışmaz ve yaz mevsimindeki dip suyu sıcaklıkları düşük kalır. Austin & Scourse (1997), bentik topluluk değişikliklerinin yanı sıra, iki bentik takson olan *Ammonia batavus* ve *Quinqueloculina seminulum*'da kaydedilen kararlı izotopları kullana-

rak, orta Holosen'de okyanus seviyesinin yükselmesini takiben Kelt Denizi'nde dip suyu sıcaklıklarında 4-5 °C'lik bir soğuma olduğu sonucuna varmışlardır.

Nehirlerden gelen tatlı su akışına bağlı olarak nehir ağızları yakınındaki yüksek türbülans, yuvarlak simetrik bentik foraminiferlerin artışına yol açar (Nigam & Khare, 1994). Ayrıca, nehir ağzına yakın sığ su bölgelerindeki bentik foraminiferlerin morfolojisi, nehirlerden gelen tatlı su akışındaki değişikliklere göre farklılık gösterir (Jayaraju & Reddi, 1997). Bu özellikler, Geç Kuvaterner sırasında muson sistemindeki döngüsel değişiklikleri belirlemek için kullanılmıştır (Nigam vd., 1995). Hint Yarımadasında kuzeydoğu ve güneybatı muson sisteminin 2.8 milyon yılda kurulması ve Kuvaterner boyunca varlığını sürdürmesi, güçlü mevsimsel organik madde akışını gösteren bentik foraminifer taksonlarının bolluğundaki artışa dayanarak belirlenmiştir (Gupta & Thomas, 2003). Sığ su bölgelerindeki büyük tuzluluk değişimleri de karakteristik bentik foraminifer topluluklarının artışına yol açar. *Rotalinoides annectens, Quinqueloculina* spp., *Haynesina* sp., ve *Elphidium* spp. gibi birtakım kireçli taksonlarla birlikte *Haplophragmoides* sp. ve *Ammobaculites formosensis* gibi aglütine taksonlar, güneydoğu Çin Denizi'ndeki Pearl Nehri halicinin büyük bir bölümüne hakimdir ve bunların nispi bolluğundaki kademeli artış, Holosen'in ortalarından bu yana azalan akarsu akışlarını belirlemek için kullanılmıştır (Garrett, 2010).

Farklı taksonların karakteristik derinlik zonlarına sahip olan bentik foraminiferler, sedimanların taşınma yönünün belirlenmesine yardımcı olabilir. Çok küçük ve hafif olan bentik foraminiferler bu tür olaylar sırasında sedimanlarla birlikte taşınır. Bunlar sığ sularda belirgin bir zonlaşma gösterir ve kıyı toplulukları derin su topluluklarından önemli ölçüde farklıdır (Mamo vd., 2009). Bu nedenle, sedimanların fırtına veya tsunami gibi ekstrem olaylarla taşınması olayı, bentik foraminiferler kullanılarak belirlenebilir. Bataklık sedimanlarındaki açık okyanus bentik foraminiferlerinden yararlanılarak, ABD'nin Güney Carolina kıyısı boyunca altı tane yoğun fırtına olayı tespit edilmiştir. Bunlardan bir tanesi günümüz ile GÖ 1000 yılı aralığında, üç tanesi GÖ 1000-2000 yıl aralığında ve iki tanesi GÖ 2000-3000 yılı aralığında tespit edilmiştir (Hippensteel vd., 2005). Doğu Umman Denizi'nden elde edilen karotlarda GÖ 8000 yılına tarihli sedimanların üzerinde GÖ 12.000-10.000 yıllarına tarihlenen sedimanların varlığı, karakteristik bentik foraminifer topluluklarına dayanarak eski fırtına-tsunami olaylarına bağlanmıştır (Nigam & Chaturvedi, 2006). Burada, tipik okyanus sedimanter serileri arasında ters çevrilmiş sedimanlar bulunmuştur. Ters çevrilmiş sedimanın üst kısmının, hemen altındaki tipik sedimanın, üst kısmından daha yaşlı olduğu belirlenmiştir. Bu ters çevrilmiş sediman, mevcut su derinliğinden nispeten daha derin sularda bulunan bentik foraminiferleri içerir, bu da ters çevrilmiş sedimanın mevcut konumunun karasal araziden taşınma olasılığını ortadan kaldırmıştır. Dolayısıyla, ters çevrilmiş sedimandaki daha eski yaş ve daha derin bentik

foraminifer topluluğunun varlığı, bu sedimanların daha derin bir yerden bir fırtına veya tsunami tarafından taşındığını göstermiştir.

Planktik foraminiferlerin yüksek bolluk, küçük boyut, fasiyes bağımsızlığı, tanımlama kolaylığı ve yüksek koruma potansiyeli gibi özellikleri, onları biyokronolojik analizler için ideal hale getirir. Kuvaterner öncesi araştırmaları için foraminifer biyokronolojisi, doğruluk ve fayda açısından önde gelen tarihlendirme araçlarından biridir. Planktik foraminifer zonları birçok araştırmacı tarafından geliştirilmiş ve ilk ortaya çıkış tarihleri ve yok oluş tarihleri gibi olaylar, manyetostratigrafi ve oksijen izotop stratigrafisi ile kalibre edilerek tarihlendirilmiştir (Pérez-Rodríguez vd., 2012; Mousavi Taher vd., 2022).

Sığ su kıyı habitatlarında, endüstriyel atık suları ve evsel kanalizasyon çıkışları bentik foraminiferleri etkiler. Kirleticiler bentik foraminiferlerin normal yaşam döngüsünü etkileyerek kabuklarının yüksek oranda deforme olmasına ve bodurlaşmasına neden olur. Kirlenmiş bölgelerden gelen kabuklar genellikle süsleme yapılarını kaybeder (Geslin vd., 2002). Belirli bir süre boyunca kirleticilerdeki kademeli bir artış, çevredeki bentik foraminifer popülasyonunun artışına yol açar. Bu nedenle, deforme olmuş veya bodur örneklerin sayısındaki zamansal değişiklikler, kirletici konsantrasyonlarındaki değişiklikleri ortaya çıkarmak için kullanılabilir. Antropojenik kirleticiler sadece bentik foraminiferlerin morfolojisini değil aynı zamanda çeşitliliğini ve bolluğunu da etkiler (Du Châtelet vd., 2004). Antropojenik kirliliğe verilen bu farklı bentik foraminifer tepkileri, kirlilik seviyelerindeki tarihsel değişiklikleri belirlemek için kullanılmıştır (Scott vd., 2005). Bentik foraminifer bolluğundaki değişim, muson mevsiminin hâkim olduğu tropikal bölgelerdeki madencilik faaliyetlerinin yoğunluğunda meydana gelen değişiklikleri tanımlamak için de kullanılmıştır. Çünkü muson mevsimindeki büyük yağışlar ve yüzey akışı maden atıklarını haliçlere taşıyarak toplam asılı haldeki maddenin ve dolayısıyla bulanıklığın artmasına neden olur ve bu da bentik foraminiferleri etkiler (Nigam vd., 2005).

Bentik foraminiferler aynı zamanda çanak çömleklerin kanıtlanması, doğal ve kültürel kabuk birikintileri arasında ayrım yapılması ve geçmişte okyanus kıyısında bulunup sonrasında kara içerisinde kalan antik yerleşimlerin ayrıntılı kıyı ortamının belirlenmesi gibi önemli arkeolojik uygulamalara da sahiptir (Bernasconi vd., 2010). Kalkerli bentik foraminiferler yalnızca okyanusaldır. Bu nedenle, otokton fosil kalkerli bentik foraminifer kabuklarının varlığı okyanusal ortamların kanıtı olarak kabul edilebilir. Bu durum, Harappa (İndus Vadisi Uygarlığı) dönemine ait, bugünkü kıyıdan uzakta bir yerde kazılmış büyük bir su deposunun kullanımına ilişkin soruları cevaplamak için kullanılmıştır. Depodan, üzerinde bir delik bulunan büyük üçgen taşlar çıkarılmıştır. Taşların çapa olarak mı kullanıldığı, yani yapının küçük gemiler için bir tersanenin parçası mı olduğu, yoksa taşların tatlı su deposundan su çekmek için ölü ağırlık olarak mı kullanıldığı uzun süre tartışılmıştır. Araştırmalar so-

nucunda bu yapıda sığ suların karakteristiği olan fosil bentik foraminifer kabuklarının bulunması, buranın küçük gemiler için bir tersane olduğunu doğrulamıştır (Nigam, 1988).

Sonuç ve Öneriler

Foraminiferler, tuzlu bataklıklardan dünyanın derin okyanuslarına kadar çeşitli habitatlarda yaşayan tek hücreli organizmalardır. Bunlar, Kuvaterner çalışmaları için orijinal çok yönlü veri kaynağıdır. Foraminiferlerin hem zamansal hem de mekânsal boyutlardaki niceliksel dağılımı, numunenin yaşı ve paleookyanusal ortamın birçok yönü hakkında bilgi sağlar. Bu nedenle, foraminiferler hem yerel hem de bölgesel ortamsal koşulların göstergeleri olarak kullanılabilir.

Foraminiferlerin test adı verilen kabuklarının morfolojisi, kimyasal içeriği ve gösterge taksonlar sayesinde paleoiklimsel ve paleookyanusal koşullarda meydana gelen ortamsal değişimler hakkında önemli bilgiler elde edilir. Fosil foraminifer verileri kullanılarak kararlı oksijen izotop ve karbon izotopları ile okyanus akıntıları ve dolaşım sistemleri sayesinde paleoiklim koşulları belirlenebilmektedir. Bunun yanı sıra, gösterge taksonlar yaklaşımı sayesinde gelgit, okyanus seviyesi değişimleri, tarihlendirme, fırtına, tsunami, sediman taşınımı, okyanuslara tatlı su taşınımı gibi olaylar ile insan faaliyetlerine bağlı kirlilik faktörleri ve arkeolojik sahalardaki faaliyetlere ait paleoortamsal koşullar belirlenebilmektedir. Foraminiferlerin çok yönlü ve çeşitli verilere sahip olması onların değerini arttırmaktadır. Bununla birlikte foraminifer verileri en doğru ve zengin verilere ulaşmak amacıyla fosil kalıntıları, özellikle yumuşakçalar, ostrakodlar, diyatomlar ve polenlerle birlikte kullanılırlar. Dolayısıyla, küresel değişimleri belirlemek amacıyla bu alanda gerçekleştirilmesi gereken daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır. Bu çalışmalar sayesinde küresel veriler artacak ve bunun sonucunda diğer verilerle karşılaştırmalar yapılarak daha doğru ve bütüncül sonuçlara ulaşılacaktır.

Kaynakça

Austin W. E. N., & Scourse, J. D. (1997). Evolution of seasonal stratification in the Celtic Sea during the Holocene. *Journal of the Geological Society 154*, 249–256.

Ballarotta, M., Falahat, S., Brodeau, L., & Döös, K. (2014). On the glacial and interglacial thermohaline circulation and the associated transports of heat and freshwater. *Ocean Science, 10*(6), 907-921.

Barker, S., Greaves, M., & Elderfield, H. (2003). A study of cleaning procedures used for foraminiferal Mg/Ca paleothermometry. *Geochemistry, Geophysics, Geosystems, 4*(9).

Bashirova, L. D., Kandiano, E. S., Sivkov, V. V., & Bauch, H. A. (2014). Migrations of the North Atlantic Polar front during the last 300 ka: Evidence from planktic foraminiferal data. *Oceanology, 54*, 798-807.

Bernasconi, M. P., Stanley, J. D., & Caruso, C. (2010). Sybaris–Thuri–Copia deltaic settings in Calabria, Italy: Molluscs, associated biogenic components, and Eco-biostratigraphy applied to archaeology. *Journal of Coastal Research, 26*(2), 377-390.

Bernhard, J. M. (2000). Distinguishing live from dead foraminifera: methods review and proper applications. *Micropaleontology, 46*, 38-46.

Boltovskoy, E., Scott, D. B., & Medioli, F. S. (1991). Morphological variations of benthic foraminiferal tests in response to changes in ecological parameters: a review. *Journal of Paleontology, 65*(2), 175-185.

Bryan, S. P., & Marchitto, T. M. (2008). Mg/Ca–temperature proxy in benthic foraminifera: New calibrations from the Florida Straits and a hypothesis regarding Mg/Li. *Paleoceanography, 23*(2).

Chapori, N. G., Chiessi, C. M., Bickert, T., & Laprida, C. (2015). Sea-surface temperature reconstruction of the Quaternary western South Atlantic: New planktonic foraminiferal correlation function. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology, 425*, 67-75.

Dasgupta, U., Barbieri, G., Vaiani, S. C., & Ghosh, A. (2020). Potential and limits of benthic foraminiferal ecological indices in paleoenvironmental reconstructions. *Micropaleontology, 66*(2), 103-126.

Davis, C. V., Wishner, K., Renema, W., & Hull, P. M. (2021). Vertical distribution of planktic foraminifera through an oxygen minimum zone: how assemblages and test morphology reflect oxygen concentrations. *Biogeosciences, 18*(3), 977-992.

Du Châtelet, É. A., Debenay, J. P., & Soulard, R. (2004). Foraminiferal proxies for pollution monitoring in moderately polluted harbors. *Environmental pollution, 127*(1), 27-40.

Eberwein, A., & Mackensen, A. (2008). Last Glacial Maximum paleoproductivity and water masses off NW-Africa: Evidence from benthic foraminifera and stable isotopes. *Marine Micropaleontology, 67*(1-2), 87-103.

Edwards, R. J., & Horton, B. P. (2006). Developing detailed records of relative sea-level change using a foraminiferal transfer function: an example from North Norfolk, UK. *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences, 364*(1841), 973-991.

Emiliani, C. (1955). Pleistocene temperatures. *The Journal of geology, 63*(6), 538-578.

Feldberg, M. J., & Mix, A. C. (2003). Planktonic foraminifera, sea surface temperatures, and mechanisms of oceanic change in the Peru and south equatorial currents, 0–150 ka BP. Paleoceanography, 18(1).

Fraile, I., Schulz, M., Mulitza, S., & Kucera, M. (2008). Predicting the global distribution of planktonic foraminifera using a dynamic ecosystem model. *Biogeosciences, 5*(3), 891-911.

Garrett, E. (2010). The contemporary distribution of benthic foraminifera in the Pearl River estuary, southeast China, and their use in reconstructing mid-to late-Ho-

locene fluvial flux (Doctoral dissertation, Durham University).

Geslin, E., Debenay, J. P., Duleba, W., & Bonetti, C. (2002). Morphological abnormalities of foraminiferal tests in Brazilian environments: comparison between polluted and non-polluted areas. *Marine Micropaleontology, 45*(2), 151-168.

Gooday, A. J., & Jorissen, F. J. (2012). Benthic foraminiferal biogeography: controls on global distribution patterns in deep-water settings. *Annual Review of Marine Science, 4*(1), 237-262.

Groeneveld, J., Ho, S. L., Mackensen, A., Mohtadi, M., & Laepple, T. (2019). Deciphering the variability in Mg/Ca and stable oxygen isotopes of individual foraminifera. *Paleoceanography and Paleoclimatology, 34*(5), 755-773.

Gupta, A. K., & Thomas, E. (2003). Initiation of Northern Hemisphere glaciation and strengthening of the northeast Indian monsoon: Ocean Drilling Program Site 758, eastern equatorial Indian Ocean. *Geology, 31*, 47–50.

Herguera, J. C. (2000). Last glacial paleoproductivity patterns in the eastern equatorial Pacific: benthic foraminifera records. Marine Micropaleontology, 40(3), 259-275.

Hippensteel, S. P., Martin, R. E., & Harris, M. S. (2005). Records of prehistoric hurricanes on the South Carolina coast based on micropaleontological and sedimentological evidence, with comparison to other Atlantic Coast records: Discussion. *Geological Society of America Bulletin, 117*(1-2), 250-253.

Holbourn, A., Henderson, A. S., & MacLeod, N. (2013). *Atlas of benthic foraminifera*. John Wiley & Sons.

Horton, B. P., Culver, S. J., Hardbattle, M. I., Larcombe, P., Milne, G. A., Morigi, C., ... & Woodroffe, S. A. (2007). Reconstructing Holocene sea-level change for the central Great Barrier Reef (Australia) using subtidal foraminifera. *The Journal of Foraminiferal Research, 37*(4), 327-343.

Imbrie, J., Hays, J. D., Martinson, D. G., McIntyre, A., Mix, A. C., Morley, J. J., ... & Shackleton, N. J. (1984). The orbital theory of Pleistocene climate: support from a revised chronology of the marine $\delta^{18}O$ record.

Jayaraju, N., & Reddi, K. R. (1997). Effect of river discharge on the test morphology of benthic foraminifera, southeast coast of India. *Journal Geological Society of India, 50*(4), 435-439.

Jonkers, L., Meilland, J., Rillo, M. C., de Garidel-Thoron, T., Kitchener, J. A., & Kucera, M. (2022). Linking zooplankton time series to the fossil record. ICES Journal of Marine Science, 79(3), 917-924.

Kawagata, S., Hayward, B. W., & Gupta, A. K. (2006). Benthic foraminiferal extinctions linked to late Pliocene–Pleistocene deep-sea circulation changes in the northern Indian Ocean (ODP Sites 722 and 758). Marine Micropaleontology, 58(3), 219-242.

Knudsen, K. L., Eiríksson, J., & Bartels-Jónsdóttir, H. B. (2012). Oceanographic changes through the last millennium off North Iceland: Temperature and salinity

reconstructions based on foraminifera and stable isotopes. *Marine Micropaleontology, 84*, 54-73.

Lippold, J., Gottschalk, J., Lynch-Stieglitz, J., Schmidt, M. W., Szidat, S., & Bahr, A. (2023). Systematic analyses of radiocarbon ages of coexisting planktonic foraminifera. *Radiocarbon, 65*(4), 876-898.

Lipps, J. H., Finger, K. L., & Walker, S. E. (2011). What should we call the Foraminifera? *The Journal of Foraminiferal Research, 41*(4), 309-313.

Lisiecki, L. E., & Raymo, M. E. (2005). A Pliocene-Pleistocene stack of 57 globally distributed benthic δ18O records. *Paleoceanography, 20*(1).

Loeblich Jr, A. R., & Tappan, H. (2015). *Foraminiferal genera and their classification*. Springer.

Loubere, P., Fariduddin, M., & Murray, R. W. (2003). Patterns of export production in the eastern equatorial Pacific over the past 130,000 years. *Paleoceanography, 18*(2).

Machain-Castillo, M. L., Gío-Argáez, F. R., Cuesta-Castillo, L. B., Alcalá-Herrera, J. A., & Sen Gupta, B. K. (2010). Last Glacial Maximum deep water masses in southwestern Gulf of Mexico: Clues from benthic foraminifera. *Boletín de la Sociedad Geológica Mexicana, 62*(3), 453-467.

Mamo, B., Strotz, L., & Dominey-Howes, D. (2009). Tsunami sediments and their foraminiferal assemblages. *Earth-Science Reviews, 96*(4), 263-278.

Meric, E., Avşar, N., Yokeş, M. B., & Dincer, F. (2014). Atlas of Recent Benthic foraminifera from Turkey. *Micropaleontology, 60*.

Mix, A. C., Le, J., & Shackleton, N. J. (1995). Benthic foraminiferal stable isotope stratigraphy of site 846: 0-1.8 Ma. In *Proceedings of the Ocean Drilling Program. Scientific Results* (Vol. 138).

Mousavi Taher, S. P., Bayet-Goll, A., Etemad-Saeed, N., Daraei, M., Zohdi, A., Rabbani, J., & Mohammad Zadeh, F. (2022). Biostratigraphy and sequence stratigraphy of the Lower Carboniferous deposits in the Alborz zone based on benthic foraminifera and isotopic geochemistry. *Researches in Earth Sciences, 12*(4), 166-188.

Murray, J. W. (2014). *Ecology and palaeoecology of benthic foraminifera*. Routledge.

Nigam, R. (1988). Was the large rectangular structure at Lothal (Harappan settlement) a 'Dockyard' or an 'Irrigation Tank'? In: Rao, S. R. (Ed.), *Proceedings of the Marine Archaeology of Indian Ocean Countries*, pp. 20–21. India: NIO.

Nigam, R., & Chaturvedi, S. K. (2006). Do inverted depositional sequences and allochthonous foraminifers in sediments along the Coast of Kachchh, NW India, indicate palaeostorm and/or tsunami effects? *Geo-Marine Letters, 26*, 42-50.

Nigam, R., & Khare, N. (1994). Effect of river discharge on the morphology of benthic foraminiferal test. *Journal Geological Society of India, 43*(4), 457-463.

Nigam, R., Khare, N., & Nair, R. R. (1995). Foraminiferal evidences for 77-year cycles

of droughts in India and its possible modulation by the Gleissberg solar cycle. *Journal of Coastal Research, 11*, 1099–1107.

Nigam, R., Panchang, R., & Banerjee, P. (2005). Foraminifera in surface sediments of Mandovi River estuary: indicators for mining pollution and high sea stand in Goa, India. *Journal of Coastal Research, 21*(4), 853-859.

Otto-Bliesner, B. L., Schneider, R., Brady, E. C., Kucera, M., Abe-Ouchi, A., Bard, E., ... & Yu, Y. (2009). A comparison of PMIP2 model simulations and the MARGO proxy reconstruction for tropical sea surface temperatures at last glacial maximum. *Climate Dynamics, 32*, 799-815.

Parker, W. C., & Arnold, A. J. (1999). Quantitative methods of data analysis in foraminiferal ecology. In: *Modern foraminifera* (pp. 71-89). Dordrecht: Springer Netherlands.

Pearson, P. N. (2012). Oxygen isotopes in foraminifera: Overview and historical review. *The Paleontological Society Papers, 18*, 1-38.

Pérez-Rodríguez, I., Lees, J. A., Larrasoaña, J. C., Arz, J. A., & Arenillas, I. (2012). Planktonic foraminiferal and calcareous nannofossil biostratigraphy and magnetostratigraphy of the uppermost Campanian and Maastrichtian at Zumaia, northern Spain. *Cretaceous Research, 37*, 100-126.

Perner, K., Moros, M., Lloyd, J. M., Kuijpers, A., Telford, R. J., & Harff, J. (2011). Centennial scale benthic foraminiferal record of late Holocene oceanographic variability in Disko Bugt, West Greenland. *Quaternary Science Reviews, 30*(19-20), 2815-2826.

Ravelo, A. C., & Hillaire-Marcel, C. (2007). Chapter eighteen the use of oxygen and carbon isotopes of foraminifera in paleoceanography. *Developments in marine geology, 1*, 735-764.

Rodrigues, A. R., Oliveira, K. S. S., & Eichler, P. P. B. (2020). Living benthic foraminiferal assemblages monitored monthly in a tide-dominated estuary, Bertioga Channel, Brazil. *Journal of Sedimentary Environments, 5*, 117-135.

Saraswat, R., Nigam, R., & Pachkhande, S. (2011). Difference in optimum temperature for growth and reproduction in benthic foraminifer Rosalina globularis: Implications for paleoclimatic studies. *Journal of Experimental Marine Biology and Ecology, 405*(1-2), 105-110.

Saravanan, P., Gupta, A. K., Zheng, H., Panigrahi, M. K., Tiwari, S. K., Rai, S. K., & Prakasam, M. (2020). Response of shallow-sea benthic foraminifera to environmental changes off the coast of Goa, eastern Arabian Sea, during the last 6100 cal yr BP. *Geological Magazine, 157*(3), 497-505.

Schönfeld, J. (2012, February). *History and development of methods in Recent benthic foraminiferal studies*. Geological Society of London.

Scott, D. B., Medioli, F., & Braund, R. (2003). Foraminifera from the Cambrian of Nova Scotia: The oldest multichambered foraminifera. *Micropaleontology, 49*(2), 109-126.

Scott, D. B., Tobin, R., Williamson, M., Medioli, F. S., Latimer, J. S., Boothman, W. A., ... & Haury, V. (2005). Pollution monitoring in two North American estuaries: historical reconstructions using benthic foraminifera. *The Journal of Foraminiferal Research, 35*(1), 65-82.

Steiner, Z., Lazar, B., Levi, S., Tsroya, S., Pelled, O., Bookman, R., & Erez, J. (2016). The effect of bioturbation in pelagic sediments: lessons from radioactive tracers and planktonic foraminifera in the Gulf of Aqaba, Red Sea. *Geochimica et Cosmochimica Acta, 194*, 139-152.

Sun, X., Corliss, B. H., Brown, C. W., & Showers, W. J. (2006). The effect of primary productivity and seasonality on the distribution of deep-sea benthic foraminifera in the North Atlantic. *Deep Sea Research Part I: Oceanographic Research Papers, 53*(1), 28-47.

Wade, B. S., Pearson, P. N., Berggren, W. A., & Pälike, H. (2011). Review and revision of Cenozoic tropical planktonic foraminiferal biostratigraphy and calibration to the geomagnetic polarity and astronomical time scale. *Earth-Science Reviews, 104*(1-3), 111-142.

Walker, J. S., Cahill, N., Khan, N. S., Shaw, T. A., Barber, D., Miller, K. G., ... & Horton, B. P. (2020). Incorporating temporal and spatial variability of salt-marsh foraminifera into sea-level reconstructions. *Marine Geology, 429*, 106293.

Wunsch, C. (2002). What is the thermohaline circulation? *Science, 298*(5596), 1179-1181.

Zahn, R., & Mix, A. C. (1991). Benthic foraminiferal δ18O in the ocean's temperature-salinity-density field: Constraints on Ice Age thermohaline circulation. *Paleoceanography, 6*(1), 1-20.

BÖLÜM 41

EBEVEYNLEŞME YAŞANTISININ PSİKOLOJİK BELİRTİLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Tuğba TOPALOĞLU[1]

1 ORCHID ID:0009-0002-7375-9280
Sorumlu Yazar: Tuğba TOPALOĞLU
Ondokuzmayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Psikoloji Yüksek Lisans Programı(Tezli).

GİRİŞ

Aile sisteminin doğası gereği ebeveynlerin ve çocukların sahip olduğu sorumluluklar evrensel olarak paraleldir. Çocukların sahip olduğu bu sorumlulukların yaşları ile birlikte artması olağan bir durum olarak kabul edilir. Ancak bazı ailelerde ekonomik, sosyal veya psikolojik nedenlerden dolayı sorumluluk dağılımında belirsizlik olabilmekte ve çocuk gelişim dönemine uygun olmadığı halde ebeveyne ait sorumluluğu kendi üstüne almak zorunda kalabilmektedir. Üstlendiği bu sorumluluk çocuğun gelişim düzeyine uygun değilse veya süreklilik arz ediyorsa bu duruma ebeveynleşme denir (Minuchin ve ark., 1967). Çocukluk döneminde olumsuz bir yaşantı olarak değerlendirilen bu durum literatürde ilk kez Boszormanyi-Nagy ve Spark, (1973) tarafından çocuklukta ebeveynlik veya ebeveynleşme olarak tanımlanarak, çocuğun alışılagelmiş rollerinin dışında ebeveyne ait roller çerçevesinde davranışlar göstermesi olarak kavramsallaştırılmıştır. Ebeveynleşme kavramını önemli kılan ise çocuğun gelişim özellikleri göz önünde bulundurulmadan olağan sorumluluklarına ek olarak bir yetişkinin yerine getirmesi gereken sorumluluklarla görevlendirilmesidir. Bu görevlendirme duygusal ve araçsal ebeveynleşme olarak iki şekilde incelenmektedir (Jurkovic, 1997). Çocuğa verilen sorumluluğun ve rolün içeriğine bağlı olarak ebeveynleşme araçsal (instrumental) ve duygusal (emotional/expressive) olmak üzere iki kategoride incelenmektedir (Champion ve ark., 2009; Hooper, 2007; Jurkovic, 1997). Araçsal (instrumental) ebeveynleşme durumunda çocuk, ailenin daha çok fiziksel ihtiyaçlarını karşılamak amacındadır. Çalışan bir annenin ev işleri ile ilgili sorumluluğu çocuğunun yapmasını beklemesi örnek gösterilebilir. Duygusal ebeveynleşme ise sorun çocuğu ilgilendirmese de çocuğun bir yetişkin gibi ebeveynlerinin duygusal ihtiyaçlarını anlaması ve karşılaması ile karakterize olur. Ebeveynlerden birinin sırrını saklamak, aile bireyleri içerisindeki çatışmalarda arabuluculuk ederek kriz durumlarının sorumluluğunu almak duygusal ebeveynleşmeye örnek olarak gösterilebilir. Çocuklarda duygusal ve araçsal ebeveynleşme bir arada görülebilmektedir. Ebeveynleşme sorumluluğun türüne bağlı ele alındığı gibi Jurkovic (1997) tarafından işlevine göre de ele alınarak 4 skalada incelenmiştir: (1) sağlıklı ebeveynleşmeme (healthy nonparentification, (2) işlevsel/uyumsal ebeveynleşme (adaptive parentification) (3) Çocuklaştırma (infantilization) ve (4) yıkıcı ebeveynleşme (destructive parentification) ise işlevsel değildir. Sağlıklı ebeveynleşme çocuğun yaşına olgunluğuna ve gelişim düzeyine paralel sorumluluklarla görevlendirilmesidir. İşlevsel/uyumlu ebeveynleşmede çocuğun yetişkine ait bir araçsal/duygusal sorumluluğu edinmesine rağmen bunun farkında olarak ailesinden destek gördüğü ebeveynleşme türüdür. Buna rağmen sağlıklı ebeveynleşmeme işlevsel ebeveynleşmeye göre daha sağlıklı olandır. Yıkıcı ebeveynleşme çocuğa verilen görev ve sorumlulukların yaşından büyük beklentiler içermesi ile çocuğun bu görevlerde destek almayarak başarısız olmasını ve sosyal, ki-

şisel, ruhsal, akademik gibi alanlarda gelişiminin sekteye uğramasını ifade eder. Çocuklaştırma ise, çocuğun dönemsel görev ve sorumluluklarının bile ebeveynleri tarafından gerçekleştirimesi durumunda ortaya çıkar. Sorumluluk bilinci edinemeyen çocuk ebeveynleşmemiş olmasına karşın kendisine başarılı bir kimlik de oluşturamamış olur.

Alanyazındaki çalışmalar 2000'li yıllarda ebeveynleşmenin ortaya çıkmasına neden olan risk faktörlerine odaklanmıştır. Çok sayıda uluslararası çalışmanın ele alındığı araştırmada aile içinde kronik fiziksel rahatsızlıklar, kronik ruhsal bozukluklar, evlilik çatışmaları, aile içi şiddet, boşanma, düşük sosyoekonomik düzey ve göç faktörleri, kardeş sayısı çocuğun ebeveynleşmesi açısından en sık görülen risk faktörleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Winton, 2003; Hooper ve ark, 2011). Örneğin kardeş sayısı değişkeninin algılanan ebeveyn tutumlarına etkisini de incelediği çalışmada tek çocuk olan bireylerin algılanan demokratik tutum puanlarının daha yüksek olduğunu saptamıştır. (Seyhan, 2020). Ayrıca daha az kardeşe sahip bireylerin çocukların anılarının daha olumlu olduğu, bireylerin kardeş sayısı arttıkça ebeveynleşme ve özellikle kardeş odaklı ebeveynleşme ihtimalinin arttığı ortaya konmaktadır. Bunun yanında ebeveynleşme kavramı içinde bulunduğu kültür yapısından ayrı düşünülemez. Hangi olguların ebeveynleşme olarak adlandırılacağına hangi tür ebeveynleşmenin kişide olumlu veya olumsuz etkide bulanacağına geniş ölçekte kültür karar verir (Hooper ve ark.,2020). Afrika kökenli Amerikalı ergenlerde olumlu sonuçlara yol açma olasılığı daha yüksekken, daha yüksek düzeyde duygusal ebeveynleştirme, beyaz Amerikalı ergenler için daha büyük olumsuz sonuçlarla ilişkiliydi (Khaf ve ark, 2014).

EBEVEYNLEŞME YAŞANTISININ SONUÇLARI

Çocukların ailedeki rol değişimiyle beraber ebeveynlerine ait sorumlulukları alması halinde koşulların durumuna bağlı olarak farklı neticelere rastlanmaktadır. Öyle ki çalışmalar erkenden sorumluluk alan çocukların özgüven, empati kurma ve problem çözme becerilerinin olumlu yönde etkilendiğini ortaya koymuştur (McMahon ve Luthar, 2007; East,2010). İşlevsel ebeveynleşme durumunda ebeveynler kendi üzerine düşen sorumlulukları kendisi gerçekleştirdiği için çocuk yetişkin gibi davranmak zorunda kalmayacak ve ebeveynini gözlemleyerek yalnızca gelecekte kullanmak üzere öğrenmesi beklenecektir. Tamamen yapıcı veya tamamen yıkıcı etkilere odaklanmak ebeveynleşmenin çok boyutlu ve karmaşık sürecine aykırı olacaktır. Örneğin, bir ergen yüksek akademik başarıya sahip olabilir ancak özsaygısı düşük olabilir ve ailede ebeveynlik ile ilgili zayıf akran ilişkilerine sahip olabilir. Ancak bu durum bir çok çalışmada ortaya konduğu üzere ebeveynleşmenin koşullara bağlı olarak psikopatolojik belirtiler ile ilişkisinin göz ardı edilmesine neden olmamalıdır. Araştırmacılar ebeveynleşmenin sağlık üzerindeki etkilerini incelerken sıklıkla ruhsal sağlık üzerine odaklanmıştır (Jankowski ve ark., 2013). Ebeveynleşme yaşantısının çocuğun ebeveynine

ait rolü alması ile karakterize olduğu düşünülürse bireyin ruh sağlığı üzerinde olumsuz etkilere sahip olması beklenmedik bir durum değildir. Ebeveynleşmenin beliren yetişkinlikle beraber kişinin hayatında olumsuz kişilik özellikleri sergileyerek depresyon, utanç, sosyal içe çekilme, intihar isteği gibi sorunlara neden olabileceği gösterilmektedir (Akün, 2017; Byng-Hall, 2008). Ebeveyleşme ve psikopatolojik çıktılar arasındaki ilişkiyi meta analiz ile inceleyen Hooper ve ark., (2011) çocukluğunda ebeveynleşen bireylerin yeme bozuklukları, anksiyete, kişilik bozuklukları ve depresyon belirtileri ile pozitif yönde ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Aynı zamanda araştırmacılar duygusal ebeveynleşmenin araçsal ebeveynleşmeye oranla olumsuz sonuçlar doğurma ihtimalinde artış olduğunu göstermektedir (Jurkovic ve ark., 2001; Hopper ve ark., 2008). Jurkovic'e göre çocukların zaman zaman aile sisteminde yetişkin sorumluluğu alması beklenirken bu durum kültürel açıdan yaygındır. Nitekim ebeveynlerin çocuğu cesaretlendirmesi ve takdir etmesi çocuğun ebeveynleşme hakkındaki düşüncelerini olumlu etkileyebilmektedir. Bu çocuklar kendisine verilen rolü ailedeki görev dağılımı çerçevesinde adil ve faydalı bularak olumsuz sonuçlardan en az şekilde etkilenmektedir. Ebeveynleşmede her zaman ebeveynlerinin sorumluluğunun alınması beklenmez aile sistemi içerisinde ebeveynleşmiş çocuğun kardeşlerinin ihtiyaçlarını karşılaması bekelenen bir durumdur. Araştırmalar çocuğun aile içerisinde bakım verdiği bireyin ebeveyn veya kardeş odaklı olmasına göre etkileri açısından farklılaşacağını ortaya koymaktadır. Örneğin kardeşe yönelik bakım sorumluluğu alan çocukların kardeş ilişkilerini güçlendirdiği çocuğa kendini iyi hissettirdiği anlaşılsa da ebeveyn odaklı ebeveynleşmenin depresyonla ilişkili olduğu ortaya konmuştur (Fair ve ark., 2004).

Duyguduruma Bağlı Psikolojik Belirtiler: Depresyon, Kaygı, Öfke

Duygudurum temelli psikolojik rahatsızlıklardan depresyon ve kaygı sıklıkla ebeveynleşme ile ilişkili bulunmaktadır. Araştırmalar üniversite öğrencilerinin bildirdiği ebeveynleşme düzeyi arttıkça depresyon puanlarının arttığını ortaya koymaktadır (Cho ve Lee, 2019; Williams ve Francis, 2010; Köyden ve Uluç, 2018). Türkiye örnekleminde ise Köyden, (2015) beklenmedik şekilde ebeveynleşme düzeyinin depresyon ve kaygı puanını yormadığını ortaya koymuştur. Hooper ve arkadaşları (2008) ebeveynleşme yaşantısının etkileri açısından duygusal ve araçsal ebeveynleşmenin farklı neticelere varabileceğini, duygusal ebeveynleşmenin depresyonu daha yüksek oranda açıklıyor olabileceğini ifade etmiştir. Bunun yanında ebeveynleşmenin gerçekleştiği kişinin kardeş olması durumunda depresyon ve kaygının artış gösterdiği; ebeveynleşmenin ebeveyn ile gerçekleştiği bireylerde kaygı ile ilişki devam ederken depresyon ile ilişkinin elde edilmediği bulunmuştur (Köyden, 2015). Farklı bir katılımcı grubuyla çalışılan araştırmada özel gereksinimli kardeşi olan bireylerde yaşanan ebeveynleşme olgusunun kişide depresyon ve kaygı ile ilişkili olduğu ortaya konmuştur (Arıkan ve Çolak, 2019). Yıldırım, (2018)

ise kardeş odaklı ebeveynleşen bireylerin depresif belirtilerinde anlamlı artış görülmediğini ortaya koymuştur. Aynı zamanda Köyden ve Uluç, (2018) kadınlarda kardeş odaklı ebeveynleşme davranışı arttıkça kaygı ve depresyonun arttığı; erkeklerde ise kardeş odaklı ebeveynleşme davranışı yalnızca kaygı düzeyiyle ilişkili bulunmuştur. Kardeş odaklı ebeveynleşmeye karşılık ebeveyn odaklı ebeveynleşme ile depresyon arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı sonucuna ulaşan Perrin ver ark., (2013) ebeveyn odaklı ebeveynleşen bireylerin annesi veya babasıyla iş birliği kurduğunu, onların sırrını ve sıkıntılarını paylaştığını, diğer aile üyeleri ve ebevyn arasındaki çatışmalarda hakem konumunda bulunduğunu ve bu durumun ebeveynden takdir almasına neden olarak çocuktaki olumsuz belirtileri engelleyebileceğini vurgulamaktadır. Bu ikircikli bulgular uluslarası bir çok çalışmada vurgulanan algılanan adalet kavramının ebeveynleşmenin türünden bağımsız olarak bireydeki etkileri üzerinde etkili olabileceği ihtimalini arttırmaktadır. Algılanan fayda arttıkça depresyon, kaygı ve öfke düzeyinin azaldığı ortaya konmuştur (Köyden, 2015). Benzer şekilde, üniversite öğrencilerinden oluşan bir başka çalışmada da, algılanan yarar/uyum alt boyutu ile depresyon ve kaygı arasında negatif yönde anlamlı düzeyde bir ilişkiye rastlanmıştır

Ebeveyn tutumları ile depresif belirtiler arasındaki ilişkide ebeveynleştirmenin aracılık etkisini inceleyen çalışmada ebeveynleşmeden algılanan fayda beş ebeveynlik davranışının tümü ile depresif belirtiler arasındaki ilişkiye aracılık etmiştir (Bayram ve Gündüz, 2021). Yani ebeveynleşmenin türü, algılanan adalet ve aile içi risk faktörleri, ebeveynleşme-depresyon/kaygı ilişkisinin şiddetini ve yönünü belirleyen unsurlardandır (Chase ve ark., 1998; Caroll ve Robinson, 2000). Bir başka araştırmacı kardeş odaklı veya ebeveyn odaklı ebeveynleşme deneyimi ile depresyon ve yalnızlık arasında anlamlı ilişkili olmadığını gösterirken ebeveynleşmeye yönelik olarak algıladıkları yarar düzeyi arttıkça, depresyon ve yalnızlık düzeyleri düştüğünü belirtmektedir (Çelik, 2022). Ebeveynleşmenin doğrudan depresyon üzerinde etkili olmadığına rastlansa da utanç düzeyinin ebeveynleşme ve depresyon arasındaki ilişkiyi düzenlediği oratya koyulmuştur. Sonuç olarak ebeveynleşme ile artan utanç duygusu depresyon puanının yükselmesine neden olmaktadır (Zencir, 2018). Ebeveynleşme yaşayan çocukların yüksek düzeyde depresyon belirtileri yaşadıklarını ortaya koyan Kaplow ve Widom, (2007) çocuğun hangi ebeveynle rollerini değiştirmesi sonucunda ebeveynleştiğinin önemine vurgu yapmıştır. Anneye ait olan bir rolü üstlenmek veya babaya ait olan bir rolü üstlenmek çocuğun hayatındaki etkiler açısından farklılık göstermektedir. Literatüre bakıldığında Jacobvitz ve Bush, (1996) normalde annesine ait yakınlık, sevgi, sır saklama gibi sorumlulukları babasına karşı üstlenmiş kızların beliren yetişkinlik döneminde bildirdiği kaygı ve depresyon düzeyinin arttığını dahası özsaygı düzeyinin düştüğünü göstermiştir.

Ebeveynleşmenin uzun süreli etkilerinin araştırıldığı bir çalışmada 39-45 yaşındaki katılımcılarda anne ve baba ile ayrı ayrı duygusal ebeveynleşmenin depresyon için risk faktörü olduğu, baba sevgisinin depresif belirtiler üzerinde koruyucu bir etkisi bulunurken anne sevgisinin anlamlı bir farklılık yaratmadığı görülmektedir. Schier ve ark., 2015). Ülkemizde Çelik, (2021) tarafından yürütülen bir çalışmada baba katılımının gençlerin ebeveynleşme düzeyleri üzerinde azaltıcı etkiye sahip olduğunu; baba katılımı ve annenin depresif belirtilerinin etkileşiminin ebeveynleşme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığına dair paralel bulgular elde edilmiştir.

Ebeveyn sorumlulukları yetişkin bireylerde bile sık sık kaygı ve strese sebep olabilmektedir. Dolayısıyla ebevynine ait olan bir rolü veya sorumluluğu yerine getirmekle görevlendirilen çocuklarda kaygı ve stres uyandırması şaşırtıcı olmayacaktır. Bununla beraber ebeveynleşmiş çocuğun benlik ayrımlaşma düzeylerinin artması kaygı ve stres düzeyinde azaltıcı etki göstermektedir (Karataş ve Gündüz, 2011). Bu bireyselleşme ve aile birliği arasında özerklik açısından dengede bulunan çocukların ebeveynleşmeden ve kendisine verilen yetişkin sorumluluklarından kaçma ihtimalinin arttığını göstermektedir.

Ergenlerin aile içerisinde üstlendikleri ebeveyn rolleri arttıkça öfkeleri artmıştır (Stein ve ark.,199). Ülkemiz alanyazınında Köyden ve Uluç, (2018) genç yetişkinlerle yürttüğü araştırmasında öfke ve ebevyeynleşme etkisini oratya koyarken bu durumun erkeklerde kadınlara göre daha fazla olumsuz sonuçlarla birlikte görüldüğünü göstermektedir.Yıldırım, (2016) kadınlarda öfke düzeyi ve öfkenin ifade edilme şeklinin yalnızca kardeş odaklı ebeveynleşme tarafından yordandığını ; erkeklerde ebeveynleşmenin hiçbir boyutuyla öfkeyi ve ifade edilme şeklini yordamadığını ortataya koymuştur. Kadınlarda ebeveynleşmeden algılanan yarar bir çok psikopatolojide olduğu gibi öfkede de koruyucu faktör olarak ortaya konmaktadır. Erkeklerde ise kardeş odaklı ebeveynleşmenin öfke puanlarını arttırarak bir risk faktörü olarak görülebileceği, bu durumun erkeklerde öfke kontrolünü zorlaştırdığı öfkeyi dışa vurma yoluyla yansıtma ihtimalini arttırdığı ortaya konmaktadır.

Somatizasyon ve Obsesif Kompulsif Bozukluk

Ebeveynleşme örüntüsünün görüldüğü ailelerde sınırların belirsizleştiği, çocuğun olaylar üzerindeki kontrol algılarını yitirmiş olarak hissederek bu durumu telafi etmek adına obsesif inanışlar ve buna bağlı kompülsif davranışlar geliştirebileceği düşünülmektedir. Bir diğer deyişle çocuk almak zorunda kaldığı sorumluluğu uygulamakta başrısız olması halinde bu başarısızlığı içselleştirebilir ve bu yüzden gelecek sorumluluklarda mükemmeliyetçi tavırlar sergileyebilir. Çocukken gelişim düzeyine uygun olmayan biçimde sorumluluk alan bireylerin yetişkinlikte obsesif-kompulsif belirtilere yol açabileceği belirtilmiştir (Salkovskis ve ark., 1999). Ebeveynleşme-

ye ilişkin alanyazın gözden geçirildiğinde, bu kavramın obsesif kompulsif bozukluk ile ilişkisini inceleyen az sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Ebevenleşmenin obsesif kompulsif bozukluk, depresyon ve öfke üzerindeki etkisini ortaya koymayı amaçlayan Yıldırım, (2016) bu etkileri cinsiyet açısından karşılaştırmalı ele almıştır. Kadınlarda yalnızca kardeş odaklı ebeveynleşme arttıkça obsesif-kompulsif belirti düzeyi artmaktadır. Erkeklerde ise kardeş ve ebeveyn odaklı ebeveynleşmenin obsesif kompulsif belirtiler ile ilişkili olduğu görülmüştür. Neticede araştırmacı ebeveynleşmenin erkeklerin tersine kadınların obsesif inanışlarını yordadığını göstermiştir. Benzer biçimde Akkuş, (2023) çocuklukta ebeveynleşme ve benliğin ayrımlaşmasının psikolojik sıkıntı düzeyine etkisini araştırmayı amaçlamış ve kadınlarda ebeveynleşmenin obsesif inanışlarla ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Toplumsal açıdan değerlendirildiğinde, uluslararası çalışmalarda kız çocuklarının ailede denge kuran, problem çözen bir konumda bulunduğu belirtilmektedir (Schier vd., 2014; Vuchinich vd., 1988). Aynı şekilde, Türk kültüründe kız çocuklarının daha çok talep edilen, ricada bulunulan bir konuma indirgendiği de bilinmektedir (Kağıtçıbaşı ve Ataca, 2005).

Ebeveynleşme olgusuna rastlanan çocuklarda somatizasyon bulgularının daha yüksek düzeyde karşımıza çıktığını ortaya koyan Jacobitz ve ark., (2004) çocuğun bakım alan konumunda olmaktan ziyade rollerin iç içe geçtiği bir aile sisteminde yeniden bakım alan rolüne girmek için somatik belirtiler sergileyebileceğini savunmaktadır. Benzer bir bulgu çocukken yeterli ebeveyn bakımı görmeyen kişinin kendisine dair obsesif bilişler geliştirebileceğini belirtmektedir (Yarbro ve ark., 2013). Stein ve ark., (1999) madde kullanımı olan ebeveynlerin çocuklarının ebeveynleşme davranışları gösterdiğini ortaya koymakla beraber bu çocukların psikolojik belirtilerden depresyon, kaygı ve somatik yakınmalara dair bildirimlerinde artış olduğunu belirtmiştir. Hooper ve ark., (2008) psikolojik uyumu bozan depresyon kaygı ve somatizasyon belirtilerinin özellikle yakınlık, arabuluculuk, sır saklama gibi sorumluluklar edinerek duygusal anlamda ebeveynleşmiş çocuklarda yordanabildiğini göstermektedir. Ebeveynleşme çalışmalarında sıklıkla vurgulanan adil bulma davranışı somatizasyona dair araştırmalarda da karşımıza çıkmaktadır. Çocuk aile sistemindeki rolünün adil olmadığına inandıkça somatik belirtilerde artış gözlendiği karşımıza çıkmaktadır (Hooper ve Wallace, 2010). Ülkemizde ebevenleşmeye dair kapsamlı veriler sunan Köyden, (2015) ebeveynleşmeyi psikolojik rahatsızlık belirtileri ile ilişkisi bakımından ele alırken cinsiyete göre farklılaşan bulgular ortaya koymuştur. Yapılan çalışma somatik belirtilerin hem kadın hem erkeklerde ebeveynleşme ile ilişkili olduğunu; erkeklerin kardeş odaklı ebeveynleşme olması durumunda ebeveynleşme ile ilişkisinin anlamlı olduğunu belirtmiştir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Aile sisteminde her bireyin sorumluluk alanı mevcuttur. Ancak bazı ailelerde ebeveynler çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamada başarısız olur ebeveynlerin ve çocukların sorumluluk alanları iç içe geçmiş veya yer değiştirmiş olabilmektedir. Bu durumda çocuğun bir yetişkin olan ebeveyne ait sorumlulukları yerine getirmesine sebep olabilmektedir. Çocuk aile bireylerinin ihtiyaçlarına ve taleplerine vakit ayırarak başlayarak kendi ihtiyaçlarından uzaklaşır ve kişisel, duygusal sosyal becerilerinin gelişimi sekteye uğrayabilir. Burada amaç, ebeveynleşmiş çocuktan tüm sorumluluklarını almak değildir. Bunun yerine, çocuğun yaşına uygun sorumluluklar alması hedeflenmelidir. Aile sisteminde çocuğun sorumluluklardan uzak tutulması Jurkovic, (1999) tarafından Çocuklaştırma (Infantilization) olarak tanımlanmıştır. Bu örüntüde aile çocuğa yaşına ve gelişimininin karşılayabileceği sorumlulukları vermek yerine her şeyi çocuk için hallederek koruyucu ebeveynlik tutumunu benimser. Bu durumda çocuk sorumluluk bilinci kazanamayarak özerklik hissini yaşayamamış olur. Oysa literatür bireysel ayrımlaşmanın psikopatolojilerin gelişimi açısından koruyucu etkisini oratya koymaktadır. Klinik ortamda ebeveynleşme davranışının fazla olmasının yanında çocuklaştırmanın da psikopatolojik çıktılar açısından etkisi konumunda değerlendirilmelidir. Ayrıca Stein ve arkadaşları (2007) erken dönem ebeveynleşmenin uzun vadede, çocukların psikolojik sağlamlık (resilience) geliştirmesine yardımcı olan bir korucuyu faktör olduğunu ifade etmektedir. Klimik uygulamada yapıcı ve yıkıcı etkiler ayrıştırılarak terapötik müdahaleye başlanmalıdır.

Ebeveynleşme literatürde sıklıkla duygudurum temelli psikolojik rahatsızlıklar ile birlikte ele alınmıştır. Bir çok araştırmacı ebeveynleşme ile depresyon, kaygı, stres ve öfke arasında anlamlı ilişkiler olduğunu göstermiştir (Tomeny ve ark., 2017; Köyden, 2015; Köyden ve Uluç, 2018). Somatizasyon ve obsesif kompulsif bozukluk da ebeveynleşme ile ilişkili bulunan son zamanlarda daha fazla araştırma yapıldığını gördüğümüz psikopatolojik çıktılardır (Salkovskis ve ark., 1999; Jacobitz ve ark., 2011). Depresyon, kaygı ve somatizasyon gibi rahatsızlıkların özellikle duygusal ebeveynleşme tarafından yordanabileceği öne sürülmüştür (Hooper ve ark., 2008). Bu noktada uygulayıcılar için vurgulanması gereken nokta ebeveynleşme olgusunun boyutlarını ele alırken bireysel yaklaşım benimsenmesidir. Ebeveynleşmenin klinik bulgulara etkilerini doğru değerlendirmek sürecin bireysel farklılıklarına eğilmekle mümkündür (Byng-Hall, 2008). Örneğin, bir çocuk büyük oranda araçsal ebeveynleşme, daha az düzeyde duygusal ebeveynleşme yaşayabilir veya ebeveynleşme ve adalet hissi beraber görülebilmektedir. Bu çocuk ebeveynleşme davranışı sebebiyle takdir edildiğinde ve faydalı olduğunu düşündüğünde ebeveynleşmenin adil olmadığını düşünen bir çocuğa oranla olumsuz çıktılar daha az düzeyde gözlenecektir (Jurkovic, 1997). Algılanan adalet kavramının ebeveynleşmenin etkileri üzerinde güçlü rolü olduğu çeşitli çalışmalarla or-

taya konulmuştur (Jurkovic, 1997). Algılanan adalet, çocuğun yaşadığı durumu gerekli bulma ve karşılığını aldığı şeklinde bir değerlendirme yapmasıdır. Araştırmacılar, algılanan adalet kavramını ebeveynleşmenin psikopatoloji ile ilişkisinin yönünü belirleyen en önemli girdi olarak görmektedir (Köyden, 2015; Yıldırım, 2016; Bayram ve Gündüz, 2021). Buna ek olarak benlik ayrımlaşması, utanç, baba katılımı, ebeveynlik tutumu, sahip olunan duygusal şemalar gibi değişkenler ebeveynleşme ve psikolojik belirtiler arasında aracı, düzenleyici rol oynamaktadır.

Güncel bir çalışma ile ebeveynleşmenin depresyonla olan ilişkisinde utancın aracı rolü ortaya konmuştur (Mumcu, 2023). Bu sonuç ebeveynleşme örünütüsü olan bireylerde depresyonun varlığından şüphelenildiği takdirde utanç duygusu üzerine çalışılmasını önemli hale getirmektedir. Utanç duyguları gerek savunma mekanizmaları gerek bilişsel çarpıtmalar, olumsuz duygularla baş etme mekanizmaları aracılığıyla ele alınmalıdır

Ebeveynleşme yaşantısının izlendiğini bir vakada çocuğun ebeveyn rolü üstlenmesine sebep olan etmenler incelenmelidir. Örneğin ebeveynin alkolik olması veya kronik bir ruhsal hastalıpa sahip olması benzer ebeveynleşme davranışları geliştirmesine sebep olsa da çocuğun ebeveynleşme deneyimine yüklediği anlamı farklılaştıracaktır. Söz konusu çocuk alkolik olduğu için ebeveynini suçlamak suretiyle ebeveynleşmeyi adaletsiz olarak değerlendirebilir. Bundan farklı olarak ebeveynin kronik bir ruhsal hastalığa sahip olması çocuğun ebeveynine empati ile yaklaşarak ebeveynine yardımcı olma motivasyonuyla yaklaşabilecektir. Dolayısıyla çalışmaların gösterdiği üzere çocuğun ebeveynleşmeye yüklediği anlam klinik etkiler açısından farklı sonuçlara götürmektedir.

Ebeveynleşme sürecinin kaç yaşında başladığı, ne sıklıkta ortaya çıktığı, süreklilik gösterip göstermediği ve bakım sağlanan aile bireyinin kim olduğu (ebeveyn veya kardeş) birey üzerindeki etkileri açısından farklılık gösterecektir. Fitzgerad ve arkadaşlarının (2008) üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirdiği bir çalışmaya göre, kardeş odaklı ebeveynleşme, yeterlilik hissini arttırmakta iken psikososyal uyumsuzluğu azaltmaktadır. Hooper ve ark., (2011) ebeveyne araçsal veya duygusal bakım vermeye kıyasla bir kardeşe bakım vermenin daha az olumsuz etkiye sebep olabileceğini vurgulamaktadır. Ebeveynleri için sorumluluk alan kişiler karşı karşıya kaldıkları olumsuzluklar sonucunda tüm sorumluluğu kendilerine yükleyerek ailesini zarar görmekten kurtaramadığı için kendini suçlayabilir ve çevresindeki kişilerin veya olguların muhtemel tehlike olarak değerlendirerek yanlış, işlevsel olmayan bilişler gerçekleştirebilir. Köyden, (2015) bu durumun kadınlarda daha sık görüldüğünü ortaya koymuştur. Buradan hareketle, obsesif kompulsif belirtilere sahip özellikle kadın danışanların ebeveyn ilişkileri incelenerek ebeveynleşmenin bir sonucu olarak obsesif kompulsif belirtilerin terapide ele alınmasının önemli olacağı düşünülmektedir.

Aynı zamanda ebevynleşmenin varlığının yanında ebeveyn tutumlarının önemi karşımıza çıkmaktadır (Bayram ve Gündüz, 2021). Olumlu ebeveyn tutumuna sahip ebeveynler çocuğun ebeveynleşmeden algıladığı yararı arttırmakta ve dolayısıyla depresif semptomları azaltarak psikolojik iyi oluş halini arttırmaktadır. Ortada ebeveynleşme davranışı olsa bile ebeveynin tutumunun olumsuz sonuçlar açısından daha kolay baş edebileceği hatırlanmalıdır. Klinik uygulamada aile ile görüşmelerde ailenin uyumu gözden geçirilerek sürece dahil edilebilir.

Ebeveynleşmenin kültürden ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Klinik ortamda bireyde ebeveynleşme öyküsünün varlığı halinde, bakım verme görevlerinin ne ölçüde kültürel olarak onaylandığını anlamak için ailesinin kültürel geçmişi irdelenmeli ve kişinin kendi aile sistemi içine ne kadar entegre olduğunu incelemek katkı sağlayacaktır. Ebeveynleşmenin kavramsal olarak irdelenerek danışanın öyküsünde ebeveynleşme olgusunun varlığı keşfedilse ve sınıflandırılsa bile çocuk bunu yapmaya devam etmek isteyebilir, mecbur hissedebilir veya yetişkinse ebeveynleşmeyi rasyonelleştirebilir. Ancak çocuk ve ergen vaka grubunda ebeveynleşmenin sürmesine dair motivasyon varsa ebeveynleşmenin sonuçlarının zamanla belireceği akılda tutulmalıdır. (Stein ve ark., 1999). Bu konuda klinisyen ergenin ebeveynleşmenin ortaya çıkarabileceği olumsuz sonuçları anlamasına yardımcı olmalıdır (Schorr ve Goldner, 2023). Bunun yanında literatürdeki çalışmalar çoğunlukla ebeveynleşmeyi öz bildirime dayalı olarak ölçmektedir. Peris ve ark., (2008) ebeveyn rolünü üstlendiklerini ifade eden ergenlerin psikolojik problemler belirtse de ebeveynlere göre ebeveynleşmenin bu problemler üzerinde etkisi bulunmamaktaydı. Ailenin sürece dahil edilmesi klinisyenin ebeveynleşmenin yapılanmasını anlamasına yardımcı olabileceği değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

Akkuş, Ş. (2023). *Parentification and psychological distress in adulthood: the moderating effect of differentiation of self/Ebeveynleşme ve yetişkinlik döneminde psikolojik sıkıntı: Benliğin ayrımlaşmasının düzenleyici etkisi.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Özyeğin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Arıkan, D.Ç. (2019). *Özel gereksinimli ve sağlıklı kardeşe sahip bireylerde ebeveynleşme olgusu ile ilişkili değişkenlerin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ataca, B., Kagitcibasi, C., & Diri, A. (2005). The Turkish family and the value of children: Trends over time. *The value of children in cross-cultural perspective. Case studies from eight societies*, 91-119.

Bayram, F., Gündüz, B. (2021). Ergenlerde Ebeveynleşmenin Algılanan Yararı ile Anne-Baba ve Kardeş İlişkileri. *Turkish Studies-Educational Sciences*, *16*(3).

Boszormenyi-Nagy, I. & Spark, G. M. (1973). Invisible loyalties: Reciprocity in intergenerational family therapy. New York, NY: Harper & Row.

Büyük, E. (2020). *Eşbağımlılık ve ebeveynleşme arasındaki ilişkinin çeşitli sosyo-demografik veriler açısından incelenmesi.* İstanbul Gelişim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Champion, J. E., Jaser, S. S., Reeslund, K. L., Simmons, L., Potts, J. E., Shears, A. R., & Compas, B. E. (2009). Caretaking behaviors by adolescent children of mothers with and without a history of depression. Journal of Family Psychology, 23, 156– 166.

Chase, N. D., Demming, M., & Wells, M. (1998). Parentification, parental alcoholism, and academic status among young adults. *The American Journal of Family Therapy, 25,* 105–114.

Cho, A., & Lee, S. (2019). Exploring effects of childhood parentification on adult-depressive symptoms in Korean college students. *Journal of Clinical Psychology*, *75*(4), 801-813.

East, P. L. (2010). Children's provision of family caregiving: Benefit or burden? *Child Development Perspectives, 4*(1), 55-61.

Hooper, L. M. (2007b). The application of attachment theory and family systems theory to the phenomena of parentification. *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families, 15*(3), 217–223

Hooper, L. M., Wallace, S. (2010). Evaluating the Parentification Questionnaire: Psychometric properties and psychopathology correlates. *Contemporary Family Therapy: An International Journal, 32*, 52–68.

Hooper, L. M., Marotta, S. A., & Lanthier, R. P. (2008). Predictors of growth and distress following childhood parentification: A retrospective exploratory study. *Journal of Child and Family Studies*, *17*, 693-705.

Hooper, L. M., Doehler, K., Wallace, S. A., & Hannah, N. J. (2011). The Parentification Inventory: Development, validation, and cross-validation. *The American Journal of Family Therapy*, *39*(3), 226-241.

Jacobvitz, D. B., & Bush, N. F. (1996). Reconstructions of family relationships: Parent-child alliances, personal distress, and self-esteem. *Developmental Psychology, 32*(4), 732–743.

Jacobvitz, D. B., Hazen, N., Curran, M., & Hitchens, K. (2004). Observations of early triadic family interactions: Boundary disturbances in the family predict symptoms of depression, anxiety, and attention/deficit/hyperactivity disorder in middle childhood. Development and Psychopathology, 16, 577–592.

Jankowski, P. J., Hooper, L. M., Sandage, S. J., & Hannah, N. J. (2013). Parentification and mental health symptoms: Mediator effects of perceived unfairness and differentiation of self. *Journal of Family Therapy*, *35*(1), 43-65.

Jones, R., & Wells, M. (1996). An empirical study of parentification and personality. The American Journal of Family Therapy, 24, 145–152.

Jurkovic, G. J. (1997). Lost Childhoods: The plight of the parentified child. New York, NY: Brunner/Mazel, Inc.

Jurkovic, G. J., Thirkield, A., & Morrell, L. (2001). Parentification of adult children of divorce: A multidimensional analysis. Journal of Youth and Adolescence, 30(2), 245–257.

Kagitcibasi, C., & Ataca, B. (2005). Value of children and family change: A three-decade portrait from Turkey. *Applied psychology*, *54*(3), 317-337.

Karagöbek, A. B. (2014). *The Effect of Maternal Parentification History, Maternal Attachment Styles, Socioeconomic Status and Children's self-construals on Parentification Roles and Perceived Parental Caregiving.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Köyden, D., & Uluç, S. (2018). Ebeveynleşme ile Psikolojik Belirtiler Arasındaki İlişkide Cinsiyetin ve Ebeveynleşmeden Algılanan Yararın Rolü. *Türk Psikoloji Dergisi*, *33*(81), 28-40.

McMahon, T. J., & Luthar, S. S. (2007). Defining characteristics and potential consequences of caretaking burden among children living in urban poverty. *American Journal of Orthopsychiatry, 77*(2), 267–281. https://doi.org/10.1037/0002-9432.77.2.267

Peris, T. S., Goeke-Morey, M. C., Cummings, E. M. & Emery, R. E. (2008). Marital conflict and support seeking by parents in adolescence: Empirical support for the parentification construct. *Journal of Family Psychology, 22*(4), 633.

Perrin, M. B., Ehrenberg, M. F., & Hunter, M. A. (2013). Boundary diffusion, individuation, and adjustment: Comparison of young adults raised in divorced versus intact families. *Family Relations*, *62*(5), 768-782.

Schier, K., Herke, M., Nickel, R., Egle, U. T., & Hardt, J. (2015). Long-term sequelae of emotional parentification: A cross-validation study using sequences of regres-

sions. *Journal of Child and Family Studies*, *24*, 1307-1321.

Schorr, S., & Goldner, L. (2023). "Like stepping on glass": A theoretical model to understand the emotional experience of childhood parentification. *Family Relations*, *72*(5), 3029-3048.

Stein, J. A., Riedel, M., & Rotheram-Borus, M. J. (1999). Parentification and its impact on adolescent children of parents with AIDS. *Family process*, *38*(2), 193-208.

Tomeny, T. S., Barry, T. D., Fair, E. C., & Riley, R. (2017). Parentification of adult siblings of individuals with autism spectrum disorder. *Journal of Child and Family Studies*, *26*, 1056-1067.

Yarbro, J., Mahaffey, B., Abramowitz, J., & Kashdan, T. B. (2013). Recollections of parent–child relationships, attachment insecurity, and obsessive–compulsive beliefs. *Personality and Individual Differences*, *54*(3), 355-360.

Yıldırım, F. (2016). *Aile Öngörülemezliği ve Ebeveynleşmenin Üniversite Öğrencilerinin Depresyon Düzeyleri, Öfke Tarzları ve Obsesif İnanışları Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

BÖLÜM 42

DOĞUM SIRASI KAVRAMININ KİŞİLİK ÖZELLİKLERİ, AİLE VE TOPLUMSAL BAĞLAM BAKIMINDAN GÖZDEN GEÇİRİLMESİ

Beytiye Nur TURHAN[1]

Demet VURAL YÜZBAŞI[2]

1 Yüksek Lisans Öğrencisi, Beytiye Nur TURHAN, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Bölümü, Klinik Psikoloji Programı, İzmir, Türkiye. E-posta: turhanbeytiye@gmail.com, ORCID https://orcid.org/0009-0003-6926-2412

2 Doç. Dr., Demet Vural YÜZBAŞI, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü, İzmir, Türkiye. E-posta: demet.vural.yuzbasi@ikcu.edu.tr, ORCID https://orcid.org/0000-0002-6017-0875

Çocukların ilk karşılaştıkları sosyal ortamlardan biri olan aile çocuğun gelişiminde kilit bir rol oynar. Doğum sırası ise bireyin aile içindeki rolünü, sorumluluk algısını ve ilişkilerini etkileyen ve kişisel gelişiminde etkili olan önemli bir faktördür. Alfred Adler doğum sırasının önemi üzerinde duran ilk kuramcılardan biridir. Adler'in kuramına göre kardeşler dünyaya geliş sıralarına (birinci, ikinci, tek veya son) göre farklı anlamlar kazanır. Adler ile önem kazanan doğum sırası kavramı üzerine oldukça fazla sayıda araştırma yapılmış ve çeşitli bulgulara ulaşılmıştır. Bu bulguların ortak noktası ise doğum sırasının bireyin kişilik özelliklerini, davranışlarını ve sosyal ilişkilerini bir şekilde etkilediğidir.

Bu çalışma, başta psikolojik doğum sırası kavramı olmak üzere doğum sırası kavramını ve bu kavramın kişilik özelliklerine, aile içi ilişkilere olan etkilerini ve toplumdaki izlerini derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma, Adler'in ve Sulloway'in bireyin doğduğu ailedeki erken deneyimlerine verdiği önem, psikolojik doğum sırasının kişi için önemine ve aile içi dinamikleri nasıl şekillendirdiği konusuna vurgu yapmaktadır. Bu kitap bölümü ile birlikte geçmişte yapılan araştırmalar doğrultusunda kapsamlı bir anlayış sağlamak hedeflenmektedir. Ayrıca bu çalışmanın, aile içi ilişkilerin anlaşılmasında ve çatışmaların çözümüne yönelik süreçlerin iyileştirilmesinde özgün bir perspektif sunarak literatüre önemli bir katkı sağlaması beklenmektedir. Çalışmanın, psikologlar, aile danışmanları, rehber öğretmenler ve psikiyatristler gibi profesyonellerin mesleki pratiklerinde karşılaştıkları vakalara alternatif bir bakış açısıyla yaklaşmalarını mümkün kılabileceği, bu sayede yeni müdahale yöntemlerinin geliştirilmesine zemin hazırlayabileceği öngörülmektedir.

1.Doğum Sırası Kavramı

Doğum sırası, bir kişinin ailesindeki kardeşleri arasındaki sıralamayı belirten bir kavramdır. Genelde birinci doğan, ikinci doğan, üçüncü doğan gibi terimlerle ifade edilir. Doğum sırası kavramı gerçek doğum sırası ve psikolojik doğum sırası olmak üzere kendi içinde ikiye ayrılmaktadır.

1.1. Gerçek Doğum Sırası

Gerçek doğum sırası dünyaya gelişi kronolojik olarak ifade eden kavramdır. Kısaca, dünyaya geliş sırasını veya bireyin ailedeki tarihsel konumunu ifade eder. Dolayısıyla bireyin dünyaya geliş sırası birinci, ikinci veya beşinci olabilir. Literatürde çoğunlukla ilk ve son doğan çocukların arasındaki çocuklara ikinci, üçüncü veya beşinci sıra fark etmeksizin "ortanca çocuk" ifadesi kullanılmaktadır. Gerçek doğum sırasının getirdiği özelliklerin psikolojik doğum sırası ile kıyaslanırsa daha anlaşılabilir ve tahmin edilebilir özellikler olduğu (Shulman ve Mosak, 1977) ve etkilerinin her aile için benzer olduğu (Başaranoğlu, 2011) görülmektedir.

1.2. Psikolojik Doğum Sırası

Psikolojik doğum sırası kavramı gerçek doğum sırasının ötesine giderek kardeş ilişkileri, ebeveyn ilişkileri ve ebeveynin gözünde çocuğun durumu gibi unsurları içerir (Altınay, 2015). Adler ve Porter (1931), gerçek doğum sırasının bireyin kişiliği ve aile ilişkileri üzerindeki önemine dikkat çekerek farklı bir perspektif getirmiştir. Adler (1949, s.160), kardeşler arasındaki farklılaşmayı aile içinde rahat ve ideal bir konum bulma çabasıyla açıklar. Ailedeki konumun, kişisel ve aile içi ilişkilerde farklı eğilimlere sebep olduğunu belirtir (Çakır ve Şen, 2012). Adler ve Porter (1931), her çocuğun aile içindeki deneyimlerinin farklı olduğunu vurgulayıp doğum sırasını ilk, ortanca, tek ve son şeklinde sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırma, psikolojik doğum sırası kavramının oldukça popüler olmasını sağlamıştır.

Shulman (1977) ise psikolojik doğum sırası kavramını ailede bir benlik konumlandırması olarak tanımlar. Adler gibi gerçek doğum sırasıyla psikolojik doğum sırasının aynı olmadığını ifade eder ve klinik çalışmalarda kişilerin ikisinin de dikkate alınması gerektiğini söyler. Birey kronolojik olarak ailenin ilk çocuğu olsa da yaşam stili ve kişiliği bakımından son çocuk özelliklerini taşıyabilir. Başka bir deyişle, bireyin gerçek doğum sırası birinci iken psikolojik doğum sırası sonuncu olabilir.

Özetle, psikolojik doğum sırası bireyin aile içindeki konumuna bağlı olarak gelişim ve tepkilerini nasıl şekillendirdiğini ele alır (Kalkan ve Koç, 2008, s. 57-59). Bu nedenle literatürde psikolojik doğum sırası gerçek doğum sırasından daha fazla ilgi görmüş ve çok sayıda araştırmaya konu olmuştur (Badger ve Reddy, 2009; Kalkan ve Koç, 2008; Sulloway, 2007). İzleyen kısımda psikolojik doğum sırası ile kişilik özellikleri, aile içindeki ilişkiler ve toplumsal bağlam arasındaki ilişkileri ele alan çalışmalara yer verilmiştir.

2. Doğum Sırası ve Kişilik

Dünyaya gelindiğinde sahip olunan ilk ve en yakın ilişki ailedir. Bireylerin davranışlarını anlamak, aile ortamlarını ve çocukluk dönemlerini anlamaktan geçer (Özdemir, Özdemir, Kadak, Tayyib ve Nasıroğlu, 2012). Aile dinamiği, bireyin sosyalleşmesine de yön vermektedir (Aras, 2021). Leman (1997) bir çocuğun aileye katıldığında tüm yapıyı değiştirebileceğini ve aile içi ilişkilerin de çocuğun karakterini, gelecekteki evliliğini ve aile yaşamını etkileyebileceğini belirtir. Adler ve Porter (1931) doğum sırası kuramına göre; ilk, orta ve son doğan çocuklar, doğum sıralarının etkisiyle farklı kişilik özellikleri geliştirebilmektedir. Kardeşler aynı ailede doğmuş ve büyümüş olsalar bile bu kavramın getirdiği faktörlerden etkilenebilmektedir (Sullivan ve Schwebel, 1996). Araştırmalar, çocuklar aynı ailelerde büyüseler bile birbirlerinden oldukça farklı olabileceklerini göstermiştir (Eckstein ve ark., 2010). Ayrıca yapılan araştırmalara göre, doğum sırası ilişkilerin biçimini, ebeveyn ilişkilerini ve aynı zamanda çocukluk döneminde kişiye sunulan hem eko-

nomik hem de sosyal imkanların belirleyicisi olabilmektedir (Gürhan, 2018). Buradan hareketle, ilk çocuk, ortanca çocuk, tek çocuk ve son çocuk olmak üzere doğum sırasının kişilik özelliklerine olan etkisine daha derinlemesine incelenmiştir.

2.1. İlk Çocuk

İlk doğan çocuklar, ailede ilgi odağı olarak doğdukları için belirgin ve kendilerine has kişilik özellikleri geliştirebilmektedir (Adler, 2013). İlk çocuklar, genellikle liderlik vasfına sahip olup, sosyal çevrelerinde veya aile içinde liderlik rollerini üstlenmeye eğilimlidir (Stewart, 2004). Sorumluluk duyguları güçlüdür, çünkü ebeveyn beklentilerini karşılama ve diğer kardeşlere örnek olma konusunda baskı hissedebilirler. Düzenli, disiplinli ve kurallara bağlı bireyler olarak tanımlanabilirler, bu özellikleri, genellikle ebeveynlerinin yönergelerine uyum sağlamak ve aile dinamiklerini dengelemek için bu özelliği geliştirirler (Forer, 1976).İlk doğanlar genellikle başarı odaklıdırlar ve hedeflerine ulaşmak için çaba sarf ederler (Paulhus, Trapnell ve Chen, 1999, s. 485). Ancak, üzerlerindeki baskı nedeniyle mükemmeliyetçi ve kontrolcü olma eğilimleri de olabilir (Leman, 1997). Onay almak ve sosyal kabul görmek onlar için önemlidir, bu yüzden düşüncelerini değiştirme eğiliminde olabilirler (Forer, 1976).

Bununla birlikte, anne-babanın ilgisinin bölünmesi ilk doğanlarda kaygıya yol açabilir ve bu durum kardeşler arası rekabet yaratabilir. İlk doğanlar daha fazla sorumluluk aldıkları için erken olgunlaşırlar ve bu, güçlü liderlik becerilerini geliştirmelerine katkıda bulunur. Ayrıca, kardeşlerine rol model oldukları için davranışlarına dikkat etme mücadelesi gösterirler (Adler, 1956). Bu çocuklar, başkalarını memnun etme eğiliminde olabilirler ve farklı görüşteki kişilerle karşılaştıklarında gerçek duygularını veya düşüncelerini paylaşmakta zorlanabilirler.

2.2. Ortanca Çocuk

Ortanca doğan çocuklar, aile dinamiklerinde kendilerine özgü özellikler gösterirler. Büyük kardeşin otoritesi ve küçük kardeşe gösterilen ilgi arasında kalırlar (Memet, 2010). Sosyal ve dışa dönük yapılarıyla, farklı sosyal ortamlara uyum sağlama konusunda yeteneklidirler ve geniş bir arkadaş çevresine sahip olabilirler (Leman, 1997). Adaptasyon becerileri sayesinde popular olabilir ve ikinci sıradaki çocuk olmanın getirdiği esneklikleri farklı sosyal ortamlarda rahat hissetmelerine olanak tanır (Leman, 1997).

Adler'e (1994) göre, ortanca çocuklar ilk çocuklar kadar yönlendirmeye ihtiyaç duymazlar, çünkü örnek alacakları birileri vardır. Ortanca çocuklar, ailedeki diğer kardeşlerin görev ve sorumluluklarını gözlemleyerek kendi benliklerini bulma sürecinde avantaj elde ederler. Bu durum, kendi yollarını çizme ve kariyer planı oluşturma konusunda onlara avantaj sağlar. Aynı za-

manda rekabetçi olabilirler, bu da başarılarını artırabilir.

Ortanca çocuklar, genellikle dengeli ve adil bir tutum sergileyerek aile içindeki çatışmaların çözümü konusunda yeteneklidirler. Ancak hem ilk hem de son çocuk arasında kaldıkları için bazen arada köprü görevi üstlenirler veya rekabete girerler. Geçtan'a (1998) göre, ortanca çocukların küçük yaşlarda rekabet içinde olması yetişkin dönemlerinde tepkili ve kendini geçme hırsı olan ve yenilmeyi kabullenemeyen bireyler olmalarına sebep olabilir. Aynı zamanda ortanca çocuklar, dünyaya ilgi ve sevgiyi paylaşarak geldikleri için bazen yetersizlik duygusu, hırs ve özgüven sorunları yaşayabilirler (Memet, 2010).

2.3. Son Çocuk

Son doğan çocuklar, aile içinde genellikle özel bir konuma sahiptirler ve kendilerine özgü kişilik özellikleri sergilerler. Ailenin en küçük çocuğu oldukları için genellikle daha fazla ilgi görebilirler. Bu ilgi, onların özgür ruhlu, bağımsız ve yaratıcı bir kişilik geliştirmelerine katkıda bulunabilir (Adler, 1956). Son doğanlar, kural baskısı daha az olduğu için risk almaya daha açık olabilir ve yenilikçi, yaratıcı fikirlerle öne çıkabilirler.

Forer (1976), son çocuklarla ilgili iki farklı varsayımda bulunmuştur. Birinci varsayım, küçük kardeşlerin büyük kardeşlerine kıyasla rekabet etme zorunluluğu nedeniyle dezavantajlı olduklarıdır. İkinci varsayım ise, son doğan çocukların büyük kardeşleri gözlemleme fırsatına sahip oldukları için en sevilen çocuk olma stratejilerini daha iyi geliştirdikleridir. Yaratıcılıkları, sanatsal ya da yenilikçi alanlarda kendini gösterir. Ayrıca, sosyal ortamlarda oldukça başarılıdırlar; ikna edici, çekici ve popüler olabilirler (Ernst ve Angst, 2012). Yeniliklere ve değişime açık olan son doğanlar, sık sık sıra dışı fikirler ve çözümler ortaya koyabilirler.

Son doğanlar, ailedeki büyük kardeşlerin deneyimlerinden faydalanarak daha az baskı altında hisseder ve genellikle kendi yollarını rahatlıkla çizebilirler. Adler (1997), bu çocukların aile tarafından desteklendikleri için güçlü ve değerli bir kişilik geliştirdiklerini savunur. Ancak bu destek, bazen son çocukların şımartılmasına ve aşırı ilgi görmesine de yol açabilir (Adler, 2013). Bu durum, özellikle yetişkinlik dönemlerinde bağımsızlık kazanma konusunda zorlanmalarına ve bencil davranışlar sergilemelerine neden olabilir (Yanbastı, 1990).

Son doğan çocukların da en büyük avantajlarından biri büyük kardeşleri takip edebilmeleridir. Bu açıdan bakıldığında rekabete girmek yerine daha çok kendi gelişimine odaklanabilir. Adler (1997) son doğan çocukların aile tarafından destek gördükleri için güçlü ve değerli kişilik benimsediklerini savunmuştur. Önlerine çıkan engelleri kardeşlerinden görüp deneyimlediklerinden ve kardeşlerin de yardımıyla engellerden daha kolay şekilde geçebilirler.

Son doğan çocukların sosyal hayatlarında bazı zorluklar da yaşayabileceği belirtilmiştir. Aile içinde gördükleri ayrıcalıklı tutumu sosyal ortamlarda da bekleyebilir ve karşılaştıkları sorunlar karşısında başkalarından kolayca destek görme eğiliminde olabilirler (Yanbastı, 1990). Ayrıca, son doğan çocukların dikkat çekme ihtiyacı bazen aile içinde rekabeti artırabilir. Diğer kardeşlerin üzerine düşen sorumlulukların daha hafif olması, son doğan çocukların bazen dikkat çekmek adına çeşitli yolları tercih etmelerine neden olabilir. Stewart (2004) tarafından yapılan bir araştırmada, son doğan çocukların daha dışa dönük ve sıcakkanlı oldukları, ancak alkol ve sigara kullanma oranlarının diğer kardeşlere kıyasla daha yüksek olduğu ifade edilmiştir.

2.4. Tek Çocuk

Tek çocuk sahibi olma durumu, iki ana kategoriye ayrılabilir. İlk kategori, ebeveynlerin ekonomik ve eğitimsel koşulları daha iyi hale getirmek amacıyla bilinçli olarak tek çocuk sahibi olmayı tercih etmeleridir. İkinci kategori ise, ebeveynlerin yaş, sağlık sorunları veya başka etkenlerden dolayı ikinci bir çocuk yapamamalarından kaynaklanır. Her iki durumda da tek çocuklar, genellikle ailenin merkezinde olurlar ve ebeveynlerinin dikkatinin büyük bir kısmını alırlar. Bu, onların üzerinde yüksek bir beklenti baskısına yol açabilir.

Tek çocuklar, ailedeki bu özel konumları nedeniyle belirli kişilik özellikleri geliştirebilirler. Anne ve babanın tüm ilgisi ve kaynakları tek bir çocuk üzerinde yoğunlaştığı için bu çocuklar daha bağımsız ve dikkat çekici olma eğilimindedirler. Tek başlarına vakit geçirme alışkanlıkları, kendi kendilerine yetebilmeyi ve bağımsız kararlar alabilmeyi öğrenmelerine olanak sağlar (Kaya, 1997). Ayrıca, yalnız oldukları için yaratıcılıklarını ve hayal güçlerini daha fazla kullanabilirler. Kendi iç dünyalarını keşfetmeye ve geliştirmeye yatkın olmaları, onların zihinsel ve duygusal gelişimlerini olumlu yönde etkileyebilir.

Tek çocuklar, ailede tek ilgi odağı oldukları için genellikle dikkat çekme ihtiyacı hissetmezler (Forer, 1976). Rekabetin ve kardeşler arası çekişmenin olmaması, onların özgüvenini artıran bir etken olabilir. Bu durum, tek çocukların daha olgun ve sorumluluk sahibi bireyler olmalarına katkıda bulunur. Aynı zamanda, ailelerinin tüm kaynakları ve ilgisi üzerinde yoğunlaştığından, eğitimlerine ve hobilerine odaklanma konusunda da avantajlıdırlar.

Ancak, tek çocukların sosyal becerilerini geliştirmeleri için ekstra çaba sarf etmeleri gerekebilir (Altınay, 2015). Stewart'a (2004) göre, tek çocuklar duygularını ve düşüncelerini ifade etme konusunda zorluk yaşayabilirler. Korumacı bir ailede büyüdükleri için sosyal ortamlara girdiklerinde kendilerini güvensiz hissedebilirler. Aile içinde doğal kardeş etkileşimlerinden yoksun olmaları, sosyal becerilerini etkileyebilir. Buna rağmen, çeşitli sosyal ortamlara katılarak bu becerilerini geliştirebilir ve güven kazanmaları mümkün olabilir.

Görüldüğü üzere, yapılan çalışmalar, doğum sırasının her bir kategoride farklı kişilik özellikleri üzerinde etkili olabileceğini göstermektedir. Bu bölümün devamında ise, bu etkilerin aile içi ilişkilere olan yansımaları detaylı bir şekilde incelenmektedir.

3. Doğum Sırası ve Aile İçi İlişkiler

Doğum sırası, aile içi ilişkilerde bireyler arasındaki dinamikleri etkileyen önemli bir faktördür. Her çocuğun ailedeki sırası, kişilik gelişimini ve kardeş ilişkilerini şekillendirir. Bu durum, aile içindeki rol dağılımını da belirleyebilir ve yetişkinlik dönemine taşınabilecek kişilik özelliklerine zemin hazırlar. Aile içindeki dinamiklerin sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi için ebeveynlerin her çocuğa eşit ilgi ve destek sunmaları, rekabeti azaltarak aile bağlarını güçlendirebilir.

Kardeşler arası ilişkiler, rekabet, dayanışma, etkileşim ve paylaşım unsurlarıyla şekillenirken, bu faktörlerin aile içindeki duygusal bağlamı nasıl etkilediğinin incelenmesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Bu çerçevede, doğum sırasının aile dinamikleri üzerindeki derin etkilerini anlamak, ilişkilerin karmaşıklığını çözmede önemli bir adımdır. Ebeveyn ve kardeş tutumlarının incelenmesi bu bağlamda kritik rol oynar.

3.1. Anne Baba Tutumu.

Doğum sırası, aile içi ilişkilerde bireylerin kişilik gelişimini ve ebeveyn tutumlarını etkileyen önemli bir faktördür. Nitekim çocuklar doğum zamanlarına göre aile içinde bazı roller üstlenirler. Böylece, aileler bu koşullara ve zamana bağlı olarak farklı çocuk yetiştirme stratejileri geliştirebilirler. İlk doğan, ortanca ve son doğan çocuklar farklı konumlar nedeniyle ebeveynlerinden farklı tutumlar görebilir. Örneğin, ilk doğanlar genellikle daha fazla sorumluluk üstlenirken, son doğan çocuklar ebeveynlerden daha hoşgörülü bir yaklaşım görebilirler (Salmon, 2003). Ortanca çocuklar ise denge kurucu olarak kabul edilebilir, ancak bazen rekabetçi davranışlar gösterebilirler.

Adlerian perspektife göre, ailenin sosyal ve kültürel özellikleri, ebeveyn-çocuk ilişkileri ile kardeşlerin durumları (yaş, cinsiyet) psikolojik doğum sırasını etkiler (Altınay, 2015). Bowbly de benzer şekilde, ebeveyn tutumlarının bireyin sosyal ve psikolojik gelişiminde etkili olduğunu vurgular (Bowbly, 1988). Bu iki kuramcıdan yola çıkılarak ülkemizde yapılan bir çalışmada, okul öncesi öğretmenliği okuyan öğrenciler üzerinde psikolojik doğum sırasının aile bağlılığına olan etkisine bakılmıştır (Kalkan ve Odacı, 2010). Sonuçlara bakıldığında, doğum sırasının anne-babaya bağlılık üzerinde belirleyici bir rol oynadığı bulunmuştur.

Çocukluk döneminde, zihinsel ve sosyal gelişimin kritik olduğu ve ebeveynlerin deneyimlerinin her bir çocuğun gelişiminde etkili olduğu gözlemlenmiştir. Bu dönemde, çocukların zihinsel, duygusal, fiziksel ve sosyal geli-

şimleri hızla ilerler ve çevresindeki deneyimlerle şekillenir. Bu süreç, çocuğun hayatının ilerleyen dönemlerinde sahip olacağı beceri setinin temelini oluşturur. Özellikle ilk yıllarda maruz kalınan uygun uyarıcılar, çocuğun beyin plastisitesini artırarak öğrenme kapasitesini maksimize eder (Özer, Gürkan ve Ramazanoğlu, 2006, s. 55). Zajonc'un (1976) çalışmasında, aile büyüdükçe kaynakların paylaşıldığı ve dikkatlerin azaldığı vurgulanmıştır. Bu nedenle, çocukluk döneminde sağlanan destek, rehberlik ve uygun ortam, çocuğun potansiyelini üst düzeye çıkarmasına ve sağlıklı bir şekilde gelişmesine katkı sağlar. İlk doğan çocuk genellikle anne-babadan tüm ilgiyi alır çünkü ailenin ilk çocuğudur ve özel bir ilgiye sahiptir. Ancak aile büyüdükçe, yeni kardeşlerin doğmasıyla birlikte dikkat ve diğer kaynaklar (ilgi, zaman, ekonomik kaynaklar) paylaşılmaya başlanabilir (Zajonc, 1976). Bu deneyimler sayesinde, ebeveynler çocuklarını daha sağlıklı bir şekilde büyütebilir, ihtiyaçlarına daha iyi cevap verebilir ve onların gelişimini destekleyebilirler. Ayrıca, ebeveynler önceki çocuklarıyla yaptıkları hatalardan ders alarak, son doğan çocukları için daha iyi bir ebeveynlik pratiği geliştirebilirler. Dolayısıyla, ebeveynlerin deneyimleri ve önceki çocuklarıyla yaşadıkları tecrübeler, çocuklar üzerinde olumlu veya olumsuz bir etki yaratabilir.

Bunların yanı sıra, ebeveynlerin kız ve erkek çocuklarına farklı tutumlar sergilemesi, doğum sırasına bağlı olarak çocukların kendilerini nasıl algıladıklarını etkileyebilir (Salmon, 2003). Sözü geçen çalışmada, annelerin son doğan kız çocuklarına ilk doğan kız çocuklarından daha fazla ilgi gösterdiği, ayrıca ilk çocuk hariç diğer çocuk kategorilerinde hem erkek hem kızlara daha fazla ayrıcalık gösterildiğine rastlanmıştır. Dolayısıyla, bu çalışmalardan da anlaşılacağı üzere ebeveynlerin davranışlarının çocuklarının doğum sırası pozisyonlarına göre bazı durumlarda farklılık gösterebileceği sonucu çıkarılabilir.

Anne ve babaların tutumlarının cinsiyet, yaş ve doğum sırasına göre değiştiği birçok araştırmada ele alınmıştır (Price, 2008). İki çocuklu ailelerde ebeveyn tutumlarıyla ilgili yapılan bir çalışmada, ilk doğan çocuklara son doğanlara göre daha hassas davranıldığı görülmüştür (Hallers ve Haalboom, 2017). Babaların ise, son doğan erkek çocuklara karşı daha müdahaleci davrandığı tespit edilmiş, ancak kız çocuklarında bu tür bir farklılaşma gözlenmemiştir.

Görüldüğü üzere, yapılan çalışmalar, doğum sırasının anne ve babaların çocuklarına yönelik tutumlarını etkilediğini göstermektedir. Ebeveynlerin yaklaşımları hem doğum sırası hem de diğer demografik özelliklerle ilişkili olabilir. Bu nedenle, aile dinamiklerinin bir parçası olan kardeş ilişkilerinin de bu çerçevede incelenmesi önem taşımaktadır.

3.2. Kardeş İlişkileri

Aile içi ilişkilerde sadece anne-baba tutumları değil, kardeş ilişkileri de aile yapısının sağlıklı bir şekilde devam etmesinde kritik rol oynamaktadır. Kardeşler arasında doğum sırasına bağlı olarak kişilik yapıları ve yaşam tarzlarında belirgin farklılıkların olabileceği birçok çalışma tarafından ortaya konmuştur (Çınarbaş ve Nilüfer, 2019). Doğum sırası, rekabet algısı üzerinde karmaşık bir etkiye sahip olabilir ve bu durum kardeşler arasındaki ilişkilere önemli ölçüde yansır.

İlk doğan çocuklar genellikle liderlik rolü üstlenir ve diğer kardeşlerle rekabet etme eğiliminde olabilirler. Adler'in (1932) "tahttan indirilme" teorisi, ilk çocuğun yeni gelen kardeşle birlikte ilgi ve sevgi kaybı korkusuyla ve ailedeki öncelik alanını koruma ihtiyacıyla rekabetçi bir tutum geliştirebileceğini öne sürer. Bu süreçte, ilk çocukların sorumlulukları ve aile içindeki statülerini koruma çabaları onları rekabete daha yatkın hale getirebilir. Corey (2005) de benzer şekilde, ilk doğanın, ikinci çocuğun varlığıyla sevgi ve ilgi paylaşımı konusunda kaygılar geliştirdiğini belirtmiştir. Diğer kardeşler ise annelerinin sevgisinin tüm kardeşler arasında bölüneceğinin farkında olarak dünyaya gelirler. Bu nedenle küçük kardeşler anne-babalarının ilgisini çekmek için daha çok başarıya odaklanabilirler (Badger ve Reddy, 2019).

Ortanca çocuklar ise genellikle aile içindeki dengeyi sağlayıcı bir rol üstlenirler, ancak bu durum rekabetten kaçınma eğilimlerine de yol açabilir. Ortanca çocukların daha uyumlu olması, kendilerini ifade etme konusunda daha fazla çaba sarf etmelerini gerektirebilir. Diğer yandan, son doğan çocuklar ailenin "bebeği" olarak görülüp daha fazla ilgi çekebilir ve bu durum kardeşler arasındaki rekabeti daha da tetikleyebilir (Badger ve Reddy, 2019).

Bireylerin kardeş ilişkileri ve diğer kardeşlere olan bakış açıları, aile sistemi içindeki konumlarını önemli ölçüde etkiler (Özbay, 2014). Bu bağlamda, Zajonc ve Sulloway (2007) kardeşler arasındaki doğum sıralamasının, aralarındaki ilişkileri doğrudan etkilediğini ve rekabet stratejilerinin gelişmesine neden olabileceğini belirtmektedir. Kardeş rekabetinin süresi ve biçimi, bu sürece dahil olan bireylerin ihtiyaçları, ebeveyn davranışları, imkanlar ve çevresel faktörler gibi etmenlere bağlı olarak şekillenir (Aras, 2021). Bu nedenle, kardeş rekabeti incelenirken bu faktörlerin dikkate alınması önemlidir.

Doğum sıralarındaki farklılıklar, kardeşlerin farklı fırsatlara sahip olarak dünyaya gelmelerine yol açar ve bu da kişilik gelişimlerinde belirgin farklılıklara neden olabilir (Tannebaum, 2012). Kardeşler, sınırlı ebeveyn kaynakları (zaman, para, ilgi gibi) için stratejik bir şekilde rekabet ederler ve bu rekabeti, aile içindeki farklı roller üstlenerek ve kendilerini diğerlerinden ayırarak yapabilirler (Black, Grönqvist ve Öckert, 2018). Rekabet, genellikle olumsuz bir durum olarak algılansa da, Edward (2011) rekabetin ve kıskançlığın gelişimsel olarak olumlu etkiler yaratabileceğini ifade eder. Negatif duyguların,

aynı zamanda güçlü bir sevgi duygusunu da getirebileceğini ve zamanla çocuğun yeni bireyin bir tehdit değil, ailenin bir parçası olduğunu kabul ederek bu durumu olumlu bir şekilde değerlendirebileceğini belirtir.

Kardeş ilişkilerini belirleyen yapı taşları arasında kişilik farklılıkları, yaş farkı, rekabet algısı, duygusal düzenlemeler ve içtenlik gibi kavramlar ön plana çıkar (Dunn, 1983, s. 787). Dunn (1983) yaptığı çalışmada, kardeşler arasındaki olumsuz etkilerin hem yaşam doyumunu hem de stres seviyelerini artırabileceğini bulmuştur. Benzer şekilde, tek çocuklar ve küçük çocuklar, diğer çocuk kategorilerine göre daha iyi bir psikolojik iyi oluşa sahip olabilirler (Peterson ve Park, 2006, s. 1151-1152). Tucker, Finkelhor, Turner ve Shattuck (2013, s. 82) bu bulgunun nedenini araştırarak, kardeşler arasındaki rekabetin ve duygusal paylaşımın bu durumu etkilediğini ortaya koymuştur.

Örneğin, eğer bir çocuk kardeş sahibi olmayı beklemiyorsa, aileye yeni bir bireyin gelmesi onu sarsabilir (Aras, 2021). Yeni doğan çocuğun varlığı, mevcut çocuğun kendisini tehdit altında hissetmesine ve bir rekabet ortamı oluşmasına neden olabilir. Kohut'a (1987) göre, çocuk başlangıçta yeni doğanı kıskanarak kendisi de yeni doğanmış gibi davranışlar sergileyebilir ve bu süreçte regresyon yaşanabilir. Bu dönemde, anne ve babalar sürecin geçişini kolaylaştırmak için aracı bir rol üstlenebilirler.

Aras (2021) kardeşlerin yaş ve cinsiyet gibi faktörlere bağlı olarak ailedeki yerlerini korumak için karşılıklı yarış ve rekabet içine girdiklerini belirtmiştir. Bu çaba ve stratejiler, bireylerin yaşam boyu motivasyonlarını, tutum ve davranışlarını etkileyebilir. Aras'ın (2021) çalışmasında, ilk doğan katılımcıların son doğanlara göre mizah ve pasif saldırganlık savunma mekanizmalarını daha fazla kullandığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, ailedeki çocuk sayısının ebeveyn kaynaklarını (zaman, enerji ve finansal) sınırladığı ve bu durumun bireyin gelişimi üzerindeki etkisi de önemli bulgular arasında yer almaktadır. Yeni bir kardeşin doğumuyla ilk çocuğun savunma mekanizmalarının değişebileceği veya gerilemeye uğrayabileceği görülmüştür. Sayıl (1996), ilk çocuğun yeniden biberona dönmesini bu duruma örnek olarak vermiştir. Freud ise benzer şekilde, kardeşin doğmasıyla birlikte kıskançlık hissinin belirdiğini ve çocukların kardeşlerine karşı inkâr mekanizması geliştirdiklerini ifade etmiştir.

Darwin, evrim teorisinde kardeş rekabetini biyolojik olarak açıklamıştır. Ona göre, canlılar arasındaki rekabet, doğal seçilimin bir sonucudur ve hayatta kalmak için mücadele eden bireylerin en uygun olanlarının hayatta kalmasını sağlar (aktaran Sulloway, 2010, s. 95-96). Ancak, Sulloway'in çalışmalarıyla birlikte, kardeş rekabetinin sadece biyolojik faktörlere değil, aynı zamanda sosyal, çevresel ve kişisel etkenlere de bağlı olduğu anlaşılmıştır. Örneğin, aile içi dinamikler, ebeveynlerin dikkatini ve kaynaklarını paylaşma şekli, kardeşler arasındaki rekabeti etkileyebilir (Sulloway, 2010).

Benzer şekilde, Siegler (akt. Sulloway, 2010) Darwin'in aksine biyolojik olmayan etkilerin de kardeş rekabeti üzerinde etkili olduğunu ifade etmiştir ve ebeveyn çatışmalarını bu etkilere örnek olarak göstermiştir. Ebeveyn çatışmaları genellikle farklı görüşler, beklentiler, değerler veya iletişim sorunları gibi faktörlere dayanabilir. Bu çatışmalar, çocukların duygusal ve psikolojik sağlığı üzerinde olumsuz etkilere sahip olabilir. Çatışmaların yaşandığı bir ortam, bir çocuğun diğerinden daha az sevildiğini hissetmesine ve daha fazla sevilen çocuğu suçlu görmesine ve onu düşman gibi hissetmesine yol açabilir. Bu bağlamda, Lamb ve arkadaşları (1982) kardeş rekabetini ebeveynlerin başlattığı ve kardeşlerin başlattığı olmak üzere ikiye ayırır. Kardeş kaynaklı rekabetler genellikle ebeveynin dikkatini çekme ve kardeşler arasındaki statüsünü yükseltme dürtüsünden kaynaklanır. Doğum sırasının yapısı gereği ortaya çıkan bu rekabetçi ortam, sürecin daha yoğun geçmesine sebep olabilir.

Badger ve Reddy (2009), doğum sırasının (ilk doğan ve son doğan) kişilik ve kardeş rekabeti üzerindeki etkisini incelemiştir. Kardeş rekabeti, kıskançlık, yarış ve kavga olarak tanımlanmıştır. Araştırma, akademik anlamda son doğan çocuklarda kardeş rekabetinin daha fazla olduğunu göstermiştir. Bu durum, son doğan çocukların kendilerini yetersiz hissetmeleriyle açıklanmıştır. Zajonc ve Mullually (1997) ise bu durumu, son doğan çocukların büyük kardeşleriyle yarış içinde olmalarıyla açıklamıştır.

Kardeş ilişkileri ve doğum sırası arasındaki ilişkileri anlamaya yönelik araştırmalar, doğum sırasının etkisinin çeşitli faktörlere dayandığını ve karmaşık olduğunu göstermektedir. Bu araştırmalar, etkileşimlerin dinamiklerini anlamak açısından literatür için büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, doğum sırasının daha geniş sosyal bağlamlar üzerindeki etkisini anlamak için yapılan çalışmaların da bütüncül bir bakış açısı geliştirmek için önemli olduğu düşünülmektedir.

4. Doğum Sırası ve Toplumsal Bağlam

Doğum sırasının toplum üzerindeki etkileri, bireylerin aile içindeki konumlarına bağlı olarak sosyal ve psikolojik etkileşimleri şekillendirebilir. İlk doğan, ortanca, son ve tek doğan çocuklar arasındaki farklı roller ve deneyimler, toplumda belirli algılar ve beklentilere yol açabilir.

4.1. Toplumsal Beklentiler ve Stereotipler

Doğum sırasının bireyler arasındaki ilişkileri nasıl şekillendirdiğini anlamak için toplumsal bağlam önemlidir. Aile içi ilişkiler, kültürel normlar, toplumsal beklentiler ve dış çevrenin etkisiyle şekillenir. Toplumsal beklentiler ve stereotipler, bireylerin davranışlarını ve kimliklerini etkiler. Bu nedenle, doğum sırasının aile içi ilişkiler üzerindeki etkisi, bireyin içsel dünyasıyla sınırlı kalmayıp kültürel ve toplumsal faktörlerle de etkileşim halindedir.

Dudley (1978, s. 1420) araştırmasında sosyal kabul görme ve doğum sırasının savunma mekanizmaları üzerindeki etkilerini incelediğinde, ilk doğan çocukların diğerlerine göre daha az savunma mekanizması kullandığını bulmuştur. White ve arkadaşları (1997) ise büyük çocukların ortanca çocuklara göre farklı başa çıkma tarzlarına sahip olduğunu göstermiştir. Büyük çocuklar, sosyal ilişkilerde ve kabul görmede daha başarılıdır. Bu bulgular, algılanan başa çıkma tarzları ile psikolojik doğum sırası arasında bir ilişki olduğunu gösterir.

Memet (2010), anne-babaların çocuklarını sosyalleştirme hedeflerini (bireyci, toplumcu ve kültürel değer yönelimi olarak) doğum sırasına göre incelemiştir. Araştırma, ebeveynlerin çocuklarının topluma katkı sağlamasında ve kültürel anlamda nasıl olmalarını istediklerinin çocuğun cinsiyetine ve doğum sırasına bağlı olarak değişip değişmediğini incelemiştir. Sonuçlar, doğum sırasının ebeveynlerin sosyalleştirme hedeflerine anlamlı bir etkisi olmadığını göstermiştir. Ancak, örneklemin orta sosyoekonomik düzeye sahip ebeveynlerden oluşması bu sonuca ulaşılmasında olası bir etkili faktör olarak değerlendirilmiştir.

4.2. Kariyer, Eğitim ve Meslek

Meslek sahibi olmak, bireye toplum içinde saygı kazandırır ve etkin bir rol almasını sağlar. Aynı zamanda aileye destek ve toplumsal entegrasyon sağlar. Doğum sırasının kariyer tercihleri ve meslek seçimine etkisi üzerine de çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

Black ve arkadaşları (2018), doğum sırasının bilişsel olmayan kişilik özellikleri (empati, kişilerarası ilişkiler, iletişim gibi) ve mesleki tercihler üzerindeki etkisini incelemiştir ve ülkenin askeri verilerine kayıtlı olan erkek bireyler örneklem olarak kullanılmıştır. İlk doğan çocuklar, sorumluluk alma ve duygusal istikrar gibi alanlarda avantajlı bulunmuştur. İlk doğanlar daha çok yönetim pozisyonlarını tercih ederken, son doğanlar serbest meslekleri tercih etmektedir. Bu bulgunun sebebi, ilk doğanların liderlik özellikleri ve sosyal yetenekleri yüksek olabilir. Ayrıca, son doğanlar daha çok insanlara yönelik ve somut mesleklere yönelmektedir (Leman, 1997).

Mellilo ve College (1983), doktora öğrencileriyle yaptığı çalışmada, katılımcılara ailedeki gerçek doğum sıraları ve algıladıkları doğum sıraları sorulmuştur. Sonuçlarda, öğrencilerin çoğunluğunun kendilerini psikolojik olarak ilk veya tek çocuk olarak algıladığını bulunmuştur. İlk çocukların daha fazla kaynak ve dikkatle büyümeleri, bireysel hırslar ve liderlik deneyimleri bu algıyı etkileyebilir. Black ve arkadaşları (2018) ise doğum sırasının ve aile büyüklüğünün artmasıyla bilişsel olmayan özelliklerin (sosyal yetenekler ve liderlik yetenekleri) azaldığını bulmuştur. İlk doğanlar yönetici olma eğilimindeyken, son doğanlar daha çok serbest meslekleri ve risk almayı tercih etmektedir. Araştırmacılar, doğum sırasının dağılımı ile ilişkilendirilen bu

özellikler ile mesleki farklılıklar arasında sistematik bir ilişkiye rastlamışlardır. Bu mesleki sıralama doğrultusunda, serbest meslek sahiplerinin daha çok son doğan çocuklar olduğu ve bu kişilerin risk alma konusunda daha yüksek eğilimlerinin olduğu öne sürülmüştür. İlk doğanların ise diğer kardeşler üzerinde kurdukları hakimiyet davranışlarıyla ilgili olarak yönetici olma olasılıklarının daha fazla olduğu bulgusuna ulaşılmıştır (Black ve ark., 2018).

Bozkuş ve Gündüz (2018), okul müdürleriyle yaptıkları araştırmada, psikolojik doğum sırasının liderlik tarzlarına etkisini incelemiştir. Psikolojik doğum sırası ölçeğine göre son çocuk konumundaki müdürler, öğretmenler tarafından demokratik ve insan ilişkilerini önemseyen liderler olduğu anlaşılmıştır. İlk çocuk konumundaki müdürler ise karar aldıktan sonra öğretmenlere danışan ve görevlerin yerine getirilmesinde ısrarcı olan bir profil çizmiştir. Karar alma süreçlerinde, son çocuk konumundaki müdürler daha danışmacı ve demokratik, ilk çocuk konumundaki müdürler ise daha otokratik liderler olarak nitelendirilmiştir. Bu bulgular, hiyerarşik düzenlerin olduğu mesleklerde bile doğum sırasının mesleki davranışları ve iletişimi etkilediğini göstermektedir.

Altınay (2015) çalışmasında, öğrencilerin psikolojik doğum sıraları ile mesleki karar verme yetkinlikleri arasındaki ilişki incelenmiştir. İlk çocukların kariyer belirlemede kendilerini yetkin hissetmedikleri, büyük çocukların ise ana-baba kurallarına bağlı kaldıkları için karar verme konusunda çekingen oldukları bulunmuştur. Ortanca çocuklar, karar alma, kariyer seçimi, hedef belirleme ve planlama konularında kendilerini yetkin hissetmektedirler; bu durumun, ailedeki konumlarını güçlendirme isteğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Tek çocuklarda ise mesleki karar verme özelliklerinden yalnızca problem çözmede pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Tek çocukların karar alırken ailenin yorumuna ve desteğine ihtiyaç duydukları, bu nedenle mesleki karar almada yetkin hissetmedikleri görülmüştür. Bu alt başlıkta, kariyer seçimi, eğitim düzeyi, mesleki tercihler ve doğum sırasının bireylerin yaşamlarında çeşitli yönlerle etkileşimde olduğu görülmüştür.

Genellikle tek çocukların karar alırken ailenin yorumuna ve desteğine ihtiyaç duyduğu, bu yüzden mesleki karar almada yetkin olmadıkları düşünülmüştür. Bu alt başlıkta, kariyer seçimi, eğitim düzeyi, mesleki tercihler ve doğum sırasının bireylerin yaşamlarında çeşitli yönlerle etkileşimde olduğu görülmüştür.

4.3. Evlilik, Partner Seçimi ve Romantik İlişkiler

Doğum sırası, bireyin aile içindeki konumu ve deneyimlerine bağlı olarak romantik ilişkileri etkileyebilir. İlk doğan, ortanca, son ve tek çocukların farklı rolleri ve deneyimleri, bu ilişkileri şekillendiren faktörlerdendir. Literatürde doğum sırasının aile içi romantik ilişkilere etkisini inceleyen az sayıda araştırma olsa da evlilik üzerine yapılan çalışmalar da önemli katkılar sunmaktadır.

Sulloway (2007, s. 1711-1712), doğum sırasının bireylerin rutin oluşturma, esneklik düzeyi, alışkanlıklar ve tercihler üzerinde belirgin etkisi olabileceğini belirtmiştir. İlk doğan çocuklar genellikle aile içinde liderlik rolü üstlenir ve ilişkilerinde düzen ve istikrar arayışında olabilirler. Partnerleriyle olan ilişkilerinde düzen ve planlamaya önem verebilirler. Ortanca çocuklar ise sosyal ve uyumlu yapılarıyla ilişkilerinde dengeyi sağlama konusunda yeteneklidirler. Ancak, değişime direnç gösterebilir ve rutinlerini koruma eğiliminde olabilirler. Son doğan çocuklar ise romantik ilişkilerinde esneklik konusunda avantajlıdır; değişikliklere hızla adapte olabilir ve rutinlerini sık sık yeniden şekillendirme konusunda isteklidirler. Sulloway'ın (2007) bu gözlemleri, doğum sırasının romantik ilişkilerde bireylerin davranışlarını ve tercihlerini nasıl etkileyebileceği konusunda önemli bir bakış açısı sunmaktadır.

Evlilik uyumu, eşlerin birbirine saygı duyarak iletişim kurabildikleri ve anlaşmazlıkların az olduğu mutlu bir evliliği ifade eder. Aile ve evlilik kavramları ilk olarak kişinin kendi ailesinde öğrenilir. Bal ve Çelebi (2011) tarafından yapılan bir araştırma, doğum sırasının evlilik uyumu üzerindeki etkisini incelemiştir. Araştırmada, evli bireylerin doğum sıraları ve evlilik uyum ölçek sonuçları incelenmiş ve aynı doğum sırasına sahip eşlerin evlilik uyum puanlarının, farklı doğum sırasına sahip olanlardan daha yüksek olduğu bulunmuştur. Bu durumun, farklı doğum sıralarına sahip bireylerin farklı kişilik özelliklerine sahip olmalarından kaynaklanabileceği düşünülmüştür. Örneğin, ilk çocuk konumundaki eş daha sorumluluk sahibi ve kontrollü iken, son çocuk konumundaki eş ilginin odağı olabilir. Bu farklılıklar, evliliğin dinamiğini etkileyerek evlilik uyumu puanının düşmesine neden olabilir.

Evliliği etkileyen değişkenlerden biri olan karşılıklı bağımlılık, kişinin diğer kişiyi hayatının merkezine koyup onu memnun etmek için çabaladığı ve sürekli kontrol halinde olduğu bir kavramdır. Aile içindeki roller, sorumluluk dağılımını ve aile sağlığını etkiler. Psikolojik doğum sırası ile gerçek doğum sırası farklı olanların, aynı olanlara göre bazı değişkenlerde farklılık gösterdiği bulunmuştur (Ulusoy ve İnceoğlu, 2021). Psikolojik doğum sırası gerçek doğum sırasından farklı olan kadınların, ailedeki işlevselliklerinin eşleriyle karşılıklı bağımlılıklarına etkisi olduğu görülmüştür. Bu çalışma, gerçek doğum sırası ile psikolojik doğum sırasının aynı olmadığını ve farklı bulgulara sebep olduğunu kanıtlar niteliktedir. Özellikle kadınların, ilişki içerisinde çoğunlukla psikolojik doğum sırası olarak ilk çocuk özellikleri gösterdiği görülmüştür. Büyük çocuk psikolojik doğum sırasına sahip bireylerde aileyi düzenleyici, sorumluluk sahibi ve memnun edici özellikler görülmüştür (White, Campbell, Stewart, Davies ve Pilkington, 1997). Bu şekilde büyüyen bireylerin, kendi aile hayatlarında ve ilişkilerinde karşılıklı bağımlılık özellikleri göstermesi muhtemeldir. Bu unsurlar, bireyin romantik ilişkilerdeki tercihleri, partner seçimi ve evlilik sürecinde yaşadığı deneyimleri etkileyebi-

lir. Dolayısıyla, evlilik, partner seçimi ve romantik ilişkilerdeki dinamiklerin incelenmesinde doğum sırasının rolü önemlidir.

5. Tartışma ve Sonuç

Bu kitap bölümünde, Adler ve Sulloway'ın doğum sırası kuramları temelinde yürütülen ve doğum sırasının kişilik özellikleri, aile ilişkileri ve toplumsal bağlamlar üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar ele alınmıştır. Araştırmalar, psikolojik doğum sırasının ilk, orta, son doğan çocuklar ve tek çocuklar arasında farklı kişilik özellikleri geliştirdiğini göstermektedir. Ayrıca, doğum sırasının ebeveynlik tutumları ve kardeş ilişkileri gibi aile içi dinamikler üzerinde de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Toplumsal bağlamda ise bireylerin rolleri, deneyimleri, eğitim ve meslek tercihleri ile romantik ilişkileri arasında doğum sırasının etkisi olduğu ortaya konmuştur. Ancak, doğum sırasının bu ilişkiler üzerindeki etkileri karmaşıktır ve birçok faktörden etkilenmektedir. Bu nedenle, gelecekteki araştırmaların daha detaylı olması, bu etkilerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Cinsiyet, kardeşler arasındaki yaş farkı, sosyoekonomik durum, aile büyüklüğü ve kültür gibi değişkenlerin de bu kapsamda ele alınması önemlidir.

Cinsiyet, doğum sırasının bireyin deneyimlerine ve sonraki ilişkilerine olan etkilerini anlamada, aile içindeki rol dağılımı ve iletişim biçimlerini kavramada önemli bir değişkendir. Araştırmalar, romantik ilişkiler dışındaki çoğu çalışmada cinsiyet farklılıklarına ilişkin karşılaştırmaların yapılmadığını göstermektedir. İki kız kardeş, iki erkek kardeş veya farklı psikolojik doğum sıralarına ait ilişkilerin incelenmesi ve cinsiyet farklılıklarının göz önünde bulundurulması önemlidir. Bir diğer dikkat edilmesi gereken noktalardan biri de kardeşler arasındaki yaş farklarıdır. Yakın yaşta doğan kardeşler genellikle daha yakın ilişki geliştirirken, büyük yaş farkları olan kardeşler arasındaki ilişkiler farklı olabilir. Bu durum, kardeşler arasındaki rekabeti, işbirliğini ve iletişimi etkileyebilir. Bu nedenle, doğum sırası araştırmalarında yaş farkının dikkate alınması önemlidir; çünkü yaş farkı, kardeşler arasındaki ilişkilerin ve kişilik gelişiminin anlaşılmasında kritik bir rol oynayabilir. Bireyler arasındaki dinamikleri anlamak ve aile içindeki çatışma veya destek sistemlerini analiz etmek için yaş farkının göz önünde bulundurulması gereklidir.

Altus (1965), bir, iki, üç ve dört çocuklu ailelerin ilk doğan çocuklarının üniversiteye girme oranlarını araştırmıştır. Sonuçlara göre, ailedeki birey sayısı arttıkça ekonomik faktörlerden dolayı kişi başına düşen gelir miktarı azaldığından, aile içinde sosyal ve bireysel düzenlemelere sebep olmaktadır. Üniversiteye giren öğrencilerin %60'ının ilk çocuk olduğu, tek çocuklar çıkarıldığında ise bu oranın %55'e düştüğü bulunmuştur. Bu bulgular, ailelerin sosyoekonomik durumunun psikolojik doğum sırasının etkilerini nasıl şekillendirdiğini anlamanın, aile içi ilişkilerin karmaşıklığını değerlendirmede

kritik olduğunu göstermektedir. İyi sosyoekonomik durumlu bir ailenin üç çocuğa sağladığı imkanlar ile düşük sosyoekonomik düzeyli bir ailenin üç çocuğa sağladığı imkanlar aynı olmayacaktır. Bu nedenle, bulguları sadece kardeş sayısına göre analiz etmek yanlış değerlendirmelere yol açabilir.

Aile büyüklüğü, psikolojik doğum sırasının aile içi dinamiklere etkisini şekillendirmede önemli bir rol oynar. Bu konuya odaklanmak, aile içindeki farklı ilişki yapılarını anlamamıza yardımcı olabilir. Literatürde aile büyüklüğü ve doğum sırası ile ilgili çalışmalar mevcuttur, ancak genellikle anne-baba ve kardeşler üzerine odaklanılmıştır. Bazı aileler, anne-baba ve çocukların yanı sıra dede, anane veya babaanne gibi aile büyüklerini de içerebilir. Bu etkenler, kişilerin aile içindeki deneyimlerini ve otorite figürlerini nasıl benimsediklerini etkiler. Büyük ve küçük ailelerde yaşayan bireyler arasındaki farklılıkları belirlemek bu açıdan önemlidir (Black ve ark., 2018).

Doğum sırasının ve kardeşler arasındaki ilişkilerin farklı kültürlerde farklı algılanıp etkilerinin değişebileceği açıktır. Örneğin, bazı kültürlerde birinci çocuklar daha fazla sorumluluk ve otoriteyle ilişkilendirilirken, diğer kültürlerde son çocuklar daha serbest ve bağımsız görülebilir. Aile içindeki kardeş ilişkileri ve rekabeti de kültürel normlara bağlı olarak değişebilir. Bu nedenle, doğum sırası araştırmalarında kültürel faktörlerin dikkate alınması önemlidir. Kültürel farklılıklar, kişilik özellikleri, aile içi dinamikler ve toplumsal beklentiler üzerinde doğum sırasının etkilerini şekillendirebilir. Gelecek araştırmalarda kültürel faktörlerin incelenmesi, doğum sırasının insanların hayatlarını nasıl etkilediğini daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir.

Özetle, doğum sırasının kişilik, aile içi dinamikler ve toplumsal beklentiler üzerindeki etkileri karmaşıktır ve birçok faktörden etkilenir. Bu etkileri anlamak, bireylerin kendilerini ve başkalarını daha iyi tanımalarına yardımcı olabilir. Gelecekteki araştırmalarda bu faktörlerin detaylı incelenmesi, doğum sırasının etkilerinin daha iyi kavranmasına ve bu alanda müdahale ve destek stratejileri geliştirilmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca, bireylerin doğum sırası farkındalığını artırmak, olası etkilere karşı bilgilendirme ve başa çıkma yolları sunmak açısından fayda sağlayacaktır. Türkiye'deki aile yapıları ve kültürel normlara dikkat çekerek, doğum sırasının kişilik, aile ve toplumsal bağlam üzerindeki etkilerini anlamak, Türk bireylerin kendi yaşamlarını ve çevrelerini daha iyi anlamalarına yardımcı olabilir. Bu konuda daha fazla araştırma yapılması, Türkiye'deki doğum sırası araştırmalarının kapsamlı bir şekilde ele alınmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Adler, A. (1949). A note on "Daurel et Beton". *Romance Philology, 3*(2/3), 160-167.

Adler, A. (1956). *The individual psychology of Alfred Adler: A systematic presentation in selections from his writings*. New York, NY: Basic Books.

Adler, A. (1997). *Güç çocuğun eğitimi* (N. Önol, Çev.). İstanbul: Varlık Yayınları. (Orijinal eser yayın tarihi: 1984).

Adler, A. (1998). *Yaşamanın anlam ve amacı* (K. Şipal, Çev.). İstanbul: Say Yayınları. (Orijinal eser yayın tarihi: 1931).

Adler, A. (2013). *Understanding human nature (Psychology Revivals)* (1. baskı). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203438831

Adler, A. ve Porter, A. (1931). *What life should mean to you*. New York: Grosset & Dunlap.

Altınay, B. (2015). *Lise öğrencilerinde psikolojik doğum sırası ile kariyer kararı yetkinlik beklentisi arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mevlana Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Altus, W. D. (1965). Birth order and academic primogeniture. *Journal of Personality and Social Psychology, 2*(6), 872–876. https://doi.org/10.1037/h0022705

Aras, M. (2021). *Savunma mekanizmalarının kardeş sayısı ve doğum sırasına göre incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Badger, J., & Reddy, P. (2009). The effects of birth order on personality traits and feelings of academic sibling rivalry. *Psychology Teaching Review, 15*(1), 45–54. https://doi.org/10.53841/bpsptr.2009.15.1.45

Bal, P. N. ve Çelebi, B. (2015). Evli bireylerin doğum sıralarının evlilik uyumu üzerindeki etkisi. *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi, 4*, 308-319.

Başaranoğlu, Y. (2011). Üniversite öğrencilerinin cinsiyete göre psikolojik doğum sırası ile karşı cinsle ilişkide sosyal yetkinlik beklentisi düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

Belmont, L., Wittes, J., & Stein, Z. (1977). Relation of birth order, family size and social class to psychological function. *Perceptual and Motor Skills, 45*(3), 1107–1116. https://doi.org/10.2466/pms.1977.45.3f.1107

Black, S. E., Grönqvist, E., ve Öckert, B. (2018). Born to lead? The effect of birth order on noncognitive abilities. *Review of Economics and Statistics, 100*(2), 274-286. https://doi.org/10.3386/w23393

Bowlby, J. (1988). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development*. New York: Basic Books.

Bozkuş, K., ve Gündüz, Y. (2018). Okul müdürlerinin liderliği ve psikolojik doğum

sıraları. *İlköğretim Online, 17*(3), 1619-1630.

Campbell, L., White, J., & Stewart, A. (1991). The relationship of psychological birth order to actual birth order. *Individual Psychology: Journal of Adlerian Theory, Research & Practice, 47*(3), 380–391.

Corey, G. (2005). *Psikolojik danışma, psikoterapi kuram ve uygulamaları*. Ankara: Mentis Yayıncılık.

Çakır, K., ve Şen, E. (2012). Psikolojik doğum sırasına göre adil dünya inancı. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1*(32), 57-69.

Çınarbaş, D. C. ve Nilüfer, G. (2019). Adler ve Sulloway'in doğum sırası kuramları ve görgül bulgular ile ilgili bir derleme. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 59*(1), 125-151.

Dudley, G. E. (1978). Effects of sex, social desirability, and birth order on the Defense Mechanisms Inventory. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 46*(6), 1419-1426. https://doi.org/10.1037/0022-006X.46.6.1419

Dunn, J. (1983). Sibling relationships in early childhood. *Child Development, 54*(4), 787-811. https://doi.org/10.2307/1129886

Eckstein, D., Aycock, K. J., Sperber, M. A., McDonald, J. H., Van Wiesner, V., Watts, R. E., ve Ginsburg, P. (2010). A review of 200 birth-order studies: Lifestyle characteristics. *The Journal of Individual Psychology, 66*(4), 408-434.

Edward, J. (2011). The sibling relationship: A force for growth and conflict. *Choice Reviews Online, 48*(12), 48–7214. https://doi.org/10.5860/choice.48-7214

Forer, L. K. (1976). *The birth order factor: How your personality is influenced by your place in the family*. https://openlibrary.org/books/OL4877473M/The_birth_order_factor

Geçtan, E. (1998). *Psikanaliz ve sonrası* (8. basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Gürhan, C. (2018). *Kişilik gelişimi*. Pegem Yayınları.

Hallers-Haalboom, E. T., Groeneveld, M. G., Van Berkel, S. R., Endendijk, J. J., Van Der Pol, L. D., Linting, M., ... ve Mesman, J. (2017). Mothers' and fathers' sensitivity with their two children: A longitudinal study from infancy to early childhood. *Developmental Psychology, 53*(5), 860-872. https://doi.org/10.1037/dev0000293

Kalkan, M. ve Koç, H. E. (2008). Do psychological birth orders predict individuals' stress coping strategies? *Turkish Psychological Counseling & Guidance Journal, 3*(30), 57-59. Retrieved from http://www.pdr.org.tr

Kalkan, M. ve Odacı, H. (2010). Psikolojik doğum sırası ve ana babaya bağlanma: Okul öncesi öğretmen adayları üzerine bir çalışma. *NWSA: Education Sciences, 5*(3), 810-819.

Kaya, M. (1997). Ailede Anne-baba tutumlarının çocuğun kişilik ve benlik gelişimindeki rolü. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9*(9), 193-204.

Kohut, H. ve Elson, M. (1987). *The Kohut seminars on self psychology and psychotherapy with adolescents and young adults*. New York, NY: W. W. Norton.

Lamb, M. E. ve Sutton-Smith, B. (1982). *Sibling relationships: Their nature and significance across the lifespan.* Hillsdale, NJ.: Psychology Press.

Leman, K. (1997). *Doğuş sırası* (A. Böğrün, Çev.). İstanbul, Kuraldışı Yayıncılık.

Memet, N. (2010*). Ebeveynlerin çocuklarına ilişkin sosyalleştirme hedeflerinin, kültürel değer yönelimleri ve eğitim düzeyleri ile çocuğun cinsiyeti ve doğum sırası açılarından incelenmesi.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Özbay, F. (2014). *Akrabalık ve komşuluk ilişkileri: Türkiye aile yapısı araştırması, tespitler, öneriler*. Ankara: Türkiye Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yayınları.

Özdemir, O., Özdemir, P., Kadak, G., Tayyib, M. ve Nasiroğlu, S. (2012). Kişilik gelişimi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 4*(4), 566-589.

Özer, A., Gürkan, A. ve Ramazanoğlu, M. (2006). Oyunun çocuk gelişimi üzerine etkileri. *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi, 4*(3), 54-57.

Paulhus, D. L., Trapnell, P. D. ve Chen, D. (1999). Birth order effects on personality and achievement within families. *Psychological Science, 10*(6), 482–488. https://doi.org/10.1111/1467-9280.00193

Peterson, C. ve Park, N. (2006). Character strengths in organizations. *Journal of Organizational Behavior, 27*(8), 1149–1154. https://doi.org/10.1002/job.398

Price, J. (2008). Parent-child quality time: Does birth order matter? *Journal of Human Resources, 43*(1), 240-265.

Salmon, C. (2003). Birth order and relationships: Family, friends, and sexual partners. *Human Nature, 14*, 73-88.

Sayıl, F. (1996). Okulöncesi dönemdeki çocukların duygusal yüz ifadelerini tanıma ve çizme becerileri. *Türk Psikoloji Dergisi, 11*(36), 61-69.

Shulman, B. H. ve Mosak, H. H. (1977). Birth order and ordinal position. *Journal of Individual Psychology, 33*, 114-121.

Stewart, A. (2004). Can knowledge of client birth order bias clinical judgment? *Journal of Counseling & Development, 82*, 167–176.

Sullivan, B. F. ve Schwebel, A. I. (1996). Birth-order position, gender, and irrational relationship beliefs. *Individual Psychology, 52*(1), 54-64.

Sulloway, F. J. (2007). Birth order and intelligence. *Science, 316*, 1711-1712.

Sulloway, F. J. (2010). Why siblings are like Darwin's finches: Birth order, sibling competition, and adaptive divergence within the family. D. M. Buss & P. H. Hawley (Eds.), *The evolution of personality and individual differences* içinde (s. 86-119). Oxford: Oxford University Press.

Tannenbaum, M. (2012). Family language policy as a form of coping or defence mechanism. *Journal of Multilingual and Multicultural Development, 33*(1), 57-66.

Tucker, C. J., Finkelhor, D., Turner, H. ve Shattuck, A. (2013). Association of sibling aggression with child and adolescent mental health. *Pediatrics, 132*(1), 79–84.

Ulusoy, Y. ve İnceoğlu, F. (2021). Kadınlarda ailenin işlevselliği, roller ile karşılıklı bağımlılık arasındaki ilişkide gerçek ve psikolojik doğum sırasının düzenleyici rolü. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 22*(3), 2707-2732. https://doi.org/10.17679/inuefd.1009588

White, J., Campbell, L., Stewart, A., Davies, M. ve Pilkington, L. (1997). The relationship of psychological birth order to career interests. *Individual Psychology, 53*, 89-104

Yanbastı, G. (1990). *Kişilik kuramları: Ders kitabı*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Zajonc, R. B. (1976). Family configuration and intelligence. *Science, 192*, 227–236. https://doi.org/10.1126/science.192.4236.227

Zajonc, R. B. ve Mullally, P. R. (1997). Birth order: Reconciling conflicting effects. *American Psychologist, 52*(7), 685-699.

Zajonc, R. B. ve Sulloway, F. J. (2007). The confluence model: Birth order as a within-family or between-family dynamic? *Personality and Social Psychology Bulletin, 33*(9), 1187-1194.

BÖLÜM 43

MAHATMA GANDHİ'NİN HAYATI VE ERİKSON'UN PSİKOSOSYAL GELİŞİM KURAMINA GÖRE YORUMLANMASI

Gamze BOZCAN[1]

1 Öğr. Gör., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Çorlu Meslek Yüksekokulu
gbozcan@nku.edu.tr

GİRİŞ

Mahatma Gandhi, sömürgecilik, ayrımcılık gibi haksızlıklarla kendi geliştirdiği ilkeleri doğrultusunda mücadele ederek Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesinde tüm dünyaya ilham kaynağı olmuştur. Haksızlıklara karşı sessizce direnmesi ile önemli bir siyasi ve manevi lider haline dönüşen Mahatma Gandhi, gerçek özgürlüğe ulaşmanın tek yolunun şiddete başvurmamak olduğunu savunmuştur.

Bu çalışmada, Mahatma Gandhi'nin önce hayatı ve felsefesi hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra hayatı, gelişim kuramları çerçevesinde yorumlanmaya çalışılmıştır. Araştırmada, ErikErikson'un sekiz evreli psikososyal gelişim kuramına göre benlik bütünlüğüne ulaşması, ana hatlarıyla değerlendirilmiştir.

Mahatma Gandhi'nin Hayatı

Mahatma Gandhi, 2 Ekim 1869'da Hindistan'da, dindar bir ailenin dördüncü çocuğu olarak doğmuştur. Gandhi'nin babası Karamchand, birçok eyalette başbakanlık yapmış olup,annesi Putlibai ise dindar bir kadındır(Gümrükçüoğlu, 2018).

Gandhi, babasını " dürüst, cesur, cömert ama asabi... yozlaşmaz ve tarafsız" annesini ise, " aziz, nazik ve dindar" olarak tanımlamıştır*(Gandhi, 1949; Nanda, 1987)*. Gandhi'nin annesi, zarar vermeme inancına sahip olmakla beraber, zamanının kadınlarına göre çok bilgiliydi (Gandhi,1949).

Okula başladığında, utangaç ve sıradan bir öğrenci olan Gandhi,o günleri "Kitaplarım ve derslerim benim tek yoldaşımdı,günün erken saatlerinde okulda olmak ve okul kapanır kapanmaz eve koşmak, benim günlük alışkanlığımdı" diye ifade etmiştir (Gandhi, 1949).

13 yaşındayken Kasturba ile evlenen Gandhi, Hindu geleneğine göre normal olan bu evlilikte o zamanlar sakınca görmemiştir. Düğün günü hakkında şunları söylemiştir: "O gün bana her şey doğru, uygun ve hoş göründü". O yaştaki bir erkek çocuk için evlilik sadece bir tür ziyafet, giyecek yeni giysiler ve birlikte oynayacak tuhaf ve uysal bir arkadaş demekti. Yıllar sonra, Mahatma babasının bu erken yaşta evlenme kararını şiddetle eleştirmiş ve otobiyografisinde "...böyle akıl almaz derecede erken bir evliliği desteklemek için hiçbir ahlaki arguman göremediğini ifade etmiştir. 1888 ve 1893 yıllarındaiki oğlu doğmuştur (Gümrükçüoğlu 2018, Nanda. 1987).

Gandhi doktor olmakla ilgilense de, babası onu hukuk okumaya yönlendirmiştir. 18 yaşındaki Gandhi, 1988 -1891 yılları arasında Londra'da hukuk eğitimi gördükten sonra iki yıl Bombay ve Rackot' da avukatlık yapmıştır(Altunel, 2011).

1893-1914 yıllarında Güney Afrika'da avukat olarak çalışan Gandhi bu yıllar arasında Hintlilere uygulanan ayrımcılığa maruz kalmıştır (Pillay, 2009).

Gandhi, Güney Afrika'da Hintli göçmenlerin maruz kaldıkları ayrımcılık karşısında dehşete düşmüştür. Durban mahkemesinde hakim, Gandhi'den sarığını çıkarmasını istemiştir. Gandhi sarığını çıkarmayı reddederek mahkemeyi terk etmek zorunda kalmıştır.Aynı dönemde, bir tren gezisi sırasında birinci sınıf bileti olmasına rağmen ten renginden dolayı üçüncü sınıf vagona geçmediği için trenden atılmıştır. Trenden atıldıktan sonra yoluna at arabası ile devam ederken Avrupalı bir yolcuya yer açmak için Gandhi'den arabanın dışında yolculuk etmesi istenmiştir. Bu durumureddedince dövülmek gibi çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Sosyal haksızlıklar ve ayrımcılıklar,onun hayatında bir dönüm noktası olmuş ve daha sonraki sosyal eylemciliğinin temelini oluşturmuştur. O gece, "mümkünse hastalığı kökünden söküp atmaya ve bu süreçte zorluklara göğüs germeye" yemin etmiş ve NatalIndianCongress'i kurmuştur(Altunel, 2011).

Mahatma liderliğindeki Hindistan Ulusal Kongresi (INC), İngiliz vergilerine karşı ülke çapında bir protesto düzenlemişlerdir.Gandhi 1930'da Britanya'nın Tuz Yasasını protesto etmek için 400 kilometrelik tuz yürüyüşü ile ülkesinin İngiltere'ye karşı başkaldırmasana öncülük etmiştir. Yapılan bu direnişte Hintliler Gandhi'ye eşlik etmiştir. Britanya'ya karşı en rahatsız edici kampanyası bu olmuştur ve Britanyalılar buna karşılık 60 bin üzerinde insanı hapse atmıştır.Halkın bu yürüyüşü sömürge devletine karşı silahsız kazanılmış önemli bir örnektir.(Gümrükçüoğlu, 2018).

Gandhi toplumla ilgilenen kişinin basit bir hayatı olması gerektiğine inanıyordu. Sadeliğe, batı yaşam stilini terkederek başlamıştır. Bunu kendini "sıfıra indirgemek "olarak adlandırmıştır. Gereksiz harcamalarını kesip, giysilerini kendisi yıkamıştır. Haftada bir günü konuşmadan geçiriyordu, konuşmadan geçen bir günün kendisine iç huzur getirdiğine inanıyordu. Gandhi pasif direnişin bulucusu değildir ancak siyasi alanda uygulayan ilk kişidir (Gandhi,1949).

Gandhi, ahlaki açıdan katı olan eski Hint dinini benimseyerek büyümüştür. Bu hint dininde şiddetsizlik, oruç ve vejetaryenlik temel ilkelerindendir. Dini inançları, vejetaryenlik ve toplumsal kuralları sorgulayıp, araştırmış daha sonrasında kendi inanç ve yaşayış biçimini oluşturmuştur. Vejetaryenlik üzerine araştırmalar yaptıktan sonra vejetaryen olmuş, vejetaryen Derneği'nin yönetim kurulunda yer almıştır. Dünyadaki tüm dinler hakkında daha fazla bilgi edinmek için onların kutsal kitaplarını okumaya çalışmıştır. Gandhi, toplumsal öğretileri ciddiye almış olmasına rağmen kendi hayatında doğru olduğuna inandığı davranışları uygulamıştır (Gandhi,1949).

Gandhi, kötülüğe karşı aktif ama şiddet unsuru içermeyen felsefesiniSatyagraha olarak isimlendirmiş ve bu felsefeye öncülük etmiştir. Günümüzde bu yöntem genelde 'şiddetsizlik' olarak ele alınmaktadır. Ancak Gandhi'ye göre şiddetsizlik "sevgi ve merhamete dayalı bir yaşam biçimi"ni

içeren bir sözcüktür. Satyagraha ise şiddetsizliğin büyümesine, yayılmasına dayanmaktadır(Shepard, 1998).

Satyagraha felsefesinde, haksızlıklarla savaşmak için direniş yöntemleri arasında yürüyüşler, ölüm oruçları,kurallara uymama, boykot, grev gibi sivil itaatsizlik metodları bulunmaktadır. Gandhi de bu yöntemleri kullanarak sosyal ve ekonomik eşitsizliklerle savaşmış ve Hindistan'ı bir İngiliz sömürgesi olmaktan kurtarmıştı ve dünya üzerinde vatandaşlık hakları ve özgürlük savunucularına ilham kaynağı olmuştur.

Kitlesel kampanyalarında da uyguladığı Satyagraha felsefesininprensibi düşmanı mahvetmek değil, zaferi kazanmaktı. Bu felsefeye göredüşmanlara eziyet etmemek ve onlara fiziksel olarak zarar vermemek esastır. Her türlü vahşete karşı olan Gandhi' ye göre, zalimlere karşı, zalimlerin usullerini kullanmak, onlar gibi olmaktır (Shepard, 1998).

Gandhi, zaferi ezici bir yöntem yoluyla değil, rakibini dönüştürerek onlarda, bir "kalp değişikliği" oluşturarak kazanmayı amaçlamıştır.Gandhi, "Bu konuyu o kadar derinden önemsiyorum ki, bunu göstermek için yasal cezaları almaya, hapishane hücresinde oturmaya, özgürlüğümü feda etmeye hazırım. Çünkü endişemin derinliğini ve bu konuda ne kadar 'medeni' olduğumu gördüğünüzde, benimle ilgili fikrinizi değiştirmek, katı, adaletsiz konumunuzu terk etmek ve davamın gerçeğini görmenize yardım edecektir" demiştir(Shepard, 1998).

Satyagraha felsefesi, düşmanla işbirliği yapmama ve mücadele edilen adaletsizliğe boyun eğmeme esasına dayanmaktadır.

Gandhi, "Halkın işbirliği olmadan, hiçbir hükümetin var olamayacağına ve insanların işbirliğini her ayrıntıda bir anda geri çekmeleri halinde hükümetin durma noktasına geleceğine inanıyorum." demiştir. Bu, Gandhi'nin inandığı güç kavramıydı (Shepard, 1998).

Gandhi direniş sürecinin başından beri hiç kimseye fiziki zarar verilmemesini öğütlemiştir. Vatandaşlar öfkesine yenik düşüp güç kullandığında felsefesine ters düştüğü için ölüm orucu tutarak bu konudaki hassasiyetini gözler önüne sermiştir. Hindistan bağımsız olduktan sonra ülke içinde bölünmeler başlamış hatta Müslümanlar ve Hinduların birbirini katledişi sonrasında Gandhi ölüm orucunu tekrar tutmuştur ve kendisine savaşın bittiği kanıtlanıncaya kadar orucuna devam edeceğini açıklamıştır. Onun bu tutumu sayesinde taraflar savaşı bitirmiştir.

Gandhi, Güney Afrika ve Hindistan'da olmak üzere çok kere hapse girmiştir. 1934'de başarısız 3 suikast girişimine uğramış olup, 30 Ocak 1948'de 78 yaşında NathuramGodse tarafından vurularak öldürülmüştür.

Gandhi'nin suikaste uğradığı yere, onun için bir anıt dikilmiş ve doğum günü olan 2 Ekim "Dünya şiddete hayır günü" olarak kabul edilmektedir. Gandhi hiç silah kullanmadan bir ülkenin kaderini sevgi ile değiştirmiştir.

Gandhi'nin Hayatının Erikson Psikososyal Gelişim Kuramına Göre Yorumlanması

Araştırmanın bu bölümünde, Erik Erikson'un sekiz evreli psikososyal gelişim kuramına göre benlik bütünlüğüne ulaşması incelenmiştir.

Temel güvene karşı güvensizlik; 1 yaşına kadar sürmektedir. Güven duygusu annelerin bebeklerin beklenti ve gereksinimlerini düzenli, zamanında tutarlı bir şekilde gidermeleri halinde oluşur. Çocuk hem kendine hem de çevresine güven duyacaktır. Temel güven duygusundan yoksun olarak büyümüş çocuklar, yetişkin olduklarında sosyal ilişki kurmaktan çekinen kaygılı, kararsız ve güvensiz kişilik özelliği geliştirirler (Aydın, 2000).

Gandhi'nin biyografisine bakıldığında, annesi ile aralarında saygı, sevgi ve onay alma ihtiyacına dayalı güçlü bir bağ olduğu söylenebilir. Annesini hayal kırıklığına uğratmamak için elinden geleni yapmıştır. Eğitim için Londra' ya giderken annesine verdiği vejetaryen olma sözünü hayatının sonuna kadar tutmuştur. Annesinin onayını aldıktan sonra hukuk eğitimi için Londra'ya gitme kararını almıştır. Anne-oğul arasında sevgi, saygı ve onay alma ihtiyacına dayalı güçlü bir bağ olduğu söylenebilir (Gümrükçüoğlu, 2018).

Annesinin anaç bir kadın olması ve aralarındaki ilişkinin iyi olması Gandhi' nin hayatının şekillenmesinde büyük bir etken olmuştur. Psikanalist Erikson, Gandhi' nin kapsayıcı ve barışçıl tutumunu anaç bir politika olarak görmekte ve bunu annesiyle özdeşme haliyle ilişkilendirmektedir (Şarlak ve Öztürk, 2020).

Gandhi, etrafındaki dünya hakkında sonsuz bir merak duygusuna sahiptir. Bu merakı annesiyle arasındaki olumlu ilişkiden kaynaklanmaktadır. Güvene dayalı bu ilişki sonucunda; Gandhi Güney Afrika'da ayrımcılığa karşı mücadelede kararlı olmuştur. Hindistan'ın bağımsızlığı için büyük bir mücadele azmi göstermiştir.

Özerkliğe karşı kuşku ve utanç duygusu; 1-3 yaş arasını kapsamaktadır. Bu dönemde anne ve babanın aşırı kısıtlayıcı, koruyucu ve cezalandırıcı olması, çocuğun kendi kapasitesi hakkında kuşkuya düşmesine ve utanç duymasına neden olmaktadır. Erikson'a göre bu dönemde çocuğun etrafını keşfetmesine izin verilmelidir. Ancak bu durumda çocuğun kendine güveni kazanılır. Bu özellik ona bağımsızlık, seçim ve kontrol gerektiren olayların üstesinden gelmede özgüven kazandırır (Erikson,1984).

Gandhi'nin ebeveynlerinin aşırı korumacı ve kısıtlayıcı olmadıkları söylenebilir. Babası oğlunun maceracı doğasını desteklemek için dışarıda

oynadığı zamanlarda ona hissettirmeden göz kulak olmaya dikkat ederdi. Bu şekilde Gandhi'nin etrafını özgürce keşfetmesine ve özerkliğini geliştirmesine izin verilmiştir. Gandhi çekingen olduğunu, bu yüzden gençliğinde çok gözlem yapabildiğini, düşüncelerini kontrol ederek konuştuğunu ve bu durumu çekingenliği sayesinde gerçekleştirdiğini söylemiştir. Bir zamanlar canını sıkan çekingenliğinin aslında ona fayda sağladığını belirtmiştir (Pillay, 2009).

Girişimciliğe karşı suçluluk; 3-6 yaş arasını kapsamaktadır. Bu dönemde çocuk, çevresindeki nesneleri ve kendi yeterliliğini keşfetme çabasına girer. Çocuğun dünyayı keşfetmeye yönelik girişimci davranışlarının azarlanması, ayıplanması sonucunda çocuk bu davranışları için suçluluk duyar. Çocuğu sorduğu sorular yüzünden cezalandırmak, onun girişimcilik duygusunu köreltmesine neden olacaktır. Bu dönemde ebeveynlerin çocuğu cesaretlendirici yönde davranması gerekmektedir (Erikson,1984).

Gandhi, aile ortamının huzurlu ve güvenilir olduğunu söylemektedir. Babasını vatansever, dürüst, cesur, tarafsız biri olarak, annesini ise gerçek bir dindar ve zihninde derin bir iz bırakan kadın olarak ifade eder (Pillay, 2009).

Ailesinin etkisi, Gandhi'nin siyasi duruşu ve Satyagraha felsefesinin gelişimine temel olmuştur. Gandhi, Satyagraha felsefesini geliştirip, güçlü rakiplerine karşı başarılı olup olmayacağını bilmeden özgürlük mücadelesinde kullanması onun girişimci tavrını göstermektedir. Eğitim için Londra'ya gitmesi, aşramlar kurması, Güney Afrika'da azınlıkları güçlendirmek için çalışması, Hindistan'ın bağımsızlığı için mücadelesinde büyük bir kararlılık göstermesi, girişimci bir ruha sahip olduğu düşüncesini desteklemektedir (Mencütekin, 2007).

Başarılı olmaya karşı aşağılık duygusu; 6-12 yaş arasını kapsamaktadır. Bu dönemde çocuk yaptığı işlerde başarılı olmak, beğeni toplamak ve onaylanmak ister. Derslerinde ve diğer faaliyetlerde eksikliklere, yapamadıklarına odaklanmak çocukta yetersizlik duygusu geliştirmesine neden olmaktadır. Erikson'a göre çocuğun yaptığı işlerde çabası takdir edilirse başarılı olma güdüsü artacaktır. Çocuğu başkaları ile kıyaslamak, yeteneklerinin üzerinde başarı beklemek aşağılık duygusuna neden olacaktır (Erikson,1984).

Gandhi ikna gücü sayesinde imkansız olduğu düşünülen değişiklikleri, şiddet içermeyen yollarla başarmıştır. Mütevazi olmasına rağmen bu yeteneğinin farkında olması benlik duygusunu zenginleştirmiştir. Vasat bir öğrenci olmasına rağmen ahlaki yönünün üstünlüğü vasatlığını telafi etmiştir. Okullarına müfettiş geldiğinde, İngilizce bir kelimenin yazılışını bilmiyordu, öğretmeni arkadaşının doğru yazdığını, ondan bakması için işaret yapmasına rağmen kopya çekmemiştir. Aptal olarak eleştirileceğinin farkındaydı ancak ahlaki değerleri çok yüksek olduğundan kendisini arkadaşlarının yanında yetersiz hissetmedi (Pillay, 2009).

Kimliğe karşı rol karmaşası; 12-18 yaş aralığında, 'Ben kimim?' sorusunun sorulduğu ve kimlik arayışının yoğunlaştığı dönemdir. Bu dönemde ya kimlik kazanılır ya da kimlik karmaşası yaşanır. İlgi ve yetenekleriyle uyumlu bir kimlik duygusu gelişirse, gelecek yaşamıyla ilgili kararların kendine özgü değerler sistemi oluşturarak, planlar yaparak alabilir. Kimlik kazanma sürecinde, çevresinde güvendiği kişileri model alır. Akran grupları içinde sevilen, yetişkinler tarafından onaylanan ergenler başarılı kimlik gelişimi oluştururlar. Bu dönemde ergenin anlaşıldığının hissetmesi kimlik gelişimine olumlu katkı sağlar, aksi durumda ergenin kafa karışıklığı artar (Senemoğlu, 2002).

13 yaşında evlenmesi, Hindu geleneğinde olması gerekendi ve bir koca olarak kimlik gelişimine olumlu katkı sağlamıştır. Koca ve çocuk kimliklerinin farklı sorumlulukları vardı. Bu dönemde babasının hasta olduğu gece babasının yanından ayrılıp karısı ile birlikte olması utanç hissetmesine neden olmuştur. Aynı gece babasının ölmesi sonucunda egosu çocuk ve koca rollerini bütünleştirememiştir (Pillay, 2009).

Yeni evlendiğinde Müslüman arkadaşı Mehtab ile sigara içmeyi denemiş ancak sigaranın onu bağımsızlaştırmadığını fark etmiştir. Bu dönemde Hindu kimliğini sorgulamış ve yaptığı araştırmalarda Hinduizm'in ve ahlakın her şeyin temeli olduğu gerçeğine ikna olmuştur. Kast sistemi Hindular için hayatta her şeyi kapsayan bir kimlik sağlayıcısıdır. Gandhi'nin ebeveyn ilişkileri, evliliği, ideolojileri ve siyasi duruşu Hindu kimliğinden etkilenmiştir. Bu dönemde kast üyeleri onu yozlaştıracağına inandıkları için Londra'ya gitmesini onaylamadılar. Annesinin onaylaması üzerine gittiği İngiltere de dans dersleri, Fransızca dersleri ve yeni giysiler alarak modern İngiliz toplumuna uyum sağlamaya çalışmıştır (Pillay, 2009).

Gandhi'nin sahip olduğu sadakat ve bağlılık erdemleri bu aşamanın başarılı bir şekilde çözülmesinden kaynaklanır. İnançlarının bütünlüğüne güvenerek her zaman sadakatle uymuştur.

Yakınlığa karşı uzaklık; 18-40 yaş arasını kapsayan bu dönemde birey, karşı cins ile geleceğe ve evliliğe yönelik yakın ilişkiler kurmayı ister. Ayrıca bu dönemde kendi kişiliğine ve yeteneğine uygun meslek seçme eğilimi de vardır. Evlilik, kalıcı ve güvenilir arkadaşlık kurma veya meslek seçimi gibi konularda başarısız olursa yakın ilişkilere geçemezse yalnızlık karmaşası yaşayabilir (Erikson,1984).

Gandhi erken yaşta evlendiği karısıyla hayatı boyunca yakınlık kurmuştur. Biyografisinde karısına olan bağlılığı, sevgisi ve tutkusundan bahsetmektedir. İngiltere'de ayrı kaldığı dönemlerde karısı Kasturba çok fedakarlık yapmıştır ve bu dönemlerde birbirlerine hep sadık kalmışlardır (Gümrükçüoğlu, 2018).

Vejetaryen kimliği, kurduğu vejetaryen derneği sayesinde desteklenmiş olup bu dernek aracılığı ile pek çok yakın dostluklar edinmiştir. Bu aşamanın başarılı bir şekilde aşılması, yakın ailesinden tüm Hint ulusuna kadar tanınmış olmasının nedenidir.

Üretkenliğe karşı durgunluk; 40-65 yaş arasını kapsayan bu dönemde birey hem kendisi için hem de yakın çevresi ve toplum için yararlı işler yapmak ister. Bu dönemde bireyin üretkenlik işlevini yerine getirmesi, genç kuşaklara rehberlik etmesi önemlidir. Aksi durumda bir işe yaramama duygusu gelişir, durgunluk dönemine girerek çevresine karşı kayıtsız olma hali gelişir (Erikson,1984).

Gandhi'nin bu aşamaya çok genç yaşlarında girdiğini söylemek mümkündür. Çok genç yaşlarında kurmuş olduğu vejetaryen derneği ile yeni kuşaklara rehberlik etmiş olup bilgeliğini insanlarla paylaşmıştır. Ayrımcılıkla mücadele etmek için 20 yıl boyunca Güney Afrika'da kalmış ve Satyagraha felsefesini oluşturup insanlara anlatmaya çalışmıştır (Gümrükçüoğlu, 2018).

Hindistan'da aşramlar kurarak orada gençlerin eğitim sorumluluğunu üstlenmiştir. Bilgi ve bilgeliğini başkalarına aktarma görevi olduğuna inanmaktaydı. Kendi çocukları dışında aşramlarda topladığı çocukları fiziksel, zihinsel ve ruhsal olarak eğiterek babalık rolünde başarı duygusunu yaşamıştır (Gümrükçüoğlu, 2018).

Benlik bütünlüğüne karşı umutsuzluk; 65 yaş sonrasını kapsayan bu dönemde birey, tüm hayatını gözden geçirir. Verimli ve dolu bir yaşam geçirmiş, yaşamsal amaçlarına ulaşmış olduğunu hisseden bireyler benlik bütünlüğünü korurlar. Bu sayede birey güvenli, mutlu, çevresine ve kendine faydalı sevgi dolu bir yapıya sahip olur. Bu şekilde kendini gerçekleştiren, benlik bütünlüğüne kavuşan birey ölümü kabullenmektedir. Hayatını boşa geçirdiğine inanan kişi, uyumsuz ve sevgiden mahrum bir yapıya sahip olup ölümü kabullenmekte zorluk çekmektedir (Aydın,2000).

Gandhi'nin yaşamının temel amacı, ayrımcılığa maruz kalan insanların refahını iyileştirmek olmuştur. Güney Afrika da kaldığı 20 yıl boyunca ayrımcılıkla mücadele etmiş ve ayrımcılığı destekleyen birçok yasanın iptal olmasında etkili rol oynamıştır. Bu ayrımcılığı tüm dünyaya duyurmak için çok çaba harcamış olup Hindistan'ı bağımsızlığına kavuşturmuştur (Mencütekin, 2007). Dört çocuğunun gururlu babası olan Gandhi, tüm çocuklarına eşit davranarak onları kendi ilkeleri doğrultusunda yetiştirmiştir.

Manevi bir lider, korkusuz bir aktivist olan Gandhi'nin benlik bütünlüğüne sahip olduğu, hayatının çok anlamlı ve bilgelik seviyesinde olduğu söylenebilir. Kendisine birçok suikast düzenlenmiş olmasına rağmen sakince tepki vermiş ve suikastçılar için herhangi bir işlem yapmamış, suçlamada bulunmamıştır. Benlik bütünlüğüne ulaşması onu ölüme karşı korkusuz bir hale getirmiştir. Hayatı şiddetle sona ermesine rağmen hayatını en iyi bildiği şekilde, pişmanlık duymadan yaşamıştır (Pillay, 2009).

Kaynakça

Altunel M. (2011).Sivil İtaatsizlik ve Mohandas K. Gandhi. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi.* 93, 443-458.

Aydın, A. (2000). ***Gelişim ve öğrenme Psikolojisi*.** Alfa Yayınları, İstanbul.

Erikson, Erik, H. (1984). *İnsanın Sekiz Çağı*, (çev. Bedirhan Üstün-Vedat Şar), Ankara,

Gandhi, M. (1949). An Autobiography: Thestory of myexperimentswiththruth. London: J.Cape.

Gümrükçüoğlu, E. (2018). Mahatma Gandhi ve Sessiz Direnişi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,* 5 (16), ss. 378-393

Mencütekin, M., (2007). "Sinema Perdesinde Kırılan Karizma Işığı: Mahatma Gandhi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S. 18, Konya, ss. 366-392.

Nanda,B.R. (1987). Mahatma Gandhi-His Life in Pictures. Delhi: The Central ElectricPress.

Pillay, K. (2009). Mahatma Gandhi: A psychobiographicalstudy. Nelson Mandela Metropolitan University, South Africa.

Senemoğlu, N. (2005). *Gelişim Öğrenme ve Öğretim.* Gazi Kitabevi, 12. Baskı, Ankara

Shepard, M. (1998). *Mahatma Gandhi ve Mitleri.* Hindistan: Gujarat Loksamiti, Loksamiti Compound Lal Darwaja. https://www.gandhiashramsevagram.org/gandhi-myth-faq/gandhiji-on-satyagraha.php

Şarlak, D, ve Öztürk, E. (2020). *Psikotarihte lider analizleri: Psikobiyografi***.** Öztürk E, (ed.).

Psikotarih. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Klinikleri; p.72-85.